

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
Διδακτορικό Πρόγραμμα Σπουδών

Η Συμβολή της Εκδοσης των Μ.Ε.Γ.Α. σε
Κρίσιμα Ζητήματα της Μαρξιστικής Πολιτικής
Οικονομίας

Διδακτορική διατριβή
του
Χρήστου Μπαλωμένου

Αθήνα, 2021

Επιβλέπων καθηγητής: Μανιάτης Θανάσης, Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α.

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής: Θεοχαράκης Νίκος, Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α.

Τσουλφίδης Λευτέρης, Καθηγητής Πα.Μακ.

Μέλη Επταμελούς Επιτροπής: Αργείτης Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Κουντούρης Εμμανουήλ, Λέκτορας ΕΚΠΑ

Μαυρουδέας Σταύρος, Καθηγητής Παντείου

Τσαλίκη Περσεφόνη, Καθηγήτρια Α.Π.Θ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
Πρώτο Μέρος: Η Ιστορία της Θεωρητικής Αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας	
Εισαγωγή.....	12
Κεφάλαιο 1: Τα Θεμέλια της Αντιπαράθεσης. Ο Engels ως «πρώτο βιολί» του Μαρξισμού (1883-1895)	
1.1. Εισαγωγή.....	15
1.2. Η επίθεση του Rodbertus στον Marx πριν την έκδοση του δεύτερου τόμου.....	17
1.3. Η αντιπαράθεση μετά τη δημοσίευση του δεύτερου και πριν τη δημοσίευση του τρίτου τόμου.....	20
1.4. Η αντιπαράθεση μετά τη δημοσίευση του τρίτου τόμου και μέχρι το θάνατο του Engels.....	25
Κεφάλαιο 2: «Πίσω από τις Γραμμές του Εχθρού»: Οι Παρεμβάσεις των Böhm-Bawerk και Bortkiewicz	
2.1. Εισαγωγή.....	31
2.2. Ο Böhm-Bawerk και οι κατηγορίες για αντίφαση ανάμεσα στον πρώτο και τρίτο τόμο του <i>Κεφαλαίου</i>	31
2.3. Ο Bortkiewicz και το “πρόβλημα του μετασχηματισμού” στον τρίτο τόμο.....	37
Κεφάλαιο 3: Το Κεφάλαιο και η γερμανική “Αναθεωρητική Διαμάχη”	
3.1. Εισαγωγή.....	46
3.2. Το πλαίσιο της αντιπαράθεσης μέσα στο SPD.....	47
3.3. Η παρέμβαση του Kautsky.....	50
3.4. Η παρέμβαση του Bernstein.....	52
3.5. Η παρέμβαση της Rosa Luxemburg.....	55
3.6. Η απάντηση του Kautsky και το κλείσιμο της συζήτησης.....	60
3.7. Συμπεράσματα από την “αναθεωρητική διαμάχη”.....	65
Κεφάλαιο 4: Οι Απαρχές της Συζήτησης για τον Ιμπεριαλισμό και τις Προοπτικές του Καπιταλισμού	
4.1. Εισαγωγή.....	67
4.2. Ο επεκτατισμός ως πολιτική επιλογή και ο υπεριμπεριαλισμός: Οι απόψεις του Kautsky.....	68
4.3. Οι φιλειρηνικές προοπτικές του ιμπεριαλισμού: Οι απόψεις των Hobson και Bernstein.....	73
4.4. Ο ιμπεριαλισμός ως αναπτυγμένη φάση του καπιταλισμού: Το <i>Finance Capital</i> του Hilferding.....	75
4.5. Η αντιπαράθεση γύρω από το <i>The Accumulation of Capital</i> της Luxemburg.....	83
Κεφάλαιο 5: Η Ρωσική Συζήτηση	
5.1. Εισαγωγή.....	96
5.2. Η άρνηση της δυνατότητας ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία από τους Ναρόντικους.....	98
5.3. Η «νόμιμη» υπεράσπιση της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία.....	103
5.4. Η σοσιαλδημοκρατική υπεράσπιση της ανάπτυξης του καπιταλισμού	

στη Ρωσία (Plekhanov).....	107
5.5. Η θεωρητική ανάλυση που οδήγησε στην επικράτηση της σοσιαλιστικής επανάστασης (Lenin)	108
Κεφάλαιο 6: Η Πτωτική Τάση του Ποσοστού Κέρδους στο επίκεντρο της Μαρξιστικής Θεωρίας Κρίσης (Grossmann).....	118
Κεφάλαιο 7: Η Υποκαταναλωτική Θεωρία του Sweezy και τα Θεμέλια της Σχολής του Μονοπωλιακού Κεφαλαίου.....	127
Δεύτερο Μέρος: «Νέα Ανάγνωση του Μαρξ»: Μαρξιστική Υπέρβαση της Πολιτικής Οικονομίας ή Υπέρβαση της Μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας; Εισαγωγή.....	136
Κεφάλαιο 1: Οι Αιτίες και τα Χαρακτηριστικά της Θεματικής Μετατόπισης....	138
Κεφάλαιο 2: Οι Προπάτορες του Δυτικού Μαρξισμού.	
2.1. Εισαγωγή.....	148
2.2. Η εμφάνιση των θεμελιωδών ζητημάτων του νέου ρεύματος σκέψης: Georg Lukács.....	148
2.3. Η πρώτη επίθεση στον Marx μέσα από τις γραμμές του μαρξισμού: Karl Korsch.....	158
2.4. Η φιλοσοφία της πράξης στον Antonio Gramsci.....	170
Κεφάλαιο 3: «Grand Hotel Abyss»: Η Σχολή της Φρανκφούρτης	
3.1. Εισαγωγή.....	175
3.2. Οι θεωρητικοί «πρόγονοι» της Σχολής της Φρανκφούρτης.....	175
3.3. Η πορεία και περιοδολόγηση της Σχολής της Φρανκφούρτης.....	178
3.4. Ο αυτοπροσδιορισμός ως Κριτική Θεωρία.....	183
3.5. Η επίκληση του υπερταξικού χαρακτήρα της Κριτικής Θεωρίας.....	190
3.6. Η αντίληψη της Κριτικής Θεωρίας για την πολιτική οικονομία.....	193
Κεφάλαιο 4: Η Αντι-Χεγκελιανή «Ανάγνωση» του <i>Κεφαλαίου</i> : Louis Althusser	
4.1. Εισαγωγή.....	199
4.2. Η «επιστημολογική τομή» και η κατηγοριοποίηση του μαρξικού έργου.....	199
4.3. Η «συμπτωματική» ανάγνωση και η «ανακατασκευή» του <i>Κεφαλαίου</i>	204
4.4. Η εξάλειψη του «υποκειμένου».....	206
Κεφάλαιο 5: Η «Νέα Ανάγνωση του Μαρξ»: «Ο Marx εναντίον του Engels και ο Marx εναντίον του Marx»	
5.1. Εισαγωγή.....	208
5.2. Ο αυτοπροσδιορισμός της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.....	208
5.3. Οι θεωρητικές καταβολές της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.....	215
5.4. Η δημιουργία της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ: Backhaus και Reichelt.....	221
Κεφάλαιο 6: Η Θεωρία του Michael Heinrich	
6.1. Εισαγωγή.....	225
6.2. Το κατά Heinrich θεωρητικό πεδίο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.....	226
6.3. Η αντίληψη του Heinrich για τον υλισμό και τη διαλεκτική.....	232
6.4. «Χρηματική» ή «εργασιακή» θεωρία της αξίας;.....	237
6.5. Η «χρηματική θεωρία του κεφαλαίου» του Heinrich.....	252
6.6. Ο ρόλος της Πίστης στη θεωρία του Heinrich.....	261
6.7. Η αντίληψη του Heinrich για την κρίση.....	265

Τρίτο Μέρος: Η Αρχαιογραφική Εξέταση της Επιχειρηματολογίας του Heinrich μέσα από την Έκδοση MEGA

Εισαγωγή	281
Κεφάλαιο 1: Η Ιστορία και ο Χαρακτήρας της Έκδοσης MEGA	
1.1. Εισαγωγή.....	283
1.2. Από το θάνατο του Marx μέχρι τη διακοπή της MEGA ¹	285
1.3. Η επανεκκίνηση του εγχειρήματος: Η MEGA ²	290
1.4. Η MEGA μετά την επάνοδο του καπιταλισμού.....	291
1.5. Ο χαρακτήρας της MEGA μετά το 1990: MEGA ² ή MEGA ³ ;.....	296
Κεφάλαιο 2: Η Επιχειρηματολογία του Heinrich περί Θεωρητικής Μετατόπισης του Marx τη Δεκαετία του 1870.	
2.1. Εισαγωγή.....	306
2.2. Η αντίληψη του Heinrich για το ρόλο της MEGA στη μελέτη γύρω από το <i>Κεφάλαιο</i>	308
2.3. Η ταξινόμηση των χειρογράφων του <i>Κεφαλαίου</i> από τον Heinrich.....	310
2.4. Η επιχειρηματολογία του Heinrich περί θεωρητικής μετατόπισης του Marx τη δεκαετία του 1870.....	313
2.4.1. Το επιχείρημα περί αύξησης του μαρξικού ενδιαφέροντος για την Πίστη στα χειρόγραφα της περιόδου 1866-1871.....	315
2.4.2. Το επιχείρημα περί αμφισβήτησης από τον Marx του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στα χειρόγραφα της περιόδου 1871-1881.....	321
2.4.3. Το επιχείρημα της μετέπειτα σημείωσης του Marx στον πρώτο τόμο.....	327
2.4.4. Το επιχείρημα της μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς τις εξελίξεις στο πιστωτικό σύστημα των ΗΠΑ.....	329
2.4.5. Το επιχείρημα περί χαμηλού βαθμού ανάπτυξης από τον Marx της θεωρίας για την κρίση.....	332
2.4.6. Το επιχείρημα περί της πρόθεσης του Marx να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές στο <i>Κεφάλαιο</i>	335
2.4.7. Κάποια συμπεράσματα.....	336
Κεφάλαιο 3: Η Εκτίμηση του Heinrich για την Επιμέλεια των Μαρξικών Χειρογράφων του Τρίτου Τόμου από τον Engels	
3.1. Εισαγωγή.....	339
3.2. Η θεωρητική σχέση των Marx και Engels.....	340
3.3. Οι αποφάσεις του Engels για την έκδοση και οι εκτιμήσεις του για την κατάσταση των μαρξικών χειρογράφων.....	344
3.4. Οι γενικές ενστάσεις του Heinrich ενάντια στην επιμέλεια του Engels.....	348
3.5. Οι θεματικές που ξεχωρίζει ο Heinrich αναφορικά με την επιμέλεια του Engels.....	355
Κεφάλαιο 4: Οι Παρεμβάσεις του Engels κατά την Επιμέλεια του Τρίτου Τμήματος του Τρίτου Τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	
4.1. Εισαγωγή.....	364
4.2. Η οργάνωση του υλικού του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου στο τρίτο Τμήμα του τρίτου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	365
4.3. Προσθήκες του Engels στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου του τρίτου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	370
4.4. Σύγκριση του χειρογράφου και του κειμένου του τρίτου κεφαλαίου του τρίτου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	373
4.5. Κάποια συμπεράσματα.....	379

Κεφάλαιο 5:	Οι Παρεμβάσεις του Engels κατά την Επιμέλεια του Πέμπτου Τμήματος του Τρίτου Τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	
5.1.	Εισαγωγή.....	381
5.2.	Η οργάνωση του υλικού του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου στο πέμπτο Τμήμα του τρίτου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	382
5.3.	Προσθήκες του Engels στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου του τρίτου τόμου του <i>Κεφαλαίου</i>	385
5.3.1.	Το κεφάλαιο 21.....	385
5.3.2.	Το κεφάλαιο 22.....	386
5.3.3.	Το κεφάλαιο 23.....	388
5.3.4.	Το κεφάλαιο 24.....	391
5.3.5.	Το κεφάλαιο 25.....	392
5.3.6.	Το κεφάλαιο 26.....	394
5.3.7.	Το κεφάλαιο 27.....	398
5.3.8.	Το κεφάλαιο 28.....	398
5.3.9.	Το κεφάλαιο 29.....	401
5.3.10.	Το κεφάλαιο 30.....	402
5.3.11.	Το κεφάλαιο 31.....	405
5.3.12.	Το κεφάλαιο 32.....	409
5.3.13.	Το κεφάλαιο 33.....	412
5.3.14.	Το κεφάλαιο 34.....	415
5.3.15.	Το κεφάλαιο 35.....	416
5.3.16.	Το κεφάλαιο 36.....	417
5.4.	Κάποια συμπεράσματα.....	420
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	421
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	430

Εισαγωγή

Βασικός στόχος της παρούσας διατριβής είναι η αξιοποίηση της έκδοσης Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA, Συνολική Έκδοση του έργου των Marx-Engels) για την αρχειογραφική μελέτη μιας σειράς θεωρητικών ζητημάτων που συνδέονται με το magnum opus του Marx, *Το Κεφάλαιο*. Πρόκειται για ζητήματα τα οποία έχουν προκαλέσει μακρόχρονες και έντονες συζητήσεις στο πλαίσιο της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

Αυτές οι συζητήσεις έχουν φυσικά βαθιές ρίζες στο χρόνο αφού μπορούν να εντοπιστούν στην περίοδο μετά την έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* από τον Marx το 1867 και, με πολύ μεγαλύτερη ένταση, μετά την έκδοση του δεύτερου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* από τον Engels το 1885 και το 1894 αντίστοιχα. Αυτή η συζήτηση, ωστόσο, προσέλαβε νέα οξύτητα και νέα χαρακτηριστικά τις τελευταίες δεκαετίες αφού τροφοδοτήθηκε με νέο υλικό από την πορεία έκδοσης ανέκδοτου μέχρι πρόσφατα αρχειογραφικού υλικού του *Κεφαλαίου* στο πλαίσιο της δεύτερης ενότητας της έκδοσης MEGA (η οποία περιλαμβάνει όλες τις εκδόσεις και τα χειρόγραφα που σχετίζονται με το *Κεφάλαιο*). Μπορεί να γίνει κατανοητό, για παράδειγμα, το μέγεθος της επίδρασης της έκδοσης του βασικού χειρογράφου του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1992 αλλά και μιας σειράς ακόμα χειρογράφων σε αυτή τη μακρά εκδοτική πορεία της δεύτερης ενότητας της MEGA που ολοκληρώθηκε το 2012.

Η σημασία της δημοσίευσης του υλικού που σχετίζεται με το *Κεφαλαίο* έχει μεγάλη σημασία για δύο βασικούς λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι ότι με την παρακολούθηση τόσο των μεταβολών στις διάφορες εκδόσεις του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* που επιμελήθηκε ο ίδιος ο Marx (οι δύο πρώτες γερμανικές εκδόσεις καθώς και η γαλλική έκδοση) όσο και των διάφορων οικονομικών χειρογράφων που συνδέονται άμεσα με το *Κεφάλαιο* (από τα χειρόγραφα της περιόδου 1857-1858 που μετέπειτα εκδόθηκαν ως *Grundrisse* μέχρι τα τελευταία χειρόγραφα του για τον μετέπειτα τρίτο τόμο το 1882) μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία της θεωρητικής οικονομικής σκέψης του Marx. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι υπάρχει πια η δυνατότητα να μελετηθεί και να αξιολογηθεί η επιμέλεια του Engels στα μαρξικά χειρόγραφα για το δεύτερο και τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* που οδήγησε στην έκδοση του δεύτερου και τρίτου τόμου αντίστοιχα.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης αυτών των ζητημάτων, αυτή η εργασία επικεντρώνει στα εξής δύο συγκεκριμένα ερωτήματα: α) Υπήρξε μία σημαντική μετατόπιση στην οικονομική σκέψη του Marx την τελευταία 15ετία της ζωής του που τον οδήγησε στην αναθεώρηση θεμελιωδών θεωρητικών αποδοχών του

βασικού χειρόγραφου για το τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (1863-1865) και κυρίως του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει και του ρόλου της Πίστης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής; β) Αντανακλά η επιμέλεια του Engels και η έκδοση από αυτόν του τρίτου («Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει») και του πέμπτου («Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και σε επιχειρηματικό κέρδος. Το τοκοφόρο κεφάλαιο») Τμήματος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* το «γράμμα» και το «πνεύμα» των μαρξικών χειρογράφων;

Το επίδικο της θεωρητικής πραγμάτευσης αυτών των ζητημάτων είναι εξαιρετικά μεγάλο για τη μαρξιστική πολιτική οικονομία. Με την ολοκλήρωση της έκδοσης των σχετικών χειρογράφων από την έκδοση MEGA διανοίγεται αντικειμενικά ένα νέο πεδίο συζήτησης το οποίο δεν περιορίζεται πια στο αν είναι σωστή η ανάλυση του Marx στο *Κεφάλαιο*, αλλά επεκτείνεται και στο ποια ακριβώς είναι αυτή η ανάλυση. Με άλλα λόγια, ένα μέρος της σχετικής μαρξιστικής συζήτησης μετατοπίζεται αντικειμενικά από το ερώτημα «Είχε ο Marx δίκιο;» στο ερώτημα «Ποια ήταν η πραγματική θεωρία του Marx;». Η βαρύτητα αυτού του επίδικου φαίνεται από το γεγονός ότι στη σχετική συζήτηση εμφανίζονται μέχρι και απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες «η έκδοση του Engels δεν μπορεί να θεωρείται πια ότι αποτελεί τον τόμο III του “Κεφαλαίου” του Marx» (Heinrich, 1996-1997).

Ο Michael Heinrich, στον οποίο ανήκει το παραπάνω απόσπασμα, είναι ο βασικός σύγχρονος εκπρόσωπος του θεωρητικού ρεύματος της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ. Πρόκειται για ένα ρεύμα σκέψης που αναπτύσσεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 κυρίως στις γερμανόφωνες χώρες και -εκμεταλλευόμενο το σχετικό μονοπώλιο της γερμανικής γλώσσας στην οποία είναι γραμμένα (και δημοσιευμένα στη MEGA) τα μαρξικά χειρόγραφα- επιστρατεύει σε πολύ μεγάλο βαθμό την έκδοση MEGA για να υποστηρίξει μία θεωρητική ανάλυση η οποία έχει σημαντικές διαφορές με αυτό που είναι γνωστό από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως η μαρξική ανάλυση του *Κεφαλαίου*.

Ο Heinrich υποστηρίζει ότι υπήρξε μία σημαντική θεωρητική μετατόπιση στην οικονομική σκέψη του Marx την τελευταία 15ετία της ζωής του που τον οδήγησε να αναθεωρήσει κάποια στοιχεία της προηγούμενης ανάλυσης του. Ταυτόχρονα, θέτει επιθετικά σε αμφισβήτηση τη θεωρητική-επιστημονική σχέση ανάμεσα στον Marx και τον Engels, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι ο Engels απέτυχε κατά την επιμέλεια του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* να αποδώσει το «πνεύμα» και την κίνηση της μαρξικής οικονομικής σκέψης. Ως συνέπεια των παραπάνω, υποστηρίζει ότι το θεωρητικό σύστημα που έχει μείνει γνωστό ως «μαρξισμός» (τόσο στην οικονομική όσο και στη γενικότερη φιλοσοφική του διάσταση) είναι στην ουσία «ενγκελσισμός».

Ακριβώς επειδή η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αποτελεί εκείνο το θεωρητικό ρεύμα που στο μέγιστο βαθμό επικαλείται την έκδοση MEGA, η αρχειογραφική διερεύνηση των ζητημάτων αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας γίνεται με τη μορφή παρουσίασης και σχολιασμού τόσο των γενικών θεωρητικών θέσεων όσο και των συγκεκριμένων αρχειογραφικών «υποστυλώσεων» των θέσεων αυτού του ρεύματος.

Από τη θεωρητική επιχειρηματολογία αυτού του ρεύματος απορρέει και η επιλογή εκείνων των ζητημάτων της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας που μπαίνουν στο επίκεντρο της θεωρητικής και αρχειογραφικής διερεύνησης αυτής της εργασίας. Αυτά τα ζητήματα σχετίζονται κυρίως με την καπιταλιστική κρίση και το ρόλο της Πίστης ενώ -ως βάση των προηγούμενων- μελετώνται θεωρητικά (αλλά όχι στον ίδιο βαθμό και αρχειογραφικά) και κάποια ζητήματα της θεωρίας της αξίας.

Αυτή η εργασία είναι δομημένη σε τρία Μέρη με το κάθε Μέρος να αναπτύσσεται μέσω αντίστοιχων κεφαλαίων.

Το πρώτο Μέρος παρουσιάζει την ιστορία της μαρξιστικής αντιπαράθεσης γύρω από το *Κεφάλαιο* από το θάνατο του Marx το 1883 μέχρι και την έκδοση του βιβλίου του Sweezy *Theory of Capitalist Development* το 1942. Αυτή η χρονική οριοθέτηση επιλέχθηκε ακριβώς επειδή σε αυτό το στάδιο της, η μαρξιστική οικονομική συζήτηση επικεντρώνονταν -σε αντίθεση με την επόμενη περίοδο- σε καθαυτό ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας, δηλαδή στη διερεύνηση της θεωρητικής συνοχής της ανάλυσης των τριών τόμων του *Κεφαλαίου* αλλά και της ικανότητας αυτής της ανάλυσης να ερμηνεύει τη μεταβαλλόμενη πραγματικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας. Όσον αφορά τη θεματική οριοθέτηση των ζητημάτων που παρουσιάζονται στο πρώτο Μέρος, περιλαμβάνει πέραν της θεωρίας της αξίας, της καπιταλιστικής κρίσης και της Πίστης και κάποια ζητήματα που συνδέθηκαν άμεσα με αυτά όπως ο ιμπεριαλισμός.

Έτσι, στα επτά κεφάλαια αυτού του πρώτου Μέρους, παρουσιάζονται τα θεμέλια της αντιπαράθεσης την περίοδο κατά την οποία ο Engels μετατράπηκε από δεύτερο σε πρώτο «βιολί» του μαρξισμού (1883-1895), η επίδραση στη σχετική συζήτηση της παρέμβασης μη μαρξιστών θεωρητικών όπως οι Böhm-Bawerk και Bortkiewicz, η λεγόμενη “αναθεωρητική διαμάχη” που έλαβε χώρα στη Γερμανία, η συζήτηση στην Ευρώπη για τον ιμπεριαλισμό σε συνδυασμό με τις ιστορικές προοπτικές του καπιταλισμού, η ρωσική συζήτηση που -με επίκεντρο την αντιπαράθεση για την προοπτική ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ρωσία- έθιξε μια σειρά θεωρητικά ζητήματα που συνδέονται με το *Κεφάλαιο*, η συμβολή του Grossmann με την οποία η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους μπήκε για πρώτη φορά στο επίκεντρο της μαρξιστικής θεωρίας κρίσης και, τέλος,

η υποκαταναλωτική θεωρία του Sweezy που έθεσε τα θεμέλια της λεγόμενης σχολής του Μονοπωλιακού Κεφαλαίου.

Στο δεύτερο Μέρος της εργασίας παρουσιάζεται η πορεία δημιουργίας της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ και οι βασικές αντιλήψεις της. Οι απαρχές αυτής της πορείας εντοπίζονται στον Μεσοπόλεμο και κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οπότε και έλαβε χώρα η σταδιακή μετατόπιση της έμφασης του ενδιαφέροντος των μαρξιστών θεωρητικών στις καπιταλιστικές χώρες από τα καθαυτό ζητήματα της μαρξιστικής Πολιτικής Οικονομίας προς ζητήματα φιλοσοφίας, μεθόδου και «επιστημολογίας» του μαρξισμού με παράλληλη ενίσχυση των ιδεαλιστικών στοιχείων στις αναλύσεις τους.

Στα έξι κεφάλαια αυτού του Μέρους της εργασίας διερευνώνται οι (κοινωνικές, ιστορικές και θεωρητικές) αιτίες καθώς και τα χαρακτηριστικά αυτής της θεματικής μετατόπισης, η πορεία ανάπτυξης αυτού του ρεύματος σκέψης από τις θεμελιακές παρεμβάσεις των Lukács, Korsch και –εν μέρει– Gramsci μέχρι το «χεγκελιανό μαρξισμό» της Σχολής της Φρανκφούρτης και τον «αντι-χεγκελιανό μαρξισμό» του Althusser, η εμφάνιση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ στο έδαφος αυτών των επιρροών και οι βασικές αποδοχές της και, τέλος, ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο αποκρυσταλλώνεται η αντίληψη της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ στη θεωρία του Michael Heinrich ως βασικού σύγχρονου εκφραστή αυτού του ρεύματος.

Έχοντας προσδιορίσει το ιδιαίτερο στίγμα της θεωρίας του Heinrich, το τρίτο Μέρος αυτής της εργασίας περιλαμβάνει στα πέντε κεφάλαια του την αρχειογραφική εξέταση της επιχειρηματολογίας του μέσα από την έκδοση MEGA. Αφότου παρουσιαστεί η ιστορία και ο χαρακτήρας της έκδοσης MEGA, παρουσιάζεται και διερευνάται αρχειογραφικά η επιχειρηματολογία του Heinrich περί σημαντικής θεωρητικής μετατόπισης του Marx τη δεκαετία του 1870 αλλά και οι ισχυρισμοί του για την επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* από τον Engels. Στα τελευταία δύο κεφάλαια αυτού του Μέρους παρουσιάζονται και διερευνώνται οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις του Engels κατά την επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων για τη σύνταξη του τρίτου και πέμπτου Τμήματος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Τελειώνοντας αυτή την εισαγωγή, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, Θανάση Μανιάτη, για την επιμονή, την καθοδήγηση και το ενδιαφέρον που έδειξε καθ' όλη την περίοδο εκπόνησης αυτής της διατριβής. Τις θερμές μου ευχαριστίες και στους Θεοχαράκη Νίκο (Καθηγητής ΕΚΠΑ) και Τσουλφίδη Λευτέρη (Καθηγητής Πα.Μακ.) για την τιμή να αποτελούν μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής μου καθώς στους Αργείτη Γεώργιο (Καθηγητής ΕΚΠΑ), Κουντούρη Εμμανουήλ (Λέκτορας ΕΚΠΑ), Μαυρουδέα Σταύρο (Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου) και Τσαλίκη

Περσεφόνη (Καθηγήτρια ΑΠΘ) για την τιμή να αποτελούν μέλη της επταμελούς εξεταστικής επιτροπής μου. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας τόσο για τη συμβολή του στην ανάπτυξη της θεωρητικής και πολιτικής μου σκέψης όσο και για τη διάθεση των τόμων της έκδοσης ΜΕΓΑ, χωρίς την οποία θα ήταν αδύνατη η εκπόνηση αυτής της διατριβής. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη σύντροφο μου Καραλή Νικολέτα για την κατανόηση και τη στήριξη της το δύσκολο διάστημα της συγγραφής αυτής της διατριβής.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Εισαγωγή

Η έκδοση της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) και ιδιαίτερα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867) σηματοδότησαν την εμφάνιση μίας νέας, ριζικά διαφορετικής οπτικής των οικονομικών ζητημάτων, θέτοντας τα θεμέλια της δημιουργίας της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Οι εκδόσεις αυτές εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο, εξαιρετικά μεγαλεπήβολο αρχικό ερευνητικό σχέδιο του Karl Marx, στο πλαίσιο του οποίου, όπως ο ίδιος σημειώνει στον Πρόλογο της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, είχε τη φιλοδοξία να μελετήσει το «σύστημα της αστικής οικονομίας» σε έξι βιβλία με την εξής διαδοχή: «Κεφάλαιο, γαιοκτησία, μισθωτή εργασία· κράτος, εξωτερικό εμπόριο, παγκόσμια αγορά» (Μαρξ, 2010: 15).

Αξίζει να σημειωθεί από την αρχή ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε στην ανάπτυξη του θεωρητικού ενδιαφέροντος του φιλοσόφου Μαρξ για την πολιτική οικονομία η εμβρίθεια του κειμένου του μετέπειτα συντρόφου και συνεργάτη του, Friedrich Engels, με τίτλο «Περίγραμμα μίας Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» το 1844 (Μαρξ και Ένγκελς, 2019, 337-381). Σημαντικό ρόλο σε αυτή την ανάπτυξη έπαιξε και η δημοσιογραφική δραστηριότητα του Marx τα έτη 1842-1843 στην εφημερίδα *Rheinische Zeitung*, κατά την οποία, όπως σημειώνει ο ίδιος για τον εαυτό του, «βρέθηκα για πρώτη φορά στη δύσκολη θέση να πρέπει να συμμετέχω στη συζήτηση για τα λεγόμενα υλικά συμφέροντα» (Μαρξ, 2010: 16).

Έτσι, την 1^η Φλεβάρη 1845, λίγο πριν την απέλαση του από το Παρίσι, ο Marx υπέγραψε συμβόλαιο με τον εκδότη Leske για μία έκδοση που θα έφερε τον τίτλο *Kritik der Politik und der Nationalökonomie* (Κριτική της πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας). Ωστόσο, ενώ αρχικά σκόπευε να περιορίσει τη θεωρητική ενασχόληση του με την πολιτική οικονομία σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα¹, τελικά αποδείχτηκε ότι ολόκληρη η ζωή του δεν επαρκούσε για κάτι

1 Ενδεικτικό είναι ότι τον Απρίλη του 1851 έγραφε: «Έχω ήδη προχωρήσει τόσο πολύ, που σε πέντε βδομάδες θα τελειώσω με όλες τις οικονομικές αηδίες (σ.σ.: εδώ εννοούνται τα έργα των χυδαίων αστών οικονομολόγων που διάβαζε στη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου και κρατούσε σημειώσεις). Et cela fait (μόλις ξεμπερδέψω με αυτό) θα δουλέψω την Πολιτική Οικονομία στο σπίτι και στο Μουσείο θα ριχτώ σε κάποια άλλη

τέτοιο. Η θεωρητική ενασχόληση του με την πολιτική οικονομία αποδείχτηκε πολύ πιο χρονοβόρα και απαιτητική με συνέπεια, τη στιγμή του θανάτου του, το Μάρτη του 1883, να μην έχει καταφέρει να εκδώσει το σύνολο των ερευνών του ούτε καν για το *Κεφάλαιο*. Συγκεκριμένα, είχε προλάβει να επιμεληθεί μόνο τις δύο πρώτες γερμανικές εκδόσεις του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867) ενώ από τις μεταφράσεις αυτού του τόμου είχε προλάβει να δει μόνο τη ρωσική (1872) και τη γαλλική (1872-1875), με την οποία είχε ασχοληθεί πολύ και ο ίδιος². Παρά τη μη ολοκλήρωση της προετοιμασίας τους για έκδοση, οι μελέτες των μετέπειτα τόμων II και III είχαν προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό (με συγκεκριμένες εξαιρέσεις που αναφέρονται από τον Engels κυρίως στον Πρόλογο του τόμου III), όπως φαίνεται από τα χειρόγραφα που άφησε ο Marx πίσω του και τα οποία, μέσω της κόρης του, Eleanor, τα εμπιστεύτηκε στον Engels, ως το μόνο κατάλληλο να επιμεληθεί την έκδοσή τους (Marx, 1979: 4, Marx και Ένγκελς, 2020: 330-1).

Ως κληρονόμους του θεωρητικού του έργου, ο Engels, ο Διόσκουρος του Marx, όπως χαρακτηρίζεται σε μία επιστολή του τελευταίου (Marx και Ένγκελς, 2019: 246), επωμίστηκε το καθήκον της έκδοσης των ανέκδοτων χειρόγραφων του *Κεφαλαίου* αλλά και το καθήκον της μετάφρασης και έκδοσης του πρώτου τόμου στα αγγλικά. Ταυτόχρονα, βέβαια, όπως θα δούμε και στη συνέχεια ανέλαβε και πολλά άλλα εκδοτικά και όχι μόνο καθήκοντα που συνδέονται με το μαρξικό έργο.

Σε αυτό το πρώτο μέρος, θα παρουσιάσουμε βασικά σημεία της αντιπαράθεσης που συνδέονται με θεωρητικά ζητήματα του *Κεφαλαίου* το διάστημα από το θάνατο του Marx μέχρι και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτή η χρονική οριοθέτηση του πρώτου μέρους οφείλεται στο γεγονός ότι σε αυτή την περίοδο, η αντιπαράθεση γύρω από αυτά τα ζητήματα στους μαρξιστικούς κύκλους εστίαζε στην ίδια την Πολιτική Οικονομία, ενώ τη μεταπολεμική περίοδο το περιεχόμενο αυτής της αντιπαράθεσης απέκτησε –σε βάρος της εστίασης στην πολιτική οικονομία- πολύ μεγαλύτερο εύρος.

επιστήμη» (Marx και Ένγκελς, 2019: 64). Αντίστοιχα, σε μια άλλη επιστολή του τον Ιούνιο του 1851 γράφει «Βρίσκομαι συνήθως στο Βρετανικό Μουσείο από τις 9 το πρωί μέχρι τις 7 το βράδυ. Το υλικό που δουλεύω είναι τόσο διαβολικά εκτεταμένο, που, παρά την κοπιώδη προσπάθεια, δεν θα καταφέρω να τελειώσω τη δουλειά πριν από 6-8 βδομάδες. Επιπλέον, προκύπτουν συνέχεια κάθε είδους πρακτικά εμπόδια, που είναι αναπόφευκτα στις άθλιες συνθήκες στις οποίες φυτοζωούμε εδώ. Όμως, “παρόλ’ αυτά και όλ’ αυτά”, η δουλειά προχωράει γρήγορα προς το τέλος» (Marx και Ένγκελς, 2019: 65).

2 Ο ίδιος ο Marx αναφέρεται επανειλημμένα στις επιστολές του στον υπερβολικά πολύ χρόνο και κόπο που αναγκάστηκε να ξοδέψει ο ίδιος για τη γαλλική μετάφραση αλλά και στις αλλαγές που ενσωμάτωσε σε αυτήν σε σχέση με την πρώτη γερμανική έκδοση, βλ. Marx και Ένγκελς, 2020: 164-166, 168, 170, 181-182, 203, 244-5 και 333.

Όπως είναι ευνόητο, η παρουσίαση που ακολουθεί δεν είναι εξαντλητική, αλλά φιλοδοξεί να παρουσιάσει όλες εκείνες τις παρεμβάσεις που έθεσαν τις συντεταγμένες της συζήτησης και με αυτή την έννοια επηρέασαν καθοριστικά και τις παρεμβάσεις που δεν περιλαμβάνονται σε αυτήν. Όσον αφορά τους συγγραφείς, των οποίων οι παρεμβάσεις θα παρουσιαστούν, είτε έχουν άμεση αναφορά στο μαρξικό έργο είτε επηρέασαν καθοριστικά τη μαρξιστική συζήτηση παρόλο που βρίσκονταν σε άλλη –ή κάποιες φορές στην εντελώς απέναντι-θεωρητική «όχθη» (π.χ. Böhm-Bawerk, Bortkiewicz).

Εξαντλητική δεν μπορεί να είναι, φυσικά, ούτε η θεματική με την οποία θα ασχοληθεί αυτή η παρουσίαση. Έχει γίνει προσπάθεια να περιοριστούμε σε εκείνα τα ζητήματα τα οποία, όπως θα δούμε και στα δύο επόμενα μέρη, απασχολούν σε μεγαλύτερο βαθμό τους συγγραφείς που επικαλούνται την έκδοση MEGA για να υποστηρίξουν τόσο μία ουσιαστική μεταβολή στη σκέψη του Marx τη δεκαετία του 1870 όσο και μία αναντιστοιχία ανάμεσα στα μαρξικά χειρόγραφα που περιλαμβάνονται στην MEGA και στην επιμέλεια τους από τον Engels, όπως αυτή αποτυπώθηκε στις μετέπειτα εκδόσεις των τόμων II και III του *Κεφαλαίου*. Έτσι, η επικέντρωση της παρουσίασης θα αφορά τη θεωρητική αντιπαράθεση για τη θεωρία της αξίας, το ρόλο της Πίστης και (κυρίως) τη θεωρία της κρίσης. Φυσικά, αυτά τα ζητήματα έχουν και μια σειρά προεκτάσεις που απαιτείται να παρουσιαστούν, έστω σε κάποιο βαθμό. Για παράδειγμα, σε πολλούς συγγραφείς τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού είναι άμεσα συνδεδεμένα με την ανάλυση τους για την κρίση ή με την αντίληψη τους για το ρόλο της Πίστης στον πλέον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Στις περισσότερες παρεμβάσεις δεν γίνεται δικός μας σχολιασμός, ωστόσο αυτός εμφίλοχωρεί στην παρουσίαση σε κάποια σημεία που κρίνεται απαραίτητος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ: Ο ENGELS ΩΣ «ΠΡΩΤΟ ΒΙΟΛΙ» ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ (1883-1895)

1.1. Εισαγωγή

Τα θεμέλια της αντιπαράθεσης γύρω από το *Κεφάλαιο* τέθηκαν στα 12 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στο θάνατο του Marx το 1883 και το θάνατο του Engels το 1895.

Σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο τόμος III του *Κεφαλαίου*, ο οποίος ασχολείται με το «συνολικό προτσές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής», δεν ήταν διαθέσιμος αφού αυτός εκδόθηκε από τον Engels μόλις το 1894³. Συνεπώς, μεγάλο μέρος της σχετικής συζήτησης επικεντρώθηκε γύρω από τον ενδεχόμενο τρόπο ολοκλήρωσης της μαρξικής ανάλυσης στη βάση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Επίσης, τον έναν σχεδόν χρόνο που μεσολάβησε από την έκδοση του τόμου III και του θανάτου του Engels μεγάλο μέρος της συζήτησης επικεντρώθηκε γύρω από την κριτική ή επιδοκιμαστική πρόσληψη των απαντήσεων που περιλαμβάνονται σε αυτόν. Ένα ιδιαίτερο στοιχείο αυτής της περιόδου είναι ότι η συζήτηση σχεδόν μονοπωλήθηκε από τους Γερμανούς ή τους γερμανόγλωσσους αφού ο πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου* μεταφράστηκε στα αγγλικά μόλις το 1887 ενώ ο καθοριστικός τόμος III ούτε καν είχε αρχίσει να μεταφράζεται αυτή την περίοδο.

Εκείνη την περίοδο, ο Engels αποτελούσε αυτονόητα την αδιαμφισβήτητη αυθεντία της σκέψης του Marx τόσο συνολικά όσο και στα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας. Όπως σημείωνε άλλωστε και ο ίδιος ο Engels (MECW 47: 202) στην επιστολή του προς τον Becker στις 15 Οκτώβρη 1884, μετά το θάνατο του Marx από «δεύτερο βιολί» μετατράπηκε στο «πρώτο βιολί» ή, όπως σημειώνει εύστοχα ο Βρετανός ιστορικός Otto Henderson (1976: 657) σε «διευθυντή της ορχήστρας» του διεθνούς μαρξισμού και σοσιαλισμού. Πέρα από τα δικά του πολυποίκιλα ερευνητικά και πολιτικά καθήκοντα⁴, μετά το θάνατο

3 Ο τόμος II είχε εκδοθεί από τον Engels το 1885.

4 Εκείνη την περίοδο, ο Engels ολοκλήρωσε και εξέδωσε τις μελέτες του για την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (1884), εξέδωσε το φιλοσοφικό του έργο *Ο Λουδοβίκος Φόουερμαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας* (1886), επιμελήθηκε την αγγλική μετάφραση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1887), παρακολουθούσε την «κολοσιαία αύξηση της διεθνούς

του Marx, ο Engels έθεσε στον εαυτό του -στην μεγάλη, ιδιαίτερα για τα δεδομένα της εποχής, ηλικία των 63 ετών- και τεράστια καθήκοντα που συνδέονταν με τη θεωρητική κληρονομιά του επιστήθιου φίλου και συντρόφου του. Κλήθηκε από τη μία να πάρει μια σειρά αποφάσεις που συνδέονται με την αξιοποίηση των χειρόγραφων που άφησε ανολοκλήρωτα ο Marx και από την άλλη να συμμετέχει στη συζήτηση για το έργο του Marx περιφρουρώντας την ουσία της σκέψης του η οποία άλλωστε διαμορφώθηκε σε σημαντικό βαθμό σε αλληλεπίδραση μαζί του.

Αναφορικά με το πρώτο, ο Engels ιεράρχησε την επιμέλεια και έκδοση των χειρόγραφων του *Κεφαλαίου* θεωρώντας τα το πιο σημαντικό όπλο στην πάλη της εργατικής τάξης. Αναφορικά με το δεύτερο, ο Engels ενεπλάκη στη διαπάλη γύρω από μια σειρά συζητήσεις που τροφοδότησε η πρώτη (γερμανική) έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1867. Ο συνδυασμός της ύπαρξης του πρώτου τόμου και της απουσίας της συνέχειας και ολοκλήρωσης της ανάλυσης με τον μετέπειτα τρίτο τόμο έθετε αντικειμενικά μια σειρά ερωτήματα σαν τα εξής:

Ποιες προεκτάσεις έχουν όσα γράφονται στον πρώτο τόμο για την ερμηνεία των φαινομένων που εμφανίζονται στη επιφάνεια της οικονομικής ζωής; Ποιες ήταν οι συνεπαγωγές τους για τη διακλαδική και την ενδοκλαδική κίνηση κεφαλαίων; Μέσω ποιων ενδιάμεσων θεωρητικών κρίκων συνδέεται η θεωρία της αξίας με τη διαμόρφωση των πραγματικών τιμών στη αγορά; Πώς συνδυάζονταν οι διακλαδικές διαφορές στην οργανική σύνθεση κεφαλαίου με το εμπειρικά διαπιστωμένο γεγονός της τάσης διαμόρφωσης ενός γενικού ποσοστού κέρδους; Πώς ερμηνεύεται στη βάση της θεωρίας της αξίας η εμπειρικά διαπιστωμένη -ήδη από τους Smith και Ricardo- τάση μείωσης του γενικού ποσοστού κέρδους;

Οι απαντήσεις του Engels στις -συκοφαντικές ή απλά θεωρητικές- επιθέσεις ενάντια στον Marx και το *Κεφάλαιο* καθώς και στις διάφορες θεωρητικές απόπειρες ολοκλήρωσης του θεωρητικού εγχειρήματος του Marx απαντιούνται από τον Engels κυρίως στην αλληλογραφία του και στους

σοσιαλιστικής φιλολογίας», όπως έγραφε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, έγραψε δεκάδες άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά και Προλόγους σε κείμενα του Marx ενώ είχε σταθερή επαφή δια αλληλογραφίας και δια ζώσης για πολιτικά και θεωρητικά ζητήματα με τους Liebknecht, Bebel, Bernstein, Kautsky στη Γερμανία, τον Adler στην Αυστρία, τον Lafargue στη Γαλλία, τον Turatti στην Ιταλία, την Eleanor Marx και τον Aveling στην Αγγλία και τους Plekhanov, Danielson και Vera Zasulich στη Ρωσία (Henderson, 1976: 657). Την ίδια περίοδο, ο Engels επιμελήθηκε τις προσαρμογές στην τρίτη και τέταρτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, την αγγλική μετάφραση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* καθώς και μια σειρά μικρότερες εκδόσεις του έργου του Marx, όπως το *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο* και τη γερμανική έκδοση της *Αθλιότητας της Φιλοσοφίας*.

Προλόγους του στο δεύτερο και στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και γι' αυτό δεν θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τη σχετική συζήτηση. Αξίζει όμως να δώσουμε τις βασικές γραμμές της, έτσι ώστε να εντοπίσουμε ποια ζητήματα ήταν υπό διαπραγμάτευση δεδομένου ότι αυτά συνδέονται και με την αντιπαράθεση για το *Κεφάλαιο* μετά το θάνατο του Engels.

1.2. Η επίθεση του Rodbertus στον Marx πριν την έκδοση του δεύτερου τόμου

Η πρώτη επίθεση απέναντι στον Marx και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* -η οποία είχε κυρίως συκοφαντικό χαρακτήρα- ήρθε από τον σοσιαλιστή οικονομολόγο Rodbertus. Ο Rodbertus είχε ψηλαφήσει μία θεωρία της αξίας και της εκμετάλλευσης την οποία μάλιστα ο εκπρόσωπος της Αυστριακής Σχολής, Böhm-Bawerk, χαρακτήριζε ανώτερη του Marx (Böhm-Bawerk, 1890: 323). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, ωστόσο, της πολεμικής του Rodbertus δεν ήταν τα χαρακτηριστικά (και οι αδυναμίες) αυτής της θεωρίας αλλά το γεγονός ότι αυτός όσο και άλλοι γύρω από αυτόν (όπως ο μαθητής του, R. Meyer) ισχυρίζονταν ότι ο Marx έκλεψε στην ουσία τη θεωρία της αξίας και της υπεραξίας από τη θεωρία της αξίας του Rodbertus.

Ταυτόχρονα, η επιτακτικότητα της αντιπαράθεσης με τον Rodbertus αυξάνονταν και από το γεγονός ότι η επιρροή του στο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Γερμανίας, το μετέπειτα Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (SPD), αυξάνονταν εις βάρος των μαρξιστικών θέσεων. Αυτό είχε ιδιαίτερα επικίνδυνες θεωρητικές και πολιτικές προεκτάσεις αφού ο Rodbertus αρνούσαν την ανάγκη ανατροπής του καπιταλισμού και κατανοούσε το σοσιαλισμό ως αυξημένη κρατική παρέμβαση στην (καπιταλιστική) οικονομία. Το γεγονός, μάλιστα, ότι μετά τη συγκρότηση του πρώτου ενιαίου γερμανικού έθνους-κράτους το 1871 υπό τον Bismarck, αυτή η αυξημένη κρατική παρέμβαση (την οποία ο Bismarck χαρακτήριζε ως κρατικό σοσιαλισμό, "Staatssozialismus") αποτελούσε βασικό συστατικό της πολιτικής του γερμανικού αστικού κράτους, έκανε τον Engels να δει πολύ σύντομα ότι πέρα από την περιφρούρηση της επιστημονικής τιμής του Marx, έπρεπε να πολεμήσει σφοδρά την αυξανόμενη επιρροή του Rodbertus στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία αν ήθελε να την προφυλάξει από τον κίνδυνο να μετατραπεί σε πολιτική «ουρά» του μπισμαρκικού κράτους⁵.

5 Πέραν της θεωρητικής παρουσίασης του αστικού κράτους ως οργάνου ταξικής κυριαρχίας της αστικής τάξης (πρώτα απ' όλα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*), ο Engels τοποθετείται σε μία σειρά επιστολές με πιο συγκεκριμένο τρόπο στο ζήτημα της κρατικοποίησης στο πλαίσιο του αστικού κράτους, αναδεικνύοντας ότι αυτή καμία σχέση δεν έχει με το σοσιαλισμό. Για

Γι' αυτό, ο Engels αφιέρωσε σε αυτήν την πολεμική τον Πρόλογο της γερμανικής έκδοσης του έργου του Marx *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*⁶ όσο και τον Πρόλογο του δεύτερου τόμου του *Κεφάλαιου* ενώ ταυτόχρονα προσπάθησε μέσα από μια σειρά επιστολές να βοηθήσει τα στελέχη του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος να διεξάγουν με επάρκεια αυτήν την αντιπαράθεση⁷.

Ο Engels σημειώνει καταρχάς ότι ο Marx ήδη είχε παρουσιάσει τις βασικές γραμμές της οικονομικής θεωρίας του στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* το 1847 και στις διαλέξεις που έδωσε το ίδιο έτος για τη μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο πριν καν ακούσει για πρώτη φορά το όνομα του Rodbertus. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει το μη πρωτότυπο της γενικόλογης θεωρίας του Rodbertus για την αξία (αφού τα περισσότερα από τα στοιχεία της είχαν διατυπωθεί από τους Smith και Ricardo) και τις αδυναμίες της θεωρίας του για τη γαιοπρόσοδο και το κέρδος (τα οποία συνένωνε αδιαφοροποίητα κάτω από τη λέξη «πρόσοδος») σημειώνοντας ότι, μένοντας δέσμιος των οικονομικών κατηγοριών, δεν μπόρεσε να ανακαλύψει πίσω από αυτές τις κατηγορίες τον κοινό παρονομαστή της υπεραξίας και κατ' επέκταση και τους νόμους με τους οποίους η υπεραξία μετατρέπεται στις ιδιαίτερες παραλλαγμένες μορφές του κέρδους και της γαιοπροσόδου (Μαρξ, 1979: 5-18).

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η θεωρία του Rodbertus ήταν από τη μία πολύ αφηρημένη θεωρητικά αδυνατώντας να ερμηνεύσει τα οικονομικά φαινόμενα ενώ ταυτόχρονα, από την άλλη, ήταν πολύ συγκεκριμένη όσον αφορά τις έννοιες και τις κατηγορίες που χρησιμοποιούσε αδυνατώντας έτσι να πάει πέρα από τα όρια της άμεσης εμπειρίας της οικονομικής ζωής στον καπιταλισμό.

παράδειγμα, στην επιστολή του προς τον Oppenheim στις 24 Μάρτη του 1891 γράφει: «Το πρόβλημα βρίσκεται ακριβώς στο ότι όσο οι πλούσιες τάξεις παραμένουν στην εξουσία κάθε κρατικοποίηση δεν αποτελεί κατάργηση, αλλά απλώς αλλαγή της μορφής της εκμετάλλευσης (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 432). Μία δεκαετία σχεδόν νωρίτερα, στην επιστολή του προς τον Bebel στις 16 Μάη του 1882, επιτίθονταν «σ' εκείνους που στην κρατικοποίηση του οτιδήποτε βλέπουν ένα ημι-σοσιαλιστικό ή τουλάχιστον προ-σοσιαλιστικό μέτρο» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 298). Αντίστοιχο περιεχόμενο έχουν και οι σχετικές αναφορές του στο Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 250, 286 και 310.

6 Αυτό το έργο, το οποίο είχε γραφτεί από τον Marx το 1847 στα γαλλικά, μεταφράστηκε στα γερμανικά μόλις το 1885 από τους Bernstein και Kautsky, οι οποίοι μετά το θάνατο του Engels θα πρωταγωνιστούσαν στην αντιπαράθεση γύρω από το *Κεφάλαιο*.

7 Βλ. επιστολές του Engels στον A. Bebel στις 22 Δεκέμβρη 1882 και στον Kautsky στις 16 Φλεβάρη 1884, στις 23 Μάη 1884 και στις 26 Ιούνη 1884 (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 304, 341, 352 και 355-358 αντίστοιχα). Σε αυτήν την τελευταία επιστολή, ο Engels περιλαμβάνει τις διορθώσεις του στο προσχέδιο για το άρθρο «*Το Κεφάλαιο* του Rodbertus» που του είχε στείλει ο Kautsky στις 23 Ιούνη. Το άρθρο του Kautsky ενάντια στον Rodbertus δημοσιεύτηκε με αυτό τον τίτλο στα τεύχη 8 και 9 του 1884 του περιοδικού *Die Neue Zeit*.

Ιδιαίτερα για τη θεωρία της αξίας, η αδυναμία της αντίληψης του φαίνεται και από τον ηθικό χαρακτήρα που αυτή προσλαμβάνει με αυτόν να συνίσταται, σύμφωνα με τον Engels, στην επίκληση «να παρθούν τα μέτρα εκείνα που χάρη σε αυτά τα εμπορεύματα θα ανταλλάζονται πάντα, παρ' όλα τα εμπόδια, μόνο σύμφωνα με την αξία εργασίας που αντιπροσωπεύουν» (Μαρξ, χ.η.: 15). Σχολιάζοντας, μάλιστα, αυτή την επίκληση, ο Engels σημειώνει: «Για τον Ροντμπέρτους, τίποτα δεν είναι πιο απλό. Σαν καλός Πρώσος, απευθύνεται στο κράτος. Ένα αναγκαστικό διάταγμα της εξουσίας επιβάλλει τη μεταρρύθμιση».

Ο Rodbertus φαντάζεται ένα νόμο της αξίας ο οποίος θα επιβάλλεται όχι από το νόμο του ανταγωνισμού αλλά από το νόμο του κράτους. Και πέρα από τη λαθεμένη ερμηνεία του ίδιου του νόμου της αξίας, αυτός εντοπίζει τη λύση όχι στην κατάργηση του νόμου της αξίας και της κεφαλαιοκρατικής εμπορευματικής παραγωγής αλλά στην πλήρη και δίκαιη εφαρμογή του. Στη δική του αντίληψη, μάλιστα, της δίκαιης εφαρμογής του νόμου της αξίας περιλαμβάνεται –και αυτό είναι κάτι που τον διαχωρίζει αρνητικά από τους άλλους ουτοπιστές της λογικής του «εργασιακού χρήματος» όπως οι Proudhon, Gray, Bray- η διατήρηση του τρέχοντος ποσοστού εκμετάλλευσης των εργαζομένων, το οποίο ο ίδιος υπολογίζει στο 200%, αφού, όπως λέει, οι ώρες εργασίας που θα πιστοποιούνται στον εργάτη δεν θα είναι οι ώρες που έχει δουλέψει, αλλά οι ώρες που αντιστοιχούν στη διατήρηση –αλλά, αλίμονο, όχι την αύξηση- αυτού του ποσοστού (Μαρξ, χ.η.: 21-2).

Επίσης, ο Rodbertus, όπως και ο Ricardo, είδε αλλά δεν έλυσε την αντίφαση ανάμεσα στο ότι, σύμφωνα με τη θεωρία της αξίας, δύο κεφάλαια που χρησιμοποιούν διαφορετικές ποσότητες ζωντανής εργασίας παράγουν *ceteris paribus* διαφορετικά μεγέθη υπεραξίας και στο εμπειρικά διαπιστωμένο γεγονός ότι υπάρχει μία τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους ανεξάρτητα από την ποσότητα ζωντανής εργασίας που αξιοποιείται στην παραγωγή.

Ο Engels μετέτρεψε μάλιστα την θεωρητική κατανόηση αυτής της αντίφασης σε μία μεγάλη πρόκληση προς όποιον ήθελε να δοκιμάσει τις θεωρητικές του ικανότητες. Έτσι, μετά την κριτική του στον Rodbertus στον Πρόλογο στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* καταλήγει στην εξής πρόκληση:

«Ως την έκδοση του [τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* – Χ.Μ.] θα περάσουν ακόμα κάμποσοι μήνες. Επομένως, οι οικονομολόγοι που βλέπουν στον Ροντμπέρτους τη μυστική πηγή και έναν ανώτερο πρόδρομο του Μαρξ, έχουν εδώ μία ευκαιρία να δείξουν τι μπορεί να προσφέρει η ροντμπερτιανή οικονομολογία. Αν αποδείξουν πώς μπορεί και πρέπει να διαμορφώνεται ένα ίσο μέσο ποσοστό κέρδους όχι μόνο χωρίς να παραβιάζεται ο νόμος της αξίας, αλλά αντίθετα πάνω στη βάση του νόμου αυτού, τότε θα τα ξαναπούμε μαζί τους. Στο μεταξύ ας ευαρεστηθούν να βιαστούν» (Μαρξ, 1979: 17-18).

Αυτό το ερώτημα θα αποτελούσε τον πυρήνα της αντιπαράθεσης την περίοδο που μεσολάβησε ανάμεσα στην έκδοση του δεύτερου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1885 και 1894 αντίστοιχα), η οποία πήρε τον τίτλο “prize essay competition”. Πολλοί συγγραφείς «σήκωσαν το γάντι» που πέταξε ο Engels. Η θεωρητική πρόκληση που έθετε ο Engels έμπαινε αντικειμενικά σε συνθήκες όπου ο Marx είχε διατυπώσει στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* τα θεμέλια της οικονομικής του θεωρίας χωρίς όμως ακόμα να έχει διατυπώσει τις απολήξεις αυτών των θεμελίων στην ερμηνεία των φαινομένων όπως παρουσιάζονται στην επιφάνεια της οικονομικής ζωής. Και σε τελευταία ανάλυση, γι’ αυτά τα τελευταία ήταν που υπήρχε η μεγάλη ανάγκη θεωρητικής ερμηνείας. Συνεχίζοντας την παραπάνω σκέψη του, ο Engels σημειώνει:

«Οι λαμπρές έρευνες τούτου του II Βιβλίου και τα ολότελα καινούργια συμπεράσματα τους σε σχεδόν απάτητα ως τώρα πεδία είναι απλώς προεισαγωγές στο περιεχόμενο του III Βιβλίου που αναπτύσσει τα τελικά συμπεράσματα της περιγραφής από τον Marx του κοινωνικού προτύπου αναπαραγωγής πάνω σε κεφαλαιοκρατική βάση. Όταν εκδοθεί αυτό το III Βιβλίο λίγος λόγος θα γίνεται πια για κάποιον οικονομολόγο Ροντμπέρτους» (Marx, 1979: 18).

1.3. Η αντιπαράθεση μετά τη δημοσίευση του δεύτερου και πριν τη δημοσίευση του τρίτου τόμου

Η έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1885 σε συνδυασμό με την προσμονή του τρίτου τόμου (ο οποίος τελικά χρειάστηκε άλλα εννέα χρόνια για να εκδοθεί) τροφοδότησαν την ανάπτυξη της συζήτησης γύρω από τα σχετικά θεωρητικά ζητήματα. Την περίοδο 1885-1894, η συζήτηση γύρω από το *Κεφάλαιο* κερδίζει συνεχώς έδαφος στους χώρους της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης ενώ το εύρος της επιρροής του αποδεικνύεται και από τη διεισδυτικότητα που αποκτά ακόμα και σε κύκλους της αστικής οικονομικής σκέψης ή πιο σωστά από την ανάγκη της τελευταίας να απαντήσει στο μαρξισμό ή τουλάχιστον να προσπαθήσει να τον φέρει στα μέτρα της, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Εξάλλου, παρά το γεγονός ότι η δημοσίευση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* προσέθετε κάποια ακόμα κομμάτια στο «παζλ» της εκκολλαπτόμενης μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, η απουσία του καθοριστικού τρίτου τόμου διατηρούσε ακόμα το θεωρητικό κενό που αντικειμενικά υπήρχε ανάμεσα στα θεμέλια της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και στην ερμηνεία των πολυποίκιλων οικονομικών φαινομένων, όπως αυτά εμφανίζονται στην καθημερινότητα.

Σε αυτή τη δεκαετία υπήρξαν παρεμβάσεις οι οποίες προσπάθησαν - περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα- να καλύψουν αυτό το κενό με νέα

πρωτότυπη σκέψη αλλά και παρεμβάσεις οι οποίες επικαλούμενες αυτό το κενό οδηγήθηκαν στην ανοιχτή απόρριψη της ανάλυσης του θεμελιακού πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Αρχικά, θα αναφερθούμε στην προσπάθεια κάλυψης αυτού του θεωρητικού κενού από συγγραφείς που είχαν αναφορά στον Marx και στη συνέχεια θα περάσουμε και σε συγγραφείς που κινούνταν θεωρητικά σε εντελώς άλλη κατεύθυνση από αυτόν. Δεν θα σταθούμε αναλυτικά σε όλες τις σχετικές παρεμβάσεις πρώτον γιατί θα ξεστρατίζαμε από τον κύριο άξονα της ανάλυσης μας και δεύτερον γιατί αυτές οι παρεμβάσεις παρουσιάζονται και απαντιούνται από τον Ένγκελς στον Πρόλογο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

Οι Howard και King (1989: 25-35) χωρίζουν τη σχετική συζήτηση σε δύο γύρους. Ο πρώτος γύρος περιλαμβάνει τις παρεμβάσεις του καθηγητή W. Lexis (1885), του Conrad Schmidt (1889 και 1892) και του G. Stiebeling (1890) ενώ ο δεύτερος γύρος από τις παρεμβάσεις του Wolf (1891), του Loria (1890) και του Fireman (1892).

Ας ξεκινήσουμε με τον πρώτο γύρο. Ο αυτοχαρακτηριζόμενος ως «αγοραίος οικονομολόγος» Lexis (1885) είδε -σε μία βιβλιοκρισία του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*- την ανάγκη διάκρισης ανάμεσα στις αξίες και τις τιμές έτσι ώστε, από τη μία, να υπάρχουν μεταφορές αξίας ανάμεσα σε κεφάλαια με διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίου και, από την άλλη, το σύνολο των αξιών να ισούται με το σύνολο των τιμών. Γι' αυτή του τη συμβολή κέρδισε τα εύσημα του Engels ο οποίος σημείωσε ότι «το ζήτημα δεν έχει εδώ καθόλου λυθεί, ωστόσο όμως έχει τεθεί γενικά σωστά, αν και με χαλαρό και επιφανειακό τρόπο» (Μαρξ, 1978: 22). Ταυτόχρονα, ο Engels ασκεί κριτική στην επιφανειακή θεωρία του Lexis για το κέρδος, η οποία βασίζεται στην εκτίμηση ότι ενώ οι κεφαλαιοκράτες βγάζουν κέρδος πουλώντας ακριβότερα απ' ότι αγοράζουν, οι εργάτες δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να πουλήσουν την εργασία τους ακριβώς όσο τους στοιχίζει, δηλαδή ακριβώς όσο κοστίζουν τα αναγκαία μέσα συντήρησης, με συνέπεια οι αυξήσεις των τιμών των καπιταλιστών να έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταβίβαση μέρους της αξίας του συνολικού προϊόντος στην τάξη των κεφαλαιοκρατών (Μαρξ, 1978: 22-23).

Αφότου, λοιπόν, σύμφωνα με τον Engels, με τον Lexis το ζήτημα «έχει τεθεί γενικά σωστά», ήρθε η σειρά του Conrad Schmidt για τον οποίο σημείωνε ότι είναι «ο πρώτος που προσπάθησε πραγματικά ν' απαντήσει το ζήτημα». Ο Schmidt⁸ δημοσίευσε το 1889 ένα βιβλίο με τίτλο *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage*

8 Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ αρχικά ο Conrad Schmidt ανήκε στην αριστερή πτέρυγα του SPD και μάλιστα από το 1890 που δημιουργήθηκε η ομάδα "Die Jungen" -η οποία ασκούσε κριτική «από τα αριστερά» στην ηγεσία του SPD- εντάχθηκε σε αυτήν, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1890 έγινε υποστηρικτής του ηγέτη της "αναθεωρητικής ομάδας" στο SPD, Eduard Bernstein.

des Marx'schen Werthgesetzes (Το μέσο ποσοστό κέρδους στη βάση του μαρξικού νόμου της αξίας) στο οποίο «προσπαθεί να εναρμονίσει τις λεπτομέρειες του σχηματισμού της αγοραίας τιμής και με το νόμο της αξίας και με το μέσο ποσοστό κέρδους» (Μαρξ, 1978: 23). Ωστόσο, αυτή η προσπάθεια αποτυγχάνει. Ο Schmidt θεωρεί ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος, στη βάση του οποίου ανταλλάσσονται τα εμπορεύματα σύμφωνα με το νόμο της αξίας, είναι η εργασία που είναι υλοποιημένη στο κεφάλαιο που προκαταβάλλουν οι κεφαλαιοκράτες, δηλαδή το άθροισμα του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Συνεπώς, τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται όχι ανάλογα με την εργασία που είναι κοινωνικά αναγκαία για την παραγωγή τους, αλλά ανάλογα με την εργασία που είναι συσσωρευμένη στα κεφάλαια που απαιτήθηκαν για την παραγωγή τους. Από τη στιγμή, άλλωστε, που αυτά τα κεφάλαια (και η αντίστοιχη εργασία) είναι αναγκαία για την παραγωγή του υπερπροϊόντος, είναι λογικό η ποσότητα υπεραξίας που αναλογεί στην κάθε ξεχωριστή μονάδα κεφαλαίου να καθορίζεται από τη διαίρεση του συνόλου της υπεραξίας στην οικονομία με το σύνολο των κεφαλαίων που απαιτήθηκαν για την παραγωγή αυτής της υπεραξίας. Παρόλο που αυτή η συλλογιστική φτάνει στο σωστό συμπέρασμα, δηλαδή στο ότι κεφάλαια ίσου μεγέθους ιδιοποιούνται ίδια μάζα υπεραξίας, το κάνει αυτό με το λάθος τρόπο, ανατρέποντας δηλαδή τη μαρξική θεωρία της αξίας και πιο συγκεκριμένα το περιεχόμενο που προσέδωσε ο Μαρξ στην έννοια «κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας». Ο Engels σχολιάζει και μία δεύτερη απόπειρα του Schmidt να λύσει το πρόβλημα με ένα άρθρο (Schmidt, 1893) του, στο οποίο ισχυρίζεται ότι η εξίσωση των κερδών μέσω του ανταγωνισμού επιτυγχάνεται επειδή μειώνεται η τιμή πώλησης των εμπορευμάτων που έχουν παραχθεί σε ποσότητα μεγαλύτερη της ζήτησης κατά το μέρος εκείνο της τιμής που υπερβαίνει εκείνο το μέγεθος αξίας που μπορεί να πληρώσει γι' αυτά η κοινωνία με βάση το νόμο της αξίας. Όπως είναι εύκολα κατανοητό, πρόκειται για μία λύση που και πάλι αναιρεί τη μαρξική θεωρία της αξίας (Μαρξ, 1978: 23-26).

Ο George C. Stiebeling, Γερμανο-Αμερικανός σοσιαλιστής γιατρός, δημοσίευσε την περίοδο 1890-1894 τρεις σχετικές προσούρες. Ο Stiebeling (1890) ισχυρίζονταν ότι ίσα κεφάλαια με διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίου παράγουν ίσα ποσά αξίας και υπεραξίας γιατί τα κεφάλαια με την ψηλότερη οργανική σύνθεση έχουν ψηλότερη παραγωγικότητα και συνεπώς μεγαλύτερο βαθμό εκμετάλλευσης. Στην ουσία, ο Stiebeling ισχυριζόταν ότι η τιμή του προϊόντος κάθε εμπορεύματος είναι άμεσα (και όχι έμμεσα, δηλαδή μέσω των μεταφορών αξίας) ταυτόσημη με την αξία η οποία με τη σειρά της εκφράζει άμεσα το μέσο ποσοστό κέρδους (Μαρξ, 1978: 33-35). Όπως εύστοχα παρατηρούν οι Howard και King (1989: 29), με την ταύτιση αξιών και τιμών «ο Stiebeling δεν λύνει το πρόβλημα του μετασχηματισμού αλλά το καταργεί».

Ο δεύτερος γύρος των παρεμβάσεων στο πλαίσιο του «prize essay competition» αποτελείται από αυτές των Wolf, Loria και Fireman. Ο καθηγητής οικονομικών στο πανεπιστήμιο της Ζυρίχης Julian Wolf (1891) προσπαθεί να λύσει το ζήτημα στη βάση επιχειρηματολογίας που μοιάζει πολύ με αυτή του Stiebeling. Ισχυρίζεται ότι η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου συνεπάγεται την αύξηση της παραγωγικότητας ενώ η αξία των εμπορευμάτων (συμπεριλαμβανομένου του εμπορεύματος εργατική δύναμη) σχετίζεται αντιστρόφως ανάλογα με την παραγωγικότητα της εργασίας και το μέγεθος της υπεραξίας ευθέως ανάλογα με την ποσότητα της παραγόμενης υπεραξίας. Ωστόσο, η κριτική αποφυγής του προβλήματος που εκτοξεύτηκε στον Stiebeling ισχύει στο ακέραιο και για τον Wolf (Μαρξ, 1978: 28-29).

Ο Ιταλός Loria είναι αυτός που συγκέντρωσε τα περισσότερα πυρά από τον Engels. Ο λόγος ήταν ότι πέρα από την όποια επιστημονική ανεπάρκεια, ο Loria έκανε ανοιχτή συκοφαντική επίθεση στον Marx κατηγορώντας τον για πλαστογραφία (της ζωής και του έργου του), για λογοκλοπή (ισχυριζόμενος ότι ο ίδιος, και όχι ο Marx το 1845, ανακάλυψε την προτεραιότητα της οικονομίας έναντι της πολιτικής) όσο και για κοροϊδία (κατηγορώντας τον ότι ποτέ δεν σκόπευε να εκδώσει τον επόμενο τόμο του *Κεφαλαίου* κραδαίνοντας τον μόνο για να αποφύγει την επίθεση στις αντιφάσεις του πρώτου τόμου). Το «κατηγορητήριο» του Engels ήταν μεγάλο όπως και η οργή του απέναντι σε αυτόν τον Ιταλό καθηγητή πανεπιστημίου⁹. Όσον αφορά την κριτική του στο *Κεφάλαιο*, ενώ το 1884, πριν την έκδοση του δεύτερου τόμου, έλεγε ότι δεν υπάρχει καν θεωρητικό ζήτημα αφού είναι προφανές ότι η θεωρία του Marx, σύμφωνα με την οποία η υπεραξία παράγεται και εξαρτάται μόνο από το μεταβλητό κεφάλαιο αντιφάσκει με την πραγματικότητα της εξάρτησης του κέρδους από το συνολικό κεφάλαιο, το 1890 δοκίμασε ο ίδιος να βρει μία λύση αυτού του ... «ανύπαρκτου» ζητήματος. Υποθέτοντας διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίων και ίσο ποσοστό εκμετάλλευσης ανάμεσα σε τρία κεφάλαια, καταλήγει στο αρχικό συμπέρασμα των διαφορετικών ποσοστών κέρδους, τα οποία όμως εξισώνονται σε δεύτερη φάση λόγω του γεγονότος ότι όσο πιο χαμηλή οργανική σύνθεση (και συνεπώς καταρχάς μεγαλύτερο ποσοστό κέρδος) έχει ένα κεφάλαιο τόσο μεγαλύτερα δανεικά κεφάλαια αξιοποιεί και συνεπώς τόσο περισσότερους

9 Χαρακτηριστικό της οργής του Engels για τον Loria είναι το εξής απόσπασμα: «Ένα πράγμα μάθαμε λοιπόν: κατά τον κ. Λόρια η θεωρία της υπεραξίας του Μαρξ είναι απολύτως ασυμβίβαστη με το γεγονός του γενικού ίσου ποσοστού κέρδους. Εκδόθηκε όμως το δεύτερο βιβλίο και μαζί του δημοσιεύθηκε το πρόβλημα σχετικά μ' αυτό το σημείο, που το έχω θέσει δημόσια. Αν ο κ. Λόρια, ήταν ένας από μας τους κουτούς γερμανούς θα περιερχόταν σε κάποια αμηχανία. Είναι όμως ένας θρασύς νοτιοευρωπαίος, προέρχεται από ένα θερμό κλίμα, όπου, όπως μπορεί να ισχυρίζεται, η αυθάδεια αποτελεί κατά κάποιο τρόπο φυσικό όρο» (Μαρξ, 1978: 31).

τόκους πληρώνει, με συνέπεια το τελικό ποσοστό κέρδους των βιομηχάνων να είναι ίσο (Howard and King, 1989: 30-32).

Πέρα από τον Lexis, αρκετά θετικά σχόλια είχε ο Engels (Marx, 1978: 27-8) και για την απόπειρα του -χημικού στο επάγγελμα- Ρωσοαμερικάνου, P. Fireman (1892). Καταρχάς, ο Fireman διακρίνει και αναδεικνύει τα σημεία στα οποία κάποιες προηγούμενες απόπειρες απάντησης στην πρόκληση του Engels αντιφάσκουν με τη θεωρία της αξίας που διατυπώνει ο Marx στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Πιο συγκεκριμένα, στον Schmidt αναδεικνύει ότι θεωρεί ότι ο νόμος της αξίας δεν ισχύει για το υπερπροϊόν και στον Wolf ότι θεωρεί ότι η ποσότητα της αξίας αυξάνεται -αντί να πέφτει όπως ισχυρίζεται ο Marx- με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας (Howard and King, 1989: 33). Στη συνέχεια, ο Fireman αναδεικνύει ότι το «κλειδί» της απάντησης είναι η διάκριση ανάμεσα στην αξία και την τιμή και το γεγονός ότι η τιμή κυμαίνεται πάνω ή κάτω από την αξία των παραγόμενων εμπορευμάτων (ανάλογα με το αν μιλάμε για κλάδους με χαμηλότερη ή ψηλότερη της μέσης οργανική σύνθεση κεφαλαίου) δρώντας με αυτό τον τρόπο αναδιανεμητικά για την παραγόμενη υπεραξία με τρόπο όμως που το άθροισμα των αξιών ισούται με το άθροισμα των τιμών, με τρόπο δηλαδή που διατηρείται στο ακέραιο η ισχύς του μαρξικού νόμου της αξίας. Παρά τον εντοπισμό των σωστών θεμελίων της απάντησης, η απάντηση του Fireman έχει ακόμα αρκετά κενά, όπως τον ακριβή προσδιορισμό της σχέσης ανάμεσα στο ποσοστό του κέρδους και το μέγεθος του απασχολούμενου κεφαλαίου και του τρόπου με τον οποίο μπαίνει στην όλη ιστορία το κέρδος του εμπόρου, του τραπεζίτη και του γαιοκτήμονα (παρόλο που έκανε μια πρώτη προσπάθεια για την πρόσοδο). Ο Engels συμπυκνώνει στον Πρόλογο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Marx, 1978: 27) τόσο τη συνεισφορά όσο και τις αδυναμίες της λύσης του Fireman:

«Αρκεί να συγκρίνει κανείς τα αντίστοιχα σημεία του IX κεφ. Και θα δει ότι ο Φάιρμαν έθιξε πραγματικά εδώ το αποφασιστικό σημείο. Πόσοι όμως ενδιαμέσοι κρίκοι απαιτούνταν ακόμα κι ύστερα απ' αυτή την ανακάλυψη, για να κατορθώσει ο Φάιρμαν να επεξεργαστεί την ολοκληρωμένη χειροπιαστή λύση του προβλήματος, το αποδειώνει η άδικα ψυχρή υποδοχή που έγινε στο τόσο σημαντικό άρθρο του».

Η τελευταία συμβολή στο “prize essay competition” στην οποία θα αναφερθούμε πέρασε απαρατήρητη από τον Engels αλλά θα παρουσιαστεί εν συντομία γιατί συνδέονται με μετέπειτα συνεισφορές στο λεγόμενο “πρόβλημα του μετασχηματισμού” (transformation problem). Ο -μη μαρξιστής και αυτοχαρακτηριζόμενος ως «χυδαίος οικονομολόγος»- J. Lehr (1892) άσκησε στους Schmidt και Wolf κριτική αντίστοιχη με του Fireman αλλά αυτό που έχει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στο άρθρο του είναι η αλγεβρική απεικόνιση του

προβλήματος η οποία είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις μετέπειτα απεικονίσεις των Dmitriev και Bortkiewicz. Η αλγεβρική του διατύπωση του προβλήματος - που μοιάζει πολύ με αυτή του Bortkiewicz (αν και προχώρησε πολύ λιγότερο στην επίλυση της)- καταλήγει σε ένα μοντέλο με $n+1$ εξισώσεις και $n+1$ αγνώστους (Howard and King, 1978: 35). Στην ουσία, ο τρόπος που αποτυπώνεται το πρόβλημα μπορεί να θεωρηθεί και ο θεμέλιος λίθος του μετέπειτα “προβλήματος του μετασχηματισμού”.

1.4. Η αντιπαράθεση μετά τη δημοσίευση του τρίτου τόμου και μέχρι το θάνατο του Engels

Η παραπάνω συζήτηση όξυνε την προσμονή για την απάντηση του ίδιου του Marx στο ζήτημα. Η απάντηση αυτή ήρθε όταν, μετά από πολυετή επεξεργασία των σχετικών μαρξικών χειρογράφων από τον Engels, εκδόθηκε το 1894 ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου*. Πιο συγκεκριμένα, στο δεύτερο Τμήμα αυτού του τόμου που φέρει τον τίτλο «Η μετατροπή του κέρδους σε μέσο κέρδους» παρουσιάζεται ο τρόπος μετατροπής των αξιών των εμπορευμάτων σε τιμές παραγωγής για να ακολουθήσει η παρουσίαση των νόμων με τους οποίους διαμορφώνεται το εμπορικό και τραπεζικό κέρδος αλλά και η γαιοπρόσοδος ενώ στο τρίτο Τμήμα αυτού του τόμου παρουσιάζεται «ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει». Με αυτό τον τρόπο ολοκληρώνεται η σύνδεση ανάμεσα στη θεωρία της αξίας του πρώτου τόμου και της ερμηνείας της τάσης διαμόρφωσης ενός γενικού-μέσου ποσοστού κέρδους, η σύνδεση ανάμεσα στην υπεραξία και τις συγκεκριμένες μορφές που αυτή παίρνει αλλά και αναδεικνύονται οι μακροχρόνιες τάσεις της καπιταλιστικής οικονομίας. Η θεωρία της αξίας όχι μόνο δεν έρχεται σε αντίφαση με μια σειρά φαινόμενα που γίνονται αντιληπτά στην επιφάνεια της οικονομικής ζωής, αλλά αποτελεί τη βάση της ερμηνείας τους.

Ωστόσο, αυτή η έκδοση δεν σταμάτησε τη συζήτηση αλλά, απ’ ότι φάνηκε στη συνέχεια, έριξε κι άλλο «λάδι στη φωτιά» τροφοδοτώντας ακόμα περισσότερα ερωτήματα, όπως τα εξής: Είναι σωστή και λογικά συνεκτική η απάντηση του Marx; Υπήρξε ποτέ στην πραγματικότητα η αξία ως τέτοια, δηλαδή χωρίς την τροποποίηση της σε τιμή παραγωγής; Είναι σωστός θεωρητικά και εμπειρικά ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, όπως διατυπώνεται στον τρίτο τόμο;

Με αυτά τα ζητήματα καταπιάστηκε ο Engels τους λίγους μήνες που μεσολάβησαν από την έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* τον Οκτώβρη του 1894 μέχρι το θάνατο του τον Αύγουστο του 1895. Αυτό αποτυπώνεται τόσο

στην αλληλογραφία του με τους Werner Sombart και Conrad Schmidt¹⁰ όσο και στο σημείωμα που ενσωματώθηκε μετέπειτα στον τόμο III του *Κεφαλαίου* με τον τίτλο «Συμπλήρωμα και επίλογος στο III βιβλίο του 'Κεφαλαίου'»¹¹, το οποίο περιλαμβάνει και το σχετικό κείμενο με τίτλο «Νόμος της αξίας και ποσοστό του κέρδους».

Ο Sombart (1894) έθεσε στη βιβλιοκρισία του τόμου III του *Κεφαλαίου* το ζήτημα ότι ο Marx δεν ξεκαθάριζε αν η αξία είχε συγκεκριμένο εμπειρικό ή καθαρά αναλυτικό-θεωρητικό χαρακτήρα με τον ίδιο τον Sombart να υποστηρίζει το δεύτερο ισχυριζόμενος ότι «η αξία δεν υπάρχει στον κόσμο των φαινομένων (...) η αξία δεν είναι ένα εμπειρικό αλλά ένα νοερό γεγονός (...) η έννοια της αξίας είναι ένα εργαλείο της σκέψης μας το οποίο χρησιμοποιούμε για να κατανοούμε τα φαινόμενα της οικονομικής ζωής· είναι ένα νοερό γεγονός (...) Η αξία των εμπορευμάτων είναι η ειδικά ιστορική μορφή με την οποία επιβάλλεται καθοριστικά η παραγωγική δύναμη της εργασίας που σε τελευταία ανάλυση εξουσιάζει όλα τα οικονομικά προτσές» (Day and Gaido, 2018: 163).

Ο Sombart συμπληρώνει ότι στα βαθμό που ο Marx ισχυρίζεται ότι η υπεραξία στις διάφορες σφαίρες παραγωγής με διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίου, αποτελεί όχι μόνο τη λογική αλλά και την εμπειρική-ιστορική αφετηρία της διαδικασίας εξίσωσης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή στο βαθμό που ο Marx στο κεφάλαιο 10 του τρίτου τόμου υπονοεί -αν και όχι καθαρά, σύμφωνα με τον Sombart- ότι υπάρχει εμπειρική-ιστορική κίνηση από το ποσοστό της υπεραξίας στο ποσοστό του κέρδους, τότε βασίζεται «σε ένα μεγάλο λάθος», τόσο θεωρητικό όσο και εμπειρικό. Θεωρητικά είναι λάθος γιατί «θα αποτελούσε πραγματική ρήξη με όλες τις βασικές ιδέες του 'Κεφαλαίου' να βάλει μαζί το κοινωνικό γεγονός της παραγωγής υπεραξίας και το ατομικό γεγονός της διαμόρφωσης του κόστους» ενώ εμπειρικά θα ήταν λάθος γιατί τόσο στις πρώτες βιομηχανίες όσο και στην εποχή του τα ψηλότερα ποσοστά κέρδους βρίσκονταν

10 Βλ. ενδεικτικά επιστολές του Engels στον Werner Sombart στις 11 Μάρτη 1895 ή στον Conrad Schmidt στις 12 Μάρτη 1895 και στις 6 Απρίλη 1895 (Marx και Ένγκελς, 2020: 488-492, 492-500 και 504-505 αντίστοιχα).

11 Το κείμενο αυτό γράφτηκε μετά από την έκδοση του τόμου III ως απάντηση σε μια σειρά ζητήματα που προστέθηκαν στη σχετική συζήτηση μετά από αυτή την έκδοση. Όπως γίνεται φανερό από την επιστολή του Engels προς τον Kautsky στις 21 Μάη 1895 (Marx και Ένγκελς, 2020: 508), οι συμπληρώσεις και προσθήκες στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* θα δημοσιευόντουσαν με τη μορφή δύο άρθρων στο περιοδικό *Die Neue Zeit*. Το πρώτο άρθρο με τίτλο «Νόμος της αξίας και ποσοστό του κέρδους» δημοσιεύτηκε πράγματι στο *Die Neue Zeit*, αριθμ. 1 και 2, 1895/1896, σελ. 37-44, αλλά λίγο μετά το θάνατο του Engels. Το δεύτερο άρθρο, από το οποίο ο Engels πρόλαβε να γράψει μόνο ένα περίγραμμα, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά με τον τίτλο «Το χρηματιστήριο. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον 3ο τόμο του 'Κεφαλαίου'» σε ρωσική γλώσσα στο περιοδικό *Bolschevnik*, αριθμ. 23-24, 1932. Και τα δύο περιλαμβάνονται στην ελληνική έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Marx, 1978: 1089-1117).

σε κλάδους με ψηλή και όχι χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου (Day and Gaido, 2018: 199-201).

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Schmidt ο οποίος σε μία επιστολή του προς τον Engels σημειώνει ότι «ο νόμος της αξίας (αν θεωρηθεί ως ένας νόμος που ρυθμίζει την ανταλλαγή και όχι ως απλός ορισμός της αξίας) φαίνεται σε μένα να αποτελεί επινόημα, αν και φυσικά όχι λανθασμένο. Αντίθετα, ένα αναγκαίο επινόημα, δηλαδή μία υπόθεση την οποία πρέπει απαραίτητως να κάνουμε για να φτάσουμε σε ανέφικτα αλλιώς αποτελέσματα» (Howard and King, 1989: 47).

Αντίστοιχο περιεχόμενο είχε και η παρέμβαση του Lexis (1895), η οποία δημοσιεύτηκε λίγους μήνες μετά το θάνατο του Engels και γι' αυτό δεν σχολιάζεται στο «Συμπλήρωμα». Σε αυτήν, ο Lexis θεωρεί τον τρόπο με τον οποίο ο Marx πηγαίνει από το κλαδικό ποσοστό κέρδους (που σχηματίζεται στη βάση της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου) στο γενικό-μέσο ποσοστό κέρδους ως «εντελώς μη ικανοποιητικό». Αυτό το συμπέρασμα το θεμελιώνει όταν ισχυρίζεται ότι το μέσο ποσοστό κέρδους εμφανίζεται μαζί με τον καπιταλισμό και «δεν έχει υπάρξει ποτέ καμία κοινωνική κατάσταση στην οποία να υπήρξαν δίπλα δίπλα οι καπιταλιστικοί μέθοδοι παραγωγής και η ανισότητα των ποσοστών κέρδους ως προϊόν των διαφορετικών συνθέσεων του κεφαλαίου». Ο Lexis φτάνει μάλιστα να κάνει λόγο για φανταστική και μη πραγματική αντίληψη της αξίας από τον Marx.

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μία σύντομη παρέκβαση γιατί στο παραπάνω άρθρο του Lexis περιλαμβάνεται –μόλις έναν χρόνο μετά την έκδοση του τρίτου τόμου- και η πρώτη κριτική του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αφότου παρουσιάσει το νόμο και τις αντεπιδρώσεις τάσεις, ο Lexis διατυπώνει για πρώτη φορά ένα επιχείρημα που θα επανέλθει πολλές φορές στο μέλλον και θα μας απασχολήσει και στα επόμενα Μέρη της εργασίας μας: «Αυτές οι λέξεις γράφτηκαν γύρω στα 1865. Ακόμα και τότε ήταν σε αντίθεση με μία σαφώς διακριτή τάση στην κοινωνική ανάπτυξη. Σήμερα αποτελούν απλώς αναχρονισμό» (Lexis, 1895: 15). Ο Lexis ψέγει τον Marx γιατί δεν έδωσε έμφαση στην προφανή «ασυνέπεια», σύμφωνα με την οποία ενώ η εργασία είναι η μόνη η οποία παράγει αξία, παρόλ' αυτά αυτή αντικαθίσταται από μηχανήματα τα οποία δεν παράγουν καθόλου αξία. Πρόκειται στην ουσία για το θεμέλιο λίθο της συζήτησης που θα οδηγήσει το 1961 στο λεγόμενο θεώρημα Okishio¹². Πέρα από την εσωτερική λογική του νόμου, ο Lexis επιτέθηκε και στη δυνατότητα δράσης των αντεπιδρώντων παραγόντων στη σύγχρονη του κοινωνία, δηλαδή 30 χρόνια

12 Σύμφωνα με το θεώρημα του Okishio, αν οι καπιταλιστές αυξάνουν τα κέρδη τους μέσω της εισαγωγής νέων τεχνικών που μειώνουν το κόστος τους, τότε -με σταθερούς τους πραγματικούς μισθούς- το γενικό ποσοστό κέρδους όχι μόνο δεν θα μειωθεί, αλλά θα αυξηθεί.

μετά από τότε που διατυπώθηκαν ως τέτοιοι. Έτσι, αμφισβητεί τη δυνατότητα αύξησης της εντατικότητας της εργασίας αφού «σε όλους τους κλάδους και σε όλες τις χώρες η εργάσιμη ημέρα έχει μειωθεί αισθητά (...) Η εργασία των παιδιών στα εργοστάσια έχει περιοριστεί πάρα πολύ νομικά σε όλες τις χώρες» (Lexis, 1895: 16). Επίσης, αμφισβητεί τη δυνατότητα αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας μέσω μείωσης των μισθών αφού «υπό κανονικές συνθήκες, οι μειώσεις των μισθών είναι στις μέρες μας σχεδόν αδύνατες» (Lexis, 1895: 16). Αντίστοιχα, ισχυρίζεται ότι η αύξηση του κεφαλαίου των μετοχικών εταιρειών όχι μόνο δεν αποτελεί αντεπιδρώσα τάση αλλά τη βασική αιτία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους γιατί μέσω αυτής οι μετοχικές επιχειρήσεις σταματούν τη λειτουργία τους σε πολύ πιο χαμηλά ποσοστά κέρδους σε σχέση με την επιχείρηση ενός ατομικού καπιταλιστή.

Επιστρέφοντας στην παρουσίαση μας για την εμπειρική διάσταση της τάσης εξίσωσης των ποσοστών κέρδους, σημειώνουμε ότι οι παραπάνω παρεμβάσεις αποτελούν τη βάση της μεγάλης συζήτησης που συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας σχετικά με το αν η μέθοδος του Marx στο *Κεφάλαιο* είναι η λογική ή η ιστορική. Ο Engels εμπλέκεται ανοιχτά σε αυτή τη συζήτηση. Καταρχάς, και αφού επαινεί τους Sombart και Schmidt για την ουσιαστική κατανόηση της θεωρίας του Marx, σημειώνει στο «Συμπλήρωμα»:

«Και ο Ζόμπарт και ο Σμιτ -τον διάσημο Λόρια τον αναφέρω μόνο σαν φαιδρό εκπρόσωπο της αγοραίας οικονομολογίας- δεν παίρνουν αρκετά υπόψη ότι εδώ δεν πρόκειται μόνο για ένα καθαρά λογικό προτσές, αλλά για ένα ιστορικό προτσές και για το διασαφηνιστικό αντικαθρέφτισμα του στη σκέψη, για τη λογική παρακολούθηση των εσωτερικών του συναρτήσεων.» (Μαρξ, 1978: 1099).

Παράλληλα παραθέτει αποσπάσματα του ίδιου του Marx από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* που συνηγορούν στο ότι ο Marx¹³ ήταν αυτής της άποψης.

13 Το πιο χαρακτηριστικό ίσως σχετικό απόσπασμα του Marx είναι το εξής: «Η ανταλλαγή εμπορευμάτων στις αξίες τους, ή περίπου στις αξίες τους, απαιτεί λοιπόν μία πολύ πιο χαμηλή βαθμίδα ανάπτυξης από ό,τι η ανταλλαγή σε τιμές παραγωγής, για την οποία χρειάζεται ένα καθορισμένο ύψος κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης (...) Και αν ακόμα δεν παρθεί υπόψη, ότι ο νόμος της αξίας εξουσιάζει τις τιμές και την κίνηση των τιμών, είναι λοιπόν πέρα για πέρα σωστό να θεωρούνται οι αξίες των εμπορευμάτων, όχι μόνο θεωρητικά αλλά και ιστορικά σαν το *primum* των τιμών παραγωγής. Αυτό ισχύει για τις καταστάσεις εκείνες στις οποίες τα μέσα παραγωγής ανήκουν στον εργάτη, κι αυτή η κατάσταση υπάρχει και στον αρχαίο, και στο σύγχρονο κόσμο, στον αγρότη που ζει από τη δουλειά του και είναι κάτοχος της γης του και στον βιοτέχνη. Αυτό είναι σύμφωνο με την άποψη που εκφράσαμε προηγούμενα, ότι η εξέλιξη των προϊόντων σε εμπορεύματα προέρχεται από την ανταλλαγή ανάμεσα σε διάφορες κοινότητες και όχι ανάμεσα στα μέλη μίας και της αυτής κοινότητας. Αυτά ισχύουν τόσο για την πρωτόγονη αυτή κατάσταση, όσο και για τις μετέπειτα κοινωνικές καταστάσεις που βασίζονται στη δουλειά και στην δουλοπαροικία καθώς και για τη συντεχνιακή οργάνωση της

Σε αντιστοιχία με τις θέσεις του Marx, ο Engels προχωράει σε μία ιστορική ανάλυση που συμπυκνώνεται στο συμπέρασμα ότι η ανταλλαγή των εμπορευμάτων στη βάση της αξίας τους λαμβάνει χώρα από τότε που εμφανίζεται η απλή εμπορευματική παραγωγή μέχρι την εμφάνιση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, δηλαδή «κατά τη διάρκεια μίας περιόδου πέντε ως εφτά χιλιετηρίδων» (Μαρξ, 1978: 1105)¹⁴, ενώ με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται μεταξύ τους στη βάση των τιμών παραγωγής¹⁵.

Ιδιαίτερα σχετικά με την άποψη του Schmidt για την αξία ως επινόημα (Fiktion), ο Engels γράφει στην επιστολή του προς αυτόν στις 12 Μάρτη 1895: «Επειδή μία έννοια, σύμφωνα με την ίδια τη βασική φύση του όρου, δεν ταυτίζεται αυτόματα και *prima facie* (με την πρώτη ματιά) με την πραγματικότητα από την οποία έπρεπε πρώτα να συνοψιστεί, γι' αυτό η έννοια είναι πάντα κάτι περισσότερο από ένα επινόημα, εκτός αν θεωρείτε όλα τα προϊόντα της σκέψης επινόηματα επειδή η πραγματικότητα αντιστοιχεί σ' αυτά μόνο μ' έναν πολύ πλάγιο τρόπο, και ακόμα και τότε μόνο ως ασυμπτωματική προσέγγιση (...) θα παρερμηνεύαμε χονδροειδώς τη φύση του ποσοστού κέρδους και γενικά των οικονομικών νόμων, οι οποίοι δεν γνωρίζουν καμία άλλη πραγματικότητα παρά μόνο ως προσέγγιση, ως τάση, ως μέσο όρο, αλλά όχι ως άμεση πραγματικότητα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 495-6).

Όσον αφορά το ποσοστό κέρδους, ο Engels (Μαρξ, 1978: 1092-1115) παρουσιάζει την ιστορική πορεία από το πολύ ψηλό ποσοστό κέρδους των πρώτων -βενετσιάνικων, γενοβέζικων κλπ- εμπορικών συνεταιρισμών του 14ου και 15ου αιώνα και τη σταδιακή εξίσωση του στο πλαίσιο του κάθε «έθνους» στην εξίσωση των ποσοστών του κέρδους των εμπόρων «ανάμεσα στα διάφορα έθνη»· από εκεί στο πέρασμα, αρχικά των εμπόρων ως εργολάβων (Verleger), στην παραγωγική δραστηριότητα και στη συνέχεια τη δημιουργία των μανιφακτούρων και τη σταδιακή εξίσωση των ποσοστών κέρδους τους· επόμενο

χειροτεχνίας, όσον καιρό τα μέσα παραγωγής που έχουν καθοριστεί για τον κάθε κλάδο, μόνο με δυσκολία μπορούν να μεταβιβάζονται από τη μία σφαίρα στην άλλη, και γι' αυτό οι διάφορες σφαίρες παραγωγής σχετίζονται μεταξύ τους μέσα σε ορισμένα όρια, όπως σχετίζονται μεταξύ τους ξένες χώρες ή κομμουνιστικές κοινότητες» (Μαρξ, 1978: 223-224).

¹⁴ Τόσο σε αυτό όσο και σε όλα τα άλλα αποσπάσματα που παρατίθενται έχει διατηρηθεί αυτούσιο το λεξιλόγιο και η ορθογραφία.

¹⁵ Ο ίδιος ο Marx αναφέρει σχετικά ότι «(...) είναι στην αρχή πολύ διαφορετικά τα ποσοστά κέρδους, που επικρατούν σε διαφορετικούς κλάδους παραγωγής. Αυτά τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους εξισώνονται με το συναγωνισμό σε ένα γενικό ποσοστό κέρδους (...)» (Marx, 1978: 199) καθώς και ότι η εξίσωση των κερδών στο γενικό ποσοστό κέρδους «είναι ένα αποτέλεσμα και δεν μπορεί να είναι ένα σημείο αφετηρίας» (Marx, 1978: 220).

βήμα, η μεγάλη βιομηχανία και τα αρχικά διαφορετικά ποσοστά κέρδους τα οποία στην πορεία τείνουν προς εξίσωση όχι μόνο στο πλαίσιο της βιομηχανίας αλλά και ανάμεσα σε εμπόριο και βιομηχανία σχηματίζοντας ένα γενικό ποσοστό κέρδους και μέσω αυτού τη μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής.

Όσον αφορά το ερώτημα «ιστορική ή λογική μέθοδος» του *Κεφαλαίου*, ο Engels απαντάει δια της αναίρεσης του ίδιου του τρόπου με τον οποίο τέθηκε το ερώτημα, θεωρώντας εντελώς λανθασμένη και μη διαλεκτική την αντιπαράθεση της ιστορικής και της λογικής μεθόδου:

«Η κριτική της πολιτικής οικονομίας, ακόμα και σύμφωνα με την καινούργια μέθοδο, μπορούσε να γίνει με δύο διαφορετικούς τρόπους: Ιστορικά ή λογικά (...) Η ιστορία προχωράει συχνά με άλματα και με ζικ-ζακ και, αν θα έπρεπε να την παρακολουθεί κανείς παντού, θα ήταν υποχρεωμένος να συμπεριλάβει όχι μόνο πολύ υλικό δευτερεύουσας σημασίας, αλλά έπρεπε να διακόπτει συχνά την πορεία της σκέψης του (...) Έτσι, ο μόνος τρόπος προσέγγισης του ζητήματος που έχει τη θέση του εδώ είναι ο λογικός. Αυτός όμως στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο ιστορικός τρόπος απαλλαγμένος από την ιστορική μορφή και από τις ενοχλητικές συμπτώσεις. Με ό,τι αρχίζει αυτή η ιστορία, μ' αυτό πρέπει ν' αρχίσει και η πορεία της σκέψης και η παραπέρα συνέχιση της δε θα είναι τίποτε άλλο, από το καθρέφτισμα της ιστορικής πορείας σε αφηρημένη και θεωρητικά συνεπή μορφή. Ένα διορθωμένο καθρέφτισμα, διορθωμένο όμως σύμφωνα με τους νόμους που μας προσφέρει η ίδια η πραγματική ιστορική πορεία, όπου το καθένα μπορεί να εξεταστεί στο σημείο ανάπτυξης της πλήρους ωριμότητας του, της κλασικής του μορφής». (Μαρξ, 2010: 370-1)¹⁶.

¹⁶ Αυτό το απόσπασμα περιλαμβάνεται σε μία βιβλιοκρισία του Engels για την *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* την οποία παρήγγειλε επίμονα με δύο απαντωτές επιστολές του ο ίδιος ο Marx από τον Engels (Μαρξ και Ένγκελς, 2019: 153 και 154) με τον Engels να του τη στέλνει στη συνέχεια για έλεγχο (Μαρξ και Ένγκελς, 2019: 155) χωρίς να φαίνεται από κάποια πηγή στη συνέχεια ότι ο Marx προχώρησε στην οποιαδήποτε διόρθωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

«ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΟΥ ΕΧΘΡΟΥ»: ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒÖHM-BAWERK ΚΑΙ BORTKIEWICZ

2.1. Εισαγωγή

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα σταθούμε σε δύο συγγραφείς που σημάδεψαν τη μαρξιστική θεωρητική αντιπαράθεση γύρω από πλευρές της θεωρίας της αξίας μετά το θάνατο του Engels (παρόλο που κάποιες παρεμβάσεις τους έγιναν πριν το θάνατο του) χωρίς καν να ανήκουν στο μαρξιστικό «στρατόπεδο». Δεδομένου, μάλιστα, ότι ο ένας από αυτούς ήταν παθιασμένος πολέμιος του μαρξισμού και ο άλλος δηλωμένος θεωρητικός αντίπαλος του, η τεράστια διεισδυτικότητα πλευρών της κριτικής τους στο *Κεφάλαιο* μέσα στις γραμμές του μαρξισμού αποτελεί στην ουσία επιτυχές πέρασμα «πίσω από τις γραμμές του εχθρού» που τους δίνει τη δυνατότητα ενός αποτελεσματικού θεωρητικού «σαμποτάζ» στα «μετόπισθεν» του. Οι παρεμβάσεις στις οποίες αναφερόμαστε είναι αυτή του εκπροσώπου της αυστριακής οικονομικής σχολής, Eugen Böhm-Bawerk, και του Ρώσου οικονομολόγου Ladislaus von Bortkiewicz, ο οποίος έζησε τη μισή ζωή του στη Γερμανία, όπου και έκανε ολόκληρο το επιστημονικό του έργο¹⁷.

2.2. Ο Böhm-Bawerk και οι κατηγορίες για αντίφαση ανάμεσα στον πρώτο και τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*

Ο Böhm-Bawerk ξεκίνησε την επίθεση του στο οικονομικό έργο του Marx ήδη από τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Στο έργο του *Capital and Interest* (1890: 381) γράφει για τη θεωρία της αξίας του Marx: «λίγες φορές έχω διαβάσει κάτι που να τη φτάνει σε κακή αιτιολόγηση και επιπολαιότητα στην άντληση συμπερασμάτων».

Η κριτική του συνίσταται, στην ουσία, στον ισχυρισμό ότι στον καθορισμό της αξίας ενός εμπορεύματος δεν παίζει ρόλο μόνο η εργασία που χρειάστηκε για την παραγωγή του αλλά και παράγοντες όπως η σπανιότητα του, η ιδιαιτερότητα της αξίας χρήσης του, η σχέση προσφοράς και ζήτησης, το αν αποτελούν προϊόντα της φύσης ή του ανθρώπου. Έτσι, η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν ισχύει ως καθοριστική των τιμών για τα σπάνια εμπορεύματα, για τα εμπορεύματα που

17 Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Bortkiewicz ξεκίνησε ως μαθητής του Lexis, στον οποίο ήδη έχουμε αναφερθεί.

παράγονται από ειδικευμένη –και όχι από την κοινή- εργασία (αρνούμενος τον τρόπο με τον οποίο ο Marx αναφέρεται στην αναγωγή της σύνθετης εργασίας σε απλή), για τα προϊόντα που παράγονται με εργασία με εξαιρετικά χαμηλό μισθό σε σχέση με το μισθό μιας κοινής εργασίας. Ακόμα και στα λίγα εμπορεύματα, όμως, που φαίνεται να παραμένουν υπό την κυριαρχία του νόμου της αξίας (δηλαδή για τα εμπορεύματα που δεν έχουν περιορισμούς στην παραγωγή τους και απαιτούν μόνο απλή εργασία για την παραγωγή τους), «ο νόμος της εργασιακής αξίας δεν κυριαρχεί απόλυτα» αφού η σχέση προσφοράς και ζήτησης μπορεί να ανεβάσει την ανταλλακτική αξία πάνω ή κάτω από το επίπεδο που αντιστοιχεί στην εργασία για την παραγωγή τους και αφού με ίδιες εισροές εργασίας η ανταλλακτική αξία είναι μεγαλύτερη εκεί όπου απαιτείται «η μεγαλύτερη προκαταβολή ‘περασμένης’ εργασίας» (Böhm-Bawerk 1890: 382-387).

Στο ίδιο βιβλίο, ο Böhm-Bawerk ισχυρίζεται ότι πέρα από την εργασιακή θεωρία της αξίας, η εμπειρία αποδεικνύει ότι είναι λάθος και η θεωρία της υπεραξίας του Marx, η θέση δηλαδή ότι η υπεραξία παράγεται μόνο από το μεταβλητό κεφάλαιο. Η εμπειρία δείχνει ότι «η ποσότητα της υπεραξίας που αντλείται βρίσκεται παντού σε άμεση συνάρτηση με την ποσότητα του συνολικού κεφαλαίου -μεταβλητού και σταθερού- που έχει ξοδευτεί» (Böhm-Bawerk 1890: 390). Φυσικά -σε αντίθεση με την άρνηση της θεωρίας της αξίας, της οποίας η ανάλυση δείχνει άγνοια του περιεχομένου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*- ο Böhm-Bawerk μπορεί εν μέρει να δικαιολογηθεί εδώ αφού το ζήτημα που θέτει αποτελεί πράγματι μία θεωρητική πρόκληση η οποία απλώς τίθεται άρρητα, χωρίς όμως να απαντιέται, σε αυτό τον πρώτο τόμο. Έτσι κι αλλιώς, η σχέση ανάμεσα στην εργασιακή θεωρία της αξίας από τη μία και την εμπειρικά διαπιστωμένη τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους από την άλλη βρίσκεται στο επίκεντρο της θεωρητικής συζήτησης από την εποχή που διατυπώθηκε από τον Ricardo. Αυτό όμως που δεν δικαιολογείται είναι η κακόβουλη στάση που δείχνει απέναντι στον Marx όταν δηλώνει ότι είδε αυτή την αντίφαση και υποσχέθηκε να τη λύσει αργότερα αλλά «η υπόσχεση δεν τηρήθηκε ποτέ και πράγματι δεν θα μπορούσε να τηρηθεί» (Böhm- Bawerk 1890: 390). Ανεξαρτήτως του βαθμού ικανοποίησης του από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, η δημοσίευση του λίγα χρόνια αργότερα από τον Engels και φυσικά η αποδεδειγμένη ύπαρξη των ίδιων των μαρξικών χειρόγραφων στη βάση των οποίων έγινε η έκδοση, δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν μία πραγματοποίηση αυτής της υπόσχεσης του Marx και μία έμπρακτη απόρριψη των κακόβουλων σχολίων του Böhm- Bawerk.

Ωστόσο, ο Böhm-Bawerk επανήλθε στο ζήτημα της αντίφασης ανάμεσα στη θεωρία της αξίας και της υπεραξίας, από τη μία, και το γεγονός ότι το κέρδος είναι ανάλογο του μεγέθους του συνολικού (και όχι του μεταβλητού) κεφαλαίου,

από την άλλη, με ένα άρθρο του το 1896. Αυτό το άρθρο θεωρείται, μάλιστα, ως ο θεμέλιος λίθος της διατύπωσης του “προβλήματος του μετασχηματισμού” στο έργο του Marx παρόλο που η πλήρης διατύπωση του ως “πρόβλημα” γίνεται λίγο αργότερα από τον Bortkiewicz. Σε αντίθεση όμως με τον Bortkiewicz, ο οποίος, όπως θα δούμε, επικέντρωνε το ενδιαφέρον τους στις «αντιφάσεις» και τα «κενά» της λύσης του Marx σε αυτό το ζήτημα, ο Böhm-Bawerk δεν είδε καμία αντίφαση στην ανάλυση του Marx για το σχηματισμό του γενικού ποσοστού κέρδους. Ίσα ίσα σημείωνε ότι «Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι απολύτως αληθές ότι η συνολική τιμή που πληρώνεται για το συνολικό εθνικό προϊόν συμπίπτει επακριβώς με τη συνολική ποσότητα της αξίας ή της εργασίας που είναι ενσωματωμένη σε αυτό» (Böhm-Bawerk, 1949: 36). Αντίθετα, ο Böhm-Bawerk εντόπισε την αντίφαση συνολικά ανάμεσα στον πρώτο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Έτσι, μετά την παρουσίαση της σχετικής ανάλυσης του Marx στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, αναφέρει: «δεν βλέπω εδώ καμία εξήγηση ή συμφιλίωση μίας αντίφασης, αλλά την ίδια τη γυμνή αντίφαση. Ο τρίτος τόμος του Marx αντιφάσκει με τον πρώτο. Η θεωρία του μέσου ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής είναι ασύμβατη με τη θεωρία της αξίας». Ακριβώς μετά, παρουσιάζει επιδοκιμαστικά τους χαρακτηρισμούς του Loria -τον οποίο ο Engels χαρακτηρίζει ως «φαιδρό εκπρόσωπο της αγοραίας οικονομολογίας» (Marx, 1978: 1099)- γι’ αυτή τη λύση, σύμφωνα με τους οποίους ο Marx «αντί για λύση προσέφερε μία μυστικοποίηση». Στη βάση των παραπάνω, συμπεραίνει ότι ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* χαρακτηρίζεται ως «πλήρης θεωρητική χρεωκοπία», «επιστημονική αυτοκτονία» και άλλα παρόμοια (Böhm-Bawerk, 1949: 30) την ίδια στιγμή που ο ίδιος προτάσσει μία υποκειμενική θεωρία της αξίας.

Ο Böhm-Bawerk ισχυρίζεται ότι με δεδομένη την αντίφαση ανάμεσα στις αξίες και τις τιμές παραγωγής, ο Marx καταφεύγει σε τέσσερα βασικά επιχειρήματα υπεράσπισης του γεγονότος ότι σε τελευταία ανάλυση ο νόμος της αξίας καθορίζει την κίνηση των τιμών, τα οποία φυσικά και απορρίπτει (Böhm-Bawerk, 1949: 32-63). Το πρώτο επιχειρήμα -σύμφωνα με το οποίο παρά τις διακυμάνσεις στα ατομικά εμπορεύματα, το σύνολο των αξιών σε μία οικονομία ισούται με το σύνολο των τιμών- το απορρίπτει σημειώνοντας ότι ο σκοπός του νόμου της αξίας είναι να ερμηνεύσει τις σχετικές τιμές των ξεχωριστών εμπορευμάτων, κάτι στο οποίο καθόλου δεν βοηθάει η ισότητα συνολικών αξιών και συνολικών τιμών. Στην ουσία, εδώ ο Böhm Bawerk δείχνει ότι ο λόγος για τον οποίο θεώρησε ότι παραμένει η αντίφαση ανάμεσα στο νόμο της αξίας και τις πραγματικές τιμές είναι ότι εστίασε λαθεμένα στην απόκλιση των αξιών από τις τιμές θεωρώντας ότι μόνο αυτό μετράει αφού το «απόλυτα σωστό», με τα δικά του λόγια, γεγονός της ισότητας ανάμεσα στις συνολικές τιμές και τη συνολική

αξία δεν λέει τίποτα για τις σχέσεις με τις οποίες ανταλλάσσονται τα εμπορεύματα.

Ωστόσο, ο Marx δεν περιορίζεται στην αναγνώριση της ισότητας συνολικών αξιών και τιμών αλλά μέσω του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους προσδιορίζει και τον τρόπο καθορισμού των τιμών παραγωγής, γύρω από τις οποίες κυμαίνονται οι τιμές αγοράς. Επίσης, από τον πρώτο κιόλας τόμο, άλλωστε, ο Marx (2002: 179, υποσ. 37) ξεκαθάριζε ότι:

«Πώς μπορεί να δημιουργηθεί κεφάλαιο όταν οι τιμές ρυθμίζονται από τη μέση τιμή, δηλ. σε τελευταία ανάλυση από την αξία του εμπορεύματος; Λέω “σε τελευταία ανάλυση” γιατί οι μέσες τιμές δεν συμπίπτουν άμεσα με τα αξιακά μεγέθη των εμπορευμάτων, όπως νομίζουν οι Α. Σμιθ, Ρικάρντο κλπ»¹⁸.

Το δεύτερο επιχείρημα -σύμφωνα με το οποίο ο νόμος της αξίας ρυθμίζει την *κίνηση* των τιμών σε αναλογία με την εργασία που απαιτείται για την παραγωγή τους- το απορρίπτει ως λογικό λάθος ή μάλλον ως ταυτολογία αφού αν υποθέσεις όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς και αν μεταβληθεί μόνο η ποσότητα εργασίας, τότε αυτονόητα αυτός ο παράγοντας μόνο θα βρίσκεται πίσω από την κίνηση των τιμών.

Το τρίτο επιχείρημα -σύμφωνα με το οποίο ο νόμος της αξίας ρυθμίζει άμεσα τις σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων σε κάποια πρώιμα στάδια της ανθρωπότητας- ο Böhm-Bawerk το αντικρούει με το επιχείρημα ότι ο Marx λέει σε ποιες αναλογίες θα λάμβαναν χώρα οι ανταλλαγές στην πρωτόγονη κοινωνία αν ίσχυε ο μαρξικός νόμος της αξίας αλλά δεν αποδεικνύει σε καμία περίπτωση γιατί θα έπρεπε να ισχύει αυτός ο νόμος. Επίσης, ισχυρίζεται ότι στην πραγματικότητα δεν θα μπορούσε να ισχύει αφού οι διαφορές ανάμεσα στο χρόνο που οι παραγωγοί των διάφορων κλάδων πρέπει να περιμένουν για να εισπράξουν την αμοιβή για την εργασία τους (δηλαδή οι διακλαδικές διαφορές στη χρονική διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας) δεν μπορούν παρά να παίζουν ρόλο στις τιμές, στον ανταγωνισμό και τις μετακινήσεις ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής.

Το τέταρτο επιχείρημα -σύμφωνα με το οποίο ο νόμος της αξίας καθορίζει μέσω του σχηματισμού του γενικού μέσου ποσοστού κέρδους από τη συνολική υπεραξία τις τιμές παραγωγής- απορρίπτεται (αφότου ο Böhm-Bawerk έχει διαπράξει το λάθος να αναγάγει à la Smith όλο το σταθερό κεφάλαιο σε μισθούς) με το επιχείρημα ότι οι μεταβολές των μισθών με σταθερή την ενσωματωμένη εργασία προκαλούν μεταβολές των τιμών ισορροπίας.

18 Σε άλλο σημείο του ίδιου τόμου σημειώνει στο ίδιο πνεύμα: «Οι υπολογισμοί που αναφέρθηκαν χρησιμεύουν μόνο για να δώσουν μία εικόνα. Υποθέτουμε δηλ. ότι οι τιμές=με τις αξίες. Στο Βιβλίο III θα δούμε ότι αυτή η εξίσωση δεν γίνεται μ' αυτό τον απλό τρόπο, ακόμα και για τις μέσες τιμές» (Μαρξ, 2002: 232, υποσ. 31α).

Τέλος, ο Böhm-Bawerk ισχυρίζεται ότι ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο Marx στην αναγωγή της σύνθετης εργασίας σε απλή αποτελεί ένα εντελώς κυκλικό επιχείρημα αφού προσπαθεί να εξηγήσει την αγοραία ανταλλακτική σχέση ανάμεσα σε ένα προϊόν απλής και σε ένα προϊόν σύνθετης εργασίας μέσω της προσφυγής στην ίδια την αγορά (Böhm-Bawerk, 1949: 83)

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των απόψεων του Bortkiewicz, αξίζει να αναφερθούμε στην πιο γνωστή απάντηση στον Böhm-Bawerk εκείνη την εποχή, η οποία προήλθε το 1904 από τον συμπατριώτη του, και στέλεχος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας (SPD), Rudolf Hilferding. Ο Hilferding χαρακτηρίζει τον Böhm-Bawerk ως εκπρόσωπο της «αστικής οικονομικής επιστήμης» και «ηγέτη της ψυχολογικής σχολής» (Hilferding, 1949: 125).

Όσον αφορά το ζήτημα της αξίας χρήσης ως έναν από τους παράγοντες που επηρεάζουν την αξία, ο Hilferding απαντά ότι η αξία χρήσης εκφράζει την υποκειμενική σχέση του ανθρώπου με ένα πράγμα και γι' αυτό δεν μπορεί να αξιοποιηθεί για τον καθορισμό της αξίας, η οποία εκφράζει μία αντικειμενική κοινωνική σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους, εν προκειμένω στους εμπορευματοπαραγωγούς¹⁹. Όσον αφορά τη σπανιότητα του εμπορεύματος ως καθοριστική της αξίας, αντιτάσσει ότι αυτή αποτελεί αντικειμενικά, δηλαδή από την οπτική της κοινωνίας, έναν παράγοντα του κόστους εργασίας (και εκφράζεται ποσοτικά σε αυτό) και όχι ζήτημα υποκειμενικής εκτίμησης. Όσον αφορά το παράδειγμα του Böhm-Bawerk για τη γη η οποία έχει αξία παρόλο που δεν είναι προϊόν εργασίας, ο Hilferding σημειώνει ότι -ακριβώς επειδή ο Böhm-Bawerk «μπερδεύει συνεχώς το φυσικό με το κοινωνικό»- αποδίδει αξία στη γη ως τέτοια, ως φυσική κατάσταση, αδυνατώντας να δει ότι οι έννοιες «αξία της γης» ή «τιμή της γης» αποτελούν παράλογες έννοιες που αποκρύβουν την πραγματική κοινωνική σχέση η οποία αποκαλύπτεται κατά την παραγωγή που ενσωματώνει τη γη ως υλική προϋπόθεση της (Hilferding, 1949: 132-135).

Όσον αφορά το επιχείρημα του Böhm-Bawerk ότι στην αναγωγή της σύνθετης εργασίας σε απλή μέσω της αγοράς καταρρέει ο νόμος της αξίας, ο Hilferding σημειώνει -αφότου αναγνωρίσει ότι υπάρχει πράγματι ένα κενό στην εξήγηση του Marx το οποίο είδαν ήδη και οι Bernstein, Schmidt και Kautsky- ότι ακόμα και με αυτό το κενό η θεωρία της αξίας δεν χάνει την ισχύ της αφού σκοπός της θεωρίας της αξίας είναι η ερμηνεία της κίνησης των τιμών (π.χ. ότι πέφτει στο μισό η αξία όταν διπλασιάζεται η παραγωγικότητα της εργασίας) και όχι το απόλυτο μέγεθος τους. Παράλληλα, σημειώνει ότι αυτό το κενό καλύπτεται αν

19 Παράλληλα σημειώνει ότι «είναι, λοιπόν, επειδή η εργασία αποτελεί τον κοινωνικό δεσμό που συνενώνει μία ατομικοποιημένη κοινωνία και όχι επειδή η εργασία αποτελεί τον περισσότερο σχετικό τεχνικά παράγοντα που η εργασία αποτελεί την αρχή της αξίας» (Hilferding, 1949: 133-4).

συμπληρωθεί ότι, από την άποψη της κοινωνίας, στην εργασία του ειδικευμένου εργάτη συμπυκνώνονται οι εργασίες πολλών λιγότερο ή καθόλου ειδικευμένων εργατών και έτσι όταν δρα η ειδικευμένη εργασία δρουν ουσιαστικά όλες αυτές οι εργασίες παράγοντας αξία αντίστοιχη με αυτήν που θα παρήγαγαν αν δρούσαν κατά μόνας, παράγουν δηλαδή συνολικά πολλαπλάσια αξία από αυτήν που θα παρήγαγε μία ατομική ανειδίκευτη εργασία. Έτσι η αξία που παράγει η ειδικευμένη εργασία είναι θεωρητικά μετρήσιμη αλλά όχι και πρακτικά, όπως υπονοεί ο Böhm-Bawerk (Hilferding, 1949: 144-146).

Ο Hilferding αντικρούει και το επιχείρημα του Böhm-Bawerk περί ύπαρξης αντίθεσης ανάμεσα στον πρώτο και τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Στον πρώτο τόμο, ο Marx αναφέρει ότι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται στις αξίες τους σε εκείνη την ιστορική περίοδο όπου αυτά ανταλλάσσονταν ως προϊόντα της εργασίας εμπορευματοπαραγωγών ενώ η ανταλλαγή των εμπορευμάτων στις τιμές παραγωγής τους αντιστοιχεί στην εποχή που αυτά ανταλλάσσονται ως προϊόντα του κεφαλαίου²⁰. Ακριβώς επειδή ο Böhm-Bawerk συγχέει την αξία με την τιμή, του φαίνεται αδιανόητη μία μόνιμη απόκλιση ατομικών αξιών και τιμών σαν αυτή που παρατηρείται κατά τη διαμόρφωση των τιμών παραγωγής και αδυνατεί να δει ότι ο μετασχηματισμός των αξιών σε τιμές παραγωγής γίνεται ακριβώς πάνω στη βάση του νόμου της αξίας. Όσον αφορά το επιχείρημα του Böhm-Bawerk ότι ποτέ τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονταν στις αξίες τους γιατί έτσι θα δημιουργούνταν διαφορετικά ποσοστά κέρδους, ο Hilferding σημειώνει ότι ακριβώς επειδή μιλάμε για προ-καπιταλιστικές συνθήκες δεν υπήρχε η δυνατότητα διακλαδικών μετακινήσεων και κατ' επέκταση τα διαφορετικά ποσοστά κέρδους ήταν απολύτως λογικά. Επίσης, οι σημαντικές διαφορές στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που υποθέτει ο Böhm-Bawerk στα παραδείγματα του μάλλον αναδεικνύουν ότι μπερδεύει την προκαπιταλιστική και την καπιταλιστική εποχή αφού στην πρώτη η «νεκρή» εργασία παίζει σχετικά ασήμαντο ρόλο συγκριτικά με τη «ζωντανή» (Hilferding, 1949: 166-169).

Όσον αφορά τη συζήτηση για τον ιστορικό ή μη χαρακτήρα της πορείας από τις αξίες στις τιμές παραγωγής, ο Hilferding απορρίπτει την άρνηση του ιστορικού χαρακτήρα την οποία επικαλούνται τόσο ο Böhm-Bawerk όσο και ο Sombart στη βάση του επιχειρήματος ότι -σε αντίθεση με την άρρητη πρόβλεψη της μαρξικής θεωρίας- οι απαρχές του καπιταλιστικού κέρδους δεν ήταν στην πραγματικότητα στους κλάδους με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου (και κατ' επέκταση ψηλότερο αναμενόμενο ποσοστό κέρδους) αλλά σε κλάδους με

²⁰ Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο Hilferding αποδέχεται την άποψη του Engels περί ιστορικού -πέρα από λογικού- χαρακτήρα της παρουσίασης του Marx στο *Κεφάλαιο*.

ψηλή οργανική σύνθεση όπως οι εξορύξεις. Ο Hilferding ισχυρίζεται ότι αρχικά ο έμπορος -και όχι κάποιος καθαυτό βιομήχανος- τοποθετούσε στη μεταποίηση ένα μέρος των κερδών του διασφαλίζοντας έτσι την έγκαιρη και επαρκή ποσότητα εμπορευμάτων. Αυτή η τοποθέτηση γινόταν ακόμα κι αν το μέρος του κεφαλαίου του που επενδύονταν στη μεταποίηση ήταν σχετικά μικρό αφού αυτό που μετρούσε ήταν το συνολικό του κέρδος. Στη συνέχεια, το κέρδος στη βιομηχανία αυξήθηκε με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών που είχε ως συνέπεια την παραγωγή φτηνών προϊόντων, πολύ πιο ανταγωνιστικών από τα αντίστοιχα προϊόντα της χειροτεχνίας και κατ' επέκταση την ιδιοποίηση πρόσθετου κέρδους. Παράλληλα, οι τεχνολογικές καινοτομίες προστατεύονταν από μια σειρά ειδικά μονοπώλια μειώνοντας τη σημασία των διαφορών στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Η εξίσωση των ποσοστών κέρδους άρχισε να λαμβάνει χώρα μόνο όταν άρθηκαν οι μονοπωλιακοί φραγμοί και έγινε ελεύθερη η διακλαδική μετακίνηση κεφαλαίων. Όσον αφορά τα ψηλότερα ποσοστά κέρδους στους κλάδους με ψηλότερη οργανική σύνθεση κεφαλαίου, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μια σειρά κλάδοι με ψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου προστατεύονταν με νομικούς περιορισμούς, δημιουργώντας μονοπώλια, π.χ. στην εξόρυξη, κάτι που τους έδινε τη δυνατότητα να πουλούν πάνω από την αξία τους. Από τη στιγμή, όμως, που διαμορφώνεται το γενικό-μέσο ποσοστό κέρδους, αυτό το κέρδος θεωρείται αφετηριακός υπολογισμός του κάθε καπιταλιστή όσον αφορά την επένδυση κεφαλαίου και σε νέους κλάδους (Hilferding, 1949:170-172).

2.3. Ο Bortkiewicz και το “πρόβλημα του μετασχηματισμού” στον τρίτο τόμο

Το όνομα του Bortkiewicz είναι ταυτισμένο στη μαρξιστική βιβλιογραφία με τη συζήτηση γύρω από το “πρόβλημα του μετασχηματισμού των εργασιακών αξιών σε τιμές παραγωγής”, παρότι, όπως θα δούμε, η ανάλυση του έχει σημαντικές προεκτάσεις σε όλα τα ζητήματα της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, συμπεριλαμβανομένου του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Βασιζόμενος στην ανάλυση του επίσης Ρώσου Dmitriev (Dmitriev, 1974) το 1897, ο Bortkiewicz (1952, 1984) ήταν ο πρώτος που τοποθέτησε ρητά το 1906-1907 το ζήτημα ως τέτοιο, δηλαδή ως «πρόβλημα» εσωτερικής ασυνέπειας του τρόπου με τον οποίο ο Marx μετατρέπει τις «εργασιακές αξίες» σε τιμές παραγωγής. Έχει μεγάλη σημασία να σημειωθεί ότι κανένας εκ των Dmitriev και Bortkiewicz δεν ήταν μαρξιστής, αντίθετα, έχοντας και οι δύο ρίζες στην κλασική αστική πολιτική οικονομία, συνεπάρθηκαν από την «οριακή επανάσταση» και τα νεοκλασικά οικονομικά, κάτι που αποτυπώνεται και στο έργο τους, δουλεύοντας

σε όλη τους τη ζωή με στόχο το συμβιβασμό της κλασικής και της νεοκλασικής θεωρίας της αξίας υπό την επικυριαρχία της μεθόδου και της θεωρίας των νεοκλασικών οικονομικών (Howard and King, 1989: 57).

Ο Sweezy (1949: xxv) αναφέρει ότι ο Schumpeter είχε πει ότι ο Bortkiewicz «κήρυττε το “μαρσαλιανό δόγμα”» σχολιάζοντας ωστόσο παράλληλα ότι «αυτό πιθανώς αναφέρεται στην ύστερη περίοδο της ζωής του και περισσότερο στη διδασκαλία του παρά στα γραπτά του». Ωστόσο, οι Freeman and Carchedi (1995: xx, n. 11) σημειώνουν ότι ο Bortkiewicz ήταν σε όλη του τη ζωή θαυμαστής του Walras και αλληλογραφούσε μαζί του από την ηλικία των 19 ετών ενώ στην πρώτη του επιστολή προς αυτόν σε αυτήν ακριβώς την πρώιμη ηλικία (και συγκεκριμένα στις 9 Νοέμβρη 1887), ο Bortkiewicz γράφει: «Τα γραπτά σας, κύριε, έχουν ξυπνήσει σε μένα ένα ζωηρό ενδιαφέρον στην εφαρμογή των μαθηματικών στην πολιτική οικονομία και μου έδειξαν το δρόμο να ταξιδέψω με τις έρευνες μου στη μεθοδολογία της οικονομικής επιστήμης». Ενδεικτικό για τη σχέση ανάμεσα στον Marx από τη μία και τους Dmitriev και Bortkiewicz από την άλλη είναι και το γεγονός ότι ο νεορικαρντιανός Ian Steedman (1977: 28, n. 19) αναρωτιόταν αν οι τίτλοι «Ο Marx μετά τον Dmitriev» ή «Ο Marx μετά τον Bortkiewicz» ήταν καλοί τίτλοι για το βιβλίο του που τελικά πήρε τον τίτλο «Ο Marx μετά τον Sraffa».

Στο δεύτερο σχετικό του άρθρο το 1907 (το πρώτο είχε δημοσιευτεί το 1906), που έφερε τον τίτλο «On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of Capital», ο Bortkiewicz σημειώνει ότι «Είναι παρόλ' αυτά ενδιαφέρον να δείξουμε ότι ο Marx έκανε λάθος, και να αναδείξουμε με ποιο τρόπο το έκανε, χωρίς να αντιστρέψουμε [όμως] το δικό του τρόπο τοποθέτησης του ζητήματος» (Bortkiewicz, 1949: 199).

Ο Bortkiewicz επιχείρησε να λύσει το «πρόβλημα» εντός του πλαισίου της ανάλυσης εισροών-εκροών²¹, στο οποίο οι μηχανές, οι πρώτες ύλες και οι μισθοί αποτελούν τις εισροές ενώ τα παραγμένα προϊόντα με τις τιμές παραγωγής τους αποτελούν τις εκροές. Είναι λογικό ο Bortkiewicz να θεωρεί ότι οι εισροές θα έπρεπε να υπολογίζονται και αυτές στις τιμές παραγωγής και όχι στις αξίες τους (αφού οι τιμές αγοράς κυμαίνονται γύρω από τις τιμές παραγωγής και όχι γύρω από τις αξίες). Φυσικά, και ο ίδιος ο Marx αναγνωρίζει ότι οι εισροές αγοράζονται στις τιμές παραγωγής και όχι στις αξίες τους (Marx 1978: 202), αλλά καταλήγει σε τελείως διαφορετικά συμπεράσματα από αυτά του Bortkiewicz αφού την ίδια στιγμή αναγνωρίζει ότι η πιθανή απόκλιση αυτών των τιμών παραγωγής από τις αξίες των μέσων παραγωγής δεν έχει καμία σημασία για τον καπιταλιστή:

21 Σημειώνεται ότι ο «πατέρας» της ανάλυσης εισροών-εκροών, Wassili Leontief, ήταν μαθητής του Bortkiewicz.

«(...) όσο και να παρεκκλίνει η τιμή κόστους του εμπορεύματος από την αξία των μέσων παραγωγής, που έχουν καταναλωθεί σε αυτό, για τον καπιταλιστή δεν έχει καμία σημασία αυτή η παρωχημένη πλάνη²². Η τιμή κόστους ενός εμπορεύματος είναι κάτι το δοσμένο, είναι μία προϋπόθεση, ανεξάρτητη από την παραγωγή του κεφαλαιοκράτη, ενώ το αποτέλεσμα της παραγωγής του είναι ένα εμπόρευμα, που περιέχει υπεραξία, ένα περίσσευμα αξίας πάνω από την τιμή κόστους του» (Μαρξ, 1978: 208)²³.

Απ' ότι φαίνεται, ο Bortkiewicz δεν πείστηκε από τη διαβεβαίωση του Marx ότι «δεν έχει καμία σημασία αυτή η παρωχημένη πλάνη» και επεξεργάστηκε μία λύση σε αυτό το «πρόβλημα». Η λύση που έδωσε ο Bortkiewicz συνίσταται στο ότι πήρε τις τιμές παραγωγής και τις έβαλε στην εξίσωση στην πλευρά των εισροών. Στη συνέχεια, διαπίστωσε ότι από τις 3 ισότητες που προβλέπει η λύση του Marx, δηλαδή την ισότητα συνολικών τιμών και συνολικών αξιών, την ισότητα του χρηματικού ποσοστού κέρδους με το αξιακό ποσοστό κέρδους και την ισότητα συνολικών κερδών και συνολικής υπεραξίας, διατηρείται μόνο η τελευταία.

Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, αυτό το αδιέξοδο προκύπτει από το γεγονός ότι ο Bortkiewicz επέλεξε να βάλει τις τιμές των εκροών ως τιμές εισροών της ίδιας περιόδου, υποθέτοντας άρρητα ότι αυτές οι δύο καθορίζονται ταυτόχρονα

22 Παρά τη μικρή διαφορά στην απόδοση στα ελληνικά, λόγω της σημασίας αυτού του αποσπάσματος στη σχετική αντιπαράθεση αξίζει να σημειωθεί ότι αντί της φράσης «δεν έχει καμία σημασία αυτή η παρωχημένη πλάνη», η φράση «δεν έχει καμία σημασία αυτό το λάθος του παρελθόντος» αποδίδει, μάλλον, καλύτερα τη φράση «ist dieser vergangne Irrtum gleichgültig» (MEW, 25: 175) του γερμανικού κειμένου.

23 Συνήθως, οι προτάσεις που προηγούνται αυτού του αποσπάσματος παρατίθενται ως απόδειξη της αναγνώρισης από τον ίδιο τον Marx του ανολοκλήρωτου της παρουσιαζόμενης μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής. Αυτές οι προτάσεις είναι οι εξής: «Στην αρχή δεχθήκαμε ότι η τιμή κόστους ενός εμπορεύματος είναι ίση με την αξία των εμπορευμάτων που καταναλώθηκαν στην παραγωγή του (...) [ωστόσο – X.M.] επειδή η τιμή παραγωγής μπορεί να αποκλίνει από την αξία του εμπορεύματος, μπορεί επίσης η τιμή κόστους ενός εμπορεύματος, στο οποίο περιλαμβάνεται αυτή η τιμή παραγωγής ενός άλλου εμπορεύματος, να βρίσκεται πάνω ή κάτω από το μέρος εκείνο της συνολικής του αξίας, που σχηματίζεται από την αξία των μέσων παραγωγής που μπαίνουν σ' αυτό. Είναι ανάγκη να θυμάται κανείς αυτή την τροποποιημένη σημασία και γι' αυτό πρέπει να θυμάται, ότι πάντα είναι δυνατό να γίνει κάποιο λάθος, αν σε μία ξεχωριστή σφαίρα παραγωγής η τιμή κόστους του εμπορεύματος υπολογίζεται ίση με την αξία των μέσων παραγωγής που έχουν καταναλωθεί στην παραγωγή του. Για την τωρινή μας έρευνα δεν χρειάζεται να ασχοληθούμε διεξοδικά με το σημείο αυτό» (Μαρξ, 1978: 208). Κατά τη γνώμη μας, ο Marx δεν προχωρά εδώ σε αναγνώριση λάθους ή κενού αλλά στην ανάδειξη του ενδεχομένου της διαφοράς ανάμεσα στην αξία των μέσων παραγωγής και το άθροισμα της αξίας που προκαταβάλλεται ως κεφάλαιο, η οποία, ωστόσο, όπως φαίνεται και από το σχετικό απόσπασμα που ακολουθεί αμέσως μετά στο *Κεφάλαιο* (και παραθέσαμε στο κείμενο), είναι μία «παρωχημένη πλάνη» που δεν επηρεάζει την υπεραξία που προκύπτει ως «περίσσευμα αξίας πάνω από την τιμή κόστους».

και συνεπώς είναι ίσες. Αυτό συνεπάγεται ότι οι τιμές των εισροών που εισέρχονται σε μία παραγωγική διαδικασία και οι τιμές των εκροών που θα προέλθουν μετά από κάποιους μήνες ή κάποια χρόνια θα έχουν ακριβώς την ίδια τιμή ανεξάρτητα από οποιοσδήποτε ενδιάμεσες μεταβολές στην παραγωγικότητα της εργασίας. Κατά τη γνώμη μας, οι τιμές παραγωγής της μίας περιόδου εισέρχονται ως εισροές στην επόμενη περίοδο παραγωγής και όχι σε αυτήν που μόλις έχει τελειώσει. Στην ουσία, με αυτό τον τρόπο αναιρείται ολόκληρη η δράση του νόμου της αξίας και ο ίδιος ο καθορισμός της αξίας στη βάση του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός προϊόντος στην κάθε δεδομένη χρονική στιγμή.

Αυτός ο ταυτοχρονισμός των Dmitriev και Bortkiewicz συνεπάγεται τον φυσικαλισμό της προσέγγισης τους, το γεγονός δηλαδή ότι καταλήγουν να θεωρούν ως καθοριστικούς των τιμών των εμπορευμάτων τους τεχνολογικούς όρους παραγωγής τους, συμπέρασμα που αντικειμενικά τους συνδέει με το πολύ πιο ύστερο νεορικαρντιανό ρεύμα. Θεωρώντας ίσες τις τιμές των εισροών και εκροών και αποκλείοντας από την ανάλυση τις συνέπειες της παραγωγικότητας στην αξία κατά τη διάρκεια της παραγωγικής διαδικασίας, δεν μπορούν παρά να καταλήγουν στην εξής ανάγνωση του Marx:

«Ακριβώς όπως ο Marx, το μοντέλο του Dmitriev δείχνει ως τελικούς και αποκλειστικούς παράγοντες της τιμής τις τεχνολογικές συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων, συμπεριλαμβανομένων των τεχνικών συνθηκών παραγωγής του εμπορεύματος εργασία, οι οποίες εκφράζονται σε ένα δεδομένο ύψος πραγματικού μισθού» (Bortkiewicz, 1952: 22).

Η αποδοχή του φυσικαλισμού οδηγεί τον Bortkiewicz -μέσω της άρνησης της λογικής προτεραιότητας των αξιών έναντι των τιμών- στον άρρητο χαρακτηρισμό της μαρξικής θεωρίας ως περιττής (ένας χαρακτηρισμός που θα επαναληφθεί αργότερα εμφατικά από τους νεορικαρντιανούς οικονομολόγους):

«Γιατί όχι μόνο μπορούν να αναχθούν οι αμοιβαίες σχέσεις τιμών, μισθών και ποσοστού κέρδους στη σωστή μαθηματική έκφραση τους χωρίς την ανάγκη να ξεκινάμε με μεγέθη αξίας και υπεραξίας, αλλά αυτά τα τελευταία μεγέθη δεν εμφανίζονται καν στον υπολογισμό αν κάποιος αξιοποιήσει τους ακριβείς τύπους. Η *post factum* νομιμοποίηση της αξίας (με τη μαρξική έννοια) ως μίας βοηθητικής ποσότητας αποτυγχάνει γιατί οι προς μελέτη ποσοτικές σχέσεις είναι πολύ περίπλοκες για να διακριθούν από το κάπως τραχύ και βίαιο μέσο του μαρξικού νόμου της αξίας» (Bortkiewicz 1952: 54).

Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι ότι σε κάποια σημεία ο Bortkiewicz συνειδητοποιεί ότι με την ταυτοχρονική προσέγγιση του ζητήματος διαφοροποιείται από τον «διαδοχισμό του μαρξικού συστήματος», απέναντι στον οποίο αντιπαραβάλλει εγκωμιαστικά τον ταυτοχρονισμό των νεοκλασικών

οικονομικών. Έτσι, μετά την παράθεση των διαφορών ανάμεσα στον Marx και τον Dmitriev σημειώνει:

«(...) στο καθαυτό μοντέλο για το σχηματισμό των τιμών και των εισοδημάτων, [ο Marx – X.M.] υποστήριζε, ωστόσο, ακράδαντα την άποψη ότι τα σχετικά στοιχεία πρέπει να θεωρούνται ως ένα είδος αιτιακής αλυσίδας, στην οποία κάθε κρίκος καθορίζεται, στη σύνθεση και το μέγεθος του, μόνο από τους προηγούμενους κρίκους. Ακολουθώντας τα λόγια του Marshall, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτό το γνώρισμα του μαρξικού συστήματος ως διαδοχισμό. Τα σύγχρονα οικονομικά αρχίζουν να απελευθερώνονται σταδιακά από αυτή τη διαδοχιστική προκατάληψη και αυτό οφείλεται κυρίως στη μαθηματική σχολή της οποίας ηγείται ο Léon Walras. Η μαθηματική, ιδιαίτερα η αλγεβρική μέθοδος παρουσίασης φαίνεται καθαρά ότι αποτελεί την ικανοποιητική έκφραση αυτής της ανώτερης οπτικής που είναι αντάξια του ιδιαίτερου χαρακτήρα των οικονομικών σχέσεων» (Bortkiewicz 1952: 24).

Η παραπάνω αποδοχή του Bortkiewicz και η διαπίστωση του «απελευθερωτικού» ρόλου της –χαρακτηριζόμενης από τον Marx- χυδαίας αστικής πολιτικής οικονομίας επί της μαρξικής θεωρίας είναι ενδεικτική των θεωρητικών αφετηριακών αρχών του. Σε κάθε περίπτωση, η απόρριψη της «διαδοχιστικής» μεθόδου του Marx είναι έμφυτη σε όλες τις «διορθώσεις» της μαρξικής θεωρίας που έλκουν την καταγωγή τους από τη «λύση» του Bortkiewicz.

Στον Bortkiewicz (1984) έχει, κατά τη γνώμη μας, τη ρίζα του και μία συγκεκριμένη αντίληψη της μαρξικής σχέσης ανάμεσα στις αξίες και τις τιμές η οποία κυριαρχεί σε πολλές «διορθώσεις» του Marx. Υποθέτοντας δύο παράλληλα και ποτέ τεμνόμενα συστήματα αξιών και τιμών –υποθέτοντας δηλαδή ένα σύστημα στο οποίο οι αξίες των εκροών εξαρτώνται από τις αξίες των εισροών και ένα σύστημα στο οποίο οι τιμές των εκροών εξαρτώνται από τις τιμές των εκροών- η αντίληψη αυτή ισχυρίζεται ότι οι τιμές καθορίζονται ανεξάρτητα από τις αξίες και οι αξίες καθορίζονται ανεξάρτητα από τις τιμές. Επίσης, ο Bortkiewicz αποδέχεται ότι υπάρχουν και δύο τιμές κόστους, μία αξιακή και μία χρηματική, με πολλούς από τους μετέπειτα εμπλεκόμενους στο “πρόβλημα του μετασχηματισμού” να σημειώνουν και ότι ο Marx αναγνώρισε μόνος του το λάθος να θεωρήσει μία μόνο τιμή κόστους. Παρόλ’ αυτά, ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο γεγονός ότι την ίδια στιγμή που ο Bortkiewicz αποδέχεται την ύπαρξη δύο διακριτών συστημάτων αξιών και τιμών, αναγνωρίζει ρητά ότι «ο Marx κατανοούσε τις αξίες και τις τιμές σε όρους χρήματος» (Bortkiewicz, 1952: 11).

Όπως σημειώνει και ο Kliman (2007: 32), το πρόβλημα με αυτή την αντίληψη δεν είναι ότι υπάρχουν δύο διακριτά συστήματα –ένα σύστημα στο οποίο όλα τα μεγέθη (σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο, αξία, τιμή, υπεραξία, κέρδος) μετριοούνται σε χρήμα και ένα σύστημα στο οποίο τα ίδια

μεγέθη μετριούνται σε εργασιακές ώρες²⁴, αλλά ο ισχυρισμός ότι οι αξίες και οι τιμές αποτελούν διακριτά συστήματα όταν μετριούνται με τις ίδιες μονάδες (χρηματικές μονάδες ή ώρες εργασίας), π.χ. όταν υποτίθεται ότι η χρηματική αξία των χρησιμοποιημένων εισροών είναι μέρος της χρηματικής αξίας της εκροής, ενώ η χρηματική τιμή των χρησιμοποιημένων εισροών είναι μέρος της χρηματικής τιμής της εκροής. Αυτή η αντίληψη οδηγεί στην αποδοχή της ύπαρξης δύο μεταβλητών κεφαλαίων (και όχι ενός και του ίδιου μεγέθους το οποίο μπορεί να μετριέται είτε σε ώρες εργασίας είτε σε χρηματικές μονάδες), ενός πρώτου (της αξίας της εργατικής δύναμης) που καθορίζεται από τις αξίες των αξιών χρήσης που χρειάζεται ο εργάτης και ενός δεύτερου (της τιμής της εργατικής δύναμης) που καθορίζεται από τις τιμές των αξιών χρήσης που χρειάζεται ο εργάτης. Και αντίστοιχα, αυτή η αντίληψη της σχέσης αξίας-τιμής οδηγεί στην αποδοχή της ύπαρξης δύο διακριτών και άνισων γενικών ποσοστών κέρδους, ενός αξιακού και ένα τιμιακού.

Στην ανάλυση της ύπαρξης δύο εντελώς διακριτών συστημάτων αξιών και τιμών βασίζεται και η διατύπωση της ανάγκης επανυπολογισμού των εισροών σε (ταυτοχρονικές) τιμές παραγωγής, έτσι ώστε να είναι σε αντιστοιχία με τις τιμές παραγωγής των εκροών. Αν π.χ. τα μεγέθη του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου που υπάρχουν στο γνωστό παράδειγμα του Marx (1978: 198) εκφράζουν το άθροισμα των αξιών των μέσων παραγωγής και συντήρησης και όχι το μέγεθος των αξιών που καταβλήθηκε για την αγορά τους, τότε είναι προφανές ότι οι εισροές του σχετικού πίνακα πρέπει να αλλάξουν και να μετατραπούν σε τιμές (παραγωγής)²⁵. Άλλο τρόπο έκφρασης του ίδιου ζητήματος αποτελούν οι εστιάσεις ότι υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην έκφραση των εκροών σε χρηματικούς όρους (τιμές παραγωγής) και των εισροών σε ώρες εργασίας (αξίες). Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αποδοχή ότι, σύμφωνα

24 Ο Marx κάνει, άλλωστε, λόγο για εσωτερικό (ώρες εργασίας) και εξωτερικό (τιμή) μέτρο της αξίας του εμπορεύματος: «Το χρήμα σαν μέτρο της αξίας είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας, που ενυπάρχει στα εμπορεύματα» (Marx, 1978: 107). Συνεπώς, τόσο οι αξίες όσο και οι τιμές μπορούν να μετρηθούν τόσο σε όρους χρηματικών μονάδων όσο και σε όρους εργασιακών ωρών. Μία μερίδα μαρξιστών οικονομολόγων (π.χ. Ramos-Martinez, 2004) υποστηρίζει ότι αυτή η αμοιβαία μετατροπή μπορεί να γίνει μέσω ενός συντελεστή που έχουν ονομάσει «χρηματική έκφραση του χρόνου εργασίας» (monetary expression of labour time, MELT).

²⁵ Όπως σημειώνει με εύστοχο τρόπο ο Freeman (1995): «Ο αντιδιαδοχισμός του Bortkiewicz επέβαλε μία έννοια ξένη στον Marx, ότι οι αξίες και οι τιμές συνιστούσαν δύο διακριτά καθορισμένα συστήματα. Το “πρόβλημα του μετασχηματισμού” επαναδιατυπώθηκε πλήρως. Το ερώτημα του Marx ήταν αυτό: ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις αξίες και τις τιμές στην ίδια οικονομία σε δύο σημεία στο χρόνο; Το ερώτημα του Bortkiewicz ήταν αυτό: ποια είναι η σχέση ανάμεσα στις τιμές σε δύο διαφορετικές οικονομίες στο ίδιο σημείο στο χρόνο;».

με τον Marx, αξίες=ώρες εργασίας και τιμές=χρήμα δεν ισχύει αφού, υπάρχουν δύο τρόποι μέτρησης της αξίας, σε ώρες εργασίας και σε τιμές.

Τέλος, εξαιρετικά σημαντικές είναι οι συνέπειες των ταυτοχρονικών και φυσικαλιστικών αποδοχών του Bortkiewicz στη συζήτηση για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Δεν θα ήταν υπερβολή, θεωρούμε, να σημειώσουμε ότι αυτές αποτελούν τη μεθοδολογική βάση όλων των επιθέσεων στο μαρξικό νόμο καθώς και του ίδιου του εμβληματικού θεωρήματος του Okishio.

Ο Bortkiewicz αποκλείει ρητά την επίδραση της μεταβολής των αξιών και των τιμών κατά την παραγωγική διαδικασία στην πορεία του ποσοστού του κέρδους: «είναι λάθος να συνδέουμε μία μεταβολή στο ποσοστό του κέρδους με μία μεταβολή στις τιμές αφού, όπως μπορεί να φανεί και από τον τύπο μας, οι δυνητικές μεταβολές των τιμών επηρεάζουν στον ίδιο βαθμό το προϊόν του καπιταλιστή και τα έξοδα του» (Bortkiewicz 1952: 40).

Ο Bortkiewicz ήταν ο πρώτος που συστηματοποίησε αυτές τις αποδοχές παρόλο που δεν ήταν ο πρώτος που τις διατύπωσε. Για παράδειγμα, ο Tugan-Baranovsky, στον οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικά στη συνέχεια, έγραφε λίγα χρόνια νωρίτερα:

«Η δημιουργία του κέρδους, όπως και γενικά όλων των εισοδημάτων που δεν βασίζονται στην εργασία, εξηγείται από το γεγονός ότι το κοινωνικό προτσές της παραγωγής οδηγεί στην αύξηση της μάζας των αγαθών που είναι διαθέσιμα στην κοινότητα (...) το επίπεδο της κοινωνικής παραγωγικής τεχνικής επιτρέπει να δημιουργείται μία μεγαλύτερη μάζα αγαθών από αυτήν που απαιτείται για την τεχνική ανανέωση της κοινωνικής παραγωγής» (Tugan-Baranovsky, 1901: 221).

Βασιζόμενος σε αυτή τη φυσικαλιστική προσέγγιση του νόμου της αξίας, ο Tugan-Baranovsky φτάνει να απορρίψει το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους με την εξής επιχειρηματολογία:

«αυτός ο φαντασιακός νόμος αποδεικνύεται όμως ως πλήρως αβάσιμος. Η αβασιμότητα του είναι, μάλιστα, σχεδόν αυτονόητη. Αν ήταν σωστός ο νόμος, τότε κάθε αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας θα έπρεπε να μειώνει το κέρδος· η τάξη των καπιταλιστών δεν θα κέρδιζε συνεπώς από την αύξηση αλλά από τη μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας» (Tugan-Baranovsky, 1901: 217).

Το ιδιαίτερο στοιχείο, όμως, του Tugan-Baranovsky είναι ότι ομολογεί την απομάκρυνση του από τη μαρξική θεωρία της αξίας κατά τη μελέτη των ζητημάτων του καπιταλιστικού κέρδους:

«Η θεωρία του κέρδους που αναπτύξαμε βρίσκεται σε συμφωνία τόσο με την εργασιακή θεωρία της αξίας όσο και με τη θεωρία της οριακής χρησιμότητας. Στην ανάλυση μας ξεκινήσαμε από την εργασιακή θεωρία της αξίας αλλά φτάσαμε στο συμπέρασμα ότι στο προτσές της δημιουργίας του κέρδους η

ζωντανή εργασία παίζει τον ίδιο ρόλο με την παρελθούσα εργασία, με τα μέσα παραγωγής. Το αποτέλεσμα βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τη θεωρία της οριακής χρησιμότητας. Απελευθερώσαμε λοιπόν τη θεωρία του κέρδους από την εκάστοτε σχέση της με τη θεωρία της αξίας» (Tugan-Baranovsky, 1901: 226).

Ανάμεσα στον Tugan-Baranovsky και το εμβληματικό Θεώρημα Okishio, μεσολαβούν και άλλες απορρίψεις του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, όλες βασιζόμενες στη φυσικαλιστική προσέγγιση του Bortkiewicz. Τέτοιες είναι του Benedetto Croce (1914), του Georg von Charasoff (1910), της Natalie Moszkowska (1929), του Kei Shibata (1934) και του Samuelson (1957). Ο Croce (1914: 155), μάλιστα, ισχυρίζεται -έκπληκτος από το γεγονός ότι ο Marx δεν είδε τα λάθη της θεωρίας του γι' αυτό το νόμο- ότι αυτά μπορεί να οφείλονται στο γεγονός ότι η ανάλυση του Marx που δημοσιεύτηκε μετά το θάνατο του από τον Engels βρίσκονταν σε πρώιμο στάδιο και αν την ξανακοίταζε θα την τροποποιούσε ή θα την απέρριπτε ολοκληρωτικά. Πρόκειται στην ουσία για το ίδιο επιχείρημα που θα διατυπωθεί αργότερα από τους εκπροσώπους τη Νέας Ανάγνωσης του Μαξ.

Επιστρέφοντας στο “πρόβλημα του μετασχηματισμού”, σημειώνουμε ότι οι θεωρητικές αποδοχές του Bortkiewicz αποτέλεσαν σε σημαντικό βαθμό τις «ράγες» πάνω στις οποίες κινείται η σχετική μαρξιστική συζήτηση μέχρι τις μέρες μας²⁶, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960 που φούντωσε και πάλι η σχετική

26 Ιδιαίτερη έμφαση στην κριτική στον Bortkiewicz και τις λύσεις του «προβλήματος του μετασχηματισμού» που βασίζονται στη μέθοδο του, ασκεί από τη δεκαετία του 1980 η Ερμηνεία του Χρονικού Ενιαίου Συστήματος (Temporal Single-System Interpretation, εφεξής TSSI) η οποία υποστηρίζει: Πρώτον, ότι οι τιμές και οι αξίες των εισροών δεν μπορούν να καθορίζονται ταυτόχρονα με τις τιμές και τις αξίες των εκροών (καθώς και ότι αυτός ο ταυτόχρονος καθορισμός οδηγεί στην άρρητη αποδοχή ότι οι τιμές και οι αξίες των εισροών και των εκροών είναι αναγκαστικά ίδιες) αφού μεσολαβεί ο χρόνος και οι μεταβολές στην παραγωγικότητα της εργασίας (εξ ου και το επίθετο «Χρονικό» στην TSSI). Δεύτερον ότι οι αξίες και οι τιμές αλληλοκαθορίζονται (εξ ου και «ενιαίο σύστημα» στην TSSI). Συνέπεια αυτού του τελευταίου είναι ότι σύμφωνα με την TSSI, οι τιμές παραγωγής και το μέσο κέρδος εξαρτώνται από το γενικό (αξιακό) ποσοστό κέρδους ενώ και αντίστροφα, το σταθερό κεφάλαιο που προκαταβάλλεται και συνεπώς η αξία που μεταφέρεται από αυτό στο έτοιμο προϊόν καθορίζονται από τις τιμές, και όχι από τις αξίες, των μέσων παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση αυτό που μετρά είναι η -εκφρασμένη σε χρήμα- ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για την απόκτηση των απαραίτητων μέσων παραγωγής, τα οποία αγοράζονται στην πραγματική τιμή τους και όχι στην αξία τους (Kliman, 2007: 34). Ο Roberts (2016: 20) μάλιστα σημειώνει για έναν από τους βασικούς εκπροσώπους αυτού του ρεύματος: «Η πιο καθαρή και πειστική υπεράσπιση της λογικής βάσης της μαρξικής θεωρίας της αξίας και του νόμου της κερδοφορίας έχει παρουσιαστεί από τον Andrew Kliman. Με αυτό που αποκαλείται Ερμηνεία του Χρονικού Ενιαίου Συστήματος, ο Kliman παρουσιάζει μία ερμηνεία των γραπτών του Marx που προσφέρει το καλύτερο ταίριασμα με αυτό που [πραγματικά – Χ.Μ.] εννοούσε ο Marx και επιβεβαιώνει το λογικό δεσμό ανάμεσα στη θεωρία του για την αξία και στο νόμο της κερδοφορίας».

συζήτηση. Όπως σημειώνει και ο Samuelson (1971) «όλοι οι συγγραφείς από το 1907 έλυσαν αυτό το λάθος με κάποια εκδοχή της διαδικασίας που προτείνεται από τον Bortkiewicz». Γι' αυτό και ο Freeman χαρακτηρίζει τις σχετικές μαρξιστικές παρεμβάσεις ως «βαλρασιανό μαρξισμό» (Freeman and Carchedi, 1995: xxi). Για να καταλάβουμε μάλιστα την επιρροή αυτών των αποδοχών στο μαρξιστικό «στρατόπεδο», αξίζει να σημειωθεί ότι ο Sweezy (1970: 123) ισχυρίζεται ουσιαστικά ότι η «διόρθωση» του Bortkiewicz αποτελεί την «τελική δικαίωση της εργασιακής θεωρίας της αξίας, τη στέρεη θεμελίωση ολόκληρης της θεωρητικής κατασκευής του».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ “ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ”

3.1. Εισαγωγή

Τα πρώτα χρόνια μετά τη δημοσίευση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, η συζήτηση επικεντρωνόταν σε ζητήματα θεωρητικής ορθότητας του αλλά και συνοχής ανάμεσα στους διάφορους τόμους ή μέρη του. Παράλληλα, όμως, το *Κεφάλαιο* έπρεπε να αποδείξει και την ικανότητα ερμηνείας μιας σειράς νέων φαινομένων που έκαναν την εμφάνιση τους εκείνη την περίοδο, και ακόμα πιο διακριτά τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Έπρεπε, με άλλα λόγια, να δικαιολογήσει ότι μπορεί να επιτελέσει το στόχο που ο ίδιος ο δημιουργός του έθεσε γι' αυτό στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης:

«Αυτό που έχω να ερευνήσω σε τούτο το έργο, είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κι οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ' αυτόν (...) Εδώ δεν πρόκειται καθαυτό για τον υψηλότερο ή χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών, που ξεπηδάνε απ' τους φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Πρόκειται γι' αυτούς τους ίδιους τους νόμους, γι' αυτές τις ίδιες τις τάσεις που δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» (Μαρξ, 2002: 12).

Με βάση αυτή τη φιλοδοξία, *Το Κεφάλαιο* θα πρέπει να είναι σε θέση – λαμβάνοντας φυσικά υπόψιν ότι αποτελεί θεωρητική, δηλαδή αφαιρετική, νοητική αναπαράσταση των ουσιαδών φαινομένων της οικονομικής πραγματικότητας- να ερμηνεύσει μια σειρά φαινόμενα που εμφανίστηκαν πιο καθαρά στη στροφή προς τον 20^ο αιώνα. Κοινά χαρακτηριστικά εκείνης της περιόδου σε όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες ήταν η σημαντική αύξηση τόσο του αριθμού όσο και του μεγέθους των μετοχικών εταιρειών και αντίστοιχα του ρόλου τους στην οικονομία, η τάση ανόδου των πραγματικών μισθών των εργαζομένων, η άνοδος της σημασίας εξαγωγής κεφαλαίων έναντι της εξαγωγής εμπορευμάτων, η αύξηση των μικροαστικών στρωμάτων, η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση στην οικονομία, η γενίκευση των προστατευτικών δασμών κλπ.

Ιδιαίτερα στη Γερμανία, η οποία αποτελούσε, άλλωστε, τη μεγάλη μήτρα του μαρξισμού και των σχετικών θεωρητικών συζητήσεων, η ταχύτητα αυτών των αλλαγών ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Πρόκειται για την περίοδο στην οποία η

χώρα, ιδιαίτερα μετά τη συγκρότηση του πρώτου ενιαίου γερμανικού έθνους-κράτους το 1871 υπό τον Bismarck, μετατράπηκε από μία κυρίως αγροτική χώρα σε μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές δυνάμεις παγκοσμίως με αρκετή αυτοπεποίθηση ώστε να διεκδικεί μερίδιο και από τις αποικίες των παραδοσιακών αποικιοκρατικών καπιταλιστικών κρατών. Η διαδικασία συγκεντροποίησης του κεφαλαίου «έτρεχε» με ταχύτατους ρυθμούς τόσο στη βιομηχανία (και ιδίως στους κλάδους εξόρυξης και επεξεργασίας μεταλλευμάτων στην περιοχή του Ρουρ) όσο και στις τράπεζες ενώ αναπτύσσονταν νέου είδους σχέσεις μεταξύ τους. Την ίδια στιγμή, βέβαια, το βορειοανατολικό τμήμα της χώρας παρέμενε σε σημαντικό βαθμό υπό τον έλεγχο των μεγάλων γαιοκτημόνων που έμειναν γνωστοί με την ονομασία Γιούνκερς. Σε αυτό το πλαίσιο, το γερμανικό κράτος αύξησε δραστικά την παρέμβαση του στην οικονομία τόσο με την εισαγωγή προστατευτικών δασμών, όταν αυτό απαιτούσε η προστασία της γερμανικής βιομηχανίας (κυρίως από την αγγλική και την αμερικανική), όσο και με εκτεταμένες -για τα δεδομένα της εποχής- κρατικοποιήσεις σε μια σειρά τομείς, ακόμα και με την ενίσχυση της νομοθεσίας στην κατεύθυνση αύξησης της προστασίας των εργαζομένων (καθορισμός αδειών ασθένειας και ατυχήματος, ασφάλεια γήρατος, καθορισμός ανώτατου ορίου ωρών εργασίας για γυναίκες και παιδιά κλπ).

Σε πολιτικό επίπεδο, κυριαρχούσε η συμμαχία γαιοκτημόνων και βιομηχάνων καπιταλιστών που έμεινε γνωστή ως «πρωσικός δρόμος» ανάπτυξης του καπιταλισμού (σε αντιπαράθεση με τον «αμερικανικό δρόμο» που είχε ως αφετηρία την ανάπτυξη «από τα κάτω» μιας πλατιάς μικρής κλίμακας επιχειρηματικής δραστηριότητας). Στην άλλη πλευρά της ταξικής διεκδυσίνδας, η οργάνωση και δράση των εργαζομένων γνώριζε πρωτοφανή επίπεδα ανάπτυξης ενώ το γερμανικό εργατικό πολιτικό κόμμα, το SPD (το οποίο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, παρά τις διαφοροποιήσεις τους μαζί του, ήταν το κόμμα των Marx και Engels) αναπτύσσονταν ταχύτατα πυροδοτώντας τους φόβους της αστικής τάξης και αποτελώντας το «φάρο» για ολόκληρο το διεθνές εργατικό κίνημα. Η αντίδραση της αστικής τάξης πήρε τη μορφή των λεγόμενων «Αντισοσιαλιστικών νόμων» (1878-1890) οι οποίοι έθεταν πολλά νομικά εμπόδια στην πολιτική δραστηριότητα των σοσιαλδημοκρατών αλλά στην πράξη είχαν το ακριβώς αντίθετο από το προσδοκώμενο αποτέλεσμα αφού η πολιτική και εκλογική επιρροή του SPD εκτινάχτηκε μετά την άρση τους στα ύψη.

3.2. Το πλαίσιο της αντιπαράθεσης μέσα στο SPD

Μέσα σε αυτό το κλίμα, η οικονομική συζήτηση δεν θα μπορούσε να έχει ακαδημαϊκό χαρακτήρα αλλά ξεπηδούσε άμεσα από ερωτήματα που έθεταν οι

οικονομικές εξελίξεις στα εργατικά πολιτικά κόμματα της περιόδου και ιδιαίτερα στο γερμανικό SPD. Γι' αυτό και οι συμμετέχοντες στην αντιπαράθεση που κυριάρχησε μετά το θάνατο του Engels και έμεινε γνωστή ως “αναθεωρητική διαμάχη” (revisionism debate), ήταν στο σύνολο τους στελέχη αυτού του κόμματος. Πιο συγκεκριμένα, τα δύο αντίπαλα «στρατόπεδα» ήταν αυτό των «ορθόδοξων» με επικεφαλής τον Kautsky, από τη μία, και αυτό των «αναθεωρητών» με επικεφαλής τον Bernstein, από την άλλη.

Ο τρόπος ερμηνείας και θεωρητικής γενίκευσης αυτών των ζητημάτων συνδέονταν άμεσα με την αντίστοιχη προσαρμογή της πολιτικής παρέμβασης, της στρατηγικής και της τακτικής των εργατικών κομμάτων. Έτσι, η θεωρητική οικονομική ανάλυση γίνονταν υπό το πρίσμα πολιτικών ερωτημάτων όπως τα εξής: Καθιστούσαν αυτά τα νέα οικονομικά φαινόμενα περισσότερο ή λιγότερο σταθερό τον καπιταλισμό; Τον «έσπρωχναν» προς την καταστροφή ή προς τη συνεχή σταδιακή βελτίωση με κατάληξη το σοσιαλισμό; Ποια καθήκοντα απορρέουν για τους σοσιαλιστές από αυτή την ανάλυση; Και, φυσικά, συνέχιζε να ισχύει στο ακέραιο η μαρξική ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας στο *Κεφάλαιο* σε αυτό το νέο περιβάλλον;

Το κομματικό πλαίσιο της αντιπαράθεσης τέθηκε από το Πρόγραμμα της Ερφούρτης, το οποίο ψηφίστηκε από το Συνέδριο του SPD- στην ομώνυμη πόλη το 1891. Το Πρόγραμμα αυτό αντικατέστησε, μόλις ένα χρόνο μετά την άρση των «Αντι-σοσιαλιστικών Νόμων», το Πρόγραμμα της Γκότα²⁷.

Το Πρόγραμμα της Ερφούρτης έμελλε να αποτελέσει το πρότυπο για όλα τα κόμματα της Β' Διεθνούς. Το Πρόγραμμα αυτό θεωρείται ιστορικό για δύο λόγους, πρώτον επειδή σηματοδοτεί τη συζήτηση για τον τρόπο θεωρητικής πρόσληψης κάποιων νέων φαινομένων και δεύτερον επειδή θεωρείται θεμελιώδες στην οπορτουνιστική «στροφή» αναφορικά με το ζήτημα του κράτους²⁸. Όπως θα φαινόταν αργότερα, τα δύο αυτά ζητήματα βρισκόνταν σε

27 Το Πρόγραμμα της Γκότα είχε ψηφιστεί στην ομώνυμη πόλη το 1875, δηλαδή πριν την ψήφιση των «Αντι-σοσιαλιστικών Νόμων». Σε αυτό το συνέδριο είχαν συνενωθεί το Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα Γερμανίας (SDAP) και η λασαλική Γενική Γερμανική Εργατική Ένωση (ADAV) για να σχηματίσουν το SAPD το οποίο το 1890 μετονομάστηκε σε SPD. Ως γνωστό, οι Marx και Engels αντιτάχθηκαν σφόδρα στη συνένωση του SDAP με την οπορτουνιστική ADAV θεωρώντας ότι το πρώτο προχώρησε σε απαράδεκτους συμβιβασμούς προς το δεύτερο στο όνομα της ενότητας (η οξεία κριτική του Marx στο Πρόγραμμα αποτυπώνεται στο κείμενο του *Κριτική στο Πρόγραμμα της Γκότα*). Το 1891 που συνήλθε το συνέδριο του SPD στην Ερφούρτη για την ψήφιση νέου Προγράμματος, ο Engels συνέγραψε την «Κριτική στο σχέδιο του σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος του 1891» (MECW 27: 217-234), η οποία αποκρύφτηκε από την ηγεσία του κόμματος και δημοσιεύτηκε μόλις μία δεκαετία αργότερα, έξι χρόνια μετά το θάνατο του Engels.

28 Ενώ στο τελικό Σχέδιο Προγράμματος (το οποίο κι αυτό μεταβλήθηκε στη συνέχεια) έγιναν αποδεκτά κάποια στοιχεία από τις προτάσεις που είχε κάνει ο Engels

άμεση σύνδεση. Η πίεση προς την προσαρμογή στον καπιταλισμό και την αποκλειστική χρήση των νόμιμων μέσων πάλης δεν ασκούνταν μόνο από την τρομοκρατία των «Αντισοσιαλιστικών Νόμων» της περιόδου 1878-1890 αλλά και από τον τρόπο ερμηνείας των νέων εξελίξεων του καπιταλισμού.

Στο ίδιο το κείμενο του Προγράμματος δεν φαίνονται μεγάλες διαφορές σε σχέση π.χ. με τις εξελίξεις που περιγράφονται στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Έτσι, σε αυτό αναφέρεται ότι «η οικονομική ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας» καταστρέφει τους μικρούς επιχειρηματίες, διαχωρίζει τους εργάτες από τα μέσα παραγωγής τους μετατρέποντας τους σε προλετάριους χωρίς ιδιοκτησία, και -εδώ υπάρχει μία διαφορά στην έμφαση- δημιουργεί «κολοσσιαίες μεγάλες επιχειρήσεις» και οδηγεί στη «γιγαντιαία αύξηση της παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας». Ταυτόχρονα, όμως, τα οφέλη αυτών των εξελίξεων «μονοπωλούνται από τους καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες» αφού για το προλεταριάτο και τα πιεζόμενα μεσαία στρώματα έχουμε «αύξηση στην ανασφάλεια της ύπαρξης τους, της μιζέριας, της πίεσης, της καταπίεσης, του ξεπεσμού, της εκμετάλλευσης». Τέλος, για τις κρίσεις αναφέρει:

«Το κενό ανάμεσα σε αυτούς που έχουν και σε αυτούς που δεν έχουν περιουσία διευρύνεται περαιτέρω από τις κρίσεις που εδράζονται στη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τις κρίσεις που γίνονται πιο πλατιές και πιο καταστροφικές, που εξυψώνουν αυτή τη γενική αβεβαιότητα σε κανονική κατάσταση της κοινωνίας και κομίζουν απόδειξη ότι οι δυνάμεις της παραγωγικότητας έχουν φύγει από τον έλεγχο της κοινωνίας, ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής έχει γίνει ασυμβίβαστη με την κατάλληλη αξιοποίηση και την πλήρη ανάπτυξη τους» (Protokoll, 1891).

Ωστόσο, η αντιπαράθεση που είχε αρχίσει να σοβεί γύρω από την ερμηνεία των νέων φαινομένων φαίνεται τόσο από τη συζήτηση που προηγήθηκε της Απόφασης με τα διάφορα Σχέδια Προγράμματος και ακόμα περισσότερο μετά το

για το γενικό-θεωρητικό μέρος και για το μέρος για τα οικονομικά αιτήματα, απορρίφθηκαν οι προτάσεις του για το μέρος με τα πολιτικά αιτήματα, στο οποίο ο Engels τόνιζε, μεταξύ άλλων, την ανάγκη επαναστατικής κατάκτησης της πολιτικής εξουσίας στη Γερμανία (για τη σύγκριση της «Κριτικής στο σχέδιο του σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος» του 1891 και του τελικού Σχεδίου Προγράμματος του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Γερμανίας, βλ. MECW 27: 595-597). Ο Engels κάνει λόγο για «προσπάθειες να πείσει κανείς τον εαυτό του και το κόμμα ότι η “σημερινή κοινωνία εξελίσσεται προς τον σοσιαλισμό” χωρίς να αναρωτιέται αν εξίσου αναγκαία με αυτό δεν πρέπει να ξεπεράσει το παλιό κοινωνικό καθεστώς και να σπάσει αυτό το παλιό κέλυφος με τη βία, όπως ένας κάβουρας σπάει το κέλυφος του, και επίσης αν, επιπλέον, στη Γερμανία δεν θα πρέπει να συντρίψει και τα δεσμά του ημι-απολυταρχικού και επιπλέον απερίγραπτα μπερδεμένου πολιτικού καθεστώτος» (MECW 27: 226).

Συνέδριο, με πιο χαρακτηριστικά ίσως τα σχετικά κείμενα υπεράσπισης και εκλαΐκευσης του νέου Προγράμματος από τον Kautsky. Στο επίκεντρο αυτής της συζήτησης βρίσκονταν όλα τα ζητήματα που θα εξελίσσονταν στην “αναθεωρητική διαμάχη”.

3.3. Η παρέμβαση του Kautsky

Η συζήτηση φούντωσε μετά την ψήφιση του Προγράμματος. Η πρώτη συνεκτική προσπάθεια εκλαΐκευσης των νέων δεδομένων του Προγράμματος ήρθε από τον βασικό θεωρητικό του SPD, Karl Kautsky. Ο Kautsky, ο οποίος εκείνη την περίοδο χαρακτηριζόταν ως «Πάπας του μαρξισμού»²⁹, έγραψε το βιβλίο που έμεινε γνωστό ως *The Class Struggle*³⁰, το οποίο αποτέλεσε το βασικό κείμενο του «μαρξισμού της Β' Διεθνούς».

Όσον αφορά τις εξελίξεις στην εργατική τάξη, ο Kautsky υποστηρίζει ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από τη μονιμοποίηση των μισθών πείνας (Kautsky, 1910: 17), την αυξανόμενη αβεβαιότητα (Kautsky, 1910: 28), τη μεγάλη αύξηση του αριθμού των μορφωμένων ανθρώπων αλλά και την επιδείνωση της θέσης τους (Kautsky, 1910: 32-3). Από τις εξελίξεις στον πόλο της αστικής τάξης, ξεχωρίζει ότι το τοκοφόρο κεφάλαιο –το «νεότερο» όπως λέει από τα τρία «αδέρφια» του εμπορικού, βιομηχανικού και τοκοφόρου κεφαλαίου- είναι αυτό που γνωρίζει την πιο γρήγορη ανάπτυξη και «έχει γίνει ένας γίγαντας που τα έχει υποδουλώσει και τα έχει εξαναγκάσει να δουλεύουν στην υπηρεσία του» (Kautsky, 1910: 36-7). Την αύξηση του ρόλου του πιστωτικού συστήματος τη συνδέει με την αύξηση της ευαλωτότητας του καπιταλιστικού συστήματος στις κρίσεις και τη μεταφορά της αβεβαιότητας στις γραμμές και των ίδιων των καπιταλιστών (Kautsky, 1910: 40-41). Αποδέχεται την τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους συμπληρώνοντας όμως ότι αυτή δεν συνεπάγεται τη μείωση της μάζας των κερδών (Kautsky, 1910: 52-53), αντίληψη που προφανώς κρύβεται πίσω από το γεγονός ότι –ακολουθώντας τη γενική αντίληψη στις γραμμές των μαρξιστών εκείνη την περίοδο- προσέγγιζε την τάση αυτή χωρίς σύνδεση με το ζήτημα της οικονομικής κρίσης.

Την καπιταλιστική κρίση την προσεγγίζει με μία διπλή έννοια: Αρχικά, τονίζει την άνοδο της σημασίας των κρίσεων στο σύγχρονο καπιταλισμό, αναδεικνύοντας ως αιτία τους έναν συνδυασμό πλεονάζουσας σε σχέση με τη

29 Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1918 ο Kautsky υποβιβάστηκε από Πάπας σε ... αποστάτη του μαρξισμού (με το έργο του Lenin *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι*).

30 Ο πρωτότυπος γερμανικός τίτλος ήταν *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil*.

ζήτηση παραγωγής (υπερπαραγωγή) και αναρχίας της καπιταλιστικής παραγωγής (Kautsky, 1910: 62-63). Στη συνέχεια κάνει λόγο για τη «χρόνια υπερπαραγωγή», την οποία επίσης προσεγγίζει από υποκαταναλωτική σκοπιά αφού τη συνδέει με τη μακροχρόνια τάση του καπιταλισμού να περιορίζει –λόγω της μείωσης των μισθών των εργατών και της παρακμής της μικρής παραγωγής- το εύρος της αγοράς. Σε αυτή τη βάση, τονίζει την ανάγκη επέκτασης του καπιταλισμού πέρα από κάθε «τοπικό και εθνικό σύνορο» καθιστώντας ολόκληρη τη γήινη σφαίρα αγορά του. Ωστόσο, και αυτό το όριο έχει εξαντληθεί σε σημαντικό βαθμό από την επέκταση του καπιταλισμού και γι' αυτό «πλησιάζει η στιγμή που οι αγορές των βιομηχανικών χωρών δεν θα μπορούν πια να επεκταθούν και θα αρχίσουν να συστέλλονται», κάτι που θα σήμαινε «τη χρεοκοπία ολόκληρου του καπιταλιστικού συστήματος» (Kautsky, 1910: 71-74).

Για την παρατηρούμενη αύξηση της συγκεντροποίησης, ο Kautsky τονίζει το γεγονός ότι «Η βιομηχανική ανάπτυξη οδηγεί σταθερά στη συγκεντροποίηση όλο και περισσότερων καπιταλιστικών επιχειρήσεων σε ένα μόνο χέρι, είτε είναι το χέρι του μεμονωμένου καπιταλιστή είτε ενός συνεταιρισμού καπιταλιστών που νομικά αποτελούν ένα άτομο – το συνδικάτο, το τραστ (...) Κατά τη διάρκεια των τελευταίων είκοσι χρόνων, ο αριθμός των τραστ, μέσω των οποίων “ρυθμίζεται” η τιμή και η παραγωγή συγκεκριμένων εμπορευμάτων, έχει αυξηθεί πολύ» (Kautsky, 1910: 55-56). Παράλληλα, συνδέει την τάση αύξησης των μετοχικών εταιρειών με την τάση μεταφοράς των λειτουργιών των καπιταλιστών σε μισθωτούς υπαλλήλους και συνεπώς με το γεγονός ότι σταδιακά ο καπιταλιστής καθίσταται παντελώς περιττός για την παραγωγή (Kautsky, 1910: 57-58).

Όσον αφορά τον τρόπο επίτευξης της σοσιαλιστικής κοινωνίας, η ανάλυση του *The Class Struggle* αφήνει το ζήτημα εξίσου ανοιχτό με το Πρόγραμμα της Ερφούρτης. Ωστόσο, είναι φανερό ότι στις αναλύσεις του Kautsky, αλλά και του ετέρου διαπρύσιου εκπροσώπου των «ορθόδοξων», του Bebel, αρχίζει να υποχωρεί η αναγκαιότητα επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού. Το 1893, άλλωστε, ο Kautsky όριζε το SPD ως «επαναστατικό κόμμα αλλά όχι κόμμα που θα κάνει επανάσταση» (Howard and King, 1989: 72) ενώ άφηνε για το μέλλον την απόφαση για το αν χρειάζεται πράγματι η δικτατορία του προλεταριάτου για την εδραίωση της εξουσίας της εργατικής τάξης (Kautsky 1899: 172). Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο ο Bebel σημείωνε ότι «η αστική κοινωνία δουλεύει τόσο ενεργητικά στην κατεύθυνση της καταστροφής της που το μόνο που χρειάζεται είναι να περιμένει τη στιγμή που θα μπορεί να πάρει την εξουσία που θα έχει πέσει από τα χέρια της» (Howard and King, 1989: 72).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η κυρίαρχη θεωρητική αντίληψη στο SPD τείνει –με ανεπαίσθητα βήματα και άρρητα στην αρχή- προς την άρνηση

της αναγκαιότητας επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού επικαλούμενη κυρίως τη σταδιακή προσέγγιση του σοσιαλισμού λόγω των αντιθέσεων και των ανισοτήτων του καπιταλισμού. Όπως θα δούμε, αμέσως, το αντίπαλο ρεύμα, αυτό του οποίου ηγούταν ο Bernstein, έφτανε στην ίδια ακριβώς αποδοχή, διατυπώνοντας την όμως ανοιχτά και όχι ντροπαλά και φτάνοντας σε αυτήν από τον εντελώς αντίθετο δρόμο.

3.4. Η παρέμβαση του Bernstein

Η επίσημη έναρξη της «αναθεωρητικής διαμάχης» δεν ήρθε με τα κείμενα του Kautsky αλλά με την απάντηση σε αυτά, λίγα χρόνια αργότερα, από τον E. Bernstein. Με την ψήφιση των Αντισοσιαλιστικών-Νόμων, το 1878, ο Bernstein κατέφυγε αρχικά στην Ελβετία και από το 1888 -μετά την εκδίωξη του από την Ελβετία ύστερα από σχετικό αίτημα της Πρωσίας- στην Αγγλία όπου βρίσκονταν σε στενή επαφή με τον Engels για να επιστρέψει στη Γερμανία το 1901 μετά την άρση της εντολής σύλληψης του. Από την Αγγλία, ο Bernstein δημοσίευσε από το 1896 έως το 1898 μία σειρά άρθρων υπό τον τίτλο «Για την ιστορία και τη θεωρία του Σοσιαλισμού» ενώ στη βάση αυτών των άρθρων εξέδωσε το 1899 το βιβλίο *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (Οι προϋποθέσεις του σοσιαλισμού και τα καθήκοντα της Σοσιαλδημοκρατίας) -το οποίο μεταφράστηκε στα αγγλικά με τον τίτλο *Evolutionary Socialism*- που θεωρείται ο θεμέλιος θεωρητικός λίθος του ρεύματος του αναθεωρητισμού.

Εκεί, ο Bernstein προβάλλει τα «κενά και τις αντιφάσεις στη θεωρία» του Marx και του Engels, ισχυριζόμενος ότι «η περαιτέρω ανάπτυξη και επεξεργασία της μαρξιστικής θεωρίας πρέπει να ξεκινήσει με τη κριτική της» (Bernstein, 1907: 31). Υποστηρίζει τη θέση ότι ο αρχικός άκαμπτος υλισμός του Marx -με τη μεγάλη του έμφαση στην οικονομία και την τάση του προς έναν καλβινιστικό ντετερμινισμό- πρέπει να συμπληρωθεί με τις πιο εκλεπτυσμένες προσθήκες του Engels και την πιο ύστερη σκέψη του Marx ενώ ταυτόχρονα σημειώνει ότι «το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης που έχει επιτευχθεί σήμερα αφήνει σε ιδεολογικούς, και ιδιαίτερα σε ηθικούς, παράγοντες περισσότερο χώρο ανεξάρτητης δράσης σε σχέση με παλαιότερα» (Bernstein, 1907: 23-4). Αντίστοιχα, η αύξηση της παρέμβασης του κράτους στην οικονομία προβάλλεται ως μείωση της εξάρτησης της κοινωνίας από την οικονομία και ως αύξηση της δύναμης του κοινού συμφέροντος έναντι του ατομικού (Bernstein, 1907: 22).

Φιλοσοφικά, ο Bernstein επιτίθεται από την αρχή του βιβλίου του στον διαλεκτικό υλισμό αλλά και τον Hegel ως μία από τις πηγές του, κατηγορώντας τους ως μεταφυσικούς και συνεπώς αντιεπιστημονικούς. Στο τέλος του βιβλίου του, δηλώνει ανοιχτά ότι η σοσιαλδημοκρατία πρέπει να αντικαταστήσει το

διαλεκτικό υλισμό με την ανάλυση ενός Kant, ο οποίος «θα έκρινε την παραδοσιακή σχολή σκέψης και θα την εξέταζε κριτικά με βαθιά οξύνοια», που «θα μπορούσε να δείξει με πειστική οξύτητα τι αξίζει και τι προορίζεται να ζήσει από τη δουλειά των μεγάλων πρωτοπόρων μας και τι πρέπει και μπορεί να εξαφανιστεί» (Bernstein, 1907: 191).

Στη οικονομική ανάλυση, ο Bernstein άσκησε κριτική στη θεωρία της αξίας και της υπεραξίας. Αρχικά, προβάλλει τις θεωρητικές αφαιρέσεις του ίδιου του Marx στον πρώτο και τον τρίτο τόμο (π.χ. το γεγονός ότι δεν λαμβάνεται υπόψη η αξία χρήσης των εμπορευμάτων για τον καθορισμό της αξίας τους και ότι τα εμπορεύματα πωλούνται στις τιμές παραγωγής και όχι στις αξίες τους) ως απόδειξη του γεγονότος ότι «όσον αφορά μεμονωμένα εμπορεύματα ή μία κατηγορία εμπορευμάτων, η αξία χάνει κάθε συγκεκριμένη ποιότητα και μετατρέπεται σε καθαρή αφηρημένη έννοια» (Bernstein, 1907: 34) με το ίδιο να συμβαίνει –λόγω της μονομέρειας της- και με «την αξία της τελικής χρησιμότητας της σχολής των Gossen, Jevons, Böhm-Bawerk» (Bernstein, 1907: 38). Επίσης, προχωρά σε μία -πρόωρα κεϋνσιανή- κριτική, σύμφωνα με την οποία η θεωρία της αξίας λαμβάνει υπόψιν μόνο τις συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων και όχι την «αποτελεσματική ζήτηση» τους (Bernstein, 1907: 38). Γενικά, ο Bernstein προσπαθεί να συμβιβάσει τη μαρξική ανάλυση με τη θεωρία της οριακής χρησιμότητας κάνοντας λόγο για δύο στοιχεία της αξίας, τη χρησιμότητα και το εργασιακό περιεχόμενο των εμπορευμάτων, που το καθένα έχει τη σημασία του ανάλογα με το εκάστοτε ερευνητικό ερώτημα.

Από τα παραπάνω συνάγει το εξής συμπέρασμα: «από τη στιγμή που η εργασιακή αξία μπορεί να αξιώσει αποδοχή μόνο ως υποθετικός τύπος ή επιστημονική υπόθεση, η υπεραξία θα μετατρέπονταν σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό σε καθαρό τύπο, έναν τύπο που βασίζεται σε μία υπόθεση» (Bernstein, 1907: 34). Απορρίπτοντας την έννοια της υπεραξίας, αποδέχεται το «εμπειρικό γεγονός» της ύπαρξης της υπερεργασίας, το οποίο κατανοεί με την έννοια ότι οι εργάτες στην παραγωγή δημιουργούν πλούτο και εισοδήματα όχι μόνο γι' αυτούς αλλά και για όσους εργάζονται σε μη παραγωγικούς κλάδους ή δεν εργάζονται καθόλου ενώ σημειώνει ότι «το αν η μαρξιστική θεωρία της αξίας είναι σωστή ή όχι είναι εντελώς αδιάφορο για την απόδειξη της υπερεργασίας» (Bernstein, 1907: 39). Επίσης, ασκεί κριτική στο γεγονός ότι ο Marx αποκλείει την παραγωγή αξίας και υπεραξίας στο εμπόριο και την Πίστη, παρά το γεγονός της σημασίας αυτών των τομέων στην κοινωνική ζωή της σύγχρονης εποχής (Bernstein, 1907: 40).

Τι σημαίνουν όμως τα παραπάνω για την κατάσταση της εργατικής τάξης; «Το υπερπροϊόν αυξάνεται παντού, αλλά ο λόγος της αύξησης του προς την αύξηση του κεφαλαίου που πάει για μισθούς μειώνεται σήμερα στις πιο

αναπτυγμένες χώρες» (Bernstein, 1907: 39). Ο Bernstein υποστηρίζει ότι στη εποχή του δεν ήταν σωστό το συμπέρασμα περί εξαθλίωσης της εργατικής τάξης (Bernstein, 1907: 154) και ότι, αντίθετα, υπήρχαν πολλά περιθώρια βελτίωσης της θέσης του εργάτη (Bernstein, 1907: 179). Έτσι, η θέση της εργατικής τάξης στη σύγχρονη κοινωνία είναι αφόρητη όχι λόγω της εξαθλίωσης της αλλά λόγω της αβεβαιότητας της ύπαρξης της μέσα σε ένα εξαιρετικά ασταθές περιβάλλον στο οποίο «το μοναδικό σταθερό στοιχείο είναι η τάση του κεφαλαίου να αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης» (Bernstein, 1907: 135-136)

Όσον αφορά την τάση δημιουργίας μεγάλων μετοχικών εταιρειών, ο Bernstein συνδέει την αύξηση τους και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου όχι με την συγκεντροποίηση, αλλά με την διάχυση της οικονομικής ισχύος αφού οι κάτοχοι των μετοχών αυξάνονται ραγδαία (Bernstein, 1907: 45). Συνεπώς, ισχυρίζεται, η αστική τάξη, οι πλούσιοι, δεν συρρικνώνονται αλλά αυξάνονται αριθμητικά, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους (Bernstein, 1907: 48). Αντίστοιχα, σε πολλούς κλάδους διατηρούνται -και δεν μειώνονται- και οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (Bernstein, 1907: 59). Από αυτές τις εκτιμήσεις καταλήγει στο εξής πολιτικό συμπέρασμα: «Αν η δραστηριότητα και οι προοπτικές της σοσιαλδημοκρατίας εξαρτιόταν από τη μείωση των “πλούσιων” τότε αυτή θα μπορούσε να ξαπλώσει για να κοιμηθεί. Αλλά αυτό που ισχύει είναι το αντίθετο. Οι προοπτικές του σοσιαλισμού δεν εξαρτώνται από τη μείωση αλλά από την αύξηση του κοινωνικού πλούτου» (Bernstein, 1907: 48).

Όσον αφορά την κρίση -και αφότου έχει αναφερθεί το γεγονός ότι τόσο ο Engels στο *Αντι-Ντίρινγκ* όσο και ο Marx στο *Κεφάλαιο* αρνήθηκαν ρητά την υποκατανάλωση ως αιτία των κρίσεων- ο Bernstein ισχυρίζεται ότι παράγοντες όπως η μείωση του κόστους μεταφοράς των εμπορευμάτων σε μακρινές αγορές, η σχετική οργάνωση της παραγωγής μέσω της δημιουργίας των καρτέλ και η επίδραση του αναπτυγμένου πιστωτικού συστήματος δημιουργούσαν πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες σε σχέση με παλαιότερα για την αποφυγή της μετατροπής των μερικών, κλαδικών κρίσεων σε μία γενική κρίση υπερπαραγωγής (Bernstein, 1907: 80). Ισχυρίζεται ότι οι κρίσεις παραμένουν δυνατές ως αποτέλεσμα κάποιου «εξωτερικού γεγονότος» αλλά δεν προκύπτουν με αναγκαιότητα από την ίδια τη λειτουργία του καπιταλισμού (Bernstein, 1907: 84).

Με λίγα λόγια, ο Bernstein υποστηρίζει ότι όλες οι εξελίξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό (η Πίστη, οι μεγάλες εταιρείες, η κρατική παρέμβαση, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης μέσω της συνδικαλιστικής πάλης, η αύξηση των επιχειρήσεων, η αύξηση των κάθε είδους διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό της εργατικής τάξης κλπ) λειτουργούν στην κατεύθυνση της αύξησης της σταθερότητας του. Επίσης, ισχυρίζεται ότι στα έθνη με αναπτυγμένους

δημοκρατικούς θεσμούς και με εργάτες αναπτυσσόμενους όχι μόνο αριθμητικά αλλά και μορφωτικά-πολιτισμικά, με πολιτική δράση και συμμετοχή των μαζών, «η επίκληση της επανάστασης με τη βία μετατρέπεται σε άσκοπη φράση» (Bernstein, 1907: 128 και 188).

Το πολιτικό συμπέρασμα όλης της οικονομικής του ανάλυσης συμπυκνώνεται, ίσως, στο ακόλουθο απόσπασμα από ένα άρθρο του το 1897:

«Το παραδέχομαι ανοιχτά ότι βρίσκω εξαιρετικά λίγο νόημα και ενδιαφέρον σε αυτό που συνήθως κατανοείται ως “τελικός στόχος του σοσιαλισμού”. Αυτός ο στόχος, όποιος κι αν είναι, δεν είναι τίποτα για μένα, ενώ η κίνηση (Bewegung) είναι το παν. Και με τη λέξη κίνηση καταλαβαίνω τόσο τη γενική κίνηση της κοινωνίας, δηλαδή την κοινωνική πρόοδο, όσο και την πολιτική και οικονομική προπαγάνδα και οργάνωση για την επίτευξη αυτής της προόδου. Η σοσιαλδημοκρατία δεν πρέπει λοιπόν ούτε να αναμένει ούτε να επιθυμεί τη γρήγορη κατάρρευση του οικονομικού συστήματος, αν αυτή κατανοείται ως μία μεγάλη καταστροφική οικονομική κρίση. Αυτό που πρέπει να κάνει (...) είναι να οργανώσει πολιτικά την εργατική τάξη και να την εκπαιδεύσει στη δημοκρατία και να αγωνιστεί για όλες εκείνες τις μεταρρυθμίσεις στο κράτος που είναι ικανές να εξυψώσουν την εργατική τάξη και να αναδιαμορφώσουν το κρατικό σύστημα στο πνεύμα της δημοκρατίας» (Bernstein, 1897/1898).

3.5. Η παρέμβαση της Rosa Luxemburg

Ο Kautsky δεν απάντησε αμέσως στον Bernstein. Η πρώτη που σήκωσε το «γάντι» που πέταξε ο Bernstein ήταν η Luxemburg. Η Luxemburg ήταν αρχικά στέλεχος και θεωρητικός του SPD, η οποία, όμως, διαφώνησε με τη συμβιβαστική στάση του κόμματος στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πρωτοστατώντας μαζί με τον Karl Liebknecht στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD) την 1η Γενάρη 1919, για να δολοφονηθεί άγρια λίγες μέρες αργότερα, όπως και ο Liebknecht, από τις -χρηματοδοτούμενες από τους σοσιαλδημοκράτες- ακροδεξιές ομάδες Freikorps.

Το έργο της Luxemburg «Κοινωνική μεταρρύθμιση ή επανάσταση» αποτελεί μία οργισμένη αντίδραση απέναντι στην ανάλυση του Bernstein. Σύμφωνα με την Luxemburg, η θεωρία του Bernstein είναι η «πρώτη προσπάθεια να δοθεί μία θεωρητική θεμελίωση στα οπορτουνιστικά ρεύματα στο Κόμμα» (Λούξεμπουργκ, 2014: 149), «η πρώτη, αλλά ταυτόχρονα η τελευταία προσπάθεια να δοθεί στον οπορτουνισμό μία θεωρητική θεμελίωση» (Λούξεμπουργκ, 2014: 153).

Από την αρχή του βιβλίου, η Luxemburg ξεκαθαρίζει ότι το βασικό σημείο της τοποθέτησης του Bernstein δεν είναι τα πρακτικά καθήκοντα της

σοσιαλδημοκρατίας, αλλά «όσα λέει για την πορεία της αντικειμενικής εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας» (Λούξεμπουργκ, 2014: 64). Ξεκαθαρίζει δηλαδή ότι το επίδικο της αντιπαράθεσης είναι η ερμηνεία των νέων στοιχείων της οικονομικής πραγματικότητας του καπιταλισμού και κατά πόσο αυτά συμβάλλουν στην αύξηση ή τη μείωση της σταθερότητας του και συνεπώς της δυνατότητας ανατροπής του.

Η πολεμική της Luxemburg ξεκινά από την αποδοχή ότι «Η επιστημονική θεμελίωση του σοσιαλισμού (...) στηρίζεται σε τρία αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης: Πρώτα απ' όλα στην αυξανόμενη αναρχία της καπιταλιστικής οικονομίας, που κάνει την πτώση της να γίνεται αναπόφευκτη, δεύτερο στην αυξανόμενη κοινωνικοποίηση του προτσές παραγωγής που δημιουργεί τα πρώτα θετικά σημεία αναφοράς για τη μελλοντική κοινωνική τάξη, και τρίτο στην αυξανόμενη δύναμη και ταξική συνείδηση του προλεταριάτου, που είναι ο ενεργητικός παράγοντας της επικείμενης ανατροπής» (Λούξεμπουργκ, 2014:65-6). Στη συνέχεια αποδεικνύει ότι ακριβώς επειδή ο Bernstein ανατρέπεται με την ανάλυση του την ισχύ των δύο πρώτων παραγόντων, που συνδέονται με την αντικειμενική πραγματικότητα, και κρατά μόνο τον τρίτο, μετατρέπει το σοσιαλισμό σε «ένα απλό ιδανικό, του οποίου η πειστικότητα βρίσκεται στην επινοημένη του τελειότητα» (Λούξεμπουργκ, 2014: 68). Γι' αυτό βάζει στο στόχαστρο της την αντικατάσταση, όπως λέει, από τον Bernstein της «θεωρίας της κατάρρευσης» -στην οποία η Luxemburg ισχυρίζεται ότι βασιζόνταν μέχρι τότε το επαναστατικό κίνημα- με τη «θεωρία της προσαρμογής του καπιταλισμού».

Απαντώντας στην άποψη του Bernstein ότι η αναπτυγμένη Πίστη, τα βελτιωμένα συγκοινωνιακά μέσα και τα καρτέλ αμβλύνουν τις αντιθέσεις του σύγχρονου καπιταλισμού αποτελώντας «μέσα προσαρμογής» του, η Luxemburg ισχυρίζεται ότι αυτοί ακριβώς οι παράγοντες οξύνουν τις αντιθέσεις του καπιταλισμού και γι' αυτό αντί για «μέσα προσαρμογής», όπως υποστήριζε ο Bernstein, αποτελούν «μέσα καταστροφής» του καπιταλισμού.

Πιο συγκεκριμένα, η Πίστη «οξύνει την αντίθεση ανάμεσα στον *τρόπο παραγωγής* και τον *τρόπο ανταλλαγής*, εντείνοντας στο έπακρο την παραγωγή, ενώ παραλύει με την πιο μικρή αφορμή την παραγωγή. Οξύνει την αντίθεση ανάμεσα στον *τρόπο παραγωγής* και τον *τρόπο ιδιοποίησης*, διαχωρίζοντας από την παραγωγή την ιδιοκτησία (...). Οξύνει την αντίθεση ανάμεσα στις σχέσεις ιδιοκτησίας και τις σχέσεις παραγωγής, συνενώνοντας σε λίγα χέρια, μέσα από μία βίαιη απαλλοτρίωση πολλών μικρών καπιταλιστών, τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις. Οξύνει την αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό και τον ιδιωτικό χαρακτήρα της παραγωγής, καθιστώντας αναγκαία την ανάμειξη του κράτους στην παραγωγή (μετοχική εταιρεία). Με μία λέξη, η Πίστη αναπαράγει όλες τις

κύριες αντιθέσεις του καπιταλισμού, τις οδηγεί στο παράλογο, επιταχύνει το ρυθμό, σπρώχνοντας τες στην ίδια την καταστροφή τους – την κατάρρευση» (Λούξεμπουργκ, 2014: 72).

Όσον αφορά τα καρτέλ, αυτά δεν μπορούν να μειώσουν την αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής αφού από τη μία, στο εσωτερικό, η γενίκευση τους σε όλους τους κλάδους θα αναιρούσε τις θετικές επιδράσεις για τους καπιταλιστές ενός κλάδου ενώ στο εξωτερικό, η αναρχία δεν θα αμβλύνονταν καθόλου, αλλά θα αυξάνονταν. Επίσης, όταν η παγκόσμια αγορά φτάσει στο επίπεδο του κορεσμού, τότε τα καρτέλ θα «σπάσουν σαν σαπουνόφουσκες» (Λούξεμπουργκ, 2014: 74) αφού κάθε μερίδα κεφαλαίου θα προσπαθεί να επιβιώσει μόνη της.

Συνεπώς, καταλήγει η Luxemburg, τα καρτέλ «οξύνουν την αντίθεση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και τον τρόπο ανταλλαγής, οδηγώντας στο έπακρο τον αγώνα ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές. Επιπλέον, οξύνουν την αντίθεση ανάμεσα στον τρόπο παραγωγής και τον τρόπο ιδιοποίησης, αντιπαραθέτοντας στην εργατική τάξη την υπερδύναμη του οργανωμένου κεφαλαίου και βαθαίνοντας έτσι την αντίθεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία στην πιο οξυμμένη μορφή. Τέλος οξύνουν την αντίθεση ανάμεσα στον διεθνή χαρακτήρα της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας και τον εθνικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού κράτους, έχοντας σαν συνεπακόλουθο έναν γενικό δασμολογικό πόλεμο και ανεβάζοντας έτσι σε κορυφαίο σημείο τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα μεμονωμένα καπιταλιστικά κράτη» (Λούξεμπουργκ, 2014: 75).

Στη συνέχεια, θέτει ένα καίριο ερώτημα σχετικά με το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 μέχρι τα τέλη του αιώνα: «Όμως εφόσον το πιστωτικό σύστημα, τα καρτέλ και τα παρόμοια δεν εξαλείφουν την αναρχία της καπιταλιστικής οικονομίας, πώς γίνεται και δεν έχουμε εδώ και δύο δεκαετίες γενικές εμπορικές κρίσεις. Δεν αποτελεί αυτό σημάδι ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, τουλάχιστον στην ουσία, έχει “προσαρμοστεί” πραγματικά στις ανάγκες της κοινωνίας και ότι έχει ξεπεράσει την ανάλυση που έκανε ο Μαρξ;» (Λούξεμπουργκ, 2014: 76).

Η απάντηση που δίνει η Luxemburg είναι ότι οι κρίσεις που συνέβαιναν μέχρι την εποχή της δεν οφείλονταν στην ιδιαίτερη όξυνση των αντιφάσεων του καπιταλισμού αλλά σε εκάστοτε ιδιαίτερα περιστατικά που συνδέονται με την «ξαφνική επέκταση του χώρου της καπιταλιστικής οικονομίας» και όχι με την «περιορισμό του χώρου δράσης της», με την «εξάντληση της». Αντιθέτως, αυτή η περίοδος που συνδέεται με αυτά τα τελευταία -και που συνεπώς συνδέεται άμεσα, σύμφωνα με τη Luxemburg, με την ανάλυση του Marx στο *Κεφάλαιο* για τις κρίσεις ως προϊόν της όξυνσης των αντιθέσεων του καπιταλισμού- προϋποθέτει την παγκόσμια αγορά, η οποία, αν και ακόμα υπό διαμόρφωση,

πλησιάζει στην ολοκλήρωση της. Η Luxemburg καταλαβαίνει την εποχή της ως μεταβατική εποχή στο ζήτημα των κρίσεων και συνδέει αυτή τη μεταβατικότητα τόσο με την απουσία βαθιών κρίσεων όσο και με τη νωχελικότητα της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Σχηματικά μιλώντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι θεωρούσε πως στην εποχή της κυριαρχούσε η «ηρεμία πριν την καταιγίδα» των βαθιών και τελικών κρίσεων. Έτσι, λοιπόν, η Luxemburg από τη μία επιμένει στη θεωρία της κατάρρευσης ενώ από την άλλη ισχυρίζεται ότι, αν και πλησιάζει, δεν έχει έρθει ακόμα η ώρα της:

«Το γεγονός όμως ότι πλησιάζουμε ακάθεκτα στην αρχή του τέλους, την περίοδο των καπιταλιστικών τελικών κρίσεων, προέρχεται ακριβώς από τα ίδια φαινόμενα που καθορίζουν προσωρινά την απουσία των κρίσεων. Έχοντας διαμορφωθεί πια σε γενικές γραμμές η παγκόσμια αγορά και μη μπορώντας να μεγαλώσει κι άλλο με κάποιες ξαφνικές διευρύνσεις, και ενώ ταυτόχρονα προχωράει ασταμάτητα η παραγωγικότητα της εργασίας, θα ξεκινήσει αργά ή γρήγορα η περιοδική αντιπαλότητα των παραγωγικών δυνάμεων με τα όρια της ανταλλαγής, αντιπαλότητα που από μόνη της, με την επανάληψη της, θα γίνεται όλο και πιο απότομη και θυελλώδης. Και αν υπάρχει κάτι το ειδικά κατάλληλο για να μας φέρει πιο κοντά σ' αυτή την περίοδο, της γρήγορης διαμόρφωσης της παγκόσμιας αγοράς και της γρήγορης εξάντλησης της, είναι ακριβώς εκείνα τα φαινόμενα -το πιστωτικό σύστημα και οι επιχειρηματικές οργανώσεις- στα οποία υπολογίζει ο Μπέρνσταϊν σαν "μέσα προσαρμογής" του καπιταλισμού» (Λούξεμπουργκ, 2014: 79-80).

Όσον αφορά την έκταση των μικροαστικών στρωμάτων και τους όρους ζωής της εργατικής τάξης, η Luxemburg λαμβάνει μία ενδιαμέση θέση ανάμεσα σε αυτή του Kautsky και του Bernstein. Ισχυρίζεται ότι «τα καπιταλιστικά μεσαία στρώματα βρίσκονται ακριβώς όπως και η εργατική τάξη κάτω από την επιρροή δύο αντιτιθέμενων τάσεων: μίας τάσης που τα ανυψώνει και μίας που τα πιέζει προς τα κάτω» (Λούξεμπουργκ, 2014: 81). Η πρώτη τάση αφορά τη διαρκή άνοδο της κλίμακας της παραγωγής που δυσκολεύει τα μεσαία κεφάλαια να ανταποκριθούν και η δεύτερη τάση αφορά τη μείωση της αξίας του ελάχιστου κεφαλαίου που απαιτείται σε μία παραγωγική διαδικασία, η οποία διευκολύνει την είσοδο μικρών και μεσαίων κεφαλαίων. Ωστόσο, η Luxemburg καταλήγει ότι «Σε τελική ανάλυση από τις δύο τάσεις που ανταγωνίζονται για τον αποκλεισμό από το παιχνίδι των καπιταλιστικών μεσαίων στρωμάτων -σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει με την ανάπτυξη της εργατικής τάξης- νικήτρια βγαίνει η τάση που [τα - Χ.Μ.] πιέζει προς τα κάτω» (Λούξεμπουργκ, 2014: 81). Αφού το αιτιολογήσει αυτό επικαλούμενη τη σταδιακή αύξηση του ελάχιστου επενδυμένου κεφαλαίου (χωρίς να εξηγεί γιατί υπερισχύει αυτή η τάση) και του μικρότερου χρονικού διαστήματος αντοχής των μικρών κεφαλαίων στην πάλη με τα μεγάλα, καταλήγει

ότι η κυριαρχία της τάσης μείωσης αυτών των κεφαλαίων δεν εκφράζεται με την απόλυτη αριθμητική μείωση των μικρών επιχειρήσεων αλλά με «μία όλο και πιο σύντομη προθεσμία ζωής και μία όλο και πιο γρήγορη αλλαγή των μεθόδων παραγωγής καθώς και του είδους των επενδύσεων» (Λούξεμπουργκ, 2014:81).

Στην εστίαση του Bernstein ότι με την ανάπτυξη της μετοχικής εταιρείας αυξάνονται, αντί να μειώνονται, οι καπιταλιστές-μέτοχοι στο σύνολο του πληθυσμού, η Luxemburg απάντησε με ένα μεθοδολογικό σχόλιο. Χωρίς να αμφισβητεί τα στατιστικά στοιχεία του Bernstein για τον αριθμό των μετόχων, ισχυρίστηκε ότι ο Bernstein κάνει το λάθος να «διαβάξει» σε αυτά την αύξηση των ατόμων-καπιταλιστών αντί την κοινωνικοποίηση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, δηλαδή τη συνένωση πολλών ατόμων στην ιδιότητα του ενός συλλογικού καπιταλιστή (Λούξεμπουργκ, 2014: 111-112). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι και η Luxemburg, όπως και ο Kautsky, δεν συνδέει την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους με την κρίση αλλά με την πίεση που αυτή ασκεί για το σχηματισμό καρτέλ με στόχο «τη συγκράτηση της μοιραίας πτώσης του ποσοστού κέρδους σε επιμέρους παραγωγικούς κλάδους» (Λούξεμπουργκ, 2014: 73).

Η Luxemburg απαντά και στην επίθεση του Bernstein στη θεωρία της αξίας και της υπεραξίας, η ανάλυση του οποίου τις παρουσιάζει –ακριβώς όπως και την έννοια της χρησιμότητας των Böhm-Bawerk και Jevons- ως καθαρά αφηρημένες έννοιες. Κατηγορεί τον Bernstein πως «έχει εντελώς ξεχάσει ότι η αφαίρεση του Μαρξ δεν είναι μία εφεύρεση αλλά μία ανακάλυψη, ότι δεν υπάρχει στο κεφάλι του Μαρξ αλλά στην εμπορευματική οικονομία, ότι δεν αποτελεί μία φανταστική αλλά μία πραγματική κοινωνική ύπαρξη, η οποία κόβεται και σφυρηλατείται, ζυγίζεται και χαράζεται». Αντίθετα, «η αφηρημένη χρησιμότητα των Μπεμ και Γέβονς είναι πραγματικά μόνο μία νοητική εικόνα ή πολύ περισσότερο μία εικόνα της ανοησίας, μία ιδιωτική ηλιθιότητα» (Λούξεμπουργκ, 2014: 117).

Όσον αφορά την αύξηση της κρατικής παρέμβασης, η Luxemburg ξεκαθαρίζει ότι δεν αποτυπώνει μία σταδιακή μετάβαση προς τον εργατικό έλεγχο και το σοσιαλισμό, τον περιορισμό ή την παρέμβαση στην καπιταλιστική εκμετάλλευση αλλά την «ρύθμιση, ταξινόμηση της εκμετάλλευσης» (Λούξεμπουργκ, 2014: 90). Το γεγονός ότι το κράτος αποκτά συνεχώς καινούριες οικονομικές λειτουργίες, ότι διευρύνει τις σφαίρες επιρροής του, ότι αυξάνει την ανάμειξη και τον έλεγχο στην οικονομική ζωή της κοινωνίας, το γεγονός ότι «αλλάζει η υφή του», όπως λέει χαρακτηριστικά η Luxemburg, δεν αλλάζει το γεγονός ότι μιλάμε για το καπιταλιστικό κράτος, για την «οργάνωση της άρχουσας τάξης των καπιταλιστών» (Λούξεμπουργκ, 2014: 91), η οποία επωμίζεται τη διασφάλιση των γενικών προϋποθέσεων της καπιταλιστικής

δραστηριότητας και κερδοφορίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στην κάθε περίοδο. Το μόνο που δείχνουν αυτές οι αλλαγές είναι ότι αντικειμενικά μέσα στον καπιταλισμό «προετοιμάζεται βαθμιαία η μελλοντική συγχώνευση του κράτους με την κοινωνία, με λίγα λόγια η επιστροφή των λειτουργιών του κράτους στην κοινωνία» (Λούξεμπουργκ, 2014: 91).

Τα δύο βασικά συμπεράσματα της ανάλυσης της Luxemburg είναι τα εξής: Πρώτον, τα νέα οικονομικά φαινόμενα του καπιταλισμού όχι μόνο δεν αμβλύνουν αλλά οξύνουν το σύνολο των αντιφάσεων αυτού του τρόπου παραγωγής προετοιμάζοντας την οικονομική του κατάρρευση ως προϋπόθεση της επαναστατικής ανατροπής του. Δεύτερο, τα νέα πολιτικά φαινόμενα (ανάπτυξη της αστικής δημοκρατίας, της εργατικής νομοθεσίας κλπ) όχι μόνο δεν συνιστούν σταδιακή μετάβαση στο σοσιαλισμό, αλλά θωρακίζουν ακόμα περισσότερο το σύστημα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης προσαρμόζοντας το στις νέες οικονομικές-ιδεολογικές-πολιτικές ανάγκες του. Συμπερασματικά, όχι μόνο δεν αναιρείται αλλά ενισχύεται η ανάγκη της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού και στην προετοιμασία αυτού του στόχου πρέπει να υποτάσσεται η πάλη για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Αυτό το βασικό συμπέρασμα της ανάλυσης της παρουσιάζεται από την πρώτη σελίδα του Προλόγου του βιβλίου της ως εξής:

«Για τη σοσιαλδημοκρατία υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική μεταρρύθμιση και την κοινωνική επανάσταση μία αδιάσπαστη σύνδεση, όπου ο αγώνας για την κοινωνική μεταρρύθμιση αποτελεί γι' αυτή το μέσο, ενώ η κοινωνική ανατροπή είναι ο σκοπός» (Λούξεμπουργκ, 2014: 57).

3.6. Η απάντηση του Kautsky και το κλείσιμο της συζήτησης

Ο Kautsky συνέχισε την αντιπαράθεση γράφοντας το βιβλίο *Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik* (Ο Bernstein και το σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα. Μία αντι-κριτική) το 1899. Η πρώτη πρόταση του Προλόγου του βιβλίου δείχνει την επιρροή που είχε στη σοσιαλδημοκρατία το βιβλίο του Bernstein:

«Στη βιβλιογραφία της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας το βιβλίο του Bernstein αποτελεί το πρώτο που προκάλεσε τόση αίσθηση» (Kautsky, 1899: 1).

Η κρίση του Kautsky είναι από την αρχή καταδικαστική αφού αναφερόμενος στον Bernstein σημειώνει ότι «ένας εξέχων σοσιαλδημοκράτης, ένας εκ των “ορθόδοξων” μαρξιστών, γράφει ένα βιβλίο με το οποίο καυτηριάζει επίσημα αυτά που μέχρι τώρα δόξαζε, και δοξάζει αυτά που μέχρι τώρα καυτηριάζε» (Kautsky, 1899: 1). Αφότου παρουσιάσουμε την απάντηση του Kautsky για τη θεωρία της αξίας που περιλαμβάνεται στο πρώτο μέρος του

βιβλίου με τίτλο «Η μέθοδος», θα παρουσιάσουμε εν συντομία τα βασικά σημεία του δεύτερου από τα τρία μέρη του βιβλίου με τίτλο «Το Πρόγραμμα»³¹.

Όσον αφορά τη θεωρία της αξίας, ο Kautsky ισχυρίζεται ότι ανεξαρτήτως των διακυμάνσεων των τιμών, η τιμή έχει την τάση να διαμορφώνεται σε ένα συγκεκριμένο ύψος το οποίο εκφράζει την αξία του και η διερεύνηση αυτής της αξίας προϋποθέτει την αφαίρεση από τις υπόλοιπες ιδιότητες του εμπορεύματος πέραν του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του (Kautsky, 1899: 36). Ωστόσο, ο Kautsky αναγνωρίζει ότι ο Marx δεν ολοκλήρωσε τη μελέτη του τρόπου μετατροπής της σύνθετης εργασίας σε απλή (Kautsky, 1899: 39). Αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις, τα λάθη και τον εκλεκτικισμό της προσέγγισης του Bernstein στη θεωρία της αξίας, ο Kautsky αναδεικνύει ότι μαζί με αυτήν καταρρέει ολόκληρο το μαρξικό θεωρητικό οικοδόμημα για τη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας και οι κατηγορίες του (υπεραξία, κεφάλαιο, σχέση κεφαλαίου και εργασίας κλπ).

Όσον αφορά τη «θεωρία της κατάρρευσης» του καπιταλισμού, ο Kautsky σημειώνει ότι αποτελεί εφεύρεση του ίδιου του Bernstein -όπως και η «θεωρία της εξαθλίωσης»- υπονοώντας ότι «κρούει ανοιχτές θύρες» (Kautsky, 1899: 42). Συμπληρώνει ότι αυτό που κατανοεί ο Bernstein ως «θεωρία κατάρρευσης» είναι η ανάλυση που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* από τους Marx και Engels και αναπτύχθηκε στη συνέχεια, η οποία τονίζει την αύξηση της οικονομικής σημασίας, της ισχύος, της αποφασιστικότητας της εργατικής τάξης που επιφέρει η ανάπτυξη του καπιταλισμού καθώς και η αύξηση της πολιτικής της ισχύος μέσω της οργάνωσης της σε πολιτικό κόμμα (Kautsky, 1899: 48).

Στη συνέχεια, ο Kautsky επιχείρησε να ανατρέψει τις τρεις βασικές εστιασείς του Bernstein ενάντια σε αυτή τη θεωρία με τον εξής τρόπο. Πρώτον, η επιβεβαίωση της μαρξικής θεωρίας της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου επιβεβαιώνεται την τελευταία 20ετία από το συνεχή σχηματισμό διάφορων καρτέλ και τραστ στη βιομηχανία -που αποτελεί μαζί με την αγροτική κρίση το πιο σημαντικό φαινόμενο μετά το θάνατο του Marx- και από την αυξανόμενη πρόσδεση της αγροτικής παραγωγής σε αυτά (Kautsky, 1899: 80). Αυτή η εξέλιξη δεν μπορεί να αναιρεθεί από τα στοιχεία περί ύπαρξης μεγάλου αριθμού μικρών επιχειρήσεων αφού αυτό που μετράει είναι η κατεύθυνση της εξέλιξης και όχι η φωτογραφική απεικόνιση της (Kautsky, 1899: 54). Ανεξάρτητα από την ταχύτητα με την οποία προχωράει η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου στον κάθε κλάδο (με τον κλάδο της βιομηχανίας να προπορεύεται φυσικά αυτών του εμπορίου και των μεταφορών), αυτό που μειώνεται διαχρονικά δεν είναι

31 Το τρίτο μέρος του βιβλίου τιτλοφορείται «Η τακτική».

αναγκαστικά ο αριθμός των μικρών επιχειρήσεων αλλά ο συνολικός τους χώρος και η εξάρτηση των μικρών από τις μεγάλες επιχειρήσεις (Kautsky, 1899: 60). Ταυτόχρονα, η αριθμητική αύξηση των μικρών επιχειρήσεων σε κάποιους κλάδους δεν αποτελεί ένδειξη βιωσιμότητας τους αλλά καταφύγιο χρεοκοπημένων επιχειρηματιών ή μέσο αξιοποίησης από τους εργάτες της γυναικείας εργασίας. Αν εξαιρέσουμε, άλλωστε, τις θυγατρικές και τις διακλαδωμένες ή τις οικοτεχνικές εταιρείες, ο πραγματικός αριθμός τους μειώνεται κατά πολύ (Kautsky, 1899: 64). Σε κάθε περίπτωση, όπως σημειώνει σκωπτικά ο Kautsky, το γεγονός ότι τα ίδια τα τραστ τα οποία ξεχνάει ο Bernstein όταν αρνείται τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, τα θυμάται ξαφνικά όταν θέλει να τα αξιοποιήσει για να δείξει ότι η δημιουργία τους αμβλύνει τις οικονομικές κρίσεις, αποτελεί μία έμμεση αποδοχή της τάσης συγκεντροποίησης του κεφαλαίου.

Αυτή η τάση δεν αναιρείται εμπειρικά από την αύξηση των κατόχων ιδιοκτησίας, όπως υποστηρίζει ο Bernstein. Καταρχάς, οι Marx και Engels δεν μίλησαν για κατόχους ιδιοκτησίας αλλά για προλετάριους και καπιταλιστές. Το γεγονός ότι ο αριθμός των κατόχων ιδιοκτησίας αυξάνεται -παρά τη μείωση του ετέρου συστατικού μέρους των ιδιοκτητών, δηλαδή των μεγάλων γαιοκτημόνων- ως συνέπεια της αύξησης του αριθμού των καπιταλιστών όχι μόνο δεν αναιρεί τη μαρξική ανάλυση αλλά την επιβεβαιώνει αφού αποδεικνύει την επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Kautsky, 1899: 83). Το μόνο που προβλέπει, άλλωστε, η μαρξική θεωρία είναι η σχετική μείωση των ενδιάμεσων στρωμάτων προς όφελος της σχετικής αύξησης των δύο πόλων της ταξικής αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας. Αυτή η αύξηση κρύβεται πίσω και από την αύξηση του αριθμού των μετοχικών εταιρειών, η μορφή των οποίων αποτελεί μέσο της περαιτέρω συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, η αύξηση των μετόχων δεν αποτελεί απόδειξη της αύξησης του αριθμού των κατόχων ιδιοκτησίας αλλά μόνο ότι η μετοχική μορφή καθίσταται όλο και περισσότερο η βασική μορφή ιδιοκτησίας (Kautsky, 1899: 100) ενώ το μόνο που αποδεικνύει είναι η αύξηση όχι γενικά των κατόχων ιδιοκτησίας αλλά των «αργόσχολων κατόχων ιδιοκτησίας», αυτών που έχουν καταστεί περιττοί στην παραγωγική διαδικασία, κάτι που δείχνει τον παρασιτισμό αυτού του τρόπου παραγωγής και την περαιτέρω ωρίμανση της αναγκαιότητας της σοσιαλιστικής παραγωγής (Kautsky, 1899: 103).

Με την παραπάνω συζήτηση συνδέεται και ένα ερώτημα που αφορά την κρίση. Ο Bernstein υπαινίσσεται ως απόδειξη της αύξησης του αριθμού των κατεχόντων ιδιοκτησία και το γεγονός ότι ενώ αυξάνεται συνεχώς το υπερπροϊόν και ενώ -παρά την αύξηση της- η καταναλωτική ικανότητα των καπιταλιστών έχει όρια, το προϊόν καταφέρνει να πραγματοποιείται λόγω της αύξησης της

κατανάλωσης από τον αυξημένο αριθμό των κατεχόντων. Ο Kautsky απαντά ότι το υπερπροϊόν απορροφάται από τα μη παραγωγικά έξοδα των καπιταλιστών και του κράτους (στρατιωτικές δαπάνες, συνεχής κατανάλωση λόγω μόδας κλπ) ενώ τονίζει ότι ο Bernstein ξεχνά τη βασική κατεύθυνση τοποθέτησης του υπερπροϊόντος και της υπεραξίας που δεν είναι άλλη από τις καπιταλιστικές επενδύσεις, όπως δείχνει και η εντυπωσιακή ανάπτυξη των σύγχρονων μέσων παραγωγής σε όλους τους τομείς (Kautsky, 1899: 113).

Όσον αφορά τη «θεωρία της εξαθλίωσης», ο Kautsky σημειώνει ότι είναι θεωρία που ανακάλυψε ο ίδιος ο Bernstein, και δεν έχει σχέση με τη μαρξική ανάλυση, η οποία αναδεικνύει την πάλη δύο τάσεων, από τη μία την επιδίωξη της αστικής τάξης για επιδείνωση της κατάστασης της εργατικής τάξης (μείωση μισθών, αύξηση ωρών εργασίας κλπ) και από την άλλη την επιδίωξη της αυξανόμενης αριθμητικά εργατικής τάξης για βελτίωση της κατάστασης της (Kautsky, 1899: 115). Επίσης, κάνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στη φυσική εξαθλίωση και την κοινωνική εξαθλίωση, με την πρώτη να μειώνεται στις αναπτυγμένες χώρες τα τελευταία χρόνια και τη δεύτερη να αυξάνεται λόγω της πιο αργής αύξησης των μισθών από την αύξηση της παραγωγικότητας και την αντίστοιχη αύξηση των αναγκών³² (Kautsky, 1899: 118). Ταυτόχρονα σε νέους κλάδους που καταλαμβάνει η καπιταλιστική βιομηχανία, επέρχεται διεύρυνση και της φυσικής εξαθλίωσης (Kautsky, 1899: 125).

Όσον αφορά την κρίση, ο Kautsky ισχυρίζεται ότι το σημαντικό ζήτημα δεν είναι αν έχει διαταραχθεί -όπως πράγματι ισχύει- η δεκάχρονη διάρκεια του κύκλου που εμπειρικά είχε παρατηρηθεί από το 1815 μέχρι το 1857, αλλά αν οι κρίσεις αποτελούν ένα περιοδικό φαινόμενο που αποτελεί μόνιμο συνοδοιπόρο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο Kautsky εντοπίζει τη «βάση της κρίσης» στη δυνατότητα των εμπορευμάτων να μην μπορέσουν να πουληθούν στην τιμή παραγωγής τους. Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα μετατρέπεται σε αναγκαιότητα μόνο στην αναπτυγμένη εμπορευματική, δηλαδή στην καπιταλιστική, παραγωγή, στην οποία ένα ολοένα και αυξανόμενο μέρος της παραγωγής καθίσταται εξαρτημένο από την ανεμπόδιστη πώληση των εμπορευμάτων. Στις συνθήκες του αυξημένου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, του αυξανόμενου αριθμού των κρίκων που μεσολαβούν ανάμεσα στον παραγωγό και τον καταναλωτή και του αναπτυγμένου πιστωτικού συστήματος, κάθε διαταραχή σε ένα σημείο της πώλησης των εμπορευμάτων μπορεί να μετατραπεί σε υπερπαραγωγή, σε κρίση ολόκληρων κλάδων, ολόκληρου του έθνους, ακόμα και μιας σειράς εθνών (Kautsky, 1899: 137). Συμφωνώντας,

32 Στην ουσία, πρόκειται για την ίδια διάκριση που έκανε αργότερα ο Lenin ανάμεσα στην απόλυτη και τη σχετική εξαθλίωση.

λοιπόν, σε αυτό το σημείο με τη Luxemburg, ο Kautsky σημειώνει ότι η βελτίωση των μεταφορών και η Πίστη δεν αποτελούν παράγοντες μείωσης, αλλά αύξησης της πιθανότητας εκδήλωσης γενικής κρίσης.

Επίσης, η εσωτερική και εξωτερική αγορά έχουν όρια και -παρόλο που αυτά τα όρια δεν είναι απόλυτα αλλά ελαστικά- δεν μπορούν να αυξάνονται πια με τον ίδιο ρυθμό που αυξάνεται η παραγωγή, με συνέπεια η υπερπαραγωγή να καθίσταται χρόνια. Οι κρίσεις επιταχύνουν έμμεσα την ωρίμανση των προϋποθέσεων του σοσιαλισμού μέσω της επιτάχυνσης της συγκεντροποίησης των κεφαλαίων και της αύξησης της ανασφάλειας των προλετάρων (Kautsky, 1899: 141-142) χωρίς να σημαίνουν σε καμία περίπτωση ότι ο σοσιαλισμός θα προκύψει μέσα από τα συντρίμια μίας καταστροφικής παγκόσμιας κρίσης.

Αναφορικά με το ερώτημα αν τα καρτέλ μπορούν να συμβάλλουν στην εξαφάνιση της κρίσης μέσω της αυξημένης οργάνωσης της παραγωγής, όπως υποστηρίζει ο Bernstein, ο Kautsky αντιτείνει ότι ένα μονοπώλιο μπορεί μεν να μειώσει την προσφορά του μέσω της αύξησης της τιμής αλλά από την άλλη αυτή η αύξηση έχει περιορισμούς τόσο από την ίδια τη ζήτηση όσο και από την είσοδο των νέων καπιταλιστών στον κλάδο. Επίσης, το μονοπώλιο δεν μειώνει την παραγωγή του αλλά την προσφορά εμπορευμάτων εντός της χώρας διαθέτοντας τα υπόλοιπα στις διεθνές αγορές. Έτσι, ο σχηματισμός των καρτέλ αυξάνει τις πιέσεις για υπερπαραγωγή και κρίση (Kautsky, 1899: 146-147).

Όσον αφορά την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους, ο Kautsky δεν την αναφέρει καθόλου στην απάντηση του στον Bernstein αναδεικνύοντας για άλλη μία φορά το γεγονός ότι δεν την προσέγγιζε ως παράγοντα που σχετίζεται με την κρίση. Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους μπήκε εξάλλου στη συζήτηση για την κρίση αρκετά αργότερα, γύρω στο 1930.

Τέλος, το πιο σημαντικό άρθρο του Kautsky σχετικά με την κρίση είναι αυτό που έγραψε το 1902 ως απάντηση στη θεωρία του Tugan-Baranovsky, στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Καταρχάς, στα άρθρο αυτό ο Kautsky ασκεί κριτική στην άποψη του Baranovsky ότι η άνοδος της παραγωγικότητας θα οδηγήσει σε άνοδο του ποσοστού κέρδους, υπερασπιζόμενος το μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους χωρίς ωστόσο να τον συνδέει με την κρίση. Στη συνέχεια μελετά το ζήτημα των κρίσεων ξεκαθαρίζοντας καταρχάς ότι «Και οι Marx και Engels εντόπισαν την *απώτερη* αιτία των κρίσεων στην υποκατανάλωση» (Kautsky, 1902: 79) και αποδεχόμενος ταυτόχρονα το γεγονός ότι η έλλειψη σχεδίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μπορεί ως δευτερεύων παράγοντας να προκαλέσει ή να οξύνει τις κρίσεις. Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος του άρθρου ο Kautsky πραγματεύεται το ερώτημα «αν και σε ποιο βαθμό έχει μεταβληθεί ο χαρακτήρας των κρίσεων, αν αυτές παρουσιάζουν την τάση να εξαφανίζονται ή να γίνονται πιο ήπιες» (Kautsky, 1902: 133). Ο

Kautsky ισχυρίζεται ότι η δημιουργία των καρτέλ όχι μόνο δεν αμβλύνει αλλά οξύνει τις κρίσεις γιατί τα καρτέλ οξύνουν το πρόβλημα της ανεργίας οξύνοντας και διευρύνοντας (χρονικά και γεωγραφικά) την κρίση ενώ οδηγούν σε μείωση των πραγματικών μισθών αφού μέσω της ισχύος τους, από τη μία, εμποδίζουν την άνοδο των μισθών και, από την άλλη, αυξάνουν τις τιμές, τουλάχιστον κατά την περίοδο της ευημερίας.

Ταυτόχρονα, ο Kautsky προχωρά στον ισχυρισμό -τον οποίο θα αξιοποιήσει αρκετά αργότερα ο Sweezy ως βάση της ανάλυσης του- ότι ο καπιταλισμός κατευθύνεται προς μία χρόνια ύφεση:

«(...) ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει όρια πέραν των οποίων δεν μπορεί να πάει. Θα έρθει αναγκαστικά μία στιγμή, και αυτή μπορεί να βρίσκεται ήδη πολύ κοντά, που θα είναι αδύνατο για την παγκόσμια αγορά να επεκτείνεται, ακόμα και πρόσκαιρα, πιο γρήγορα από τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, μία στιγμή κατά την οποία η υπερπαραγωγή καθίσταται χρόνια για όλα τα βιομηχανικά έθνη. Ακόμα και τότε τα σκαμπανεβάσματα της οικονομικής ζωής είναι δυνατά και πιθανά· μία σειρά τεχνικές επαναστάσεις που απαξιώνουν μία μάζα υπαρχόντων μέσων παραγωγής και προκαλούν μεγάλη δημιουργία νέων μέσων παραγωγής, η ανακάλυψη νέων πλούσιων κοιτασμάτων χρυσού κλπ μπορούν ακόμα και τότε να επιταχύνουν κατά διαστήματα το ρυθμό της ανάπτυξης. Αλλά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής απαιτεί ασταμάτητη, γρήγορη επέκταση για να μην επεκταθούν στο ανώτατο σημείο η φτώχεια των εργατών και η ανασφάλεια των μικρών καπιταλιστών. Η συνέχιση της καπιταλιστικής παραγωγής παραμένει φυσικά δυνατή ακόμα και σε αυτό το στάδιο της χρόνιας ύφεσης, αλλά καθίσταται εντελώς ανυπόφορη για τις μάζες του πληθυσμού, με αυτές τις τελευταίες να εξαναγκάζονται να αναζητήσουν μία διέξοδο από τη γενική εξαθλίωση και αυτήν μπορούν να τη βρουν μόνο στο σοσιαλισμό» (Kautsky, 1902: 140-1).

Συμπερασματικά, σημειώνουμε ότι η άποψη του Kautsky για τις κρίσεις εξέφραζε την κυρίαρχη τάση στο μαρξισμό προ του 1914 και συμπυκνωνόταν στην κυριαρχία της υποκατανάλωσης, την δύσπιστη αποδοχή της θεωρίας των δυσαναλογιών και την απόρριψη, ουσιαστικά, της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους ως άμεσα συνδεδεμένης με την κρίση.

3.7. Συμπεράσματα από την “αναθεωρητική διαμάχη”

Ο άμεσα πολιτικός χαρακτήρας της αντιπαράθεσης συνέβαλε στο να μην αναπτυχθούν αναπτυγμένες και συνεκτικές θεωρίες γύρω από βασικά ζητήματα της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Ωστόσο, η “αναθεωρητική διαμάχη” αποτέλεσε την πρώτη μεγάλη πρόκληση της ικανότητας της μαρξικής θεωρίας,

όπως αυτή αποτυπώθηκε στο *Κεφάλαιο*, να ερμηνεύει την οικονομική πραγματικότητα του καπιταλισμού.

Σε θεωρητικό επίπεδο, ο Bernstein και ο αναθεωρητισμός ηττήθηκε, κάτι που αποτυπώθηκε και στις σχετικές αποφάσεις του SPD. Ωστόσο, το ζήτημα που έθεσε ο Bernstein περί αναντιστοιχίας λόγων και έργων του SPD, επιβεβαιώθηκε στην πορεία με τραγικό τρόπο αφού την ίδια στιγμή οι πολιτικές απολήξεις του αναθεωρητισμού κυριαρχούσαν με τη μορφή του οπορτουνισμού ολόένα και περισσότερο στην πολιτική του κόμματος, καταρχάς στο εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα. Η προέλαση του οπορτουνισμού έφτασε στο σημείο της στήριξης των επεκτατικών επιδιώξεων της γερμανικής αστικής τάξης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην ανοιχτή συνεργασία με αυτήν για την κατάπιξη της επανάστασης των Σπαρτακιστών στο τέλος του πολέμου, ακόμα και στην ανοιχτή, απροσημάτιστη συνεργασία με τα παραστρατιωτικά ακροδεξιά σώματα των Freikorps για τη στυγνή δολοφονία των Liebknecht και Luxemburg. Αυτή η καθημερινή πολιτική πρακτική -αν και καθυστερημένα- έφερε «στα μέτρα της» και τη θεωρητική ανάλυση του κόμματος, όπως φαίνεται από το Πρόγραμμα που ψηφίστηκε το 1921 στο Γκέρλιτς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

4.1. Εισαγωγή

Όσο πλησιάζαμε προς τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυξάνονταν η θεωρητική εμβάθυνση της αντιπαράθεσης ενώ ταυτόχρονα επεκτείνονταν το πεδίο της εγκολπώνοντας μια σειρά ζητήματα διεθνούς δράσης και ανταγωνισμού των κεφαλαίων και των καπιταλιστικών κρατών.

Η περίοδος ανάμεσα στο 1870 και το 1914 σημαδεύτηκε έτσι κι αλλιώς από την πολύ γρήγορη ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, από τη μαζική μετανάστευση Ευρωπαίων στην Αμερική, την Αυστραλία και τη Νότια Αφρική και από την παράλληλη εκτίναξη των εξαγωγών κεφαλαίου. Παράλληλα, η ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη πρωτίστως της Γερμανίας και των ΗΠΑ και δευτερευόντως της Γαλλίας, έθετε de facto σε αμφισβήτηση τη μονοκρατορία της βρετανικής βιομηχανίας σε όλα τα επίπεδα οξύνοντας τις αντιπαραθέσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη τόσο στο επίπεδο του εμπορικού ανταγωνισμού όσο και στο επίπεδο της κτήσης αποικιών. Όσο πλησιάζαμε μάλιστα προς το 1914, το γερμανικό κράτος φαίνονταν όλο και πιο αποφασισμένο να αντιστοιχήσει τις αποικιακές του κτήσεις και γενικότερα τη διεθνή του δράση -όντας σαφώς πολύ πιο πίσω τόσο από το αγγλικό όσο και από τα υπόλοιπα αποικιοκρατικά κράτη- με την οψίμως αποκτημένη οικονομική ισχύ του. Σε αυτό το πλαίσιο, αυτή την περίοδο γνωρίζουμε την πρώτη εκτίναξη των πολεμικών εξοπλισμών των ευρωπαϊκών κρατών και την εμφανή πολεμική προετοιμασία που άγγιζε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής σε αυτές.

Σε αυτό το έδαφος αναπτύχθηκαν οι πρώτες θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό, οι οποίες συνδέονταν, όπως θα δούμε, άμεσα με ζητήματα των θεωριών για την αξία, την Πίστη και την κρίση στα οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον μας σε αυτή την εργασία. Ολοένα και πιο έντονα έμπαιναν ερωτήματα σαν τα εξής: Διατηρούν οι νόμοι κίνησης του καπιταλισμού (όπως π.χ. ο νόμος της αξίας) που περιγράφονται στο *Κεφάλαιο* την ισχύ τους σε ένα περιβάλλον συνεχούς ενίσχυσης των μεγάλων μετοχικών εταιρειών, των καρτέλ και των τραπεζών; Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, τις οικονομικές κρίσεις και τον ιμπεριαλισμό; Ποια η σχέση ανάμεσα στον επεκτατισμό και τον μιλιταρισμό με τις οικονομικές αντιφάσεις του καπιταλισμού; Ή, αντίστροφα, ποια επίδραση έχει η δυνατότητα πολύμορφης

διεθνούς δράσης του κεφαλαίου στις οικονομικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, π.χ. στην οικονομική κρίση;

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τις σχετικές παρεμβάσεις στη Γερμανία (Kautsky, Bernstein, Hilferding, Luxemburg) και την παρέμβαση του Άγγλου οικονομολόγου Hobson. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε τις σχετικές παρεμβάσεις των Ρώσων συγγραφέων, συμπεριλαμβανομένης της εμβληματικής θεωρίας του Lenin για τον ιμπεριαλισμό.

4.2. Ο επεκτατισμός ως πολιτική επιλογή και ο υπεριμπεριαλισμός: Οι απόψεις του Kautsky

Οι πρώτες απόπειρες θεωρητικής ερμηνείας του καπιταλιστικού επεκτατισμού ήρθαν από τον Kautsky. Αρχικά, ο Kautsky (1884) θεωρούσε την αποικιοκρατία ως «ένα από τα πιο ισχυρά προωθητικά μέσα για την ανάπτυξη του καπιταλισμού» και την έλλειψη των αποικιών για τη Γερμανία ως «μία από τις βασικές αιτίες η οποία εμπόδισε την οικονομική ανάπτυξη της Γερμανίας το 17ο και το 18ο αιώνα» (Kautsky, 1884: 156). Γίνεται, μάλιστα, και πιο συγκεκριμένος σημειώνοντας:

«Με δύο τρόπους συμβάλλει μία εμπορική αποικία (...) στην ανάπτυξη της χώρας από την οποία είναι εξαρτημένη: 1. μέσω της διευκόλυνσης της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, 2. μέσω της εξασφάλισης μίας εκτεταμένης αγοράς» (Kautsky, 1884: 156).

Από αυτούς τους δύο τρόπους μάλιστα, ο Kautsky εστιάζει στον δεύτερο αφού, όπως λέει, η πρωταρχική συσσώρευση παίζει έναν σχετικά ασήμαντο ρόλο στη εποχή του. Ο Kautsky ισχυρίζεται ότι οι καπιταλιστές δεν μπορούν να καταναλώσουν ολόκληρη την υπεραξία που παράγεται και «πρέπει συνεπώς να ψάχνουν (...) μία αγορά έξω από τον κύκλο της δικής τους παραγωγής· και αυτή η αγορά πρέπει να επεκτείνεται συνεχώς» (Kautsky, 1884: 157). Έτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ως αγορές, οι αποικίες έχουν μετατραπεί σε ζωτικό όρο του καπιταλισμού, λόγω της εξαιρετικά χαμηλής κατανάλωσης των μικρών τεχνιτών και αγροτών στο εσωτερικό των καπιταλιστικών χωρών αλλά και λόγω των προστατευτικών δασμών που κυριαρχούν στις ευρωπαϊκές χώρες και περιορίζουν τον όγκο των εξαγωγών. Π.χ. η απώλεια των Ανατολικών Ινδιών θα σήμαινε για τον αγγλικό καπιταλισμό μία καθαρή χρεοκοπία:

«Έτσι, ως αγορές [διάθεσης εμπορευμάτων – Χ.Μ.] απομένουν μόνο οι αποικίες: όχι οι εργασιακές αποικίες, οι οποίες δεν εμφανίζονται πια ως καταναλωτές, αλλά ήδη ως ανταγωνιστές, αλλά οι εμπορικές αποικίες» (Kautsky, 1884: 158).

Καταλήγει μάλιστα ότι η ένταση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων και η ανάπτυξη νέων αστικών τάξεων που θα λειτουργήσουν ανταγωνιστικά προς τις ευρωπαϊκές θα οδηγούσαν στην κατάρρευση του σύγχρονου αποικιακού συστήματος. Αυτή η κατάρρευση, με τη σειρά της, θα καθιστούσε -σε συνδυασμό με την όξυνση του ανταγωνισμού από τα αμερικανικά προϊόντα- αδύνατη «τη συνέχιση του τωρινού βιομηχανικού συστήματος που βασίζεται στο ότι ο εργάτης παράγει όσο το δυνατόν περισσότερο και καταναλώνει όσο το δυνατόν λιγότερο» (Kautsky, 1884: 164).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι αρχικά ο Kautsky κάνει αυτό για το οποίο κατηγορούσε λίγα χρόνια μετά τον Bernstein: Ξεχνά ότι η βασική κατεύθυνση της υπεραξίας είναι η ίδια η επανεπένδυση της στην παραγωγή. Επίσης, φαίνεται να υιοθετεί αυθόρμητα τη μετέπειτα ανάλυση της Luxemburg περί αδυναμίας οικονομικής επιβίωσης του καπιταλισμού χωρίς τα «τρίτα πρόσωπα».

Το 1897-1898, οι απόψεις του Kautsky -όπως αποτυπώνονται στο άρθρο του με τίτλο «Aeltere und Neuere Kolonialpolitik» (Παλαιότερη και νεότερη αποικιακή πολιτική)- είχαν τροποποιηθεί μερικώς. Από τη διάκριση ανάμεσα στις εργασιακές αποικίες ως ανταγωνιστές και τις εμπορικές αποικίες ως αγορές διάθεσης εμπορευμάτων, μετατοπίζεται στην άποψη ότι οι εργασιακές αποικίες είναι οι μόνες προς τις οποίες μπορούν να εξαχθούν προϊόντα της αποικιοκρατικής χώρας ενώ οι «αποικίες εκμετάλλευσης» μπορούν να αξιοποιηθούν προσφέροντας φθηνές πρώτες ύλες μέσω της λεηλάτησης των ντόπιων πληθυσμών. Ταυτόχρονα, προχωρά στη διάκριση ανάμεσα, από τη μία, στο γαιοκτήμονα, το στρατιώτη, τον έμπορο και τον κρατικό υπάλληλο που έχουν συμφέρον από μία σκληρή αποικιοκρατική στάση και, από την άλλη, τον βιομήχανο καπιταλιστή ο οποίος αναζητώντας στις αποικίες απλώς αγοραστές των εμπορευμάτων του, επιδεικνύει μία εκπολιτιστική και φιλειρηνική στάση, μία στάση υπέρ του ελεύθερου εμπορίου και μάλιστα μετατρέπεται σε εχθρό της δουλείας. Αντίστοιχα, διαφορετικές συνέπειες έχει στο βιομήχανο και τον έμπορο καπιταλιστή η όξυνση του διεθνούς ανταγωνισμού. Αυτή η όξυνση προκαλεί στον βιομήχανο καπιταλιστή την ανάγκη πιο δυναμικής επίθεσης απέναντι στους δικούς του εργάτες ενώ η ίδια όξυνση προκαλεί στον έμπορο καπιταλιστή μία διάθεση μονοπώλησης της αγοράς που, στο διεθνές εμπόριο, μπορεί να προκληθεί μόνο με τη βία. Ιστορικά, «όσο περισσότερο έρχεται στο προσκήνιο το βιομηχανικό κεφάλαιο και ιδιαίτερα η παραγωγή για εξαγωγές, τόσο μεγαλύτερη γίνεται η ανάγκη των καπιταλιστικών εθνών για ειρήνη» (Kautsky, 1897-8: 804-5).

Γι' αυτό και από τη δεκαετία του 1840 μέχρι τη δεκαετία του 1870, με λίγες ερμηνεύσιμες εξαιρέσεις, «ο αποικιακός πυρετός σταμάτησε πλήρως» και «αυτό που δημιούργησε τη σύγχρονη φάση της αποικιακής πολιτικής δεν είναι οι

ανάγκες της βιομηχανικής ανάπτυξης αλλά από τη μία πλευρά οι ανάγκες τάξεων, τα συμφέροντα των οποίων βρίσκονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα της οικονομικής ανάπτυξης και από την άλλη, οι ανάγκες κρατικών συστημάτων, τα συμφέροντα των οποίων βρίσκονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα ενός προοδευόντος πολιτισμού. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη φάση της αποικιακής πολιτικής, ακριβώς όπως και η προστατευτική πολιτική, είναι έργο της Αντίδρασης, όχι μόνο δεν είναι καθόλου αναγκαία για την οικονομική ανάπτυξη αλλά είναι και ποικιλοτρόπως επιζήμια προς αυτήν» (Kautsky, 1897-8: 806).

Λίγα χρόνια μετά, το 1901, επαναφέρει τα συμφέροντα των καπιταλιστών ως βασικούς παράγοντες της αποικιοκρατικής πολιτικής. Στο βιβλίο που δημοσίευσε με τίτλο *Handelspolitik und Sozialdemokratie* (Εμπορική Πολιτική και Σοσιαλδημοκρατία), ερμηνεύει την πάλη των καπιταλιστικών κρατών για αποικίες ως πάλη για αγορές σε μία κατάσταση χρόνιας υπερπαραγωγής. Ο οξυμμένος ανταγωνισμός στις διεθνείς αγορές οδηγεί από τη μία σε μόνιμο κρατικό οικονομικό προστατευτισμό έτσι ώστε οι χαμηλές τιμές στο εξωτερικό να αντισταθμιστούν από τη δυνατότητα ψηλών τιμών στο εσωτερικό και σε αξιοποίηση των κρατικών εσόδων από τους δασμούς για τη στρατιωτικοποίηση προς όφελος τόσο της εγχώριας βιομηχανίας όσο και της δυνατότητας δημιουργίας νέων αγορών στο εξωτερικό. Επίσης, ο Kautsky αναφέρεται σε αυτό το βιβλίο στη σύνδεση ανάμεσα στο σχηματισμό των καρτέλ, στις ανάγκες των βιομηχάνων καπιταλιστών για κρατική προστασία και στην ανάπτυξη του μιλιταρισμού που δημιουργούσε την απειλή ενός παγκόσμιου πολέμου (Howard and King, 1989: 94).

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει τον ιμπεριαλισμό ο Kautsky μόλις ξεσπά ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Με δύο εμβληματικά άρθρα του το 1914 και το 1915 στην εφημερίδα *Die Neue Zeit* παρουσιάζει τόσο την ανάλυση του για τους παράγοντες που βρίσκονται πίσω από τις επεκτατικές τάσεις του καπιταλισμού όσο και για τον λεγόμενο υπερ-ιμπεριαλισμό. Όσον αφορά το πρώτο, ο Kautsky εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στη βιομηχανική και την αγροτική παραγωγή:

« (...) όσο πιο γρήγορα συσσωρεύεται το κεφάλαιο της [βιομηχανίας - X.M.], τόσο περισσότερο μένει πίσω η γεωργία, τόσο περισσότερο αυξάνεται ο βιομηχανικός πληθυσμός και απαιτεί αυξημένα μέσα διατροφής και πρώτες ύλες ενώ αντίθετα τόσο μικρότερος ο αγροτικός πληθυσμός και συνεπώς τόσο πιο περιορισμένη η συνολική ζήτηση του για βιομηχανικά προϊόντα (...) Η καπιταλιστική συσσώρευση μπορεί να προχωράει ανεμπόδιστα και να ξεδιπλώνεται ελεύθερα αν διευρύνει σταθερά την αγροτική περιοχή που δρα σαν προμηθευτής και αγοραστής της» (Kautsky, 1914: 915).

Η αύξηση της σημασίας των αγροτικών εδαφών για την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση -τόσο ως πηγή φθηνών αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών όσο και ως πεδίο διάθεσης των ολοένα αυξανόμενων εμπορευμάτων- στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες επέφερε με τη σειρά της την ανάγκη ανάπτυξης των μέσων μεταφοράς. Εξ ου και η κατασκευή σιδηροδρόμων με κεφάλαια των βιομηχανικών κρατών, τα οποία όμως απαιτούν εργάτες και ασφάλεια δράσης. Έτσι, μαζί με το κεφάλαιο εξήχθη και η κρατική βία. Όπου υπάρχει ισχυρή κρατική δομή για να υπερασπιστεί την ανεξαρτησία, όπως στις ΗΠΑ και τη Ρωσία, τότε σύντομα αυτές οι εξαγωγές κεφαλαίων μετατρέπουν αυτές τις χώρες σε νέους ανταγωνιστές. Όπου όμως αυτός ο όρος δεν υπάρχει, δημιουργούνται αποικίες και αυτές οι χώρες περιορίζονται στην αγροτική παραγωγή. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός και ο έλεγχος αγροτικών περιοχών εκτός των συνόρων έχει καταστεί ζωτικός όρος για τον καπιταλισμό. Βασιζόμενος σε αυτό διατυπώνει μία «ντροπαλή» θεωρία οικονομικής κατάρρευσης του καπιταλισμού:

«Καθαρά από οικονομικά άποψη, [ο καπιταλισμός - Χ.Μ.] μπορεί να συνεχίσει να αναπτύσσεται όσο η αναπτυσσόμενη βιομηχανία των παλιών καπιταλιστικών κρατών είναι σε θέση να προκαλεί μία αντίστοιχη επέκταση της αγροτικής παραγωγής, κάτι φυσικά που γίνεται όλο και πιο δύσκολο με τους αυξανόμενους ρυθμούς της ετήσιας ανάπτυξης της βιομηχανίας και τη σταθερή μείωση της μη αξιοποιημένης ακόμα αγροτικής περιοχής. Όσο αυτά τα όρια δεν έχουν φταστεί, μπορεί να πέσει από την αυξανόμενη πολιτική αντιπολίτευση του προλεταριάτου αλλά δεν χρειάζεται να καταστραφεί από μία οικονομική κατάρρευση» (Kautsky, 1914: 921).

Αξίζει εδώ να σημειωθεί, ωστόσο, ότι ο ιμπεριαλισμός δεν ταυτίζεται από τον Kautsky με κάποιο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά με ένα από τα πολλά μέσα επιδίωξης των σκοπών του και εν προκειμένω του σκοπού της εξασφάλισης αγροτικών εδαφών. Έτσι, ενώ ξεκαθαρίζει ότι ο ιμπεριαλισμός είναι ένα προϊόν του αναπτυγμένου καπιταλισμού που προκύπτει από την πίεση κάθε βιομηχανικού καπιταλιστικού έθνους να υποτάσσει και να ενσωματώνει μία ολοένα και μεγαλύτερη αγροτική περιοχή, στη συνέχεια ξεκαθαρίζει ότι «Μία ιδιαίτερη μορφή αυτής της επιδίωξης είναι ο ιμπεριαλισμός. Αυτού προηγήθηκε μία άλλη μορφή, αυτή του ελεύθερου εμπορίου. Αυτή προσεγγίζονταν πριν από μισό αιώνα ως η τελευταία λέξη του καπιταλισμού, όπως και σήμερα ο ιμπεριαλισμός» (Kautsky, 1914: 917).

Ή, όπως το διατυπώνει ένα χρόνο αργότερα αναφερόμενος στο *Finance Capital* του Hilferding:

«Και αυτός χαρακτηρίζει με τη λέξη ιμπεριαλισμός ένα ιδιαίτερο είδος πολιτικής και όχι μία “οικονομική φάση”. Ο ιμπεριαλισμός είναι γι’ αυτόν η

πολιτική που προτιμά το χρηματιστικό κεφάλαιο (...) Ο ιμπεριαλισμός είναι ένα ιδιαίτερο είδος καπιταλιστικής πολιτικής ακριβώς όπως και ο Μαντσεστερισμός, τον οποίον αντικαθιστά. Ακόμα και αυτόν δεν τον χαρακτήριζε μια ορισμένη “οικονομική φάση”, ακόμα κι αν αναγκαστικά συνδέονταν και με μια τέτοια» (Kautsky, 1915: 111).

Όσο η Βρετανία ήταν το «εργαστήριο του κόσμου» και όλη η υπόλοιπη γη ήταν η αγροτική επικράτεια της, για τους ίδιους σκοπούς αξιοποιούνταν το μέσο του ελεύθερου εμπορίου. Όταν, όμως αναδείχθηκαν οι πρώτες, μετά τη Βρετανία, βιομηχανικές περιοχές στα δυτικά κράτη της Ευρώπης και στις ανατολικές αποικίες των ΗΠΑ, οι οποίες διεκδίκησαν ελεύθερα αγροτικά εδάφη εκτός των επικρατειών τους, τότε η Βρετανία αντέδρασε και ξεκίνησε ο ιμπεριαλισμός και ο αντίστοιχος ανταγωνισμός ανάμεσα στα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη.

Ακριβώς επειδή, σύμφωνα με τον Kautsky, ο ιμπεριαλισμός αποτελεί ένα από τα πολλά μέσα επιδίωξης των καπιταλιστικών επιδιώξεων, αυτός μπορεί να αναιρεθεί ακόμα και εντός του καπιταλισμού. Αναδεικνύοντας τους κινδύνους για τον καπιταλισμό από τον ανταγωνισμό των εξοπλισμών και τους πολέμους, ο Kautsky καταλήγει ότι «ο ιμπεριαλισμός σκάβει τον ίδιο του τον τάφο. Από ένα μέσο ανάπτυξης του καπιταλισμού μετατρέπεται σε μέσο παρεμπόδισης του». Σε αυτό το έδαφος, σημειώνει την εξής δυνατότητα:

«Έτσι, μπορεί ακόμα και τώρα από τον παγκόσμιο πόλεμο των ιμπεριαλιστικών μεγάλων δυνάμεων να προκύψει ένας συνασπισμός των ισχυρότερων από αυτές που θα βάλει τέλος στον ανταγωνισμό τους. Από καθαρά οικονομική άποψη, λοιπόν, δεν αποκλείεται ο καπιταλισμός να βιώσει μία ακόμα φάση, τη φάση του υπερ-ιμπεριαλισμού, τη μεταφορά της πολιτικής του καρτέλ στη διεθνή πολιτική, την οποία φυσικά θα έπρεπε να πολεμήσουμε όπως και τον ιμπεριαλισμό, της οποίας, όμως, οι κίνδυνοι θα βρίσκονταν σε άλλη κατεύθυνση, όχι σε αυτήν του ανταγωνισμού των εξοπλισμών και της διακινδύνευσης της παγκόσμιας ειρήνης (...) Από καθαρά οικονομική άποψη, ωστόσο, δεν υπάρχει πια κανένα εμπόδιο αυτή η τεράστια αποφόρτιση [που θα επιφέρει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος - Χ.Μ.] να αντικαταστήσει τελικά τον ιμπεριαλισμό με μία Ιερά Συμμαχία των ιμπεριαλιστών» (Kautsky 1914: 921-2).

Το εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι τα παραπάνω γράφονται το 1914, το έτος έναρξης του πιο αιματηρού πολέμου που είχε γνωρίσει μέχρι τότε η ανθρωπότητα! Ωστόσο, ο όρος «ιμπεριαλισμός» είχε εισαχθεί στη σχετική συζήτηση πολύ πριν τις παραπάνω αναφορές του Kautsky και συγκεκριμένα με το ομώνυμο βιβλίο του Άγγλου Hobson το 1902.

4.3. Οι φιλειρηνικές προοπτικές του ιμπεριαλισμού: Οι απόψεις των Hobson και Bernstein

Ο φιλελεύθερος Hobson ήταν ο πρώτος που αξιοποίησε το 1902 τον όρο «ιμπεριαλισμός» για να περιγράψει τις επεκτατικές τάσεις των καπιταλιστικών κρατών της Ευρώπης και πρώτα απ' όλα της δικής του χώρας, της Βρετανίας. Σύμφωνα με τον Hobson (1902: 51):

«ο ιμπεριαλισμός των τελευταίων τριών δεκαετιών είναι πλήρως καταδικασμένος σαν επιχειρηματική πολιτική με την έννοια ότι με τεράστιο κόστος έχει παράξει μία μικρή, κακή, ανασφαλή αύξηση των αγορών και έχει θέσει σε κίνδυνο ολόκληρο τον πλούτο του έθνους μέσω της πρόκλησης της βαθιάς αποστροφής των άλλων εθνών».

Θέτοντας με βάση αυτή την εκτίμηση το ερώτημα «Πώς σπρώχνεται το βρετανικό έθνος να εμπλακεί σε μία τέτοια μη στέρεα επιχειρηματική δραστηριότητα;», απαντά:

«Η μόνη πιθανή απάντηση είναι ότι τα επιχειρηματικά συμφέροντα του έθνους ως σύνολο έχουν υποταχθεί σε συγκεκριμένα επιμέρους συμφέροντα που σφετερίζονται τον έλεγχο των εθνικών πόρων και τους αξιοποιούν για το ατομικό τους κέρδος (...) Παρόλο που ο νέος Ιμπεριαλισμός αποτελεί κακή τακτική για το έθνος, αποτελεί καλή τακτική για συγκεκριμένες τάξεις και συγκεκριμένους κλάδους μέσα στο έθνος» (Hobson, 1902: 51).

Ο Hobson προσεγγίζει λοιπόν τον ιμπεριαλισμό ως μία παρέκβαση από τη φυσιολογική ανάπτυξη και τα οφέλη του ελεύθερου εμπορίου, ως μία επικράτηση του μερικού συμφέροντος συγκεκριμένων τάξεων έναντι του συνολικού συμφέροντος της αστικής τάξης. Συγκεκριμένα, μιλάει για το μερικό συμφέρον των κερδοσκόπων «ατομικών επενδυτών» που δεν μπορούν να βρουν επικερδή πεδία τοποθέτησης στο εσωτερικό και τα αναζητούν στις αποικίες κόντρα στο συμφέρον των βιομηχάνων και των εμπόρων (Hobson, 1902: 62-3). Ταυτόχρονα, και εν μέρει αντιφατικά προς την ίδια του την ανάλυση, ο Hobson αποδέχεται το υποκαταναλωτικό υπόστρωμα της αποικιοκρατίας δηλώνοντας:

«Οι δυνατότητες της παραγωγής έχουν ξεπεράσει κατά πολύ τον πραγματικό ρυθμό της κατανάλωσης και, σε αντίθεση με την παλιά οικονομική θεωρία, έχουν αποδειχτεί αδύνατες να προκαλέσουν μία αντίστοιχη αύξηση της κατανάλωσης μέσω της πτώσης των τιμών» (Hobson 1902: 80).

Ταυτόχρονα, ο Hobson συνδέει αυτό το ζήτημα με την εμφάνιση των τραστών και των καρτέλ τα οποία καθιστούν ολοένα και πιο δύσκολη την περαιτέρω αξιοποίηση των κερδών τους στο εσωτερικό. Όπως χαρακτηριστικά λέει:

«Χρειάζονται τον Ιμπεριαλισμό γιατί επιθυμούν να αξιοποιήσουν τους δημόσιους πόρους της χώρας τους για να βρουν κερδοφόρα απασχόληση για τα κεφάλαια τα οποία αλλιώς θα ήταν περισσευόμενα» (Hobson 1902: 83).

Ωστόσο, από την παραπάνω ανάλυση δεν οδηγείται στο συμπέρασμα ότι η ιμπεριαλιστική επέκταση είναι αναπόφευκτη ως «μία αναγκαία διέξοδος για την προοδεύουσα βιομηχανία». Αντίθετα, στοχοποιεί την «κακή κατανομή της καταναλωτικής δύναμης που εμποδίζει την απορρόφηση των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας» (Hobson 1902: 91). Προφανώς, ο Hobson δεν θεωρεί τον οικονομικό επεκτατισμό και την αποικιοκρατία αναγκαίο συμπλήρωμα του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού αλλά μάλλον βραχυχρόνια αδυναμία την οποία θα ξεπεράσει όταν δει το συνολικό συμφέρον του και επιδιώξει μία καλύτερη «κατανομή της καταναλωτικής δύναμης» στο εσωτερικό της κάθε αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής χώρας.

Εξίσου αισιόδοξη είναι και η σκέψη του Bernstein, ο οποίος τονίζει την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των εθνών για να αναδείξει ότι το ελεύθερο εμπόριο αποτελεί το καλύτερο όπλο για την επιδίωξη της ειρήνης:

«Η οικονομική πρόοδος των εθνών αυξάνει αναγκαστικά την εχθρότητα τους: τι παραλογισμός! Λες και τα έθνη είναι μπακάληδες που ανταγωνίζονται μεταξύ τους για μία περιορισμένη πελατεία με συνέπεια το κέρδος του ενός να αποτελεί αναγκαστικά ζημιά του άλλου. Μια ματιά στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων των αναπτυσσόμενων λαών αναδεικνύει τον ψευδή χαρακτήρα αυτών των ιδεών. Οι περισσότερο αναπτυσσόμενες βιομηχανικά χώρες είναι ταυτόχρονα ανταγωνιστές και πελάτες η μία έναντι της άλλης· μαζί με την αύξηση του μεταξύ τους ανταγωνισμού, αυξάνεται και το μεταξύ τους εμπόριο (...) Η εποχή των βίαιων καθυποτάξεων των λαών στο ζυγό άλλων έχει περάσει για την Ευρώπη και το ίδιο θα ισχύει όλο και περισσότερο και για την Ασία. Έχουμε μπει σε μία νέα εποχή, στην εποχή της ολοένα μεγαλύτερης ισχύος του διεθνούς δικαίου» (Bernstein, 1909: 620-1 και 623).

Πραγματικά, εδώ μπορούμε να σημειώσουμε ότι λίγες προβλέψεις στην ιστορία έχουν πέσει τόσο πολύ «έξω». Όπως και η πρόβλεψη του Kautsky για τον υπεριμπεριαλισμό το 1914 (!), έτσι και αυτή του Bernstein το 1909 ανήκουν σίγουρα στις πιο αποτυχημένες ιστορικές προβλέψεις που έχουν διατυπωθεί ποτέ αν υπολογίσουμε όχι μόνο τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που κυοφορούνταν εκείνη την περίοδο αλλά και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο που ακολούθησε δύο δεκαετίες αργότερα. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να αποφύγουμε την διαπίστωση ότι και στα ζητήματα του ιμπεριαλισμού, οι πρώην αντίπαλοι, Kautsky και Bernstein, προσεγγίζουν ο ένας τον άλλον ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, ο Kautsky προσεγγίζει και σε αυτά τα ζητήματα όλο και περισσότερο τις εξαιρετικά επιδοκιμαστικές για τον καπιταλισμό απόψεις του Bernstein.

4.4. Ο ιμπεριαλισμός ως αναπτυγμένη φάση του καπιταλισμού: *To Finance Capital* του Hilferding

Η πιο σημαντική παρέμβαση όμως στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού ήταν αυτή του θεωρητικού του SPD, Rudolf Hilferding. Αρχικά, ο Hilferding συνδέει τους προστατευτικούς δασμούς και την αυξημένη κρατική παρέμβαση υπέρ της αστικής τάξης με την προσπάθεια καταπολέμησης της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι και ο Hilferding δεν προσεγγίζει ακόμα την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους σε συνάρτηση με την καπιταλιστική οικονομική κρίση. Γράφει λοιπόν:

«Στο σύγχρονο σύστημα των προστατευτικών δασμών, η δράση της τάξης των καπιταλιστών δεν εμφανίζεται πια να παραλύει από τα ποικίλα αποκλίνοντα μεμονωμένα συμφέροντα· πρόκειται περισσότερο για οργανωμένη, ενιαία, συνειδητή δράση που αξιοποιεί με τεράστια ισχύ κρατικά μέσα για να αυξήσει τα κέρδη του (...) Το σύγχρονο σύστημα των προστατευτικών δασμών εισάγει -και αυτή είναι η ιστορική σημασία του- την τελευταία φάση του καπιταλισμού. Για να αντιπαλέψει την πτώση του ποσοστού κέρδους, το κεφάλαιο παραμερίζει τον ελεύθερο ανταγωνισμό, οργανώνεται και μέσω της οργάνωσης του αποκτά τη δυνατότητα να αξιοποιήσει την κρατική εξουσία θέτοντας την άμεσα και ευθέως στην υπηρεσία του συμφέροντος του για εκμετάλλευση» (Hilferding, 1903: 279-280).

Η βασική παρέμβαση, ωστόσο, του Hilferding ήταν η έκδοση του βιβλίου *Finance Capital*, στο οποίο παρουσιάζει με θεωρητικά συγκροτημένο και αναλυτικό τρόπο τη «μελέτη της τελευταίας φάσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο υπότιτλος του βιβλίου. Πρόκειται για το βιβλίο για το οποίο ο O. Bauer έγραψε ότι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένας επιπλέον τόμος του *Κεφαλαίου* (Hilferding 1981: 1) και ο Lenin (2013: 17) χαρακτήρισε ως «εξαιρετικά πολύτιμη θεωρητική ανάλυση της “νεότατης φάσης στην ανάπτυξη του καπιταλισμού”». Αντίστοιχα, ο Kautsky (1911) έγραψε γι' αυτό ότι «μπορούμε σε κάποιο βαθμό να πούμε ότι πρόκειται για μία συνέχεια του μαρξικού *Κεφαλαίου*» και συγκεκριμένα «του δεύτερου και τρίτου τόμου». Έχει μία σημασία μάλιστα να δούμε και πώς το αιτιολογεί αυτό:

«Το *Κεφάλαιο* παρέμεινε ανολοκλήρωτο και γι' αυτό το λόγο απαιτεί ήδη συμπλήρωση και συνέχεια. Επίσης, τα βασικά σημεία του είχαν ολοκληρωθεί ήδη τη δεκαετία του 1860 με συνέπεια σήμερα να έχει ήδη ηλικία μισού αιώνα. Σε αυτό το μακρύ χρονικό διάστημα έχουν συντελεστεί τεράστιες οικονομικές αλλαγές. Αυτές οι αλλαγές φυσικά δεν καθιστούν ξεπερασμένο το *Κεφάλαιο*, αλλά και αυτό το ίδιο μπορεί να κατανοηθεί σωστά μόνο με τη βοήθεια αυτού του έργου. Αυτή η περίοδος επέφερε, ωστόσο, μία σειρά νέα φαινόμενα που δεν αποτελούν

αντικείμενο μελέτης στο *Κεφάλαιο* και τα οποία μέχρι την εμφάνιση του βιβλίου του Hilferding δεν είχαν βρει μία αναλυτική και επαρκή διερεύνηση στη βάση της θεωρίας μας» (Kautsky, 1911: 765).

Σε αυτό το βιβλίο, ο Hilferding βασίζεται στην ανάλυση του χρήματος και της Πίστης για να ερμηνεύσει νέα οικονομικά φαινόμενα του καπιταλισμού. Έτσι, ξεκινώντας από την ανάλυση του χρήματος και της Πίστης, μελετά την ανάπτυξη της μετοχικής εταιρείας και των καρτέλ, τα νέα φαινόμενα της κρίσης και εν τέλει παρουσιάζει τη θεωρία του για τον ιμπεριαλισμό. Ξεκινά από τα οφέλη της Πίστης για τον ατομικό κεφαλαιοκράτη που έχει πρόσβαση στην Πίστη σε σχέση με εκείνον που δεν έχει, για να δείξει ότι στην πορεία της ανάπτυξης του καπιταλισμού το βάρος της τραπεζικής Πίστης μετατοπίζεται από το δανεισμό για κυκλοφοριακό κεφάλαιο στο δανεισμό για πάγιο κεφάλαιο, κάτι που προϋποθέτει από τη μία τη μεγέθυνση του μεγέθους της τράπεζας (δηλαδή την αύξηση της συγκεντροποίησης των τραπεζών) και από την άλλη τους μακροχρόνιους δεσμούς με τη βιομηχανία και τον αυξανόμενο έλεγχο της βιομηχανίας από τις τράπεζες (ιδιαίτερα μετά την ανάληψη από τις τράπεζες και της διαδικασίας έκδοσης μετοχών) (Hilferding, 1981: 93-98). Αυτή η σχέση εκφράζεται και με τη συμμετοχή εκπροσώπων των τραπεζών στα Δ.Σ. των εταιρειών ως μέσο καλύτερης επίβλεψης της πορείας της δανειζόμενης εταιρείας (Hilferding, 1981: 121).

Η εμφάνιση της μετοχικής εταιρείας επιφέρει, σύμφωνα με τον Hilferding, σημαντικές αλλαγές με βασική την «απελευθέρωση του βιομήχανου καπιταλιστή από τη λειτουργία του ως βιομήχανου επιχειρηματία» αφού το κεφάλαιο που επενδύεται σε μία μετοχική εταιρεία μετατρέπεται σε χρηματικό κεφάλαιο που δεν έχει καμία σχέση με τη χρήση αυτού του κεφαλαίου στην παραγωγή. Έτσι, ο μέτοχος λειτουργεί απλά σαν καπιταλιστής του χρήματος (Hilferding, 1981: 107). Ο Hilferding θεωρεί ότι η ανάλυση του για τα οικονομικά της μετοχικής εταιρείας πάει αρκετά πιο πέρα από την ανάλυση του Marx για την Πίστη αφού –παρά το μεγαλοφυές περίγραμμα του ρόλου της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή- αυτή «δεν συνέλαβε τα μερίσματα ως διακριτή οικονομική κατηγορία και συνεπώς δεν ανέλυσε το ιδρυτικό κέρδος» (Hilferding, 1981: 114-115). Επίσης, η γενίκευση του κέρδους από μετοχές αποκρύβει ακόμα περισσότερο τη σχέση του κέρδους και της περιουσίας με την απλήρωτη εργασία, εντείνοντας ακόμα περισσότερο τον φετιχισμό του κεφαλαίου, όπως αυτός εκφράζεται στο σχηματισμό του μέσου ποσοστού κέρδους (Hilferding, 1981: 150).

Ο Hilferding δείχνει με αριθμητικό παράδειγμα πώς με την έκδοση των μετοχών μίας εταιρείας και τη διαπραγμάτευση τους στο χρηματιστήριο, οι αγοραστές των μετοχών είναι διατεθειμένοι –λόγω του μικρότερου ύψους του επιτοκίου (με το οποίο συγκρίνουν τη μερισματική απόδοση των μετοχών τους)

από το μέσο ποσοστό κέρδους- να πληρώσουν για ένα δεδομένο ποσό πραγματικού κεφαλαίου, δηλαδή πραγματικής επένδυσης σε μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη, ένα μεγαλύτερο συνολικό ποσό στην εταιρεία με τη διαφορά να αποτελεί το ιδρυτικό κέρδος των τραπεζών (Hilferding, 1981: 111-112). Το γεγονός, ωστόσο, ότι όλη η ανάλυση του ιδρυτικού κέρδους από τον Hilferding βασίζεται στην απόκλιση επιτοκίου-μέσου ποσοστού κέρδους έρχεται σε αντίφαση με την εκτίμηση του ότι «με την επέκταση της μετοχικής εταιρείας, το κέρδος της όπως και το κέρδος κάθε ατομικής επιχείρησης συμβάλλει αναγκαστικά στη γενική εξίσωση του ποσοστού κέρδους» και παύει στην ουσία να αποτελεί αντεπιδρώντα παράγοντα στην τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους, όπως αναφέρεται στο σχετικό κεφάλαιο στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* (Hilferding, 1981: 115-116). Αυτό δεν αναιρεί τη συνεισφορά της ανάλυσης του Hilferding για το ιδρυτικό κέρδος αλλά οπωσδήποτε αναιρεί εν μέρει τον κεντρικό ρόλο που του αποδίδει στην ανάλυση του.

Η σημαντικότερη διαφορά, ωστόσο, της μετοχικής εταιρείας από την ατομική επιχείρηση είναι ότι η επέκταση της δεν εξαρτάται από το μέγεθος των δικών της συσσωρευμένων κερδών αλλά μπορεί να λάβει χώρα μέσω της άμεσης αύξησης των κεφαλαίων της, κάτι που έχει προφανή επίδραση στη δυνατότητα και την ταχύτητα μεγέθυνσης της αφού η επέκταση της καπιταλιστικής επιχείρησης που έχει μετατραπεί σε μετοχική εταιρεία είναι «απελευθερωμένη από τα δεσμά της ατομικής ιδιοκτησίας» (Hilferding, 1981: 122-123). Από την άλλη, παράλληλα με την επιτάχυνση της συγκεντροποίησης στη βιομηχανία που προωθεί η μορφή της μετοχικής εταιρείας, η ίδια η συγκέντρωση όλων των βασικών αρτηριών της οικονομικής ζωής μίας χώρας στο κεντρικό της χρηματιστήριο και η συνεχής διαπραγμάτευση του πλασματικού κεφαλαίου επιταχύνει και τη «συγκέντρωση της ιδιοκτησίας (...) εντελώς ανεξάρτητα από τη συγκέντρωση στη βιομηχανία» (Hilferding, 1981: 142). Όσον αφορά την παράλληλη τάση συγκεντροποίησης των τραπεζών, αυτή τείνει «προς το σχηματισμό μίας μοναδικής “κεντρικής τράπεζας” η οποία εν τέλει θα ελέγχει ολόκληρη την καπιταλιστική παραγωγή» (Hilferding, 1981: 180).

Ο Hilferding συνδέει τη συγκεντροποίηση της παραγωγής σε ορισμένους κλάδους με την επικράτηση μίας ιεραρχίας ποσοστών κέρδους ανάμεσα στους κλάδους. Παρόλο που στην περίπτωση της ύπαρξης διακλαδικών διαφορών στα ποσοστά κέρδους, η αντίστοιχη μετακίνηση του χρηματικού κεφαλαίου μεταξύ των διάφορων μετοχών οδηγεί –μέσω της διακύμανσης του ύψους των μερισμάτων και των τιμών των μετοχών- στην εξίσωση των προσδοκώμενων αποδόσεων των μετόχων, η πραγματική εξάλειψη αυτών των διαφορών και η διακλαδική εξίσωση των ποσοστών κέρδους προϋποθέτει τη μετακίνηση πραγματικού κεφαλαίου από τους κλάδους με χαμηλότερη της μέσης οργανική

σύνθεση κεφαλαίου προς τους κλάδους με ψηλότερη της μέσης οργανική σύνθεση κεφαλαίου. Ωστόσο, αυτές οι μετακινήσεις είναι πιο αργές στους κλάδους με ψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου, δηλαδή με μεγάλη αξία παγίου κεφαλαίου, με συνέπεια αυτοί οι κλάδοι να κινδυνεύουν να μπαίνουν μόνο καθυστερημένα και σταδιακά στην τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους και να παραμένουν για σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα με χαμηλότερα ποσοστά κέρδους από τα μέσα. Από την άλλη, οι κλάδοι στους οποίους κυριαρχεί η ατομική επιχείρηση, όπως το λιανικό εμπόριο και η μικρή βιοτεχνία, τείνουν κι αυτοί – λόγω της υπερπροσφοράς κεφαλαίου- να έχουν χαμηλότερο του μέσου ποσοστό κέρδους. Ενώ όμως οι πρώτοι κλάδοι, όπου το κεφάλαιο είναι ισχυρό μπορούν να αντισταθμίσουν αυτή την τάση με τη συνένωση της ισχύος που προκύπτει από τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, οι δεύτεροι δεν μπορούν, με συνέπεια να προκύπτει «η κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού και μία τάση προς τη διατήρηση μίας διατηρούμενης ανισότητας ανάμεσα στα ποσοστά κέρδους μέχρι τελικά αυτή η ανισότητα να καταργηθεί από την άρση της διάκρισης ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής» (Hilferding, 1981: 188-191).

Έτσι, «η μονοπωλιακή ένωση αποτελεί οργάνωση για την οικονομική κυριαρχία» (Hilferding, 1981: 206) και ο σκοπός των μονοπωλιακών ενώσεων είναι η αύξηση του ποσοστού κέρδους μέσω της εξάλειψης του ανταγωνισμού και συνεπώς της αύξησης των τιμών (Hilferding, 1981: 227). Με δεδομένο μάλιστα ότι «ο αντικειμενικός νόμος της τιμής μπορεί να λειτουργήσει μόνο μέσω του ανταγωνισμού (...) φαίνεται ότι οι μονοπωλιακές συνενώσεις, ενώ επιβεβαιώνουν τη μαρξική θεωρία της συγκέντρωσης, ταυτόχρονα τείνουν να υποσκάπτουν τη θεωρία του για την αξία». Ωστόσο, βάζοντας στην ανάλυση του το ζήτημα, ο Hilferding δεν καταλήγει στην άρση της δράσης του νόμου της αξίας, αλλά στην τροποποίηση του μέσω της μεταφοράς αξίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους ανάλογα με το βαθμό κυριαρχίας των καρτέλ σε αυτούς: «Το ποσοστό κέρδους αυξάνεται στους καρτελοποιημένους κλάδους και πέφτει στους μη καρτελοποιημένους κλάδους» (Hilferding, 1981: 228-231).

Επίσης, ο Hilferding συνδέει άμεσα την ανάπτυξη των καρτέλ σε μια σειρά κλάδους με την επιτάχυνση της εξαγωγής κεφαλαίου. Από τη μία, ο όγκος του κεφαλαίου που είναι διαθέσιμος για συσσώρευση αυξάνεται ταχύτατα ενώ από την άλλη οι επενδυτικές ευκαιρίες μειώνονται σε όλους τους κλάδους, στους μονοπωλημένους κλάδους λόγω της άμβλυνσης του ανταγωνισμού και της σχεδιασμένης μείωσης της ποσότητας της παραγωγής και στους μη μονοπωλημένους κλάδους λόγω του χαμηλού ποσοστού κέρδους. Συνεπώς, «αυτή η αντίθεση αναζητά μία επίλυση και την βρίσκει στην εξαγωγή του κεφαλαίου, παρόλο που αυτή η τελευταία δεν είναι προϊόν της καρτελοποίησης. Είναι ένα φαινόμενο αδιαχώριστο από την καπιταλιστική ανάπτυξη. Αλλά η

καρτελοποίηση οξύνει απότομα την αντίφαση καθιστώντας την εξαγωγή κεφαλαίου άμεση ανάγκη» (Hilferding, 1981: 234).

Όσον αφορά την αιτία της κρίσης, παρόλο που ο Hilferding αναγνωρίζει τη «στενή βάση που συνεπάγονται οι καταναλωτικές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής», απορρίπτει ρητά την υποκατανάλωση ως αιτία της κρίσης και εστιάζει κυρίως στην αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής καλώντας τους αναγνώστες να στραφούν για τις αιτίες της κρίσης στα σχήματα αναπαραγωγής του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (Hilferding, 1981: 241-243). Την ίδια στιγμή, ο Hilferding γίνεται μάλλον ο πρώτος ο οποίος συνδέει άμεσα την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους -ως συνέπεια της ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου- με την καπιταλιστική κρίση. Επίσης, ως επιπλέον αιτία της κρίσης, αναγνωρίζει την πίεση στο ποσοστό κέρδους στη φάση της ανάπτυξης πρώτον λόγω της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας ως συνέπεια της μείωσης της ανεργίας και της αύξησης των μισθών και δεύτερον λόγω της ανόδου του επιτοκίου (Hilferding, 1981: 257-261). Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Hilferding δεν υιοθετεί έναν συγκεκριμένο παράγοντα ως αιτία της κρίσης αλλά - με κάποια διαβάθμιση στη σημασία τους- ξεχωρίζει πολλούς παράγοντες που κατά τη φάση της ανάπτυξης οδηγούν στην πίεση του ποσοστού κέρδους και στην κρίση.

Ποιος είναι όμως, κατά τον Hilferding, ο ρόλος της Πίστης στην κρίση; Παρόλο που αναγνωρίζει ότι η ανάπτυξη της εμπορικής Πίστης και συνεπώς η αυξανόμενη αλληλεξάρτηση μεταξύ επιχειρήσεων και κλάδων στον καπιταλισμό αυξάνει την πιθανότητα μετατροπής μίας μερικής κρίσης σε γενική κρίση (Hilferding, 1981: 239), ταυτόχρονα θεωρεί ότι η κυριαρχία της τραπεζικής μορφής της Πίστης στην εποχή της κυριαρχίας του χρηματιστικού κεφαλαίου περιορίζει τα περιθώρια για κερδοσκοπία και για μετατροπή των μερικών κρίσεων σε γενικές. Το πρώτο το αιτιολογεί λόγω της επικέντρωσης του τραπεζικού κεφαλαίου στην μακροχρόνια πιστωτική στήριξη των βιομηχανιών που δεν αφήνει πολλά κεφάλαια ελεύθερα για κερδοσκοπία (Hilferding, 1981: 271). Το δεύτερο το στηρίζει πρώτον στο γεγονός ότι οι μεγάλες μονοπωλιακές μετοχικές επιχειρήσεις είναι πιο δύσκολο να καταρρεύσουν και να προκαλέσουν γενικευμένη κρίση σε σχέση με τις ατομικές επιχειρήσεις και δεύτερον στο γεγονός ότι η συγκέντρωση του τραπεζικού κεφαλαίου αυξάνει τη δυνατότητα διαφοροποίησης του ρίσκου και αποφυγής τραπεζικών χρεοκοπιών. Έτσι, και οι τραπεζικές κρίσεις αλλά και η μετατροπή τέτοιων κρίσεων σε γενικές κρίσεις καθίστανται λιγότερο πιθανές (Hilferding, 1981: 288-292).

Ωστόσο, παρά τη μερική υιοθέτηση της επιχειρηματολογίας του Bernstein και των αναθεωρητών περί αύξησης της σταθερότητας του καπιταλισμού λόγω της επέκτασης της Πίστης, ο Hilferding παραμένει πιστός στην αντίληψη ότι οι

βιομηχανικές κρίσεις και οι εναλλαγές ανάμεσα στη φάση της ανάπτυξης και της κρίσης όχι μόνο δεν μεταβάλλονται στην εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου αλλά οξύνονται. Τα καρτέλ δεν μπορούν να καταργήσουν τις κρίσεις αφού όχι μόνο δεν μπορούν να άρουν την αναρχία της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά οξύνουν τις διακλαδικές ανισορροπίες που οδηγούν στην κρίση ακριβώς επειδή δεν αφήνουν στους κλάδους τους ελεύθερη την προσαρμογή των τιμών:

«Συνεπώς, τα καρτέλ δεν εξαφανίζουν τις συνέπειες των κρίσεων. Τις τροποποιούν μόνο στο βαθμό που είναι σε θέση να εκτρέψουν το βασικό βάρος της κρίσης στους μη καρτελοποιημένους κλάδους» (Hilferding, 1981: 294- 298).

Όσον αφορά την ανάλυση της ίδιας της φύσης του χρηματιστικού κεφαλαίου, ο Hilferding σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Το χρηματιστικό κεφάλαιο σηματοδοτεί την ενοποίηση του κεφαλαίου. Οι προηγούμενες διακριτές σφαίρες του βιομηχανικού, εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου έρχονται τώρα κάτω από τον κοινό έλεγχο του υψηλού χρηματιστικού κεφαλαίου, στο οποίο οι άρχοντες της βιομηχανίας και των τραπεζών συνενώνονται σε μία στενή προσωπική σχέση. Η βάση αυτής της σχέσης είναι η κατάργηση του ελεύθερου ανταγωνισμού ανάμεσα στους ξεχωριστούς καπιταλιστές από τις μονοπωλιακές συνέργειες. Αυτό φυσικά περιλαμβάνει ταυτόχρονα μία αλλαγή στη σχέση της καπιταλιστικής τάξης προς την κρατική εξουσία» (Hilferding, 1981: 301).

Αυτή η «αλλαγή στη σχέση της καπιταλιστικής τάξης προς την κρατική εξουσία», η οποία συνίσταται στην ουσία στην πιο άμεση αξιοποίηση της τελευταίας από την πρώτη, επιφέρει μια σειρά αλλαγές που συνδέονται με την εξαγωγή κεφαλαίου και την αποικιοκρατία. Βασική πλευρά αποτελεί η αλλαγή στο ρόλο των προστατευτικών δασμών και η μετατροπή τους από πρόσκαιρο μέτρο κρατικής υποβοήθησης στα πρώτα στάδια ανάπτυξης της βιομηχανίας σε μόνιμο μέτρο στην υπηρεσία των καρτέλ για την πιο μακροχρόνια προστασία τους από τον διεθνή ανταγωνισμό αλλά και την αξιοποίηση της άμβλυνσης του ανταγωνισμού που συνεπάγονται οι δασμοί για την αύξηση της τιμής πώλησης των εμπορευμάτων των καρτέλ στην εγχώρια αγορά σε τιμή πολύ ψηλότερη από την τιμή στην οποία διαθέτουν τα προϊόντα τους στη διεθνή αγορά. Αυτό το επιπλέον κέρδος, το οποίο υπερβαίνει το μονοπωλιακό κέρδος που έτσι κι αλλιώς απολαμβάνουν τα καρτέλ, δεν προέρχεται από την υπεραξία των εργαζομένων (είτε των καρτέλ είτε των άλλων κλάδων) αλλά αποτελεί «έναν φόρο υποτέλειας που αποσπάται από ολόκληρο το σώμα των εγχώριων καταναλωτών»³³. Επίσης,

33 Παρόλο που δεν διατυπώνεται ρητά, εδώ υπάρχουν τα φύτρα της αντίληψης περί κατάργησης της δράσης του νόμου της αξίας στην εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου στην εγχώρια αγορά και διατήρησης του μόνο στην παγκόσμια αγορά.

με την μετατροπή των εσόδων από τους δασμούς σε εξαγωγικές επιδοτήσεις οι δασμοί «από μέσο άμυνας ενάντια στην κατάκτηση της εγχώριας αγοράς από ξένες βιομηχανίες έχουν μετατραπεί σε μέσο για την κατάκτηση ξένων αγορών από την εγχώρια βιομηχανία. Αυτό που ήταν κάποτε ένα αμυντικό όπλο του αδύνατου έχει μετατραπεί σε ένα επιθετικό όπλο στα χέρια του ισχυρού». Επίσης, το γεγονός ότι η αξιοποίηση των προστατευτικών δασμών απλώνεται σε πολλά κράτη, ωθεί στην εξαγωγή παραγωγικού κεφαλαίου σε άλλες χώρες ως μέσο ξεπεράσματος των προστατευτικών δασμών (Hilferding, 1981: 308-310).

Με το ζήτημα της εξαγωγής κεφαλαίου συνδέει ο Hilferding και «τη σημασία του μεγέθους της οικονομικής επικράτειας». Εξηγεί τους συγκεκριμένους λόγους για τους οποίους η σημασία της επίτευξης οικονομιών κλίμακας, της διαφοροποίησης της παραγωγής και των πηγών των πρώτων υλών κλπ. έχει αυξηθεί σημαντικά στην εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου και του διεθνούς ανταγωνισμού των καρτέλ. Αυτή η «πάλη για οικονομική επικράτεια» εκφράζεται στον αντίστοιχο ανταγωνισμό για εδάφη των κρατών που δουλεύουν προς όφελος των καρτέλ. Η εξαγωγή κεφαλαίου έχει ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγής και της αγοράς διάθεσης των προϊόντων της μητρικής χώρας, την αύξηση των μισθών σε αυτήν λόγω της αύξησης της ζήτησης εργασίας, την άμβλυνση των συνεπειών της κρίσης, την εξασφάλιση φθηνών πρώτων υλών κλπ αλλά και την αύξηση της παραγωγής και την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στη χώρα προς την οποία κατευθύνονται τα κεφάλαια (Hilferding, 1981: 312-320).

Αντίστοιχα, στις χώρες υποδοχής των κεφαλαίων πρέπει να διασφαλιστούν μία σειρά παράγοντες, όπως η εξασφάλιση της απαραίτητης ποσότητας ελεύθερης μισθωτής εργασίας ή η γρήγορη προσαρμογή της νομοθεσίας, οι οποίοι -σε συνθήκες εκτεταμένων προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και αντίστοιχων στοιχείων στο εποικοδόμημα- προϋποθέτει τη βίαιη παρέμβαση των αντίστοιχων κρατών επί των ντόπιων πληθυσμών. Τόσο αυτοί οι παράγοντες όσο και η προσπάθεια προστασίας από ενδεχόμενες απειλές και επιθέσεις στο επενδυμένο κεφάλαιο, προϋποθέτουν το συνολικό έλεγχο της περιοχής στην οποία κατευθύνεται το κεφάλαιο με συνέπεια «η εξαγωγή κεφαλαίου [να - X.M.] παρακινεί μία ιμπεριαλιστική πολιτική». Επίσης, παρά τις παραπάνω δυσκολίες που αντιμετωπίζει σε σχέση με το εσωτερικό της εκάστοτε χώρας, η άμβλυνση του ανταγωνισμού επιδιώκεται και στη διεθνή αγορά μέσω της υποχρεωτικής σύνδεσης της εξαγωγής κεφαλαίου με τη δέσμευση των χωρών

υποδοχής των κεφαλαίων για αγορά και άλλων προϊόντων από τη μητρική χώρα (Hilferding, 1981: 320-322)³⁴.

Ο Hilferding σημειώνει για τη σημασία της εξαγωγής κεφαλαίου:

«Είδαμε ότι η εξαγωγή κεφαλαίου αποτελεί προϋπόθεση για τη γρήγορη επέκταση του καπιταλισμού. Με κοινωνικούς όρους, αυτή η επέκταση αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη διαίωνιση της καπιταλιστικής κοινωνίας ως σύνολο, ενώ οικονομικά αποτελεί προϋπόθεση για τη διατήρηση και σε ορισμένες περιπτώσεις την αύξηση του ποσοστού κέρδους (...) το κεφάλαιο δεν μπορεί να ακολουθήσει καμία άλλη πολιτική από αυτή του ιμπεριαλισμού» (Hilferding, 1981: 365).

Το βιβλίο τελειώνει με την ανάδειξη της συμβολής του χρηματιστικού κεφαλαίου στην αύξηση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και συνεπώς στην ωρίμανση των υλικών προϋποθέσεων για τον σοσιαλιστικό τρόπο οργάνωσης της οικονομίας. Η άμεση απαλλοτρίωση από το εργατικό κράτος του χρηματιστικού κεφαλαίου και των κλάδων που αυτό ελέγχει αποτελεί προϋπόθεση για τη σταδιακή και μη βίαιη διαδικασία κοινωνικοποίησης και των μη μονοπωλημένων κλάδων παραγωγής. Η ολοένα και αυξανόμενη αντίθεση του χρηματιστικού κεφαλαίου με τα υπόλοιπα τμήματα της κοινωνίας οδηγεί στην σύγκρουση που θα οδηγήσει στην αντικατάσταση της δικτατορίας των μεγιστάνων του κεφαλαίου από τη δικτατορία του προλεταριάτου (Hilferding, 1981: 366-370).

Το *Finance Capital* αποτέλεσε το πρώτο βιβλίο που -ανεξαρτήτως του βαθμού ορθότητας του- ανέπτυξε με θεωρητικά συνεκτικό και εμβριθή τρόπο τη μαρξιστική οικονομική θεωρία. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτό υπάρχουν και τα φύτρα της μετέπειτα αποδοχής από τον Hilferding της θεωρίας του «οργανωμένου καπιταλισμού» ο οποίος μπορεί να αποφεύγει τις κρίσεις, την οποία ανέπτυξε μεταπολεμικά όντας πια ο βασικός θεωρητικός του SPD. Ως τέτοια φύτρα μπορούν να θεωρηθούν για παράδειγμα η ιεράρχηση της αναρχίας της παραγωγής ως αιτία της κρίσης και η αντίληψη ότι κάποια από τα νέα φαινόμενα που «γέννησε» ο καπιταλισμός αμβλύνουν την ένταση αλλά και την πιθανότητα της κρίσης.

34 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ένα σχόλιο του Hilferding που την περίοδο του Μεσοπολέμου θα αναδεικνυόταν ως ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο ιδεολογικής διαπάλης: «Έτσι, η ρατσιστική ιδεολογία προσφέρει, με το μανδύα της φυσικής επιστήμης, μία δικαιολόγηση της λαχτάρας του χρηματιστικού κεφαλαίου για εξουσία, η οποία φαίνεται να έχει την ακρίβεια και την αναγκαιότητα φυσικού φαινομένου. Το ολιγαρχικό ιδεώδες της κυριαρχίας έχει αντικαταστήσει το δημοκρατικό ιδεώδες της ισότητας (...) Έτσι, η ιδεολογία του ιμπεριαλισμού αναδύεται πάνω στα συντρίμια των παλιών φιλελεύθερων ιδανικών, των οποίων την αφέλεια χλευάζει» (Hilferding, 1981: 335-6).

Φυσικά, δεν πρέπει να υποτιμηθεί και η επίδραση στις αντιλήψεις του Hilferding της μεταπολεμικής πολιτικής στάσης του. Ως στέλεχος της σοσιαλδημοκρατικής προσωρινής κυβέρνησης -που έφερε τον ψευδεπίγραφο τίτλο Συμβούλιο των Λαϊκών Επιτρόπων- που συγκροτήθηκε στα τέλη του 1918, ανέλαβε την Επιτροπή Κοινωνικοποίησης, η οποία υποτίθεται ότι συστήθηκε για να «κοινωνικοποιηθούν» συγκεκριμένοι παραγωγικοί κλάδοι, χωρίς ωστόσο να γίνει στην πράξη το παραμικρό. Στη συνέχεια κατέληξε ως υπουργός Οικονομικών (στις κυβερνήσεις Stresseman το 1923 και Müller το διάστημα 1928-1930) όχι μόνο να μην υποστηρίζει την επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού αλλά και να τον διαχειρίζεται από κυβερνητικές θέσεις. Σε μεγάλο βαθμό, η θεωρία του «οργανωμένου καπιταλισμού» του Hilferding αποτέλεσε το θεωρητικό όχημα για τη μετατροπή του SPD από ένα αναθεωρητικό (στη θεωρία) και ομορτοουνιστικό (στην πολιτική πράξη) κόμμα σε ένα αστικό κυβερνητικό κόμμα³⁵.

Και από το παράδειγμα του Hilferding αποδεικνύεται ότι παρά την επίθεση που ασκούσε η κεντριστική πτέρυγα του SPD (κυρίως οι Kautsky και Hilferding) απέναντι στις αντιλήψεις του Bernstein και τη νίκη της στα «χαρακώματα» της θεωρίας, εν τέλει αυτός που κέρδισε στην πράξη την αντιπαράθεση δεν ήταν άλλος από τον Bernstein, προς τις θέσεις του οποίου υποχωρούσαν άτακτα οι κεντριστές αντίπαλοι του.

Απέναντι στην συγχώνευση του δεξιού και του κεντρίστικου τμήματος του SPD, το οποίο στην πορεία του πολέμου και μετά από αυτόν μεταμορφώθηκε σε καθαρόαιμο αστικό, στάθηκε η αριστερή πτέρυγα του SPD, η οποία το Γενάρη του 1919 προχώρησε στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας (KPD), με σημαίνουσα προσωπικότητα τη R. Luxemburg. Ποια ήταν όμως τα θεωρητικά οικονομικά θεμέλια της αντίληψης της;

4.5. Η αντιπαράθεση γύρω από το *The Accumulation of Capital* της Luxemburg

Όπως είδαμε, με την έκδοση το 1899 του βιβλίου της *Κοινωνική Μεταρρύθμιση ή Επανάσταση*, η Luxemburg έδωσε μία πρώτη απάντηση σε μια σειρά ζητήματα που σχετίζονται με την ερμηνεία των νέων οικονομικών φαινομένων του καπιταλισμού. Βασικό της συμπέρασμα ήταν ότι αυτά τα νέα στοιχεία όχι μόνο δεν αμβλύνουν αλλά οξύνουν τις αντιφάσεις του καπιταλισμού και την αναγκαιότητα επαναστατικής ανατροπής του. Το 1913 επανήλθε με μία πιο βαθιά θεωρητική οικονομική ανάλυση γράφοντας το βιβλίο *The Accumulation*

³⁵ Για όλο το πλαίσιο και την πορεία αυτής της μετατροπής του χαρακτήρα του SPD βλ. Μπαλωμένος, 2012.

of Capital. Το αναπόφευκτο της οικονομικής κατάρρευσης του καπιταλισμού υποστηρίζεται εδώ με μεγαλύτερο βάθος ενώ υπό την οπτική των ολοένα και περιοριζόμενων περιθωρίων ανάπτυξης του καπιταλισμού προσεγγίζονται και τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού.

Σε αυτό το βιβλίο, η Luxemburg εστίασε στο ζήτημα της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου και των αντίστοιχων σχημάτων αναπαραγωγής στο τρίτο μέρος του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*. Αφότου αναγνώρισε την τεράστια σημασία αυτών των σχημάτων για τη διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, εστίασε στην κριτική των λαθών που θεώρησε ότι αυτά είχαν, όπως παρουσιάζονται από τον Marx στο *Κεφάλαιο*, στην ερμηνεία αυτών των λαθών αλλά και στις διορθώσεις που αυτή πρότεινε.

Αρχικά ξεκαθαρίζεται ότι ο ανταγωνισμός εξαναγκάζει συνεχώς τους καπιταλιστές στην επέκταση, ακριβώς επειδή το βασικό όπλο του ανταγωνισμού, η δυνατότητα μείωσης της τιμής, εξαρτάται καθοριστικά από το μέγεθος της επιχείρησης και το μερίδιο αγοράς της. Αυτή η επέκταση όμως δεν σημαίνει απλώς την αύξηση της παραγωγής εμπορευμάτων αλλά και την αύξηση της παραγωγής αξίας, με την αύξηση της παραγωγικότητας να μην επιδρά αναλογικά σε αυτές τις δύο πλευρές προκαλώντας αποκλίσεις στους ρυθμούς της διαχρονικής ανάπτυξης τους. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει τις προϋποθέσεις της αναπαραγωγής, οι οποίες ως ενότητα αναδεικνύουν την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και στη σφαίρα της κυκλοφορίας, την «εγγενή αντίφαση ανάμεσα στην κατανάλωση, την ατομική παραγωγή και την κοινωνική διασύνδεση τους» (Luxemburg, 2003: 12-17).

Η Luxemburg διατυπώνει το εξής θεμελιώδες ερώτημα, το οποίο προσεγγίζει αρχικά από την οπτική του ατομικού καπιταλιστή και στη συνέχεια από την υπερβολικά πιο περίπλοκη οπτική του συνόλου των καπιταλιστών, του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου:

«Πως είναι δυνατόν η μη σχεδιασμένη προσφορά στις αγορές εργασίας και μέσω παραγωγής και οι μη σχεδιασμένες και μη υπολογίσιμες αλλαγές στη ζήτηση να καταλήγουν να διασφαλίζουν εκείνες τις επαρκείς ποσότητες και ποιότητες μέσω παραγωγής, εργασίας και ευκαιριών πώλησης τις οποίες χρειάζεται ο ξεχωριστός καπιταλιστής για να κάνει τις πωλήσεις του; Πώς μπορεί να διασφαλιστεί ότι όλοι αυτοί οι παράγοντες αυξάνονται στη σωστή αναλογία;» (Luxemburg, 2003: 18)

Αφότου παρουσιάσει τα μαρξικά σχήματα απλής και διευρυμένης αναπαραγωγής (Luxemburg, 2003: 48-91), η Luxemburg ξεκαθαρίζει ότι υπάρχει μία βασική διαφορά ανάμεσα στην απλή και στη διευρυμένη αναπαραγωγή. Στην απλή αναπαραγωγή, στην οποία ολόκληρη η υπεραξία καταναλώνεται από τους καπιταλιστές, δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα όσον αφορά την πραγματοποίηση

της υπεραξίας μέσω της διάθεσης στην αγορά του υπερπροϊόντος, αφού στο τέλος κάθε έτους το άθροισμα των εισοδημάτων (μισθοί και υπεραξία) που δημιουργείται στην υποδιαίρεση I ισούται με εκείνο το αξιακό μέρος του προϊόντος της υποδιαίρεσης II που αφορά τα μέσα παραγωγής της, ικανοποιώντας έτσι το βασικό μαρξικό όρο της αναπαραγωγής ($I_v + I_s = II_c$). Στη διευρυμένη αναπαραγωγή, όμως, στην οποία κάθε χρόνο ένα μέρος της υπεραξίας κεφαλαιοποιείται, η συνεχώς επεκτεινόμενη παραγωγή προϋποθέτει συνεχώς επεκτεινόμενη ζήτηση. Πιο συγκεκριμένα, η ζήτηση πρέπει να επεκταθεί κατά τόσο, όσο χρειάζεται ώστε να απορροφηθεί εκείνο το μέρος της παραγωγής το οποίο προορίζεται για συσσώρευση. Έτσι, ενώ εκείνο το μέρος της υπεραξίας που καταναλώνεται από τους ίδιους τους καπιταλιστές έχει αυτονόητα εξασφαλισμένη την πραγματοποίησή του, το βασικό ερώτημα που προκύπτει στη διευρυμένη αναπαραγωγή είναι «ποιος μπορεί να αγοράσει τα προϊόντα που ενσωματώνουν το άλλο, το κεφαλοποιημένο μέρος της υπεραξίας;» (Luxemburg, 2003: 105).

Αυτό το τμήμα, ισχυρίζεται η Luxemburg δεν μπορεί να απορροφηθεί ούτε από την κατανάλωση των καπιταλιστών (αφού σε ενεργό ζήτηση μετατρέπεται μόνο εκείνο το μέρος της υπεραξίας που μετατρέπεται σε εισόδημα των καπιταλιστών και ξοδεύεται από αυτούς για κατανάλωση) ούτε από τους εργαζόμενους (οι οποίοι, ακόμα κι αν καταναλώσουν το σύνολο του εισοδήματός τους, μπορούν να συνεισφέρουν στην ενεργό ζήτηση μόνο μέχρι του ποσού που έχουν πάρει ως μισθούς, δηλαδή μόνο μέχρι το σύνολο του δαπανημένου μεταβλητού κεφαλαίου). Φυσικά, τα σχετικά σχήματα του Marx δείχνουν ότι το μέρος της υπεραξίας που πάει για συσσώρευση θα καταναλωθεί εν μέρει από τους ίδιους τους καπιταλιστές (που χρειάζονται νέα μέσα παραγωγής για την επέκταση της παραγωγής) και εν μέρει από τους νέους εργαζόμενους που θα δουλέψουν αυτά τα επιπλέον μέσα παραγωγής. Ωστόσο, λέει η Luxemburg, «αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη ενός προηγούμενου καπιταλιστικού κινήτρου για τη διεύρυνση της παραγωγής· αν είναι να αρχίσουν νέοι εργάτες να δουλεύουν με τα νέα μέσα παραγωγής θα πρέπει να έχει υπάρξει μία νέα ζήτηση για τα προϊόντα που πρόκειται να παραχθούν» (Luxemburg, 2003: 105, υπογράμμιση X.M.). Εδώ αναδεικνύεται καθαρά η αντίληψη της Luxemburg περί της ζήτησης ως βασικού κινητήρα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, μία αντίληψη που παρουσιάζει αντικειμενικά συγκλίσεις με την μετέπειτα ανάλυση του Keynes.

Έχοντας αποκλείσει λοιπόν αυτό το ενδεχόμενο, η Luxemburg αποκλείει μια σειρά ενδεχόμενες απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα. Η αύξηση του πληθυσμού δεν μπορεί να παρέχει αυτή την αυξημένη ενεργό ζήτηση αφού η μόνη πηγή χρήματος για την εργατική τάξη με βάση το μαρξικό διάγραμμα είναι το μεταβλητό κεφάλαιο και ο τρόπος με τον οποίο θα διαχειριστεί η εργατική

οικογένεια αυτό το εισόδημα για την αναπαραγωγή της δεν αλλάζει ποσοτικά το ζήτημα. Επίσης, αν οι νεότεροι εργάτες μπου στην εργασία και παίρνουν μισθό, τότε αυτός ο μισθός ήδη περιλαμβάνεται στο μεταβλητό κεφάλαιο και δεν λύνει το ζήτημα. Αντίστοιχα, η Luxemburg αποκλείει και εκείνα τα στρώματα τα οποία δεν ανήκουν στους καπιταλιστές και τους παραγωγικούς εργάτες (γαιοκτήμονες, υπάλληλοι, γιατροί, δικηγόροι, καλλιτέχνες, επιστήμονες κλπ) γιατί τα εισοδήματα τους προκύπτουν από τα δύο βασικά είδη εισοδημάτων της καπιταλιστικής παραγωγής, το κέρδος και τον μισθό των παραγωγικών εργατών με συνέπεια να μην αλλάζει ποσοτικά η συνολική ενεργός ζήτηση στην κοινωνία. Η Luxemburg αποκλείει ως λύση και το διεθνές εμπόριο, το οποίο το μόνο που κάνει είναι να μεταφέρει το ίδιο θεωρητικό πρόβλημα στο γεωγραφικά ευρύτερο πεδίο της παγκόσμιας αγοράς.

Παρουσιάζοντας τις σκέψεις του Marx στο ζήτημα, και απορρίπτοντας τις ως λαθεμένες, η Luxemburg καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πηγή των λαθών του Marx είναι το γεγονός ότι εντόπιζε το πρόβλημα της συσσώρευσης στην έλλειψη του χρήματος για την πραγματοποίηση αυτού του μέρους της παραγωγής και όχι στην έλλειψη ζήτησης για τα πρόσθετα προϊόντα που παράγονται από την κεφαλαιοποιημένη υπεραξία (Luxemburg, 2003: 119-120). Όπως γράφει:

«Αντίστοιχα, δεν θα πρέπει να ρωτάμε: Από πού προέρχεται το χρήμα που απαιτείται για την πραγματοποίηση της υπεραξίας; αλλά: Που είναι οι καταναλωτές γι' αυτή την υπεραξία; Αυτοί είναι, σίγουρα, που πρέπει να έχουν αυτό το χρήμα στα χέρια τους για να το ρίξουν στην κυκλοφορία» (Luxemburg, 2003: 132).

Η Luxemburg δηλώνει ρητά ότι ο δεύτερος τόμος του *Κεφαλαίου* αδυνατεί να δώσει απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Προσπαθώντας, μάλιστα, να ερμηνεύσει αυτή την απουσία απάντησης επικαλείται δύο γεγονότα. Το πρώτο είναι ότι αυτός ο τόμος «δεν αποτελεί ένα ολοκληρωμένο όλον αλλά ένα χειρόγραφο που σταματά στα μισά της διαδρομής» ενώ ιδιαίτερα τα τελευταία κεφάλαια του αποδεικνύουν ότι αντί για τελικά συμπεράσματα ικανά να διαφωτίσουν τον αναγνώστη, αποτελούν σημειώσεις που σκόπευαν να βοηθήσουν το συγγραφέα να κατανοήσει το ζήτημα (Luxemburg, 2003: 139). Το δεύτερο είναι ότι η ανάλυση της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου από τον Marx δεν είχε την θεωρητική αυστηρότητα που έπρεπε ακριβώς επειδή αυτή έγινε όχι για την ερμηνεία της διαδικασίας της συσσώρευσης αλλά ως προσπάθεια αποκάλυψης του λάθους του Smith -σύμφωνα με το οποίο η τιμή του συνόλου των εμπορευμάτων αποτελείται από το άθροισμα του μεταβλητού κεφαλαίου και της υπεραξίας- μέσω της ανάδειξης του γεγονότος ότι το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας δεν χρησιμεύει μόνο στην δημιουργία των διάφορων εισοδημάτων αλλά και στην ανανέωση του σταθερού κεφαλαίου (Luxemburg, 2003: 142).

Η Luxemburg ασκεί κριτική και στο γεγονός ότι στα σχήματα του, ο Marx υποθέτει την αποκλειστική κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνεπώς την αποδοχή της ύπαρξης μόνο της αστικής και της εργατικής τάξης. Αυτή η αποδοχή, ισχυρίζεται, «δεν αφήνει καμία άλλη ερμηνεία από αυτήν της παραγωγής προς χάριν της παραγωγής» (Luxemburg, 2003: 313) η οποία αποτυπώνεται και στο ότι στα σχήματα «η συσσώρευση της υποδιαίρεσης II καθορίζεται και κυριαρχείται απόλυτα από τη συσσώρευση της υποδιαίρεσης I» (Luxemburg, 2003: 99)

Στη συνέχεια, η Luxemburg παρουσιάζει τις «αντιφάσεις» ανάμεσα στο μαρξικό σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής, όπως παρουσιάζεται στον δεύτερο τόμο και κάποιων θεμελιωδών αποδοχών της μαρξικής θεωρίας. Καταρχάς, το σχήμα παραβλέπει πλήρως την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, υποθέτοντας ότι η τεχνική βάση της παραγωγής και συνεπώς και η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου δεν επηρεάζονται από τη συσσώρευση. Για να αναδείξει που οδηγεί αυτή η αποδοχή, παρουσιάζει ένα αριθμητικό παράδειγμα, με το οποίο δείχνει ότι αν υποθέσουμε αυξανόμενη –από έτος σε έτος- οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και αυξανόμενο βαθμό εκμετάλλευσης ως συνέπεια της αυξημένης παραγωγικότητας της εργασίας, προκύπτει έλλειμμα για τα μέσα παραγωγής και πλεόνασμα για τα μέσα συντήρησης. Και ενώ το έλλειμμα στα μέσα παραγωγής (δηλαδή το γεγονός ότι η συνολική αξία των παραγμένων μέσω παραγωγής είναι μικρότερη από τη συνολική αξία των ζητούμενων μέσω παραγωγής της επόμενης περιόδου) μπορεί εν μέρει να είναι μόνο φαινομενικό, αφού η αυξημένη παραγωγικότητα θα συνεπάγεται ότι η αύξηση της συνολικής αξίας των μέσων παραγωγής είναι μικρότερη από την αύξηση της μάζας τους, το πλεόνασμα στα μέσα κατανάλωσης όχι μόνο δεν είναι φαινομενικό αλλά είναι και μεγαλύτερο απ’ ότι φαίνεται στο αριθμητικό παράδειγμα αφού η μείωση της τιμής των μέσων κατανάλωσης (λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας) οξύνει το πλεόνασμα τους (Luxemburg, 2003: 315-318)³⁶.

«Το σχήμα υποθέτει, λοιπόν, μία κίνηση του συνολικού κεφαλαίου, η οποία έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την πραγματική πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Με μία ματιά, δύο γεγονότα είναι χαρακτηριστικά για την ιστορία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: από τη μία η περιοδική απότομη επέκταση ολόκληρου του πεδίου της παραγωγής και από την άλλη μία εξαιρετικά άνιση ανάπτυξη των διάφορων κλάδων της παραγωγής» (Luxemburg, 2003: 322).

36 Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι σε αυτό το σημείο, η Luxemburg συμπεραίνει ότι η μείωση της τιμής των μέσων παραγωγής αμβλύνει την τάση μείωσης του ποσοστού κέρδους. Αντίστοιχα, στο παράδειγμα που παραθέτει φαίνεται ότι η μείωση του ποσοστού κέρδους όχι μόνο αμβλύνεται αλλά ανακόπτεται τελείως (Luxemburg, 2003: 318).

Το μαρξικό σχήμα αντιτίθεται και στην αποδοχή από τον Marx της εγγενούς αντίφασης ανάμεσα στην απεριόριστη δυνατότητα επέκτασης των παραγωγικών δυνάμεων και την περιορισμένη δυνατότητα επέκτασης της κοινωνικής κατανάλωσης κάτω από συνθήκες καπιταλιστικής διανομής. Όπως σημειώνει: «Εδώ η παραγωγή επεκτείνεται αυτόματα χρόνο με το χρόνο παρόλο που η δυνατότητα της κοινωνίας για κατανάλωση δεν έχει υπερβεί τις “ανταγωνιστικές συνθήκες κατανομής”» (Luxemburg, 2003: 323). Σε αυτή τη βάση, σημειώνει ότι με βάση το μαρξικό σχήμα, η κρίση μπορεί να αποτελεί μόνο προϊόν της έλλειψης των σωστών αναλογιών εντός της ίδιας της παραγωγής και όχι προϊόν του θεμελιώδους ανταγωνισμού ανάμεσα στην παραγωγική και την καταναλωτική δυνατότητα της κοινωνίας, ο οποίος προκύπτει από την ίδια τη διαδικασία της συσσώρευσης. Αυτός ο τελευταίος παράγοντας είναι που αποτελεί, σύμφωνα με τη Luxemburg, την πραγματική πηγή των περιοδικών κρίσεων οι οποίες, με τη σειρά τους, σπρώχνουν το κεφάλαιο στη προσπάθεια συνεχούς επέκτασης της αγοράς (Luxemburg, 2003: 323-327). Με βάση τα παραπάνω, η Luxemburg συμπεραίνει:

«Το σχήμα του Marx για τη διευρυμένη αναπαραγωγή δεν μπορεί να εξηγήσει την πραγματική και ιστορική διαδικασία της συσσώρευσης. Και γιατί; Λόγω των ίδιων των θεμελίων του σχήματος. Το σχήμα ξεκινά να περιγράψει τη διαδικασία της συσσώρευσης βασιζόμενο στην υπόθεση ότι οι καπιταλιστές και οι εργάτες αποτελούν τους μόνους παράγοντες της καπιταλιστικής κατανάλωσης (...) Η πραγματοποίηση της υπεραξίας είναι ένα αδύνατο καθήκον για μία κοινωνία που αποτελείται αποκλειστικά από εργάτες και καπιταλιστές (...) Το καθοριστικό γεγονός είναι ότι η υπεραξία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της πώλησης είτε σε εργάτες είτε σε καπιταλιστές, αλλά μόνο αν πωληθεί σε τέτοιους κοινωνικούς οργανισμούς ή στρώματα των οποίων ο τρόπος παραγωγής δεν είναι καπιταλιστικός» (Luxemburg, 2003: 328-332).

Έτσι, ο καπιταλισμός μπορεί να αναπαράγεται μόνο επειδή η παραπάνω -πέραν της κατανάλωσης εργατών και καπιταλιστών- προσφορά μέσω συντήρησης και παραγωγής αγοράζεται από τα μη καπιταλιστικά στρώματα ή από κράτη στα οποία δεν κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, η κατανάλωση των οποίων τροφοδοτεί την καπιταλιστική συσσώρευση (Luxemburg, 2003: 330-333).

Εκτός, όμως, από την κατανάλωση των προϊόντων, μη καπιταλιστική είναι σε μεγάλο βαθμό και η πηγή των μέσων παραγωγής. Τα μέσα παραγωγής, συμπεριλαμβανομένων των πρώτων υλών, δεν αποτελούνται αποκλειστικά από καπιταλιστικά παραγμένα προϊόντα αλλά περιλαμβάνουν και προϊόντα που δεν έχουν παραχθεί καπιταλιστικά. Με αυτό το γεγονός συνδέει η Luxemburg και τις επεμβατικές τάσεις του κεφαλαίου σε μακρινές χώρες:

«Καθίσταται αναγκαίο για το κεφάλαιο να κατακτά όλο και περισσότερο την παγκόσμια σφαίρα για να αποκτήσει μία απεριόριστη –τόσο ως προς την ποσότητα όσο και ως προς την ποιότητα- επιλογή μέσων παραγωγής έτσι ώστε να βρίσκει παραγωγική απασχόληση για την υπεραξία που έχει πραγματοποιηθεί. Το προτσές της συσσώρευσης, όντας ελαστικό και σπασμωδικό, απαιτεί αναπόφευκτα ελεύθερη πρόσβαση σε συνεχώς νέες περιοχές πρώτων υλών σε περίπτωση ανάγκης, τόσο όταν οι εισαγωγές από παλιές πηγές φθίνουν όσο και όταν η κοινωνική ζήτηση αυξάνεται ξαφνικά» (Luxemburg, 2003: 338).

Αντίστοιχα, η αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου κατά τη διαδικασία της συσσώρευσης δεν μπορεί να περιορίζεται από τους ρυθμούς της φυσικής αύξησης της εργατικής τάξης. Αυτή η φυσική αύξηση έχει πολύ αυστηρά ποσοτικά όρια τα οποία δεν συμβαδίζουν με τις «απότομες επεκτατικές ανάγκες του κεφαλαίου». Ακόμα και η συγκρότηση του –τόσο απαραίτητου για τη συσσώρευση- εφεδρικού βιομηχανικού στρατού, λαμβάνει χώρα σε μεγάλο βαθμό, «από τα κοινωνικά αποθέματα που βρίσκονται εκτός της επικράτειας του κεφαλαίου» (Luxemburg, 2003: 342). Ιδιαίτερα στις αποικίες, στις οποίες κυριαρχούν προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, το κεφάλαιο δεν βρίσκει έτοιμη την ελεύθερη μισθωτή εργασία και το «πρόβλημα της εργασίας» μπορεί να λυθεί μόνο με την υιοθέτηση ενός «ήπιου καταναγκασμού» (Luxemburg, 2003: 340-344).

Συνεπώς, συμπεραίνει η Luxemburg, οι αλληλεξαρτήσεις του συσσωρευόμενου κεφαλαίου και των μη καπιταλιστικών μορφών παραγωγής εκτείνονται εξίσου τόσο στις αξίες όσο και στους υλικούς όρους, εξίσου στο σταθερό κεφάλαιο όσο και στο μεταβλητό κεφάλαιο και στην υπεραξία (Luxemburg, 2003: 345). Προχωρά μάλιστα και σε μία ιστορική περιοδολόγηση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης:

«Πρέπει να διακρίνουμε τρεις φάσεις: την πάλη του κεφαλαίου ενάντια στη φυσική οικονομία, την πάλη ενάντια στην [μη καπιταλιστική – Χ.Μ.] εμπορευματική οικονομία και την ανταγωνιστική πάλη του κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα για τους εναπομείναντες όρους συσσώρευσης (...) Ο καπιταλισμός χρειάζεται τα μη καπιταλιστικά κοινωνικά στρώματα ως αγορά για την υπεραξία του, ως πηγή προσφοράς για τα μέσα παραγωγής του και ως απόθεμα εργατικής δύναμης για το σύστημα του της μισθωτής εργασίας» (Luxemburg, 2003: 348-349).

Για την τρέχουσα φάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης αναφέρει:

«Η μπερλιαριστική φάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, η οποία συνεπάγεται τον παγκόσμιο ανταγωνισμό, συνίσταται στην εκβιομηχάνιση και την καπιταλιστική χειραφέτηση της ενδοχώρας στην οποία το κεφάλαιο προηγουμένως πραγματοποιούσε την υπεραξία του. Χαρακτηριστικά

γνωρίσματα αυτής της φάσης είναι: ο δανεισμός στο εξωτερικό, οι κατασκευές σιδηροδρόμων, οι επαναστάσεις και οι πόλεμοι» (Luxemburg, 2003: 399).

Ποια είναι, όμως, η προοπτική του καπιταλισμού στην ιμπεριαλιστική του φάση:

«Ο ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην ανταγωνιστική πάλη του για ό,τι παραμένει ακόμα διαθέσιμο από το μη καπιταλιστικό περιβάλλον (...) Αλλά όσο περισσότερο βίαια, αδίστακτα και ολοκληρωτικά επιφέρει ο ιμπεριαλισμός τη μείωση των μη καπιταλιστικών πολιτισμών, τόσο πιο γρήγορα πριονίζει το ίδιο το έδαφος κάτω από τα πόδια της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Παρόλο που ο ιμπεριαλισμός είναι η ιστορική μέθοδος για την επιμήκυνση της καριέρας του καπιταλισμού, αποτελεί επίσης και ένα βέβαιο μέσο για το γρήγορο τέλος του» (Luxemburg, 2003: 426).

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου είναι αφιερωμένο στον μιλιταρισμό ως «διακριτή λειτουργία στην ιστορία του κεφαλαίου, η οποία συνοδεύει κάθε ιστορική φάση της συσσώρευσης». Ταυτόχρονα, αναδεικνύει άλλη μία λειτουργία του μιλιταρισμού, αυτή του μέσου για την πραγματοποίηση της υπεραξίας, μέσω της οποίας αυτός καθίσταται άμεσα πεδίο συσσώρευσης. Εξηγεί, παράλληλα, ότι οι λόγοι για τους οποίους αποδέχεται το κράτος ως πεδίο συσσώρευσης -ενώ προηγουμένως έχει απορρίψει επανειλημμένως το κράτος ως ενδεχόμενο καταναλωτή του υπερπροϊόντος- είναι οι εξής: Πρώτον το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τη μαρξική αποδοχή περί ύπαρξης των δύο μόνο βασικών τάξεων, το κράτος δεν εισπράττει φορολογία μόνο από καπιταλιστές και εργάτες αλλά και από «τρίτα πρόσωπα». Δεύτερον, επειδή η μετατόπιση, μέσω π.χ. της έμμεσης φορολογίας, της κατανάλωσης από τους εργάτες στα κρατικά όργανα συνεπάγεται τη μείωση της παραγωγής μέσω κατανάλωσης για την εργατική τάξη και συνεπώς την αντίστοιχη απελευθέρωση σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου για να ανταποκριθούν στη νέα, την κρατική ενεργό ζήτηση, η οποία δεν αφορά πια μέσα συντήρησης αλλά όπλα για τον πόλεμο στη στεριά και στη θάλασσα (Luxemburg, 2003: 434-438).

Στην τελευταία παράγραφο του βιβλίου παρατίθενται κάποια βασικά συμπεράσματα για τον καπιταλισμό:

«Παρόλο που προσπαθεί να γίνει παγκόσμιος και μάλιστα ακριβώς λόγω αυτής της τάσης του, οδηγείται αναγκαστικά στην κατάρρευση – επειδή έχει εγγενή αδυναμία να γίνει παγκόσμια μορφή παραγωγής (...) Σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης δεν θα υπάρχει κανένας άλλος δρόμος από την εφαρμογή των σοσιαλιστικών αρχών» (Luxemburg, 2003: 447).

Αμέσως μετά την έκδοση του βιβλίου της Luxemburg, ήρθε η πρώτη απάντηση από τον γραμματέα και βασικό θεωρητικό του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Αυστρίας (SPÖ), Otto Bauer. Στο άρθρο του με τίτλο «Die Akkumulation

von Kapital» (1913), κατηγόρησε μάλιστα την Luxemburg ότι επαναφέρει με την ανάλυση της ετεροχρονισμένα τη ναρόντνικη ρωσική άποψη (στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια), σύμφωνα με την οποία ο καπιταλισμός δεν έχει περιθώρια ανάπτυξης στη χώρα, και μάλιστα σε μία περίοδο που το λάθος της έχει ήδη κριθεί από τη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία.

Ο Bauer (1913) παρουσιάζει ένα μοντέλο, στο οποίο προϋποθέτει ετήσια αύξηση του πληθυσμού και κατ' επέκταση (αν υποθέσουμε ότι διατηρείται η ισορροπία) και του μεταβλητού κεφαλαίου κατά 5%. Υποθέτει επίσης ετήσια αύξηση του σταθερού κεφαλαίου κατά 10%, μεγαλύτερη της αύξησης του μεταβλητού κεφαλαίου, έτσι ώστε να εξετάσει τι συμβαίνει στην περίπτωση της αύξησης της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου (διατηρώντας, ωστόσο, σταθερό το βαθμό εκμετάλλευσης), τη σταθερότητα της οποίας στα μαρξικά σχήματα είχε κριτικάρει η Luxemburg³⁷. Επίσης, με την οριοθέτηση σταθερών και ίσων ρυθμών συσσώρευσης του κεφαλαίου και στις δυο υποδιαίρεσεις, ο Bauer απαντά και στην κριτική της Luxemburg στα μαρξικά σχήματα για αυθαίρετη επιλογή ποσοστών συσσώρευσης και για ανεξήγητα διαφορετικούς ρυθμούς συσσώρευσης μεταξύ των δύο υποδιαίρεσεων.

Στη συνέχεια, ο Bauer αναδεικνύει ότι αν θέλουμε να διατηρηθούν οι παραπάνω ρυθμοί αύξησης του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου, είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί ομαλά η αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αν οι καπιταλιστές των δύο υποδιαίρεσεων επενδύουν το συσσωρευμένο τμήμα της υπεραξίας ο καθένας στη δική του υποδιαίρεση. Αυτό ισχύει γιατί από τα αριθμητικά δεδομένα απορρέει ότι από το δεύτερο κιόλας χρόνο προκύπτει ένα έλλειμμα μέσων παραγωγής και ένα πλεόνασμα μέσων κατανάλωσης, κάτι που αποτελεί φυσική συνέπεια της υπόθεσης περί ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Ωστόσο, ο Bauer, δεν «διαβάζει» σε αυτή την κατάσταση κανένα αδιέξοδο και καμία προοπτική κατάρρευσης του καπιταλισμού. Αντίθετα, αποδεικνύει αριθμητικά ότι το πρόβλημα μπορεί να λυθεί αν ένα μέρος της υπεραξίας της υποδιαίρεσης II επενδυθεί στην υποδιαίρεση I. Μπορεί να διαπιστωθεί, λέει ο Bauer ότι:

«όχι μόνο στο πρώτο αλλά και σε κάθε επόμενο έτος, η συνολική αξία των προϊόντων και των δύο υποδιαίρεσεων μπορεί να πωληθεί χωρίς καμία διαταραχή και η συνολική υπεραξία να πραγματοποιηθεί. Η αποδοχή της

37 Ως συνέπεια της αποδοχής της ανοδικής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, το σχήμα του Bauer είναι σε συμφωνία με τη μαρξική τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους. Συγκεκριμένα, σε αυτό παρατηρείται ποσοστό κέρδους 33,3% τον πρώτο χρόνο, 32,6% το δεύτερο χρόνο, 31,3% τον τρίτο χρόνο, 30,3% τον 4^ο χρόνο κλπ.

συντρόφισσας Luxemburg ότι το συσσωρευμένο μέρος της υπεραξίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί είναι λοιπόν λάθος» (Bauer, 1913: 866).

Προσπαθώντας να ερμηνεύσει το λάθος της Luxemburg, ο Bauer ισχυρίζεται ότι η εκτίμηση της περί μη δυνατότητας αξιοποίησης της συσσωρευμένης υπεραξίας οφείλεται στο ότι βλέπει ότι αν δεν αγοραστούν από τον πρώτο κιόλας χρόνο τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης που απαιτούνται για τη συσσώρευση της επόμενης χρονιάς, εκείνο το μέρος των προϊόντων που απαιτείται γι' αυτήν παραμένει αδιάθετο στην αγορά. Ωστόσο, απαντά ο Bauer, το γεγονός ότι δεν πωλούνται την πρώτη χρονιά δεν σημαίνει ότι δεν πωλούνται γενικά, απλώς σημαίνει ότι η αξία που ενσωματώνουν (δηλαδή η συσσωρευμένη υπεραξία) δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί *την πρώτη χρονιά*. Αν δεν πωληθούν την πρώτη, τότε θα πωληθούν οπωσδήποτε τη δεύτερη χρονιά - αφού αλλιώς δεν μπορεί να συντελεστεί η διεύρυνση της παραγωγής- και συνεπώς η αξία τους θα πραγματοποιηθεί τότε. Τι θα συμβεί, όμως, αν βάλουμε και τα «τρίτα πρόσωπα» στο «παιχνίδι»; Ο Bauer απαντά:

«Αν αυτά τα εμπορεύματα [που ενσωματώνουν την υπεραξία - Χ.Μ.] πετιόντουσαν εκτός του καπιταλιστικού κόσμου, τότε το επόμενο έτος δεν θα ήταν δυνατή καμία συσσώρευση σε διευρυμένη κλίμακα· δεν θα μπορούσαν να εξασφαλιστούν ούτε τα απαραίτητα μέσα παραγωγής για τη διεύρυνση του παραγωγικού μηχανισμού ούτε τα απαραίτητα μέσα συντήρησης για τη διατροφή των αυξημένων εργατών. *Ο αποκλεισμός αυτού του μέρους του υπερπροϊόντος από την καπιταλιστική αγορά δεν θα διευκόλυνε, όπως θεωρεί η Luxemburg, τη συσσώρευση, αλλά αντίθετα θα καθιστούσε αδύνατη κάθε συσσώρευση*» (Bauer, 1913: 868).

Μετά την απάντηση στη Luxemburg, ο Bauer παρουσιάζει στο ίδιο άρθρο μία ενδιαφέρουσα ανάλυση για τη σχέση ανάμεσα στην υποσυσσώρευση και την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου από τη μία και τα όρια του καπιταλισμού από την άλλη. Έχοντας αποδείξει ότι αν υποθέσουμε τον ίδιο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και του μεταβλητού κεφαλαίου δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα πραγματοποίησης του προϊόντος από τους καπιταλιστές και τους εργάτες και καμία ανάγκη «τρίτων προσώπων» (αφού σε αυτή την περίπτωση «Η καταναλωτική δύναμη της συνολικής οικονομίας αυξάνεται εξίσου γρήγορα με την αξία του προϊόντος»), ο Bauer αναιρεί αυτή την υπόθεση για να δει τι μπορεί να συμβεί στην πραγματική ζωή στον καπιταλισμό. Αν ο ρυθμός αύξησης της συσσώρευσης είναι μικρότερος από τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού, τότε προκύπτει υποσυσσώρευση η οποία συνεπάγεται ανεργία, μείωση των μισθών, αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης και αύξηση του ποσοστού κέρδους. Αυτές οι τάσεις θα συνεχίζονται μέχρις ότου οι μισθοί να πέσουν τόσο και ο βαθμός εκμετάλλευσης να ανέβει τόσο, ώστε -παρά την τάση σχετικής μείωσης του

μεταβλητού κεφαλαίου- να απορροφηθούν όλοι οι άνεργοι εργάτες και να επανακτηθεί η ισορροπία ανάμεσα στο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Αν ο ρυθμός αύξησης της συσσώρευσης συνεχίσει να αυξάνεται με συνέπεια ο ρυθμός αύξησης του μεταβλητού κεφαλαίου να υπερκεράσει το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού, τότε προκύπτει υπερσυσσώρευση η οποία συνεπάγεται αύξηση των μισθών, μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης και μείωση του ποσοστού κέρδους. Σε αυτή την περίπτωση, η προσαρμογή του ρυθμού συσσώρευσης στο ρυθμό αύξησης του πληθυσμού γίνεται μέσω καταστροφικών κρίσεων, καταστροφή κεφαλαίου και αξιών και απότομη πτώση του ποσοστού κέρδους. Αυτός είναι, σύμφωνα με τον Bauer, ο ενδογενής μηχανισμός προσαρμογής της καπιταλιστικής οικονομίας, ο οποίος περιλαμβάνει ως παροδικές του φάσεις τόσο την υποσυσσώρευση όσο και την υπερσυσσώρευση.

Αυτός ο μηχανισμός, όμως, συμπληρώνει ο Bauer, επιβάλλεται και στις διεθνείς σχέσεις. Πώς γίνεται αυτό;

«Χώρες με διαρκή υπερσυσσώρευση τοποθετούν ένα μεγάλο, αυξανόμενο μέρος της υπεραξίας που συσσωρεύεται ετησίως στο εξωτερικό (...) Χώρες με διαρκή υποσυσσώρευση έλκουν κεφάλαιο από το εξωτερικό και στέλνουν εργατικές δυνάμεις προς το εξωτερικό» (Bauer, 1913: 871).

Έχοντας παρουσιάσει αυτό τον εγγενή μηχανισμό προσαρμογής της καπιταλιστικής οικονομίας, ο Bauer επανέρχεται στη Luxemburg. Όπως λέει, ενώ η Luxemburg ανέδειξε σωστά ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου έχει εσωτερικά όρια, προσδιόρισε λαθεμένα την πηγή αυτών των ορίων. Έτσι, ενώ είναι προφανώς λαθεμένη η θέση των απολογητών του καπιταλισμού ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση δεν έχει όρια, πρέπει αυτά τα όρια να προσδιοριστούν σωστά. Προτού, όμως, ο Bauer αναδείξει ποια είναι, σύμφωνα με αυτόν τα όρια του καπιταλισμού, επεκτείνει την κριτική του στη Luxemburg και στα ζητήματα του ιμπεριαλισμού. Σημειώνει ότι σε άμεση συνάρτηση με το λαθεμένο προσδιορισμό των ορίων του καπιταλισμού μέσω της προοπτικής εξάντλησης των «τρίτων προσώπων», βρίσκεται και το άλλο σημαντικό λάθος της Luxemburg, αυτό του προσδιορισμού του ιμπεριαλισμού μέσω της αναγκαστικής αναζήτησης πώλησης των καπιταλιστικά παραγμένων εμπορευμάτων σε περιοχές στις οποίες δεν κυριαρχεί ακόμα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Ο ιμπεριαλισμός, λέει ο Bauer, αποτελεί «ένα μέσο περαιτέρω επέκτασης των ορίων της συσσώρευσης» ακριβώς επειδή καταστρέφει βίαια τους παλιούς τρόπους παραγωγής και αυξάνει τη διαθέσιμη εργατική δύναμη, είτε μέσω της μετανάστευσης στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικά χώρες είτε μέσω της αύξησης της πώλησης της εργατικής δύναμης στο ευρωπαϊκό και αμερικανικό κεφάλαιο που δραστηριοποιείται στις ίδιες τις χώρες τους.

Ο ιμπεριαλισμός αυξάνει, σύμφωνα με τον Bauer, τα όρια της συσσώρευσης στις αναπτυγμένες χώρες και επειδή αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις τους με τους εξής τρόπους: πρώτον με την αύξηση του μεριδίου στην οικονομία των κλάδων με μεγαλύτερη της μέσης οργανική σύνθεση κεφαλαίου (και συνεπώς ψηλότερη της μέσης παραγωγικότητα) και δεύτερον μέσω της διασφάλισης για το κεφάλαιο εκείνων των στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας που βρίσκονται εκτός της χώρας (π.χ. πρώτες ύλες). Τέλος, ο ιμπεριαλισμός διευκολύνει το κεφάλαιο να ξεπεράσει πιο γρήγορα τις περιοδικές κρίσεις μέσω της διάθεσης εμπορευμάτων στο εξωτερικό.

Ο Bauer καταλήγει σε ένα τελικό συμπέρασμα όσον αφορά την προοπτική του καπιταλισμού που διαφέρει σημαντικά από αυτό της Luxemburg. Ο καπιταλισμός δεν θα καταρρεύσει (λόγω έλλειψης αγοραστών για ένα μέρος του παραγμένου προϊόντος) όταν εξαντληθούν τα «τρίτα πρόσωπα» αλλά επειδή ένα ολοένα και αυξανόμενο μέρος των λαϊκών μαζών θα συνειδητοποιήσει ότι τα ζωτικά του συμφέροντα είναι ασύμβατα με τη συνέχιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αγανάκτηση αναγκαστικά θα αυξάνεται αφού στην περίπτωση της απρόσκοπτης επέκτασης του καπιταλισμού, ο λαός αντιμετωπίζει ανταγωνισμό στρατιωτικών εξοπλισμών, αυξανόμενη φορολογία και καταστροφικούς πολέμους ενώ σε περίπτωση που αυτή η επέκταση παρεμποδίζεται, τότε τα όρια της συσσώρευσης στενεύουν και οι κρίσεις γίνονται ολοένα πιο συχνές, μακρόχρονες και καταστροφικές. Έτσι, αντί να περιμένουμε μέχρι την εξαφάνιση και του τελευταίου αγρότη και μικροαστού, ο καπιταλισμός θα πέσει πολύ νωρίτερα από την αυξανόμενη αγανάκτηση της εργατικής τάξης, η οποία συνεχώς αυξάνεται και εκπαιδύεται, συνενώνεται και οργανώνεται από την ίδια τη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής.

Η ανταπάντηση της Luxemburg στον Bauer γράφτηκε το 1915 μέσα στο κελί των γυναικείων φυλακών του Βερολίνου, όπου κρατούνταν για την επαναστατική της δράση –σε αντίθεση με το μέχρι τότε κόμμα της, το SPD, η ηγεσία του οποίου στήριξε έμπρακτα τις πολεμικές επιδιώξεις της γερμανικής αστικής τάξης- στο ζήτημα του χαρακτήρα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της στάσης που έπρεπε να κρατήσουν τα εργατικά κόμματα σε όλες τις εμπλεκόμενες χώρες. Το έργο της *The Accumulation of Capital, or What the Epigones Have Made of Marx's Theory* (Tarbuck, 1972) δημοσιεύτηκε το 1921, τρία χρόνια σχεδόν μετά τη δολοφονία της.

Σε αυτό, η Luxemburg –παρακινημένη εν μέρει από πολιτικά κίνητρα- στρέφεται ενάντια στην κεντριστική τάση της σοσιαλδημοκρατίας, στην οποία ανήκαν οι Kautsky και Bauer. Ισχυρίζεται ότι αν ισχύει ότι η καπιταλιστική παραγωγή μπορεί πάντα να πραγματοποιείται, τότε αποδεχόμαστε τα εξής: Πρώτον, ότι η παραγωγή δημιουργεί πάντα τη δική της ζήτηση, ότι η παραγωγή

ταυτίζεται με την κυκλοφορία και ότι σε αυτή την περίπτωση η μόνη πιθανή αιτιολόγηση των κρίσεων είναι οι κλαδικές δυσαναλογίες, συμπεράσματα τα οποία αναιρούν τη μαρξική ανάλυση. Δεύτερον, ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν γνωρίζει κανένα αντικειμενικό οικονομικό όριο και επομένως σε αυτή την περίπτωση η όποια επίκληση της ανατροπής του βασίζεται λαθεμένα μόνο σε ιδεολογικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν αντανακλούν παρά την πίστη στην αντικειμενική αναγκαιότητα του σοσιαλισμού. Επίσης, αυτή η ανάλυση εμποδίζει την κατανόηση του γεγονότος του «ανταγωνισμού για τις πιο μακρινές αγορές και τις εξαγωγές κεφαλαίου, το πλέον κυρίαρχο χαρακτηριστικό του σύγχρονου ιμπεριαλισμού».

Το επίκεντρο, ωστόσο, της κριτικής της Luxemburg στον Bauer είναι ότι η ανάλυση του αποδέχεται ως βασική αρχή της συσσώρευσης την πληθυσμιακή θεωρία για να συμπληρώσει ότι ίχνη αυτής της αντίληψης δεν βρίσκουμε «ούτε στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* του Marx, ούτε στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, ούτε σε άλλα μαρξικά γραπτά». Η Luxemburg λοιπόν ισχυρίζεται ότι η δημογραφική αλλαγή δεν μπορεί να αποτελεί τη βάση της συσσώρευσης αφού αυτή μπορεί να αναπτύσσεται και με έναν σταθερό πληθυσμό (όπως στη Γαλλία). Όπως σημειώνει, ο Marx αποδέχεται την ακριβώς αντίστροφη σχέση ανάμεσα στη συσσώρευση και την αύξηση του πληθυσμού θεωρώντας ότι η δεύτερη εξαρτάται από την πρώτη και όχι, όπως υποθέτει ο Bauer, το αντίστροφο. Επίσης, η Luxemburg ισχυρίζεται ότι η αποδοχή του Bauer ότι το μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή το άθροισμα των μισθών, πρέπει να αυξάνεται όσο και ο πληθυσμός συνεπάγεται την αποδοχή της αδυναμίας έκφρασης της αύξησης της παραγωγικότητας στη μείωση των τιμών. Αν όμως συνυπολογιστεί αυτός ο παράγοντας και με δεδομένη τη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης, τότε μία αύξηση του πληθυσμού κατά 5% συνεπάγεται π.χ. μία διαδοχική αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου κατά $4\frac{3}{4}$, $4\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{4}$, 4% κλπ. Αν, από την άλλη, το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης αυξάνεται στον ίδιο βαθμό με το μεταβλητό κεφάλαιο, τότε αυτό σημαίνει ότι «όλη η τεχνολογική πρόοδος είναι προς όφελος των εργατών μόνο» μη αφήνοντας χώρο ούτε στην αύξηση της κατανάλωσης ούτε στη συσσώρευση των καπιταλιστών. Αυτό, φυσικά, θα έρχονταν σε αντίθεση και με την άλλη υπόθεση του Bauer, αυτή του σταθερού βαθμού εκμετάλλευσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΡΩΣΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

5.1. Εισαγωγή

Το δεύτερο κύμα συζήτησης γύρω από μια σειρά θεωρητικά ζητήματα του μαρξισμού έλαβε, παραδόξως, χώρα στην τσαρική Ρωσία³⁸. Φυσικά, όταν λέμε Ρωσία εννοούμε κυρίως τη δυτική, την ευρωπαϊκή Ρωσία με επίκεντρο την Αγία Πετρούπολη η οποία ήταν σε άμεση αλληλεπίδραση με τις εξελίξεις στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Γερμανία, στην Ελβετία και στη Γαλλία, όπου άλλωστε σπούδασαν και έζησαν ένα διάστημα της ζωής τους οι περισσότεροι Ρώσοι μαρξιστές θεωρητικοί.

Ωστόσο, το ερώτημα που μπήκε στο επίκεντρο της συζήτησης στη Ρωσία (οδηγώντας φυσικά στην πορεία σε σχετικές θεωρητικές γενικεύσεις) ήταν τελείως διαφορετικό από αυτό στη Γερμανία. Πιο συγκεκριμένα, το ερώτημα εκεί ήταν κατά πόσο μπορεί να αξιοποιηθεί η πατροπαράδοτη κοινοτική αγροτική παραγωγή (*obshchina* ή *mir*) -η οποία βασιζόταν στην κοινή ιδιοκτησία και αξιοποίηση της γης- ως εφαλτήριο απευθείας μετάβασης στο σοσιαλισμό χωρίς να μεσολαβήσει η ανάπτυξη του καπιταλισμού με τα βάσανα που αυτή επιφέρει και τα οποία με τόσο γλαφυρό τρόπο περιγράφονται στο *Κεφάλαιο*. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1861 -η οποία καταργούσε τη δουλοπαροικία με ένα τρόπο όμως που δεν έθιγε σοβαρά τα συμφέροντα της μεγάλης γαιοκτησίας- σε συνδυασμό με τα πρώτα δείγματα ενός ισχυρού κύματος καπιταλιστικής βιομηχανικής ανάπτυξης, κυρίως με την εισροή ξένου κεφαλαίου από το 1880 κι έπειτα, έφεραν αυτό το ερώτημα με επιτακτικό τρόπο στο προσκήνιο.

Έτσι, σε αντίθεση με τη συζήτηση στη Γερμανία, το βασικό ερώτημα δεν ήταν η πιθανότητα οικονομικής κατάρρευσης του καπιταλισμού αλλά το ακριβώς αντίθετο, η δυνατότητα ανάπτυξης του στη ρωσική οικονομία. Από την απάντηση αυτού του θεωρητικού ερωτήματος καθοριζόταν, άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό και τα πολιτικά καθήκοντα των μαρξιστικών οργανώσεων που είχαν αρχίσει να

³⁸ Σε μεγάλο βαθμό, η ρωσική συζήτηση προηγήθηκε χρονικά ή εξελίχθηκε παράλληλα με τη μαρξιστική συζήτηση στη Γερμανία και την Ευρώπη που έχουμε πραγματευτεί μέχρι τώρα. Ωστόσο, επιλέχθηκε να παρουσιαστεί μετά από αυτήν αφού η τελευταία έχει πιο άμεση και γενική αναφορά στο *Κεφάλαιο* αλλά και σε πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες τη στιγμή που η ρωσική συζήτηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις τεράστιες ιδιαιτερότητες της ρωσικής κοινωνίας της εποχής. Έτσι, η μαρξιστική συζήτηση στη δυτική Ευρώπη αποτελεί -εξεταζόμενη εκ των υστέρων- σημείο αναφοράς για όλες τις αντίστοιχες συζητήσεις, όπως η ρωσική.

φυτρώνουν στο εύφορο θεωρητικά έδαφος της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Αυτό το ερώτημα, όμως, λειτούργησε και ως «θερμοκήπιο» μιας πολύ πιο ευρείας θεωρητικής αναζήτησης που –έχοντας αναφορά στο *Κεφάλαιο* του Marx- άγγιξε ζητήματα αξίας, κρίσης, Πίστης και ιμπεριαλισμού, τα ίδια δηλαδή ζητήματα που απασχόλησαν, από άλλη αφετηρία, και τους Γερμανούς και Ευρωπαίους μαρξιστές.

Ο Engels και ακόμα περισσότερο ο Marx βίωσαν τα πρώτα βήματα της μεγάλης καπιταλιστικής ανάπτυξης στη Ρωσία και τη θεωρητική συζήτηση που τα συνόδευε. Σε αυτούς στράφηκαν άλλωστε –τόσο στα έργα τους όσο και στους ίδιους μέσω προσωπικών επιστολών- για να απαντήσουν στα παραπάνω σύνθετα ζητήματα. Καθόλου τυχαίο δεν είναι λοιπόν ότι –προς μεγάλη έκπληξη των Marx και Engels οι οποίοι θεωρούσαν τη Ρωσία ως το μεγαλύτερο αντεπαναστατικό προπύργιο και ως το μεγαλύτερο κίνδυνο της επανάστασης στην Ευρώπη- στη Ρωσία έλαβε χώρα η πρώτη, «αριστουργηματική» σύμφωνα με τον Marx, μετάφραση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1872 αλλά και του δεύτερου τόμου το 1885 (το οποίο περιλαμβάνει και τα πολύ βασικά για τη σχετική συζήτηση «σχήματα αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου») γνωρίζοντας πολύ μεγάλη ανταπόκριση στους κύκλους των διανοούμενων της χώρας³⁹.

Αντίστοιχα και ο ίδιος ο Marx ανέπτυξε από το 1870 κι έπειτα όλο και περισσότερο το ενδιαφέρον του προς τις θεωρητικές και πολιτικές εξελίξεις στη Ρωσία, μαθαίνοντας μάλιστα ρωσικά γι' αυτό το σκοπό. Όπως έγραφε ήδη από το 1871, αποδεικνύοντας το πολιτικό αισθητήριο του: «Η διανοητική κίνηση που λαμβάνει χώρα τώρα στη Ρωσία δείχνει ότι κάτι κυοφορείται βαθιά κάτω από την επιφάνεια. Τα μυαλά συνδέονται πάντα μέσω αόρατων νημάτων με το body (σώμα) του λαού» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 150).

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε τις βασικές παρεμβάσεις σε αυτή τη συζήτηση, οι οποίες διασταυρώθηκαν αναπόφευκτα στην πορεία με την αντίστοιχη συζήτηση στην Ευρώπη. Όπως θα φανεί, και στη ρωσική θεωρητική συζήτηση διατηρείται η κυριαρχία του πολιτικού στοιχείου, το γεγονός δηλαδή

39 Στην επιστολή του στον Kugelmann στις 12 Οκτώβρη 1868, ο Marx σημειώνει: «Πρόκειται για ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι οι Ρώσοι, που τους πολεμάω ασταμάτητα εδώ και 25 χρόνια, όχι μόνο στα γερμανικά, αλλά και στα γαλλικά και στα αγγλικά, ήταν πάντα “στηρίγματα” μου (...) Και το πρώτο ξένο έθνος που μεταφράζει *Το Κεφάλαιο* είναι το ρωσικό. Αλλά δεν πρέπει να παραφουσκώνουμε τη σημασία όλων αυτών. Η ρωσική αριστοκρατία ανατράφηκε στη νεότητα της στα γερμανικά πανεπιστήμια και στο Παρίσι. Λαχταράει πάντα το πιο ακραίο που προσφέρει η Δύση». Επίσης, στις 5 Νοέμβρη 1880, ο Marx γράφει στον Sorge: «Στη Ρωσία, όπου *Το Κεφάλαιο* διαβάζεται κι αναγνωρίζεται περισσότερο απ' οπουδήποτε αλλού, η επιτυχία μας είναι ακόμα μεγαλύτερη» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 87 και 273 αντίστοιχα).

ότι οι συμμετέχοντες σε αυτήν αποτελούν (με εξαίρεση τους «νόμιμους μαρξιστές») θεωρητικά στελέχη συγκεκριμένων πολιτικών ρευμάτων και οι αναλύσεις τους συνδέονται άμεσα με την πολιτική τοποθέτηση των συλλογικών φορέων τους.

5.2. Η άρνηση της δυνατότητας ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία από τους Ναρόντνικους

Το πρώτο, χρονικά, πολιτικό ρεύμα στη χώρα με αναφορά στο μαρξισμό είναι αυτό των Ναρόντνικων ή Λαϊκιστών. Σύμφωνα με αυτούς, το *Κεφάλαιο* του Marx –και συγκεκριμένα ο πρώτος τόμος του που πρόσφατα είχε κυκλοφορήσει στα ρωσικά-αποτελεί την καλύτερη απόδειξη των δεινών που περιμένουν το ρωσικό λαό αν ακολουθήσει τον καπιταλιστικό δρόμο ανάπτυξης. Αντί αυτού, ο ρωσικός λαός θα πρέπει να αξιοποιήσει τη ρωσική κοινότητα για να περάσει στο σοσιαλισμό χωρίς να περάσει τα δεινά του καπιταλισμού. Με άλλα λόγια, οι Ναρόντνικοι συνδύαζαν την εχθρότητα απέναντι στην καπιταλιστική ανάπτυξη με τον εκθειασμό των πατροπαράδοτων θεσμών της αγροτικής οικονομικής ζωής.

Οι δύο βασικοί οικονομολόγοι των Ναρόντνικων ήταν ο Vasily Vorontsov και ο Nikolai Danielson. Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθεί ότι ο Danielson αποτέλεσε τον βασικό μεταφραστή της πρώτης μετάφρασης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, της ρωσικής, το 1872 –μίας μετάφρασης που ενθουσίασε τον Marx- ενώ είχε και εκτεταμένη αλληλογραφία με τον Marx και τον Engels, κυρίως για οικονομικά ζητήματα, για μία περίοδο σχεδόν τριών δεκαετιών (βλ. Μαξ και Ένγκελς, 2020)⁴⁰.

Παρά τις διαφορές ανάμεσα στον Vorontsov και τον Danielson, ενοποιητικό στοιχείο μεταξύ τους αποτελούσε η ανοιχτή αμφισβήτηση της δυνατότητας ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία, τουλάχιστον με τον τρόπο που αυτό γινόταν στη Δύση. Η Luxemburg, η οποία στο *Accumulation of Capital* χαρακτήρισε το κίνημα του Ναρόντνικισμού ως το «αυτόχθον είδος ρωσικού

40 Φυσικά, αξίζει να σημειωθεί ότι στο βαθμό που μετά το θάνατο του Marx αναπτύσσονταν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στη χώρα ο μαρξισμός και το σοσιαλδημοκρατικό κίνημα, ο Engels εστίασε τις επαφές του στη χώρα και συντάχθηκε με μαρξιστές όπως ο Plekhanov, χωρίς, ωστόσο, να διακόψει μέχρι το θάνατο του την αλληλογραφία με τον Danielson. Ενδεικτικά, ο Engels αναφέρει σε επιστολή του προς τον Plekhanov στις 26 Φλεβάρη 1895, λίγους μήνες πριν το θάνατο του: «Όσον αφορά τον Ντάνιελσον, φοβάμαι ότι δεν μπορεί να γίνει τίποτα μ' αυτόν (...) Είναι εντελώς αδύνατον να συζητήσεις με αυτήν τη γενιά Ρώσων στην οποία ανήκει, που συνεχίζει να πιστεύει ακόμα στην αυθόρμητη κομμουνιστική αποστολή η οποία κάνει τη Ρωσία, την πραγματική Αγία Ρωσία, να ξεχωρίζει από τους άλλους κοινούς λαούς» (Μαξ και Ένγκελς, 2020:484)

σοσιαλισμού, εδραιωμένο στις ιδιαιτερότητες του ρωσικού τρόπου αγροτικής συγκρότησης» (Luxemburg, 2003: 251) παρουσιάζει σχετικά αναλυτικά τις απόψεις τους. Από αυτό το βιβλίο έχουν επιλεγεί και κάποια από τα αποσπάσματα που παρατίθενται στη συνέχεια.

Χωρίς να αρνείται τη δυνατότητα της καπιταλιστικής δραστηριοποίησης και ανάπτυξης σε ορισμένους κλάδους που προσφέρουν συγκεκριμένα φυσικά πλεονεκτήματα στη Ρωσία στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, ο Vorontson αρνείται τη δυνατότητα ο καπιταλισμός να κυριαρχήσει συνολικά στη ρωσική παραγωγή. Αυτό το συμπέρασμα απορρέει άμεσα από τις αποδοχές του για τους όρους και τη δυνατότητα πραγματοποίησης του προϊόντος γενικά στον καπιταλισμό και στη συνέχεια συγκεκριμένα στη Ρωσία.

Όσον αφορά την πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος γενικά στον καπιταλισμό, ο Vorontson ισχυρίζεται ότι η υπεραξία, η οποία αποτελεί το κίνητρο της παραγωγής στον καπιταλισμό, δεν μπορεί να καταναλωθεί ολόκληρη από τους καπιταλιστές και το μη καταναλωμένο μέρος πρέπει να μετατραπεί σε χρήμα έτσι ώστε να μην πάει χαμένο. Ακριβώς όμως επειδή αυτό δεν μπορεί να γίνει εντός της χώρας από τους καπιταλιστές και τους εργάτες, «πρέπει να εξαχθεί στο εξωτερικό και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι ξένες αγορές είναι απαραίτητες σε χώρες που επιχειρούν το καπιταλιστικό εγχείρημα» (Luxemburg, 2003: 258). Αντίστοιχα, ο λόγος για τον οποίο η κλασική πολιτική οικονομία δεν είδε αυτό το πρόβλημα και γενικά δεν επικέντρωσε στην πραγματοποίηση του υπερπροϊόντος είναι ότι αμέσως αφότου διατύπωσε την εργασιακή θεωρία της αξίας, την αντικατέστησε στην πράξη με τα «κόστη παραγωγής». Αν θεωρείς ότι οι αναλογίες ανταλλαγής των εμπορευμάτων είναι ανάλογες της σχέσης των «κοστών παραγωγής» τους, τότε δεν μένει χώρος ούτε για κανένα υπερπροϊόν ούτε για την πραγματοποίηση του και τις κρίσεις που αυτή συνεπάγεται. Ωστόσο, οι κρίσεις υπάρχουν στον καπιταλισμό και οφείλονται, σύμφωνα με τον Vorontson, στην «ανικανότητα των επιχειρηματιών να καταναλώνουν το σύνολο του εισοδήματος τους» (Luxemburg, 2003: 260). Στη βάση της παραπάνω ανάλυσης, ο Vorontson καταλήγει στο εξής συμπέρασμα:

«Αν η βιομηχανική οργάνωση που κυριαρχεί στη Δ. Ευρώπη είναι να ευδοκιμήσει και να ανθήσει περαιτέρω, μπορεί να το κάνει μόνο με δεδομένο ότι θα βρεθούν κάποια μέσα για να καταστραφεί εκείνο το μέρος του εθνικού εισοδήματος που αναλογεί στους καπιταλιστές και βρίσκεται πάνω από την καταναλωτική τους ικανότητα. Η πιο απλή λύση θα είναι μία κατάλληλη αλλαγή στην κατανομή του συνολικού εισοδήματος ανάμεσα σε αυτούς που παίρνουν μέρος στην παραγωγή. Αν οι επιχειρηματίες διατηρούσαν για τους εαυτούς τους μόνο εκείνο το μέρος από τη συνολική αύξηση του εθνικού εισοδήματος που χρειαζόνταν για την ικανοποίηση όλων των γούστων και καπρίτσιων τους,

αφήνοντας το υπόλοιπο για την εργατική τάξη, για τη μάζα του λαού, τότε το καθεστώς του καπιταλισμού θα ήταν διασφαλισμένο για πολύ καιρό ακόμα» (Luxemburg 2003: 261).

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ενώ η εστίαση του προβλήματος όσον αφορά την αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου βρίσκεται πολύ κοντά στην ανάλυση της Luxemburg, η λύση που προτείνει ο Vorontson έχει τον ουτοπικό χαρακτήρα της ηθικής παράκλησης και βρίσκεται πολύ μακριά από την αντίστοιχη λύση της Luxemburg, η οποία, όπως έχουμε δει, συνίσταται στην κατανάλωση των «τρίτων προσώπων», στο μιλιταρισμό κλπ. Αυτή η λύση του Vorontson είναι, αντίθετα, πανομοιότυπη, αν όχι ακριβώς η ίδια, με την προτεινόμενη λύση του Hobson.

Όσον αφορά τη Ρωσία, συγκεκριμένα, τα προβλήματα πραγματοποίησης συνίστανται στην πολύ χαμηλή ζήτηση προϊόντων στην εγχώρια αγορά από τη μία και στην έλλειψη διεθνών αγορών διάθεσης των εμπορευμάτων από την άλλη, οι οποίες θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τη γρήγορη βιομηχανική ανάπτυξη. Αυτό το τελευταίο πρόβλημα εμφανίζεται στη Ρωσία λόγω της καθυστερημένης εισόδου της στη διεθνή αγορά, σε μία περίοδο κατά την οποία ήδη αυτή κυριαρχούταν από τις παλιές μεγάλες καπιταλιστικές δυνάμεις.

Η παρέμβαση του Danielson βασίζεται στα ίδια θεμέλια –τη δυσκολία πραγματοποίησης του προϊόντος στην αγορά- αλλά έχει πολύ πιο εκλεπτυσμένα θεωρητικά χαρακτηριστικά. Ποιες ήταν λοιπόν οι ιδιαιτερότητες της υποκαταναλωτικής προσέγγισης του Danielson;

Πρώτον, θεωρούσε ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη τείνει να πιέζει σχετικά όλο και περισσότερο εκείνο το μέρος του προϊόντος που πάει για μισθούς (λόγω αύξησης της εντατικότητας, εξώθησης της εργασίας από τα σύγχρονα μέσα παραγωγής, επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας κλπ) με συνέπεια να μειώνεται το μέρος του προϊόντος που μπορεί να τραβήξει η εργατική τάξη από την αγορά, και αυτό ισχύει ακόμα κι αν οι μισθοί αυξάνονται αλλά σε μικρότερο βαθμό από τις αποταμιεύσεις των καπιταλιστών. Δεύτερον, ο καπιταλισμός καταλαμβάνει σταδιακά κλάδους που προσέφεραν συμπληρωματική απασχόληση στους χωρικούς με συνέπεια αυτοί να μπορούν να αγοράζουν ολοένα και λιγότερα προϊόντα. Τρίτον, η αστική τάξη, όσα καταναλωτικά καπρίτσια κι αν επιδιώκει, για διάφορους λόγους δεν θα μπορέσει να καταναλώσει η ίδια το σύνολο του υπερπροϊόντος. Αυτό προκύπτει π.χ. επειδή ένα μέρος του πρέπει να διατεθεί για συσσώρευση ή/και επειδή ένα ολοένα αυξανόμενο με τη συσσώρευση μέρος του υπερπροϊόντος παίρνει την υλική μορφή μέσων παραγωγής που δεν μπορούν να καταναλωθούν από τους καπιταλιστές αλλά μόνο να χρησιμοποιηθούν ως κεφάλαιο ή/και επειδή η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας δημιουργεί αναγκαστικά τόσο τεράστιες μάζες φθηνών εμπορευμάτων που δεν μπορούν να

καταναλωθούν από μία χούφτα καπιταλιστές. Το συμπέρασμα του είναι ότι συνεχώς στενεύουν τα όρια της εσωτερικής αγοράς:

«Ακριβώς όπως ένας ξεχωριστός βιομήχανος δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί ως καπιταλιστής ούτε για μία μέρα αν η αγορά του περιοριζόταν στις απαιτήσεις των εργατών του και τις δικές του, έτσι και η εγχώρια αγορά ενός αναπτυγμένου καπιταλιστικού έθνους είναι επίσης αναγκαστικά ανεπαρκής» (Luxemburg, 2003: 265).

Έτσι, κάθε αναπτυγμένο καπιταλιστικά έθνος θα αντιμετωπίσει, αργά ή γρήγορα, τα εγγενή όρια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Και σε αυτό το σημείο, ο Danielson επαναλαμβάνει σχεδόν αυτούσιο το επιχείρημα του Vorontsov, σύμφωνα με το οποίο όσο πιο αργά εισέλθει μία χώρα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, τόσο πιο έντονα θα βιώσει τις αντιθέσεις και τα όρια του αφού μετά τον κορεσμό της εγχώριας αγοράς δεν μπορεί να βρεθεί κανένα υποκατάστατο της στη διεθνή αγορά, η οποία έχει κατακτηθεί από τις παλαιότερες καπιταλιστικές χώρες.

Πριν περάσουμε όμως στην ανάπτυξη των οικονομικών αντιλήψεων της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας –η οποία αναπτύχθηκε σε κάποια βαθμό από τα σπλάχνα του Ναροντικισμού- αξίζει να ρίξουμε μια σύντομη ματιά στην πορεία της σκέψης των Marx και Engels όπως αποτυπώνεται στην αλληλογραφία τους με Ρώσους θεωρητικούς.

Αρχικά, οι Marx και Engels δεν απέκλειαν το ενδεχόμενο υπερπήδησης του καπιταλιστικού σταδίου ανάπτυξης της ρωσικής κοινωνίας και αξιοποίησης της ρωσικής κοινότητας για το πέρασμα στο σοσιαλισμό, αν και κάποιες φορές τόνιζαν ότι αυτό προϋποθέτει την επικράτηση του σοσιαλισμού στη Δυτική Ευρώπη. Στην πορεία και ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Marx, όπου ήταν φανερό η παρακμή της ρωσικής κοινότητας, η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία αλλά και η αδυναμία επικράτησης της επανάστασης στη Δύση, ο Engels ήρθε σε αντιπαράθεση με τον Danielson που επέμενε δογματικά σε αυτή την προοπτική.

Πιο συγκεκριμένα, στις 8 Μάρτη 1881, ο Marx γράφει σε μία γνωστή του επιστολή προς τη Wera Sassulitsch (αφότου έχει παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται ο ιστορικός χωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στην Αγγλία και τη Δυτική Ευρώπη):

«Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας στη Δύση, αυτό που λαμβάνει χώρα είναι η μετατροπή μιας μορφής ατομικής ιδιοκτησίας σε μία άλλη μορφή ατομικής ιδιοκτησίας. Στους Ρώσους χωρικούς, αντιθέτως, είναι η κοινοτική τους ιδιοκτησία αυτή που πρέπει να μετατραπεί σε ατομική. Η ανάλυση που δίνεται στο *Κεφάλαιο* δεν περιλαμβάνει λοιπόν κανενός είδους αποδείξεις ούτε υπέρ, ούτε ενάντια στη βιωσιμότητα της αγροτικής κοινότητας, αλλά η ειδική μελέτη που έχω κάνει γι' αυτό το θέμα με βάση αυθεντικές πηγές με έχει πείσει ότι αυτή η

αγροτική κοινότητα αποτελεί τη βάση για την κοινωνική αναγέννηση της Ρωσίας» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 283-284)

Λίγους μήνες νωρίτερα, ο Engels συνδέει (σε μία επιστολή του προς την Gorbunova στις 5 Αυγούστου 1880) με τον εξής τρόπο τις προοπτικές του σοσιαλισμού στη Ρωσία με τις αντίστοιχες στην Ευρώπη:

«Η αναφορά σας στις απαρχές της αποσύνθεσης της ομπστσίνα και του αρτέλ μας επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες που έχουμε πάρει και από άλλη πηγή. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία αποσύνθεσης μπορεί να διαρκέσει πολύ. Και επειδή το γενικό ρεύμα στη Δυτική Ευρώπη ρέει προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση και στον επόμενο κλονισμό θα προσλάβει αναγκαστικά μία δύναμη εντελώς άλλης τάξης, θα πρέπει κανείς να περιμένει ότι και στη Ρωσία –η οποία τα τελευταία 30 χρόνια παράγει πράγματι τόσα πολλά κριτικά μυαλά- αυτό το ρεύμα θα ισχυροποιηθεί έγκαιρα σε επαρκή βαθμό, ώστε να προλάβει ν' απευθυνθεί στη χιλιόχρονη έμφυτη παρόρμηση συνένωσης του λαού [σε συνεταιρισμούς], προτού αυτή χαθεί για πάντα. Γι' αυτό το λόγο, οι παραγωγικοί συνεταιρισμοί και οι άλλοι τρόποι προώθησης του συνεταιριστικού συστήματος στο λαό θα πρέπει να προσεγγιστούν από μία άλλη οπτική γωνία στη Ρωσία σε σχέση με τη Δύση» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 269-270).

Ωστόσο, μία δεκαετία σχεδόν αργότερα, και συγκεκριμένα σε μία επιστολή στις 15 Μάρτη 1892, σημειώνει για το ίδιο ζήτημα:

«Πλησιάζει απ' ό,τι φαίνεται η στιγμή, τουλάχιστον σε κάποιες περιφέρειες, που όλοι οι παλιοί κοινωνικοί θεσμοί της ρωσικής αγροτικής ζωής όχι μόνο θα χάσουν την αξία τους για τον κάθε ξεχωριστό χωρικό, αλλά θα μετατραπούν σε δεσμά, ακριβώς όπως έγινε παλιότερα και στη Δυτική Ευρώπη. Φοβάμαι ότι σύντομα θα πρέπει να προσεγγίζουμε την ομπστσίνα σαν ένα όνειρο του παρελθόντος και να υπολογίζουμε για το μέλλον μία καπιταλιστική Ρωσία. Αναμφίβολα, με αυτή την εξέλιξη χάνεται μία μεγάλη ευκαιρία, αλλά ενάντια στα οικονομικά γεγονότα δεν μπορεί κανείς να κάνει τίποτα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 441).

Επίσης, ο Engels τονίζει ότι πριν φτάσει ένα προχωρημένο στάδιο αποσύνθεσης, η αγροτική κοινότητα θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ως βάση ανάπτυξης του σοσιαλισμού «γλιτώνοντας τη Ρωσία να περάσει από τα βάσανα του καπιταλιστικού καθεστώτος» αλλά μόνο υπό την προϋπόθεση ότι θα προηγούταν η ανατροπή του καπιταλισμού στις χώρες προέλευσης του, η οποία εν τέλει δεν επήλθε (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 460). Στο ίδιο πνεύμα τοποθετούνται οι Marx και Engels και το 1882 στον κοινό τους Πρόλογο στη 2^η ρωσική έκδοση του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*.

Κλείνοντας για τους Ναρόντνικους, θα σημειώσουμε απλώς ότι μετά την υποχώρηση του κινήματός τους, οι ιδέες τους, τόσο οι πολιτικές όσο και οι

οικονομικές επιβίωσαν και συνεχίστηκαν τροποποιημένες στο Σοσιαλιστικό Επαναστατικό Κόμμα (τα στελέχη του οποίου έμεινα γνωστά και ως εσέροι), το οποίο ιδρύθηκε το 1902.

5.3. Η «νόμιμη» υπεράσπιση της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία

Τη δυνατότητα και ωφελιμότητα της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία υπερασπίστηκαν και οι θεωρητικοί που δραστηριοποιήθηκαν κυρίως τα τελευταία έτη του 19^{ου} αιώνα και προσέλαβαν την προσωινυμία «νόμιμοι μαρξιστές». Πέρα από αυτό το παραπάνω κοινό θεωρητικό χαρακτηριστικό τους, η ομαδοποίηση τους κάτω από αυτό τον τίτλο οφείλεται στο ότι –σε αντίθεση με τους σοσιαλδημοκράτες- έδρασαν κυρίως μέσα από νόμιμους θεσμούς, όπως τα πανεπιστήμια. Οι βασικότεροι από αυτούς ήταν ο Struve, ο Bulgakov και ο Tugan Baranovsky, με τις θεωρητικές παρεμβάσεις του τελευταίου να σημαδεύουν τη συζήτηση γύρω από την οικονομική κρίση όχι μόνο στη Ρωσία αλλά και στην Ευρώπη.

Ο Peter v.Struve θεωρούσε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού όχι μόνο δεν προκαλεί μία συστολή αλλά οδηγεί στην επέκταση της εγχώριας αγοράς. Ο Struve κατηγορήσε στην ουσία τους Ναρόντνικους για μονομέρεια. Ενώ σωστά είδαν τα καταστροφικά αποτελέσματα της ανάπτυξης του καπιταλισμού στο βιοτικό επίπεδο των εργαζόμενων μαζών και στις παραδοσιακές ρωσικές μορφές οργάνωσης της παραγωγής, τους κατηγορήσε ταυτόχρονα για μη υπολογισμό του γεγονότος ότι με την αντικατάσταση της φυσικής από την εμπορευματική οικονομία ο καπιταλισμός μετατρέπει συνεχώς νέα στρώματα του λαού σε καταναλωτές εμπορευμάτων. Εν τέλει, ο καπιταλισμός, αντί να καταστρέφει την εγχώρια αγορά, είναι αυτός που τη δημιουργεί και την αναπτύσσει.

Όσον αφορά το ζήτημα της δυνατότητας πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος και ιδιαίτερα αυτού του μέρους που εκφράζει την υπεραξία, ο Struve υπερασπίστηκε την ανάγκη ύπαρξης «τρίτων προσώπων», τα οποία υπάρχουν σε όλες –ακόμα και στις πιο αναπτυγμένες- καπιταλιστικές οικονομίες. Ιδιαίτερα για τη Ρωσία, σημείωσε ότι η ύπαρξη τεράστιων ποσοτήτων τέτοιων «τρίτων προσώπων» μειώνει δραστικά σε σχέση με τις άλλες χώρες την ανάγκη των ξένων αγορών για την πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος. Έτσι, σε κάθετη αντίθεση με τους Ναρόντνικους, προβλέπει λαμπρό μέλλον για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία.

Ο Bulgakov, από την άλλη, υπερασπίζεται την ανάλυση του Marx στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* απορρίπτοντας την ανάγκη των «τρίτων προσώπων» για την επιβίωση του καπιταλισμού. Επίσης, θέτει και πάλι το

ζήτημα που απασχόλησε και τον Marx: που θα βρεθούν τα χρήματα για την πραγματοποίηση του προϊόντος στη διευρυμένη αναπαραγωγή και συγκεκριμένα για την αγορά εκείνου του μέρους του προϊόντος που εκφράζει την υπεραξία; Αυτό το ερώτημα το απαντάει σημειώνοντας ότι οι καπιταλιστές πρέπει να έχουν ένα απόθεμα χρημάτων για την πραγματοποίηση της υπεραξίας ενώ ταυτόχρονα –σε συνθήκες ισχύος του Κανόνα του Χρυσού- πρέπει να αυξάνεται και η εξόρυξη του χρυσού. Στη συνέχεια, ο Bulgakov παρουσιάζει τη θέση (την οποία θα τονίσει ακόμα περισσότερο ο Tugan-Baranovsky) ότι η αναπαραγωγή του κοινωνικού προϊόντος εξαρτάται –όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός- όλο και λιγότερο από την κατανάλωση και όλο και περισσότερο από την ίδια την παραγωγή και τη ζήτηση που αυτή δημιουργεί. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι, παράλληλα με την απόρριψη της αδυναμίας αναπαραγωγής του καπιταλισμού χωρίς «τρίτα πρόσωπα», ο Bulgakov εντοπίζει την αδυναμία του στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους (Luxemburg, 2003: 277-289 και 305).

Επίσης, ο Bulgakov απέρριπτε τον τρόπο μετατροπής των αξιών των εμπορευμάτων σε τιμές παραγωγής από τον Marx με μία λογική πανομοιότυπη με αυτή του Böhm-Bawerk:

«Ακόμα και αν οι συνολικές τιμές στην οικονομία συμπίπτουν με τη συνολική αξία, αυτό δεν σημαίνει ότι η αξία καθορίζεται από την εργασία και το κέρδος από τη υπεραξία (...) Αν δεν αποδειχτεί ότι σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση το κέρδος αποτελείται από υπεραξία, τότε είναι περίεργο να ορίζεις το μέσο ποσοστό κέρδους διαιρώντας τη συνολική υπεραξία με το συνολικό κεφάλαιο (...) Κάτι τέτοιο αποτελεί ένα πλήρες *partition principii*, παρόλο που αποτελεί το διανοητικό επίκεντρο της θεωρίας» (Howard and King, 1989: 190)

Στους «νόμιμους μαρξιστές» ανήκει και ο Tugan-Baranovsky, ο οποίος έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο διεθνώς στη συζήτηση γύρω από την καπιταλιστική οικονομική κρίση. Η ιδιαιτερότητα του συνίσταται στην επικέντρωση στα σχήματα αναπαραγωγής του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο οποίος μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στα ρωσικά από τον Danielson το 1885. Ο Tugan-Baranovsky αξιοποίησε τα σχήματα αναπαραγωγής του Marx και τις δικές του προσθήκες σε αυτά για να καταλήξει στο βασικό του συμπέρασμα που δεν είναι άλλο από το ότι ο καπιταλισμός μπορεί να αναπαραχθεί κανονικά πραγματοποιώντας το κοινωνικό προϊόν χωρίς την ανάγκη «τρίτων προσώπων» εντός ή εκτός της χώρας.

Ο Tugan-Baranovsky προχώρησε σε τρεις προσθήκες στα σχήματα του Marx. Πρώτον, βασιζόμενος και σε σχετικές διατυπωμένες σκέψεις του Marx για διαίρεση της υποδιαίρεσης II σε IIa (μισθιακά προϊόντα) και IIb (πολυτελή προϊόντα), ο Tugan-Baranovsky προχώρησε στην κατηγοριοποίηση των πολυτελών προϊόντων ως υποδιαίρεση III. Δεύτερον, ενσωμάτωσε στα μαρξικά

σχήματα την αυξανόμενη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Τρίτον, έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι η καπιταλιστική παραγωγή είναι παραγωγή με σκοπό το κέρδος και όχι την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, την ικανοποίηση των καταναλωτικών απαιτήσεων ή την οικονομική ανάπτυξη. Φυσικά, αυτό το τελευταίο στοιχείο είναι αυτονόητο για κάθε μαρξιστή, ωστόσο ο Tugan-Baranovsky το πρόσθεσε ρητά γιατί θεωρούσε ότι η υποτίμηση του είναι ο λόγος για τον οποίο διάφορες εκδοχές της υποκατανάλωσης έχουν κυριαρχήσει στη μαρξιστική συζήτηση ως αιτίες της κρίσης. Επίσης, αυτό το σημείο τονίζονταν για να δείξει ότι η πραγματοποίηση της υπεραξίας ήταν ολοένα και πιο ανεξάρτητη – όσο αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου- από την κατανάλωση αφού η ίδια η διεύρυνση της παραγωγής είναι αυτή που διευρύνει την αγορά. Διατυπώνει μάλιστα τον εξής «θεμελιώδη νόμο της καπιταλιστικής ανάπτυξης»:

«Όσο περισσότερο αναπτύσσεται η τεχνική πρόοδος, τόσο περισσότερο τα καταναλωτικά αγαθά υποχωρούν συγκριτικά με τα παραγωγικά αγαθά. Η ανθρώπινη κατανάλωση παίζει έναν ολοένα και μειούμενο ρόλο σε σχέση με την παραγωγική κατανάλωση των μέσων παραγωγής» (Luxemburg, 2003: 295).

Έφτασε μάλιστα στο σημείο να παραθέσει ένα υποθετικό παράδειγμα με την παραγωγή ολοένα και περισσότερο μηχανών μέσω μηχανών, στο οποίο η υπεραξία μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά τη μειωμένη κατανάλωση των μαζών που αυτό συνεπάγεται. Όπως έγραφε:

«Όσο παράλογο κι αν φαίνεται στην “κοινή λογική”, παρόλ’ αυτά είναι δυνατό ο όγκος της κοινωνικής κατανάλωσης να μειώνεται ως σύνολο και την ίδια στιγμή η συνολική κοινωνική ζήτηση για εμπορεύματα να αυξάνεται» (Luxemburg, 2003: 291)

Με βάση τα παραπάνω, θεωρούσε ότι το βασικό πρόβλημα έγκειται στην απουσία θεσμών που θα διασφάλιζαν την αναλογικότητα ανάμεσα στους διάφορους κλάδους. Τα παραπάνω σήμαιναν για τη Ρωσία ότι ακόμα κι αν η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνδυάζονταν με την ανάπτυξη της υποκατανάλωσης, αυτό δεν θα έθετε κανένα εμπόδιο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στη χώρα, όπως ακριβώς δεν έθεσε και στη Δύση. Φυσικά, πρέπει να αναγνωριστεί ότι η θεωρητική ανάπτυξη του Tugan-Baranovsky αναφέρεται σε μία πλήρως καπιταλιστική οικονομία, απλοποιώντας λίγο τη συνθετότητα της επιχειρηματολογίας των Ναρόντικων που έχει ως κεντρικό της στοιχείο το γεγονός ότι το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της ρωσικής οικονομίας δεν κυριαρχείται από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Ωστόσο, δεδομένου ότι ο Baranovsky τόνιζε μέσω της ανάλυσης του τη δυνατότητα ρύθμισης της κατάλληλης αναλογικότητας ανάμεσα στους κλάδους, η ανάλυση του περισσότερο μπορεί να θεωρηθεί ως μία ανάλυση περί της δυνατότητας αρμονικής και ισορροπημένης ανάπτυξης του καπιταλισμού χωρίς

κρίσεις παρά ως μία θεωρία καπιταλιστικών κρίσεων. Γι' αυτό και δικαιολογημένα κατηγορούνταν εκείνη την περίοδο από τους Ρώσους μαρξιστές ως «αρμονιστής» και οπαδός του διαχειρίσιμου καπιταλισμού. Είναι επίσης σαφές ότι ο Baranovsky απέρριπτε κάθε θεωρία κατάρρευσης του καπιταλισμού ενώ θεμελίωνε την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού όχι στα αδιέξοδα του καπιταλισμού αλλά σε μία ηθική επιταγή κατάργησης της εκμετάλλευσης και της αδικίας (αποδεχόμενος άρρητα τις νεοκαντιανή φιλοσοφική ανάλυση του Bernstein).

Πέραν τούτου, το ακραίο παράδειγμα της δυνατότητας ύπαρξης κέρδους ακόμα και χωρίς τη μίσθωση εργατικής δύναμης σε έναν υποτιθέμενο πλήρως αυτοματοποιημένο καπιταλισμό αποτελούσε στην πράξη μία άρρητη άρνηση της μαρξικής θεωρίας περί κέρδους προσεγγίζοντας –ως προς το συμπέρασμα– μετέπειτα σραφιανές λογικές. Ο Ramos-Martinez (Zarembka, 2000: 45), μας υπενθυμίζει, άλλωστε, ότι ο Baranovsky αποδέχονταν την ορολογία του Rodbertus και απέρριπτε τη μαρξική διάκριση ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο. Παραθέτει, μάλιστα, από τον ίδιο τον Baranovsky το εξής απόσπασμα: «το ζήτημα του κέρδους δεν έχει τίποτα κοινό με το ζήτημα της αξίας». Ταυτόχρονα, ο ίδιος ο Baranovsky δηλώνει ότι επιχειρεί να «απελευθερώσει τη θεωρία του κέρδους από την οποιαδήποτε σχέση της με τη θεωρία της αξίας» (Zarembka, 2000: 45). Επίσης, υπερασπίζεται την ύπαρξη «εσωτερικών αντιφάσεων» στη μαρξική έννοια της αξίας επαναφέροντας στην ουσία την προσέγγιση της αξίας ως «επιπόνημα» στη οποία είχε επιτεθεί με σφοδρότητα ο Engels:

«Σύμφωνα με τον Marx, η αξία είναι αντικειμενοποιημένη εργασία. Αλλά, όπως αναγνωρίζει ανοιχτά ο Marx, η τιμή δεν ισούται με την εργασιακή αξία. Και η εργασία δεν μπορεί να αντικειμενοποιηθεί σε τίποτα άλλο, αν όχι στην τιμή. Έτσι, η αξία δεν είναι αντικειμενοποιημένη εργασία (...) [ο Marx – X.M.] ζει σε έναν φανταστικό κόσμο, ο οποίος δεν έχει καμία σχέση με τον πραγματικό κόσμο. Τα πραγματικά φαινόμενα –όπως η τιμή της γης– περιγράφονται ως φανταστικά ενώ εντελώς φανταστικές έννοιες –όπως η “ανταλλακτική αξία” που δεν παίζει κανένα ρόλο στις ανταλλακτικές σχέσεις– αναγορεύονται ως το κλειδί προς την ύψιστη οικονομική σοφία» (Howard and King, 1989: 190).

Προς αντικατάσταση της μαρξικής θεωρίας της αξίας, ο Baranovsky πρόβαλε έναν συνδυασμό του αντικειμενισμού της εργασιακής θεωρίας και του υποκειμενισμού της θεωρίας της χρησιμότητας αφού και η πραγματική οικονομική ζωή περιλαμβάνει τόσο την αντικειμενική πλευρά των όρων παραγωγής όσο και την υποκειμενική πλευρά της επιδίωξης της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας. Σύμφωνα με αυτόν, η ισορροπία (για κάθε ζεύγος εμπορευμάτων) απαιτούσε την ισότητα ανάμεσα στη σχέση των οριακών

χρησιμότητων και τη σχέση των κοστών εργασίας που απαιτούνται για την παραγωγή τους (Howard and King, 1989: 191).

Αυτή η άρρητη άρνηση της μαρξικής θεωρίας του κέρδους φανερώθηκε, όπως ήδη έχουμε δει, και με την ρητή απόρριψη του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Ο Baranovsky ήταν μάλιστα ένας από τους πρώτους που κατηγορήσε τον Marx για έλλειψη λογικής συνοχής στην παρουσίαση του νόμου ενώ είναι ίσως ο πρώτος ο οποίος διατύπωσε τη λογική του μετέπειτα θεωρήματος του Okishio υιοθετώντας όπως και αυτός έναν ταυτοχρονικό τρόπο υπολογισμού του ποσοστού κέρδους. Σημείωνε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας που συνεπάγεται η αύξηση της οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου, οδηγεί σε μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας και συνεπώς, αν δεν επέλθει αύξηση των πραγματικών μισθών, σε αρκετά μεγάλη αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης, με τελική συνέπεια την αύξηση ή τουλάχιστον τη σταθερότητα του ποσοστού κέρδους. Γι' αυτό, άλλωστε, όπως έλεγε, οι καπιταλιστές επιλέγουν να αντικαθιστούν τους εργάτες με μηχανές (Howard and King, 1989: 188)⁴¹.

5.4. Η σοσιαλδημοκρατική υπεράσπιση της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία (Plekhanov)

Στην ίδια κατεύθυνση με την σκιαγραφηθείσα σκέψη του Engels κινήθηκε και η σκέψη του θεωρούμενου ως σπουδαιότερου Ρώσου μαρξιστή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, του Plekhanov, ο οποίος μετά την αποχώρηση του από τους Ναρόντνικους, ίδρυσε το 1883 την πρώτη καθαρά μαρξιστική πολιτική ομάδα, την Ομάδα για την Απελευθέρωση της Εργασίας, τον πρόδρομο του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος Ρωσίας (ΣΔΕΚΡ). Το βασικό σημείο αντιπαράθεσης με τους Ναρόντνικους ήταν οι προοπτικές ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία.

Σε αντίθεση με αυτούς, ο Plekhanov θεωρούσε ότι, παρά τις σημαντικές διαφορές στον τρόπο εμφάνισης του, ο καπιταλισμός μπαίνει πια στη Ρωσία στις ίδιες ακριβώς «ράγες» που βρίσκεται και ο καπιταλισμός στη Δύση. Σε αντιστοιχία με αυτό, θεωρούσε ότι η τακτική της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας θα έπρεπε να υπηρετεί τη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού. Αυτό, άλλωστε, αποτέλεσε αργότερα ένα από τα μεγάλα επίδικα της αντιπαράθεσης στο

41 Ο Ramos-Martinez (Zarembka, 2000: 49) παραθέτει ένα σχόλιο του Lenin από μία επιστολή του στις 20 Ιούνη 1899 για την άρνηση από τον Baranovsky του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους: «Είναι εξοργιστικά ανόητο και παράλογο, εισάγει απλώς μία τυχαία αλλαγή στο ποσοστό της υπεραξίας για να διαψεύσει τον Marx».

εσωτερικό του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος Ρωσίας (ΣΔΕΚΡ) που οδήγησε στη δημιουργία στις γραμμές του από τη μία των μενσεβίκων, με τους οποίους τάσσονταν ο Plekhanov, και από την άλλη των μπολσεβίκων με ηγέτη τον Lenin. Οι τελευταίοι υποστήριζαν ότι ο στρατηγικός στόχος πρέπει να είναι η σοσιαλιστική επανάσταση και η εργατική εξουσία στη Ρωσία, η οποία θα μπορέσει να εδραιωθεί σε συνδυασμό με την επικράτηση των αντίστοιχων επαναστάσεων στη Δύση.

Ο Plekhanov θεωρούσε ότι η παρακμή της φυσικής οικονομίας και η συνεχής ανάπτυξη της χρηματικής οικονομίας στη Ρωσία δημιουργούσε την απαραίτητη αγορά για την ανάπτυξη του καπιταλισμού μέσω της διαφοροποίησης των -κυρίως αγροτικών- μικροπαραγωγών και του σταδιακού χωρισμού τους σε προλετάριους και κεφαλαιοκράτες (Plekhanov, 1976: 266). Δεν εστίασε, ωστόσο, στις διαφορές που επιφέρει αναγκαστικά αυτή η διαδικασία στη μεταποιητική παραγωγή στις πόλεις και στην αγροτική παραγωγή στην ύπαιθρο, με συνέπεια να υποτιμήσει σημαντικές ιδιαιτερότητες και αντιστάσεις στην τελευταία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η επιδίωξη ενός «καθαρού» μαρξισμού οδήγησε τον Plekhanov από τη μία να ασκήσει δριμυία κριτική στους αναθεωρητές (π.χ. Bernstein, Schmidt) αλλά και τους κεντριστές à la Kautsky τόσο στη Γερμανία και το SPD (βλ. Plekhanov 1976a και 1976c) όσο και στη Ρωσία, π.χ. στον Struve (βλ. Plekhanov 1976b) για την εγκατάλειψη του μαρξισμού και από την άλλη να βρεθεί «στα δεξιά» των μπολσεβίκων και της σοσιαλιστικής επανάστασης στη Ρωσία.

5.5. Η θεωρητική ανάλυση που οδήγησε στην επικράτηση της σοσιαλιστικής επανάστασης (Lenin)

Η παρέμβαση του Vladimir Ilyich Ulyanov (Lenin) ήταν καθοριστική για τη σχετική συζήτηση, όπως φάνηκε και από τη μετέπειτα κυριαρχία των απόψεων του μέσα στο ΣΔΕΚΡ και μετέπειτα στο μπολσεβίκικο κόμμα. Ο Lenin, άλλωστε, ήταν ο μόνος από τους συμμετέχοντες στη συζήτηση ο οποίος ήταν παράλληλα σημαντικός θεωρητικός και κεντρικός οργανωτής ενός επαναστατικού κόμματος, το οποίο έμελλε να πραγματοποιήσει την πρώτη νικηφόρα σοσιαλιστική επανάσταση στην ιστορία της ανθρωπότητας. Έτσι, η παρέμβαση του στην περίπλοκη αυτή θεωρητική συζήτηση γινόταν όχι μόνο από την -από μόνη της πολύ σοβαρή- σκοπιά της σωστής θεωρητικής απεικόνισης των τάσεων της ρωσικής κοινωνίας αλλά και από την πρακτική σκοπιά της κατεύθυνσης δράσης του επαναστατικού κόμματος και συγκεκριμένα του προσδιορισμού του

χαρακτήρα της επερχόμενης επανάστασης και του ρόλου της κάθε τάξης σε αυτόν.

Εδώ, δεν θα σταθούμε, ωστόσο, στην πορεία στρατηγικής επεξεργασίας του Lenin, αλλά στον οικονομικό «πυρήνα» της ο οποίος περιλαμβάνει δύο βασικά ζητήματα, πρώτον την ανάλυση του για το ζήτημα των αγορών σε συνδυασμό με τις διαγραφόμενες προοπτικές της ρωσικής κοινότητας και τα στάδια εξέλιξης της μεταποιητικής παραγωγής στη Ρωσία μετά τη μεταρρύθμιση του 1861 και δεύτερον την ανάλυση του για τον ιμπεριαλισμό.

Οι παρεμβάσεις του Lenin έγιναν σε μία περίοδο που παρέπαιε ο Ναροντικισμός και παράλληλα ήταν ισχυρή η παρέμβαση του ακαδημαϊκού «νόμιμου μαρξισμού», την οποία θεωρούσε μόνο κατ' όνομα μαρξιστική αφού εξωράιζε τον καπιταλισμό και την αστική τάξη διαστρεβλώνοντας τον επαναστατικό μαρξισμό. Όσον αφορά τον Plekhanov, ο Lenin τον κατηγορεί το 1899 στον Πρόλογο του έργου του *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία* ότι ως επικεφαλής της δεξιάς πτέρυγας της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας οδηγείται στον «εκχυδαϊσμό του μαρξισμού» και στον «καθαρό χλευασμό του διαλεκτικού υλισμού» όταν από το κοινά αποδεκτό συμπέρασμα του αστικού χαρακτήρα της επερχόμενης επανάστασης εξήγγε το εντελώς λανθασμένο συμπέρασμα του καθοδηγητικού ρόλου της αστικής τάξης σε αυτήν και της στήριξης αυτής της τάξης από τη σοσιαλδημοκρατία, αδυνατώντας να δει με συγκεκριμένο τρόπο την αποκρυστάλλωση των θέσεων των διάφορων τάξεων της ρωσικής κοινωνίας της περιόδου (Λένιν, 1971: 14).

Χαρακτηριστικό είναι ότι το πρώτο κεφάλαιο της *Ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία*, το οποίο αναφέρεται στο ζήτημα της αγοράς, τιτλοφορείται «Τα θεωρητικά λάθη των Ναρόντικων οικονομολόγων» και περιλαμβάνει την αποδόμηση των αντιλήψεων των Vorontsov και Danielson. Ο Lenin κατηγορεί τους Ναρόντικους ότι δίνοντας υπερβολική έμφαση στο ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη στη Ρωσία ωθήθηκε με τεχνητό τρόπο από διάφορα μέσα κρατικής υποβοήθησης της (τα οποία, όπως και ο Engels νωρίτερα, έτσι και ο Lenin δεν τα θεωρεί καθόλου «παρέκβαση» από κάποιον ιδεατό δρόμο ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά παρόμοια με αντίστοιχα μέτρα που πήραν τα ευρωπαϊκά κράτη σε αντίστοιχα στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού), προσπάθησαν να κρύψουν το γεγονός της «προοδευτικής ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας», η οποία «αποτελεί το βασικό στοιχείο στο προτσές της δημιουργίας της εσωτερικής αγοράς για τον καπιταλισμό». Αυτή τη ραγδαία ανάπτυξη, άλλωστε, την αποδεικνύει ο Lenin εμπειρικά τόσο για τη βιομηχανική όσο και για την αγροτική παραγωγή της Ρωσίας (Λένιν, 1971: 22-24).

Ενδείξεις αυτής της ανάπτυξης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της ανάπτυξης της εμπορευματικής και στη συνέχεια της καπιταλιστικής παραγωγής αποτελούν η αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού σε βάρος του γεωργικού και η καταστροφή των μικροπαραγωγών. Και τα δύο αυτά φαινόμενα, όχι μόνο δεν μειώνουν, όπως ισχυρίζονται οι Ναρόντικιοι, την εσωτερική αγορά αλλά την δημιουργούν εκεί που δεν υπάρχει και την διευρύνουν εκεί όπου ήδη υπάρχει, μέσω της μετατροπής των -σε σημαντικό βαθμό αυτάρκων- χωρικών ή μικροπαραγωγών σε μισθωτούς εργαζόμενους που δαπανάν το χρηματικό τους εισόδημα για την ικανοποίηση των αναγκών τους.

Όσον αφορά τη δυνατότητα πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος, ο Lenin ισχυρίζεται ότι η θεωρητική δυσκολία δεν βρίσκεται στην ερμηνεία της πραγματοποίησης εκείνου του μέρους του που εκφράζει αξιακά την υπεραξία (όπως ισχυρίζεται η Luxemburg), αλλά «στην εξήγηση της πραγματοποίησης του σταθερού κεφαλαίου» της κοινωνίας. Ενώ αυτή η εξήγηση είναι άμεση όσον αφορά την πραγματοποίηση της αξίας του σταθερού κεφαλαίου που αντικειμενοποιείται σε μέσα παραγωγής, δηλαδή σε προϊόντα της υποδιαίρεσης I (ακριβώς επειδή πραγματοποιείται εντός αυτής της υποδιαίρεσης), είναι πολύ πιο δύσκολη για εκείνο το μέρος της αξίας του σταθερού κεφαλαίου που πραγματοποιείται με τη μορφή των μέσων κατανάλωσης, δηλαδή προϊόντων της υποδιαίρεσης II. Η δυσκολία έγκειται στο ότι γι' αυτό το τελευταίο απαιτείται «η ανταλλαγή ανάμεσα σε κείνη την υποδιαίρεση της κοινωνικής παραγωγής, που παράγει μέσα παραγωγής και στην υποδιαίρεση που παράγει μέσα κατανάλωσης» (Λένιν, 1971: 29), η οποία δεν είναι καθόλου δεδομένη. Εξίσου μη δεδομένη είναι στον καπιταλισμό και η πραγματοποίηση του μεταβλητού μέρους του κεφαλαίου, αφού κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος –όπως φαίνεται να είναι οι Ναρόντικιοι- ότι θα υπάρχουν στην αγορά διαθέσιμα είδη κατανάλωσης που η αξία τους να ισούται με το μεταβλητό κεφάλαιο. Η εστίαση των Ναρόντικιων στη διεθνή αγορά είναι μία προσπάθεια ξεπεράσματος της θεωρητικής δυσκολίας μέσω της μετατόπισης του ερωτήματος σε μία ευρύτερη γεωγραφική επικράτεια, γεγονός που καθόλου δεν μεταβάλλει την ουσία του. Στο τελικό του συμπέρασμα σχετικά με το ζήτημα αποτυπώνεται η έμφαση που έδινε στις κλαδικές δυσαναλογίες ως αιτία της κρίσης:

« (...) όταν μιλά κανείς για “δυσκολίες” της πραγματοποίησης, για κρίσεις που γεννιούνται απ’ αυτές κτλ., πρέπει να παραδεχτεί, ότι οι “δυσκολίες” αυτές όχι μονάχα είναι πιθανές, μα κι αναγκαίες για όλα τα μέρη του κεφαλαιοκρατικού προϊόντος και κάθε άλλο παρά μόνο για την υπεραξία. Οι δυσκολίες αυτού του είδους, που εξαρτώνται από τη δυσανάλογη κατανομή των διάφορων κλάδων της παραγωγής, παρουσιάζονται συνεχώς όχι μονάχα στην πραγματοποίηση της υπεραξίας, μα και στην πραγματοποίηση του μεταβλητού και του σταθερού

κεφαλαίου, όχι μονάχα στην πραγματοποίηση του προϊόντος με τη μορφή ειδών κατανάλωσης, μα επίσης και με τη μορφή μέσων παραγωγής. Χωρίς τις “δυσκολίες” αυτού του είδους και τις κρίσεις γενικά δεν μπορεί να υπάρχει η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, η παραγωγή των μεμονωμένων παραγωγών για την άγνωστη σ’ αυτούς κοινή αγορά» (Λένιν, 1971: 33-34).

Επίσης, ο Lenin τονίζει ότι το κύριο συμπέρασμα που απορρέει από τη θεωρία της πραγματοποίησης του Marx είναι ότι η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, συνεπώς και της εσωτερικής αγοράς, δε γίνεται τόσο με την αύξηση των ειδών κατανάλωσης όσο με την αύξηση των μέσων παραγωγής:

«σύμφωνα με το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, το σταθερό κεφάλαιο αυξάνει γρηγορότερα από το μεταβλητό (...) η ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς για τον καπιταλισμό είναι ως ένα βαθμό “ανεξάρτητη” από την ανάπτυξη της ατομικής κατανάλωσης και συντελείται περισσότερο με την αύξηση της παραγωγικής κατανάλωσης» (Λένιν, 1971: 41-2).

Σε αυτή τη βάση, και αποδεχόμενος ως υπαρκτή, αλλά όχι μοναδική ή βασική, την αντίφαση παραγωγής-κατανάλωσης, απορρίπτει κατηγορηματικά την υποκατανάλωση ως αιτία της κρίσης στον καπιταλισμό. Παραθέτοντας μάλιστα τα αποσπάσματα του *Κεφαλαίου* που οι Ναρόντικιοι παρουσιάζουν ως τεκμήρια της δήθεν υποκαταναλωτικής θεωρίας του Marx, σημειώνει ότι δεν υπάρχει πιο παράλογο πράγμα από το να συμπεραίνεις από αυτά ότι δήθεν ο Marx δεν παραδέχονταν τη δυνατότητα πραγματοποίησης της υπεραξίας στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ότι δήθεν εξηγούσε τις κρίσεις με την ανεπαρκή κατανάλωση, κλπ (Λένιν, 1971: 47).

Έτσι, ο Lenin αρνείται το συμπέρασμα του Danielson ότι η πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος προϋποθέτει την εξωτερική αγορά και κατ’ επέκταση αρνείται το επιχείρημα της αδυναμίας ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία στη βάση του ότι δεν της έχουν μείνει και πολλά περιθώρια για διάθεση των εμπορευμάτων της στις διεθνείς αγορές αφού αυτές έχουν ήδη καταλειφθεί από τα πρώτα ισχυρά καπιταλιστικά κράτη. Γι’ αυτό, άλλωστε, και από τον Πρόλογο του βιβλίου, ο Lenin ξεκαθαρίζει ότι το ζήτημα της ανάπτυξης της αγοράς του καπιταλισμού στη Ρωσία προσεγγίζεται σε αυτό «αποκλειστικά από την άποψη της εσωτερικής αγοράς» αφήνοντας κατά μέρος «το ζήτημα της εξωτερικής αγοράς και τα στοιχεία για το εξωτερικό εμπόριο» (Λένιν, 1971: 5).

Φυσικά, από την απόδειξη του γεγονότος ότι η πραγματοποίηση του κοινωνικού προϊόντος στον καπιταλισμό μπορεί να γίνει κάλλιστα και χωρίς την εξωτερική αγορά, δεν πρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η εξωτερική αγορά δεν είναι αναγκαία για μία καπιταλιστική χώρα. Το επίδικο της αντιπαράθεσης

δεν είναι η αναγκαιότητα της εξωτερικής αγοράς για τον καπιταλισμό αλλά ο ακριβής προσδιορισμός της αιτίας αυτής της αναγκαιότητας:

«Η ανάγκη της εξωτερικής αγοράς για μία κεφαλαιοκρατική χώρα δεν καθορίζεται καθόλου από τους νόμους της πραγματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος (και της υπεραξίας ειδικά), αλλά πρώτο από το γεγονός ότι ο καπιταλισμός εμφανίζεται μόνο σαν αποτέλεσμα της πλατιά αναπτυγμένης εμπορευματικής *κυκλοφορίας*, που ξεπερνάει τα όρια του κράτους (...). Δεύτερο, (...) οι διάφοροι κλάδοι της βιομηχανίας, που χρησιμεύουν σαν “αγορά” ο ένας για τον άλλο, δεν αναπτύσσονται ισόμετρα, αλλά ξεπερνούν ο ένας τον άλλο, και η περισσότερο αναπτυγμένη βιομηχανία ζητά εξωτερική αγορά (...) Τρίτο. (...) νόμος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η συνεχής αλλαγή των τρόπων παραγωγής και η απεριόριστη αύξηση των διαστάσεων της παραγωγής (...) Κι επειδή η εμπορευματική κυκλοφορία έσπασε πια την απομόνωση και τις κλειστές πόρτες των κρατών, η φυσική τάση κάθε κεφαλαιοκρατικού κλάδου της βιομηχανίας τον οδηγεί στην ανάγκη “ν’ αναζητά ξένη αγορά”» (Λένιν, 1971: 55-57).

Πέραν της θεωρητικής συμβολή του στο ζήτημα της εσωτερικής αγοράς, ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του Lenin στη μελέτη των ζητημάτων του ιμπεριαλισμού. Όπως σημείωνε: «Το ζήτημα του ιμπεριαλισμού δεν είναι απλώς ένα από τα πιο ουσιαστικά, μα, μπορούμε να πούμε, είναι το πιο ουσιαστικό ζήτημα του τομέα εκείνου της οικονομικής επιστήμης, που μελετάει την αλλαγή των μορφών του καπιταλισμού στη νεότερη εποχή» (Λένιν, 1980: 94). Όπως ήταν, άλλωστε, αναμενόμενο, κατά τη διάρκεια του πολέμου, το ερευνητικό ενδιαφέρον του Lenin μετατοπίστηκε από τα ζητήματα της ρωσικής οικονομίας και κοινωνίας σε αυτά του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Ο Lenin θεωρούσε ότι ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτύπωνε τις θεμελιώδεις οικονομικές μεταβολές που είχαν συντελεστεί το διάστημα πριν το 1914 και αποτελούσε ένδειξη μίας νέας εποχής του παγκόσμιου καπιταλισμού. Η βασική ανάλυση του στο ζήτημα περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Ιμπεριαλισμός. Το ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (σε συνδυασμό με τα λεγόμενα «Τετράδια για τον ιμπεριαλισμό»). Παρά το γεγονός ότι αυτό είχε το χαρακτήρα μπροσούρας και έχει γραφτεί με τέτοιο τρόπο ώστε να περάσει από την τσαρική λογοκρισία, περιέχει όλα τα ουσιαστικά στοιχεία της ανάλυσης του. Η ανάλυση για τον ιμπεριαλισμό διαπλέκεται στο βιβλίο με την επίθεση στον «καουτσικισμό», όπως ονομάζει ο Lenin το ιδεολογικό ρεύμα που προκύπτει ως «προϊόν της αποσύνθεσης, του σαπίσματος της II Διεθνούς» και ως «αναπόφευκτος καρπός της ιδεολογίας των μικροαστών που οι όροι ζωής τους τους κρατούν αιχμάλωτους των αστικών και των δημοκρατικών προλήψεων» (Λένιν, 2013: 12-13).

Ποια είναι όμως σύμφωνα με τη μελέτη του «οι οικονομικές ιδιομορφίες του ιμπεριαλισμού» ως νέου σταδίου του καπιταλισμού; Ο Lenin ξεχωρίζει τα εξής 5 βασικά οικονομικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού:

«1) συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί μονοπώλια που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή· 2) συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και δημιουργία μίας χρηματιστικής ολιγαρχίας πάνω στη βάση αυτού του “χρηματιστικού κεφαλαίου”· 3) εξαιρετικά σπουδαία σημασία αποκτά η εξαγωγή κεφαλαίου, σε διάκριση από την εξαγωγή εμπορευμάτων· 4) συγκροτούνται διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις των καπιταλιστών, οι οποίες μοιράζουν τον κόσμο· 5) έχει τελειώσει το εδαφικό μοίρασμα της γης ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές Δυνάμεις» (Λένιν, 2013: 103-104).

Πέρα από την θεωρητική και εμπειρική ανάπτυξη του καθενός από αυτά τα οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία προσδιορίζει ως την ουσία του ιμπεριαλισμού, ο Lenin συμπληρώνει τον ορισμό του ιμπεριαλισμού με τα εξής τρία στοιχεία: Πρώτον, ξεκαθαρίζει ότι ο ιμπεριαλισμός «αποτελεί χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού» (Λένιν, 2013: 104). Ως συνέπεια αυτής της διαπίστωσης, ο Lenin συγκρούεται σφόδρα τόσο με την ανάλυση του ιμπεριαλισμού από τον Kautsky ως μία από τις δυνατές πολιτικές του κεφαλαίου και την προοπτική του υπερ-ιμπεριαλισμού ως μία άλλη, ειρηνική, πολιτική του κεφαλαίου που είναι τάχα δυνατή όσο και με την μονόπλευρα πολιτική διάσταση που αποδίδει ο Kautsky στον ιμπεριαλισμό («τάση για προσαρτήσεις»), αποσπώντας αυτή την πολιτική διάσταση από την οικονομική ουσία της (Λένιν, 2013: 104-115). Δεύτερον, το ιμπεριαλιστικό στάδιο αποτελεί εκείνο το στάδιο του καπιταλισμού στο οποίο αυτός γίνεται πια παρασιτικός και σαπίζει, χάνει δηλαδή τον προοδευτικό του χαρακτήρα. Αυτός ο παρασιτισμός εκφράζεται και στους δύο πόλους της κεφαλαιακής σχέσης: στον πόλο του κεφαλαίου εκφράζεται με το ότι «εξαφανίζονται ως ένα ορισμένο σημείο τα κίνητρα για τεχνική και για κάθε άλλη πρόοδο και κίνηση προς τα μπρος», με το ότι δυναμώνει ακόμα περισσότερο η ολοκληρωτική απόσπαση ενός παρασιτικού διευρυμένου στρώματος εισοδηματιών από την παραγωγή, με το ότι ο κόσμος «χωρίζεται σε μία χούφτα κράτη-τοκογλύφους και σε μία τεράστια πλειοψηφία κράτη-οφειλέτες» (Λένιν, 2013: 115-126). Στον πόλο της εργασίας, αυτός ο παρασιτισμός εκφράζεται με την εμφάνιση ενός στρώματος εργαζομένων το οποίο εξαγοράζεται από την αστική τάξη στη βάση των υψηλών μονοπωλιακών κερδών με αποτέλεσμα να υπάρχει άρρηκτος δεσμός ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και τον ομορτισμό που εκφράζει πολιτικά την τάση συμβιβασμού αυτών των στρωμάτων με τον καπιταλισμό (Λένιν, 2013: 146-147). Τρίτον, ο ορισμός του

ιμπεριαλισμού συμπληρώνεται από τον προσδιορισμό της ιστορικής του θέσης ως «καπιταλισμός που πεθαίνει», ως μεταβατικό στάδιο προς τον σοσιαλισμό (Λένιν, 2013: 115-126).

Αξιοποιώντας όλες τις προηγηθείσες αναλύσεις για τον ιμπεριαλισμό, ο Lenin προσδιόρισε τα χαρακτηριστικά του αποφεύγοντας μονομέρειες στις οποίες υπέπεσαν άλλοι συγγραφείς. Δύο παραδείγματα είναι εδώ χαρακτηριστικά:

Το πρώτο συνδέεται με τη σχέση ανάμεσα στο μονοπώλιο και τον ανταγωνισμό. Ο Lenin δεν ακολούθησε τις αναλύσεις που υποστηρίζουν την κατάργηση του ανταγωνισμού, τον οποίο θεωρούσε συστατικό, δομικό κομμάτι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: «Τα μονοπώλια, ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν» (Λένιν, 2013: 103). Αντίστοιχα, για την παγκόσμια αγορά σημειώνει: «Φυσικά, στις συνθήκες του καπιταλισμού το μονοπώλιο δεν μπορεί ποτέ να εξαλείψει εντελώς και για πολύ καιρό το συναγωνισμό από την παγκόσμια αγορά (σ' αυτό, ανάμεσα στ' άλλα, βρίσκεται μία από τις αιτίες του παραλογισμού της θεωρίας του υπεριμπεριαλισμού)» (Λένιν, 2013: 103).

Δεύτερον, ο Lenin δεν αντιλαμβανόταν τον παρασιτισμό του καπιταλισμού ως απόλυτο τέλος της τεχνολογικής εξέλιξης και προόδου αλλά ως σχετική καθυστέρηση τους, ως καθυστέρηση τους σε σχέση με τις δυνατότητες του εκάστοτε βαθμού ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων:

«Θα ήταν λάθος να νομίζει κανείς ότι αυτή η τάση προς το σάπισμα αποκλείει τη γρήγορη ανάπτυξη του καπιταλισμού. Όχι, ορισμένοι κλάδοι της βιομηχανίας, ορισμένα στρώματα της αστικής τάξης, ορισμένες χώρες εκδηλώνουν στην εποχή του ιμπεριαλισμού, με μεγαλύτερη ή μικρότερη δύναμη τότε τη μία και τότε την άλλη από αυτές τις τάξεις. Σαν σύνολο, ο καπιταλισμός αναπτύσσεται ασύγκριτα πιο γρήγορα» (Λένιν, 2013: 145).

Με την ανάλυση του, ο Lenin κατάφερε να αναδείξει την κίνηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, το γεγονός ότι όπως κάθε άλλος ταξικός κοινωνικός οργανισμός περνά από τα στάδια της νεότητας και του γήρατος, το γεγονός ότι αντικειμενικά προετοιμάζει το επόμενο βήμα της κοινωνικής οργάνωσης της ανθρωπότητας. Την ίδια στιγμή, δεν παρασύρθηκε, όπως π.χ. η μετέπειτα σχολή του Μονοπωλιακού Κεφαλαίου, στη λαθεμένη αντίληψη ότι το νέο στάδιο του καπιταλισμού αποτελεί αναίρεση των θεμελιωδών, συγκροτησιακών στοιχείων του καπιταλισμού και συνεπώς στο λαθεμένο συμπέρασμα ότι οι νόμοι που διατυπώνονται στο *Κεφάλαιο* παύουν να έχουν ισχύ στο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού.

Τέλος, μελετώντας τα ζητήματα του ιμπεριαλισμού, δεν μπορούμε να μην κάνουμε μία σύντομη αναφορά και στις απόψεις του Bukharin, οι οποίες,

άλλωστε, αποτέλεσαν και μία από τις πηγές της μελέτης του Lenin για τη συγγραφή του *Ιμπεριαλισμού*.

Πιο συγκεκριμένα, το έργο το οποίο άσκησε σημαντική επίδραση στον Lenin ήταν το *Imperialism and World Economy*, ο κύριος όγκος του οποίου γράφτηκε το 1915. Η ανάλυση του σε αυτό κινούταν στο πλαίσιο που είχε χαραχτεί από τον Hilferding με μία σημαντική διαφορά να είναι αυτή που αποτυπώνεται και στον τίτλο, δηλαδή το γεγονός ότι αντί να επικεντρώνεται στη βαθμίδα ανάπτυξης του καπιταλισμού σε μία χώρα, επικεντρώνεται στον καπιταλισμό ως παγκόσμιο οικονομικό σύστημα. Η πυρηνική σκέψη αυτού του βιβλίου είναι η εξής:

«Για να συνοψίσουμε: η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του παγκόσμιου καπιταλισμού έχει κάνει γιγάντια άλματα τις τελευταίες δεκαετίες. Το πάνω χέρι στην ανταγωνιστική πάλη το έχει κερδίσει παντού η μεγάλη παραγωγή· έχει συγχωνεύσει τους “μεγιστάνες του κεφαλαίου” σε μία ακλόνητη οργάνωση που έχει πάρει στην κατοχή της ολόκληρη την οικονομική ζωή. Η κρατική εξουσία έχει μετατραπεί σε ιδιοκτησία της χρηματιστικής ολιγαρχίας· αυτή η τελευταία διοικεί την παραγωγή που είναι δεμένη από τις τράπεζες σε ένα κόμπο. Αυτό το προτσές της οργάνωσης της παραγωγής έχει αναπτυχθεί από τα κάτω, έχει οχυρωθεί μέσα στο πλαίσιο των σύγχρονων κρατών, τα οποία έχουν καταστεί η ακριβής έκφραση των συμφερόντων του χρηματιστικού κεφαλαίου. Κάθε μία από τις καπιταλιστικά αναπτυγμένες “εθνικές οικονομίες” έχει μετατραπεί σε ένα είδος “εθνικού” τραστ. Αυτό το προτσές οργάνωσης των οικονομικά αναπτυγμένων τμημάτων της παγκόσμιας οικονομίας συνοδεύεται από μία εξαιρετική όξυνση του αμοιβαίου ανταγωνισμού τους» (Bukharin, n.d.: 108).

Με λίγα λόγια, σύμφωνα με τον Bukharin, στο εσωτερικό κάθε χώρας κυριαρχεί η οικονομική οργάνωση ενώ στην παγκόσμια οικονομία κυριαρχεί η οικονομική αναρχία. Στο εσωτερικό κάθε χώρας έχουμε άρση του ανταγωνισμού και συγχώνευση του ενιαίου χρηματιστικού κεφαλαίου με το κράτος και στην παγκόσμια οικονομία έχουμε οξυμμένο ανταγωνισμό ανάμεσα σε αυτά τα κρατικά «εθνικά» τραστ. Φυσικά, επεκτείνοντας τη λογική του, ο Bukharin ισχυρίζεται ότι αυτή η τάση συγκεντροποίησης και άρσης του ανταγωνισμού επιδιώκει να αναπτυχθεί και σε διεθνή κλίμακα με το σχηματισμό διεθνών καρτέλ, τραστ κλπ (Bukharin, n.d.: 54), ωστόσο αυτή η τάση βρίσκει σημαντικά εμπόδια σε σχέση με το εθνικό επίπεδο (λόγω της μεγαλύτερης ευκολίας σύναψης εμπορικών συμφωνιών σε εθνικό επίπεδο, των μεγαλύτερων διαφορών στους ρυθμούς ανάπτυξης ανάμεσα στα κράτη και των δεσμών των επιχειρήσεων με τα εκάστοτε κράτη) (Bukharin, n.d.: 74). Σε αυτή τη βάση, άλλωστε, ο Bukharin αντιπαρατίθεται ανοιχτά με τον «υπερ-ιμπεριαλισμό» του Kautsky και

απορρίπτει τη δυνατότητα συνεργατικής επιδίωξης των συμφερόντων του διεθνούς κεφαλαίου (Bukharin, n.d.: 134-143). Αυτή η τάση «εθνικοποίησης» του κεφαλαίου στο εσωτερικό της κάθε χώρας έρχεται σε αντίθεση με τη διεθνοποίηση του και τον ανταγωνισμό που αυτή συνεπάγεται με συνέπεια το νομοτελειακό χαρακτήρα των διεθνών βιομηχανικών κρίσεων και των πολέμων (Bukharin, n.d.: 53).

Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι οι οικονομικοί νόμοι που περιλαμβάνονται στο *Κεφάλαιο* παύουν να ισχύουν στο εσωτερικό της κάθε ξεχωριστής χώρας και ισχύουν μόνο στη διεθνή οικονομία! Αυτό εκφράζεται και στις κρίσεις. Ο Bukharin κατακεραυνώνει τους αστούς οικονομολόγους που υποστηρίζουν ότι η εξάλειψη του ελεύθερου ανταγωνισμού και η αντικατάσταση του από τα καπιταλιστικά μονοπώλια θα τελείωνε τις οικονομικές κρίσεις αλλά αυτό το στηρίζει στο ότι καμία εθνική οικονομία δεν μπορεί να μείνει απρόσβλητη από τις αντιφάσεις της παγκόσμιας οικονομίας:

«ακόμα και αν ο ελεύθερος ανταγωνισμός εξαλείφονταν εντελώς εντός των ορίων των “εθνικών οικονομιών”, οι κρίσεις θα συνεχίζονταν και πάλι αφού θα παρέμεναν ακόμα οι αναρχικώς θεμελιωμένες σχέσεις ανάμεσα στα “εθνικά” σώματα, δηλαδή θα παρέμενε ακόμα η αναρχική δομή της παγκόσμιας οικονομίας» (Bukharin, n.d.: 53).

Ο Lenin απαντάει εμμέσως στο επιχείρημα ότι η κυριαρχία των μονοπωλίων εξαλείφει την αναρχία και τις κρίσεις που πηγάζουν από τη δράση των οικονομικών νόμων καταρχάς στο εσωτερικό της κάθε χώρας ως εξής:

«Η εξάλειψη των κρίσεων με τα καρτέλ είναι παραμύθι των αστών οικονομολόγων που προσπαθούν να εξωραϊζουν με κάθε θυσία τον καπιταλισμό. Αντίθετα, το μονοπώλιο που δημιουργείται σε μερικούς κλάδους της βιομηχανίας δυναμώνει και οξύνει το χάος που χαρακτηρίζει όλη την καπιταλιστική παραγωγή στο σύνολο της» (Λένιν, 2013: 33).

Όσον αφορά το κίνητρο των πολύμορφων «ανοιγμάτων» του κάθε εθνικού κεφαλαίου στις ξένες αγορές, ο Bukharin ισχυρίζεται ότι αυτό δεν συνδέεται με κάποια αντικειμενικά όρια στις δυνατότητες αναπαραγωγής του κεφαλαίου στο εσωτερικό της χώρας, αλλά με την επιδίωξη ψηλότερου από το εθνικό ποσοστό κέρδους στις ξένες αγορές (Bukharin, n.d.: 84).

Δεν θα αναφερθούμε στους παράγοντες που, σύμφωνα με τον Bukharin καθιστούν το κέρδος στις αποικίες υψηλότερο, κάποιοι από τους οποίους είναι προφανείς, ιδιαίτερα για εκείνη την περίοδο. Απλώς θα σημειώσουμε ότι αναγνωρίζει πως σημαντική αιτία του σχετικά χαμηλού ποσοστού κέρδους στις ίδιες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι η δράση του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους -τον οποίο αποδέχεται καταρχάς ο Bukharin- ο οποίος καθιστά επιτακτική την εντατικοποίηση της εργασίας, τη

διεύρυνση της εργάσιμης ημέρας και την εύρεση φθηνής εργατικής δύναμης, παράγοντες που στο σύνολο τους μπορούν να βρεθούν πιο εύκολα στις αποικίες (Bukharin, n.d.: 90). Ταυτόχρονα, βέβαια, ο Bukharin αντιφάσκει εν μέρει με τον εαυτό του λίγες σελίδες πιο κάτω όταν σημειώνει ότι τα μονοπώλια μπορούν να ξεπερνούν την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους λόγω της απορρόφησης κερδών από τους μη μονοπωλημένους κλάδους, με συνέπεια η χαμηλή κερδοφορία σε αυτούς τους κλάδους σε συνδυασμό με τις δυσκολίες εισόδου στους πιο κερδοφόρους αλλά μονοπωλημένους κλάδους να αποτελεί άλλη μία πηγή πίεσης για έξοδο των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων στο εξωτερικό (Bukharin, n.d.: 97).

Επίσης, ο Bukharin επαναλαμβάνει το επιχειρήμα του Kautsky περί της ανάγκης εύρεσης αποικιών επειδή η αγροτική ανάπτυξη δεν μπορεί να συμβαδίσει με την ταχύτατη βιομηχανική ανάπτυξη, με συνέπεια να υπάρχει έλλειψη ή ακρίβεια των όλο και πιο αναγκαίων πρώτων υλών αλλά και τροφίμων (Bukharin, n.d.: 90). Αντίστοιχα, ισχυρίζεται ότι οι προστατευτικοί δασμοί σε ξένες χώρες μετατρέπονται σε κίνητρο εξαγωγής κεφαλαίου (Bukharin, n.d.: 98) ενώ αποδέχεται τη σχετική επιχειρηματολογία της Luxemburg, σημειώνοντας ότι αν η εξαγωγή κεφαλαίου συνδυαστεί με αδύναμη στρατιωτική και κρατική συγκρότηση της χώρας υποδοχής του ξένου κεφαλαίου, τότε η «ειρηνική διείσδυση» μετατρέπεται σε «ειρηνική κατοχή» (Bukharin, n.d.: 102).

Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι οι απόψεις του Bukharin για τον ιμπεριαλισμό αντανακλώνται και στην πολεμική που κάνει στην κατεστημένη αστική οικονομική σκέψη. Έχοντας υπάρξει και μαθητής του Böhm-Bawerk στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, ο Bukharin έβαλε στο στόχαστρο του την αυστριακή οικονομική σχολή, όπως αποκαλύπτει και ο τίτλος ενός εκ των βασικών βιβλίων του: *Economic Theory of the Leisure Class* (1927). Θεωρούσε ότι ο μεθοδολογικός ατομικισμός και υποκειμενισμός που τα διέπει καθώς και η επικέντρωση τους στην κατανάλωση σε συνδυασμό με την αδιαφορία τους για την παραγωγή αποτελούν συνέπεια του γεγονότος ότι αποτελούν έκφραση των παρασιτικών συμφερόντων των «ραντιέρηδων» του χρηματιστικού κεφαλαίου. Όπως γράφει:

«Ενώ η αστική τάξη ως τέτοια είναι ατομικιστική από το λίκνο της γιατί η βάση της ύπαρξης της είναι το οικονομικό κύτταρο που εμπλέκεται σε αδυσώπητη ανταγωνιστική πάλη με άλλα κύτταρα για την αυτοτελή ύπαρξη του, αυτός ο ατομικισμός γίνεται στην περίπτωση του ραντιέρη όλο και πιο αισθητός. Ο ραντιέρης δεν ξέρει τίποτα από κοινωνική ζωή, στέκεται παράμερα από αυτήν, οι κοινωνικοί δεσμοί [του - Χ.Μ.] είναι χαλαρωμένοι, ακόμα και οι γενικές δυσκολίες της τάξης δεν μπορούν να συνενώσουν τα κοινωνικά "άτομα" (...) Η ιδεολογία ενός στρώματος αυτού του τύπου είναι αναγκαστικά εξαιρετικά ατομικιστική» (Bukharin, 1927: xv).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΠΤΩΤΙΚΗ ΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΡΙΣΗΣ (GROSSMANN)

Τα δύο πολιτικά γεγονότα που επηρέασαν σημαντικά (και επηρεάστηκαν από) τη σοσιαλιστική σκέψη την περίοδο του Α' Παγκόσμιου Πολέμου ήταν από τη μία η απομάκρυνση από την υπόθεση της σοσιαλιστικής επανάστασης από το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας και η σύμπραξη της με τις πολεμικές επιδιώξεις της αστικής τάξης των κρατών τους και από την άλλη η Οκτωβριανή Σοσιαλιστική Επανάσταση υπό την καθοδήγηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία και η επακόλουθη δημιουργία επαναστατικών κομμουνιστικών κομμάτων σε πλήρη ρήξη με την ενσωματωμένη στον καπιταλισμό σοσιαλδημοκρατία.

Η νέα διαχωριστική γραμμή εκφράστηκε πολύ καθαρά και στην προπολεμική «πρωτεύουσα» του μαρξισμού, στη Γερμανία. Από τη μία, οι Kautsky και Bernstein, αμφότεροι στελέχη μεταπολεμικά του SPD, συνενώθηκαν και πάλι στις θέσεις που κατά την “αναθεωρητική διαμάχη” υπερασπιζόντουσαν από τον Bernstein ενώ ο Hilferding τους ακολούθησε φτάνοντας κατά τα έτη της λεγόμενης Δημοκρατίας της Βαϊμάρης να υπηρετήσει τον καπιταλισμό ως ένας συντηρητικός Υπουργός Οικονομικών σε δύο κυβερνήσεις. Όπως και το κόμμα τους, υπερασπίζονταν, παρά το πρωτοφανές μακελειό του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, τη δυνατότητα του καπιταλισμού να αναπτύσσεται ειρηνικά ενώ ταυτόχρονα αντιτάχθηκαν σθεναρά στην Οκτωβριανή Επανάσταση και τον Lenin. Από την άλλη, η Rosa Luxemburg και ο Karl Liebknecht, μέχρι τη δολοφονία τους από τη σύμπραξη σοσιαλδημοκρατών και ακροδεξιών παραστρατιωτικών, και στη συνέχεια το Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας το οποίο αυτοί είχαν ιδρύσει, έμειναν σταθεροί στις προπολεμικές απόψεις τους για τον καπιταλισμό και τάχθηκαν ανοιχτά, παρά τις επιφυλάξεις τους σε κάποια συγκεκριμένα ζητήματα, στο πλευρό της Οκτωβριανής Επανάστασης και του Lenin.

Ο μεταπολεμικός κόσμος είχε, κατά τον Hilferding, πολλά στοιχεία που προσιδίαζαν σε έναν “οργανωμένο καπιταλισμό”. Σύμφωνα με τον Hilferding μεταπολεμικά ενισχύθηκαν οι τάσεις που ήδη είχαν φανεί προπολεμικά. Η ανεργία είχε μειωθεί δραματικά, οι κρίσεις φαινόταν όλο και πιο σύντομες και αβαθείς, ο καπιταλισμός φαινόταν όλο και πιο σταθερός οικονομικά, η ισχύς, η αυτοπεποίθηση και οι όροι ζωής της εργατικής τάξης ανέβαιναν ενώ ταυτόχρονα μετριάζονταν σημαντικά οι επαναστατικές της τάσεις. Όπως έγραφε

χαρακτηριστικά σε ένα άρθρο του το 1915: «Για να το θέσω με τη μορφή ενός παράδοξου: οι αντεπαναστατικές επιδράσεις [της ανάπτυξης – Χ.Μ.] του εργατικού κινήματος έχουν αδυνατίσει τις επαναστατικές τάσεις του καπιταλισμού» (Howard and King, 1989: 272). Στο ίδιο άρθρο, ο Hilferding σημειώνει:

«Στη θέση της νίκης του σοσιαλισμού εμφανίζεται ως δυνατή μία κοινωνία οργανωμένη, πράγματι, αλλά ιεραρχικά και όχι δημοκρατικά οργανωμένη, στην κορυφή της οποίας στέκονται οι συνδυασμένες δυνάμεις των καπιταλιστικών μονοπωλίων και του κράτους, κάτω από τις οποίες οι εργαζόμενες μάζες εντάσσονται στην ιεραρχία ως οι πράκτορες της παραγωγής. Αντί του θριάμβου του σοσιαλισμού επί της καπιταλιστικής κοινωνίας θα μπορούσε να υπάρξει ένας οργανωμένος καπιταλισμός, καλύτερα προσαρμοσμένος απ' ό,τι μέχρι τώρα στην ικανοποίηση των άμεσων αναγκών των μαζών» (Howard and King, 1989: 272).

Το διάστημα από το τέλος του πολέμου μέχρι τη δυναμική επανεμφάνιση των συνεπειών των καπιταλιστικών αντιφάσεων στην πορεία προς τη μεγάλη κρίση του καπιταλισμού το 1929 και στη συνέχεια τον ακόμα πιο αιματηρό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι απόψεις της εκ νέου ενοποιημένης ομάδας των αναθεωρητών απολάμβαναν σχεδόν απόλυτη κυριαρχία στην οικονομική σκέψη όσων είχαν αναφορά στον Marx. Παρόλ' αυτά, υπήρχαν κάποιες εξαιρέσεις, όπως αυτή του Fritz Sternberg, ο οποίος –στη βάση επιχειρημάτων που έχουν σημεία επαφής με την ανάλυση της Luxemburg και εστιάζοντας στις μορφές του υπερπληθυσμού που προέρχονται από μη καπιταλιστικά στρώματα του πληθυσμού- υποστήριζε ότι η ευημερία είναι πρόσκαιρη και συγκυριακή και ότι οι αντιθέσεις του καπιταλισμού θα βγουν ξανά δυναμικά στο προσκήνιο.

Η κατάσταση αλλάζει στην πορεία προς την κρίση του 1929. Η πιο εμβληματική θεωρητική παρέμβαση εκείνη την περίοδο ήταν η έκδοση του βιβλίου του Henryk Grossmann, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (Ο νόμος της Συσώρευσης και Κατάρρευσης του Καπιταλιστικού Συστήματος)* το 1929. Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτού του βιβλίου είναι ότι για πρώτη φορά έβαλε στο επίκεντρο της μαρξιστικής θεωρίας κρίσης τον τόμο III του *Κεφαλαίου* και συγκεκριμένα το μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Συνεπώς, μετατόπισε το κέντρο βάρους της μαρξιστικής θεωρίας κρίσης από τη σφαίρα της κυκλοφορίας (ανισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση ή ανάμεσα στην ανάπτυξη των διάφορων κλάδων) στη σφαίρα της παραγωγής. Εδώ βρίσκονται, σύμφωνα με τον Grossmann τα όρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και συνεπώς ο ιστορικός της χαρακτήρας και όχι στη αδυναμία διάθεσης μέρους του προϊόντος, όπως υποστήριζε η Luxemburg. Βασική παραδοχή του Grossmann είναι η εξής:

«όλες οι εμπειρικά διαπιστωμένες τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, οι οποίες προσεγγίζονται ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεότατης φάσης εξέλιξης του καπιταλισμού (και τα οποία σε διάφορα γραπτά για τον ιμπεριαλισμό καταγράφονται ως: μονοπωλιακές οργανώσεις, εξαγωγή κεφαλαίου, πάλη για το μίρασμα των περιοχών με πρώτες ύλες κλπ) αποτελούν δευτερεύοντα *επιφανειακά φαινόμενα*, τα οποία απορρέουν από την *ουσία* της συσσώρευσης του κεφαλαίου, η οποία αποτελεί την πρωτογενή ρίζα τους. Μέσω της διαπίστωσης αυτής της σχέσης είναι δυνατόν το σύνολο των φαινομένων του καπιταλισμού να ερμηνευτεί με σαφήνεια -χωρίς τη βοήθεια μίας ειδικής ad hoc θεωρίας- από το μαρξικό νόμο της αξίας, και από αυτόν να κατανοηθεί και η νεότατη ιμπεριαλιστική φάση του καπιταλισμού» (Grossmann, 1929: x).

Έχοντας ως στόχο να εστιάσει σε αυτήν την «ουσία της συσσώρευσης», ο Grossmann υποθέτει αρχικά ισορροπία ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση σε όλες τις αγορές, σταθερότητα τιμών (οι οποίες ισούνται με την αξία τους) και αμετάβλητη την αξία του χρήματος. Για να αποδείξει αυτό που θέλει να πει, ο Grossmann βασίζεται στο μοντέλο του Bauer με το οποίο ο τελευταίος θεώρησε ότι απάντησε με επιτυχία στη Luxemburg αποδεικνύοντας ότι ο καπιταλισμός δεν οδηγείται στην κατάρρευση αλλά μπορεί να αναπαράγεται. Αντί όμως να «τρέξει» το σύστημα για τέσσερα μόνο χρόνια, όπως έκανε ο Bauer, το «έτρεξε» – αποδεχόμενος επακριβώς τις προϋποθέσεις του ίδιου του Bauer- για αρκετά περισσότερο με συνέπεια να διαπιστώσει ότι τον 35^ο χρόνο το σύστημα καταρρέει αφού δεν μπορεί να παράξει πια αρκετή υπεραξία έτσι ώστε και η κατανάλωση των καπιταλιστών να είναι θετική (μηδενίζεται στον 35^ο χρόνο) και να διατηρηθεί ο απαιτούμενος από το μοντέλο του Bauer ρυθμός συσσώρευσης (Grossmann, 1929: 122). Η κατάρρευση δεν προβλέπεται ότι θα γίνει μια κι έξω αλλά μέσω μίας σειράς ολοένα αυξανόμενων κρίσεων. Το συμπέρασμα είναι ότι τόσο η κρίση όσο και οι τάσεις κατάρρευσης του καπιταλισμού οφείλονται στην ίδια την υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου, δηλαδή στην αδυναμία του να παράγει επαρκή κέρδη όσο αυξάνεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

Φεύγοντας από τις υποθέσεις του μοντέλου του Bauer, ο Grossmann μελετά τους τέσσερις παράγοντες από τους οποίους θεωρεί ότι εξαρτάται η διάρκεια της ανοδικής φάσης του κύκλου και η επακόλουθη κατάρρευση. Πρώτον, όσο πιο ψηλή είναι η αρχική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, τόσο πιο γρήγορα θα επέλθει η κατάρρευση, π.χ. αν στο ίδιο μοντέλο αυτή ήταν 8 αντί για 2, η κατάρρευση θα είχε επέλθει από τον 5^ο χρόνο⁴². Δεύτερον, όσο πιο γρήγορα

42 Στο μοντέλο που χρησιμοποιεί ο Grossmann για να δείξει την κυκλικότητα της καπιταλιστικής οικονομίας, ξεκινάει τον πρώτο χρόνο από μία οργανική σύνθεση 8 προς 1 αντί για 2 προς 1 που υποθέτει το μοντέλο Bauer, θεωρώντας αυτή την προσαρμογή

αυξάνεται το σταθερό κεφάλαιο τόσο πιο γρήγορα θα επέλθει κατάρρευση, π.χ. αν αυξάνονταν με ρυθμό 20 αντί για 10%, τότε η κατάρρευση θα επέρχονταν στον 8^ο χρόνο. Τρίτον, όσο πιο ψηλός είναι ο βαθμός εκμετάλλευσης, τόσο πιο πολύ θα αργήσει η κατάρρευση. Τέλος, όσον αφορά το ρυθμό αύξησης του μεταβλητού κεφαλαίου (με δεδομένη τη σχετική μείωση του λόγω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου), η επίδραση της στη συσσώρευση θα εξαρτηθεί. Αν σε απόλυτους όρους το μεταβλητό κεφάλαιο αυξηθεί λόγω της αύξησης των πραγματικών μισθών, αλλά με μικρότερο ρυθμό από το ρυθμό αύξησης των τελευταίων, τότε η κατάρρευση θα επιταχυνθεί. Αν, πάλι, ο ρυθμός αύξησης του μεταβλητού κεφαλαίου δεν επέλθει ως συνέπεια της ανόδου των μισθών αλλά ως συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού κατά περισσότερο από το –προβλεπόμενο από τον Bauer- 5%, τότε διευρύνεται η βάση παραγωγής της αξίας και η κατάρρευση θα καθυστερήσει (Grossmann, 1929: 215-225).

Ακριβώς λόγω της ενσωματωμένης στο υπόδειγμα ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου κατά τη συσσώρευση του, επέρχεται αναγκαστικά η σταδιακή μείωση του ποσοστού κέρδους και από ένα σημείο και πέρα η αδυναμία αναπαραγωγής του συστήματος. Ο Grossmann χαρακτηρίζει αυτή τη διαδικασία ως το «νόμο της εντροπίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Grossmann, 1929: 190). Ισχυρίζεται ότι ακόμα κι αν ο Marx δεν διατύπωσε ποτέ με συνεκτικό τρόπο το νόμο της κατάρρευσης, παρόλ' αυτά ανέδειξε όλα εκείνα τα στοιχεία που τον προβάλλουν ως αυτονόητη συνέπεια της καπιταλιστικής διαδικασίας της συσσώρευσης στη βάση του νόμου της αξίας. Επίσης, ισχυρίζεται ότι ο Marx απέδειξε ότι:

«οι κεντρομόλες δυνάμεις της συσσώρευσης θα οδηγούσαν αναγκαστικά στην κατάρρευση της καπιταλιστικής παραγωγής, αν μαζί με αυτή την τάση της συσσώρευσης δεν δράσουν και αντεπιδρώσες τάσεις. Αλλά η αναγνώριση αυτών των αντεπιδρωσών τάσεων δεν αίρει την επίδραση της βασικής τάσης της κατάρρευσης· αυτή δεν σταματά να υπάρχει. Αυτές οι αντεπιδρώσες τάσεις δείχνουν μόνο γιατί αυτή η τάση κατάρρευσης δεν επιβάλλεται άμεσα. Το να αρνείσαι αυτό το γεγονός σημαίνει να διαστρεβλώνεις το σαφές νόημα των μαρξικών κειμένων» (Grossmann, 1929: 79).

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Grossmann δεν αρνείται την ύπαρξη κρίσεων και για άλλους λόγους, π.χ. ειδικές κρίσεις από αυξήσεις τιμών ή από τη λειτουργία της Πίστης, απλώς επικεντρώνει την προσοχή του στις κρίσεις που προκύπτουν από την ίδια τη λειτουργία της συσσώρευσης του κεφαλαίου, διερευνώντας ταυτόχρονα με ποιο τρόπο οι βασικές τάσεις του συστήματος

πιο κοντά στα πραγματικά δεδομένα της καπιταλιστικής οικονομίας της εποχής του (Grossmann, 1929: 232).

εκφράζονται σε γεγονότα που φαίνονται ως αιτίες της κρίσης (π.χ. στο πιστωτικό σύστημα) (Grossmann, 1929: 95)

Σε αυτή τη βάση, κατηγορεί τον Tugan-Baranovsky για «αρμονισμό» και τους Kautsky, Bauer, Hilferding για «νέο-αρμονισμό», ακριβώς επειδή προσεγγίζουν τις κρίσεις ως πρόσκαιρες διαταραχές που επιλύονται χωρίς να βλέπουν τη βασική τάση του συστήματος προς την κατάρρευση. Αντίθετα, τη Luxemburg την επαινεί για το γεγονός ότι διείδε την ύπαρξη ενός «αντικειμενικού οικονομικού ορίου» του συστήματος παρά το γεγονός ότι η ανάλυση της για τα ποιο είναι αυτό το όριο ήταν λανθασμένη. Η υλιστική αντίληψη, άλλωστε, απαιτεί η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού να εδραιωθεί στο στέρεο έδαφος της οικονομικής αδυναμίας επιβίωσης του καπιταλισμού (Grossmann, 1929: 59).

Έχοντας ξεκαθαρίσει τα παραπάνω, ο Grossmann θέλει να ενσωματώσει στην ανάλυση του το ρόλο παραγόντων όπως οι κινήσεις των τιμών, του επιτοκίου και των μισθών. Αυτές όμως δεν τις προσεγγίζει ως αιτία της κυκλικής φύσης της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά ως συνέπεια της κυκλικότητας που προκύπτει από τις ίδιες της νομοτέλειες της συσσώρευσης του κεφαλαίου (Grossmann, 1929: 228). Με άλλα λόγια, έχοντας προσδιορίσει την αρχική ώθηση των διακυμάνσεων της συσσώρευσης του κεφαλαίου στη σφαίρα της παραγωγής, μπορεί να ανιχνεύσει την πορεία των διακυμάνσεων αυτών των μεγεθών στη σφαίρα του χρηματιστηρίου και των χρηματαγορών.

Στην πραγματικότητα, φυσικά, η συσσώρευση δεν λαμβάνει χώρα όπως στο μοντέλο του Bauer, δηλαδή με ισορροπία προσφοράς και ζήτησης και με αμετάβλητες τις τιμές (η σταθερότητα των τιμών απορρέει από το γεγονός ότι το μοντέλο προβλέπει μία σταθερή αναλογία ανάμεσα στην αύξηση του κεφαλαίου από τη μία και της εργατικής δύναμης και της αγοραστικής δύναμης από την άλλη). Λογικά, μάλιστα, η συσσώρευση θα είναι μικρότερη από αυτήν που αναλογεί στην υποτιθέμενη κατάσταση ισορροπίας προσφοράς και ζήτησης αφού αν ήταν ψηλότερη θα προσέκρουε στην έλλειψη εργατικού δυναμικού. Αυτό ισχύει επειδή με τις παραπάνω προϋποθέσεις ισορροπίας, ολόκληρη η αύξηση του πληθυσμού μετατρέπεται σε νέα εργατική δύναμη (παρά την ετήσια αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου) και συνεπώς ένας μεγαλύτερος ρυθμός συσσώρευσης θα οδηγούσε σύντομα σε έλλειψη εργατικού δυναμικού. Με αυτό το δεδομένο, ο Grossmann σημειώνει ότι αν το σταθερό κεφάλαιο αυξάνεται ετησίως κατά 5% -αντί για 10% που προϋποθέτει το μοντέλο του Bauer- και αν αντίστοιχα μειωθεί και η αύξηση του μεταβλητού κεφαλαίου, τότε δημιουργείται ένας εφεδρικός στρατός ανεργίας, ο οποίος μπορεί ανά έτος να υπολογιστεί με βάση τα αριθμητικά δεδομένα του παραδείγματος. Εκτός από την ύπαρξη της ανεργίας, μία άλλη συνέπεια της πιο αργής συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι το γεγονός ότι –πέρα από τα τμήματα της υπεραξίας που αφιερώνονται στη

συσσώρευση και κατανάλωση των καπιταλιστών- περισεύει ένα μέρος της υπεραξίας, το οποίο προσφέρεται ως δανεικό κεφάλαιο για μελλοντική τοποθέτηση. Αυτές οι πιο πραγματιστικές υποθέσεις έχουν ως συνέπεια από τη μία την εμφάνιση ανεργίας στην αγορά εργασίας και συνεπώς τη μείωση των πραγματικών μισθών και την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης και από την άλλη τη μείωση των επιτοκίων για δανεισμό, παράγοντες που αμφότεροι δρουν σε μία πορεία προς όφελος μίας νέας ανόδου του ρυθμού συσσώρευσης. Ωστόσο, αυτή η αύξηση του ρυθμού συσσώρευσης σε συνδυασμό με την ανεργία και το σταθερά μειούμενο –λόγω της σταθερά αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης κεφαλαίου- ποσοστό του κέρδους οδηγεί από ένα σημείο και πέρα (από το 4^ο έτος στο αριθμητικό μοντέλο του Grossmann) στο να μην επαρκεί η παραγμένη υπεραξία για να συνεχιστεί η συσσώρευση με τους ίδιους ρυθμούς. Αυτό έχει ως συνέπεια, ενώ μέχρι τώρα (τα τρία πρώτα έτη) υπήρχε προσφορά κεφαλαίου, τώρα να εμφανίζεται η ζήτηση δανειακού κεφαλαίου. Αρχικά (μέχρι το 6^ο έτος στο αριθμητικό μοντέλο του Grossmann), η ζήτηση καλύπτεται από την προσφορά αλλά η σταδιακά αυξανόμενη ζήτηση και η σταδιακά μειούμενη ζήτηση δανειακού κεφαλαίου οδηγεί από το 4^ο μέχρι το 6^ο έτος στην αύξηση του επιτοκίου. Από το 6^ο έτος όμως το δανειακό κεφάλαιο εμφανίζεται εξαντλημένο με συνέπεια να μην μπορεί να συνεχιστεί η συσσώρευση και να επέλθει μία κρίση υπερσυσσώρευσης (Grossmann, 1929: 230-238).

Το τρίτο μέρος του βιβλίου καταπιάνεται με τις αντεπιδρώσες τάσεις στην πτώση του ποσοστού κέρδους. Η παρουσίαση ακολουθεί σε σημαντικό βαθμό τη δομή του αντίστοιχου κεφαλαίου του τόμου III του *Κεφαλαίου*, ωστόσο είναι πολύ πιο αναλυτική, τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά. Ο Grossmann χωρίζει αυτό το τρίτο κεφάλαιο σε δύο υποκεφάλαια. Το πρώτο ασχολείται με τις αντεπιδρώσες τάσεις στην εσωτερική αγορά και το δεύτερο με τις αντεπιδρώσες τάσεις στην παγκόσμια αγορά.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στους παράγοντες που δρουν ενάντια στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (όπως η μείωση της τιμής των μέσων παραγωγής λόγω της τεχνικής προόδου στην υποδιαίρεση I, η μείωση του μέρους του σταθερού κεφαλαίου που είναι δεσμευμένο στη σφαίρα της κυκλοφορίας λόγω της βελτίωσης των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών), στους παράγοντες που αυξάνουν την παραγωγή υπεραξίας (όπως η μείωση των αξιών των καταναλωτικών αγαθών μέσω των τεχνικών βελτιώσεων στην υποδιαίρεση II, η εντατικοποίηση της εργασίας, η μείωση των πραγματικών μισθών σε επίπεδα κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης) και, τρίτον, στην τάση μείωσης του μέρους της γαιοπροσόδου και του εμπορικού κέρδους και την αύξηση του μέρους του βιομηχανικού κέρδους από τη συνολική υπεραξία, η οποία

ωστόσο αντισταθμίζεται εν μέρει από την αύξηση των μη παραγωγικών εργατών⁴³.

Ωστόσο, ο Grossmann δίνει μεγαλύτερη έμφαση στο δεύτερο υποκεφάλαιο του τρίτου κεφαλαίου που πραγματεύεται τις αντεπιδρώσες τάσεις στην παγκόσμια αγορά, παρουσιάζοντας σε αυτό το πλαίσιο και τη δική του αντίληψη για τον ιμπεριαλισμό. Σε αυτές κατατάσσει καταρχάς το διεθνές εμπόριο, το οποίο επιδρά με τρεις τρόπους: πρώτον, μέσω της διάνοιξης νέων πεδίων τοποθέτησης κεφαλαίου λόγω της δυνατότητας κάλυψης πολύ πιο ποικίλων αναγκών σε όλο τον κόσμο, δεύτερον, μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής και κυκλοφορίας λόγω της μεγάλης αύξησης της παραγωγής για το διεθνές εμπόριο και τρίτον μέσω της άντλησης επιπλέον υπεραξίας από το διεθνές εμπόριο για τις πιο αναπτυγμένες οικονομικά και τεχνολογικά χώρες λόγω της πώλησης των εμπορευμάτων τους στις διεθνείς τιμές παραγωγής που, ακριβώς λόγω αυτής της τεχνολογικής υπεροχής, βρίσκονται πάνω από την εγχώρια αξία τους (Grossmann, 1929: 422-440).

Στη συνέχεια, αναφερόμενος στις αιτίες της εξαγωγής παραγωγικού κεφαλαίου, ξεχωρίζει τον μονοπωλιακό έλεγχο των πηγών των πρώτων υλών ως μέσο απόσπασης επιπλέον υπεραξίας για μία χώρα από την παγκόσμια αγορά. Αυτό επιτυγχάνεται επειδή στον τομέα των πρώτων υλών είναι πιο εύκολη η μονοπώληση ενώ μέσω αυτής της μονοπώλησης διασφαλίζεται σε σημαντικό βαθμό και ο έλεγχος ολόκληρης της μεταποιητικής βιομηχανίας:

«Η πάλη για την κυριαρχία των πρώτων υλών είναι λοιπόν ένας αγώνας για την κυριαρχία της μεταποιητικής βιομηχανίας, σε τελευταία ανάλυση ένας αγώνας για μία πρόσθετη ένεση υπεραξίας σε μία ορισμένη καπιταλιστική οικονομική ενότητα» (Grossmann, 1929: 454).

Έτσι ερμηνεύεται και η οξύτητα του ανταγωνισμού των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών για τον αποικιοκρατικό έλεγχο εκείνων των κομματιών της γης όπου συγκεντρώνονται οι πρώτες ύλες. Ωστόσο, η βασική πηγή της οξύτητας αυτών των ανταγωνισμών παραμένει πάντα η ανεπαρκής κερδοφορία στο εσωτερικό αυτών των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών:

«Η βαθύτερη οικονομική ρίζα της ιμπεριαλιστικής επέκτασης, της σταθερής τάσης προς την καπιταλιστική και επομένως και προς την πολιτική κυριαρχία συνεχώς νέων εδαφών βρίσκεται στο γεγονός της ανεπαρκούς αξιοποίησης, η οποία αδυνατίζει μεν όταν μία χώρα διασφαλίζει το παγκόσμιο

⁴³ Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η τάση αύξησης των μη παραγωγικών εργατών ενισχύεται ολοένα και περισσότερο από την εποχή του Grossmann μέχρι σήμερα και έχει εντοπισθεί σε πολλές σχετικές εμπειρικές μελέτες, π.χ. Shaikh and Tonak (1994), Moseley (2000), Maniatis (2012), Paitaridis and Tsoulfidis (2012) για την οικονομία των ΗΠΑ.

μονοπώλιο [κάποιων πρώτων υλών – Χ.Μ.], αλλά οξύνεται για τα αντίπαλα μονοπώλια» (Grossmann, 1929: 455).

Όσον αφορά τις «υπερ-ιμπεριαλιστικές» αναφορές του Kautsky περί δυνατότητας ειρηνικού μοιράσματος της «λείας» και των πρώτων υλών, ο Grossmann τις απορρίπτει ως δυνατότητα γιατί παρά το γεγονός ότι τέτοιες απόπειρες πραγματοποιούνται συνεχώς σε διάφορους τομείς, είναι καταδικασμένες στην αποτυχία λόγω των εσωτερικών αντιτιθέμενων συμφερόντων και της συνεχούς αναδιάταξης της ισχύος ανάμεσα στους φορείς τους (Grossmann, 1929: 489-490).

Όσον αφορά τις απόψεις του για την ανάλυση του Lenin για τον ιμπεριαλισμό, μπορούμε να πούμε ότι ο Grossmann συμφωνεί με τη γενική κατεύθυνση της ανάλυσης του, αλλά όχι με όλα τα επιμέρους στοιχεία της⁴⁴. Δείχνοντας μεγάλο σεβασμό στο πρόσωπο του Lenin (κάτι που φαίνεται και στο ύφος των σχετικών σημείων), παραθέτει επιδοκιμαστικά κάποια αποσπάσματα από τον *Ιμπεριαλισμό* ενώ σε κάποια σημεία καταθέτει τη δική του διαφοροποίηση. Έτσι, για παράδειγμα, σημειώνει ότι παρά τη μεγάλη οξύνοια με την οποία ο Lenin παρουσιάζει «τη στενή σύνδεση των κυβερνήσεων με τους ανώτερους χρηματιστικούς κύκλους και τη μεγάλη βιομηχανία, η οποία συγκεντρώνεται στις ενώσεις των τραστ και των καρτέλ», δεν ανέδειξε με συγκεκριμένο τρόπο τη σημασία της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου και συνεπώς της ανεπαρκούς κερδοφορίας στις αναπτυγμένες χώρες ως πηγή της αναγκαιότητας της εξαγωγής κεφαλαίου (Grossmann, 1929: 519-520).

Αντίστοιχα, για το χρηματιστικό κεφάλαιο και τη σχέση βιομηχανίας-τραπεζών δηλώνει τη διαφωνία του (παρουσιάζοντας όμως τη διαφωνία του ως διαφωνία με τον Hilferding) με την κυριαρχία του τραπεζικού κεφαλαίου επί του βιομηχανικού αναδεικνύοντας την ως θεωρητικά (γιατί μετατοπίζει το κέντρο βάρους από την παραγωγή στην κυκλοφορία) και εμπειρικά λανθασμένα και επιφανειακή. Πιο συγκεκριμένα, ο Grossmann διακρίνει την εξέλιξη της σχέσης βιομηχανίας-τραπεζών σε τρεις φάσεις: στη φάση της χαμηλής βαθμίδας της καπιταλιστικής συσσώρευσης, κατά την οποία η Πίστη έρχεται στην δυναμικά αναπτυσσόμενη βιομηχανία από τα έξω έχοντας μεγάλη εξουσία επί της νεότευκτης βιομηχανίας (εδώ ανήκει, σύμφωνα με τον Grossmann, η περίοδος της 20ετίας πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η περίοδος του χρηματιστικού κεφαλαίου του Hilferding), στη φάση της ψηλότερης βαθμίδας της κεφαλαιοκρατικής

⁴⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά το τέλος του Πολέμου, και συγκεκριμένα την άνοιξη του 1949, ο Grossmann επέλεξε να μετακομίσει από τις ΗΠΑ στη Σοβιετική Ζώνη Κατοχής, τη μετέπειτα Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, και να γίνει αμέσως μέλος του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας το οποίο αναγνώριζε ρητά ως ιδεολογία του το «μαρξισμό-λενινισμό».

συσσώρευσης όπου οι βιομηχανίες γίνονται όλο και πιο ανεξάρτητες από τις τράπεζες αφού η αυξανόμενη ικανότητα αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων μέσω ίδιων μέσων αδυνατίζει σημαντικά τη σχετική θέση των τραπεζών και, τέλος, στην τρίτη φάση της ανώτατης ανάπτυξης της συσσώρευσης κατά την οποία η δυσκολία κερδοφόρας τοποθέτησης των υπερσυσσωρευμένων κεφαλαίων σπρώχνει το βιομηχανικό κεφάλαιο στην κερδοσκοπία των χρηματαγορών. Αυτό το τελευταίο δεν σημαίνει εξάρτηση της βιομηχανίας από τις τράπεζες αφού οι βιομηχανίες ασκούν τεράστια επιρροή στις τράπεζες μέσω των μεγάλων ποσών που έχουν σε αυτές ενώ ιδρύουν και δικά τους τραπεζικά ιδρύματα με στόχο την κερδοφόρα τοποθέτηση των χρημάτων του. Αυτό, ισχυρίζεται ο Grossmann, ισχύει πια ακόμα και για τη Γερμανία και φυσικά πολύ περισσότερο για χώρες όπως η Γαλλία, η Αγγλία και οι ΗΠΑ, όπου «οι βιομηχανίες είναι αυτές που κυριαρχούν επί των τραπεζών» (Grossmann, 1929: 574-579).

Όσον αφορά την υπερσυσσώρευση, ο Grossmann δεν την έβλεπε ως μηδενικό ποσοστό κέρδους αλλά ως μειούμενο ποσοστό κέρδους, ως εκείνο το σημείο, στο οποίο οι επιπλέον επενδύσεις αποδίδουν την ίδια μάζα κέρδους με πριν (Grossmann, 1929: 521-522). Επίσης, θεωρεί ότι ο συνεχώς οξυνόμενος ανταγωνισμός ανάμεσα στα κράτη για την εύρεση κερδοφόρων πεδίων τοποθέτησης κεφαλαίου από τη μία οξύνει τις κρίσεις που προσλαμβάνουν πια παγκόσμιο χαρακτήρα ενώ αυξάνει δραματικά τους κινδύνους για την παγκόσμια ειρήνη (Grossmann, 1929: 570-572).

Το τελικό συμπέρασμα του Grossmann είναι το εξής:

«ως συνέπεια του σταδιακού αδυνατίσματος αυτών των αντεπιδρυσών τάσεων, η ιστορική τάση της εξέλιξης δείχνει προς την ολοένα και μεγαλύτερη όξυνση του παγκόσμιου καπιταλισμού και την ολοένα και μεγαλύτερη προσέγγιση της τάσης της κατάρρευσης προς το απόλυτο όριο της κατάρρευσης» (Grossmann, 1929: 296).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΥΠΟΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ SWEEZY ΚΑΙ ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΟΝΟΠΩΛΙΑΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Σχεδόν αμέσως μετά την έκδοση του βασικού βιβλίου του Grossmann ξέσπασε με αφετηρία τις ΗΠΑ η Μεγάλη Ύφεση του 1929, μια βαθιά οικονομική κρίση που σταδιακά αγκάλιασε ολόκληρο σχεδόν τον καπιταλιστικό κόσμο στην ουσία μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και συνδέθηκε άμεσα με την ανάπτυξη της φασιστικής μορφής διακυβέρνησης του καπιταλισμού. Όπως ήταν αναμενόμενο, το βάθος και η έκταση μιας τέτοιας κρίσης επηρέασε άμεσα τη σχετική μαρξιστική συζήτηση, κυρίως στους τομείς των αιτιών της καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης και του ιμπεριαλισμού. Ταυτόχρονα έμπαιναν νέα ζητήματα προς ερμηνεία όπως η ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση της παρέμβασης των καπιταλιστικών κρατών στην οικονομία, με πρώτη χαρακτηριστική περίπτωση το λεγόμενο New Deal του Προέδρου Roosevelt στις ΗΠΑ.

Την ίδια περίοδο, το μοναδικό σοσιαλιστικό κράτος στον κόσμο, η ΕΣΣΔ, όχι μόνο δεν επηρεάζονταν από την κρίση, αλλά περνούσε με την εκβιομηχάνιση και την κολεκτιβοποίηση στη φάση της εδραίωσης του νέου τρόπου παραγωγής καταφέροντας μέσα στη δεκαετία του 1930 να καταργήσει για πρώτη φορά στην ιστορία την κεφαλαιακή σχέση (δηλαδή την επιδίωξη του κέρδους μέσω της ιδιοποίησης της απλήρωτης εργασίας του μισθωτού εργαζόμενου από τον κεφαλαιοκράτη-κάτοχο των μέσων παραγωγής) σημειώνοντας παράλληλα καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας εντυπωσιακά οικονομικά αποτελέσματα. Έτσι, η αντιπαράθεση που σοβούσε και πριν από τη Μεγάλη Ύφεση, τέθηκε σε μία νέα βάση.

Ωστόσο, στο νέο κύκλο θεωρητικής αντιπαράθεσης εμφανίστηκαν κάποια νέα στοιχεία (πέρα από τη γεωγραφική μετατόπιση της συζήτησης προς τα δυτικά). Ένα σημαντικό νέο στοιχείο ήταν η απόσπαση σε μεγάλο βαθμό της θεωρητικής ανάπτυξης από την επαναστατική πράξη. Η μαρξιστική θεωρία διαχωρίζονταν όλο και περισσότερο από την πολιτική πράξη. Ενώ οι πρωταγωνιστές της θεωρητικής συζήτησης μέχρι τώρα ήταν σε μεγάλο βαθμό και οι φορείς της αντίστοιχης πράξης (είτε της επαναστατικής πράξης όπως οι Lenin, Luxemburg κλπ είτε της οπορτουνιστικής πράξης όπως οι Kautsky, Bernstein, Bauer κλπ), από εδώ και πέρα η σχετική θεωρητική συζήτηση πέρασε μέσα στα πανεπιστήμια των καπιταλιστικών κρατών αδυνατώντας ή πολλές φορές αδιαφορώντας για τη σύνδεση με το εργατικό και το κομμουνιστικό κίνημα. Επίσης, σε αυτή την περίοδο εμφανίστηκε –ιδιαίτερα με τη δημιουργία

της λεγόμενης Σχολής της Φρανκφούρτης, στην οποία θα αναφερθούμε στο επόμενο Μέρος- η τάση πρόσμιξης των μαρξιστικών αντιλήψεων με μη μαρξιστικά, πολλές φορές καθαρόαιμα αστικά, στοιχεία, η οποία λίγο αργότερα θα εκφραστεί με μεγαλύτερη σαφήνεια. Σε συνδυασμό με αυτό, εμφανίστηκε και η τάση απομάκρυνσης από την καθαυτό οικονομική θεωρία και ολόένα και μεγαλύτερης προσέγγισης των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων υπό το πρίσμα άλλων κοινωνικών επιστημών.

Στο εσωτερικό της Γερμανίας, το SPD είχε ολοκληρώσει την αστική μετάλλαξη του και οι όποιες αναφορές στο Marx και το μαρξισμό, είτε από τον Kautsky, είτε από τον Bernstein, είτε από τον πιο ύστερο Fritz Naphtali, δεν μπορούν πια να θεωρηθούν ούτε καν ως αναθεωρητικές παρεμβάσεις αλλά περισσότερο ως ανοιχτή προσπάθεια διασφάλισης της εργατικής συναίνεσης στον καπιταλισμό. Χαρακτηριστική είναι η «εφεύρεση» από τον Naphtali του συνθήματος της *Wirtschaftsdemokratie* (οικονομική δημοκρατία) για την καπιταλιστική οικονομία, το οποίο έχει άμεση εννοιολογική σύνδεση και προετοίμασε ιδεολογικά το έδαφος για τη λεγόμενη *soziale Marktwirtschaft* (κοινωνική οικονομία της αγοράς) που «εφηύρε» το μέλος του ναζιστικού, και μεταπολεμικά του χριστιανοδημοκρατικού, κόμματος, Alfred Müller-Armack⁴⁵.

Η συνάρθρωση αυτή την περίοδο της έλλειψης δυναμικής του παγκόσμιου καπιταλισμού και της μεγάλης δυναμικής του μοναδικού, ακόμα, σοσιαλιστικού κράτους σε συνδυασμό με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, λίγα μόλις χρόνια μετά τη μεγάλη σφαγή του πρώτου πολέμου, ενέτεινε τις φωνές που υποστήριζαν την επικείμενη κατάρρευση του καπιταλισμού. Για παράδειγμα, η Natalie Moszkowska ερμήνευε την αυξανόμενη οξύτητα των κρίσεων ως στοιχείο του κινδύνου μίας μόνιμης κρίσης και της επερχόμενης πτώσης του καπιταλισμού, ο Fritz Sternberg θεωρούσε την ανάκαμψη εξαιρετικά δύσκολη ενώ ο συμβουλευτικός κομμουνιστής και οπαδός του Grossman, Paul Mattick, χαρακτήρισε τη Μεγάλη Ύφεση ως την «επιθανάτια αγωνία του καπιταλισμού» (Howard and King, 1992: 5-6). Η πιο συγκροτημένη, ωστόσο, προσπάθεια θεωρητικής αποτύπωσης της οικονομικής στασιμότητας του καπιταλισμού της εποχής ήταν αυτή του Paul Sweezy, η οποία διατυπώθηκε το 1942, στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτή η ανάλυση επανέφερε τροποποιημένες τις

45 Χαρακτηριστικό είναι ότι η διδακτορική διατριβή του Naphtali το 1923 έφερε τον τίτλο «Το πρόβλημα της κρίσης στη θεωρητική κοινωνική οικονομική. Προσπάθεια μίας επαναθεμελίωσης της θεωρίας της απόλυτης υπερπαραγωγής». Η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» αποτέλεσε ως γνωστόν, μεταπολεμικά το βασικό σύνθημα ολόκληρου του γερμανικού αστικού πολιτικού κόσμου και το βασικό χαρακτηρισμό του αντίστοιχου οικονομικού «μοντέλου».

παλιές υποκαταναλωτικές απόψεις που κυριαρχούσαν στους μαρξιστές από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Διαχωριζόμενος από την αντίληψη της κατάρρευσης του καπιταλισμού ως μίας διαδικασίας σχετικά ξαφνικής αποδιάρθρωσης της καπιταλιστικής οικονομίας και κατ' επέκταση της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο Sweezy προσπαθεί να προσδιορίσει τις θεωρητικές συντεταγμένες της «χρόνιας ύφεσης του καπιταλισμού» (Sweezy, 1970: 214-236). Ισχυρίζεται ότι σύμφωνα με τον Marx «είναι η κατεύθυνση της ανάπτυξης και όχι η “τελική συνέπεια” που είναι πρωταρχικής σημασίας» και αυτή η «κατεύθυνση» ξεκάθαρα δείχνει σημάδια στασιμότητας. Κατανοούσε την ανάλυση του ως μία συμπλήρωση της γενικά σωστής ανάλυσης του Kautsky περί της χρόνιας ύφεσης του καπιταλισμού ως συνέπεια των ολοένα πιο οξυμένων κρίσεων (Sweezy, 1970: 215-6).

Ο Sweezy βασίζει ρητά την ανάλυση του για τη χρόνια ύφεση του καπιταλισμού στο γεγονός ότι «η καπιταλιστική παραγωγή ενέχει μία τάση προς την υποκατανάλωση (ή την υπερπαραγωγή)» (Sweezy, 1970: 216). Έτσι, για να κατανοήσουμε τη θέση του πρέπει πρώτα να έχουμε μία ξεκάθαρη εικόνα της θεωρίας κρίσης που υπερασπίζεται. Ο Sweezy παρουσιάζει πρώτα τα αντικειμενικά όρια που κατά τη γνώμη του έχει η ανάλυση της κρίσης στο *Κεφάλαιο* του Marx:

«Παρόλ' αυτά, δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά οτιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι κοντά σε μία πλήρη ή συστηματική πραγμάτευση του θέματος [της κρίσης – Χ.Μ.] στα γραπτά του Marx. Υπάρχουν πολύ καλοί λόγοι γι' αυτό. Οι κρίσεις είναι εξαιρετικά περίπλοκα φαινόμενα. Διαμορφώνονται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από μία μεγάλη ποικιλία οικονομικών δυνάμεων. Όπως σημείωνε ο Marx “η πραγματική κρίση μπορεί να προκύψει μόνο από την πραγματική κίνηση της καπιταλιστικής παραγωγής, του συναγωνισμού και της Πίστης” [Marx, 1982: 597 – Χ.Μ.]. Με τον “συναγωνισμό” και την “Πίστη” εννοεί ολόκληρη την οργανωτική δομή των αγορών και των χρηματοδοτικών μηχανισμών που καθιστούν την πραγματική οικονομία τόσο πολύ πιο περίπλοκη από τα συστήματα των υποδειγμάτων που αναλύονται στο *Κεφάλαιο*. Για να το θέσουμε με άλλο τρόπο, η κρίση ως ένα περίπλοκο συγκεκριμένο φαινόμενο δεν θα μπορούσε να αναλυθεί πλήρως στο επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο περιορίζεται το *Κεφάλαιο*. Αυτό που πραγματικά βρίσκουμε σε αυτό είναι όλες οι πλευρές του ζητήματος της κρίσης που ανακύπτουν στο ψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Αυτές εμφανίζονται περιστασιακά καθ' όλη την ανάλυση, αν και όχι αναγκαστικά σε λογική σειρά από την οπτική μίας γενικής πραγμάτευσης των κρίσεων. Είναι πιθανώς ασφαλές να πούμε ότι αν ο Marx είχε ζήσει ώστε να συμπληρώσει την ανάλυση του ανταγωνισμού και της Πίστης, θα μας είχε δώσει μία πλήρη και συστηματική πραγμάτευση των κρίσεων. Όπως εξελίχθηκε όμως το πράγμα, οι

κρίσεις παρέμειναν αναγκαστικά στη λίστα των ανολοκλήρωτων δουλειών» (Sweezy, 1970: 133-4).

Όπως θα φανεί στο επόμενο Μέρος της εργασίας, τόσο η έμφαση του Sweezy στην έλλειψη επαρκούς ζήτησης όσο και η συνολική επιχειρηματολογία του παραπάνω αποσπάσματος παρουσιάζουν εκπληκτικές ομοιότητες με την επιχειρηματολογία του Heinrich. Σε κάθε περίπτωση, ο Sweezy (όπως και ο Heinrich κάποιες δεκαετίες αργότερα) θεωρεί ότι υπάρχει ανάγκη ολοκλήρωσης αυτού του ανολοκλήρωτου καθήκοντος. Αναζητώντας τις αιτίες που μπορεί να προκύψει μία γενική αδυναμία απόκτησης του συνηθισμένου ποσοστού κέρδους και συνεπώς αναβολής των νέων επενδύσεων (με τελική συνέπεια την κρίση και τα αρνητικά ποσοστά κέρδους), καταλήγει στην ύπαρξη στο *Κεφάλαιο* δύο διακριτών ειδών κρίσης. Το πρώτο συνδέεται με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και βασίζεται στην υπόθεση ότι τα εμπορεύματα πωλούνται στις αξίες τους ενώ το δεύτερο αίρει αυτή την υπόθεση εισάγοντας μία άλλη πηγή μείωσης του ποσοστού κέρδους, την «αδυναμία των καπιταλιστών να πουλήσουν τα εμπορεύματα στις αξίες τους» (Sweezy, 1970: 145-146). Ωστόσο, σε προηγούμενο κεφάλαιο ο Sweezy ασκεί κριτική στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους θεωρώντας λαθεμένο το ότι ο Marx συμπεριέλαβε το - ενδογενές στην άνοδο της παραγωγικότητας- φαινόμενο της ανόδου του βαθμού εκμετάλλευσης στους αντεπιδρώντες παράγοντες και το ότι εμμέσως απέκρυψε ότι αυτός ο παράγοντας μπορεί κάλλιστα να υπερκεράσει τις συνέπειες της ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (Sweezy, 1970: 100-102)⁴⁶, ένα επιχείρημα που θα υιοθετήσει αυτούσιο αργότερα και ο Heinrich. Έτσι, στην ουσία ο Sweezy αποδέχεται μόνο το δεύτερο είδος κρίσης, αυτό που συνδέεται με την αδυναμία πώλησης των εμπορευμάτων στις αξίες τους.

Σε συνάρτηση με αυτό, ο Sweezy σημειώνει ότι ακριβώς επειδή ο Marx αναφέρεται ρητά στην αδυναμία πώλησης των εμπορευμάτων στις αξίες τους αλλά και στην αύξηση των μισθών κατά τη συσσώρευση του κεφαλαίου ως αιτίες της μείωσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου, «δεν υπάρχει πραγματικά κανένας τρόπος να γνωρίζουμε πόσο βάρος σκόπευε να δώσει ο Marx στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ως ένα στοιχείο στην εξήγηση των κρίσεων» (Sweezy, 1970: 148). Ενδιαφέρον έχει για την παρούσα εργασία και ότι ο Sweezy συνδέει αυτή την ανάλυση του με το βαθμό ολοκλήρωσης των σχετικών μαρξικών χειρόγραφων:

46 Υπενθυμίζεται ότι όσον αφορά το λεγόμενο πρόβλημα του μετασχηματισμού, ο Sweezy επαναφέρει -και εισάγει σε μεγάλο βαθμό στο αγγλόφωνο αναγνωστικό κοινό- την ανάλυση του Bortkiewicz δηλώνοντας ότι αποδέχεται πλήρως τις μεθοδολογικές αρχές του και τη «λύση» του (Sweezy 1970: 115).

«Θα πρέπει να θυμόμαστε σχετικά με αυτό ότι το κεφάλαιο για την “Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου” έχει, ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό από το μεγαλύτερο μέρος του τόμου III, το χαρακτήρα αρχικών σημειώσεων που γράφτηκαν πρόχειρα από τον Marx για δική του χρήση σε ύστερες επεξεργασίες των ζητημάτων που θίγονται, με συνέπεια να είναι πιθανώς αδύνατες οριστικές κρίσεις» (Sweezy, 1970: 148).

Όσον αφορά τις κρίσεις πραγματοποίησης, ο Sweezy τις διακρίνει σε κρίσεις που προκύπτουν από τη «δυσαναλογία» ανάμεσα σε διάφορα τμήματα της κοινωνικής παραγωγής και σε αυτές που προκύπτουν από τη «υποκατανάλωση» των μαζών. Παραθέτοντας σχετικό απόσπασμα από τις *Θεωρίες για την Υπεραξία* (Marx, 1982: 607), στο οποίο ο Marx αναφέρεται ρητά στη δυνατότητα ξεσπάσματος κρίσης λόγω των δυσαναλογιών ανάμεσα στους κλάδους (σημειώνοντας ταυτόχρονα ότι αφήνει τη μελέτη αυτής της δυνατότητας για τη μελέτη του «ανταγωνισμού των κεφαλαίων»), ο Sweezy αναδεικνύει τη μονομερή προσκόλληση του Tugan-Baranovsky σε αυτόν τον παράγοντα και ισχυρίζεται ότι «οι δυσαναλογίες που προκύπτουν από την έλλειψη σχεδιασμού του καπιταλισμού είναι από τη φύση τους μη επιδεκτικές σε εξήγηση με όρους γενικών νόμων. Γι’ αυτό το λόγο ο χειρισμός τους βγαίνει εκτός του πλαισίου του μαρξικού θεωρητικού συστήματος» (Sweezy, 1970: 156-158). Μέσω αυτής της τοποθέτησης, εστιάζει και πάλι την προσοχή του στην υποκατανάλωση των μαζών.

Ωστόσο, τάσσεται ενάντια στις χυδαίες θεωρίες της υποκατανάλωσης που απολάμβαναν, όπως λέει, πάντα μεγάλη δημοφιλία, ιδιαίτερα ανάμεσα στους συνδικαλιστές (Sweezy, 1970: 151), θέτοντας στον εαυτό του το καθήκον της παραγωγής μίας συνεκτικής θεωρίας υποκατανάλωσης βασισμένης στην ανάλυση του Marx, μιας θεωρίας η οποία θα υπερβαίνει τις αδυναμίες των υποκαταναλωτικών θεωριών των Kautsky και Luxemburg. «Το πραγματικό καθήκον μίας υποκαταναλωτικής θεωρίας», όπως λέει χαρακτηριστικά, «είναι να αποδείξει ότι ο καπιταλισμός έχει μία εγγενή τάση να επεκτείνει την ικανότητα παραγωγής καταναλωτικών αγαθών πιο γρήγορα από τη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά». Αυτή η εγγενής τάση ισχυρίζεται ότι εκφράζεται είτε ως κρίση (λόγω της απότομης περιστολής της παραγωγής ή της παραγωγικής ικανότητας όταν η προσφορά καταναλωτικών αγαθών ξεπεράσει τη ζήτηση σε κανονικά επικερδείς για τις επιχειρήσεις τιμές) είτε ως στασιμότητα λόγω της μη αξιοποίησης των υπάρχουσών παραγωγικών δυνατοτήτων από το φόβο ότι το προϊόν που θα παράγονταν δεν θα μπορέσει να αγοραστεί (Sweezy, 1970: 180).

Υποθέτοντας, δικαιολογημένα όπως λέει, ότι η τεχνικά καθορισμένη σχέση ανάμεσα στο απόθεμα μέσων παραγωγής και την παραγωγή καταναλωτικών

αγαθών παραμένει σταθερή, ο Sweezy περιγράφει με τον εξής τρόπο την «ουσία της υποκαταναλωτικής θεωρίας»:

«Το βασικό γεγονός, τώρα, του καπιταλισμού, από το οποίο εξαρτάται εν τέλει η συμπεριφορά του συστήματος είναι η επιδίωξη των καπιταλιστών να πλουτίζουν. Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης απαιτεί δύο βήματα: (1) το να επιτυγχάνουν όσο περισσότερο κέρδος είναι δυνατόν και (2) το να συσσωρεύουν όσο μεγαλύτερο μέρος του είναι δυνατόν. Το πρώτο περιλαμβάνει τη σταθερή βελτίωση των μεθόδων παραγωγής, κυρίως μέσω της χρησιμοποίησης ολοένα και περισσότερων μηχανών και υλικών ανά εργάτη· το δεύτερο περιλαμβάνει τη συσσώρευση ολοένα και μεγαλύτερων τμημάτων ενός αυξανόμενου συνολικού κέρδους. Μεταφράζοντας αυτό στην ορολογία της προηγούμενης παραγράφου παίρνουμε το εξής: η συσσώρευση αυξάνεται ως ποσοστό της υπεραξίας και η επένδυση⁴⁷ αυξάνεται ως ποσοστό της συσσώρευσης. Εν τω μεταξύ, η κατανάλωση αυξάνεται επειδή οι καπιταλιστές αυξάνουν τη δική τους κατανάλωση και ξοδεύουν ένα μέρος της συσσώρευσης τους σε αυξημένους μισθούς. Αλλά, και αυτό είναι ένα σημαντικό σημείο, από τη στιγμή που η αύξηση της κατανάλωσης των καπιταλιστών αποτελεί ένα μειούμενο ποσοστό της συνολικής υπεραξίας, και από τη στιγμή που η αύξηση των μισθών αποτελεί ένα μειούμενο ποσοστό της συνολικής συσσώρευσης, απορρέει ότι ο ρυθμός ανάπτυξης της κατανάλωσης (δηλαδή η αναλογία της αύξησης της κατανάλωσης προς τη συνολική κατανάλωση) μειώνεται σχετικά με το ρυθμό ανάπτυξης των μέσων παραγωγής (δηλαδή της αναλογίας της επένδυσης προς το σύνολο των μέσων παραγωγής). Με άλλα λόγια, η αναλογία του ρυθμού αύξησης της κατανάλωσης προς το ρυθμό αύξησης των μέσων παραγωγής μειώνεται. Αυτό είναι ένα αποτέλεσμα που απορρέει λογικά από το χαρακτηριστικό μοτίβο της συμπεριφοράς των καπιταλιστών» (Sweezy, 1970: 181-2).

Από τα παραπάνω απορρέει ότι είναι εξίσου λογικό να λέμε και ότι η παραγωγή μέσων παραγωγής έχει την τάση να ξεπερνά τη ζήτηση για μέσα παραγωγής. Έτσι, μπορεί να γίνεται λόγος και για υπερπαραγωγή, με τις δύο έννοιες, την υποκατανάλωση και την υπερπαραγωγή να αποτελούν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Επίσης, ο Sweezy κατηγορεί τον Tugan-Baranovsky ότι συνετέλεσε στη σύγχυση των πραγματικών ζητημάτων επειδή διαχώρισε τη «δυσαναλογία» από την «υποκατανάλωση» ως αιτία της κρίσης. Η υποκατανάλωση δεν αποτελεί παρά μία ειδική περίπτωση δυσαναλογίας και συγκεκριμένα δυσαναλογίας ανάμεσα στην αύξηση της ζήτησης για

⁴⁷ Με τη λέξη «επένδυση» ο Sweezy εννοεί εδώ το μέρος της συσσώρευσης που πηγαίνει για σταθερό κεφάλαιο.

καταναλωτικά αγαθά και στην αύξηση της ικανότητας παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (Sweezy, 1970: 183-4).

Αφότου έχει παρουσιάσει την τάση του καπιταλισμού για υποκατανάλωση, ο Sweezy παρουσιάζει τις εξής αντεπιδρώσεις προς αυτήν τάσεις: 1) τη δημιουργία νέων κλάδων παραγωγής κατά την οποία, για ένα διάστημα, έχουμε αύξηση της κατανάλωσης (μέσων παραγωγής και κατανάλωσης) χωρίς αντίστοιχη προσφορά προϊόντων και υπηρεσιών, 2) τις αποτυχημένες επενδύσεις που εγκαταλείπονται εν μέρει ή ολοκληρωτικά με συνέπεια να έχουν απορροφήσει ένα μέρος της συσσώρευσης των καπιταλιστών χωρίς να αυξάνουν την παραγωγή και προσφορά καταναλωτικών αγαθών, 3) την αύξηση του πληθυσμού και του μεταβλητού κεφαλαίου που αυξάνει τη συνολική κατανάλωση, 4) τη μη παραγωγική κατανάλωση (εκκλησία, μεγάλοι γαιοκτήμονες, οικιακοί βοηθοί κλπ) που αυξάνει την κατανάλωση χωρίς να αυξάνει παράλληλα την παραγωγή και 5) τα κρατικά έξοδα ως ειδική κατηγορία μη παραγωγικής κατανάλωσης που έχει αυξηθεί κατακόρυφα στον 20^ο αιώνα. Συνυπολογίζοντας τους παραπάνω παράγοντες συμπεραίνει ότι η σημασία αυτών των αντεπιδρώντων παραγόντων μειώνεται στα βασικά κέντρα του παγκόσμιου καπιταλισμού. Ωστόσο, αυτή η υπερίσχυση της βασικής τάσης προς υποκατανάλωση τροποποιείται από ένα ιδιαίτερο είδος κρατικής παρέμβασης, αυτό της αντικυκλικής πολιτικής, το οποίο παρά τα βραχυπρόθεσμα ευνοϊκά αποτελέσματα, δεν μπορεί να αναιρέσει τις υποκείμενες αντιφάσεις μετατρέποντας απλώς την τάση προς υποκατανάλωση σε τάση προς χρόνια ύφεση (Sweezy, 1970: 217-236).

Στη συνέχεια προχωρά σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης, όπως λέει, με τη μελέτη του μονοπωλιακού κεφαλαίου και του ιμπεριαλισμού, η οποία τροποποιεί κάποιες από τις πλευρές της μέχρι τώρα ανάλυσης του. Αφότου αναλύσει πώς προκύπτουν το μονοπώλια από τις τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης που περιγράφονται στο *Κεφάλαιο*, προχωράει στην ανάλυση για τον ιμπεριαλισμό που έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτή του Lenin. Ένα σημείο διαφοροποίησης, ωστόσο, που ρητά σημειώνεται από τον Sweezy ως διαφωνία με τον Hilferding, αλλά είναι εν μέρει διαφωνία και με τον Lenin, είναι η άρνηση της κυριαρχίας του τραπεζικού επί του βιομηχανικού κεφαλαίου, η οποία αποτυπώνεται στην -κληρονομημένη από τον Hilferding- έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ο Sweezy ισχυρίζεται ότι αυτή η σχέση κυριαρχίας του τραπεζικού κεφαλαίου ίσχυε μόνο στη φάση σχηματισμού των μετοχικών εταιρειών αλλά από τη στιγμή που τα μεγάλα βιομηχανικά μονοπώλια απέκτησαν ισχύ, ο ρόλος των τραπεζών μειώθηκε και αυξήθηκε ο ρόλος και η δυνατότητα της εύρεσης πόρων από ίδιες πηγές. Ως συνέπεια, το μικρό ανώτερο στρώμα μεγάλων καπιταλιστών που κυριαρχεί μέσω της επέκτασης του σε ολόένα και

περισσότερους παραγωγικούς και διανεμητικούς τομείς έχει ως βάση του το βιομηχανικό και όχι το τραπεζικό κεφάλαιο. Σε αυτή τη βάση, και επειδή είναι πολύ δύσκολο η έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου να αποκαθαρθεί από την κυριαρχία του τραπεζικού κεφαλαίου, ο Sweezy προτείνει την αντικατάσταση της με την έννοια «μονοπωλιακό κεφάλαιο» (Sweezy, 1970: 266-269).

Μία σημαντική, όμως, προσθήκη του Sweezy την οποία ρητά απέρριπτε ο Lenin, είναι ότι στον μονοπωλιακό καπιταλισμό τροποποιούνται οι θεμελιώδεις νόμοι του καπιταλισμού που καταγράφονται στο *Κεφάλαιο*. Έτσι, για παράδειγμα, ο Sweezy αρνείται στην ουσία την ισχύ του νόμου της αξίας στον μονοπωλιακό καπιταλισμό αφού «Είναι λογικό να μην έχουν ανακαλυφτεί γενικοί νόμοι για τη μονοπωλιακή τιμή γιατί τέτοιοι νόμοι δεν υπάρχουν» (Sweezy, 1970: 271). Αντίστοιχα, ο Sweezy ισχυρίζεται ότι στο μονοπωλιακό καπιταλισμό αίρεται και η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους λόγω των φραγμών που υψώνουν τα μονοπώλια στους κλάδους που κυριαρχούν διαμορφώνοντας μία ιεραρχία κλαδικών ποσοστών κέρδους (Sweezy, 1970: 270-277). Ο Sweezy ισχυρίζεται ότι αυτοί οι νόμοι δεν ισχύουν ούτε σε διεθνές επίπεδο λόγω παραγόντων όπως η ανομοιογένεια της εργατικής δύναμης σε κάθε χώρα και η μη ελεύθερη κίνηση κεφαλαίων μεταξύ των χωρών. Γι' αυτούς τους λόγους δεν μπορεί να γίνει μέσω του διεθνούς εμπορίου και απόσπαση υπεραξίας από τις λιγότερο προς τις περισσότερο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Για κάτι τέτοιο απαιτείται η εξαγωγή κεφαλαίων που έχει ως γενική συνέπεια την καθυστέρηση των αντιφάσεων της συσσώρευσης στις χώρες από τις οποίες εξάγεται κεφάλαιο και την επιτάχυνση της ανάπτυξης τους στις χώρες που εισάγεται κεφάλαιο (Sweezy, 1970: 289-292)

Με αυτή την εξαγωγή συνδέεται και η αποικιοκρατία μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η διασφάλιση των, κυρίως μονοπωλιακών, εταιρειών αποικιακού εμπορίου, ο αποκλεισμός του ανταγωνισμού ξένων εμπόρων και η ρύθμιση των όρων εμπορίου ανάμεσα στη μητρική χώρα και την αποικία υπέρ της πρώτης ενώ ιδιαίτερα στην περίπτωση των περιοχών με πρώτες ύλες το όφελος δεν είναι κυρίως η προμήθεια τους στη μητρική χώρα αλλά η διασφάλιση μίας πηγής επιπλέον κέρδους στα μονοπώλια τους μέσω των μονοπωλιακών τιμών διάθεσης τους διεθνώς (Sweezy, 1970: 297-302). Με την εξαγωγή κεφαλαίου και την αποικιοκρατία ξεπερνιούνται τα μεγάλα εμπόδια που θέτουν όλο και πιο έντονα στη συσσώρευση και στο ποσοστό κέρδους η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και η υποκατανάλωση.

Τέλος, πολύ μεγάλη σημασία για την έρευνα μας έχει η παρουσίαση της θεωρίας της αξίας στη βάση της διάκρισης ανάμεσα στην ποιοτική (με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής) και την ποσοτική (με έμφαση στην εξήγηση των τιμών αγοράς) πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας (Sweezy, 1970: 25).

Η διάκριση αυτή έχει μεγάλη σημασία γιατί τα επόμενα χρόνια «η διάκριση αυτή εξελίχθηκε σε επιχείρημα για την ανωτερότητα της ποιοτικής πλευράς της μαρξικής θεωρίας της αξίας ή/και την έλλειψη σπουδαιότητας της ποσοτικής πλευράς (...) Το βασικό περιεχόμενο για ποιοτική και ποσοτική διχοτόμηση της εργασιακής θεωρίας της αξίας είναι η άποψη ότι η μαρξική θεωρία της αξίας αφορά αποκλειστικά τον ειδικό τρόπο αναπαραγωγής μίας ασυντόνιστης εμπορευματικής οικονομίας, τις κοινωνικές ταξικές σχέσεις (παραγωγής) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και την αποκάλυψη του εκμεταλλευτικού τους χαρακτήρα, και ότι η ενασχόληση με τις τιμές αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της αστικής οικονομικής επιστήμης (κλασικής και νεοκλασικής) και μόνο» Μανιάτης και Τσουλφίδης (1998: 144-145). Σε αυτό το έδαφος βασίζεται και η άποψη ότι η θεωρία του Marx αφορά αποκλειστικά την «κριτική της πολιτικής οικονομίας» και των κατηγοριών της και δεν αποτελεί μία εναλλακτική «μαρξιστική πολιτική οικονομία» (Μανιάτης και Τσουλφίδης, 1998: 145).

Όπως θα φανεί στο επόμενο Μέρος, η Νέα Ανάγνωση του Marx αποτελεί κλασικό παράδειγμα της κατανόησης της θεωρίας του Marx στενά ως «κριτική της πολιτικής οικονομίας» με αποκλειστική έμφαση στην ποιοτική, με βάση της διάκριση του Sweezy, πλευρά της εργασιακής θεωρίας της αξίας.

Με αυτή την παρουσίαση των βασικών σημείων της ανάλυσης του Sweezy κλείνει το πρώτο μέρος αυτής της εργασίας. Επαναλαμβάνουμε ότι η παρουσίαση που έγινε σε αυτήν δεν ήταν σε καμία περίπτωση εξαντλητική. Πιστεύουμε, ωστόσο, ότι επικέντρωσε σε κάποιες εμβληματικές για τη συζήτηση παρεμβάσεις.

Κοινό χαρακτηριστικό των παρεμβάσεων που παρουσιάστηκαν ήταν ότι παρέμειναν εντός του πλαισίου της πολιτικής οικονομίας και βασίστηκαν σε αυτήν για την ερμηνεία των οικονομικών φαινομένων. Μετά τον πόλεμο, η σχετική συζήτηση βγήκε σε σημαντικό βαθμό εκτός του πλαισίου της πολιτικής οικονομίας και πήρε γενικότερα χαρακτηριστικά. Ωστόσο και στο νέο πλαίσιο, τα ζητήματα της αξίας, της Πίστης και της κρίσης παρέμειναν στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης ενώ η σχετική συζήτηση φούντωσε και πάλι πρόσφατα μετά την ολοκλήρωση της δημοσίευσης των μαρξικών χειρογράφων για το *Κεφάλαιο* στο πλαίσιο της έκδοσης MEGA. Στο δεύτερο Μέρος της εργασίας θα δούμε ποια μορφή πήρε αυτή η αντιπαράθεση ενώ θα παρουσιάσουμε και τις συγκεκριμένες αντιλήψεις που αναπτύχθηκαν στην πορεία από το ρεύμα της λεγόμενης Νέας Ανάγνωσης του Marx.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

«ΝΕΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ»: ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ Ή ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ;

Εισαγωγή

Η έκδοση του βιβλίου του Sweezy, *Theory of Capitalist Development*, το 1942, με την παρουσίαση του οποίου ολοκληρώσαμε το πρώτο Μέρος, αποτέλεσε ένα ορόσημο στην ιστορία της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης⁴⁸. Ενώ μέχρι και εκείνο το σημείο η αντιπαράθεση στις γραμμές της καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από το πλαίσιο που είχαν θέσει οι Marx και Engels, μετά τον Πόλεμο υπήρξε στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες –αν και όχι χωρίς εξαιρέσεις– σαφέστατη μετατόπιση όχι απλώς των θέσεων, αλλά ολόκληρης της θεματικής της συζήτησης.

Από την επικέντρωση στην οικονομία, τις σχέσεις παραγωγής και τους νόμους που διέπουν την καπιταλιστική ανάπτυξη, η έμφαση μετατοπίστηκε στη φιλοσοφία, σε ζητήματα μεθόδου και στη λεγόμενη «επιστημολογία» του μαρξισμού. Ακόμα και σε εκείνα τα ρεύματα σκέψης που τοποθετήθηκαν πάνω σε μια σειρά οικονομικά θεωρητικά ζητήματα, όπως η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ, το κέντρο βάρους έγερνε, όπως θα δούμε, προς μία φιλοσοφίζουσα, «επιστημολογική» πρόσληψη του μαρξικού οικονομικού έργου. Αυτό που επήλθε δεν είναι η -καθόλα θεμιτή και αναγκαία- υποστήριξη του μαρξικού οικονομικού έργου από τη μελέτη μιας σειράς φιλοσοφικών, επιστημολογικών και αρχειογραφικών ζητημάτων που συνδέονται με αυτό, αλλά η διάχυση του στη φιλοσοφία και ουσιαστικά η άρνηση του οικονομικού περιεχομένου του.

Ακριβώς στη βάση αυτής της μετατόπισης, και σε πλήρη συμφωνία με το περιεχόμενο της έρευνας τους, οι περισσότεροι από αυτούς τους θεωρητικούς έφτασαν να θεωρούν ακόμα και τον προσδιορισμό τους ως μαρξιστές ως εξαιρετικά στενό. Δεν έκρυβαν, άλλωστε, ότι ο μαρξισμός αποτελούσε γι' αυτούς μία από τις επιρροές τους, η οποία συμπληρωνόταν, όπως θα δούμε, από πολλές

⁴⁸ Η σκέψη του Sweezy –αλλά και του Dobb και λίγο αργότερα του Meek– αναπτύχθηκε σε μία περίοδο όπου οι μαρξιστικές συζητήσεις γύρω από την εργασιακή θεωρία της αξίας είχαν παρουσιάσει σημαντική κάμψη. Αυτή η περίοδος αποτελούσε μία ενδιάμεση περίοδο ανάμεσα στις πρώτες αντιπαραθέσεις που απασχόλησαν τους μαρξιστές στο τέλος του 19ου και στην αρχή του 20ου αιώνα και στην αναζωπύρωση των συζητήσεων γύρω από τη θεωρία της αξίας τη δεκαετία του 1960 (Μαυρουδέας, 1998: 79).

ακόμα, μερικές από τις οποίες είναι καθαρόαιμα αστικές. Γι' αυτό το λόγο ο όρος Δυτικός Μαρξισμός που μετέπειτα χρησιμοποιήθηκε για να συνενώσει το αρκετά ετερόκλητο θεωρητικό τους έργο μάλλον πρέπει να θεωρηθεί καταχρηστικός, χωρίς αυτό να μειώνει τη συμβολή του σε συγκεκριμένα θεωρητικά πεδία⁴⁹. Συνεπώς, για τους περισσότερους από τους θεωρητικούς στους οποίους θα αναφερθούμε σε αυτό το Μέρος, και ιδιαίτερα για τους πιο ύστερους, το επίθετο «μαρξιστής» δεν μπορεί να αξιοποιηθεί ούτε καν με την έτσι κι αλλιώς αρκετά διασταλτική έννοια που χρησιμοποιήθηκε στο πρώτο Μέρος αυτής της εργασίας.

Τα φύτρα αυτής της «στροφής» της θεματικής είχαν ήδη τεθεί, όπως θα δούμε, ήδη στο περιβάλλον του Μεσοπολέμου, ωστόσο η κυριαρχία τους στη μαρξιστική συζήτηση στις καπιταλιστικές χώρες επήλθε το διάστημα που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για μια πορεία η οποία οδήγησε στην εμφάνιση και επέδρασε καθοριστικά στο στίγμα του θεωρητικού ρεύματος της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Αυτήν την πορεία θα παρακολουθήσουμε σε αυτό το Μέρος, ξεκινώντας από τους προπάτορες αυτής της θεματικής μετατόπισης και φτάνοντας μέχρι την παρουσίαση των θέσεων της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ και του πιο προβεβλημένου σύγχρονου εκπροσώπου της, του Michael Heinrich. Ακριβώς επειδή πρόκειται για μία πορεία «φιλοσοφικοποίησης» της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης, η παρουσίαση έχει έντονα φιλοσοφικά χαρακτηριστικά, αν και έχει γίνει προσπάθεια να επιλεγούν εκείνα τα σημεία της σκέψης των θεωρητικών του Δυτικού Μαρξισμού που επηρεάζουν πιο άμεσα τον τρόπο προσέγγισης εκ μέρους τους του μαρξικού οικονομικού έργου. Παρά τον εν μέρει φιλοσοφικό της χαρακτήρα, θεωρούμε τη σκιαγράφηση αυτής της πορείας απαραίτητη για την κατανόηση της οικονομικής σκέψης της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ και του Michael Heinrich.

⁴⁹ Εξυπακούεται ότι ο προσδιορισμός «Δυτικός Μαρξισμός» δεν περιλαμβάνει όλες τις μαρξιστικές συμβολές στη Δύση. Ωστόσο, ομαδοποιεί μια σειρά συμβολές, οι οποίες –παρά τον ετερόκλητο χαρακτήρα τους- έχουν ως κοινά κάποια χαρακτηριστικά που θα αναδείξουμε στη συνέχεια και τα οποία κυριάρχησαν για αρκετές δεκαετίες στις συζητήσεις που είχαν αναφορά στον Marx στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης. Φυσικά, αυτό δεν αναιρεί την ύπαρξη μαρξιστικής σκέψης και σε αυτές τις χώρες που δεν είχε αυτά τα χαρακτηριστικά και συνεπώς δεν εντάσσεται στο συγκεκριμένο ρεύμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΙ ΑΙΤΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗΣ

Μια σειρά εξελίξεις στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και –ακόμα περισσότερο- μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσαν το «θερμοκήπιο» αυτής της θεματικής μετατόπισης στην έρευνα που έχει αναφορά στο έργο του Μαγχ. Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε καταρχάς τις εξελίξεις σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και στη συνέχεια θα αναφερθούμε και στον τρόπο με τον οποίο επέδρασαν και κάποιοι παράγοντες που συνδέονται με την πορεία έκδοσης του ίδιου του μαρξικού έργου.

Το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου σηματοδοτήθηκε από την επικράτηση της σοσιαλιστικής Οκτωβριανής Επανάστασης στη Ρωσία αλλά και από την αποτυχία των αντίστοιχων –μικρότερων ή μεγαλύτερων- εγχειρημάτων επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού σε χώρες όπως η Γερμανία (στη νικηφόρα έκβαση της οποίας είχε εναποθέσει πολλές ελπίδες ο Lenin), η Αυστρία, η Ουγγαρία, η Φινλανδία. Μετά τα πρώτα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, μάλιστα, τα περισσότερα αναπτυγμένα καπιταλιστικά κράτη γνώρισαν για κάποια χρόνια μία περίοδο οικονομικής άνθησης και πολιτικής σταθερότητας, μέχρις ότου οι σαρωτικές και μακρόχρονες συνέπειες της κρίσης που ξέσπασε το 1929 να συμβάλλουν στην εμφάνιση νέων πολιτικών φαινομένων όπως η γιγάντωση των φασιστικών τάσεων σε όλο σχεδόν τον αναπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο και φυσικά η κυριαρχία αυτών των τάσεων σε Γερμανία και Ιταλία, δηλαδή σε χώρες όπου ζούσε και δρούσε ο κύριος όγκος των μαρξιστών θεωρητικών.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχαμε πάλι μία αντιθετική πορεία πολιτικών εξελίξεων. Από τη μία, μια σειρά χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ενεπλάκησαν –με πολλές διαβαθμίσεις μεταξύ τους- σε μία προσπάθεια οικοδόμησης του σοσιαλισμού ενώ, από την άλλη, οι παραδοσιακές αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες γνώρισαν μία πρωτόγνωρη οικονομική ανάπτυξη και πολιτική σταθερότητα που διήρκεσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ανάπτυξης ήταν η ακόμα μεγαλύτερη εμπλοκή των καπιταλιστικών κρατών στην καπιταλιστική οικονομία (η οποία μάλιστα πήρε για πρώτη φορά τη μορφή της εκτεταμένης κρατικής ιδιοκτησίας και του εκτεταμένου δικτύου υπηρεσιών παιδείας, υγείας, πρόνοιας), η αύξηση του επιπέδου των μισθών των εργαζομένων, η αύξηση της συμμετοχής στα συνδικάτα

σε συνδυασμό με την άμβλυνση των ριζοσπαστικών διαθέσεων στην εργατική τάξη κλπ.

Οι παραπάνω συνθήκες δημιουργούσαν αντικειμενικά μια σειρά ερωτήματα, όπως τα εξής: Ποιες οι αιτίες της ανοχής ή ακόμα και της στήριξης στο Μεσοπόλεμο από πλατιά τμήματα του λαού στη φασιστική διακυβέρνηση του καπιταλισμού αλλά και της αυξανόμενης ενσωμάτωσης τους στον καπιταλισμό; Ποιος ο ρόλος του αναπτυγμένου κοινοβουλευτισμού και των θεσμών του στη διαμόρφωση της συνείδησης; Επίσης, γιατί η επανάσταση κατάφερε να αναπτυχθεί και να επικρατήσει μόνο σε μία χώρα όπως η τσαρική Ρωσία ενώ οι επαναστατικές διαθέσεις στη Δυτική Ευρώπη ήταν σαφώς πιο περιορισμένες στην εργατική τάξη; Τι αποδεικνύει η επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης σε μία χώρα σαν τη Ρωσία για τη σχέση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τη δυνατότητα ανάπτυξης των σοσιαλιστικών σχέσεων παραγωγής; Ποιος ο χαρακτήρας και η οικονομική σημασία του αναπτυσσόμενου «κράτους πρόνοιας» στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο που σε συνδυασμό με τους αυξανόμενους μισθούς και την απουσία βαθιών κρίσεων για 25 σχεδόν χρόνια οδήγησε σε διακριτή άνοδο του επιπέδου ζωής της εργατικής τάξης;

Με λίγα λόγια, οι ίδιες οι -καταρχάς οικονομικές- εξελίξεις στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό κόσμο εκείνης τα περιόδου συνέβαλαν καθοριστικά στο πλαίσιο και την κατεύθυνση της σχετικής συζήτησης. Αυτό φυσικά δεν αναιρεί το γεγονός ότι τα ίδια τα ερωτήματα που γεννούσαν αυτές οι εξελίξεις αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικό τρόπο από εκείνους τους θεωρητικούς που συνέχιζαν να τα προσεγγίζουν από την οπτική της αναγκαιότητας της επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού και της οικοδόμησης της ριζικά διαφορετικής σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής κοινωνίας και με διαφορετικό τρόπο από εκείνους τους θεωρητικούς, οι οποίοι -συνεχίζοντας να αναφέρονται στο έργο του Marx- είχαν πια μετατοπιστεί σαφώς σε θέσεις ανοχής ή ανοιχτής υπεράσπισης της καπιταλιστικής κοινωνίας με κάποιους από αυτούς να φτάνουν μέχρι του σημείου της διαχείρισης της από κυβερνητικές θέσεις.

Ένα ιδιαίτερο, μάλιστα, χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ότι για πρώτη φορά μεγάλο μέρος της ανησυχίας γι' αυτά τα ερωτήματα μετατοπίστηκε από τις γραμμές του εργατικού κινήματος στις πανεπιστημιακές αίθουσες. Φυσικά και στην προηγούμενη περίοδο υπήρχε μία παρόμοια δραστηριότητα με πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτές των Kathedersozialisten (οι λεγόμενοι «από καθέδρας σοσιαλιστές») στη Γερμανία και των «νόμιμων μαρξιστών» στη Ρωσία, οι οποίοι προσπαθούσαν να φέρουν το μαρξισμό και το σοσιαλισμό «στα μέτρα» των κρατών τους. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρχε μία αλληλεπίδραση αυτών των θεωρητικών και των θεωρητικών των εργατικών

κομμάτων (με πολλούς από αυτούς να δρουν παράλληλα και στα δύο επίπεδα) ενώ ήταν σαφής η κυριαρχία των τελευταίων κάτι που καθόριζε και την ίδια τη θεματική της συζήτησης. Αντίθετα, μετά τον Πόλεμο η μεγάλη αύξηση του αριθμού των πανεπιστημιακών δασκάλων (αλλά και των φοιτητών) οδήγησε σε μία έκρηξη της πανεπιστημιακής ερευνητικής δραστηριότητας με αναφορά στον Marx, η οποία μάλιστα σταδιακά όχι απλά μείωσε το ενδιαφέρον της αλλά σε κάποιες περιπτώσεις έφτασε να αδιαφορεί ανοιχτά για τη σχέση της με το εργατικό κίνημα. Με λίγα λόγια, η διάρρηξη της θεωρίας με την πράξη –η οποία για πρώτη φορά κυριάρχησε στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης- αποτέλεσε βασικό παράγοντα αλλαγής της ίδιας της θεματικής της συζήτησης.

Σε αυτή την εξέλιξη συνέβαλε και άλλος ένας αντικειμενικός παράγοντας. Στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνυπήρχαν ανοιχτά οι επαναστατικές και οι μεταρρυθμιστικές αντιλήψεις, κάτι που καθιστούσε εφικτή τη συνύπαρξη στις γραμμές τους μίας μεγάλης γκάμας θεωρητικών αντιλήψεων. Αντίθετα, η δημιουργία και ανάπτυξη των επαναστατικών Κομμουνιστικών Κομμάτων (ΚΚ) στις χώρες του καπιταλισμού κατά το Μεσοπόλεμο –η οποία επισφραγίστηκε, όπως ήταν λογικό, από την επικράτηση και την ανάπτυξη της Οκτωβριανής Επανάστασης και του ρόλου του μπολσεβίκικου κόμματος σε αυτήν- έθεταν αντικειμενικά με ανοιχτό τρόπο μία πολύ έντονη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους ίδιους τους θεωρητικούς που είχαν αναφορά στο έργο του Marx. Είναι φανερό ότι η προπολεμική κομματική συνύπαρξη διανοητών όπως οι Bernstein-Kautsky, από τη μία, και Luxemburg-Mehring, από την άλλη, ήταν αδύνατη σε μία περίοδο όπου εξελίσσονταν η προσπάθεια εμβάθυνσης του επαναστατικού χαρακτήρα των ΚΚ, η προσπάθεια ιδεολογικής και πολιτικής θωράκισης τους από τον κίνδυνο ενσωμάτωσης τους στους θεσμούς του καπιταλισμού (όπως είχε συμβεί, άλλωστε, σχετικά πρόσφατα με το σοσιαλδημοκρατικό ρεύμα) και η προσπάθεια ενοποίησης του περιεχομένου της παρέμβασης τους σε επαναστατικά θεμέλια ως απάντηση στην ενιαία αντεπαναστατική δράση του κεφαλαίου.

Χαρακτηριστικοί γι' αυτή την προσπάθεια, η οποία πήρε το όνομα «μπολσεβικοποίηση των ΚΚ», ήταν οι λεγόμενοι «21 όροι» που έθεσε το 1920 το 2ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αποδοχή ενός Κ.Κ. στις γραμμές της. Χωρίς να θέλουμε να ξεστράτισουμε από την ανάλυση μας, θεωρούμε ότι η παράθεση κάποιων ενδεικτικών από αυτούς τους όρους είναι απαραίτητη για να κατανοηθεί η νέα κατάσταση:

«2. Κάθε οργάνωση που θέλει να προσχωρήσει στην Κομμουνιστική Διεθνή πρέπει κανονικά και συστηματικά να απομακρύνει από τις θέσεις που έχουν έστω και την παραμικρότερη ευθύνη μέσα στο εργατικό κίνημα (οργανώσεις του Κόμματος, συντάξεις εφημερίδων, συνδικάτα, κοινοβουλευτικές

ομάδες, συνεργατικές, δήμους) τους μεταρρυθμιστές και τους κεντριστές, και να τους αντικαταστήσει με δοκιμασμένους κομμουνιστές (...) 6. Κάθε κόμμα που θέλει ν' ανήκει στην Τρίτη Διεθνή, έχει υποχρέωση να καταγγέλλει τόσο το φανερό σοσιαλπατριωτισμό όσο και τον υποκριτικό και ψεύτικο σοσιαλειρηνισμό (...) 7. Τα Κόμματα που θέλουν ν' ανήκουν στην Κομμουνιστική Διεθνή έχουν υποχρέωση να αναγνωρίσουν ότι είναι αναγκαία η διακοπή κάθε σχέσης με το μεταρρυθμισμό (ρεφορμισμό) και την πολιτική του κέντρου και να προπαγανδίσουν τη διακοπή αυτή στα μέλη των οργανώσεων (...) Η Κομμουνιστική Διεθνής δεν μπορεί να δεχτεί ώστε αποδεδειγμένοι μεταρρυθμιστές σαν τον Τουράτι, τον Κάουτσκι, τον Χίλφερντιγκ, τον Λονγκέ, τον Μακντόναλντ, τον Μοντιλιάνι και άλλους, να έχουν το δικαίωμα να θεωρούνται μέλη της Τρίτης Διεθνούς και ν' αντιπροσωπεύονται σ' αυτή. Μια τέτοια κατάσταση θα έκανε την Τρίτη Διεθνή πολύ όμοια με τη Δεύτερη (...) 12. Τα κόμματα που ανήκουν στην Κομμουνιστική Διεθνή, πρέπει να οργανώνονται επί τη βάση της αρχής της δημοκρατικής συγκέντρωσης. Στη σημερινή εποχή του άγριου εμφυλίου πολέμου, το Κομμουνιστικό Κόμμα δε θα μπορέσει να εκπληρώσει το ρόλο του αν δεν είναι οργανωμένο κατά τον πιο συγκεντρωτικό τρόπο, αν δε δεχτεί μία σιδερένια πειθαρχία παρόμοια με τη στρατιωτική πειθαρχία και αν ο κεντρικός οργανισμός του δεν έχει πλατιά δικαιοδοσία, δεν ασκεί μία αναμφισβήτητη επιβολή, αν δεν έχει την ομόθυμη εμπιστοσύνη των αγωνιστών. 13. Τα Κομμουνιστικά Κόμματα των χωρών όπου οι κομμουνιστές αγωνίζονται νόμιμα πρέπει κάθε τόσο να κάνουν εκκαθάριση των οργανώσεων τους για ν' απομακρύνουν τα συμφεροντολόγα και μικροαστικά στοιχεία. (...) 16. Όλες οι αποφάσεις των Συνεδρίων της Κομμουνιστικής Διεθνούς καθώς και της Εκτελεστικής Επιτροπής, είναι υποχρεωτικές για όλα τα κόμματα που ανήκουν στην Κομμουνιστική Διεθνή. (...) 21. Τα μέλη του Κόμματος που αποκρούουν τους όρους και τις θέσεις που καθόρισε η Κομμουνιστική Διεθνής, πρέπει ν' αποκλειστούν από το κόμμα». (Η Κομμουνιστική Διεθνής, 2007: 69-76)

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι το «σφίξιμο» των όρων λειτουργίας των εργατικών πολιτικών κομμάτων –σε σχέση με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα- αποτελεί την άλλη όψη του «νομίσματος» της ενίσχυσης του επαναστατικού χαρακτήρα τους. Γίνεται επίσης φανερό ότι στα νέα ΚΚ που παλεύαν για το σοσιαλισμό «χωρούσαν» μόνο εκείνοι οι μαρξιστές θεωρητικοί στους οποίους η θεωρητική τους έρευνα είχε συγκεκριμένες θεωρητικές προϋποθέσεις και συνέβαλλε στην επαναστατική πάλη της εργατικής τάξης ενώ αντίθετα, οι υπόλοιποι θεωρητικοί με αναφορά στον Marx έπρεπε είτε να δράσουν στο πλαίσιο των ανοιχτά, πια, αντεπαναστατικών και ενσωματωμένων στον καπιταλισμό σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, είτε να περιοριστούν στο πλαίσιο των αστικών πανεπιστημίων.

Όλα αυτά συνέβαλλαν ώστε πολλοί από τους συγγραφείς που είχαν αναφορά στον Marx να χάσουν την επαφή με τις ριζοσπαστικές αγωνιζόμενες μάζες εργαζομένων, κάτι που με τη σειρά του συνέβαλε καθοριστικά στη μετατόπιση τόσο της θεματικής της συζήτησης (αφού πια δεν βρίσκονταν στο επίκεντρο τα καίρια οικονομικά και πολιτικά ζητήματα της πάλης απέναντι στον καπιταλισμό) όσο και στο ίδιο το ύφος, το λεξιλόγιο και τη «γλώσσα» των νέων θεωρητικών παρεμβάσεων, οι οποίες είχαν στενά ακαδημαϊκό χαρακτήρα χωρίς καμία «γείωση» στις ανάγκες, τα ερωτήματα και τις προκλήσεις της πάλης της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο. Συνεπώς, η σαφέστατη απόκλιση θεωρίας και πράξης αποτέλεσε –με τρανταχτές εξαιρέσεις τον Gramsci⁵⁰ και σε μικρότερο βαθμό τον Lukács - δομικό στοιχείο του Δυτικού Μαρξισμού που καθόρισε σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα του.

Ως συνέπεια των παραπάνω, ο Δυτικός Μαρξισμός ξεστράτισε τελείως από την προπολεμική αντιπαράθεση σε οικονομικά και πολιτικά ζητήματα και προσανατολίστηκε σε φιλοσοφικά ζητήματα και σε ζητήματα μεθόδου. Η επικέντρωση σε ζητήματα μεθοδολογίας του Marx και του μαρξισμού, η οποία ονομάστηκε «επιστημολογία του μαρξισμού», σταμάτησε σχεδόν ολοκληρωτικά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 τη μαρξιστική συζήτηση για τα καθαυτό οικονομικά θεωρητικά ζητήματα αφήνοντας μόνο την αστική ερμηνεία (η οποία

50 Υπάρχει μεγάλη συζήτηση για την ένταξη ή μη του Gramsci στο ρεύμα του Δυτικού Μαρξισμού. Από τη μία, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, υπάρχει πράγματι θεματική σύγκλιση ανάμεσα σε κάποια από τα ερωτήματα (αλλά και τις απαντήσεις) του Gramsci με τα αντίστοιχα ζητήματα που θεωρούνται προσδιοριστικά του Δυτικού Μαρξισμού. Από την άλλη, όμως, υπάρχουν και σαφέστατες αποκλίσεις τόσο σε θεωρητικό επίπεδο (με βασικότερη την αποδοχή της αναγκαιότητας επαναστατικής ανατροπής του καπιταλισμού, οικοδόμησης της κομμουνιστικής κοινωνίας αλλά και της ύπαρξης και δράσης επαναστατικού Κ.Κ. με συγκεκριμένα πολιτικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά) όσο και σε επίπεδο αντανάκλασης αυτών των διαφορών στην προσωπική στάση ζωής. Ο Gramsci είχε μία εντελώς διαφορετική πορεία από το σύνολο σχεδόν των εκπροσώπων αυτού του ρεύματος προσωποποιώντας μία πρωτόγνωρη, μετά τον Lenin, περίπτωση ενότητας επαναστατικής θεωρίας και επαναστατικής πράξης. Αναγκαζόμενος να εγκαταλείψει το σχολείο και να εργαστεί από την ηλικία των 7 ετών, κατάφερε τελικά να το ολοκληρώσει αργότερα, να αρχίσει να σπουδάζει με υποτροφία στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο (εγκαταλείποντας, ωστόσο, στη συνέχεια τις σπουδές του λόγω ενός συνδυασμού παραγόντων όπως οικονομικά προβλήματα, προβλήματα υγείας και καθήκοντα πολιτικής στράτευσης), όπου και ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες. Εντάχθηκε στο Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα το 1913, πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας το 1921 και έγινε γραμματέας του μέχρι το 1924. Το Νοέμβριο του 1926, όντας εκλεγμένος βουλευτής, συνελήφθη από τη φασιστική κυβέρνηση Mussolini και στάλθηκε στη φυλακή, όπου και πέθανε 11 χρόνια αργότερα, το 1937, μετά από σοβαρή επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του. Κατά τη διάρκεια της φυλάκισης του συνέγραψε και τα γνωστά *Τετράδια Φυλακής*.

μεταπολεμικά εδραιώνονταν όλο και περισσότερο με τη μορφή του Κεϋνσιανισμού) να κυριαρχεί ανενόχλητη σε αυτά.

Ο Δυτικός Μαρξισμός ακολούθησε ουσιαστικά τον αντίθετο δρόμο από αυτόν που είχε ακολουθήσει ο Marx. Ενώ ο Marx ξεκίνησε από τη φιλοσοφία για να επικεντρωθεί, με ενδιάμεσο στάδιο την πολιτική, στην οικονομία, ο Δυτικός Μαρξισμός παρέλαβε τη «σκυτάλη» της μαρξιστικής αντιπαράθεσης από την οικονομία και την πολιτική για να την οδηγήσει στη σφαίρα της φιλοσοφίας. Πρόκειται για μία επικέντρωση που ήταν ξένη στον Marx καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής και του έργου του αφού ακόμα και στην πρώτη περίοδο του έργου του η επικέντρωση από κοινού με τον Engels σε φιλοσοφικά ζητήματα, που είχε ως καρπό τη θεμελίωση του ιστορικού υλισμού, δεν ήταν αυτοσκοπός αλλά απαραίτητο «σκαλοπάτι» για την επικέντρωση στην Πολιτική Οικονομία, την οποία είχε ιεραρχήσει αμετάκλητα από τη στιγμή που οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι η οικονομική βάση της κοινωνίας αποτελεί το «κλειδί» για τη μελέτη ολόκληρης της κοινωνίας. Όπως σημείωνε στην επιστολή του στον Julius από πολύ νωρίς (την 1^η Αυγούστου 1846) αναφερόμενος στη *Γερμανική Ιδεολογία* (στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια):

«(...) θεώρησα εξαιρετικά σημαντικό πριν τη θετική ανάπτυξη του αντικειμένου [της Πολιτικής Οικονομίας - Χ.Μ.] να παραθέσω μία πολεμική εργασία εναντίον της γερμανικής φιλοσοφίας και του γερμανικού σοσιαλισμού που είχε κάνει τότε την εμφάνιση του. Αυτό είναι αναγκαίο ώστε το κοινό να προετοιμαστεί για τη δική μου άποψη στον τομέα της πολιτικής οικονομίας, που αντιπαράθεται ευθέως με την έως τώρα υπάρχουσα γερμανική επιστήμη» (Μαρξ, 2019: 34-35).

Μια ματιά μόνο στους τίτλους βασικών έργων του ρεύματος αποδεικνύει του λόγου το αληθές αυτής της «στροφής» της θεματικής: *Marxism and philosophy* (Korsch), *Λόγος και Επανάσταση* (Marcuse), *The destruction of reason* (Lukács), *Logic as a Positive Science* (Della Volpe), *Critique of Dialectical Reason* (Sartre), *Negative Dialectic* (Adorno), *Η διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Horkheimer and Adorno) κλπ. Εκτός από ζητήματα μεθόδου, η έρευνα του Δυτικού Μαρξισμού επικεντρώθηκε και σε ζητήματα των πιο απομακρυσμένων από τη σφαίρα της οικονομίας πλευρών του εποικοδομήματος, όπως ο πολιτισμός και ιδιαίτερα η τέχνη. Και εδώ οι τίτλοι των βασικών βιβλίων είναι χαρακτηριστικοί: *Aesthetics* (Lukács), *Έρως και πολιτισμός* (Marcuse), *What is Literature?* (Sartre), *Contribution to Aesthetics* (Levebnre), *Critique of Taste* (Della Volpe) κλπ.

Αυτή η μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς φιλοσοφικά και μεθοδολογικά ζητήματα δεν σημαίνει ανάπτυξη της μαρξιστικής φιλοσοφίας, του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Αντίθετα, κοινό χαρακτηριστικό σχεδόν του συνόλου των εκπροσώπων του Δυτικού Μαρξισμού -και βασικό ενοποιητικό τους

στοιχεία μέσα στη μεγάλη ποικιλομορφία τους- ήταν η επιστράτευση διαφόρων αστικών φιλοσοφικών (και δευτερευόντως κοινωνιολογικών) τάσεων, με κυρίαρχες τις επιρροές του προμαρξικού ευρωπαϊκού ιδεαλισμού. Το γεγονός της απόρριψης του υλιστικού μονισμού⁵¹, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί τη σημασία της συνεισφοράς πολλών από αυτούς τους θεωρητικούς σε κάποια επιστημονικά πεδία παρόλο που αντικειμενικά θέτει όρια στο βαθμό της εμβάθυνσης τους.

Ο Anderson (1987: 56-57) συνοψίζει εύστοχα αυτές τις επιρροές. Όταν ο Lukács έγραφε το *Ιστορία και ταξική συνείδηση* ήταν υπό την επήρεια της κοινωνιολογίας του Weber και του Simmel και τη φιλοσοφία των Dilthey και Lask. Ιδιαίτερα, οι βασικές κατηγορίες του της «πραγμοποίησης» και της «αποδομένης συνείδησης» αντλούνται από τον Weber, ο χειρισμός της «πραγμοποίησης» φέρει έντονα τα σημάδια του Simmel ενώ η εχθρότητα προς τις φυσικές επιστήμες -πράγμα εντελώς ξένο σε όλη την προηγούμενη μαρξιστική φιλοσοφία- ήταν βαθιά επηρεασμένη από τον Dilthey και την οπτική του γερμανικού βιταλισμού (Lebensphilosophie). Το έργο της Σχολής της Φρανκφούρτης σημαδεύτηκε έντονα από την επιρροή της ψυχανάλυσης του Freud, με τον υπότιτλο του βασικού έργου του Marcuse (*Έρωτας και Πολιτισμός*), να είναι «Μία φιλοσοφική έρευνα στον Freud» και όλο το λεξιλόγιο της «καταπίεσης», της «εξύψωσης», της «αρχής της πραγματικότητας», της «αρχής της απόδοσης», του «έρωτος» και του «θανάτου» να έχει τις ρίζες του στη φροϋδική ανάλυση. Ο έτσι κι αλλιώς υπαρξιστής Sartre διαμορφώθηκε από τη φιλοσοφία των Heidegger και Husserl πριν περάσει στο μαρξισμό παίρνοντας μαζί του το θεωρητικό και εννοιολογικό παρελθόν του («σπανιότητα», «μη αυθεντικότητα», «σειριακότητα» κλπ). Στον Althusser, η έννοια της «επιστημολογικής τομής» και της «προβληματικής» είναι δανεισμένες από τους ιδεαλιστές Bachelard και Canguilhem ενώ οι ιδέες της «συμπτωματικής ανάγνωσης» και της «αποκεντρωμένης δομής» έχουν επιστρατευτεί από τον Lacan.

Πέρα από τους παραπάνω οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες, σε αυτή τη μετατόπιση της θεματικής της συζήτησης συνέβαλε και η έκδοση το 1932 από το Ινστιτούτο Μαξ-Ένγκελς της ΕΣΣΔ των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρόγραφων* (τα λεγόμενα *Παρισινά Χειρόγραφα*) που είχε γράψει ο Marx το διάστημα Απρίλης-Αύγουστος 1844 καθώς και της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, δηλαδή των χειρόγραφων που είχαν γράψει οι Marx και Engels το

⁵¹ Με τη φράση «υλιστικός μονισμός» εννοείται εδώ η έρευνα που βασίζεται αποκλειστικά στην υλιστική προσέγγιση της αντικειμενικής -φυσικής και κοινωνικής- πραγματικότητας και όχι σε μία πλουραλιστική πρόσμιξη υλιστικών και ιδεαλιστικών αφετηριακών αποδοχών.

1846⁵². Φυσικά, αυτή η έκδοση ερμηνεύτηκε και προσεγγίστηκε με τα παραπάνω, εντελώς ετερογενή, μεθοδολογικά εργαλεία και αποκομμένα από το μετέπειτα μαρξικό έργο, ακόμα και σε ανοιχτή αντιπαράθεση με αυτό.

Στον Πρόλογο του στο *History and Class Consciousness* το 1967 (44 χρόνια μετά τη συγγραφή του), ο Lukács (1971: xxxvii) αναφέρεται στο «σοκ» και την «κατατροπική εντύπωση» που του προκάλεσε η ανάγνωση, πριν την έκδοσή τους, των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρόγραφων* στο Ινστιτούτο Marx-Engels στο οποίο εργαζόταν ως επιστημονικός συνεργάτης από το 1930. Ο Marcuse (1973: 3), με τη σειρά του σημειώνει ότι «Αυτά τα χειρόγραφα θα μπορούσαν να τοποθετήσουν τη συζήτηση για τις καταβολές και την αρχική σημασία του ιστορικού υλισμού, καθώς και όλη τη θεωρία του “επιστημονικού σοσιαλισμού” σε νέα βάση». Στον Πρόλογο της έκδοσης *Dialectical Materialism* του Lefebvre σημειώνεται ότι η μετάφραση στα γαλλικά αυτών των *Χειρόγραφων* από τον Lefebvre σε συνεργασία με τον Guterman, αποτέλεσε το «κλειδί για τη γέννηση όχι μόνο του *Dialectical Materialism* αλλά και πιο γενικά του Χεγκελιανού Μαρξισμού στη Γαλλία» (Lefebvre, 2009: xiv). Όπως φαίνεται, επίσης, και από το πρώτο κείμενο με το οποίο καταπιάνεται ο Sartre (1962: 198-256) με το μαρξισμό («Materialism and Revolution»), τα *Χειρόγραφα* έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο πέρασμα του μετά τον Πόλεμο στον μαρξισμό (τουλάχιστον όπως αυτός τον κατανοούσε).

Αξίζει παρενθετικά να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση της έκδοσης των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρόγραφων* βλέπουμε για πρώτη φορά το μέγεθος της επίδρασης που έχει η έκδοση ανέκδοτων χειρόγραφων του Marx. Φυσικά, αυτή η επίδραση είναι πολλαπλάσια στην περίπτωση της έκδοσης του συνόλου των χειρόγραφων που σχετίζονται με το *Κεφάλαιο* η οποία ολοκληρώθηκε το 2012 στο πλαίσιο της έκδοσης MEGA. Η έκδοση μαρξικών χειρόγραφων ανοίγει από τη μία τεράστια νέα πεδία μαρξιστικής θεωρητικής έρευνας ενώ από την άλλη, στο βαθμό που δεν προσεγγιστούν με τα μαρξιστικά

52 Στον Πρόλογο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, ο Marx σημειώνει ότι αφότου τόσο εκείνος όσο και ο Engels έφτασαν, αν και από διαφορετικό δρόμο, στο ίδιο συμπέρασμα όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα και ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής, «(...) αποφασίσαμε να επεξεργαστούμε μαζί την άποψη μας σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία της γερμανικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα όμως να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση». Το προϊόν αυτής της «από κοινού επεξεργασίας» των Marx και Engels ήταν τα χειρόγραφα που κατά την έκδοσή τους πήραν το όνομα *Γερμανική Ιδεολογία*. Στον ίδιο Πρόλογο ο Marx σημειώνει ότι όταν έμαθαν ότι δεν ήταν δυνατό το τύπωμα «Παρατήσαμε πολύ πρόθυμα το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού πια είχαμε πετύχει τον κύριο σκοπό μας – την κατανόηση του ζητήματος από εμάς τους ίδιους» (Μαρξ, 2010: 21-2).

μεθοδολογικά εργαλεία, ενέχει και πολύ σημαντικούς κινδύνους διαστρέβλωσης του μαρξικού έργου και ανάμιξης του με ξένα προς αυτό θεωρητικά στοιχεία.

Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερο ο Δυτικός Μαρξισμός προσέφευγε για την ερμηνεία και συμπλήρωση του μαρξικού φιλοσοφικού έργου στους προμαρξικούς ιδεαλιστές φιλοσόφους. Ο Lukács ήταν ο πρώτος που επιστράτευσε σε μεγάλο βαθμό τον Hegel γι' αυτό τον σκοπό στο *History and Class Consciousness*, ο Marcuse, λίγα χρόνια μετά, έβαλε ως υπότιτλο στο *Λόγος και Επανάσταση* τη φράση «Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας», ο Adorno έγραφε ότι «η μέθοδος του Χέγκελ υπέδειξε αυτή του *Minima Moralia*» ενώ ο Sartre στηρίχτηκε από την αρχή στη σκέψη του ιδεαλιστή Kierkegaard. Φυσικά, στο πλαίσιο του Δυτικού Μαρξισμού αναπτύχθηκε και ένα (μικρότερης ισχύος) αντι-χεγκελιανό ρεύμα με τον Della Volpe να στρέφεται σε μια σειρά διανοητές από τον Galileo μέχρι τον Hume, το μαθητή του, Colletti, να συγγράφει το βασικό έργο πολεμικής του Δυτικού Μαρξισμού ενάντια στον Hegel (*Marxism and Hegel*) ιεραρχώντας τον Kant ως φιλοσοφικό πρόγονο του Marx (ενώ ταυτόχρονα και οι δύο υποστηρίζουν την βαθιά, αν και ασυνείδητη, επιρροή του Rousseau στον Marx) και τον Althusser να εντοπίζει τις ρίζες της σκέψης του Marx στο έργο των Spinoza και Montesquieu (Anderson, 1987: 61-66).

Αυτή η φιλοσοφική παρέκβαση ήταν απαραίτητη για να συνειδητοποιηθούν οι φιλοσοφικές και μεθοδολογικές αφετηρίες από τις οποίες εκκινούσαν την προσέγγιση τους στη μέθοδο του Marx πολλοί από τους εκπροσώπους του Δυτικού Μαρξισμού. Φυσικά, το πρόβλημα δεν είναι οι επιρροές από άλλους, ακόμα και αστούς φιλοσόφους (πουθενά άλλωστε δεν υπάρχει παρθενογένεση ενώ και οι Marx και Engels είχαν τέτοιες επιρροές), αλλά το γεγονός ότι αυτές οι επιρροές δεν «χωνεύονται» μονιστικά αλλά συνυπάρχουν εκλεκτικιστικά δίπλα στο μαρξισμό κατά την προσέγγιση τόσο της μεθόδου όσο και άλλων επιμέρους ζητημάτων.

Αξίζει, επίσης, να γίνει μία αντίστιξη της αποδοχής που βρήκαν στις γραμμές αυτού του ρεύματος τα πιο ποικιλόμορφα αστικά φιλοσοφικά ρεύματα και της σχεδόν ομόθυμης αντίθεσης των ίδιων θεωρητικών απέναντι στο έργο του Engels και πιο συγκεκριμένα στο φιλοσοφικό του έργο⁵³, το οποίο αποτελεί και την πρώτη συστηματική παρουσίαση του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού⁵⁴. Η αντίθεση στο φιλοσοφικό έργο του Engels, η υποστήριξη της

53 Ως γνωστόν, στο καταμερισμό εργασίας που είχαν κάνει οι Marx και Engels μεταξύ τους, και παρά το γεγονός ότι ο Marx ήταν αυτός που είχε ξεκινήσει ως φιλόσοφος, η μελέτη των φιλοσοφικών ζητημάτων ενέπιπτε στα καθήκοντα του Engels, έτσι ώστε ο Marx να μπορεί να επικεντρωθεί στη μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας.

54 Τα βασικά φιλοσοφικά έργα του Engels, τα οποία θεωρούνται συγκροτητικά του φιλοσοφικού ρεύματος του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού είναι το *Αντι-Ντίρινγκ*

ύπαρξης σημαντικών φιλοσοφικών-μεθοδολογικών διαφορών ανάμεσα στους Marx και Engels και η πολεμική απέναντι στην προσπάθεια του Engels να συνενώσει τα διάφορα στοιχεία της κομμουνιστικής θεωρίας σε μία κοσμοθεωρία, κατάλληλη για την πάλη της διεθνούς εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο, ενέχουν θέση σχεδόν απόλυτης αλήθειας στον Δυτικό Μαρξισμό. Από αυτήν την εξαιρετικά ετερογενή φιλοσοφική και μεθοδολογική αφετηρία, θα ξεδιπλωθεί στην πορεία η επίθεση του Δυτικού Μαρξισμού στον Engels με επίκεντρο την επιμέλεια του στα μαρξικά χειρόγραφα για το δεύτερο και τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Ενώ αυτή η επίθεση χρησιμοποίησε αρχικά ως «δούρειο ίππο» την επίκληση ενός «καθαρού Marx», απαλλαγμένου από την παρέμβαση του Engels, πολύ γρήγορα απεκδύθηκε αυτού του προσχήματος και ανέπτυξε ανοιχτά δράση απέναντι στο έργο του ίδιου του Marx.

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν εν συντομία οι βασικοί σταθμοί της θεωρητικής πορείας που οδήγησε στην εμφάνιση στα μέσα της δεκαετίας του 1960 της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ για να ακολουθήσει η παρουσίαση των θέσεων αυτού του ρεύματος αλλά και του Heinrich.

(1878), *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας* (1886) και *Η Διαλεκτική της Φύσης* που εκδόθηκε στην ΕΣΣΔ το 1925, τριάντα χρόνια μετά το θάνατο του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΠΡΟΠΑΤΟΡΕΣ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

2.1. Εισαγωγή

Ως θεμελιωτές του Δυτικού Μαρξισμού προβάλλονται συνήθως οι Georg Lukács, Karl Korsch και Antonio Gramsci. Αυτοί θεωρείται ότι οριοθέτησαν – αρχικά εντός του μαρξιστικού πλαισίου- μία νέα θεματική ζητημάτων αλλά και νέες απαντήσεις σε παλαιότερα ερωτήματα. Η συμπερίληψη σε αυτό το κεφάλαιο της παρουσίας κάποιων σχετικών απόψεων του Gramsci δεν έλαβε χώρα λόγω της συμφωνίας με την ένταξη του στο Δυτικό Μαρξισμό αλλά επειδή θεωρήθηκε αναγκαίο να αναδειχθούν εκείνα τα σημεία της σκέψης του τα οποία πράγματι συγκλίνουν ή εντάσσονται στο νέο θεωρητικό πλαίσιο.

2.2. Η εμφάνιση των θεμελιωδών ζητημάτων του νέου ρεύματος σκέψης: Georg Lukács

Η συλλογή κειμένων του Lukács με τίτλο *History and Class Consciousness*, που εκδόθηκε το 1923, θεωρήθηκε εκ των υστέρων ως ο θεμέλιος λίθος του Δυτικού Μαρξισμού⁵⁵. Πράγματι, παρά τις διαφοροποιήσεις σε σχέση με αυτό το ρεύμα, σε αυτό το βιβλίο διατυπώνονται για πρώτη φορά πολλές από τις ιδέες που αργότερα, και ιδιαίτερα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, θα διαμορφώσουν το στίγμα αυτού του θεωρητικού ρεύματος και πιο συγκεκριμένα της λεγόμενης Σχολής της Φρανκφούρτης, που αποτέλεσε αργότερα και τη μήτρα της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ⁵⁶.

55 Πρέπει να τονιστεί ότι σε αντίθεση με τους περισσότερους από τους μετέπειτα καθαρόαιμους εκπροσώπους του Δυτικού Μαρξισμού, ο Lukács υπήρξε στέλεχος του κομμουνιστικού κινήματος από το 1918 που ασπάστηκε το μαρξισμό και έγινε μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουγγαρίας ενώ στη βραχύχρονη Ουγγρική Σοβιετική Δημοκρατία (21 Μάρτη-1 Αυγούστου 1919) ήταν Επίτροπος Εκπαίδευσης και Πολιτισμού. Μετά την ανατροπή της βραχύβιας εργατικής εξουσίας προσέφυγε στη Βιέννη όπου και συνελήφθη. Γλύτωσε την έκδοση λόγω μίας μεγάλης εκστρατείας διανοούμενων, συμπεριλαμβανομένων των αδερφών Mann (ο Thomas Mann εμπνεύστηκε μάλιστα από τον Lukács τον χαρακτήρα του ιησουίτη επαναστάτη Naphta στο μεγάλο μυθιστόρημα του *Το μαγικό βουνό*). Επίσης, σε αντίθεση και πάλι με το σύνολο σχεδόν του Δυτικού Μαρξισμού, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του τον απασχόλησαν τα ζητήματα της ταξικής συνείδησης, της σύνδεσης θεωρίας-πράξης και του επαναστατικού κόμματος.

56 Η έκδοση του βιβλίου σήκωσε –και δικαιολογημένα, όπως φάνηκε από τη μετέπειτα επίδραση του- κύμα αντιδράσεων από διάφορους θεωρητικούς του

Καταρχάς, σε αυτό εκφράζεται καθαρά η μετατόπιση από τα οικονομικά θεωρητικά ζητήματα στα ζητήματα της μεθόδου. Η καθολική, σχεδόν, μάλιστα κυριαρχία των ζητημάτων της μεθόδου φτάνει στο σημείο να υποτιμάει ανοιχτά τη συγκεκριμένη τοποθέτηση πάνω στα επίδικα ζητήματα της οικονομικής θεωρίας στα οποία αναφερθήκαμε στο πρώτο Μέρος. Χαρακτηριστικό είναι το εξής απόσπασμα, το οποίο είναι και το πιο ευρέως γνωστό όλου του βιβλίου:

«Ας υποθέσουμε, προς χάριν του επιχειρήματος, ότι η σύγχρονη έρευνα διέψευδε μια κι έξω κάθε μία από τις ξεχωριστές θέσεις του Marx. Ακόμα κι αν αυτό αποδεικνύονταν, κάθε σοβαρός “ορθόδοξος” μαρξιστής θα ήταν ακόμα σε θέση να αποδεχτεί όλα αυτά τα σύγχρονα ευρήματα χωρίς επιφύλαξη και επομένως να απορρίψει όλες τις θέσεις του Marx in toto – χωρίς να πρέπει να αποκηρύξει την ορθοδοξία ούτε για μία στιγμή. Ορθόδοξος μαρξισμός δε σημαίνει, λοιπόν, την άκριτη αποδοχή των αποτελεσμάτων των ερευνών του Marx. Δεν συνίσταται στην “πίστη” στη μία ή την άλλη θέση, ούτε στην εξήγηση ενός “άγιου” βιβλίου. Αντίθετα, η ορθοδοξία αναφέρεται αποκλειστικά στη μέθοδο. Είναι η επιστημονική πεποίθηση ότι ο διαλεκτικός υλισμός είναι ο δρόμος προς την αλήθεια και ότι οι μέθοδοι του μπορούν να αναπτυχθούν, να επεκταθούν και να εμβαθύνουν μόνο πάνω στις ράγες που χαραχτήκαν από τους θεμελιωτές του» (Lukács, 1971: 1) ⁵⁷.

κομμουνιστικού κινήματος. Ενδεικτικά αναφέρουμε την άμεση αντίδραση του ιδρυτικού μέλους του KPD και καθηγητή του Πανεπιστημίου του Ρόστοκ, Herman Duncker, των σοβιετικών φιλοσόφων A. Deborin, I. Lurpolt και M. Mitin, την καταδίκη του βιβλίου από τον Πρόεδρο της Ε.Ε. της Κομμουνιστικής Διεθνούς στο 5^ο Συνέδριο της (1924) καθώς και (μεταπολεμικά) του László Rudas, ο οποίος μαζί με τον Lukács, ανήκε στα βασικά ιδεολογικά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ουγγαρίας υπό τον B. Kuhn. Πολύ αργότερα, ο ίδιος ο Lukács αποκήρυξε, στο γνωστό Πρόλογο του στο έργο το 1967, θεμελιακά τμήματα του βιβλίου σημειώνοντας για την περίοδο διαμόρφωσης της σκέψης του ότι «οι ιδέες μου κυμαίνονταν ανάμεσα στην κατάκτηση του μαρξισμού και την πολιτική δραστηριοποίηση από τη μία, και τη συνεχή εντατικοποίηση των καθαρά ιδεαλιστικών ηθικών εμμονών μου από την άλλη» (Lukács, 1971: x). Ταυτόχρονα, σημείωνε ότι «το *History and Class Consciousness* γεννήθηκε εν μέσω των κρίσεων αυτής της μεταβατικής περιόδου» (Lukács, 1971: xvi). Σε επόμενες υποσημειώσεις θα αναφερθούμε και σε άλλα σημεία αυτού του Προλόγου προσπαθώντας να αναδείξουμε ποιες θέσεις του *History and Class Consciousness* αναίρεσε στην πορεία ο ίδιος ο Lukács. Παρά τη συζήτηση για το βαθμό στον οποίο αυτή η αυτοκριτική ήταν πραγματικά ειλικρινής ή απλώς μία τακτική κίνηση του Lukács ή ένας συνδυασμός των δύο (που μάλλον είναι το πιο πιθανό), περιλαμβάνει πολύ ενδιαφέροντα και εμφανώς διορθωτικά, ως προς το κείμενο, στοιχεία.

57 Στον Πρόλογο του 1867, ο Lukács ασκεί εν μέρει αυτοκριτική γι' αυτή την εμμονή στη μέθοδο και την υποτίμηση των οικονομικών ζητημάτων γράφοντας: «Στο βιβλίο μου αυτή η απόκλιση [από το μαρξισμό- X.M.] έχει άμεσες συνέπειες για την οπτική των οικονομικών ζητημάτων που παρουσιάζω σε αυτό με συνέπεια να προκύπτουν θεμελιώδεις συγχύσεις, όπως στο ζήτημα [της υποτίμησης -X.M.] του αποφασιστικού ρόλου της οικονομίας. Είναι αλήθεια ότι [στο βιβλίο -X.M.] έγινε προσπάθεια να εξηγηθούν όλα τα ιδεολογικά φαινόμενα μέσω της αναφοράς στην οικονομική βάση τους

Εδώ, όμως, τίθεται ένα ερώτημα: Πως είναι δυνατόν να είναι σωστή μία μέθοδος που δεν οδηγεί, τουλάχιστον συνήθως, σε σωστά αποτελέσματα; Με άλλα λόγια, είναι δυνατόν και ο Marx να έχει άδικο σε μια σειρά συμπεράσματα του (π.χ. για το σχηματισμό του γενικού ποσοστού κέρδους ή για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους) και ταυτόχρονα να είναι σωστή η μέθοδος που οδήγησε σε αυτά τα συμπεράσματα; Ο Krätke (2002: 12) φτάνει να χαρακτηρίσει ως «χίμαιρα» την αντίληψη που εισήγαγε ο Lukács περί του ρόλου της μαρξιστικής μεθόδου ως ενός καθολικού «κλειδιού» για όλες τις μελλοντικές έρευνες το οποίο έχει υπόσταση ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα που αυτή παράγει ενώ σημειώνει ότι αυτή η χαρακτηριστική ιδέα των φιλοσόφων μπορεί να εντυπωσιάσει μόνο εκείνους τους ανθρώπους που μόνο ακουστά έχουν την πράξη των κοινωνικών επιστημών.

Ο Lukács δεν αποφεύγει πάντως τελείως να τοποθετηθεί απέναντι σε συγκεκριμένα οικονομικά ζητήματα, κυρίως μέσω των αναφορών του στο έργο της Luxemburg⁵⁸. Έτσι, παρόλο που δηλώνει ότι καθήκον του βιβλίου είναι οι μεθοδολογικές πλευρές των οικονομικών ερωτημάτων και όχι το πραγματικό περιεχόμενο της μαρξικής οικονομικής θεωρίας (Lukács, 1971: xli-xlii), ο Lukács δηλώνει ρητά -αν και χωρίς καμία συγκεκριμένη ανάλυση- τη συμφωνία του με τη θεωρία κατάρρευσης της Luxemburg (Lukács, 1971: 182) ενώ άρρητα -και πάλι χωρίς ανάλυση- αποδέχεται την υποκατανάλωση ως αιτία της κρίσης (Lukács, 1971: 105). Έτσι, παρόλο που με την επικέντρωση στη μέθοδο αποφεύγει τη θεωρητική πραγμάτευση κάποιων θεμελιωδών θεωρητικών ζητημάτων, δεν αποφεύγει την τοποθέτηση του πάνω σε αυτά.

Η υποτίμηση, ωστόσο, της σημασίας των οικονομικών θεωρητικών ζητημάτων προς όφελος της μεθόδου οδηγεί σταδιακά τον Lukács και στην υπόσκαψη της θεμελιώδους μαρξικής σχέσης ανάμεσα στην οικονομική βάση και στο εποικοδόμημα. Αυτή η υπόσκαψη εντείνεται μέσα από την εξύψωση σε κεντρική θέση μίας χεγκελιανής έννοιας, η οποία επρόκειτο να παίξει στη συνέχεια βασικό ρόλο σε όλο το ρεύμα του Δυτικού Μαρξισμού, της έννοιας της «ολότητας». Δεν μπορεί, ίσως, να υπάρχει πιο συμπυκνωμένη διατύπωση από την εξής:

«Δεν είναι η προτεραιότητα των οικονομικών κινήτρων στην ιστορική ερμηνεία αυτό που συγκροτεί την αποφασιστική διαφοροποίηση ανάμεσα στο

αλλά, παρόλ' αυτά, το πεδίο των οικονομικών ζητημάτων περιορίστηκε γιατί απουσιάζει η βασική μαρξιστική κατηγορία τους, η εργασία ως διαμεσολαβητής της μεταβολικής διάδρασης ανάμεσα στην κοινωνία και τη φύση» (Lukács, 1971: xvii).

58 Ο Lukács χαρακτηρίζει τη Luxemburg ως τη μόνη ανάμεσα στους μαθητές του Marx που ανέπτυξε ουσιαστικά το *Κεφάλαιο* και τη μαρξιστική οικονομική θεωρία, τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη μέθοδο (Lukács, 1971: xli).

μαρξισμό και την αστική σκέψη, αλλά η οπτική της ολότητας. Η κατηγορία της ολότητας, η παντού διάχυτη κυριαρχία του όλου επί των μερών αποτελεί την ουσία της μεθόδου που παρέλαβε ο Marx από τον Hegel και μετασημάτισε εξάισια σε θεμέλιο ολόκληρης της νέας επιστήμης (...) *Η προτεραιότητα της κατηγορίας της ολότητας αποτελεί το φορέα της θεμελιώδους αρχής της επανάστασης στην επιστήμη*» (Lukács, 1971: 27).

Φυσικά, πρέπει να τονιστεί ότι ο ίδιος ο Lukács χαρακτηρίζει αυτό το απόσπασμα ως «χεγκελιανή διαστρέβλωση [της μαρξικής μεθόδου – Χ.Μ.], με την οποία έβαλα την ολότητα στο επίκεντρο του συστήματος, ανατρέποντας την προτεραιότητα της οικονομίας» (Lukács, 1971: xx). Ωστόσο, οι μετέπειτα θεωρητικοί του Δυτικού Μαρξισμού «γαντζώθηκαν» από αυτή τη θέση με τεράστιο πείσμα, γεγονός που είχε μια σειρά θεωρητικές συνέπειες.

Μία από τις συνέπειες της υπερβολικής έμφασης στην ολότητα ήταν και η υποτίμηση της σημασίας των επιμέρους επιστημών: «Σε τελευταία ανάλυση, ο μαρξισμός δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη ανεξάρτητων επιστημών του δικαίου, της οικονομίας, της ιστορίας κλπ: δεν υπάρχει παρά μία ενιαία, ενοποιημένη - διαλεκτική και ιστορική- επιστήμη της εξέλιξης της κοινωνίας ως ολότητας (...) Πρέπει να διαλέξουμε: είτε να θεωρήσουμε ολόκληρη την ιστορία της κοινωνίας από τη μαρξιστική οπτική, δηλαδή ως ολότητα, και επομένως να αντιπαραθετούμε με το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού στη θεωρία και την πράξη. Ή, αλλιώς, να αποφύγουμε την αντιπαράθεση περιοριζόμενοι στην ανάλυση μεμονωμένων πλευρών στο ένα ή το άλλο ιδιαίτερο θεωρητικό πεδίο» (Lukács, 1971: 28, 30).

Πρέπει να σημειώσουμε, βέβαια, ότι στα κείμενα της έκδοσης υπάρχουν σε διάφορα σημεία αναφορές στην ύπαρξη αντικειμενικών νόμων παραγωγής και κυκλοφορίας (Lukács, 1971: 104) καθώς και στην οικονομική επιστήμη που ξεχωρίζει ως διακριτό θεωρητικό πεδίο για πρώτη φορά στον καπιταλισμό (Lukács, 1971: 231). Ωστόσο, τις περισσότερες φορές οι αναφορές αυτές αφορούν την αστική οικονομική επιστήμη ενώ -στο όνομα της οικονομικής ή κοινωνικής ολότητας- μειώνεται και η σημασία της μελέτης των συγκεκριμένων αντικειμενικών νόμων της παραγωγής.

Γενικά, ο Lukács φαίνεται να σκιαμαχεί ενάντια σε μία επίπλαστη αντιπαράθεση του γενικού (ή με τη δική του ορολογία, της «ολότητας») με το μερικό. Το μερικό και το γενικό δεν μπορούν να ταυτίζονται αλλά είναι οργανικά συνδεδεμένα το ένα με το άλλο, αλληλοδιεισδύουν, αλληλοτροφοδοτούνται υπό τη κυριαρχία του γενικού. Με λίγα λόγια, η μελέτη της «εξέλιξης της κοινωνίας ως ολότητας» όχι μόνο τροφοδοτεί αλλά και προϋποθέτει την ανάπτυξη των επιμέρους επιστημών του Δικαίου, της πολιτικής οικονομίας, των τεχνικών

επιστημών κλπ⁵⁹. Για παράδειγμα, η συζήτηση για την προοπτική της κοινωνίας του καπιταλισμού προϋποθέτει, πέρα από τη σχετική φιλοσοφική εμβάθυνση, και τη συγκεκριμένη απάντηση σε ερωτήματα όπως το αν υπάρχουν αντικειμενικά οικονομικά όρια στην ανάπτυξη της, αν αναπτύσσονται στο εσωτερικό της οι οικονομικές προϋποθέσεις μίας ριζικά διαφορετικής κοινωνίας κλπ, ερωτήματα δηλαδή σαν αυτά πάνω στα οποία τοποθετήθηκε, μεταξύ άλλων, και η Luxemburg (με την οποία ο Lukács δηλώνει τη συμφωνία του) αξιοποιώντας τις έννοιες, τις κατηγορίες, τους νόμους κλπ της διακριτής επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Με βάση τα παραπάνω, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Lukács όταν στον Πρόλογο του διαπιστώνει ότι αυτή η εμμονή του στην ολότητα, η οποία αντανακλάται και στις αναφορές περί «μεθόδου του Hegel και του Marx» (π.χ. Lukács, 1971: 39) αποτελεί χεγκελιανή, δηλαδή ιδεαλιστική, διαστρέβλωση της μαρξιστικής μεθόδου.

Ακριβώς λόγω αυτής της έμφασης στη μελέτη της «ολότητας της κοινωνίας» ή της «ολότητας της οικονομίας», η έμφαση μετατοπίζεται από τα συγκεκριμένα οικονομικά θεωρητικά ζητήματα στους όρους αναπαραγωγής αυτής της οικονομίας (Lukács, 1971: 15). Το βασικό ζήτημα δεν είναι πια ο νόμος της αξίας, ο νόμος της υπεραξίας, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους κλπ αλλά ο τρόπος με τον οποίο αυτοί επιδρούν (ιδεολογικά) στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης οικονομίας και κοινωνίας. Με άλλα λόγια, το βάρος μετατοπίζεται από την αξία και την υπεραξία στον φετιχισμό και την «πραγμοποίηση», κατά τον προσφιλή όρο του Lukács, των κοινωνικών σχέσεων στον καπιταλισμό. Σε αυτή τη βάση, ο Lukács (1971: 83) σημειώνει ότι η μελέτη του εμπορεύματος δεν πρέπει να θεωρείται ως απομονωμένο ζήτημα ούτε ως το κεντρικό πρόβλημα της οικονομικής επιστήμης αλλά ως το κεντρικό, το δομικό πρόβλημα της καπιταλιστικής κοινωνίας σε όλες τις πλευρές της. Ακόμα περισσότερο, η μελέτη των νόμων των επιμέρους θεωρητικών πεδίων θεωρείται ως προϊόν της κυριαρχίας του φετιχισμού στην καπιταλιστική κοινωνία:

«Ο φετιχιστικός χαρακτήρας των οικονομικών μορφών, η πραγματοποίηση όλων των ανθρώπινων σχέσεων, η σταθερή ανάπτυξη και επέκταση του καταμερισμού της εργασίας (...) όλα αυτά τα πράγματα μεταμορφώνουν τα φαινόμενα της κοινωνίας και μαζί με αυτά τον τρόπο με τον οποίο αυτά γίνονται αντιληπτά. Με αυτό τον τρόπο ανακύπτουν τα “απομονωμένα” γεγονότα, “απομονωμένα” συμπλέγματα γεγονότων, διακριτά, ειδικά θεωρητικά πεδία

59 Όπως σωστά σημειώνει ο Σεπτούλιν (χ.η.: 238): «αν κάθε υλικός σχηματισμός είναι η ενότητα του γενικού και του μερικού, τότε, για να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μία παράσταση σωστή ενός δοσμένου αντικειμένου, είναι αναγκαίο να διασαφηνίσουμε αυτό που το ταυτοποιεί και αυτό που το διακρίνει απ' τους άλλους υλικούς σχηματισμούς»

(οικονομία, δίκαιο κλπ) των οποίων ο ίδιος ο τρόπος εμφάνισης φαίνεται να ανοίγει σε μεγάλο βαθμό το δρόμο σε τέτοιες επιστημονικές μεθόδους» (Lukács, 1971: 6).

Αν εξαιρέσουμε τη μονομέρεια και την υπερβολή στην ανάλυση του, ο τονισμός των αρνητικών συνεπειών του φετιχισμού και της αποξένωσης στον καπιταλισμό είναι σωστός και πράγματι βασίζεται στη μαρξική ανάλυση για το φετιχισμό του εμπορεύματος (και στη συνέχεια, του κεφαλαίου, του τόκου κλπ) και στη μαρξική ανάλυση για την αποξένωση. Ωστόσο, ακριβώς λόγω αυτών των ανεπαρκειών της, καταλήγει σε λάθη σαν αυτά που έχουμε αναφέρει ή σε μία δαιμονοποίηση συνολικά του τεχνικού εξορθολογισμού της (καπιταλιστικής) παραγωγής (και συνεπώς και των δυνατοτήτων που αυτός δημιουργεί για τη σοσιαλιστική-κομμουνιστική κοινωνία) ως τέτοιας, κλείνοντας φανερά «το μάτι» σε συντηρητικές τεχνοφοβικές αντιλήψεις, σε ουσιαστική εχθρότητα απέναντι στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (και των αντιφατικών επιπτώσεων τους στη συνείδηση) τα οποία στη συνέχεια θα προσλάβουν κεντρική θέση στην ανάλυση της Σχολής της Φρανκφούρτης συμβάλλοντας καθοριστικά στον ουτοπισμό και τον συντηρητισμό της. Δεν μπορούμε πάντως να αποφύγουμε να αναδείξουμε ότι ενώ μέσω της έμφασης στην ολότητα και στη μέθοδο, ο Lukács αρχίζει να αποδομεί τη μαρξική θέση για τη σχέση ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα, αυτή μπαίνει «από το παράθυρο» μέσω της αναγωγής της ανάλυσης του εμπορεύματος σε πυρήνα όχι μόνο της μελέτης της οικονομικής, αλλά συνολικά, της κοινωνικής «ολότητας».

Η υπερβολική έμφαση στο φετιχισμό και την πραγματοποίηση οδηγεί και στη διάρρηξη της σχέσης ανάμεσα στην υποκειμενική δράση και τον αντικειμενικό χαρακτήρα της. Παραθέτοντας ένα γνωστό απόσπασμα του Marx (Μαρξ, 2002: 283) συμπεραίνει ότι «η “βιομηχανία”, δηλαδή ο καπιταλιστής ως ενσάρκωση της οικονομικής και τεχνικής προόδου, δεν αποτελεί υποκείμενο αλλά αντικείμενο δράσης» (Lukács, 1971: 133). Φυσικά, είναι σωστό το συμπέρασμα ότι οι οικονομικοί νόμοι του καπιταλισμού βρίσκονται πίσω από την υποκειμενική δράση των καπιταλιστών, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει η υποκειμενική πλευρά σε αυτή τη δράση. Αν τραβηχτεί αυτή η αναίρεση στα λογικά της άκρα, όπως και θα τραβηχτεί τα επόμενα χρόνια, φτάνουμε στην αθώωση των καπιταλιστών ως πρόσωπα-υποκείμενα και στην κατανόηση τους ως θύματα -από κοινού με τους μισθωτούς εργαζόμενους- των φετιχιστικών πραγματοποιήσεων του καπιταλισμού. Αυτή η πλευρά «κουμπώνει» και με την υποτίμηση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, από πολλούς εκπροσώπους του Δυτικού Μαρξισμού του ζητήματος της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης.

Αυτή η εστίαση σε φιλοσοφικά και μεθοδολογικά ζητήματα γίνεται με τη συνεχή επίκληση στα πρώιμα έργα του Marx (*Οικονομικά και Φιλοσοφικά*

Χειρόγραφα, Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου, Αθλιότητα της Φιλοσοφίας, Γερμανική Ιδεολογία) αλλά και στο έργο του Hegel. Ο Lukács είναι ο πρώτος ο οποίος αναδεικνύει τον Hegel σε τόσο σημαντική θέση όχι απλώς ως πηγή του μαρξισμού (κάτι που έκαναν, άλλωστε, και οι ίδιοι οι Marx-Engels) αλλά στην ουσία ως συμπλήρωμα του μαρξισμού, ως «διόπτρα» μέσω της οποίας πρέπει να κατανοείται ο μαρξισμός· γι' αυτό και θεωρείται ο θεμελιωτής του λεγόμενου «χεγκελιανού μαρξισμού». Υπενθυμίζουμε ότι στον Πρόλογο του 1967 ο Lukács αναφέρει ότι έκανε «χεγκελιανή διαστρέβλωση» του μαρξισμού (Lukács, 1971: xx) ενώ όσον αφορά την -κεντρική στο βιβλίο- προσέγγιση του συνειδητού προλεταριάτου ως «ταυτότητα υποκειμένου-αντικειμένου της πραγματικής ιστορίας της ανθρωπότητας», σημειώνει ότι δεν πρόκειται για «μία εκπλήρωση του υλισμού που ξεπερνά τις κατασκευές του ιδεαλισμού. Είναι μάλλον μία προσπάθεια να ξεπεραστεί σε χεγκελιανισμό ο Χέγκελ» (Lukács, 1971: xxiii). Η έμφαση στον πρώιμο Marx θα αναπτυχθεί, όπως θα δούμε, στην πορεία στην αντίθεση πρώιμου-ύστερου Marx ή στην αντίθεση «Marx με ρικαρτιανές επιρροές» - «γνήσιου Marx».

Λόγω ακριβώς αυτών των ιδεαλιστικών τάσεων, ο Lukács φτάνει στο *History and Class Consciousness* να έρθει σε αντίθεση με τις εκκλήσεις του για ολότητα ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, να αναδείξει τα στενά όρια της ολότητας, όπως την εννοεί. Από αυτή την ολότητα εξαιρεί ρητά τη φύση, ή πιο σωστά, αναιρεί τον αντικειμενικό της χαρακτήρα μέσω της ταύτισης της με την κοινωνία. Βασιζόμενος στην ιδεαλιστική «ταυτότητα υποκειμένου-αντικειμένου», αρνείται την ύπαρξη της διαλεκτικής στη φύση ακριβώς επειδή απουσιάζει από αυτήν η σχέση υποκειμένου-αντικειμένου και από αυτήν ακριβώς την οπτική επιτίθεται στο φιλοσοφικό έργο του Engels, θεωρώντας μάλιστα ότι με αυτό τον τρόπο «υπερασπίζεται τον ορθόδοξο μαρξισμό ενάντια και στον ίδιο τον Engels» (Lukács, 1971: xlii). Έτσι, σημειώνει:

«Οι παρεξηγήσεις που προκύπτουν από τον τρόπο που παρουσιάζει ο Engels τη διαλεκτική μπορούν βασικά να αποδοθούν στο γεγονός ότι ο Engels – ακολουθώντας το εσφαλμένο παράδειγμα του Hegel- επέκτεινε τη μέθοδο έτσι ώστε αυτή να εφαρμόζεται στη φύση. Ωστόσο, οι βασικοί προσδιορισμοί της διαλεκτικής –η διάδραση υποκειμένου και αντικειμένου, η ενότητα θεωρίας και πράξης, οι ιστορικές μεταβολές στην πραγματικότητα που αποτελούν το υπόστρωμα των κατηγοριών ως η ριζική αιτία των μεταβολών στη σκέψη κλπ- απουσιάζουν από τη γνώση μας της φύσης» (Lukács, 1971: 24, π. 6).

Δεν υπάρχει διαλεκτική στη φύση επειδή κατά τη μελέτη της φύσης δεν υπάρχει η «διάδραση υποκειμένου και αντικειμένου» και η «ενότητα θεωρίας και πράξης»! Πρόκειται για μία εξαιρετικά παράδοξη σκέψη η οποία έρχεται σε αντίθεση με ολόκληρη την ιστορία της διαλεκτικής σκέψης, από τις ιδιοφυείς

δαισθήσεις των διαλεκτικών της Αρχαίας Ελλάδας με πιο σημαντικό από αυτούς τον Ηράκλειτο μέχρι τον Hegel και τους Marx και Engels. Η ιδέα ότι οι νόμοι της διαλεκτικής περιορίζονται στην ανθρώπινη κοινωνία και τη σκέψη και δεν αφορούν τον αντικειμενικό φυσικό κόσμο είναι πραγματικά πρωτόγνωρη και εξωτερική ως προς την πορεία ανάπτυξης της διαλεκτικής. Στην ουσία, αυτό το γεγονός σε συνδυασμό με τον υπερτονισμό του υποκειμενικού παράγοντα ακόμα και στους διαλεκτικούς νόμους στην κοινωνία (μέσω της «ταυτότητας αντικειμένου-υποκειμένου») τείνουν να εξαντλούν τη διαλεκτική όπως την κατανοεί ο Lukács ως μία υποκειμενική διαλεκτική, μία διαλεκτική στενά ως μέθοδο σκέψης, η οποία δεν αποτελεί αντανάκλαση της αντικειμενικής διαλεκτικής του (αντικειμενικού) κόσμου⁶⁰.

Από αυτές τις θέσεις επιτίθεται ο Lukács στο έργο του Engels *Αντι-Ντίρινγκ* (και άρρητα και στις θέσεις που περιλαμβάνονταν στο έτερο έργο του Engels με τίτλο *Διαλεκτική της Φύσης*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1925, δύο χρόνια μετά το *History and Class Consciousness*). Πιο συγκεκριμένα, κατηγορεί τον Engels ότι παρανοεί την πράξη (praxis) –με τη διαλεκτική, φιλοσοφική έννοια της- θεωρώντας ότι αυτή συνίσταται στη βιομηχανική πρακτική και το επιστημονικό πείραμα ως κριτήριο της αλήθειας, τη στιγμή που το επιστημονικό πείραμα αποτελεί μία κατεξοχήν εποπτική δραστηριότητα αφού ο επιστήμονας δημιουργεί ένα αφηρημένο, τεχνικό περιβάλλον έτσι ώστε να είναι σε θέση να παρατηρήσει ελεύθερα τους νόμους εξαλείφοντας όλους τους ανορθολογικούς παράγοντες τόσο του αντικειμένου όσο και του υποκειμένου (Lukács, 1971: 132). Τον κατηγορεί δηλαδή ότι δεν βλέπει την πράξη ως ενεργητική παρέμβαση του υποκειμένου⁶¹. Ανάγοντας τη φύση σε «κοινωνική κατηγορία» (Lukács, 1971:

60 Στον Πρόλογο του 1967, αναφέρεται: «Το πιο χτυπητό χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι ότι, ενάντια στις υποκειμενικές προθέσεις του συγγραφέα του, αντικειμενικά στοιχίζεται με μία τάση στην ιστορία του Μαρξισμού που έχει πάρει πολλές διαφορετικές μορφές. Όλες αυτές έχουν ένα πράγμα κοινό (...): στρέφονται ενάντια στις ίδιες τις ρίζες της μαρξικής οντολογίας. Αναφέρομαι στην τάση να θεωρούν το μαρξισμό αποκλειστικά ως μία θεωρία της κοινωνίας, ως κοινωνική φιλοσοφία, και επομένως να την αγνοούν ή να την αρνούνται ως θεωρία της φύσης» (Lukács, 1971: xvi).

61 Στον Πρόλογο σημειώνει αυτοκριτικά χωρίς να αναιρεί πλήρως τον προβληματισμό του για τις θέσεις του Engels: «Αυτό που απέτυχα να συνειδητοποιήσω, ωστόσο, ήταν ότι χωρίς μία βάση στην πραγματική ύπαρξη, στην εργασία ως την πρωταρχική μορφή και μοντέλο της, η υπερ-επέκταση της έννοιας της πράξης θα οδηγούσε στο αντίθετο του: μία υποτροπή στην ιδεαλιστική εποπτεία (...). Οι ενστάσεις μου στη λύση του Engels δεν ήταν αβάσιμες. Ακόμα πιο λαθεμένος, όμως, ήταν ο δικός μου τρόπος επιχειρηματολογίας. Ήταν τελείως λάθος να ισχυρίζομαι ότι “το πείραμα είναι καθαρή εποπτεία”. Η εξήγησή μου ανασκευάζει αυτή την επιχειρηματολογία. Και αυτό γιατί η δημιουργία μίας κατάστασης στην οποία οι φυσικές δυνάμεις που διερευνώνται μπορούν να λειτουργήσουν “καθαρά”, δηλαδή χωρίς εξωτερική παρέμβαση ή υποκειμενικό λάθος, είναι σε μεγάλο βαθμό συγκρίσιμη με την περίπτωση της εργασίας κατά το ότι και αυτή συνεπάγεται τη δημιουργία ενός τελεολογικού

234), ο Lukács κατηγορεί τον Engels ότι αναγνωρίζει τον αντικειμενικό χαρακτήρα της φύσης και τη σχετική διάκριση της από τον άνθρωπο ο οποίος προσπαθεί να την κατανοήσει και να την αξιοποιήσει προς όφελος της ικανοποίησης των αναγκών του⁶².

Φυσικά, ειδικά για το *Αντι-Ντίρινγκ*, το οποίο εκδόθηκε το 1878, πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρόλο που συγγραφέας του είναι ο Engels, φέρει στο μέγιστο βαθμό το στίγμα του Marx. Ο Marx είναι εκείνος που πίεσε τον Engels να το γράψει, συμμετείχε στο σχεδιασμό της έκδοσης, βοήθησε τον Engels να συγκεντρώσει το απαραίτητο υλικό, έγραψε ένα κεφάλαιο για αυτό (με θέμα την ιστορία των οικονομικών θεωριών⁶³) και τέλος διάβασε και ενέκρινε το χειρόγραφο⁶⁴. Το *Αντι-Ντίρινγκ* αποτελεί, λοιπόν, προϊόν της συνεργασίας των Marx και Engels.

Επίσης, ο Marx δεν υποστήριξε και συνέβαλε απλώς στην έκδοση του *Αντι-Ντίρινγκ* αλλά και προλόγισε τη γαλλική έκδοση της *Εξέλιξης του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*, δηλαδή του έργου που αποτελεί στην ουσία μία εκλαϊκευμένη σύνοψη του *Αντι-Ντίρινγκ* που βασίζεται στο υλικό τριών από τα κεφάλαια του. Εκεί, ο Marx σημειώνει για το *Αντι-Ντίρινγκ* και για την *Εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη*:

«Τη νέα σειρά άρθρων στην οποία έδωσε τον ειρωνικό τίτλο “Ο κύριος Ντίρινγκ και η ανατροπή της επιστήμης” (σε απάντηση των δήθεν νέων θεωριών του κυρίου Όιγκεν Ντίρινγκ για την επιστήμη γενικά αλλά και για το σοσιαλισμό

συστήματος, αν και ιδιαίτερου είδους. Στην ουσία του είναι λοιπόν καθαρή πράξη. Δεν ήταν λιγότερο λαθεμένη η άρνηση του γεγονότος ότι η βιομηχανία είναι πράξη» (Lukács, 1971: xviii-xx).

62 Κατά τη γνώμη μας, η σχεδιασμένη επίδραση του ανθρώπου στο περιβάλλον του και στη ριζική τροποποίηση του με συνέπεια αυτό να φέρει τη «σφραγίδα» της παρέμβασης της ανθρώπινης κοινωνίας πάνω του, δεν μπορούν σε καμία περίπτωση να ταυτιστούν με την αναγωγή της φύσης γενικά σε «κοινωνική κατηγορία».

63 Το κεφάλαιο με τίτλο «Από την “Κριτική Ιστορία”», που έγραψε ο Marx και περιλαμβάνεται στο *Αντι-Ντίρινγκ* έχει ως βάση ένα ευρύτερο κείμενο του που είναι αφιερωμένο στην κριτική του βιβλίου *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* (Κριτική Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας και του Σοσιαλισμού) του Dühring. Συνολικά, η από κοινού εργασία των Engels και Marx στο *Αντι-Ντίρινγκ* τεκμηριώνεται αναλυτικά για πρώτη φορά στο τόμο MEGA² I/27, στον οποίο πέρα από το κείμενο του βιβλίου περιλαμβάνονται και όλες οι προεργασίες των Engels και Marx.

64 Ο Engels σημειώνει στον Πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου: «Επειδή ο τρόπος θεώρησης, που αναπτύσσεται εδώ, θεμελιώθηκε και αναπτύχθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τον Marx και μονάχα στο μικρότερο μέρος της από μένα, ήταν αυτονόητο για μας η παρουσίαση μου αυτή να μη γινόταν εν αγνοία του. Του διάβασα όλο το χειρόγραφο πριν τυπωθεί. Το δέκατο κεφάλαιο του μέρους για την οικονομία (“Από την ‘Κριτική Ιστορία’ ”) γράφτηκε από τον Marx και, δυστυχώς, έπρεπε να το κάνω λίγο συντομότερο εξαιτίας εξωτερικών παραγόντων. Ανέκαθεν είχαμε τη συνήθεια να αλληλοβοηθιόμαστε σε ειδικούς τομείς» (Ένγκελς, 2006: 12)

ειδικά), [ο Ένγκελς - Χ.Μ.] την έστειλε στη *Vorwärts*. Αυτή η σειρά συγκεντρώθηκε σε έναν τόμο και είχε μεγάλη επιτυχία στους Γερμανούς σοσιαλιστές. Στην παρούσα μπροσούρα παρουσιάζουμε τα πιο σημαντικά αποσπάσματα από το θεωρητικό μέρος του βιβλίου τα οποία αποτελούν κατά κάποιο τρόπο μία εισαγωγή στον επιστημονικό σοσιαλισμό» (MEW 19: 185).

Αντίστοιχα, το μεγαλύτερο μέρος των χειρόγραφων που μετά το θάνατο του εκδόθηκαν ως *Διαλεκτική της Φύσης*, ο Engels το είχε γράψει την περίοδο 1873-1883, δηλαδή την περίοδο που όχι απλά ζούσε ο Marx αλλά και ο Engels είχε μετακομίσει στο Λονδίνο, πολύ κοντά στο σπίτι του Marx, με συνέπεια οι δύο φίλοι και συνεργάτες να έχουν καθημερινή επαφή και συζήτηση για όλα τα ζητήματα. Επίσης, από τη μεταξύ τους αλληλογραφία είναι επιβεβαιωμένο ότι ο Marx γνώριζε αυτές τις εργασίες του Engels και -παρόλο που με βάση τον καταμερισμό τους δεν ασχολούταν πάρα πολύ στην τελευταία περίοδο της ζωής του με αυτά τα ζητήματα- ανταποκρίνονταν περιοδικά θετικά στις σχετικές έρευνες του Engels ενώ δεν έχει διατυπώσει καμία ένσταση ενάντια στη «επέκταση», όπως θα έλεγαν οι εκπρόσωποι του Δυτικού Μαρξισμού, της διαλεκτικής στη φύση⁶⁵.

Η σκέψη των Marx και Engels για τη σχέση ανθρώπου-φύσης κινούταν σε εντελώς άλλη κατεύθυνση από αυτήν του Lukács. Ο άνθρωπος, το μυαλό του και η κοινωνία του αποτελούν μέρη της φύσης, αποτελούν τη φύση σε ένα συγκεκριμένο στάδιο ανάπτυξης της. Ακριβώς γι' αυτό η ενότητα του κόσμου συνίσταται στην υλικότητα της και διέπεται από κοινούς γενικούς διαλεκτικούς νόμους, οι οποίοι βέβαια παίρνουν διαφορετική μορφή σε κάθε διαφορετική μορφή ύπαρξης της ύλης (με την κοινωνική μορφή ύπαρξης της ύλης να είναι και η πιο σύνθετη). Η ανεξαρτησία των αντικειμένων και των φυσικών υπάρξεων από τον άνθρωπο αλλά και, ταυτόχρονα, η αξιοποίηση τους από τον άνθρωπο προς όφελος της ικανοποίησης των αναγκών του αναδεικνύεται και στο ακόλουθο απόσπασμα από τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, τα οποία έτσι κι αλλιώς μάλλον εκτιμά ο Lukács περισσότερο από τα πιο ύστερα μαρξικά έργα:

65 Στην επιστολή του προς τον Marx στις 30 Μάη 1873 (MECW 44: 500-503), ο Engels παρουσιάζει για πρώτη φορά στον Marx τις σκέψεις του για κάποια «διαλεκτικά σημεία σχετικά με τις φυσικές επιστήμες» και ένα πρώτο σχέδιο των αντιλήψεων του γι' αυτές τις επιστήμες. Σε μία άλλη επιστολή του προς τον Marx σχεδόν μία δεκαετία αργότερα, και συγκεκριμένα στις 23 Νοέμβρη 1882, ο Engels του παρουσιάζει κάποιες σκέψεις του για τον ηλεκτρισμό και τελειώνει σημειώνοντας ότι «Έτσι, διατύπωσα για πρώτη φορά έναν καθολικό φυσικό νόμο κίνησης. Τώρα, όμως, πρέπει να προχωρήσω ουσιαστικά και να τελειώσω τη διαλεκτική μου της φύσης» (MECW 46: 384). Απαντώντας σε αυτή την τελευταία επιστολή του Engels, ο Marx του γράφει: «Η εξακρίβωση του ρόλου της δεύτερης δύναμης όταν η ενέργεια μεταδίδεται με αλλαγή της μορφής της είναι πολύ ωραία και σε συγχαίρω γι' αυτό» (MECW 46: 385).

«ο άνθρωπος σαν φυσική, υλική, αισθητή, αντικειμενική ύπαρξη είναι μία μαστιζόμενη, προσαρμοσμένη και περιορισμένη ύπαρξη, όπως τα ζώα και τα φυτά. Σα να λέμε, τα αντικείμενα των παρορμήσεων του υπάρχουν έξω απ' αυτόν σαν αντικείμενα ανεξάρτητα απ' αυτόν· αλλά αυτά τα αντικείμενα είναι αντικείμενα της ανάγκης του, ουσιαστικά αντικείμενα, απαραίτητα στην άσκηση και επιβεβαίωση των ουσιαστικών του δυνάμεων» (Μαρξ, 1975: 181)

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι παρόλο που δεν πραγματεύεται αναλυτικά αυτό το ζήτημα, ο Lukács (1971: 209, π. 7) τοποθετείται εμμέσως υπέρ της ιστορικο-λογικής μεθόδου του Marx στο *Κεφάλαιο* αφού γράφοντας για τη μετατροπή του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας από ένα απλά εμπειρικό μέσο μέγεθος σε μία αντικειμενικά μετρήσιμη ποσότητα εργασίας σχολιάζει ότι «ολόκληρη η διαδικασία περιγράφεται συστηματικά και ιστορικά στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*». Επίσης, σημειώνει ότι «η διαδοχή και η εσωτερική διάρθρωση των κατηγοριών ούτε συνιστούν μία απλά λογική σειρά ούτε είναι οργανωμένες σε αντιστοιχία με τα γεγονότα της ιστορίας» (Lukács, 1971: 159).

Συμπερασματικά, ο Lukács προσπάθησε να μελετήσει πολύ σημαντικά ζητήματα για την επαναστατική πρακτική, για τη σχέση επαναστατικής θεωρίας-επαναστατικής πράξης. Ωστόσο, αυτό το εγχείρημα του δεν συνοδεύονταν από την μονιστικά υλιστική μέθοδο, με συνέπεια να ανοίξει σαφώς -αν και μάλλον άθελα του- το δρόμο για μία χεγκελιανή, ιδεαλιστική ερμηνεία του μαρξισμού. Από αυτές τις θέσεις, ήταν και ο πρώτος εκπρόσωπος του κομμουνιστικού κινήματος που επιτέθηκε σε σημαντικές πλευρές της θεωρίας του Engels και έθεσε ανοιχτά θέμα διάκρισης μιας σειράς αντιλήψεων ανάμεσα στον Marx και τον Engels.

2.3. Η πρώτη επίθεση στον Marx μέσα από τις γραμμές του μαρξισμού: Karl Korsch

Την ίδια χρονιά που εκδόθηκε το *History and Class Consciousness* (1923) κυκλοφόρησε και το κείμενο του Γερμανού μαρξιστή φιλοσόφου Karl Korsch με τίτλο «Μαρξισμός και Φιλοσοφία». Τα δύο κείμενα επικεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό σε παρόμοια ζητήματα (σχέση θεωρίας-πράξης, αντικειμένου-υποκειμένου κλπ), δίνουν σε πολλά από αυτά παραπλήσιες απαντήσεις (με ιδιαίτερο κοινό χαρακτηριστικό τον τονισμό της επιρροής του Hegel στον Marx) ενώ συνάντησαν την ίδια οξυμένη αντίδραση από το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα της εποχής τους⁶⁶. Με βάση τα παραπάνω δεν είναι καθόλου παράλογο το

66 Το ίδιο έτος που εκδόθηκε το «Μαρξισμός και Φιλοσοφία», ο Korsch εκλέχτηκε, ως στέλεχος του KPD, στο κοινοβούλιο του κρατιδίου της Θουριγγίας ενώ τον Οκτώβρη

γεγονός ότι εκ των υστέρων και τα δύο θεωρήθηκαν θεμελιακά για το μετέπειτα ρεύμα του Δυτικού Μαρξισμού.

Το βασικό στοιχείο του «Μαρξισμός και Φιλοσοφία» είναι, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, η αναζήτηση της σχέσης ανάμεσα στο μαρξισμό και τη φιλοσοφία και πιο συγκεκριμένα η εφαρμογή της φιλοσοφίας, της υλιστικής διαλεκτικής, στην ίδια την ανάπτυξη του μαρξισμού. Γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε ως πρωτοποριακό μίας μη-δογματικής, κριτικής προσέγγισης του μαρξικού έργου⁶⁷.

Σημαντική είναι εδώ η διάκριση τριών μεγάλων περιόδων στην ανάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας στην οποία προχωράει. Η πρώτη περίοδος αρχίζει το 1843 και τελειώνει με την κατάπνιξη της εργατικής εξέγερσης στο Παρίσι τον Ιούνη του 1848· σε αυτήν, ο μαρξισμός είναι διαποτισμένος από φιλοσοφικό πνεύμα αποτελώντας μία θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης και της κοινωνικής επανάστασης η οποία κατανοείται και ασκείται σαν ζωντανή ολότητα. Η δεύτερη περίοδος -η οποία εκτείνεται μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα- χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι αναπτύσσονται στον μαρξισμό «τα ποικίλα συστατικά αυτού του όλου, τα οικονομικά, πολιτικά και ιδεολογικά του στοιχεία (...) πάνω στο εποικοδόμημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» χωρίς να δημιουργηθεί ποτέ «μία πολλαπλότητα ανεξάρτητων στοιχείων στη θέση του όλου», αφού η «πράξη της επαναστατικής βούλησης», η «ενότητα θεωρίας και πράξης» διαπερνά «κάθε γραμμή του μαρξικού έργου» και αυτής της περιόδου. Η τρίτη περίοδος, που ο Korsch θεωρούσε ότι ήταν ακόμα σε εξέλιξη την περίοδο συγγραφής του κειμένου, χαρακτηρίζεται από το έργο των επιγόνων των Marx και Engels, οι οποίοι «κατακερμάτισαν την ενιαία θεωρία της κοινωνικής επανάστασης» με συνέπεια «να βλέπουν τον επιστημονικό σοσιαλισμό όλο και περισσότερο σαν ένα σύνολο καθαρά επιστημονικών γνώσεων, δίχως καμία

του ίδιου έτους έγινε Υπουργός Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση που σχηματίστηκε με το KPD να συμμετέχει σε αυτήν στο πλαίσιο της προετοιμασίας μίας ένοπλης εξέγερσης (η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε). Στη συνέχεια αντιτάχθηκε στην άποψη ότι ο καπιταλισμός βίωνε μία πρόσκαιρη σταθεροποίηση και ότι γι' αυτό το λόγο δεν ήταν επίκαιρη μία ακόμα απόπειρα εξέγερσης εναντίον του εκείνη την περίοδο. Μετά και την απόφαση του 10ου Συνεδρίου του KPD υπέρ της «μπολσεβικοποίησης» του κόμματος, ο Korsch μπήκε σε μία πορεία σύγκρουσης με την ηγεσία της ΕΣΣΔ, την ΚΔ και από ένα σημείο και πέρα και του KPD, με συνέπεια να διαγραφεί από το κόμμα το 1926.

67 Για να κατανοηθεί, ωστόσο, με ποια έννοια εννοεί τον μη-δογματισμό ο Korsch, αξίζει να σημειώσουμε ότι ως χαρακτηριστικά της δογματικής προσέγγισης του Marx θεωρεί τα ερωτήματα «τι πραγματικά εννοούσε ο Marx», «ποια συγκεκριμένη απόχρωση των θεωριών του Marx και του Engels και των πολλών γενεών των μαθητών τους μέχρι τον Lenin, τον Stalin ή, ας πούμε, τον Leonton αντιπροσωπεύει την πιο ορθόδοξη εκδοχή της μαρξιστικής θεωρίας», «ποια από τις διάφορες μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς από τους Hegel, Marx και τους μαρξιστές αξίζει πραγματικά να αποκαλείται η γνήσια “διαλεκτική” μέθοδος» (Korsch 1946).

άμεση σχέση με την πρακτική (πολιτική ή άλλου είδους) της πάλης των τάξεων». (Κορς, 1981: 34-38).

Στη βάση των παραπάνω, ο Korsch σημειώνει ότι σύμφωνα με τη θεωρία και τη μέθοδο της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας «δεν μπορεί να υπάρχουν επιμέρους επιστήμες ανεξάρτητες η μία από την άλλη, ούτε καθαρά θεωρητική έρευνα, επιστημονικά αντικειμενική και χωρισμένη από την επαναστατική πράξη» (Κορς, 1981: 38). Στο κείμενο του με τίτλο «Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας», ο Korsch φτάνει μάλιστα να σημειώνει ότι δεν χρειάζεται μία «ολοκληρωμένη μαρξιστική θεωρία του Δικαίου και του Κράτους (...) ή μία μαρξιστική κοινωνιολογία» ακριβώς όπως δεν χρειάζεται «μία μαρξιστική “φιλολογία” ή μαρξιστικά “μαθηματικά”»! (Κορς, 1981: 110).

Παρά την ορθότητα της ανάδειξης του ενιαίου χαρακτήρα της μαρξιστικής θεωρίας και της σύνδεσης της με την επαναστατική πράξη, ο υπερβολικός τονισμός αυτών των στοιχείων τείνει να άρει τη σχέση ανάμεσα στον αντικειμενικό κόσμο και τη συνείδηση με έναν τρόπο αρκετά ταυτόσημο με αυτόν της «ταυτότητας υποκειμένου-αντικειμένου» του Lukács. Η προσέγγιση με τον Lukács φαίνεται καθαρά στην ακόλουθη τοποθέτηση του ζητήματος: «η σύμπτωση συνείδησης και πραγματικότητας χαρακτηρίζει κάθε διαλεκτική, συμπεριλαμβανομένου του διαλεκτικού υλισμού του Μαρξ. Συνέπεια της είναι ότι οι υλικές σχέσεις παραγωγής της κεφαλαιοκρατικής εποχής δεν εδραιώνονται παρά εν αναφορά με τις μορφές εκείνες κάτω από τις οποίες αντανακλώνται στην προεπιστημονική και στην επιστημονική (αστική) συνείδηση της εποχής και δεν μπορούν να υφίστανται στην πραγματικότητα παρά χάρις σ' αυτές» (Κορς, 1981: 60-61).

Σε αυτή την αντίληψη, η οποία εκφράζεται με πολλές διατυπώσεις στα κείμενα της έκδοσης *Μαρξισμός και Φιλοσοφία* (1981), αντανακλώνται οι ίδιες ιδεαλιστικές τάσεις που είναι φανερές και στο *History and Class Consciousness*, με τον Korsch να δηλώνει ανοιχτά τη συμφωνία του με τα βασικά ζητήματα αυτού του έργου του Lukács (Κορς, 1981: 72)⁶⁸. Αυτές οι ιδεαλιστικές τάσεις διαφαίνονται και στο γεγονός ότι ο Korsch δηλώνει τη διαφωνία του τόσο με τη μετατόπιση της έμφασης από τη διαλεκτική στον υλισμό όσο και με τη διάκριση ανάμεσα στον ύπαρξη του αντικειμενικού κόσμου και της συνείδησης (Κορς, 1981: 93-5) φτάνοντας μάλιστα να χαρακτηρίζει τη θεμελιώδη υλιστική θέση

68 Αντίστοιχα, ο Korsch δηλώνει τη συμφωνία του με τον Lukács και στο ζήτημα της ιεράρχησης της μεθόδου παρά το γεγονός ότι ασκεί μία έμμεση κριτική σε αυτόν – χωρίς να τον κατονομάζει– σημειώνοντας ότι «έχει γίνει της μόδας στο δυτικό μαρξισμό να αντιπαρατίθεται η διαλεκτικο-υλιστική μέθοδος στα ουσιαστικά αποτελέσματα της που επιτεύχθηκαν από την εφαρμογή της στη φιλοσοφία και της επιστήμες» και χαρακτηρίζοντας αυτό το φαινόμενο ως «υπερβολή» (Κορς, 1981: 95).

περί προτεραιότητας του Είναι έναντι της συνείδησης ως «εγελιανή-ιδεαλιστική» (Κορς, 1981: 144). Στο ίδιο πνεύμα εκφράζει την άποψη ότι ο μαρξισμός «παραίτηται μια και καλή» από «το απατηλό φάντασμα της “αντικειμενικότητας”» (Κορς, 1981: 105) και ότι η αντικειμενικότητα του κόσμου πρέπει να συλλαμβάνεται ως προϊόν της δραστηριότητας του κοινωνικοποιημένου ανθρώπου (Κορς, 1981: 120).

Η εναντίωση του μαρξισμού στην αντικειμενικότητα, η κατανόηση της τελευταίας ως προϊόν της ανθρώπινης δράσης, η εξάλειψη της διάκρισης ανάμεσα στον αντικειμενικό –φυσικό και κοινωνικό- κόσμο και τη συνείδηση συνθέτουν ένα «ψηφιδωτό» που παρά τις προθέσεις του δεν έχει τίποτα το κοινό με τον υλισμό. Τη στιγμή που ο Korsch προσπαθεί να αποφύγει το λάθος της νατουραλιστικής προσέγγισης της φύσης και της κοινωνίας, το οποίο με εμφατικότητα καταπολεμούσαν οι Marx και Engels⁶⁹, πέφτει στο ακριβώς αντίθετο λάθος, αυτό της άρνησης της ύπαρξης αντικειμενικών, ανεξάρτητων από τη συνείδηση νομοτελειών σε όλες τις μορφές κίνησης της ύλης, στον ενιαίο αντικειμενικό κόσμο. Κατά τη γνώμη μας, ακριβώς πάνω στη γνώση αυτών των νομοτελειών και αναγκαιοτήτων είναι που θεμελιώνεται και η ανθρώπινη ελευθερία, η οποία αναπτύσσεται μόνο στο βαθμό που η ανθρώπινη πράξη ευθυγραμμίζεται με αυτούς τους νόμους. Όπως εξαιρετικά εύστοχα σημειώνει ο Engels (2006: 147): «Η ελευθερία συνίσταται στην κυριαρχία, η οποία στηρίζεται στη γνώση των φυσικών αναγκαιοτήτων, πάνω στον εαυτό μας και την εξωτερική φύση».

Η μεταφυσική διάκριση, ακόμα και αντιπαράθεση, της φύσης στην κοινωνία εδράζεται στην άρνηση του γεγονότος ότι η πραγματική ενότητα του κόσμου (και όλων των μορφών κίνησης της ύλης) εδράζεται στην υλικότητα του. Γι' αυτό καθόλου τυχαίο δεν είναι το γεγονός ότι η υλιστική ιστορική αντίληψη μπόρεσε να άρει το νατουραλιστικό-χυδαίο χαρακτήρα της και να γίνει διαλεκτική ακριβώς την περίοδο που η ίδια η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών τις έφτασε σε ένα στάδιο όπου κατέστη δυνατή για την ανάπτυξη της έρευνας η –συνειδητή ή ασυνειδητή- επιστράτευση της διαλεκτικής αντίληψης για τη φύση.

69 Ο Engels γράφει χαρακτηριστικά στην *Διαλεκτική της Φύσης*: «Οι φυσικές επιστήμες όπως και η φιλοσοφία, αγνόησαν απόλυτα μέχρι σήμερα την επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας πάνω στη σκέψη. Και οι δύο γνωρίζουν από τη μία μεριά μόνο τη φύση κι από την άλλη τη σκέψη. Κι όμως το πιο ουσιαστικό και άμεσο θεμέλιο της ανθρώπινης σκέψης, είναι ακριβώς ο μετασχηματισμός της φύσης από τον άνθρωπο κι όχι μονάχα η φύση σαν τέτοια και η νόηση του ανθρώπου αναπτύχθηκε στο βαθμό που έμαθε να μεταμορφώνει τη φύση. Γι' αυτό το λόγο, η νατουραλιστική αντίληψη της ιστορίας (...) είναι μονόπλευρη και ξεχνά πως και ο άνθρωπος επιδρά πάνω στη φύση, τη μεταμορφώνει και δημιουργεί νέους όρους ύπαρξης για τον εαυτό του» (Ενγκελς, 2014: 209).

Γι' αυτό δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Engels όταν χαρακτηρίζει τη διαλεκτική ως «επιστήμη της καθολικής αλληλοσύνδεσης» (Ένγκελς, 2014: 1) και όταν την ορίζει ως «την επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης και της εξέλιξης της φύσης, της ανθρώπινης κοινωνίας και της νόησης» (Ένγκελς, 2006: 182).

Σε αντίθεση με τον Engels, από τα κείμενα του απορρέει ότι ο Korsch τείνει να κατανοεί τη διαλεκτική στενά ως υποκειμενική διαλεκτική, ως μέθοδο, ως έναν «τρόπο του σκέπτεσθαι» (Κορς, 1981: 134-5) ο οποίος δεν αντανακλά κάποια αντικειμενική διαλεκτική. Έτσι, θεωρεί μη αντιπροσωπευτικά και στην ουσία απορρίπτει ως λαθεμένα τα εδάφια από το έργο του Marx που προβάλλουν τη διαλεκτική του μέθοδο ως αντιστροφή της ιδεαλιστικής διαλεκτικής⁷⁰ (Κορς, 1981: 145). Ο Korsch θεωρεί ότι η μέθοδος του Marx είναι διαλεκτική όχι με την έννοια που προσδίδει στη λέξη ο ίδιος ο Marx αλλά επειδή αναπτύσσει μία επιστήμη που δεν σκοπεύει στην εδραίωση και τη βελτίωση της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων, αλλά στην επαναστατική ανατροπή της (Bartonek, 2018: 47). Η αντίδραση του Korsch στη μαρξική αντίληψη της διαλεκτικής μεθόδου ως αντιστροφή της ιδεαλιστικής διαλεκτικής του Hegel είναι άμεση απόρροια των ιδεαλιστικών και χεγκελιανών τάσεων του ίδιου του Korsch.

Σε αυτή τη βάση, όλες οι γνώσεις που προκύπτουν από την αστική επιστήμη στα διάφορα επιμέρους πεδία της γνώσης, όπως η ρικαρντιανή θεωρία της αξίας που προβάλλεται από τον Korsch ως παράδειγμα, χαρακτηρίζονται «καθαρές “ιδεολογίες” με την πιο στενή και πιο ακριβή έννοια αυτής της μαρξικής έκφρασης» ή ακόμα και «μαγεία», επειδή παρόλο που φέρνουν στο φως τις αντιφάσεις της αστικής κοινωνίας συμβάλλουν στη διαιώνιση τους και όχι στην αλλαγή τους, επειδή, ως «καθαρές» θεωρητικές επιστήμες δεν μπορούν να αποτελούν «Πράξη επαναστατική» (Κορς, 1981: 145-6). Από αυτή την πλευρά, η κριτική των αστικών κοινωνικών επιστημών προβάλλεται ως κριτική της (ψευδούς) αστικής ιδεολογίας (Κορς, 1981: 105 και 115), θεωρώντας ότι η κριτική της πολιτικής οικονομίας δεν μπορεί να γίνεται χωριστά από την κριτική της ιδεολογίας (Κορς, 1981: 107).

70 Το πιο χαρακτηριστικό και γνωστό από αυτά τα αποσπάσματα του Marx βρίσκεται στον Επίλογο στη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο οποίο ο Marx προσδιορίζει ως εξής την υλιστική διαλεκτική μέθοδο του: «Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μόνο διαφορετική από τη χεγκελιανή, μα είναι το κατευθείαν αντίθετο της. Για τον Χέγκελ το προτσές της νόησης –που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο- είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό του φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι» (Μαρξ, 2002: 25).

Πρόκειται για μία προσέγγιση που βρίσκεται σε εξόφθαλμη αντίθεση με τον Marx, ο οποίος επέμενε να διακρίνει τα πραγματικά επιστημονικά στοιχεία στις αστικές θεωρίες και ταυτόχρονα να καταπολεμά το μεταφυσικό τους χαρακτήρα και να τα αναπτύσσει σε ριζικά διαφορετικό πλαίσιο. Επίσης, όσο δίκιο έχει ο Korsch όταν σημειώνει ότι η θεωρία του Ricardo και συνολικά οι πραγματικά επιστημονικές γνώσεις που προσφέρει σε διάφορα πεδία η αστική επιστήμη έχουν μεταφυσικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι θεωρούν τις κατηγορίες και τους νόμους τους ως αιώνιους και μη ιστορικούς, άλλο τόσο άδικο έχει όταν χαρακτηρίζει αυτές τις γνώσεις «καθαρή ιδεολογία» και «μαγεία». Αν ήταν τέτοια, άλλωστε, θα ήταν αδύνατον να αξιοποιηθούν από τον Marx ως πηγή, ως εφιαλτήριο της δικής του αντίληψης για την πολιτική οικονομία.

Πάντως, η έννοια της πράξης (praxis) επρόκειτο να παίξει αργότερα σημαντικό ρόλο στο Δυτικό Μαρξισμό με έναν τρόπο όμως ο οποίος, όπως αναφέραμε, τείνει σε μία ιδεαλιστική ερμηνεία της σχέσης συνείδηση-πράξη. Αξίζει επίσης να τονιστεί ότι, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, όσο περισσότερο εδραιώνεται η έννοια της πράξης στο θεωρητικά κείμενα του Δυτικού Μαρξισμού τόσο περισσότερο απομακρύνεται αυτός από την πραγματική πράξη, όχι μόνο την επαναστατική αλλά και γενικά την πολιτική. Πρόκειται για μία κραυγαλέα αντίφαση που αναδεικνύει και τις αδυναμίες της ίδιας της έννοιας της πράξης, όπως τουλάχιστον αξιοποιήθηκε από το Δυτικό Μαρξισμό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η παρακολούθηση της πορείας της σκέψης του Korsch. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι με αφετηρία μαρξιστικές θέσεις και πρακτική, ο Korsch υιοθετεί στη συνέχεια μία αργή αλλά σταθερή πορεία απομάκρυνσης από το μαρξισμό για να καταλήξει στην κατανόηση του ως απλώς μία από τις πολλές αποδεκτές θεωρίες, ισότιμη με πολλές άλλες. Δεν υπάρχει πιο χαρακτηριστικό κείμενο για την κατάληξη αυτής της πορείας από το «Δέκα θέσεις για το μαρξισμό σήμερα» το οποίο γράφτηκε το 1950. Πριν εστιάσουμε σε κάποια βασικά σημεία μετατόπισης της σκέψης του θα παραθέσουμε μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από αυτό το κείμενο για να είναι καθαρή η γενική κατεύθυνση αυτής της πορείας:

«2°. Όλες οι απόπειρες για την αποκατάσταση της μαρξιστικής θεωρίας ως συνόλου και στην αρχική της λειτουργία ως θεωρίας της κοινωνικής επανάστασης της εργατικής τάξης είναι σήμερα αντιδραστικές ουτοπίες (...)

4°. Το πρώτο βήμα, για να ξανασταθεί στα πόδια της μία επαναστατική θεωρία και πράξη είναι η ρήξη μ' αυτόν τον μαρξισμό που έχει την αξίωση να μονοπωλεί την πρωτοβουλία της επανάστασης και τη διεύθυνση στη θεωρία και στην πράξη.

5°. Ο Μαρξ δεν είναι σήμερα παρά ένας από του πολλούς προδρόμους, θεμελιωτές και συνεχιστές του σοσιαλιστικού κινήματος της εργατικής τάξης. Όχι

λιγότερο σημαντικοί είναι οι λεγόμενοι ουτοπικοί σοσιαλιστές, από την εποχή του Τόμας Μουρ ως τη δική μας. Όχι λιγότερο σημαντικός ένας μεγάλος αντίπαλος του Μαρξ, όπως ο Μπλανκί, και αδιάλλαχτοι εχθροί, όπως ο Προυντόν και ο Μπακούνιν. Όχι λιγότερο σημαντικές, στο τέλος, είναι οι πιο πρόσφατες εξελίξεις όπως ο γερμανικός ρεβιζιονισμός, ο γαλλικός συνδικαλισμός και ο ρωσικός μπολσεβικισμός» (Κορς, 1981: 151-152) ⁷¹.

Στη συνέχεια αυτού του κειμένου του Korsch ακολουθούν μια σειρά κριτικές παρατηρήσεις για το μαρξικό έργο, όπως «η απόλυτη προσκόλληση του σε πολιτικές μορφές της αστικής επανάστασης», «η υπερεκτίμηση του *Κράτους* ως αποφασιστικού οργάνου της επανάστασης», η «μυστικιστική ταύτιση της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας με την κοινωνική επανάσταση της εργατικής τάξης» κλπ (Κορς, 1981: 152). Είναι φανερό ότι εδώ δεν πρόκειται για κάποια θεωρητική επαναδιαπραγμάτευση κάποιων θέσεων του μαρξικού έργου με τη μαρξική μέθοδο αλλά για μία συνολική απομάκρυνση από αυτόν προς όφελος της *ισότιμης* συνύπαρξης του με τον ουτοπικό σοσιαλισμό, το γερμανικό ρεβιζιονισμό, τον μικροαστικό αναρχισμό και το γαλλικό συνδικαλισμό! Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η πορεία του Korsch αποτελεί μία πρόωρη συμπύκνωση ολόκληρης της μετέπειτα πορείας του Δυτικού Μαρξισμού.

Τα παραπάνω είναι απαραίτητα για να κατανοηθεί η τοποθέτηση του Korsch για τον Engels. Ήδη από το «Μαρξισμός και Φιλοσοφία», διαφαίνονται κάποιες πρώτες νύξεις για τη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης του μαρξισμού. Ο Korsch αναφέρεται σε «κάποιες γνωστές εκφράσεις του Μαρξ και ιδίως του Ένγκελς στα τελευταία του γραπτά» που ερμήνευσαν «τη μαρξική κατάργηση της φιλοσοφίας ως αντικατάσταση της από ένα σύστημα αφηρημένων και μη διαλεκτικών θετικών επιστημών» αντί ως κατάργηση της μέσω της πραγμάτωσης της, δηλαδή κατάργησης της μαζί με την κατάργηση των αστικών φιλοσοφιών και θεωριών και των ιδεολογικών σχέσεων των οποίων αυτές αποτελούν έκφραση (Κορς, 1981: 45). Σε αυτό τον τρόπο ανάγνωσης του ύστερου έργου των Marx και Engels διαφαίνονται οι ιδεαλιστικές τάσεις του Korsch, ο οποίος εντελώς μονόπλευρα ταυτίζει το μαρξισμό με την επαναστατική διαδικασία ανατροπής του καπιταλισμού αφαιρώντας από αυτόν το στοιχείο της

71 Σε κραυγαλέα αντίθεση με την ισότιμη συνάθροιση μια σειράς σοσιαλιστών, η δράση των οποίων βασίζονταν σε εντελώς διαφορετικές φιλοσοφικές αποδοχές, ο Korsch επιτίθονταν 27 χρόνια νωρίτερα (στο «Μαρξισμός και Φιλοσοφία») σε «εκείνους τους λογής-λογής “φιλοσοφούντες σοσιαλιστές” που θεωρούσαν ως έργο τους τη “συμπλήρωση” του μαρξιστικού συστήματος με την Kulturphilosophie τους ή μάλλον με τη βοήθεια ιδεών αντλημένων από τον Καντ, τον Ντίτσγκεν ή το Μαχ, ή από άλλες φιλοσοφίες» (Κορς, 1981: 18).

αντανάκλασης σε αυτόν αντικειμενικών, ανεξάρτητων από τη συνείδηση νομοτελειών, χωρίς τη γνώση των οποίων, άλλωστε, αυτός είναι παντελώς αδύναμος να συμβάλλει στην επαναστατική διαδικασία⁷².

Αυτοί οι –αρχικά ντροπαλοί- υπαινιγμοί αυξάνονται στο κείμενο που έγραψε λίγα χρόνια αργότερα ως απάντηση στην κριτική που δέχτηκε το «Μαρξισμός και Φιλοσοφία» με τίτλο «Πώς τίθεται το πρόβλημα σήμερα (αντικριτική)» (1930). Σε αυτό είναι φανερό οι νύξεις ότι σε αυτή τη δεύτερη περίοδο του έργου των Marx και Engels, στην ανάπτυξη της μαρξικής πολιτικής οικονομίας και ακόμα πιο έντονα στα ύστερα έργα του Engels σχετικά με τις φυσικές επιστήμες, η απομάκρυνση από τη φιλοσοφία όπως αυτή ήταν κατανοητή στην πρώτη περίοδο συνδέεται με το συμβιβασμό της Β' Διεθνούς και θέτει άθελα τους τη βάση για την μετέπειτα εξέλιξη του μαρξισμού στο «χυδαίο μαρξισμό» της Γ' Διεθνούς.

Ακόμα πιο διακριτή είναι η απομάκρυνση του Korsch από το έργο των Marx και Engels τον επόμενο χρόνο, το 1931, όταν στο σύντομο κείμενο του με τίτλο «The crisis of Marxism» σκιαγραφεί την «κρίση της θεωρίας του Marx και του Engels». Ως αιτία αυτής της κρίσης ξεχώρισε τα γεγονότα ότι στη δεύτερη περίοδο ανάπτυξης της, η μαρξιστική θεωρία αναπτύχθηκε χωρίς αντίστοιχη ανάπτυξη του εργατικού κινήματος:

«Μετά το 1850 οι τροποποιημένες ιστορικές συνθήκες της νέας καπιταλιστικής εποχής και του ίδιου του κινήματος της εργατικής τάξης παρεμπόδιαν την περαιτέρω ανάπτυξη μίας ζωντανής μαρξιστικής θεωρίας στο πλαίσιο της ξεδιπλούμενης δράσης του εργατικού κινήματος. 4. Η μαρξιστική θεωρία που ιδιοποιήθηκε το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα είχε μεταβάλλει εν μέρει τον αρχικό επαναστατικό της χαρακτήρα (...) μεταβλήθηκε σε μία καθαρά αφηρημένη και παθητική θεωρία που πραγματεύεται την αντικειμενική πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης, όπως αυτή καθορίζεται από εξωτερικούς νόμους. Η μαρξιστική οικονομία σχηματίστηκε αρχικά ως ριζική κριτική της αστικής πολιτικής οικονομίας, μία κριτική που θα έβρισκε τόσο θεωρητική όσο και πρακτική κλιμάκωση σε μία

72 Την ίδια στιγμή, βέβαια, ο Korsch σημειώνει για τη δεύτερη περίοδο ότι αποτελεί την ανάπτυξη του μαρξισμού «με μεγαλύτερη επιστημονική ακρίβεια και οικοδομημένος πάνω στο εποικοδόμημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (Kors, 1981: 37) ενώ εφτά χρόνια αργότερα γράφει ότι αυτή η περίοδος αποτελεί «όλο και πιο υψηλό επίπεδο θεωρητικής τελείωσης» (Kors, 1981: 84). Μπορούμε να πούμε δηλαδή ότι ο Korsch διακρίνει μία αντιφατικότητα στην πορεία της ανάπτυξης του μαρξισμού σε αυτή τη δεύτερη περίοδο. Από τη μία, διακρίνει την καλύτερη επιστημονική θεμελίωση του και από την άλλη μία –μη κυρίαρχη ακόμα– τάση να απωλέσει τη συμπύκνωση του ως θεωρία της επαναστατικής διαδικασίας. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με τον Lukács του *History and Class Consciousness*, ο Korsch παρέμεινε σε όλο το έργο του υπερασπιστής του μαρξικού σχήματος για τη βάση και το εποικοδόμημα της κοινωνίας.

πραγματική επανάσταση. Αυτό το αρχικό σχήμα άλλαξε αργότερα από τον Marx και τροποποιήθηκε ακόμα περισσότερο από τον Engels (...) Ο μαρξισμός είναι ως ιστορικό φαινόμενο ένα πράγμα του παρελθόντος» (Korsch, 1971).

Ο ίδιος ο Korsch δήλωνε ότι επιχείρησε να κρατήσει αποστάσεις «τόσο από τον μονόπλευρο τρόπο με τον οποίον ο Λούκατς και ο Ρεβάνι χρησιμοποιούσαν τις απόψεις του Μαρξ και του Ένγκελς να διέφεραν εντελώς, όσο και από την θεμελιωδώς δογματική και συνεπώς αντιεπιστημονική διαδικασία των “ορθόδοξων” που καθιέρωνε σαν εντελώς αυταπόδεικτο και αδιάσειστο άρθρο πίστεως ότι η διδασκαλία των δύο πατέρων της εκκλησίας είχε ολοκληρωτική και απόλυτη συνοχή» (Κορς, 1981: 185, π. 20). Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Korsch πράγματι έκανε αυτή την προσπάθεια, χωρίς ωστόσο να αποφύγει -πώς θα ήταν δυνατόν άλλωστε;- να εκφράσει την άποψη του όχι μόνο για μία αντίθεση του ύστερου έργου του Engels με τον πυρήνα της μαρξικής θεωρίας αλλά και του ύστερου έργου του ίδιου του Marx με το πιο πρώιμο έργο του.

Παρόμοια είναι και η πορεία της σκέψης του Korsch αναφορικά με τον Lenin. Στο «Μαρξισμός και Φιλοσοφία», ο Lenin υποστηρίζεται σθεναρά γιατί με τα έργα του, και ιδιαίτερα με το *Κράτος και Επανάσταση*, επανένωσε την επαναστατική θεωρία, τη φιλοσοφία με την επαναστατική πράξη. Εφτά χρόνια αργότερα, στην «Αντι-κριτική» του, ο Korsch γράφει ότι σε αντίθεση με τον Engels, ο Lenin «ψιλολογεί συνεχώς εναντίον “φιλοσοφικών παρεκκλίσεων” που βλέπει όχι μόνο σε φίλους και αντιπάλους του πολιτικούς ή σε ιδεολόγους φιλοσόφους αλλά ως και στους πιο δημιουργικούς φιλοσοφικούς επιστήμονες. Η “υλιστική φιλοσοφία” του γίνεται ένα είδος υπέρτατης δικαστικής εξουσίας για την αποτίμηση των πορισμάτων των επιμέρους επιστημών του παρελθόντος, του παρόντος ή του μέλλοντος. Αυτή η υλιστική “φιλοσοφική” κυριαρχία καλύπτει όλες τις επιστήμες είτε φυσικές είτε κοινωνικές, καθώς και όλες τις άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις στη λογοτεχνία, το δράμα, τις πλαστικές τέχνες κ.ο.κ. και οι επίγονοι του Λένιν την συνέχισαν στον πιο παράλογο βαθμό» (Κορς, 1981: 96).

Ταυτόχρονα, ο Lenin κατηγορείται ότι «επαναφέρει ολόκληρη τη διαμάχη μεταξύ υλισμού και ιδεαλισμού σ’ ένα ιστορικό στάδιο που ο γερμανικός ιδεαλισμός από τον Καντ ως τον Χέγκελ είχε ήδη ξεπεράσει» (Κορς, 1981: 93). Σε αυτό το πλαίσιο, και κάτω από τις αυξανόμενες επιρροές του συμβουλιακού κομμουνισμού, ο Korsch θεώρησε, σε αντίθεση με τους Lukács και Gramsci, υπερβολική την ενασχόληση των Marx-Engels-Lenin με τα ζητήματα του κράτους και της πολιτικής, τείνοντας στο ύστερο έργο του στην απόρριψη της λενινιστικής

θεωρίας για το επαναστατικό κόμμα ως απαραίτητης προϋπόθεσης για το τσάκισμα του αστικού κράτους από το προλεταριάτο⁷³.

Για τον Korsch η επιστήμη της Πολιτικής Οικονομίας αποτελεί προϊόν της επαναστατικής ανερχόμενης αστικής τάξης, ενώ στη δική του πορεία ανάπτυξης το προλεταριάτο αναπτύσσει τη συνείδηση του μέσω της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, της κριτικής δηλαδή των αστικών ιδεολογικών μορφών (Kors, 1975: 82). Επιμένει ότι ο Marx προσδιόρισε το αντικείμενο της μελέτης του ως κριτική της πολιτικής οικονομίας και υποτιμά ότι στο βασικό του έργο έχει βάλει ως βασικό τον τίτλο «Το Κεφάλαιο» θέλοντας να δείξει ότι πέραν της υπαρκτής ανάδειξης του μεταφυσικού χαρακτήρα των αστικών οικονομικών κατηγοριών, ο Marx θέτει ως στόχο να ανακαλύψει τους «φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (...) που δρουν κι επιβάλλονται με σιδερένια αναγκαιότητα» και «τον οικονομικό νόμο της σύγχρονης κοινωνίας» (Μαρξ, 2002: 12 και 16). Έτσι, σκοπός του δεν είναι στενά η «αρνητική»-«κριτική» αποφετιχοποίηση των αστικών κοινωνικών σχέσεων στην πάλη για την ανατροπή τους αλλά και η «θετική» ανάδειξη του τρόπου λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, των συγκεκριμένων νόμων και τάσεων του.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο βρίσκεται και η διαφωνία του Korsch με τον Marx. Ο Korsch ισχυρίζεται ότι ο Marx των μετέπειτα τόμων II και III του *Κεφαλαίου* «προσαρμόζεται όλο και πιο αποφασιστικά στα επιστημονικά δοσμένα της αστικής κλασικής οικονομίας, όχι μόνο κριτικά, αλλά και θετικά από οικονομική άποψη». Αυτό όμως το «πρόβλημα» δεν ισχύει, σύμφωνα με τον Korsch, μόνο για τους δύο τελευταίους τόμους του *Κεφαλαίου* αλλά και για «διάφορα αποσπάσματα του ίδιου του I βιβλίου, ολοκληρωμένου και θεωρημένου από τον Μαρξ, [όπου] η πραγματική εξέλιξη του αστικού τρόπου παραγωγής εκθέτεται μέσω των ίδιων οικονομικών κατηγοριών που βρίσκονταν στη βάση της έκθεσης των αστών κλασικών. Δημιουργείται συχνά η εντύπωση ότι η κριτική του Μαρξ δεν κατευθυνόταν πια γενικά κατά των οικονομικών εννοιών των κλασικών, αλλά μόνο κατά της ελλιπούς ανάπτυξης και μάλιστα της στριφνότητας, της επιπολαιότητας και της απολογητικής συσκότισης των εννοιών της μετακλασικής “χυδαίας οικονομίας”» (Kors, 1975: 99).

73 Παράλληλα σημειώνω ότι «ολόκληρη η “λενινιστική” θεωρία δεν ανταποκρίνεται στις πρακτικές ανάγκες που προκύπτουν από την ταξική πάλη του διεθνούς προλεταριάτου στην παρούσα περίοδο. Συνεπώς η υλιστική φιλοσοφία του Λένιν, που αποτελεί την ιδεολογική βάση αυτής της θεωρίας δεν μπορεί να συνιστά την επαναστατική προλεταριακή φιλοσοφία που θ’ ανταποκριθεί στις ανάγκες του σήμερα» (Kors, 1981: 91).

Τα παραπάνω εκφράζονται με πολύ καθαρό τρόπο και σε μία επιστολή του στον Partos, όπου ο Korsch σημειώνει:

«Όπως ξέρεις, στην ορθόδοξη περίοδο μου πάντα ισχυριζόμουν ότι ο επαναστατικός πυρήνας της οικονομικής θεωρίας του Marx βρίσκονταν στην “κριτική” του, δηλαδή στην αναγκαία κριτική αποδόμηση της αστικής “πολιτικής οικονομίας” (...) Στα τελευταία μαθήματα μου του χειμώνα 32-33 άλλαξα λίγο την οπτική μου. Έδειξα πόσο περιορισμένη είναι –αν κοιταχτεί προσεκτικά- η κριτική συνεισφορά σε αντίθεση με το βασικό οικονομικό περιεχόμενο του *Κεφαλαίου*, πόσο λίγο αναπτυγμένα ήταν τα κριτικά σημεία και πως μία πραγματική κριτική ακόμα και της κλασικής οικονομίας ήταν ανιχνεύσιμη μόνο στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, που εκδόθηκε από τον ίδιο τον Marx, ενώ τα χειρόγραφα που δουλεύτηκαν και εκδόθηκαν από τον Engels και τον Kautsky (ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* και οι *θεωρίες για την Υπεραξία*) δείχνουν τον Marx σαν έναν κριτικό μόνο της χυδαίας [πολιτικής -X.M.] οικονομίας και ουσιαστικά σαν έναν πιστό μαθητή και ακόλουθο της κλασικής [πολιτικής -X.M.] οικονομίας στις λεπτομέρειες του εισοδήματος, του χρήματος κλπ (...) Ο Marx ανέπτυξε σίγουρα καλά την *ιστορική* κριτική των οικονομικών κατηγοριών (...) αλλά το “ξεπέρασμα” της [πολιτικής-X.M.] οικονομίας προς μία *άμεσα κοινωνική επιστήμη* το διακήρυξε απλώς με αφηρημένο τρόπο αντί να το επιφέρει στην πράξη» (Kellner, 1977: 98).

Τι μπορεί να σημαίνουν τα παραπάνω; Μήπως ότι ο Marx πρέπει να κατηγορηθεί γιατί πήρε από την κλασική πολιτική οικονομία την έννοια της αξίας και ανέδειξε τον πραγματικό της ρόλο στη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας; Μήπως πρέπει να τον κατηγορήσουμε για το ότι δεν αρκέστηκε στην ανάδειξη του φετιχισμού ο οποίος απορρέει από τον εμπορευματικό χαρακτήρα του προϊόντος στον καπιταλισμό και προσδιόρισε την αξία ως ποσότητα κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας;

Πράγματι, ο Korsch τείνει να περιορίζει τη λειτουργία της αξίας και του νόμου της αξίας στη σημασία τους για τον εμπορευματικό φετιχισμό και να υποτιμά σαφώς το ρόλο τους στον πραγματικό καθορισμό των τιμών των εμπορευμάτων. Αφότου χαρακτηρίσει ως «καταστροφική παρανόηση της οικονομικής θεωρίας του Marx» το γεγονός ότι μετά την έκδοση του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, η αντιπαράθεση ανάμεσα στους αστούς κριτικούς του Marx και τους ορθόδοξο μαρξιστές επικεντρώθηκε στο ζήτημα του αν ο μετασχηματισμός των «αξιών» των εμπορευμάτων σε «τιμές παραγωγής» μέσω

της ενδιάμεσης έννοιας ενός «μέσου ποσοστού κέρδους» είναι συμβατή με τον γενικό ορισμό της αξίας στον πρώτο τόμο⁷⁴, σημειώνει:

«Όπως φαίνεται από τα χειρόγραφα και από την αλληλογραφία που δημοσιεύτηκε αργότερα, ήταν πολύ πριν την εμφάνιση του Τόμου Ι που ο Marx θεμελίωσε/προσδιόρισε την αρχή ότι οι “τιμές παραγωγής” των εμπορευμάτων που παράγονται από κεφάλαια με διαφορετική οργανική σύνθεση δεν μπορούν πια να είναι ταυτόσημες με τις “αξίες” τους όπως καθορίζονται από το “νόμο της αξίας”, είτε σε ατομικές περιπτώσεις είτε κατά μέσο όρο (υπογράμμιση X.M.), αλλά αυτές αποτελούν μόνο ένα συνδυασμένο αποτέλεσμα αυτού του βασικού παράγοντα και μιας σειράς άλλων παραγόντων» (Korsch, 2016: 109-110).

Φυσικά, ο Marx πουθενά δεν υποστήριζε ότι η αξία, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος παραγωγής των εμπορευμάτων αποτελεί έναν από τους πολλούς παράγοντες που καθορίζουν τις τιμές των εμπορευμάτων. Αυτό το υποστήριζε ο Böhm-Bawerk και αποτελούσε μάλιστα και το βασικό σημείο κριτικής του απέναντι στον Marx. Το επιχείρημα του Marx είναι ότι ο νόμος της αξίας πράγματι ρυθμίζει τη μακροχρόνια κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων ακριβώς επειδή αποτελεί –μέσω του γενικού ποσοστού κέρδους- τη βάση διαμόρφωσης των τιμών παραγωγής. Με δεδομένο μάλιστα ότι ο Korsch αρνείται ουσιαστικά, αν και λίγο ντροπαλά, το ρόλο του νόμου της αξίας στη μακροχρόνια κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων, φτάνει να ισχυρίζεται ότι η δράση των μονοπωλίων αναιρεί αυτή την ποσοτική πλευρά του νόμου της αξίας αλλά και ότι αυτό δεν αναιρεί καθόλου το νόμο της αξίας! Γράφει:

«η αληθινή προϋπόθεση για την ισχύ του μαρξικού “νόμου της αξίας” δε θα καταργούταν λοιπόν ακόμα αν δεν έπρεπε κι αυτή η ενδιάμεση λειτουργία της αξίας να ελαττωθεί και στο τέλος να εκμηδενιστεί τελείως από την αύξουσα τάση του μονοπωλιακού καθορισμού των τιμών, σύμφωνα με κριτήρια περισσότερο διοικητικά παρά της αγοράς. Η πραγματική ιστορική και κοινωνική σημασία του νόμου της αξίας προκύπτει μόνο με την τέλεια εξάλειψη του φετιχιστικού φαινομένου, που συνυφαινόταν μ’ αυτό το θεμελιακό νόμο της Πολιτικής Οικονομίας ήδη στην έκθεση των πρώτων ερευνητών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα» (Κορς, 1975: 126-127)⁷⁵.

74 Τα εισαγωγικά στις έννοιες «αξία», «τιμές παραγωγής» και «μέσο ποσοστό κέρδους» τα έχει προσθέσει ο ίδιος ο Korsch στο κείμενο του.

75 Παρά τα προβλήματα που έχει η απόδοση στα ελληνικά αυτού του αποσπάσματος αναδεικνύονται τα σχετικά συμπεράσματα για το νόμο της αξίας σε σχέση με τα μονοπώλια. Δεν κατέστη εφικτό να βρεθεί στα αγγλικά ή τα γερμανικά η συγκεκριμένη εκδοχή του έργου *Karl Marx* (το οποίο είχε τρεις ή τέσσερις διαφορετικές εκδόσεις με τροποποιήσεις μεταξύ τους) έτσι ώστε να επιχειρηθεί μία πιο εύστοχη απόδοση του πρωτότυπου κειμένου.

Η μείωση σε βαθμό εξαφάνισης της ποσοτικής πλευράς των νόμων της αξίας και της υπεραξίας και η μονόπλευρη προβολή τους ως μέσο ανάδειξης των φετιχιστικών αντιλήψεων που γεννά η καπιταλιστική παραγωγή αποτελεί, όπως θα δούμε, στη συνέχεια, θεμελιακό στοιχείο τόσο του Δυτικού Μαρξισμού όσο και της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Korsch διεξήγαγε την πρώτη ανοιχτή επίθεση στον Marx μέσα από τις γραμμές του μαρξισμού. Φυσικά, οι ιδεαλιστικές τάσεις που από το πρώτο σημαντικό κείμενο ήταν φανερές σε συνδυασμό με την έλλειψη μίας αυτοκριτικής à la Lukács τον οδήγησαν στο πέρασμα των δεκαετιών στη απόρριψη ουσιαστικά του μαρξισμού και στη μείωση του σε μία από τις πολλές επαναστατικές θεωρίες.

2.4. Η φιλοσοφία της πράξης στον Antonio Gramsci

Παρά τις σημαντικές διαφορές με τους Lukács και Korsch στην πορεία της ζωής του, ο A. Gramsci, ο πρώτος Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ιταλίας, ανέπτυξε την ίδια περίοδο –όντας κρατούμενος στις φυλακές του Mussolini- αντίστοιχους προβληματισμούς⁷⁶. Κάτω από τη σημαντική επιρροή τόσο του πρώτου Ιταλού μαρξιστή θεωρητικού, A. Labriola όσο και του ιδεαλιστή φιλοσόφου B. Croce προσδιόρισε το μαρξισμό ως «φιλοσοφία της πράξης» η οποία συνενώνει φιλοσοφία και πολιτική, θεωρία και πράξη ενώ προσπαθεί να υπερβεί την αντιπαράθεση ιδεαλισμού-υλισμού.

Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Gramsci αντιτίθεται στην ουσία στην αντικειμενικότητα του κόσμου φτάνοντας να χαρακτηρίσει την αντίληψη περί ενός ανεξάρτητου από την ανθρώπινη ιστορία και την ανθρώπινη πράξη -στην ουσία ανεξάρτητου από την ανθρώπινη σκέψη- κόσμου ως ανάλογη της πίστης στο θεό (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 445) και ως μεταφυσικό υλισμό και μυστικισμό (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 446)! Όπως σημειώνει «Αντικειμενικό σημαίνει πάντα “ανθρώπινα αντικειμενικό” το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι ανταποκρίνεται ακριβώς στο “ιστορικά υποκειμενικό”: με άλλα λόγια αντικειμενικό θα σήμαινε “ιστορικά υποκειμενικό”» (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 445). Η ουσιαστική άρνηση της αντικειμενικότητας και η ερμηνεία της με έναν τρόπο που στην ουσία την ταυτίζει με την υποκειμενικότητα δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει και στην άρνηση της δυνατότητας διερεύνησης του

⁷⁶ Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι ειδικά όσον αφορά τα *Τετράδια της Φυλακής* του, υπάρχει συζήτηση σχετικά με το σε ποιο βαθμό κάποια τμήματα τους είναι προσαρμοσμένα έτσι ώστε να περάσουν τη λογοκρισία των δεσμοφυλάκων.

βαθμού αντικειμενικής αλήθειας που βρίσκεται μέσα στα διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα:

«Το γεγονός ότι φιλοσοφικά συστήματα έχουν αντικατασταθεί δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ήταν κάποτε ιστορικά έγκυρα και να είχαν επιτελέσει κάποια λειτουργία. Το γεγονός ότι παραμερίζονται πρέπει να προσεγγίζεται από την οπτική ολόκληρης της ανάπτυξης της ιστορίας και της πραγματικής διαλεκτικής. Το ότι *άξιζαν* να παραμεριστούν δεν αποτελεί ηθική κρίση ούτε κρίση διανοητικής υγιεινής που απορρέει από μία αντικειμενική οπτική αλλά διαλεκτικο-υλιστική κρίση» (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 449).

Το γεγονός ότι κάθε φιλοσοφικό και γενικά θεωρητικό σύστημα είναι προϊόν της εποχής του και των ορίων της δεν αναιρεί ότι το κάθε φιλοσοφικό σύστημα έχει διαφορετικό βαθμό σύλληψης της αντικειμενικής πραγματικότητας ανάλογα και με τα περιθώρια που δίνει η εκάστοτε ιστορική βαθμίδα κοινωνικής ανάπτυξης. Έτσι, η προοπτική της κομμουνιστικής απελευθέρωσης αναιρεί αντικειμενικά την ύπαρξη ταξικών φραγμών στην ανάπτυξη της θεωρίας, όπως για παράδειγμα αυτά που αντικειμενικά βίωνε ο Hegel και εκφράστηκαν στη θεωρία του μέσω του εκθιασμού του πρωσικού κράτους⁷⁷. Αν αναιρέσουμε τα παραπάνω, τότε πηγαίνουμε σε ένα είδος απόλυτου σχετικισμού όλων των θεωριών, θεωρώντας ότι όλες οι θεωρίες έχουν τον ίδιο βαθμό εμβάθυνσης στην πραγματικότητα αφού όλες εκφράζουν εξίσου την εποχή τους. Αυτό στην ουσία τείνει να είναι και το νόημα του «απόλυτου ιστορικισμού ή απόλυτου ουμανισμού» του Gramsci (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 417).

Από αυτή την οπτική είναι σαφές ότι ο Gramsci τείνει να αρνείται την ύπαρξη κοινωνικών νόμων ανεξάρτητων από την συνείδηση του ανθρώπου. Από αυτή την οπτική επιτίθεται στον «φαταλισμό», στον «μηχανιστικό ντετερμινισμό», στον «φιναιλισμό» (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 336-7) με έναν τρόπο που μάλλον βάζει στο στόχαστρο τον ίδιο τον ντετερμινισμό της κοινωνικής εξέλιξης ή τουλάχιστον τον προσεγγίζει με έναν εξαιρετικά ποσιμπλιστικό τρόπο (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 408). Από αυτή την άποψη φτάνει να αντιπαραβάλλει την ελευθερία στην αναγκαιότητα, υποστηρίζοντας ότι η φιλοσοφία της πράξης είναι κι αυτή δεμένη με την πρώτη και όχι με τη δεύτερη η οποία ακόμα δεν μπορεί να υπάρξει (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 405). Αυτονόητα, η υποβάθμιση της αιτιοκρατίας και της ύπαρξης νομοτελειών στην κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης συνεπάγεται και την αντικατάσταση της σχέσης βάσης-εποικοδομήματος με μία πολυπαραγοντική

77 Αυτή η διαπίστωση δεν αναιρεί φυσικά το ενδεχόμενο ενός γνωσιολογικού λάθους που υπάρχει σε οποιοδήποτε θεωρητικό σύστημα, ανεξάρτητα από τα εκάστοτε όρια που θέτει στην ανάπτυξη της γνώσης η κοινωνία.

θεωρία στην οποία αυτή η κίνηση εξαρτάται εξίσου από μια σειρά οικονομικούς και πολιτισμικούς παράγοντες που δύσκολα μπορεί να φανεί η προτεραιότητα κάποιων από αυτούς⁷⁸. Ως βασική απόδειξη, μάλιστα, του μη ντετερμινισμού της ιστορίας προβάλλει την επικράτηση της σοσιαλιστικής Οκτωβριανής Επανάστασης σε μία χώρα με σχετικά χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης παραγωγικών δυνάμεων, χαρακτηρίζοντας την στο πιο γνωστό ίσως άρθρο του ως «Η επανάσταση ενάντια στο “Κεφάλαιο”», η οποία «προέκυψε περισσότερο από την ιδεολογία και λιγότερο από τα γεγονότα» (Neubert, 1991: 36).

Κατά τη γνώμη μας, ωστόσο, η σοσιαλιστική επανάσταση στη Ρωσία δεν αναιρεί τον σε τελευταία ανάλυση καθοριστικό ρόλο της οικονομίας αφού, όπως ήδη είχε αποδείξει ο Lenin, ο καπιταλιστικός τομέας ήταν αυτός που έβαζε τη σφραγίδα του στη χώρα εκείνη την περίοδο. Οι εστιάσεις του Gramsci θα ήταν σωστές αν στοχοποιούσε απλώς τον κυριολεκτικά μηχανιστικό υλισμό ο οποίος θεωρεί ότι η επικράτηση του σοσιαλισμού προϋποθέτει όχι απλώς την οικονομική κυριαρχία του καπιταλισμού αλλά και ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτή η θέση (η οποία ήταν η θέση των Μενσεβίκων) πράγματι θα ήταν φαταλισμός. Ωστόσο, η επικράτηση της Οκτωβριανής Επανάστασης ερμηνεύεται πλήρως από το μαρξικό σχήμα της σχέσης παραγωγικών δυνάμεων-σχέσεων παραγωγής σε συνδυασμό με την ανάλυση του Lenin για τον ιμπεριαλισμό και τον «αδύναμο κρίκο» του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού συστήματος.

Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στο έργο του Marx και του Engels, ο Gramsci υπονοεί, χωρίς να το δηλώνει καθαρά ότι ο Engels είχε κάποια απόκλιση από το έργο του Marx ως θεμελιωτή της φιλοσοφίας της πράξης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι ο Gramsci κατέληξε σε οδηγίες για τον σωστό τρόπο δημοσίευσης του έργου του Marx. Διαιρώντας το σε εκείνο το μέρος που επιμελήθηκε και εξέδωσε ο ίδιος ο Marx και σε εκείνο το οποίο εκδόθηκε μετά το θάνατο του από άλλους (για το οποίο σημειώνει ότι πρέπει να δημοσιευτεί και

78 Παρά τα λάθη του όσον αφορά τη σχέση οικονομίας-πολιτικού εποικοδομήματος, υπενθυμίζεται ότι ως βασική συμβολή του Gramsci στη μαρξιστική συζήτηση θεωρούνται οι πράγματι πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις του για τη διάκριση ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία (το κράτος) και την κοινωνία των πολιτών ως δύο πλευρές της κυριαρχίας μίας τάξης επί των υπολοίπων και τη διαφορετική σχέση ανάμεσα σε αυτές τις δύο στις κοινωνίες της Ανατολής και της Δύσης. Άμεσα συναρτώμενο με αυτήν είναι μια σειρά σημαντικά ζητήματα στρατηγικής του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, στα οποία ο Gramsci συνέβαλε με τη σκέψη του εισάγοντας, ενισχύοντας ή τροποποιώντας το περιεχόμενο σε μία σειρά έννοιες όπως ηγεμονία, πόλεμος ελιγμών και πόλεμος θέσεων. Ωστόσο, δεν θα σταθούμε σε αυτά τα ζητήματα στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Για το περιεχόμενο, τα όρια και τις αντιφάσεις στη σκέψη του Gramsci γύρω από αυτά τα ζητήματα βλ. Anderson (1976).

στη μορφή ενός «διπλωματικού κειμένου»⁷⁹ ή τουλάχιστον να υπάρχει μία αναλυτική περιγραφή του αρχικού κειμένου), τονίζει την ανάγκη να εκδοθεί ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά συγγραφής και να παρουσιάζεται ο τρόπος επεξεργασίας του υλικού από τον συγγραφέα στα έργα που εξέδωσε ο ίδιος έτσι ώστε να είναι εφικτή η εκτίμηση της αξιοπιστίας των επιμελειών που γίνονται από άλλους. Σημειώνει επίσης ότι «ένα έργο δεν μπορεί ποτέ να ταυτίζεται με το προπαρασκευαστικό υλικό που συγκεντρώνεται για τη σύνθεση του» αφού καθοριστικό ρόλο παίζουν μια σειρά επιλογές σχετικά με την ιεράρχηση της σημασίας των διάφορων σημείων του υλικού, τον τρόπο σύνθεσης των διάφορων μερών κλπ (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 384-5).

Στη συνέχεια, ο Gramsci χαλαρώνει τους διανοητικούς δεσμούς ανάμεσα στον Marx και τον Engels. Σημειώνει ότι υπάρχει θέμα προς διερεύνηση αναφορικά με «το βαθμό ομοιογένειας ανάμεσα στους δύο θεμελιωτές της φιλοσοφίας της πράξης». Παρότι εξάρει τη συμβολή του Engels, την «απόλυτη επιστημονική εντιμότητα» του, τη σχολαστικότητα της εργασίας του και την πρωτόγνωρη στην ιστορία έλλειψη ματαιοδοξίας του, σημειώνει ότι «δεν χρειάζεται και να ταυτίσουμε τον δεύτερο με τον πρώτο [τον Engels με τον Marx] ούτε να θεωρήσουμε ότι οτιδήποτε αποδόθηκε από τον [Engels] στον [Marx] είναι απολύτως αυθεντικό και ελεύθερο από παρεισφρήσεις (...) Το ουσιαστικό είναι ότι [ο Engels] δεν είναι [Marx] και αν κάποιος θέλει να γνωρίσει [τον Marx] πρέπει να τον αναζητήσει πρώτα απ' όλα στα αυθεντικά έργα του, σε αυτά που δημοσιεύτηκαν κάτω από την άμεση ευθύνη του (...) Πράγματι, στις παρουσιάσεις [του Engels], κάποιες από τις οποίες είναι σχετικά συστηματικές, αποδίδεται μέχρι τώρα μία θέση στην πρώτη γραμμή ως αυθεντική πηγή [της σκέψης του Marx - X.M.] και μάλιστα ως τη μοναδική αυθεντική πηγή» (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 385-6).

Όσον αφορά το χαρακτηρισμό της οικονομικής σκέψης του Marx από τον Gramsci, αυτός είναι είτε «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» είτε «κριτική οικονομία» (την οποία αντιπαρέβαλε στην «καθαρή» οικονομία, με την οποία εννοούσε την αστική κλασική πολιτική οικονομία). Πρέπει, ωστόσο να έχουμε κατά νου ότι, όπως σημειώνουν και οι εκδότες του έργου του, «ο Gramsci εφαρμόζει το δικό του σύστημα εννοιών και κριτηρίων (που εν μέρει του υπέδειξε ο Croce), τα οποία αν και ενδιαφέροντα από μόνα τους, δεν σέβονται την ιστορική σειρά της ανάπτυξης της οικονομικής σκέψης και βασίζονται σε μία μάλλον

79 Η «διπλωματική έκδοση» των χειρόγραφων συνίσταται στην ακριβή αναπαραγωγή τους ενώ αντίθετα η «κριτική έκδοση» αποτελεί μία έκδοση που προχωράει σε τροποποιήσεις των χειρόγραφων με στόχο την παραγωγή από αυτά του καλύτερου δυνατού κειμένου.

περιληπτική γνώση των μαρξικών οικονομικών κειμένων και ιδιαίτερα του ίδιου του *Κεφαλαίου*» (Hoare and Nowell-Smith, 1992: 411, n. 54).

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο μπορούμε να πούμε συμπερασματικά ότι από το Μεσοπόλεμο αρχίζει να αναπτύσσεται από ένα μέρος των μαρξιστών μία διαφορετική προσέγγιση της μαρξικής σκέψης που είχε τα εξής χαρακτηριστικά:

α) Υποτίμηση της σημασίας των επιμέρους οικονομικών θεωρητικών ζητημάτων μέσω της μετατόπισης της έμφασης σε ζητήματα μεθόδου και φιλοσοφίας.
β) Ανάδειξη ως βασικού στόχου της οικονομικής ανάλυσης του Marx των ζητημάτων φετιχισμού και αλλοτρίωσης στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων.
γ) Υποτίμηση των διαφορών ανάμεσα στην υλιστική και στην ιδεαλιστική φιλοσοφική προσέγγιση μέσω μίας ιδεαλίζουσας ανάγνωσης του έργου του Marx, που βασίζεται στην τάση ταύτισης αντικειμένου και υποκειμένου, στην οποία οφείλεται και η εμμονή με το χαρακτηρισμό του μαρξισμού ως κριτική θεωρία ή φιλοσοφία της πράξης.

δ) Κατανόηση της διαλεκτικής στενά ως υποκειμενικής διαλεκτικής μέσω της άρνησης της αντικειμενικής διαλεκτικής. Άρρητη άρνηση της αρχής της ενότητας του κόσμου και των διάφορων μορφών κίνησης της ύλης μέσω της άρνησης της διαλεκτικής της φύσης.

δ) Απομόνωση της κριτικής-«αρνητικής» πλευράς της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης και συνεπώς άρνηση της «θετικής» πλευράς της ως θεωρητική ερμηνεία της καπιταλιστικής οικονομίας. Από εδώ απορρέει και ο χαρακτηρισμός της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης στενά ως «κριτικής της πολιτικής οικονομίας» ή «κριτικής οικονομίας».

ε) Αντιπαραβολή ενός μέρους του έργου του Engels απέναντι στο έργο του Marx και στη συνέχεια ενός μέρους του έργου του Marx απέναντι σε ένα άλλο μέρος του. Επίκληση της ανάγκης μελέτης των μαρξικών χειρόγραφων όπως αυτά σταδιακά δημοσιεύονται, όχι μόνο για τη μελέτη της πορείας της εξέλιξης της σκέψης των Marx και Engels αλλά και ως μέσο ανάδειξης των διαφορών τους.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα μελετήσουμε πώς στο έδαφος αυτών των αντιλήψεων αναπτύχθηκε η λεγόμενη Σχολή της Φρανκφούρτης, η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτό που τις πρώτες τρεις σχεδόν μεταπολεμικές δεκαετίες κατανοούσαν ως Δυτικός Μαρξισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

«GRAND HOTEL ABYSS»: Η ΣΧΟΛΗ ΤΗΣ ΦΡΑΝΚΦΟΥΡΤΗΣ

3.1. Εισαγωγή

«Ένα σημαντικό μέρος της ηγετικής γερμανικής διανόησης, ανάμεσα σε αυτούς και ο Adorno, έχει εγκατασταθεί στο Μεγαλοπρεπές Ξενοδοχείο της Αβύσσου (Grand Hotel Abyss), ένα (...) “όμορφο ξενοδοχείο, εξοπλισμένο με όλες τις ανέσεις, στο χείλος της αβύσσου, του τίποτα, του παράδοξου. Και η καθημερινή ενατένιση της αβύσσου ανάμεσα σε απολαυστικά γεύματα ή καλλιτεχνικές διασκεδάσεις, μπορεί μόνο να αυξάνει τη χαρά που αντλείται από αυτήν την εκλεπτυσμένη άνεση”» (Lukács, 1984: 16).

Αυτός ο αφοριστικός χαρακτηρισμός του Lukács διατυπώθηκε το 1962 και αναφέρεται στη λεγόμενη Σχολή της Φρανκφούρτης, την οποία μάλιστα στην προηγούμενη πρόταση προσδιορίζει ως «κομφορμισμό ο οποίος είναι μασκαρεμένος ως μη-κομφορμισμός». Το ιδιαίτερα παράδοξο σε σχέση με τον παραπάνω αφοριστικό χαρακτηρισμό είναι ότι ο Lukács αποτέλεσε, μαζί με τον Korsch, βασικό τροφοδότη και σταθερό σημείο αναφοράς για τους θεωρητικούς αυτού του ρεύματος.

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε την πορεία αλλά και τις βασικές θεωρητικές αποδοχές της Σχολής της Φρανκφούρτης, από τη μήτρα της οποία θα γεννηθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το θεωρητικό ρεύμα της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

3.2. Οι θεωρητικοί «πρόγονοι» της Σχολής της Φρανκφούρτης

Οι Lukács και Korsch βρέθηκαν στο επίκεντρο της «γενέθλιας» στιγμής της Σχολής της Φρανκφούρτης. Πιο συγκεκριμένα, στις 20 Μάη 1923 ξεκίνησε στο Άρνσταντ της Θουριγγίας μία οκταήμερη θεωρητική συζήτηση που έφερε τον τίτλο «Πρώτη Μαρξιστική Εργατική Εβδομάδα»⁸⁰. Διακηρυγμένος σκοπός του συνεδρίου ήταν η συζήτηση ανάμεσα στους διάφορους μαρξιστές θεωρητικούς και η άμβλυση-γεφύρωση των μεταξύ τους διαφορών. Η ιδέα της σύγκλισης

⁸⁰ Ο Jay (2009: 5) γράφει ότι η «Πρώτη Μαρξιστική Εργατική Εβδομάδα» έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1922 στο Ιλμενάου της Θουριγγίας. Για τη συζήτηση γύρω από την ακριβή ημερομηνία διεξαγωγής αυτού του γεγονότος βλ. Garner (2020).

αυτού του συνεδρίου ανήκε στον Korsch, ο οποίος εκείνη την εποχή ήταν ακόμα στέλεχος του KPD, ενώ οι Korsch και Lukács εισηγήθηκαν από κοινού το ένα από τα τρία θέματα της συζήτησης το οποίο έφερε τον τίτλο «Για το ζήτημα της μεθόδου».

Ο επίσημος διοργανωτής, ωστόσο, της εκδήλωσης ήταν ένα νέο ερευνητικό ίδρυμα που είχε δημιουργηθεί το Φλεβάρη του ίδιου έτους και έφερε τον τίτλο Institut für Sozialforschung (Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, ΙΚΕ). Το ΙΚΕ συνδέονταν με το Πανεπιστήμιο Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε της Φρανκφούρτης, ωστόσο δεν λογοδοτούσε προς αυτό αλλά άμεσα προς το Πρωσικό Υπουργείο Πολιτισμού⁸¹. Αυτό το Ινστιτούτο θα μετατρέπονταν σταδιακά στο φορέα του ρεύματος σκέψης το οποίο από τη δεκαετία του 1950 προσέλαβε στη βιβλιογραφία τον άτυπο χαρακτηρισμό Σχολή της Φρανκφούρτης.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι εκτός από τους Lukács και Korsch, σημαντική επίδραση στη δημιουργία της λεγόμενης Σχολής της Φρανκφούρτης έπαιξε και το ρεύμα του λεγόμενου Αυστρομαρξισμού. Το ρεύμα αυτό, με βασικούς εκφραστές τους Max Adler, Otto Bauer, Karl Renner και Rudolf Hilferding, προηγείται χρονικά της Σχολής της Φρανκφούρτης αφού άρχισε να σχηματίζεται ήδη από το 1896 ως ένας κύκλος σοσιαλιστών φοιτητών του Πανεπιστημίου της Βιέννης που αποκαλούνταν «Wiener Jungmarxisten» (Βιεννέζοι νεαροί μαρξιστές). Αυτοί ίδρυσαν το 1903 το σύλλογο Verein Zukunft (με στόχο τη μορφωτική δουλειά ανάμεσα στους Βιεννέζους εργάτες) και το 1904 την πρώτη Βιεννέζικη Εργατική Σχολή ενώ την ίδια χρονιά άρχισε από τους Max Adler και Rudolf Hilferding, η ετήσια περιοδική έκδοση του θεωρητικού περιοδικού *Marx-Studien. Blätter zur Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus*. Πέραν αυτών, ακόμα και πριν την έκδοση του δικού τους οργάνου, οι νεαροί Βιεννέζοι αρθρογραφούσαν στο θεωρητικό περιοδικό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας, *Die Neue Zeit* το οποίο εξέδιδε ο Kautsky, ενώ πολύ μεγάλη ήταν η συμμετοχή τους από την ίδρυση του το 1907 στο θεωρητικό περιοδικό της αυστριακής σοσιαλδημοκρατίας *Der Kampf* (Bittlingmayer et al., 2019: 433-435).

81 Με αφορμή το γεγονός της λογοδοσίας του ΙΚΕ στο Πρωσικό Υπουργείο Πολιτισμού, σημειώνουμε ότι το ΙΚΕ δεν έδειξε για την ανεξαρτησία από το γερμανικό κράτος το ίδιο πάθος που έδειξε για την -συνεχώς ευαγγελιζόμενη από αυτό- ανεξαρτησία από όλα τα κόμματα (εννοώντας στην ουσία την ανεξαρτησία από τα επαναστατικά κόμματα). Πολλές φορές μάλιστα, η επίκληση αυτής της ανεξαρτησίας αξιοποιούνταν μάλλον και ως διαπιστευτήριο προς το κράτος για τον περιορισμό του Ινστιτούτου εντός της νομιμότητας του γερμανικού καπιταλισμού. Ως τέτοια θα μπορούσε να κατανοηθεί για παράδειγμα η αναφορά του υπομνήματος του Weil το 1929 προς τον Πρώσο Υπουργό Επιστημών, Πολιτισμού και Εκπαίδευσης με την οποία τον διαβεβαίωνε ότι σκοπός του είναι να προσφέρει στον «μαρξισμό μία ακαδημαϊκή στέγη ελεύθερη από οποιαδήποτε εξωεπιστημονική ανάμειξη» (Bittlingmayer et al., 2019: 442).

Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, παρά τη μεγάλη θεωρητική και μεθοδολογική εγγύτητα ανάμεσα στα δύο ρεύματα του γερμανόφωνου κόσμου, ο προσανατολισμός του Αυστρομαρξισμού στις εργατικές μάζες έρχεται σε αντίθεση με την κραυγαλέα αδιαφορία, έως και απέχθεια, της Σχολής της Φρανκφούρτης για το εργατικό κίνημα και τον περιορισμό της στην ακαδημαϊκή συζήτηση ανάμεσα σε καθηγητές των κρατικών πανεπιστημίων.

Ωστόσο, αυτός ο προσανατολισμός του Αυστρομαρξισμού στις εργατικές μάζες δεν πρέπει να θεωρείται ότι είχε επαναστατικό περιεχόμενο. Οι Αυστρομαρξιστές, άλλωστε, ήταν στελέχη του Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος Αυστρίας, στο οποίο –όπως και σε όλα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της εποχής- πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνυπήρχαν η επαναστατική και η μεταρρυθμιστική αντίληψη ενώ μετά από τον πόλεμο και τη δημιουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος Αυστρίας κυριάρχησε καθολικά η μεταρρυθμιστική και ανοιχτά αντεπαναστατική κατεύθυνση. Ως στελέχη του μεταπολεμικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος Αυστρίας, όλοι σχεδόν οι πρωταγωνιστές του Αυστρομαρξισμού έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διακυβέρνηση του καπιταλισμού σε Αυστρία και Γερμανία και μάλιστα στις ανοιχτά αντεπαναστατικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν τις εργατικές εξεγέρσεις στις δύο χώρες στο τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο Karl Renner ήταν ο πρώτος Καγκελάριος της Αυστρίας (αρχικά της λεγόμενης «Δημοκρατίας της Γερμανικής Αυστρίας» και στη συνέχεια της λεγόμενης «Πρώτης Αυστριακής Δημοκρατίας») μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Rudolf Hilferding ήταν, όπως έχουμε αναφέρει, υπουργός Οικονομικών της Γερμανίας το 1923 και το διάστημα 1928-1929, ο Otto Bauer υπήρξε υπουργός Εξωτερικών της Αυστρίας το διάστημα 1918-1919, ο Max Adler υπήρξε από το 1919 μέχρι το 1921 μέλος της σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης της περιφέρειας της Κάτω Αυστρίας.

Πέραν όμως από τη διαφορά όσον αφορά τη στάση τους προς την πολιτική και τις εργατικές μάζες, οι Αυστρομαρξιστές ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν μια σειρά βασικές για τη μετέπειτα Σχολή της Φρανκφούρτης αποδοχές όπως η καταπολέμηση του λεγόμενου «ορθόδοξου μαρξισμού», η αντιμετώπιση του μαρξισμού ως ανοιχτού ερευνητικού προγράμματος και ως κριτικής κοινωνικής επιστήμης και όχι ως (αυτού που οι ίδιοι κατανοούσαν ως) δόγμα, η απόρριψη του κοσμοθεωρητικού χαρακτήρα του μαρξισμού, η απόδοση μεγάλης σημασίας σε επιστήμες όπως η ψυχανάλυση, η κοινωνική ψυχολογία, η αισθητική, η θεωρία της τέχνης κλπ. Επίσης ήταν οι πρώτοι που έθιξαν μία σειρά ζητήματα που απασχόλησαν τη μετέπειτα Σχολή της Φρανκφούρτης, όπως η πορεία δημιουργίας και ο ανολοκλήρωτος χαρακτήρας του *Κεφαλαίου*, η ιεράρχηση των μεθοδολογικών ζητημάτων, οι κατ' αυτούς αδυναμίες και τα κενά της θεωρίας των Marx και Engels, η ίδια η σχέση ανάμεσα στη σκέψη του Marx και του Engels.

Με βάση τα παραπάνω, καθόλου παράξενο δεν είναι το γεγονός ότι οι Αυστρομαρξιστές ήταν οι πρώτοι που επιχείρησαν να φτιάξουν ένα Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας στη Βιέννη ήδη την περίοδο 1918/1919 (στο οποίο σχεδίαζαν να φέρουν ως διευθυντή τον Kautsky από τη Γερμανία) ενώ είναι και οι πρώτοι που εκπόνησαν ένα σχέδιο μίας ιστορικής-κριτικής έκδοσης του συνολικού έργου των Marx και Engels (Bittlingmayer et al., 2019: 432-437)⁸².

Η επίδραση του Αυστρομαρξισμού στο Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης ήταν ιδιαίτερα αισθητή την πρώτη περίοδο της και συγκεκριμένο την περίοδο της διεύθυνσης του Ινστιτούτου από τον Carl Grünberg. Ωστόσο, ο Αυστρομαρξισμός διατηρήθηκε ως διακριτή Σχολή σκέψης μόλις μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε μεγάλο βαθμό λόγω του θανάτου των πρωταγωνιστών του τη δεκαετία του 1930.

3.3. Η πορεία και περιοδολόγηση της Σχολής της Φρανκφούρτης

Από την ίδρυση του το 1923, το θεωρητικό στίγμα του ΙΚΕ μετατοπίστηκε σταδιακά σε κάποιο βαθμό, χωρίς ωστόσο να απωλέσει κάποια θεμελιώδη κοινά σημεία αναφοράς. Η περιοδολόγηση της ζωής του ΙΚΕ, η οποία δεν μπορεί φυσικά παρά να έχει σχετικό χαρακτήρα, είναι απαραίτητη έτσι ώστε να μπορέσουμε να ιχνηλατήσουμε την πορεία δημιουργίας της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, όπως αυτή ξεπήδησε από κύκλους της Σχολής της Φρανκφούρτης στα μέσα της δεκαετίας του 1960.

Χοντρικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πρώτη φάση της Σχολής, η οποία πολλές φορές χαρακτηρίζεται ως η «νεομαρξιστική φάση» της, διήρκησε από την ίδρυση του Ινστιτούτου το 1923 μέχρι τη μετανάστευση των βασικών μελών του στις ΗΠΑ (1933). Το μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου του ΙΚΕ διαδραματίστηκε δηλαδή εντός του πλαισίου εκείνης της περιόδου της γερμανικής ιστορίας που έμεινε γνωστή ως Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Αυτή η φάση κυριαρχείται από το διακηρυγμένο στόχο της διεπιστημονικής επαφής μιας σειράς θεωρητικών με βασική –αλλά όχι πάντα κυρίαρχη- αναφορά στο μαρξισμό για τη θεωρητική και εμπειρική μελέτη⁸³ σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων για

82 Ο Krätke αναφέρει ότι η απόπειρα δημιουργία ενός τέτοιου Ινστιτούτου απέτυχε λόγω της μη διάθεσης χρημάτων από τη γερμανική και την αυστριακή σοσιαλδημοκρατία για ένα τέτοιο ερευνητικό ινστιτούτο και ότι η αντίστοιχη απόπειρα μίας ιστορικής-κριτικής έκδοσης του συνολικού έργου των Marx και Engels απέτυχε επίσης λόγω της έλλειψης χρημάτων (Bittlingmayer et al., 2019: 432 και 437).

83 Στον τονισμό της σημασίας της εμπειρικής έρευνας στα πρώτα της χρόνια, συνέβαλε και το γεγονός ότι όταν μεταστράφηκε στον μαρξισμό (αφότου είχε υπάρξει «από καθέδρας σοσιαλιστής» και ανοιχτά αντιμαρξιστής), ο πρώτος διευθυντής του ΙΚΕ, ο Carl Grünberg, ήταν βαθύτατα επηρεασμένος από την παράδοση της λεγόμενης

τα οποία εκτιμιόταν ότι δεν αρκούσε η κλασική μαρξιστική θεωρία. Πολλές φορές, προβάλλονταν ως στόχος η επικαιροποίηση της μαρξικής κριτικής του καπιταλισμού έτσι ώστε να είναι σε θέση να ερμηνεύσει σύγχρονα φαινόμενα.

Η δεύτερη φάση (1933-1950) περιλαμβάνει την περίοδο μετανάστευσης και δράσης του Ινστιτούτου στις ΗΠΑ⁸⁴. Αυτή η περίοδος κυριαρχείται από την άνοδο του Εθνικοσοσιαλισμού στη διακυβέρνηση του γερμανικού καπιταλισμού αλλά και από την ανάπτυξη του φασισμού σε πολλά άλλα καπιταλιστικά κράτη. Αυτές οι εξελίξεις της περιόδου έβαλαν τη «σφραγίδα» τους και στο αντικείμενο των μελετών του Ινστιτούτου, το οποίο μετατοπίστηκε προς την θεωρητική και εμπειρική έρευνα γύρω από τον αυταρχικό χαρακτήρα αλλά και στη μελέτη της παρεννοημένης σχέσης ανάμεσα στην τεχνική και την ηθική πρόοδο⁸⁵. Πρόκειται για την περίοδο, κατά την οποία αρχίζει να αναπτύσσεται ο διάσημος πεσιμισμός της σχολής σχετικά με την προοπτική της κοινωνικής απελευθέρωσης ενώ αρχίζουν να αποφεύγονται όλο και περισσότερο οι έννοιες «μαρξισμός» και «κομμουνισμός» παραχωρώντας τη θέση τους στις έννοιες «διαλεκτικός υλισμός» ή «υλιστική θεωρία της κοινωνίας» (Jay, 2009: 44).

Η τρίτη φάση που χρονολογείται από το 1950 -και ιδιαίτερα η πρώτη περίοδος της- αποτελεί στην ουσία και εκείνη κατά την οποία διαμορφώθηκε ως τέτοια η Σχολή της Φρανκφούρτης. Αποτελεί και τη φάση κατά την οποία απέκτησε μία πιο μαζική επίδραση βγαίνοντας για πρώτη φορά από τους «τέσσερις τείχους» του πανεπιστημίου και ασκώντας σημαντική επίδραση τόσο στις φοιτητικές κινητοποιήσεις που ξέσπασαν από τα μέσα της δεκαετίας του

νεότερης Ιστορικής Σχολής της Γερμανίας, η οποία απέδιδε μεγάλη σημασία στην μελέτη των συγκεκριμένων κάθε φορά προβλημάτων για την αναζήτηση λύσεων εντός των «τειχών» του καπιταλισμού. Η μεγάλη έμφαση στη μελέτη των εκάστοτε θεσμικών και ιστορικών δεδομένων και ιδιαιτεροτήτων ως καθοριστικών για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων συνάδει με την απόρριψη ουσιαστικά της κοινωνικής νομοτέλειας που χαρακτήριζε τη Σχολή της Φρανκφούρτης. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η εμπειρική έρευνα της Ιστορικής Σχολής δεν έχει καμία σχέση με την εμπειρική έρευνα που διερευνά τις νομοτέλειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Krätke χαρακτηρίζει -όχι επικριτικά- τη θεωρητική στάση του Grünberg και των Αυστρομαρξιστών ως «αντιμεταφυσική και θετικιστική» (Bittlingmayer et al., 2019: 444).

84 Μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης στη Γερμανία από τον Hitler, το Ινστιτούτο απαγορεύτηκε και μετέφερε την έδρα του αρχικά στη Γενεύη (όπου είχε ανοίξει ένα παράρτημα ήδη από το 1931) και τελικά -μετά από μία σύντομη ενδιάμεση στάση στο Παρίσι- στις ΗΠΑ και συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο Columbia. Η έδρα του Ινστιτούτου επέστρεψε στη Γερμανία το 1950 οπότε και άνοιξε και πάλι επίσημα με χρηματοδότηση των αρχών της αμερικανικής ζώνης κατοχής, κρατικών δυτικογερμανικών ιδρυμάτων και ιδιωτών.

85 Το βιβλίο το οποίο συμπυκνώνει ίσως περισσότερο από κάθε άλλο τη σκέψη αυτής της περιόδου του Ινστιτούτου είναι το *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno που κυκλοφόρησε το 1950.

1965 στην ΟΔΓ όσο και συνολικά στα κινήματα της λεγόμενης Νέας Αριστεράς σε Ευρώπη και ΗΠΑ⁸⁶. Αυτή άλλωστε είναι και η περίοδος στην οποία «γεννιέται» από τα «σπλάχνα» της και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ⁸⁷.

Σχετικά με την πορεία της Σχολής μέσα από τις διάφορες φάσεις της πρέπει να συμπληρώσουμε ότι –παράλληλα με τη σταθερή μείωση του μαρξισμού ως κεντρικού σημείου αναφοράς⁸⁸- υπάρχει μία συνεχής απομάκρυνση του ενδιαφέροντος από τα οικονομικά, ακόμα και από τα πολιτικά ζητήματα, τα οποία στην αφετηρία του αποτελούσαν ένα σημαντικό μέρος του θεωρητικού ενδιαφέροντος⁸⁹, προς ζητήματα πολιτισμού, αισθητικής, γλώσσας και έκφρασης. Έτσι, μια σειρά κοινωνικά φαινόμενα, όπως η άνοδος του φασισμού, οι μεγάλες αντοχές του καπιταλισμού και η υποχώρηση των επαναστατικών διαθέσεων των μαζών επιχειρήθηκε να ερμηνευτούν μέσω της προσφυγής στη φιλοσοφία (π.χ. Horkheimer, Adorno, Marcuse), στην ανάλυση της μουσικής, της λογοτεχνίας και του κινηματογράφου (π.χ. Adorno, Löwenthal και Benjamin), στη σχέση του κράτους με την οικονομία (π.χ. Pollock και Krichheimer), στην ψυχολογία (π.χ. Fromm και Löwenthal) κλπ.

86 Φυσικά, αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμα και στο κίνημα αυτής της περιόδου, το οποίο από τον ίδιο τον πολιτικό προσανατολισμό του δεν είχε αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό, πολλοί εκπρόσωποι της Σχολής στάθηκαν απέναντι τόσο θεωρητικά αλλά και πρακτικά. Το πιο γνωστό, ίσως, σχετικό γεγονός είναι όταν στις 31 Ιανουαρίου 1969 το ίδιο το Ινστιτούτο είχε καταληφθεί από ριζοσπάστες φοιτητές και ο Adorno κάλεσε την αστυνομία να αναλάβει δράση. Αντίστοιχα, ο Habermas θεμελιώνει όλο και περισσότερο τη θέση του περί «αριστερού φασισμού» κλπ.

87 Σε αντιστοιχία –αν και όχι πλήρη- με την παραπάνω περιοδολόγηση παρουσιάζονται συνήθως στη βιβλιογραφία και οι τρεις γενιές θεωρητικών της Σχολής. Η πρώτη γενιά αποτελείται κυρίως από τους Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal, Otto Kirchheimer, Franz Neumann και Henryk Grossman. Η δεύτερη γενιά αποτελείται κυρίως από τους Jürgen Habermas, Albrecht Wellmer, Oskar Negt, Alfred Schmidt. Η τρίτη γενιά εκπροσωπείται κυρίως από τους Axel Honneth, Claus Offe, Alfons Söllner, αν και υπάρχει συζήτηση, η οποία δεν θα μας απασχολήσει εδώ, για το κατά πόσο οι τελευταίες τρεις δεκαετίες που σημαδεύονται κυρίως από το έργο του Axel Honneth αποτελούν μία ακόμα φάση ανάπτυξης της Σχολής της Φρανκφούρτης ή κάτι οριοθετημένο από αυτήν.

88 Αξίζει να σημειωθεί ότι η αρχική ιδέα για το IKE ήταν να ονομαστεί Ινστιτούτο για τον Μαρξισμό (Institut für Marxismus). Επίσης, στον εναρκτήριο λόγο του, ο πρώτος διευθυντής του Ινστιτούτου, Carl Grünberg, δήλωνε ότι η επιστημονική μεθοδολογία του είναι ο μαρξισμός. Αντίστοιχα, στα πρώτα βήματα του, το Ινστιτούτο διατηρούσε δεσμούς με το Ινστιτούτο Marx-Engels στην ΕΣΣΔ, δεχόταν κάθε βδομάδα ταχυδρομικά από τα κεντρικά γραφεία του SPD στο Βερολίνο ανέκδοτα χειρόγραφα των Marx και Engels που είχαν περάσει στην ιδιοκτησία του SPD, ετοίμαζε αντίγραφα και τα έστελνε στη Μόσχα για να συμπεριληφθούν στην έκδοση MEGA (Jay, 2009: 8-13).

89 Αρκεί να αναλογιστούμε ότι στα πρώτα χρόνια του Ινστιτούτου, μέλος του ήταν ο Henryk Grossmann με την επικέντρωση του στη μαρξική θεωρία των οικονομικών κρίσεων ενώ πρωταγωνιστική ήταν η συμβολή του οικονομολόγου Friedrich Pollock για ζητήματα οικονομικού σχεδιασμού τόσο στην ΕΣΣΔ όσο και στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό.

Ιδιαίτερα όσον αφορά την ψυχολογία, βασικό σημείο αναφοράς του Ινστιτούτου έγινε η κοινωνικο-ψυχολογική ανάλυση του Freud, σε σημείο μάλιστα που πολλοί χαρακτήριζαν τις θεωρητικές αναλύσεις του Ινστιτούτου, ιδιαίτερα την περίοδο 1930-1950, ως φροϋδομαρξισμό. Ο συνδυασμός της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας και της φροϋδικής ανάλυσης θεωρήθηκε ότι μπορεί να ερμηνεύσει πολλά από τα σύνθετα ζητήματα που απασχολούσαν την καπιταλιστική κοινωνία της εποχής.

Στη φιλοσοφία, οι θεωρητικοί της Σχολής της Φρανκφούρτης τόνιζαν ιδιαίτερα τη σχέση της μαρξικής ανάλυσης με τον Hegel (σε σημείο που πολλοί την εντάσσουν στο λεγόμενο «χεγκελιανό μαρξισμό») και τη λογική της ανθρώπινης πράξης (praxis) ενώ καθοριστική ήταν η επίδραση σε αυτούς των *Παρισινών Χειρόγραφων*. Πρόκειται για χαρακτηριστικά που τη συνδέουν άμεσα με την ανάλυση των Lukács και Korsch. Όπως σημειώνει ο Jay (2009: 42):

«Σ' ένα επίπεδο λοιπόν, μπορεί να ειπωθεί ότι η Σχολή της Φρανκφούρτης επέστρεφε στα ζητήματα των αριστερών εγγελιανών της δεκαετίας του 1840. Όπως κι εκείνη η πρώτη γενιά θεωρητικών, τα μέλη της ενδιαφέρονταν για το συγκερασμό φιλοσοφίας και κοινωνικής ανάλυσης. Τους απασχολούσε επίσης η διαλεκτική μέθοδος που επεξεργάστηκε ο Χέγκελ και επιδίωξαν, όπως οι προκάτοχοι τους να τη στρέψουν σε υλιστική κατεύθυνση. Τέλος, όπως πολλούς αριστερούς εγγελιανούς, τους ενδιέφερε ιδιαίτερα να εξερευνήσουν τις δυνατότητες μετασχηματισμού της κοινωνικής τάξης πραγμάτων μέσω της ανθρώπινης *πράξεως*».

Κοινή επίκληση των θεωρητικών της Σχολής, παρά τις σημαντικές διαφορές τους, αποτελεί η ανάγκη αποκατάστασης της φιλοσοφικής διάστασης του μαρξισμού. Με δεδομένο αυτό το στόχο δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι εφαλτήριο και σταθερό σημείο αναφοράς των ερευνών τους αποτέλεσαν τα έργα *History and Class Consciousness* (Lukács) και «Μαρξισμός και Φιλοσοφία» (Korsch). Ενώ η θεωρητική ανάλυση των εκπροσώπων της Σχολής βασίστηκε στο αρχικό της στάδιο σε αυτά τα δύο έργα, στη συνέχεια ακολούθησε (εν μέρει λόγω και αυτών των θεωρητικών θεμελίων) μία συνεχή πορεία απομάκρυνσης από το μαρξισμό. Παράλληλα με τη μείωση ακόμα και της επίκλησης του μαρξισμού, στην πορεία αυξήθηκαν δραματικά οι αναφορές σε πολλά αστικά φιλοσοφικά ρεύματα, τα οποία εμφορούνταν από σαφείς ιδεαλιστικές τάσεις, χωρίς όμως ποτέ οι Lukács και Korsch να πάψουν να αποτελούν ένα κοινό σημείο αναφοράς. Αντίστοιχα, στην πορεία χάθηκε και ο αυτοπροσδιορισμός «μη-δογματικός μαρξισμός» τον οποίον αξιοποιούσαν αρκετοί θεωρητικοί της Σχολής την πρώτη περίοδο. Με δεδομένο ότι ο Marx μετατράπηκε στην πορεία σε μία από τα πολλές επιρροές τους, είναι λογικό να μην επιθυμούν πια να αυτοχαρακτηρίζονται καν ως μαρξιστές («δογματικοί» ή μη).

Ο καλυμμένος κομφορμισμός που απέδιδε ο Lukács στη Σχολή της Φρανκφούρτης δεν σχετίζεται μόνο με τις θεωρητικές της αποδοχές και τη σταδιακή μετατόπιση του στίγματος της (στην οποία άλλωστε είχε συμβάλλει και ο ίδιος) αλλά και με τον ίδιο τον πολιτικό προσανατολισμό της, τουλάχιστον όπου αυτός γινόταν εμφανής. Παρά την πεποίθηση των βασικών εκπροσώπων της Σχολής περί της ανάγκης αποστασιοποίησης από τα κινήματα ή τα κόμματα, η Σχολή της Φρανκφούρτης συνδέθηκε –τόσο μέσω των οργανώσεων στις οποίες κυριαρχούσε η επιρροή της όσο και μέσω της πολιτικής τοποθέτησης κάποιων στελεχών της- με τη μεταπολεμική γερμανική σοσιαλδημοκρατία, δηλαδή με εκείνη τη σοσιαλδημοκρατία η οποία πολλά χρόνια πριν είχε αποκηρύξει οποιαδήποτε αξίωση για ανατροπή του καπιταλισμού και είχε μετατραπεί σε αστική και ανοιχτά αντεπαναστατική δύναμη. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η επιρροή της Σχολής έφτασε στο μέγιστο της κατά την περίοδο του φουντώματος του φοιτητικού κινήματος του 1968, οπότε και συνδέθηκε με την Sozialistischer Deutscher Studentenbund (SDS), δηλαδή τη Σοσιαλιστική Γερμανική Φοιτητική Ένωση, η οποία (παρά τις οξυμμένες μορφές πάλης που περιοδικά επέλεγε) αποτελούσε μία σοσιαλδημοκρατική φοιτητική οργάνωση με πολιτική στόχευση το «δημοκρατικό και φιλελεύθερο σοσιαλισμό»⁹⁰. Αυτή η επιρροή εκφράστηκε και στο γεγονός ότι ο βασικός θεωρητικός της SDS ήταν ο Hans-Jürgen Krahl, βασικός μαθητής του Adorno⁹¹. Το γεγονός ότι το ακροατήριο της Σχολής της Φρανκφούρτης στη Γερμανία ήταν, κατά κύριο λόγο, σοσιαλδημοκρατικό αποτελούσε μία σημαντική διαφορά σε σχέση με τον Korsch και ακόμα περισσότερο με τον Lukács, η ανησυχία των οποίων ξεκινούσε από τη βελτίωση πλευρών της παρέμβασης του κομμουνιστικού κινήματος στην εργατική τάξη.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε βασικά σημεία του προσδιορισμού του στίγματος της Σχολής. Κεντρικό στοιχείο αυτού του στίγματος αποτελεί ο αυτοπροσδιορισμός της ως Κριτικής Θεωρίας, μέσω του οποίου επιχειρεί να διαχωριστεί τόσο από την «παραδοσιακή θεωρία» στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας όσο και από το «δογματικό», κατά τη γνώμη της, «μαρξισμό-λενινισμό».

90 Η SDS ανήκε μέχρι το 1961 και οργανωτικά στο SPD ενώ από το 1961 μέχρι το 1970 που αυτοδιαλύθηκε δεν ανήκε οργανωτικά σε κανένα κόμμα.

91 Επίσης, εκείνη την περίοδο ηγετικό στέλεχος της SDS ήταν και το μετέπειτα στέλεχος του Κόμματος των Πρασίνων, Rudi Dutschke. Το 1966, μάλιστα, ο Dutschke έκανε λόγο για την ανάγκη διαχωρισμού «των ενγκελσιανών παρερμηνειών του ιστορικού υλισμού από τον γνήσιο μαρξικό υλισμό» και για «προσπάθεια “αποκατάστασης του μαρξισμού μέσω της άμεσης προσφυγής στον “καθαρό” Marx» (Dutschke, 1966).

3.4. Ο αυτοπροσδιορισμός ως Κριτική Θεωρία

Όταν ο Horkheimer ανέλαβε το 1930 τη διεύθυνση του ΙΚΕ προσδιόρισε ως ρόλο του Ινστιτούτου τη διεπιστημονική συνεργασία για την ερμηνεία μιας σειράς κοινωνικών φαινομένων με βασικό θεωρητικό εργαλείο το μαρξισμό ενώ η αντίληψη του Ινστιτούτου χαρακτηρίζονταν ακόμα ως υλισμός. Πολύ γρήγορα, όμως, το Ινστιτούτο άρχισε να απεμπολεί ακόμα και αυτά τα νεομαρξιστικά χαρακτηριστικά του και άρχισε να προσδιορίζει το χαρακτήρα των θεωρητικών ερευνών του ως Κριτική Θεωρία της κοινωνίας.

Το πιο χαρακτηριστικό σημείο τομής σε αυτή την κατεύθυνση ήταν το κείμενο που έγραψε ο Horkheimer το 1937 στις ΗΠΑ με τίτλο «Traditional and Critical Theory» το οποίο θεωρείται θεμελιακό για τον προσδιορισμό του θεωρητικού έργου του Ινστιτούτου ως Κριτικής Θεωρίας με τον οποίο έμεινε στην ιστορία. Όπως αναδεικνύει και ο τίτλος του, ο Horkheimer προσπαθεί να προσδιορίσει την κριτική θεωρία μέσω της αντιπαραβολής της στην «παραδοσιακή θεωρία»⁹².

Την πρώτη τη συνοψίζει ως εξής: «Για τους περισσότερους ερευνητές, η θεωρία αποτελεί το άθροισμα υποθέσεων για ένα αντικείμενο, με αυτές τις υποθέσεις να συνδέονται με τέτοιο τρόπο μεταξύ τους ώστε μερικές από αυτές να είναι οι βασικές και οι υπόλοιπες να απορρέουν από αυτές» (Horkheimer, 2002: 188). Σύμφωνα με τον Horkheimer, η παραδοσιακή αντίληψη για τη θεωρία συνίσταται στη διατύπωση ιεραρχημένων υποθέσεων, των οποίων η ορθότητα θα κριθεί από τη συμφωνία τους με τα γεγονότα. Αυτή η επαγωγική σκέψη, για την οποία σημειώνει ότι πέρα από την κυριαρχία της στις φυσικές επιστήμες επεκτείνεται και στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, έχει ως πρότυπο τα μαθηματικά (Horkheimer, 2002: 189).

Αυτός ο τρόπος σκέψης ασχολείται με την προσπάθεια κατανόησης των ερωτημάτων όπως αυτά προκύπτουν αυθόρμητα από τη ζωή στη σύγχρονη κοινωνία. Γι' αυτό βασίζεται στην ανάπτυξη των επιμέρους επιστημών και στην ανεξαρτητοποίηση του ερευνητή έναντι των μελετώμενων φαινομένων. Η βασική κριτική του Horkheimer συνίσταται στο ότι κατανοώντας ως καθήκον τους τη μελέτη των πραγμάτων όπως εμφανίζονται στην καθαρή τους μορφή και στην ανεξαρτησία τους από τον άνθρωπο, οι επιμέρους επιστήμες δεν λαμβάνουν

92 Ως τυπικό εκπρόσωπο και θεμελιωτή της «παραδοσιακής θεωρίας» ο Horkheimer θεωρεί τον Descartes ενώ της «κριτικής θεωρίας» τον Marx. Στο υστερόγραφο του στο «Traditional and Critical Theory», ο Horkheimer (2002: 244) σημειώνει: «Στην προηγηθείσα εργασία επισήμανα δύο τρόπους γνώσης: ο ένας βασίζεται στο Discourse on Method [του Descartes – Χ.Μ.] και ο άλλος στην κριτική της πολιτικής οικονομίας του Marx».

ερευνητικά υπόψη τον κοινωνικά προσδιορισμένο χαρακτήρα της γνωστικής δραστηριότητας και των σκοπών της επιστημονικής έρευνας, κάτι που οδηγεί στο διαχωρισμό θεωρίας και πράξης, σκέψης και Είναι, γνώσης και γεγονότων και τελικά στη μετατροπή της επιστήμης σε απλή καταγραφή γεγονότων⁹³: «Αλλά η αντίληψη της θεωρίας απολυτοποιήθηκε λες και βασίζονταν στην εσωτερική φύση της γνώσης ως τέτοια ή λες και πρέπει να αιτιολογηθεί με κάποιον άλλο α-ιστορικό τρόπο και έτσι έγινε πραγματοποιημένη, ιδεολογική κατηγορία» (Horkheimer, 2002: 194).

Σε αντιδιαστολή με την παραδοσιακή θεωρία, ο Horkheimer σημειώνει ότι βασική αποδοχή της κριτικής θεωρίας αποτελεί η αλληλεξάρτηση όλων των κοινωνικών δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένων των θεωρητικών-επιστημονικών. Ως συνέπεια αυτής της αποδοχής, οι θεωρούμενες ως αντικειμενικές έννοιες και κατηγορίες δεν μπορούν παρά να εκφράζουν και τις αποδοχές της εποχής τους. Σε αυτό το πλαίσιο σημειώνει για την Κριτική Θεωρία ότι «οι ίδιες οι κατηγορίες του καλύτερου, του χρήσιμου, του κατάλληλου, του παραγωγικού και του πολύτιμου, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές στην παρούσα τάξη πραγμάτων είναι ύποπτες και αρνείται να τις προσλάβει ως μη επιστημονικές υποθέσεις για τις οποίες κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα» (Horkheimer, 2002: 207). Από την άλλη υποστηρίζει ότι «Οι μαρξιστικές κατηγορίες της τάξης, της εκμετάλλευσης, της υπεραξίας, του κέρδους, της εξαθλίωσης και της κατάρρευσης αποτελούν στοιχεία μίας εννοιολογικής ολότητας και το νόημα αυτής της ολότητας πρέπει να αναζητηθεί όχι στη διατήρηση της σύγχρονης κοινωνίας αλλά στη μετατροπή της στο σωστό είδος κοινωνίας» (Horkheimer, 2002: 218).

Αντίστοιχα διαχωρίζεται η στάση των δύο θεωριών και απέναντι στην εμπειρία. Έτσι, ενώ σύμφωνα με την παραδοσιακή θεωρία, η πραγματικότητα που αυτή μελετά θεωρείται εξωτερική ως προς τον θεωρητικό, στην κριτική θεωρία δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι τα εξεταζόμενα αντικείμενα που μας περιβάλλουν έχουν επεξεργαστεί από τον άνθρωπο ενώ και ο ίδιος ο τρόπος πρόσληψης τους αποτελεί «προϊόν της ιστορίας» λόγω του ιστορικού χαρακτήρα τόσο του ίδιου του αντιληπτού αντικειμένου όσο και του ανθρώπινου οργάνου μέσω του οποίου γίνεται αυτή η πρόσληψη (Horkheimer, 2002: 200). Έτσι, σε αντίθεση με τη παραδοσιακή θεωρία που απλώς βάζει ως στόχο την ερμηνεία και περιγραφή των θεωρούμενων ως εξωτερικών προς τον άνθρωπο φαινομένων, η κριτική θεωρία είναι πρακτική θεωρία αφού θέτει ως στόχο την κοινωνική

93 Σε διάφορα σημεία του κειμένου υπονοείται ότι η ολοκλήρωση του διαχωρισμού επιστήμης και κοινωνίας εκφράζεται με την επίκληση από την παραδοσιακή επιστήμη της αξιακής ουδετερότητας.

αλλαγή προς μία κατεύθυνση αυτοπροσδιορισμού των ανθρώπων, προς «μία κατάσταση στην οποία δεν θα υπάρχει εκμετάλλευση και καταπίεση» (Horkheimer, 2002: 241).

Υπερτονίζοντας το – γενικά σωστό- ενεργητικό και βουλησιαρχικό στοιχείο στη γνώση και στην αξιοποίηση της, ο Horkheimer τείνει να αρνείται την αντικειμενικότητα της μελετούμενης πραγματικότητας και συνεπώς να κατανοεί τη διαλεκτική ως υποκειμενική διαλεκτική απαραίτητη για την αλλαγή του κόσμου. Από εδώ απορρέει και η γνωστή από τους Lukács και Korsch προβληματική για τη σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, την οποία ωστόσο ο Horkheimer προσδιορίζει ως σχέση αλληλεξάρτησης και όχι ταυτότητας όπως οι τελευταίοι⁹⁴. Ο Horkheimer σημειώνει για τον τρόπο πρόσληψης αυτής της σχέσης στην Παραδοσιακή και στην Κριτική Θεωρία:

«Το αντικείμενο το οποίο πραγματεύεται ο επιστημονικός ειδικός [στην Παραδοσιακή Θεωρία – X.M.] δεν επηρεάζεται καθόλου από τη δική του θεωρία. Το υποκείμενο και το αντικείμενο κρατιούνται αυστηρά χωριστά (...) ο παρατηρητής ως τέτοιος δεν μπορεί να επιφέρει καμία αλλαγή ως τέτοιος στο αντικείμενο. Μια συνειδητά κριτική στάση, ωστόσο, αποτελεί μέρος της ανάπτυξης της κοινωνίας (...) Η κρίση που δίνεται για την αναγκαιότητα που είναι έμφυτη στην προηγούμενη πορεία των γεγονότων συνεπάγεται εδώ την πάλη για τη μετατροπή της από τυφλή σε γεμάτη νόημα αναγκαιότητα. Αν σκεφτόμαστε το αντικείμενο της θεωρίας σε διάκριση από τη θεωρία, την διαστρεβλώνουμε και πέφτουμε στον ησυχασμό ή τον κομπορρισμό» (Horkheimer, 2002: 229)⁹⁵.

Προσπαθώντας, να αντιπαρατεθεί με τον εμπειρισμό και τον θετικισμό, προσπαθώντας να αναδείξει τη σημασία της γνώσης για την κοινωνική αλλαγή, ο Horkheimer πέφτει, κατά τη γνώμη μας, στο ακριβώς αντίθετο λάθος: αρνείται, ή πιο σωστά, υποτιμά τον αντικειμενικό χαρακτήρα της κοινωνικής –και εν μέρει και της φυσικής- κίνησης στο όνομα της παρέμβασης του ανθρώπου στην κοινωνία και τη φύση. Επιστρατεύοντας τον ορισμό του Engels για την ελευθερία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Horkheimer αποκόβει την ελευθερία από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας. Η οποιαδήποτε όμως ανθρώπινη δράση δεν

94 Σε διάκριση με τους Lukács και Korsch, οι εκπρόσωποι της Κριτικής Θεωρίας, με εξαίρεση ίσως τον Marcuse, δεν αποδέχονταν την ταυτότητα υποκειμένου-αντικειμένου. Ωστόσο, αυτή η άρνηση γίνεται συνήθως με μία επιχειρηματολογία που μάλλον αποδέχεται την ιδεαλιστική ταύτιση αντικειμένου-υποκειμένου μέσω της άρνησης του μεταξύ τους διαχωρισμού. Για παράδειγμα, ο Horkheimer αιτιολογεί αυτή τη θέση σημειώνοντας ότι δεν υπάρχει ούτε «“σκέψη” καθεαυτήν» ούτε «“είναι” καθεαυτό» αλλά «μία πολλαπλότητα όντων» μέσα στον κόσμο (Jay, 2009: 47).

95 Αντίστοιχη αδυναμία έχει και το ακόλουθο απόσπασμα από το υστερόγραφο στο «Παραδοσιακή και κριτική θεωρία»: «Τα αντικείμενα, το είδος της αντίληψης, τα ερωτήματα που τίθενται και το νόημα των απαντήσεων, όλα μαρτυρούν την ανθρώπινη δραστηριότητα και το βαθμό της εξουσίας του ανθρώπου» (Horkheimer, 2002: 244).

μπορεί να είναι ουσιαστικά ελεύθερη αν δεν εδράζεται γερά στις αντικειμενικές – και ανεξάρτητες από τον άνθρωπο- νομοτέλειες που διέπουν την κίνηση της ύλης, της αντικειμενικής πραγματικότητας, σε όλες τις μορφές της.

Η υποτίμηση από τον Horkheimer της αντικειμενικότητας των φαινομένων αντανάκλαται τόσο στην αντίληψη του ότι δεν υπάρχει μία μόνο αλήθεια (Horkheimer, 2002: 222) όσο και στις συνεχείς αναφορές του περί μη δυνατότητας εξαντλητικής εξήγησης της πραγματικότητας και περί ανέφικτου της απόλυτης γνώσης.

Εκκινώντας από αυτή την καντιανή αφετηρία, είναι πολύ λογικό να επιτίθεται στη γνωσιοθεωρία της αντανάκλασης. Ως απάντηση στις κατηγορίες του Horkheimer απέναντι στη γνωσιοθεωρία της αντανάκλασης αλλά και στην αντίληψη του για τη γνώση και την αλήθεια, θα παραθέσουμε τα ακόλουθα σχόλια του Lenin (1973: 126, 128 και 137) τα οποία θα μπορούσαν σχεδόν αυτολεξεί να αναφέρονται στην Κριτική Θεωρία:

«Αν η αλήθεια είναι μια μορφή της ανθρώπινης εμπειρίας, τότε δεν μπορεί να υπάρχει αλήθεια ανεξάρτητη από την ανθρωπότητα, δεν μπορεί να υπάρχει αντικειμενική αλήθεια (...) Δεν θα επαναλάβουμε ότι αυτός ο ορισμός είναι ριζικά λαθεμένος και ιδεαλιστικός, ότι ο φυσικός κόσμος υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρωπότητα και από την ανθρώπινη εμπειρία, ότι ο φυσικός κόσμος υπήρχε σε μία εποχή που δεν μπορούσε να υπάρχει καμία “κοινωνικότητα” και καμία “οργάνωση” της ανθρώπινης εμπειρίας κλπ. (...) Το να είσαι υλιστής σημαίνει ν’ αναγνωρίζεις την αντικειμενική αλήθεια, που μας αποκαλύπτεται μέσω των αισθητηρίων μας. Το να αναγνωρίζεις την αντικειμενική αλήθεια, δηλαδή την αλήθεια που δεν εξαρτάται από τον άνθρωπο και από την ανθρωπότητα, σημαίνει ν’ αναγνωρίζεις έτσι ή αλλιώς την απόλυτη αλήθεια».

Ο συνδυασμός άρνησης του αντικειμενικού χαρακτήρα της πραγματικότητας και υπερτονισμού της θεωρίας της πράξης οδήγησε τους Horkheimer και Adorno στον υπερτονισμό της σημασίας της ατομικότητας και στον φόβο απέναντι στην άρνηση της στο όνομα της ολότητας, ακόμα και στο όνομα ενός ανώτερου ιδανικού (Jay, 2009: 57-58). Ο Adorno ιδιαίτερα τονίζει σε διάφορες εργασίες του την πεποίθηση του ότι η ατομικότητα, η προσωπική ελευθερία, η δυνατότητα ατομικής κριτικής σκέψης έχουν χαθεί πλήρως στη σύγχρονη κοινωνία, στην οποία η κοινωνία και η συνείδηση έχουν καταστεί πλήρως πραγματοποιημένες. Ταυτόχρονα στρέφεται ενάντια σε όλα τα θεωρητικά συστήματα τα οποία χαρακτηρίζει «κλειστά συστήματα», όπως ο χεγκελιανός ιδεαλισμός και ο ορθόδοξος μαρξισμός. Από αυτή την οπτική της υπεράσπισης της ατομικότητας είναι που γράφει -αντιστρέφοντας μία γνωστή ρήση του Hegel «Το όλον είναι το αναληθές» (Adorno, 2000: 121).

Επειδή οι θεωρητικοί της Κριτικής Θεωρίας αναφέρονται πολλές φορές στο ανέφικτο της απόλυτης γνώσης, αξίζει να παραθέσουμε και την αντίληψη του Lenin για τη σχέση ανάμεσα στην απόλυτη και τη σχετική αλήθεια:

«Για τον Μπογκντάνοφ (όπως και για όλους τους μαχιστές) η αναγνώριση της σχετικότητας των γνώσεων μας αποκλείει και την παραμικρή παραδοχή της απόλυτης αλήθειας. Για τον Ένγκελς από τις σχετικές αλήθειες σχηματίζεται η απόλυτη αλήθεια. Ο Μπογκντάνοφ είναι ρελατιβιστής, ο Ένγκελς διαλεκτικός (...) Η ανθρώπινη νόηση είναι λοιπόν από τη φύση της ικανή να μας δώσει και μας δίνει την απόλυτη αλήθεια, που σχηματίζεται από το άθροισμα των σχετικών αληθειών. Κάθε βαθμίδα ανάπτυξης της επιστήμης προσθέτει νέους κόκκους σ' αυτό το άθροισμα της απόλυτης αλήθειας (...) Από την άποψη του σύγχρονου υλισμού, δηλαδή του μαρξισμού, ιστορικά εξαρτημένα είναι τα όρια της προσέγγισης των γνώσεων μας στην αντικειμενική, την απόλυτη αλήθεια, είναι όμως έξω από όρους η ύπαρξη αυτής της αλήθειας, είναι απόλυτο το ότι πλησιάζουμε σ' αυτήν. Το περίγραμμα της εικόνας είναι ιστορικά εξαρτημένο, είναι όμως απόλυτο το ότι η εικόνα αυτή απεικονίζει ένα μοντέλο που υπάρχει αντικειμενικά». (Λένιν, 1973: 139-141).

Τέλος, όσον αφορά τον δυναμικό χαρακτήρα της ανθρώπινης γνωστικής διαδικασίας και το συνήθως ιδεαλιστικό περιεχόμενο των φιλοσοφικών αντιλήψεων που αυτοπροσδιορίζονται ως «αντιδογματικές», ο Lenin σημειώνει:

«Αν ο κόσμος είναι αιώνια κινούμενη και αναπτυσσόμενη ύλη (όπως φρονούν οι μαρξιστές), που την αντανακλά η αναπτυσσόμενη ανθρώπινη συνείδηση, τότε τι σχέση έχει εδώ η “στατική αντίληψη”; Δεν πρόκειται εδώ καθόλου ούτε για αμετάβλητη ουσία των πραγμάτων, ούτε για αμετάβλητη συνείδηση, αλλά για την *αντιστοιχία* ανάμεσα στη συνείδηση που αντανακλά τη φύση και στη φύση που αντανακλάται από τη συνείδηση. Σε σχέση μ' αυτό –και μόνο σε σχέση μ' αυτό– το ζήτημα ο όρος “δογματισμός” έχει μία ιδιαίτερη φιλοσοφική γεύση: είναι η αγαπημένη λεξούλα των ιδεαλιστών και των αγνωστικιστών *ενάντια* στους υλιστές» (Λένιν, 1973: 142-143).

Όσον αφορά το περιεχόμενο το οποίο προσδίδει ο Horkheimer στο επίθετο «κριτική», σημειώνει σε μία υποσημείωση του κειμένου του: «Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ λιγότερο με την έννοια που έχει στην ιδεαλιστική κριτική του καθαρού λόγου και περισσότερο με την έννοια που έχει στη διαλεκτική κριτική της πολιτικής οικονομίας» (Horkheimer, 2002: 206).

Πάντα, όμως, υπήρχε μία θολή εικόνα γύρω από τον συγκεκριμένο προσδιορισμό του επιθέτου «κριτική» στην Κριτική Θεωρία. Ο Acikgöz (2011: 6-7) αναφέρει την εξής θέση του Horkheimer διατυπωμένη το 1968 (στο κείμενο του «Zur Kritik der gegenwärtigen Gesellschaft»): «Υποστηρίζω την κριτική θεωρία· δηλαδή μπορώ να πω τι είναι λάθος αλλά δεν μπορώ να προσδιορίσω τι

είναι σωστό». Επίσης, μας υπενθυμίζει ότι πολλοί εκπρόσωποι τη Σχολής (π.χ. Löwenthal, Habermas) τόνιζαν το γεγονός ότι η «κριτική θεωρία» δεν αποτελούσε συνεκτική θεωρία, ακόμα και ότι (όπως υποστήριζε ο Adorno) δεν θα έπρεπε να δοθεί ένα τέτοιος ορισμός. Ο Horkheimer φτάνει μάλιστα να θεωρητικοποιήσει αυτή την εμμονή της Κριτικής Θεωρίας στην «αρνητική» κριτική πλευρά άλλων θεωριών και την αποστροφή της στη «θετική» διαμόρφωση της δικής της αντίληψης για την κοινωνία και της προβολής του δικού της προτάγματος σημειώνοντας: «Αυτό το αρνητικό ανάπτυγμα, αν θέλουμε να εκφραστούμε αφηρημένα, αποτελεί το υλιστικό περιεχόμενο της ιδεαλιστικής έννοιας του λόγου [! – Χ.Μ.]. Σε μία ιστορική περίοδο σαν τη σημερινή, η πραγματική θεωρία είναι περισσότερο κριτική παρά καταφατική, ακριβώς όπως η κοινωνία που αντιστοιχεί σε αυτήν δεν μπορεί να είναι “παραγωγική”» (Horkheimer, 2002: 242).

Είναι εμφανές ότι αυτού του είδους η κριτική διατρέχει τον κίνδυνο της ψευδοκριτικής ή της επιφανειακής κριτικής αφού καμία κριτική δεν μπορεί να είναι ουσιαστική και εμβριθής αν στην κριτική του υπάρχοντος δεν διαβλέπει ή τουλάχιστον δεν διερευνά και τις αντικειμενικές τάσεις και δυνατότητες της υπέρβασης του. Μια τέτοια κριτική είναι μία αντιδιαλεκτική κριτική, μία κριτική που όχι μόνο δεν προσανατολίζεται πρακτικά στην αλλαγή της κοινωνίας, αλλά δεν μπορεί καν να συλλάβει θεωρητικά τη δυνατότητα και το ενδεχόμενο περιεχόμενο αυτής της αλλαγής. Αυτή η εμμονή στην κριτική αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες αδυναμίες της Κριτικής Θεωρίας, μία αδυναμία που αντικειμενικά στέκεται εμπόδιο στην κατανόηση της αντικειμενικής πραγματικότητας και συνεπώς στην πράξη (για να χρησιμοποιήσουμε έναν αγαπημένο όρο της Σχολής) για την αλλαγή της. Αυτή η εμμονή στην κριτική και ο κοινωνικός πεσιμισμός, για τον οποίο φημίζεται η Σχολή της Φρανκφούρτης, αποτελεί την άλλη όψη του «νομίσματος» της κοινωνικής αποστράτευσης της και της αποδοχής της «πράξης» μόνο σε θεωρητικό-ακαδημαϊκό επίπεδο. Αυτός ο πεσιμισμός θα μετατραπεί στην πορεία, όπως θα δούμε στο επόμενο σημείο, στην πιο φανατική αισιοδοξία υπέρ του καπιταλισμού και στην έκφραση της ανάγκης περιφρούρησης του από το ενδεχόμενο ανατροπής του.

Η αοριστία γύρω από την έννοια της «κριτικής» συνοδεύει την αοριστία γύρω από την έννοια Λόγος. Όπως γράφει ο Jay (2009: 63): «Αυτό φυσικά ήγειρε άλλη μια φορά το ερώτημα τι σημαίνει Λόγος, τον οποίο η Κριτική Θεωρία ποτέ δεν προσπάθησε να ορίσει ρητά. Η διαλεκτική ήταν σπουδαία στην επίθεση της ενάντια στις αξιώσεις αλήθειας των άλλων συστημάτων, αλλά δεν τα πήγαινε εξίσου καλά όταν έπρεπε να προσδιορίσει το πεδίο των δικών της υποθέσεων και αξιών».

Αυτή η δυσκολία ορισμών και ακριβών προσδιορισμών ενισχύεται ακόμα περισσότερο από το πώς κατανοούσε η ίδια η Κριτική Θεωρία τη διαδικασία ανάπτυξης της. Η υποτίμηση του αντικειμενικού χαρακτήρα της πραγματικότητας εκφραζόταν στον υπερτονισμό του γεγονότος ότι κάθε θεωρία είναι χρονικά προσδιορισμένη αλλά και του γεγονότος ότι η ανάπτυξη της Κριτικής Θεωρίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αντιπαράθεση με τα εκάστοτε θεωρητικά ρεύματα. Αυτές οι δύο αποδοχές οδηγούσαν την Κριτική Θεωρία να «άγεται και να φέρεται» στα «φουρτουνιασμένα νερά» της αντιπαράθεσης με τα θεωρητικά ρεύματα της εκάστοτε εποχής και μάλιστα χωρίς υλιστική «άγκυρα» λόγω της μη εδραιωμένης πίστης στον αντικειμενικό χαρακτήρα της πραγματικότητας. Αυτό είχε ως συνέπεια τον συνεχή ετεροπροσδιορισμό της από την αντιπαράθεση με αυτά τα ρεύματα. Φυσικά, δεν είναι λάθος ότι κάθε θεωρία ενέχει και τις αντιλήψεις και τα όρια της εποχής της, αλλά στο βαθμό που υπάρχει συνεπής υλιστική προσέγγιση της κοινωνίας αυτή η αποδοχή δε συνεπάγεται τη σχετικοποίηση όλων των θεωριών αλλά τη θέση ότι υπάρχουν διαφορετικά όρια στην προσέγγιση της αντικειμενικής αλήθειας στην εκάστοτε εποχή, π.χ. τα όρια αυτά είναι διαφορετικά στη σύγχρονη κοινωνία και στην εποχή της μυθολογικής μορφής της συνείδησης. Αν επιθυμούσαμε να επιστρατεύσουμε ένα σχετικό παράδειγμα από τις φυσικές επιστήμες, θα λέγαμε ότι η θεωρία του Newton για τη βαρύτητα ερμήνευε μεγάλο μέρος των φυσικών φαινομένων αλλά η πιο ύστερη θεωρία της σχετικότητας του Einstein πρόσφερε μία πιο πλήρη εικόνα των φυσικών φαινομένων αφού επέκτεινε την ανθρώπινη κατανόηση και σε πεδία που δεν μπορούσε να ερμηνεύσει η θεωρία του Newton. Συνεπώς, δεν πρόκειται απλά για δύο θεωρίες που απλώς εκφράζουν την εποχή τους με αδιαφοροποίητο ή ίσο βαθμό ορθότητας αλλά για δύο θεωρίες που έχουν διαφορετικό βαθμό κατανόησης της αντικειμενικής πραγματικότητας, για δύο διαδοχικές *σχετικές* αλήθειες με διαφοροποιημένο βαθμό πληρότητας στο δρόμο προς την *απόλυτη* αλήθεια.

Φυσικά, αυτός ο τρόπος σκέψης προϋποθέτει τη σαφή αποδοχή του αντικειμενικού χαρακτήρα της πραγματικότητας, η οποία δεν υπάρχει σε καμία περίπτωση ούτε στην Κριτική Θεωρία ούτε στους ιδεολογικούς «προγόνους» της. Το βασικό φιλοσοφικό πρόβλημα της Κριτικής Θεωρίας είναι αυτό που διαφαίνεται μέσα από την ακόλουθη διατύπωση του -φιλικού προς την Κριτική Θεωρία- Jay (2009: 44-46):

«Παρόμοια με άλλους φορείς της αναζωογόνησης του μαρξισμού στον εικοστό αιώνα -Λούκατς, Γκράμσι, Μπλοχ, Σαρτρ, Μερλώ-Ποντύ- είχαν επηρεαστεί στην αρχή της σταδιοδρομίας τους από πιο υποκειμενιστικές, ακόμα και ιδεαλιστικές, φιλοσοφίες. Ο Χορκχάμερ, ο οποίος έδωσε τον τόνο σε όλο το έργο του Ινστιτούτου, είχε ενδιαφερθεί για τον Σοπενχάουερ και τον Καντ προτού

γοητευθεί από τον Χέγκελ και τον Μαρξ (...) Τόσο αυτός όσο και ο Λόβενταλ υπήρξαν μέλη της Εταιρείας Σοπενχάουερ στη Φρανκφούρτη στα φοιτητικά τους χρόνια (...) Από τον Καντ, ωστόσο, [ο Χορκχάιμερ -Χ.Μ.] παρέλαβε ορισμένες πεποιθήσεις που δεν επρόκειτο να εγκαταλείψει ποτέ».

Με απλά λόγια, το βασικό φιλοσοφικό πρόβλημα με την Κριτική Θεωρία είναι ότι επιχείρησε την «αναζωογόνηση του μαρξισμού» μέσω της ιδεαλιστικής άλωσης του!

Τέλος, μπορούμε να σημειώσουμε ότι με τις μεθοδολογικές της αποδοχές, η Κριτική Θεωρία αποτελεί εν μέρει πρόδρομο της κυρίαρχης σήμερα μεταμοντέρνας θεωρίας. Όπως σημειώνει ο Jay:

«Πάνω απ' όλα, η διστακτική παραίτηση τους από μία θριαμβική αντίληψη επικείμενης ανθρώπινης χειραφέτησης, θεμελιωμένη σε μία ενιαία ιστορία προόδου του ανθρώπινου είδους η οποία παράγεται από την πάλη των τάξεων, συγκλίνει με τη χαρακτηριστική μεταμοντέρνα εγκατάλειψη κάθε μετααφήγησης, ιδίως εκείνων που κορυφώνονται σε μία λύτρωση (...) Παρόμοια, η ριζική κριτική στη δυτική παράδοση της εργαλειακής, τεχνολογικής ορθολογικότητας, που επεξεργάστηκε διεξοδικά η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* με τους σκοτεινούς συλλογισμούς της γύρω από τη διαπλοκή μύθου και λόγου, μπορεί να θεωρηθεί ότι συνάδει με τη μεταμοντέρνα καχυποψία απέναντι σε όλες τις εκδοχές του Λόγου» (Jay, 2009: xxii).

3.5. Η επίκληση του υπερταξικού χαρακτήρα της Κριτικής Θεωρίας

Αυτή η «παραίτηση από μία διθυραμβική αντίληψη επικείμενης ανθρώπινης χειραφέτησης (...) η οποία παράγεται από την πάλη των τάξεων» εκφράζεται και στην σαφέστατη τάση ταξικής ουδετεροποίησης της κατανόησης του κόσμου από τους «κριτικούς» θεωρητικούς. Η οπτική της Κριτικής Θεωρίας φαίνεται να «ίπταται» υπεράνω των διάφορων κοινωνικών τάξεων, των διαφορετικών συμφερόντων και επιδιώξεων αυτών των τάξεων και συνεπώς να αρνείται την εργατική τάξη ως το βασικό υποκείμενο της κοινωνικής απελευθέρωσης.

Βασιζόμενος στη σωστή διαπίστωση ότι «ακόμα και η κατάσταση του προλεταριάτου δεν αποτελεί σε αυτή την κοινωνία εγγύηση σωστής γνώσης (...) Ακόμα και για το προλεταριάτο, ο κόσμος φαίνεται επιφανειακά αρκετά διαφορετικός απ' ότι είναι πραγματικά» (Horkheimer, 2002: 213), ο Horkheimer καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «Ούτε υπάρχει μία κοινωνική τάξη, εκ μέρους της οποίας η αποδοχή της [κριτικής - Χ.Μ.] θεωρίας θα μπορούσε να καθοδηγήσει κάποιον» (Horkheimer, 2002: 242). Έτσι, παρόλο που ο Horkheimer τονίζει σε διάφορα σημεία την ανάγκη ο κριτικός θεωρητικός να μειώνει το χάσμα με τις

πλατιές μάζες προς όφελος των οποίων σκέφτεται, αρνείται να συνδέσει την κριτική θεωρία με την υπόθεση της εργατικής τάξης⁹⁶. Ταυτόχρονα, γράφει ότι οι διανοούμενοι που είναι φορείς της διαλεκτικής σκέψης, η οποία είναι και η μόνη, όπως σημειώνει, από την οποία μπορεί να προκύψει η αποφασιστική δράση, είναι απομονωμένοι (Horkheimer, 2002: 251). Αντίστοιχα, σημειώνει ότι στις συνθήκες του ύστερου καπιταλισμού και της αδυναμίας των εργατών μπροστά στον αυταρχικό μηχανισμό καταπίεσης, «η αλήθεια αναζήτησε καταφύγιο σε μικρές ομάδες αξιοθαύμαστων ανθρώπων» (Horkheimer, 2002: 237-8).

Αυτή η ελιτίστικη προσέγγιση αποτελεί σαφή διαφοροποίηση π.χ. από τον Lukács, ο οποίος υπερτονίζοντας τα ζητήματα πραγματοποίησης και φετιχισμού, όχι μόνο δεν αναιρούσε τον επαναστατικό χαρακτήρα της εργατικής τάξης (ως απόρροια της μη-κατοχής μέσων παραγωγής και του συλλογικού χαρακτήρα της εργασίας τους) αλλά θεωρούσε ως απαραίτητη προϋπόθεση απελευθέρωσης της την ύπαρξη επαναστατικού εργατικού κόμματος που θα «απέδιδε» αυτή τη θεωρία στην εργατική τάξη. Πρόκειται για σημαντική πολιτική, και όχι στενά θεωρητική, διαφορά. Ενώ ο Lukács και άλλοι κομμουνιστές θεωρητικοί πρόβαλλαν (παρά τα λάθη και τις αδυναμίες της ανάλυσης τους που πράγματι έστρωσαν το «δρόμο» στη Σχολή της Φρανκφούρτης) την αγωνία τους για την ταξική συνειδητοποίηση της εργατικής τάξης, οι «κριτικοί» θεωρητικοί πρόβαλλαν, διατηρώντας πάντα κρυφούς και φανερούς δεσμούς με τη σοσιαλδημοκρατία, την ανάγκη της συνένωσης των δυνάμεων «των [θεωρητικών – Χ.Μ.] ατόμων που λεν την αλήθεια» (Horkheimer, 2002: 215).

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι ο μαρξισμός αποτελεί τον τρόπο θέασης των πραγμάτων από αντικειμενική σκοπιά, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί για την προώθηση των γενικών συμφερόντων της εργατικής τάξης και όχι τον πραγματικό-εμπειρικό τρόπο θέασης των πραγμάτων από την ίδια την εργατική τάξη (πολλές φορές ακόμα και από τα πιο πρωτοπόρα τμήματα της) σε μία συγκεκριμένη στιγμή, ο οποίος είναι εξ' ορισμού σε κανονικές συνθήκες διαποτισμένος από την αστική ιδεολογία ως αντικειμενική αντανάκλαση των αστικών σχέσεων παραγωγής αλλά και ως συνέπεια της συνειδητής, ενεργητικής ιδεολογικής δράσης του αστικού κράτους.

Η αταξικότητα της «κριτικής» προσέγγισης συνάδει με την κατανόηση του καπιταλισμού γενικά ως άδικης, απάνθρωπης, παράλογης κοινωνίας αλλά παράλληλα και με την απουσία καταδίκης και στηλίτευσης της εκμετάλλευσης

96 Σε άλλο σημείο, ο Horkheimer σημειώνει: «Η αφηρημένη κοινωνιολογική έννοια μίας διανόησης η οποία πρέπει να έχει αποστολικές λειτουργίες αποτελεί, από την ίδια της τη δομή, μία υποστασιοποίηση εξειδικευμένης επιστήμης. Η κριτική θεωρία δεν είναι ούτε “βαθιά ριζωμένη” όπως η ολοκληρωτική προπαγάνδα ούτε “αποκομμένη” όπως η φιλελεύθερη διανόηση» (Horkheimer, 2002: 223-224).

της εργατικής τάξης από την αστική τάξη. Αντίστοιχα, ως ιδανικό προβάλλεται «η εγκαθίδρυση της δικαιοσύνης ανάμεσα στους ανθρώπους» (Horkheimer, 2002: 243). Στην επιδίωξη μίας κοινωνίας με λογική οργάνωση, οι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος προσέφευγαν συχνά στον Λόγο του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, τον οποίο όμως ποτέ δεν όρισαν επακριβώς, όπως είδαμε⁹⁷. Ο ίδιος ο Horkheimer προσδιορίζει σε ορισμένα σημεία την Κριτική Θεωρία ως «κυριαρχούμενη από το ενδιαφέρον για λογικές συνθήκες ζωής» (Horkheimer, 2002: 198-9).

Η «κριτική» της Κριτικής Θεωρίας δεν έφτασε ποτέ (παρά κάποιες διατυπώσεις της πρώτης περιόδου που θα μπορούσαν πολύ διασταλτικά να κατανοηθούν ως τέτοιες) στο σημείο της πρόταξης της ανάγκης επαναστατικής ανατροπής της καπιταλιστικής κοινωνίας. Όπως σημείωνε το 1969, ο ίδιος ο Horkheimer:

«Ναι, η Κριτική Θεωρία δημιουργήθηκε στην πιο ακραία, στην πιο επιθετική προς το σύστημα μορφή της κατά τη διάρκεια της περιόδου του Εθνικοσοσιαλισμού. Αυτή ήταν μία εποχή, στην οποία η μοναδική ελπίδα ήταν η επανάσταση. Σήμερα υπάρχει ο αντίστροφος κίνδυνος οι επαναστατικές επιδιώξεις να διακόψουν με έναν πολύ πιο τρομακτικό τρόπο την εξέλιξη που οδηγεί προς έναν διευθυνόμενο κόσμο. Ότι αυτή η επανάσταση θα επιτάχυνε ένα νέο ολοκληρωτικό, τρομοκρατικό κράτος, αυτός είναι ο φόβος μου. Κατά συνέπεια, είναι δυνατό οι κατευθυνόμενες εναντίον του Εθνικοσοσιαλισμού επιθέσεις, που αποτελούσαν το σκοπό της Κριτικής Θεωρίας κατά την εμφάνισή της, να βρουν αναφορά και σε [θεωρητικές – Χ.Μ.] τάσεις που θέλουν να ανατρέψουν την παρούσα κοινωνία. Και γι' αυτό στον πρόλογο της *Κριτικής Θεωρίας*, όσο ακόμα ζούσε ο καλός Teddie Adorno, τονίσαμε ότι η αλήθεια έχει έναν χρονικό πυρήνα» (Horkheimer, 1985: 340-341).

Ένα χρόνο αργότερα, το 1970, έγραφε στο ίδιο πνεύμα:

«Σε κάθε περίπτωση, η εποχή Hitler έφτασε μέσω του πολέμου στο τέλος της και για τον άνθρωπο που μελετούσε την κοινωνία προέκυψαν εντελώς νέα ζητήματα, κυρίως η σκέψη πως ο βαθμός ελευθερίας που υπήρχε στην αστική ή πιο σωστά στην ήδη ύστερο-αστική περίοδο, δεν πρέπει να χαθεί και πάλι ολοκληρωτικά. Σε αυτή την κατάσταση, η αντιπολιτευόμενη συμπεριφορά συνδέθηκε βαθιά με μία συντηρητική σκέψη, δηλαδή με τη σκέψη: δεν θέλουμε απλώς να μην αφήσουμε να καταστραφεί το καλό σε αυτή την κοινωνία, και κυρίως το αυτόνομο άτομο, αλλά, όπως το σκέφτονταν ο Marx [! –Χ.Μ.], θέλουμε

97 Στη γερμανική φιλοσοφία, η έννοια του Λόγου (Vernunft) βρίσκεται συνήθως σε αντίστιξη με την έννοια της Κατανόησης (Verstand). Ενώ η τελευταία σημαίνει μια κατώτερη ικανότητα του πνεύματος, η οποία δομεί τον κόσμο των φαινομένων σύμφωνα με τον κοινό νου, η πρώτη δηλώνει μία ικανότητα που πηγαίνει πέρα από τα απλά φαινόμενα στη βαθύτερη πραγματικότητα (Jay, 2009: 60).

να προσπαθήσουμε η ελευθερία του επιχειρηματία, που περιοριζόταν σε μία σχετική μικρή ομάδα, να επεκταθεί τώρα σε ολόκληρη την κοινωνία» (Horkheimer, 1985: 375-6).

Είναι σαφές ότι η παλαιότερη απαισιοδοξία και ο πεσιμισμός του Horkheimer και συνολικά της Κριτικής Θεωρίας για την καπιταλιστική κοινωνία μετατράπηκε με τα χρόνια στην πιο φανατισμένη αισιοδοξία για την πρόοδο της και στην ανάγκη συμβολής στην περιφρούρηση της από το ενδεχόμενο ανατροπής της. Δεν θεωρούμε ότι πρόκειται για προσωπική ή συλλογική «στροφή», αλλά για μία κατάληξη που εν σπερμάτι βρίσκονταν στις θεμελιώδεις αποδοχές της Κριτικής Θεωρίας.

Σε τελική ανάλυση, όπως σημειώνει και η Ursula Reitemeyer (2012), «Παρά το βαθύ της ρίζωμα στη μαρξική κριτική της αστικής οικονομίας, η Κριτική Θεωρία είναι και παραμένει μία αστική θεωρία της αστικής κοινωνίας, η οποία δεν έχει θέσει κανένα μικρότερο καθήκον στο εαυτό της από τον εξανθρωπισμό της».

Σε τι συνίσταται όμως αυτό το «ρίζωμα στη μαρξική κριτική της αστικής οικονομίας»; Ανταποκρίνεται αυτή η διατύπωση στην πραγματικότητα; Αυτά τα ερωτήματα θα μας απασχολήσουν στο επόμενο σημείο.

3.6. Η αντίληψη της Κριτικής Θεωρίας για την πολιτική οικονομία

Συνολικά, η Κριτική Θεωρία δεν εστίασε κατά κανόνα στη μελέτη συγκεκριμένων θεωρητικών ζητημάτων της πολιτικής οικονομίας. Η έμφαση της στην κοινωνική ολότητα δεν άφηνε έτσι κι αλλιώς πολλά περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, υπάρχουν στην ανάλυση της κάποια διάσπαρτα στοιχεία οικονομικής ανάλυσης, τα οποία θα χρησιμεύσουν λίγα χρόνια αργότερα ως «γέφυρα» για το πέρασμα στην οικονομική ανάλυση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Παρά την απουσία μίας αμιγώς οικονομικής ανάλυσης στο θεμελιακό κείμενο του «Traditional and Critical Theory», ο Horkheimer προχωράει στο ακόλουθο σχόλιο:

«Αντίθετα με τη σύγχρονη εξειδικευμένη επιστήμη, ωστόσο, η κριτική θεωρία της κοινωνίας συνεχίζει να αποτελεί ένα φιλοσοφικό κλάδο ακόμα κι όταν εμπλέκεται σε μία κριτική της πολιτικής οικονομίας. Γιατί το περιεχόμενο της είναι ο μετασηματισμός των εννοιών που κυριαρχούν στην οικονομία στα αντίθετα τους» (Horkheimer, 2002: 247).

Η υπεράσπιση της πιο στενά φιλοσοφικής προσέγγισης της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, η οποία αποτελεί δομικό στοιχείο αυτού του ρεύματος από την εποχή κιόλας των Lukács και Korsch, συνεπάγεται τη μονόπλευρη προβολή

της ανάγκης αποφετιχοποίησης της καπιταλιστικής οικονομίας μέσω της «κριτικής της ιδεολογίας» και αντίστοιχων ερωτημάτων υποτιμώντας την πλευρά της μελέτης και προβολής των συγκεκριμένων νόμων της (νόμος της αξίας, νόμος της υπεραξίας, νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους κλπ) και των αντίστοιχων ποσοτικών ζητημάτων.

Αντίστοιχα, όσον αφορά τη δράση αυτών των συγκεκριμένων νόμων κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας, ο Horkheimer και οι επόμενοι θεωρητικοί της Κριτικής Θεωρίας υπονοούν ότι η «πολιτικοποίηση» των οικονομικών ανταγωνισμών δεν αφήνει πολύ χώρο για τη δράση τους. Έτσι, ο Horkheimer προχωρά στο διαχωρισμό ανάμεσα στον φιλελεύθερο ή ανταγωνιστικό καπιταλισμό ο οποίος κυριαρχείται από «τον μέσο άνθρωπο που ανταγωνίζεται με τους άλλους ανθρώπους για τη βελτίωση του υλικού παραγωγικού μηχανισμού και των προϊόντων του» και στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ο οποίος κυριαρχείται από τις «συγκρουόμενες εθνικές και διεθνείς ηγετικές κλίκες στα διάφορα επίπεδα εξουσίας στην οικονομία και στο κράτος» (Horkheimer, 2002: 205).

Σε αυτό το ζήτημα, ιδιαίτερο βάρος έχει η παρέμβαση του Friedrich Pollock⁹⁸, του βασικού και σταθερού οικονομολόγου της Σχολής της Φρανκφούρτης. Ο Pollock αντιπαραθέτει τον «κρατικό καπιταλισμό» στον «ατομικό καπιταλισμό» του 19^{ου} αιώνα. Ως βάση αυτής της μετατροπής προβάλλεται η απώλεια του ρόλου της αγοράς στην παραγωγή και κατανομή των αγαθών και η αντικατάσταση του από «ένα σύστημα άμεσων ελέγχων» του κράτους ενώ, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά «Μαζί με την αυτόνομη αγορά, εξαφανίζονται και οι αποκαλούμενοι οικονομικοί νόμοι». Εδώ βασίζεται και η εκτίμηση του ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχει απωλέσει την τάση του προς την κρίση (Arato and Gebhardt, 1978: 72-3). Στο ίδιο πνεύμα σημειώνει ότι «Οι τιμές δεν επιτρέπονται πια να συμπεριφέρονται ως κύριοι του οικονομικού προτσές αλλά διοικούνται σε όλους τους σημαντικούς τομείς του [κρατικού καπιταλισμού – Χ.Μ.]» (Arato and Gebhardt, 1978: 75).

Το κράτος, με τη σειρά του, αποτελεί σύμφωνα με τον Pollock «το όργανο εξουσίας μίας νέας κυρίαρχης ομάδας, η οποία έχει προκύψει από τη συγχώνευση των πιο ισχυρών εδραιωμένων συμφερόντων, του κορυφαίου προσωπικού της βιομηχανικής και επιχειρηματικής διοίκησης, των ψηλότερων στρωμάτων της κρατικής γραφειοκρατίας (συμπεριλαμβανομένης της στρατιωτικής) και των ηγετικών μορφών της γραφειοκρατίας του νικηφόρου κόμματος» (Arato and

98 Ο Friedrich Pollock ανήκε στα ιδρυτικά μέλη του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας και ήταν βασικό διοικητικό στέλεχος του. Στα 50ά γενέθλια του Pollock αφιέρωσαν οι Horkheimer και Adorno το *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (Horkheimer and Adorno, 1996: 19).

Gebhardt, 1978: 73). Γι' αυτό και «το κίνητρο του κέρδους αντικαθίσταται από το κίνητρο της εξουσίας» (Arato and Gebhardt, 1978: 78). Έτσι, σύμφωνα με τον Pollock, ο καπιταλισμός δεν κυριαρχείται πια από το κίνητρο του κέρδους, κάτι που συνεπάγεται άμεσα ότι χάνει όλη τη σημασία της η μαρξική οικονομική ανάλυση.

Σε αυτό το έδαφος καθιερώθηκε και η υπεράσπιση από τον Pollock της προτεραιότητας της πολιτικής έναντι της οικονομίας. Η μελέτη του Pollock αποτέλεσε τη βάση για την αποδοχή από τους Horkheimer και Adorno της ιδέας του «διευθυνόμενου καπιταλισμού» που κυριάρχησε –μαζί με τον όρο «ύστερος καπιταλισμός»- στον οικονομικό χαρακτηρισμό της εποχής αντικαθιστώντας το προπολεμικό «κρατικός καπιταλισμός». Φυσικά, δεν μπορούμε παρά να τονίσουμε την αντίφαση ανάμεσα στη αντίληψη των βασικών «κριτικών» θεωρητικών περί απώλειας «εδάφους» για την αγορά από τη μια και την ολοένα και αυξανόμενη φετιχοποίηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων που παράγεται από αυτήν ακριβώς την αγορά. Επίσης, δεν μπορούμε παρά να τονίσουμε ότι η βουλησιαρχία που έτσι κι αλλιώς διαπερνά την ανάλυση των «κριτικών» θεωρητικών εκφράζεται και στη δράση του κράτους, της «γραφειοκρατίας», των «ισχυρών εδραιωμένων συμφερόντων» κλπ. Η έτσι κι αλλιώς κακή σχέση των «κριτικών» θεωριών με την έννοια της αναγκαιότητας και των οικονομικών και κοινωνικών νόμων βρίσκει φαινομενικά στη δράση όλων αυτών των παραγόντων άλλο ένα –οικονομικό αυτή τη φορά (και όχι φιλοσοφικό)- στήριγμα⁹⁹.

Παρεμπιπτόντως, πολλοί «κριτικοί» θεωρητικοί διατύπωναν επιφυλάξεις για το μαρξικό σχήμα βάσης-εποικοδομήματος. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται και έμπρακτα από την υποτίμηση της μελέτης των οικονομικών ζητημάτων και από την επικέντρωση σε πλευρές της κοινωνίας που ο Marx θα κατέτασσε στο εποικοδόμημα. Ακόμα, όμως, και όταν υπονοούν την αποδοχή του κεντρικού ρόλου της οικονομίας για τον προσδιορισμό, σε τελευταία ανάλυση, των άλλων πλευρών της κοινωνίας, σημειώνουν ότι αυτό δεν αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας, αλλά θεωρείται ιστορικά καθορισμένο και συγκυριακό. Έτσι, π.χ. ο Horkheimer είχε τη γνώμη ότι ενώ το 19^ο αιώνα μπορεί

99 Παρουσιάζοντας κάποιες οικονομικές απόψεις του Pollock, πρέπει να αναφέρουμε και μία σκέψη του που θα έπαιζε σημαντικό ρόλο μετέπειτα σε κάποιους οπαδούς της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ. Ο Jay (2009: 18-19) τονίζει το γεγονός ότι ο Pollock αποδίδει την αντοχή του καπιταλισμού στη δυνατότητα του να αντλεί υπεραξία από κλάδους της λεγόμενης βιομηχανίας υπηρεσιών, η οποία αναπτύσσονταν ταχύτητα στον 20ο αιώνα. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι ακόμα και στο βιβλίο του Pollock για το σχεδιασμό στην ΕΣΣΔ με τίτλο *Die planwirtschaftlichen Versuche in der Sowjetunion 1917—1927* εκφράζεται η άποψη του Pollock για παραγωγή υπεραξίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας.

η οικονομία να είχε τα ηνία, στον 20^ο αιώνα αυτό δεν μπορεί να ισχύει αφού η πολιτική επιδεικνύει μία αυτονομία που ξεπερνούσε κάθε πρόβλεψη του Marx.

Αυτή η διατύπωση δεν μπορεί παρά να δείχνει την αδύναμη κατανόηση από τον Horkheimer της μαρξικής αντίληψης για τη βάση και το εποικοδόμημα. Ποτέ δεν ισχυρίστηκαν οι Marx και Engels ότι τα διάφορα στοιχεία της κοινωνικής ολότητας έχουν σταθερό και διαχρονικά ίδιο βάρος. Αυτό που ισχυρίστηκαν είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο όλα αυτά αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους και με την ίδια την οικονομία φέρει τη σφραγίδα της τελευταίας, κάτι που ισχύει εξίσου στον 20^ο αιώνα αφού ο ενισχυμένος ρόλος της πολιτικής δεν αποτελεί παρά έκφραση του πολύ πιο αναπτυγμένου κοινωνικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής παραγωγής σε σχέση με τον 19^ο αιώνα.

Στη βάση των παραπάνω, ο Horkheimer φτάνει να υποτιμά όχι μόνο τη εργασιακή θεωρία της αξίας αλλά και την ίδια την κεντρικότητα της εργασίας¹⁰⁰. Αναδεικνύοντας σωστά τον ψευδεπίγραφο χαρακτήρα της «εργασίας» κάποιων αστών αλλά και τις μεγάλες διαφορές ανάμεσα στις διάφορες εργασίες φτάνει να σχολιάσει χαρακτηριστικά: «Το να ανάγεις την εργασία στην πιο σημαντική ανθρώπινη δραστηριότητα αποτελεί ασκητική ιδεολογία (...) Διατηρώντας αυτή τη γενική έννοια, οι σοσιαλιστές γίνονται όργανα της καπιταλιστικής προπαγάνδας» (Horkheimer, 1978: 83). Γι' αυτό και δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα ούτε καν με την αλλοτρίωση της εργασίας που αποτελεί κεντρικό ζήτημα στον αυτοχαρακτηριζόμενο ως «μη δογματικό μαρξισμό». Ο Jay (2009: 57) μάλιστα σημειώνει ότι σε συνομιλία που είχε μαζί του το Μάρτιο του 1969 στη Φρανκφούρτη, ο Adorno του είπε ότι ο Marx ήθελε να κάνει ολόκληρο τον κόσμο ένα τεράστιο εργοτάξιο!

Τέλος, μία ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στον μαθητή του Adorno και εκπρόσωπο της δεύτερης γενιάς της Σχολής, Alfred Schmidt, ο οποίος αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τον πιο άμεσο σύνδεσμο ανάμεσα στη Σχολή και τη Νέα Ανάγνωση του Marx. Ο Schmidt αναφέρει στο υστερόγραφο που έγραψε το 1971 για το βιβλίο του *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (το οποίο είχε γραφτεί το διάστημα 1957-1960 και κυκλοφόρησε το 1962):

«Στο βιβλίο ενυπάρχει ένα πολεμικό στοιχείο καθόσον ανήκε στις πρώτες μελέτες, οι οποίες προσπάθησαν να αξιοποιήσουν τα πολιτικο-οικονομικά γραπτά του μέσου και ώριμου Marx, ιδιαίτερα *Το Κεφάλαιο* και το τεράστιο "προσχέδιο" από τα έτη 1857-1859 (που κυκλοφόρησε κάτω από τον τίτλο *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*) προς όφελος μίας φιλοσοφικής ερμηνείας του έργου ζωής του Marx. Με αυτό τον τρόπο, ο συγγραφέας

100 Αν και σε αυτό το σημείο έρχεται σε αντίθεση με τον Marcuse, ο οποίος θεωρούσε την εργασία ως το μέσο του ανθρώπου για την πραγμάτωση της αξίας του.

τοποθετήθηκε ενάντια στις διαδεδομένες στη Δύση, υπαρξιστικές, ακόμα και θεολογικά χρωματισμένες τάσεις της δεκαετίας του 1950 να μειωθεί η μαρξική διδασκαλία σε μία (κατά συνέπεια των παραπάνω) α-ιστορική ανθρωπολογία, επικεντρωμένη γύρω από την προβληματική της αποξένωσης στα πρώιμα γραπτά (δηλαδή στα *Παρισινά Χειρόγραφα* του 1844). Μέσω της επαίνεσης του φιλοσοφικού βάθους του νεαρού Marx επήλθε αποστασιοποίηση από τον κριτικό της πολιτικής οικονομίας. Αντίθετα, ο συγγραφέας ήθελε να παραπέμψει στο φιλοσοφικό (ή ακόμα φιλοσοφικά σημαντικό) περιεχόμενο και των μετά το 1850 δημιουργημένων εργασιών, να εισαγάγει στη συζήτηση κείμενα που δεν είχαν τύχει καθόλου, ή είχαν τύχει ανεπαρκούς προσοχής (Schmidt, 1993: 207-208).

Όσον αφορά τη σχέση του πρώιμου και του ύστερου Marx, ο Schmidt σημειώνει:

«Η αρχή, σύμφωνα με την οποία η ανατομία του πιθήκου ερμηνεύεται μέσω της ανατομίας του ανθρώπου και όχι το αντίστροφο, πρέπει να εφαρμοστεί στο ίδιο το έργο της ζωής του Marx. Τα πρώιμα γραπτά των Marx και Engels, στα οποία εδώ και καιρό θέλουν να βλέπουν το πραγματικό φιλοσοφικό-ουμανιστικό περιεχόμενο του μαρξισμού, μπορούν να κατανοηθούν πλήρως μόνο από την ιστορικο-οικονομική ανάλυση του *Κεφαλαίου*» (Hoff, 2009: 84-5).

Από την άλλη, ο Schmidt τόνισε ότι η αντίληψη του Marx πρέπει να γίνει «ερμηνευτικά», υπερβαίνοντας την αμεσότητα των μαρξικών κειμένων και την αναγκαία φιλολογική εργασία με αυτά τα κείμενα. Αυτό είναι αναγκαίο γιατί όσο σημαντική κι αν είναι η ίδια η αυτοκατανόηση του Marx, βρίσκεται συχνά πίσω από την πραγματική του θεωρητική προσφορά. Ανεξαρτήτως της ορθότητας τους, θα συμφωνήσουμε με την εκτίμηση του Hoff ότι το κείμενο στο οποίο περιλαμβάνονται αυτά τα σχόλια, το «Zur Erkenntnisbegriff der Kritik der politischen Ökonomie», αποτελεί «γέφυρα» ανάμεσα στη Σχολή της Φρανκφούρτης και στην κριτική της πολιτικής οικονομίας στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία (Hoff, 2009: 85).

Είναι σαφές ότι κινούμενος εντελώς εντός του πλαισίου της φιλοσοφικής πρόσληψης του Marx, που χαρακτηρίζει ολόκληρη τη Σχολή της Φρανκφούρτης, ο Schmidt επιφέρει μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το πρώιμο στο ύστερο έργο, από τα *Παρισινά Χειρόγραφα* στο *Κεφάλαιο*. Ταυτόχρονα είναι, ίσως, ο πρώτος που αναδεικνύει σε τέτοιο βαθμό την αναγκαιότητα παρακολούθησης της ανάπτυξης της σκέψης του Marx μέσα από τα διάφορα χειρόγραφα του και ιδιαίτερα τα οικονομικά χειρόγραφα της μέσης και ύστερης περιόδου της ζωής του Marx. Πρόκειται για μετατοπίσεις στο εσωτερικό της Σχολής της Φρανκφούρτης που προετοιμάζουν αντικειμενικά τη γέννηση της Νέας Ανάγνωσης του Μαξ απευθείας μέσα από τη μήτρα της Κριτικής Θεωρίας.

Προτού περάσουμε, ωστόσο, στη μελέτη της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, πρέπει να δούμε τους βασικούς άξονες της σκέψης του Louis Althusser, ο οποίος θα παίξει και αυτός σημαντικό ρόλο στο στίγμα αυτής της σχολής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΑΝΤΙΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗ «ΑΝΑΓΝΩΣΗ» ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: LOUIS ALTHUSSER

4.1. Εισαγωγή

Στη μεταπολεμική Ευρώπη αναπτύχθηκε -με επίκεντρο τις λατινικές χώρες της- άλλο ένα θεωρητικό ρεύμα, το οποίο επρόκειτο να αποκτήσει μεγάλη επίδραση από τη δεκαετία του 1960 και να επηρεάσει καθοριστικά τη δημιουργία και το στίγμα της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού του ρεύματος -και βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο σε σχέση με τον, κυρίως γερμανόφωνο, «χεγκελιανό μαρξισμό»- είναι η «ανάγνωση» του Μαρξ με αντιχεγκελιανά «γυαλιά». Βασικοί εκφραστές του ήταν ο Louis Althusser στη Γαλλία και οι Galvano Della Volpe και Lucio Colletti στην Ιταλία. Παρά τη διαφορά τους, ωστόσο, ως προς τη σχέση του Μαρξ με τον Hegel, υπάρχουν πολλά κοινά στοιχεία ανάμεσα στα δύο θεωρητικά ρεύματα, γεγονός που οδηγεί τις περισσότερες αναλύσεις να εντάσσουν και τον Althusser στο Δυτικό Μαρξισμό, δημιουργώντας ένα σχίσμα στο εσωτερικό του ανάμεσα στη χεγκελιανή και την αντιχεγκελιανή συνιστώσα του.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα προσεγγίσουμε τις βασικές αρχές εκείνης της θεωρίας που πιο άμεσα επηρέασε τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ, δηλαδή τη θεωρητική προσέγγιση του Althusser.

4.2. Η «επιστημολογική τομή» και η κατηγοριοποίηση του μαρξικού έργου

Ενώ η Σχολή της Φρανκφούρτης θεωρούσε ότι ο μαρξισμός μπορεί να «διαβαστεί» μόνο μέσα από τη χεγκελιανή οπτική, ο Althusser θεωρούσε ότι η «νέα επιστήμη», όπως τη χαρακτήριζε, του μαρξισμού μπόρεσε να διαμορφωθεί μόνο στο βαθμό που -και από το σημείο που- ο Μαρξ κατάφερε μέσα από μία μακρόχρονη εσωτερική πάλη να ξεπεράσει τις χεγκελιανές επιρροές στη σκέψη του. Χαρακτήρισε μάλιστα απαξιωτικά τη σκέψη του χεγκελιανού ρεύματος ως «μαρξιστικό ανθρωπισμό» θεμελιώνοντας έτσι ο ίδιος το ρεύμα του λεγόμενου «μαρξιστικού αντιανθρωπισμού».

Παρά αυτή τη σημαντική διαφορά, υπάρχουν μια σειρά χαρακτηριστικά στη σκέψη του Althusser που δικαίως τον κατατάσσουν στο ευρύτερο ρεύμα του Δυτικού Μαρξισμού. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η έμφαση στη φιλοσοφική,

«επιστημολογική» ανάγνωση του μαρξισμού σε συνδυασμό με τη σαφή υποτίμηση των συγκεκριμένων οικονομικών θεωρητικών ζητημάτων που απασχόλησαν τον ώριμο Marx¹⁰¹, ο περιττά στριφνός ακαδημαϊκός χαρακτήρας του λόγου του, η άρνηση του ιστορικού στοιχείου της μαρξικής μεθόδου, ο διαχωρισμός και η προσπάθεια ανακατασκευής του μαρξικού έργου.

Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελεί και η μεγάλη επίδραση του ιδεαλισμού, η οποία –παρά τον αντιχεγκελιανισμό του- αφορά και τον Althusser. Χαρακτηριστικό είναι ότι όλες οι βασικές έννοιες που χρησιμοποιεί απορρέουν από τέτοιου είδους επιρροές: οι έννοιες της «επιστημολογικής τομής» και της «προβληματικής» αποτελούν δάνεια από τους Bachelard και Canguilhem, οι ιδέες της «συμπτωματικής ανάγνωσης» και της «αποκεντρωμένης δομής» πάρθηκαν από τον Lacan ενώ η έννοια του «υπερπροσδιορισμού» έρχεται άμεσα από τον Freud (Anderson, 1987: 57-58).

Η ουσία της θεωρητικής συμβολής του Althusser συμπυκνώνεται σε δύο βιβλία-συλλογές άρθρων που κυκλοφόρησαν με διαφορά λίγων μηνών το 1965: Το *Να διαβάσουμε Το Κεφάλαιο* και το *Για τον Μαρξ*. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η βασική διαφορά του Althusser σε σχέση με τις διάφορες εκδοχές του χεγκελιανού μαρξισμού είναι η εκτίμηση ότι το νέο που έφερε ο Marx εμφανίζεται μετά την κοπιώδη εγκατάλειψη των χεγκελιανών επιρροών. Όπως σημειώνει ο Althusser «Η θεωρητική επανάσταση του Μαρξ συνίσταται ακριβώς στο ότι θεμελιώνει πάνω σέ ένα καινούργιο στοιχείο τη θεωρητική του σκέψη, απελευθερωμένη από το παλιό στοιχείο· εκείνο της χεγκελιανής και φοϋερμαχιανής φιλοσοφίας (Αλτουσέρ, 1978: 45).

Από αυτή τη θέση απορρέει και η προσέγγιση και κατηγοριοποίηση του συνολικού μαρξικού έργου, η οποία έχει στο επίκεντρο της την «επιστημολογική τομή» ανάμεσα στα θεωρητικά συστήματα του πρώιμου και του ύστερου Marx, τα οποία χαρακτηρίζονται από διαφορετική «προβληματική», δηλαδή απαντάν σε διαφορετικά ερωτήματα, έχουν διαφορετικές κεντρικές θέσεις και διαφορετικές «παραλείψεις»¹⁰². Σύμφωνα με τον Althusser, η σκέψη του πρώιμου Marx έχει ακόμα ιδεολογικό χαρακτήρα, κυριαρχείται από τα ζητήματα της

101 Σε διάφορα σημεία του *Να διαβάσουμε Το Κεφάλαιο*, ο Althusser τονίζει το φιλοσοφικό χαρακτήρα της δικής του ανάγνωσης του *Κεφαλαίου*, π.χ. «Διαβάσαμε *Το Κεφάλαιο* ως φιλόσοφοι» (Αλτουσέρ, 2003: 15).

102 Ο Althusser επιλέγει συνειδητά την έννοια της προβληματικής αντί της έννοιας της -δημοφιλούς στον «χεγκελιανό μαρξισμό»- ολότητας «γιατί είναι η έννοια που προσφέρει την καλύτερη λαβή πάνω στα γεγονότα, χωρίς να πέφτουμε στις χεγκελιανές αμφιλογίες της ολότητας. Πράγματι, το να λέει κανείς πώς μία ιδεολογία αποτελεί (οργανική) ενότητα είναι έγκυρο σαν περιγραφή μόνο και όχι σαν θεωρία, γιατί αυτή ή περιγραφή, μετατρεπόμενη σε θεωρία, μας εκθέτει στον κίνδυνο να μη σκεφτόμαστε πιά τίποτ' άλλο εκτός από την κενή ενότητα του περιγραφόμενου όλου, κι όχι μία καθορισμένη ενιαία δομή» (Αλτουσέρ, 1978: 64-65).

αποξένωσης του ανθρώπου, του ιδεαλιστικού «ανθρωπισμού»¹⁰³ ενώ η σκέψη του ώριμου Marx δομείται γύρω από τη δημιουργία μίας νέας επιστήμης, του ιστορικού υλισμού, η οποία αρνείται το παρελθόν της και τον ιδεολογικό χαρακτήρα της. Ως όριο ανάμεσα στον «ιδεολογικό» και τον επιστημονικό Marx, ο Althusser ορίζει το έτος 1845¹⁰⁴.

Πιο συγκεκριμένα, ο Althusser χωρίζει τα μαρξικά έργα σε τέσσερις κατηγορίες. Πρώτον, τα έργα της νεότητας του Marx, τα οποία περιλαμβάνουν όλα τα κείμενα του από τη διδακτορική διατριβή του μέχρι τα λεγόμενα *Παρισινά Χειρόγραφα* του 1844 και την *Αγία Οικογένεια*. Δεύτερον, τα έργα της τομής του 1846, δηλαδή τις «Θέσεις για τον Φόουερμπαχ» και τη *Γερμανική Ιδεολογία*, στα οποία για πρώτη φορά εμφανίζεται δειλά η νέα προβληματική. Τρίτον, τα έργα της θεωρητικής ωρίμανσης του Marx περιλαμβάνουν τα έργα της περιόδου 1845-1857 (*Μανιφέστο*, *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, *Μισθός*, *Τιμή*, *Κέρδος* κλπ), στα οποία ο Marx επεξεργάζεται με πιο σαφή και θετικό τρόπο τη νέα προβληματική. Τέλος, τα έργα της ωριμότητας περιλαμβάνουν τα έργα μετά το 1857, στα οποία περιλαμβάνονται και όλα τα χειρόγραφα και κείμενα του *Κεφαλαίου* (Αλτουσέρ, 1978: 30).

Ο Althusser ισχυρίζεται ότι με την επιστημολογική τομή ο Marx θεμελίωσε μία νέα επιστήμη, τον ιστορικό υλισμό, την επιστήμη της Ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών, και μία νέα φιλοσοφία που προσιδιάζει σε αυτήν, το διαλεκτικό υλισμό. Με αυτό τον τρόπο, «ο Μαρξ “άνοιξε” στην επιστημονική γνώση μία νέα “ήπειρο”, την ήπειρο τής Ιστορίας - όπως ακριβώς ό Θαλής άνοιξε την “ήπειρο” των μαθηματικών στην επιστημονική γνώση και ο Γαλιλαίος την “ήπειρο” τής φυσικής επιστήμης» (Αλτουσέρ, 1978: 11).

Στον Πρόλογο του στον πρώτο τόμο μίας γαλλικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ο Althusser αναθεωρεί το σημείο στο οποίο τοποθετεί την πραγματοποίηση της τομής στη σκέψη του Marx. Εκεί ισχυρίζεται ότι τελικά χρειάστηκε στον Marx πολύ περισσότερος χρόνος για να ολοκληρώσει τη ρήξη με τη χεγκελιανή σκέψη. Η νέα του περιοδολόγηση κατατάσσει προ της τομής

103 Ιδιαίτερα προκλητικός για το «χεγκελιανό μαρξισμό» είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Althusser συγκεκριμενοποιεί τις θεωρητικές επιρροές στον πρώιμο Marx: «Παράδοξα λοιπόν (εκτός από τη σχολική ακόμα θητεία για τη Διατριβή), ο νεαρός Μαρξ δεν υπήρξε ποτέ χεγκελιανός, αλλά αρχικά καντιανός-φίχτεανός και κατόπι φουερμπαχιανός, εκτός απ' το σχεδόν ύστατο κείμενο τής ιδεολογικής-φιλοσοφικής περιόδου του. Η θέση άρα, πού είναι κοινά διαδομένη, για το χεγκελιανισμό του Μαρξ είναι μύθος (...) ο Μαρξ ουδέποτε έπαψε να απομακρύνεται απ' τον Χέγκελ (Αλτουσέρ, 1978: 31).

104 Σε επίπεδο εννοιών μπορούμε να πούμε ότι αυτή η τομή συνεπάγεται «τη μετατόπιση από κατηγορίες όπως “άνθρωπος”, “αλλοτρίωση”, “αδικία”, “ελευθερία”, “ανάγκες” κλπ. σε νέες κατηγορίες όπως “τρόπος παραγωγής”, “παραγωγικές δυνάμεις”, “παραγωγικές σχέσεις”, “κοινωνικός σχηματισμός”, “βάση”, “εποικοδόμημα”, “ιδεολογίες”, “τάξεις”, “πάλη των τάξεων” κλπ (βλ. Κυπριανίδης, 1991).

ολόκληρο σχεδόν το έργο του Marx φτάνοντας να ισχυριστεί ότι οι χεγκελιανές επιρροές ξεπεράστηκαν ολοκληρωτικά μόλις στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα* (1875) και στο τελευταίο οικονομικό κείμενο του Marx, το οποίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο *Μαργκινάλια στο «Εγχειρίδιο της Πολιτικής Οικονομίας» του Adolph Wagner* (1882). Έτσι, με βάση την καινούρια περιοδολόγηση, ο Πρόλογος στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) χαρακτηρίζεται ως «ακόμα βαθιά χεγκελιανός-εξελικτιστικός», τα *Grundrisse* (1857-1859) ως «βαθιά σημαδεμένα από τη σκέψη του Hegel», ενώ ακόμα και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* (1867), τον οποίο προλογίζει το κείμενο, «παραμένουν ακόμα ίχνη της χεγκελιανής επιρροής»! Ξεχωρίζοντας μάλιστα ρητά τη θεωρία του φετιχισμού ως το βασικό πρόβλημα, φτάνει στην παράδοξη προτροπή προς τους αναγνώστες του πρώτου τόμου να αφήσουν κατά την πρώτη ανάγνωση αυτού του τόμου εκτός μελέτης ολόκληρο το πρώτο μέρος με τίτλο «Εμπόρευμα και χρήμα» (το οποίο περιλαμβάνει την ανάλυση για την αξία και τα χρήμα) και να ξεκινήσουν κατευθείαν από το δεύτερο! Ιδιαίτερα γι' αυτό το πρώτο μέρος σημειώνει ότι ο Marx «ακολουθεί μία μέθοδο παρουσίασης της οποίας η δυσκολία απορρέει από τη χεγκελιανή προκατάληψη. Επιπλέον, ο Marx αναδιατύπωσε καμιά δεκαριά φορές αυτή την αρχή μέχρι να της δώσει την “οριστική” μορφή της – σαν να πάλευε με μία δυσκολία η οποία δεν περιοριζόταν στην παρουσίαση – και δικαιολογημένα» (Althusser, 1971)¹⁰⁵.

Θα συμφωνήσουμε με την ακόλουθη κριτική του Mandel στον Althusser σχετικά με το ζήτημα του πρώτου μέρους του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*:

«Γιατί ο Μαξ άρχισε το *Κεφάλαιο* με μία ανάλυση του εμπορεύματος, καθόλου ως “χεγκελιανός” αλλά ακριβώς ως μαρξιστής; Διότι, αντίθετα από τον Αλτουσέρ, δεν ήθελε να αναλύσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως κάτι στατικό, ως μία ακίνητη δομή, χωρισμένη από το παρελθόν και το μέλλον (...) Μόλις καταλαβαίνουμε το επιστημονικό σχέδιο του Μαξ, η αρχή του *Κεφαλαίου* παύει να είναι ένα απλό “χεγκελιανό φλερτ”, ή ακόμα χειρότερα μία παραχώρηση σε μία ιδεαλιστική αντίληψη της επιστήμης που “θεμελιώνει στον ίδιο τον εαυτό της την κατάλληλη αρχή της”, και γίνεται μία απάντηση στην ερώτηση: Από πού προέρχεται ο καπιταλισμός; Ποιες είναι οι θεμελιώδεις του αντιθέσεις; Το κεφάλαιο είναι η γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή (...) Η ανακάλυψη των μυστικών του εμπορεύματος μέσα στις παραγωγικές σχέσεις που το δημιούργησαν, σημαίνει την αποκάλυψη των θεμελιωδών αντιφάσεων του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Διότι αυτές οι αντιφάσεις βρίσκονται

105 Το συμπέρασμα ότι ο Marx επαναδιατύπωσε πολλές φορές το πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* θα υιοθετηθεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτούσιο από τη Νέα Ανάγνωση του Μαξ.

όλες σπερματικά μέσα στο ίδιο το εμπόρευμα» (Μαντέλ, Λεβί, Πουαρόν, χ.η.: 119-120).

Στο ίδιο κείμενο, ο Mandel σημειώνει ότι ως συνέπεια της λανθασμένης κατανόησης του πρώτου μέρους του πρώτου τόμου, ο Althusser παρερμηνεύει τη θεωρία της αξίας όταν στον Πρόλογο του 1971 γράφει ότι «Η εργασιακή θεωρία της αξίας του Marx (...) είναι κατανοητή, αλλά μόνο ως μία ειδική περίπτωση μίας θεωρίας την οποία οι Marx και Engels ονόμαζαν “νόμο της αξίας” ή νόμο της κατανομής της διαθέσιμης εργασίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους παραγωγής, μια κατανομή αναγκαία για την αναπαραγωγή των όρων της παραγωγής» (Althusser, 1971). Απέναντι σε αυτή τη φανερά λαθεμένη άποψη του Althusser, ο Mandel σημειώνει:

«Σε κανένα μέρος ο Μαρξ δεν αναφέρει ούτε έναν “νόμο της αξίας ως γενικευμένη θεωρία, εφαρμοζόμενη σε όλες τις κοινωνίες” (...) Μακριά από το να είναι η “συγκεκριμένη εφαρμογή” ενός “νόμου πιο γενικού” που ονομάζεται “νόμος της αξίας”, η θεωρία της αξίας-εργασίας¹⁰⁶ εξηγεί ακριβώς γιατί και πόσο αυτός ο “νόμος της αξίας” διαδέχεται “την άμεση οικονομία του χρόνου εργασίας” που είναι ο κανόνας των προ-εμπορευματικών κοινωνιών. Αλλά, για να μπορέσει να το παραδεχτεί αυτό, ο Αλτουσέρ θα έπρεπε να επανεισάγει την ιστορία μέσα στο *Κεφάλαιο*, αυτό που αρνείται επίμονα να κάνει» (Μαντέλ κ.α., χ.η.: 123-124)¹⁰⁷.

Η κριτική του Althusser στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* δεν περιορίζεται ωστόσο στο πρώτο μέρος του αλλά επεκτείνεται σε όλο το εύρος του. Έτσι σημειώνει:

«Ο Τόμος Ένα περιλαμβάνει περαιτέρω θεωρητικές δυσκολίες που συνδέονται με τις προηγούμενες ή με άλλα προβλήματα. Για παράδειγμα, η θεωρία της διάκρισης που πρέπει να εισαχθεί ανάμεσα στην αξία και την αξία χρήσης· για παράδειγμα, η θεωρία της κοινωνικά αναγκαίας ποσότητας εργασίας· για παράδειγμα, η θεωρία της απλής και σύνθετης εργασίας· για παράδειγμα, η θεωρία των κοινωνικών αναγκών, κλπ. Για παράδειγμα, η θεωρία της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Για παράδειγμα, η διάσημη θεωρία του “φετιχισμού” των εμπορευμάτων και η μετέπειτα γενίκευση της. Όλα αυτά τα ζητήματα –και πολλά ακόμα– αποτελούν πραγματικές, αντικειμενικές δυσκολίες

106 Σε αυτό το σημείο υπάρχει μία αδυναμία της μετάφρασης. Με τη φράση «θεωρία της αξίας-εργασία» εννοείται η εργασιακή θεωρία της αξίας.

107 Όσον αφορά την επίθεση του Althusser στον «ιστορικισμό» αξίζει να αναφέρουμε, πέρα από όσα ήδη έχουμε αναφέρει και στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας, ότι ο Marx στιγματίζει με σαφήνεια τις «ελλείψεις του αφηρημένα φυσικοεπιστημονικού υλισμού, που αποκλείει το ιστορικό προτσές» (Μαρξ, 2002: 387, π. 89).

για τις οποίες ο Τόμος Ένα δίνει είτε προσωρινές είτε μερικές λύσεις. Γιατί αυτή η έλλειψη πληρότητας;» (Althusser, 1971).

Η απάντηση που δίνει ο Althusser σε αυτό το ερώτημα είναι διττή. Από τη μία σωστά ισχυρίζεται ότι όταν ο Marx έγραφε τον πρώτο τόμο είχε επεξεργαστεί σε σημαντικό βαθμό και το περιεχόμενο των επόμενων, οι οποίοι ολοκληρώνουν την ανάλυση του πρώτου τόμου. Από την άλλη, όμως, ισχυρίζεται ότι αυτές οι δυσκολίες απορρέουν και από «τις επιρροές στη γλώσσα, ακόμα και στη σκέψη του Marx της επιρροής της σκέψης του Hegel» (Althusser, 1971). Αυτό καθιστά αναγκαία την «ανακατασκευή της μαρξικής θεωρίας».

4.3. Η «συμπτωματική» ανάγνωση και η «ανακατασκευή» του Κεφαλαίου

Ιδιαίτερη σημασία έχει η εκτίμηση του Althusser ότι ο Marx δεν είχε συνειδητοποιήσει την επανάσταση που είχε συντελέσει¹⁰⁸. Κάνει λόγο μάλιστα για «ημιτελή θεωρητική κρίση του Μαξ για τον ίδιο τον εαυτό του», διαπίστωση που τη στηρίζει στο ότι «Παραμένει επιφανειακή και διφορούμενη» η κριτική του στην κλασική πολιτική οικονομία στην οποία προσάπτει «ανιστορική, διαιωνιστική, παγιωτική και αφηρημένη αντίληψη για τις οικονομικές κατηγορίες του καπιταλισμού» (Αλτουσέρ, 2003: 304). Εδώ έρχεται και η ανάγκη της «συμπτωματικής» ανάγνωσης του Marx, η οποία πάει πέρα από το ίδιο το γράμμα του έργου του, «φανερώνει το αφανές στο κείμενο» (Αλτουσέρ, 2003: 35), αναδεικνύει «ό,τι δεν μπορεί ακόμη να έχει παρά υπαινικτική και πρακτική μορφή ύπαρξης» (Αλτουσέρ, 2003: 41) και προσπαθεί να το ανακατασκευάσει στη βάση της νέας προβληματικής που ασυνείδητα έχει ανοίξει ο Marx¹⁰⁹.

Αυτό όμως απαιτεί όχι μόνο ανίχνευση αλλά και ενεργητική παρέμβαση στο έργο του Marx. Όπως αναφέρει ο Althusser: «Χρειάζεται λοιπόν να παραγάγουμε, με όλη τη σημασία της λέξης, που φαίνεται να σημαίνει: να

108 Ο Althusser σημειώνει ότι «δεν υπάρχει τίποτε το ακατανόητο στο παράδοξο γεγονός ότι ο Μαξ αντιμετωπίζει την πρωτότυπη μέθοδο της ανάλυσής του ως προϋπάρχουσα την ίδια στιγμή που την εφευρίσκει. Το ίδιο ισχύει για την άποψή του ότι τη δανείζεται από τον Χέγκελ, τη στιγμή που κόβει τους δεσμούς του με εκείνον» (Αλτουσέρ, 2003: 70).

109 Στο Γλωσσάρι του έργου *Για τον Μαξ* αναφέρεται για την «συμπτωματική ανάλυση»: «δε φτάνει όμως ούτε μία επιφανειακή ανάγνωση, πού συνενώνει γραμματικές αναφορές, ούτε μία χεγκελιανή ανάγνωση, πού μειώνει την ουσία ενός κόρπους αφαιρώντας τον “αληθινό πυρήνα από το φενακισμένο περίβλημα”. Μόνο μία συμπτωματική ανάγνωση (lecture symptomale — βλ. προβληματική) πού συγκροτεί την προβληματική, την ασυνειδησία τού κειμένου, είναι ανάγνωση του μαρξικού έργου που θα μας επιτρέψει να φτάσουμε σέ μία επιστημολογική τομή πού κάνει δυνατό τον Ιστορικό υλισμό σαν επιστήμη (Αλτουσέρ, 1978: 249).

καταστήσουμε φανερό αυτό που βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση, ενώ στην πραγματικότητα σημαίνει να μετασχηματίσουμε (ώστε να δώσουμε σε μια προϋπάρχουσα πρώτη ύλη τη μορφή ενός αντικειμένου προσαρμοσμένου σε ένα σκοπό) αυτό που, κατά μία έννοια, *υπάρχει κιόλας*» (Αλτουσέρ, 2003: 44-5). Αντίστοιχα σημειώνει:

«Στον πραγματικό λόγο του *Κεφαλαίου*, αυτές οι λέξεις είναι κυριολεκτικά φορείς του ενίοτε ημισιωπηρού αποδεικτικού του λόγου. Ίσως καταφέραμε να αποκαταστήσουμε σε ορισμένα λεπτά σημεία, ακόμα και ενάντια στο μαρξικό γράμμα, τη συνέχεια και την ιδιαίτερη λογική αυτού του σιωπηρού λόγου. Ίσως μπορέσαμε να εντοπίσουμε και να γεμίσουμε αυτά τα κενά. Ίσως επιτύχουμε να αντικαταστήσουμε ορισμένες από τις διστακτικές ακόμα λέξεις με αυστηρότερους όρους» (Αλτουσέρ, 2003: 69).

Στο πλαίσιο των παραπάνω, ο Althusser κατανοεί –σε συμφωνία με τη χεγκελιανή συνιστώσα του Δυτικού Μαρξισμού -τη διαλεκτική ως γνωσιοθεωρία. Πιο συγκεκριμένα, ο Althusser κατανοούσε τη γνώση ως παραγωγή από το ίδιο το υποκείμενο και όχι ως αντικατοπτρισμό της άμεσης θέασης, όχι ως ανακάλυψη της ουσίας ενός αντικειμένου μέσω της αφαίρεσης κατά την άμεση επαφή με το αντικείμενο της γνώσης (Αλτουσέρ, 2003: 28-9). Γι' αυτό υπεράσπιζε τη «θεωρία της θεωρητικής παραγωγής», η οποία θεωρούσε ότι λαμβάνει χώρα αποκλειστικά εντός της σκέψης (Αλτουσέρ, 2003: 57) χωρίς να έρχεται ποτέ σε άμεση επαφή με το αντικείμενο της γνώσης: «η επιστήμη μπορεί να θέτει προβλήματα μονάχα στο έδαφος και στον ορίζοντα μιας ορισμένης θεωρητικής δομής, δηλαδή της προβληματικής της, η οποία αποτελεί την απόλυτα προσδιορισμένη συνθήκη εφικτότητας και επομένως τον απόλυτο καθορισμό των μορφών τοποθέτησης κάθε προβλήματος σε μια συγκεκριμένη στιγμή της επιστήμης» (Αλτουσέρ, 2003: 30).

Στη βάση αυτή σημειώνει ότι αυτό που πολλές φορές κατανοείται από τον Marx ως οι ελλείψεις της (κλασικής) πολιτικής οικονομίας δεν είναι «ένα προϋπάρχον αντικείμενο, που [η (κλασική) πολιτική οικονομία – Χ.Μ.] θα μπορούσε να το δει αλλά δεν το είδε. Είναι ένα αντικείμενο που το παράγει αυτή με το γνωστικό της εγχείρημα και δεν υπήρχε πριν από αυτή- για την ακρίβεια, εκείνο που δεν βλέπει είναι αυτή η ίδια η παραγωγή, αυτό το ίδιο το αντικείμενο» (Αλτουσέρ, 2003: 29). Για να ιδωθεί αυτό που θέλει ο Marx να αναδείξει, χρειάζονται άλλα ερωτήματα, άλλο θεωρητικό έδαφος, με λίγα λόγια μια νέα προβληματική που θεμελιώνεται από τον Marx.

Άμεση απόρροια των παραπάνω είναι το γεγονός ότι η επιβεβαίωση της ορθότητας της γνώσης δεν απορρέει από το εξωτερικό περιβάλλον αλλά από παράγοντες εσωτερικούς της γνώσης! Η θεωρητική-επιστημονική πρακτική είναι διακριτή όχι μόνο από την ιδεολογική πρακτική (της οποίας θεωρείται

ξεπέρασμα) αλλά και από την πολιτική και οικονομική πρακτική. Με άλλα λόγια, δεν χρειάζεται ο εμπειρικός έλεγχος της γνώσης αφού κάθε επιστήμη διαθέτει εσωτερικούς τρόπους απόδειξης:

«Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τα αποτελέσματα κάθε επιστήμης: τουλάχιστον οι πλέον αναπτυγμένες, στις περιοχές της γνώσης που ελέγχουν ικανοποιητικά, προσφέρουν οι ίδιες το κριτήριο της επιστημονικότητας των γνώσεων τους και μάλιστα το κριτήριο αυτό ταυτίζεται πλήρως με τις αυστηρές μορφές άσκησης κάθε επιστημονικής πρακτικής» (Αλτουσέρ, 2003: 82).

Έτσι, ενώ ο Althusser επιχείρησε να πολεμήσει τον εμπειρισμό και τον ιδεαλισμό του «χεγκελιανού μαρξισμού», υπέκυψε και ο ίδιος στον ιδεαλισμό μέσω της υιοθέτησης μίας γνωσιοθεωρίας, η οποία είναι μπλεγμένη σε ένα αυτό-επιβεβαιωτικό εννοιολογικό κύκλωμα, το οποίο –παρόλο που δηλώνει ως στόχευση του την ερμηνεία της πραγματικότητας- παύει να επιδρά με αυτήν. Από εδώ απορρέει και η υποτίμηση της σημασίας της αναγκαιότητας διερεύνησης της ισχύος των μαρξικών νόμων, η οποία εμπεριέχει εξορισμού την επαφή με την αντικειμενική πραγματικότητα.

4.4. Η εξάλειψη του «υποκειμένου»

Ιδεαλιστικό χαρακτήρα έχει και η –και πάλι σύμφωνη με την Κριτική Θεωρία- άρνηση του κοσμοθεωρητικού χαρακτήρα του μαρξισμού και η αποκοπή του ομφάλιου λώρου που τον συνδέει με την εργατική τάξη και την πάλη της. Ο Althusser υποστηρίζει ότι μια τέτοια αντίληψη του μαρξισμού τον μετατρέπει σε ιδεολογία και μειώνει το χαρακτήρα του ως αντικειμενική επιστήμη. Για να ανατραπεί αυτή η κατάσταση και να μετατραπεί και πάλι ο μαρξισμός από ιδεολογία σε επιστήμη, πρέπει να απορρίψει την ιδέα μίας αναλλοίωτης «ουσίας του ανθρώπου», η οποία θα επανακατακτηθεί στο σοσιαλισμό. Με δεδομένο ότι αυτή η ουσία δεν υπάρχει, η «δομή» και οι «κοινωνικές σχέσεις» έχουν προτεραιότητα έναντι της ατομικής συνείδησης. Στην καπιταλιστική κοινωνία, οι κοινωνικές σχέσεις συγκροτούνται ανάμεσα αλλά και στο εσωτερικό διάφορων δομών, για τις οποίες τα άτομα δεν παίζουν κανένα ρόλο αλλά αντίθετα αποτελούν τα στηρίγματα και τις συνέπειες τους.

Εδώ δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Löwy ο οποίος κατηγορεί τον Althusser και τους θεωρητικούς που υιοθετούν τις απόψεις του ότι διαστρεβλώνουν τη θέση του Marx, σύμφωνα με την οποία τα πρόσωπα στον καπιταλισμό *φορούν* οικονομικές προσωπίδες ως προσωποποιήσεις οικονομικών σχέσεων, μετατρέποντας την στην άποψη ότι τα πρόσωπα *είναι* προσωπίδες αποκρύβοντας τη διάκριση ανάμεσα στην προσωπίδα και σε αυτό που κρύβεται πίσω από την προσωπίδα. Είναι σαφές ότι εδώ ο Althusser πέφτει στο ακριβώς

αντίθετο λάθος από αυτό του χεγκελιανού μαρξισμού, στο λάθος της εξαφάνισης του ανθρώπου ως υποκειμένου. Άμεση συνέπεια είναι -σε αντίθεση π.χ. με τον Λούκατς- ότι ο «αντιανθρωπισμός» του Αλτουσέρ υποστήριζε, σε άρρητη συμφωνία με τη Σχολή της Φρανκφούρτης, ότι η ιστορία είναι ένα προτσές χωρίς υποκείμενο, στην ουσία χωρίς επανάσταση.

Όσον αφορά τη σχέση βάσης-εποικοδομήματος, ο Althusser την προσεγγίζει στη βάση της αντίληψης του περί της πολλαπλής αιτιότητας, την οποία ονομάζει «επικαθορισμό». Σε αυτή τη βάση, σημειώνει ότι ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν έχει κάποια καθορισμένη ουσία αλλά αποτελεί μία σύνθετη διαπλοκή μίας σειράς πρακτικών στις οποίες μπορεί η οικονομική να είναι σε τελευταία ανάλυση η καθοριστική αλλά και οι υπόλοιπες «υπερδομές» έχουν τη δική τους ζωή, αλληλεπίδραση και μπορεί να έρθουν σε συγκεκριμένες περιστάσεις στο προσκήνιο ως κυρίαρχες. Εδώ βρίσκεται και η διάκριση του Althusser ανάμεσα στη βασική και τις κυρίαρχες αντιθέσεις του καπιταλισμού (Αλτουσέρ, 1978: 111-113)¹¹⁰. Στη βάση αυτή, ερμηνεύει ως εξής την «σε τελευταία ανάλυση» κυριαρχία της οικονομίας: «Η οικονομική βάση “καθορίζει” (“σε τελευταία ανάλυση”) ποιο στοιχείο θα δεσπόζει σ’ ένα κοινωνικό σχηματισμό». Γι’ αυτό χαρακτηρίζει το «μαρξιστικό όλον» ως μία «δομή με δεσπόζουσα» (Αλτουσέρ, 1978: 252).

Η επιρροή της ανάλυσης του Althusser στη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ ήταν καθοριστική. Αποτέλεσε στην ουσία τη «μαμή» που έβγαλε τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ μέσα από τη μήτρα της Σχολής της Φρανκφούρτης. Στο επόμενο κεφάλαιο θα δούμε πώς ακριβώς έγινε αυτό αλλά και ποιο είναι το τελικό θεωρητικό καταστάλαγμα της Νέας Ανάγνωσης.

110 Η γενικότερη ανάλυση του Althusser τόσο για την αντίφαση και τον επικαθορισμό όσο και για τη διάκριση ανάμεσα σε βασική και κυρίαρχη αντίθεση είναι σε άμεση αλληλεξάρτηση με τις αντίστοιχες αναλύσεις του Mao Zedong. Πρόκειται για αναλύσεις, οι οποίες, πέραν των θεωρητικών αδυναμιών τους, είχαν και αρνητικές συνέπειες στη στρατηγική του κομμουνιστικού κινήματος γιατί συνέβαλαν στην άμβλυνση της ανάδειξης της βασικής αντίθεσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και τη μισθωτή εργασία και συνεπώς στην άμβλυνση του αντικαπιταλιστικού προσανατολισμού της πάλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η «ΝΕΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ»: «Ο ΜΑΡΧ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΝΓΕΛΣ ΚΑΙ Ο ΜΑΡΧ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΡΧ»

5.1. Εισαγωγή

Ο παραπάνω υπότιτλος –ο οποίος αποτελεί και τον τίτλο ενός υποκεφαλαίου σε ένα από τα βασικά ιστοριογραφικά βιβλία της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ (Elbe, 2010: 184)- είναι εξαιρετικά εύστοχος όσον αφορά την αντίληψη του συγκεκριμένου θεωρητικού ρεύματος για τους θεμελιωτές του μαρξισμού. Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ κληρονόμησε από το Δυτικό Μαρξισμό τόσο την αντίθεση ανάμεσα στον Marx και τον Engels όσο και την αντίθεση ανάμεσα στον Marx και τον ... Marx! Αυτή, όμως, τράβηξε με τη σειρά της και τις δύο αυτές «αντιθέσεις» στα λογικά τους άκρα, τους προσέδωσε μία ακόμα πιο κάθετη μορφή ενώ συγκεκριμενοποιώντας την στο πεδίο της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης εστίασε αντικειμενικά πολύ περισσότερο στη δεύτερη από αυτές.

Μιλώντας μεταφορικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ γεννήθηκε ως θεωρητικό «τέκνο» του «φλερτ» της Κριτικής Θεωρίας με τον αλτουσεριανό στρουκτουραλισμό. Όπως σημειώνουν και οι ίδιοι οι θεωρητικοί της, άλλωστε, για τους εαυτούς τους: «προέρχονται π.χ. τόσο από στρουκτουραλιστικές όσο και από προσανατολισμένες στον Hegel ή αναλυτικές αφητηρίες» (Elbe, 2010: 31). Ο χρόνος αυτής της «γέννας» είναι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και ο τόπος της η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και πιο συγκεκριμένα η Φρανκφούρτη και δευτερευόντως το Δυτικό Βερολίνο, πόλεις που το 1968 διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στο φούντωμα του φοιτητικού κινήματος, του οποίου οι βασικές θεωρητικές αναφορές ήταν οι Lukács, Korsch και Marcuse¹¹¹.

5.2. Ο αυτοπροσδιορισμός της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ

Ο Ingo Elbe, βασικός θεωρητικός της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, μας μεταφέρει τον τρόπο με τον οποίο η ίδια κατανοεί τη θέση της στη μαρξιστική σκέψη. Βασικό «εργαλείο» του για την ανάδειξη του στίγματος της είναι η

111 Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι εκπρόσωποι της σοσιαλδημοκρατικής φοιτητικής οργάνωσης SDS είχαν ζητήσει προσωπική συνάντηση με τον Lukács. Αντίστοιχη συνάντηση φοιτητών είχε πραγματοποιηθεί και με τον Marcuse το καλοκαίρι του 1967 στο Freie Universität του Βερολίνου (Hoff, 2009: 36, n. 27).

διάκριση ανάμεσα στον Marx, το «Μαρξισμό» και τους «Μαρξισμούς» (Elbe, 2010: 12). Η σκέψη του Marx διαχωρίζεται από τον «Μαρξισμό», ο οποίος κατανοείται ως εκείνο το σύστημα σκέψης που διαμορφώθηκε αρχικά από τον Engels και στη συνέχεια από τους θεωρητικούς της II και της III Διεθνούς και γι' αυτό χαρακτηρίζεται και ως Ενγκελσιανισμός (Elbe, 2010: 14). Οι θεωρητικές αδυναμίες αυτού του ρεύματος οδήγησαν σύμφωνα με τον Elbe σε δύο βασικές κατηγορίες μαρξισμών, αρχικά στον Δυτικό Μαρξισμό και στη συνέχεια, ως ανάπτυξη του τελευταίου, στη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ.

Έτσι, η πρώτη μεγάλη απομάκρυνση από τη σκέψη του Marx χρεώνεται στον Engels. Ποιες είναι όμως οι κατηγορίες που προσάπτει ο Elbe και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ στον «Μαρξισμό», δηλαδή στον κατ' αυτήν Ενγκελσιανισμό;

Καταρχάς ο Engels κατηγορείται για την «οντολογικοποίηση» του Μαρξισμού μέσω της μετατροπής του σε «επιστήμη της καθολικής αλληλοσύνδεσης» (Ένγκελς, 2014: 1). Από εδώ, ισχυρίζεται ο Elbe, απορρέει και η λανθασμένη αναλογικοποίηση που κάνει ο Engels ανάμεσα στις ιστορικο-κοινωνικές διαδικασίες και τα φυσικά φαινόμενα, στην οποία οφείλεται και η απουσία της πραγμάτευσης της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου κατά τη συζήτηση της διαλεκτικής (Elbe, 2010: 15).

Φυσικά, ο Engels δεν προχωρά σε κανενός είδους «αναλογικοποίηση», κάτι που θα σήμαινε την αναγωγή όλων των πολυποίκιλων και διαφορετικής συνθετότητας μορφών κίνησης της ύλης σε μία, αλλά από τη μία διακρίνει και εντοπίζει τις διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις μορφές κίνησης της ύλης και από την άλλη αναδεικνύει την ενότητα τους, την ενότητα του κόσμου η οποία συνίσταται ακριβώς στην υλικότητα του. Οι αναφορές στην «αναλογικοποίηση» και στην έλλειψη μελέτης της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου προσπαθούν να καμουφλάρουν την απόρριψη από τον Elbe της ενότητας και της υλικότητας του κόσμου. Αυτό αποτυπώνεται και στον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμενοποιεί το κατηγορητήριο ενάντια στον Engels, ξεχωρίζοντας τρεις τρόπους με τους οποίους αυτός «στενεύει, ακόμα και διαστρεβλώνει τρία θεμελιώδη θέματα που σχετίζονται με τη φιλοσοφία της πράξης του Marx» (Elbe, 2010: 15).

Η πρώτη κατηγορία είναι πως ο Engels δεν βλέπει ότι ιστορικο-πρακτικό χαρακτήρα (ή ιστορικο-πρακτική «διαμεσολάβηση») δεν έχει μόνο το αντικείμενο της γνώσης αλλά και η ίδια η θεώρηση (Anschauung) του καθώς και ότι η φύση δεν μπορεί να εξεταστεί καθ' αυτή χωρίς τη μελέτη αυτής της διαμεσολάβησης (Elbe, 2010: 15). Είναι σε αυτή τη βάση που στοχοποιείται η διατύπωση του Engels, σύμφωνα με την οποία «η υλιστική αντίληψη για τη φύση δεν σημαίνει τίποτα άλλο, από μία απλή κατανόηση της φύσης τέτοιας που είναι χωρίς ξένη προσθήκη» (Ένγκελς, 2014: 177).

Καταρχάς, είναι αυτονόητο ότι η φύση έχει ιστορία και μάλιστα πολύ μεγαλύτερη από τον άνθρωπο, την «πρακτική» του και την κοινωνία του που «ξεπήδησαν» από τον φυσικό κόσμο μόνο σε ένα πολύ ψηλό σημείο ανάπτυξης του τελευταίου. Η φύση υπήρχε πριν την ανθρώπινη κοινωνία και θα υπάρχει και μετά από αυτήν ενώ και ο ίδιος ο άνθρωπος αποτελεί ένα προϊόν της, η ενεργητικότητα του οποίου μεταβάλλει φυσικά, σε σημαντικό βαθμό, και την ίδια τη φύση. Έτσι, οι νομοτέλειες που διέπουν την πολύμορφη κίνηση της φύσης δεν καθορίζονται καταρχάς από την ανθρώπινη παρέμβαση, το αντίθετο αυτές καθορίζουν τα όρια δράσης αυτής της παρέμβασης, η οποία «απελευθερώνεται», με την έννοια που χρησιμοποιούσε την έννοια «ελευθερία» ο Engels, μόνο στο βαθμό που γνωρίζει αυτές τις νομοτέλειες και προσαρμόζει τη δράση του, την «πρακτική» του σε αυτές. Συνεπώς πράγματι πρέπει αυτές οι νομοτέλειες να εξεταστούν καταρχάς «χωρίς ξένη προσθήκη», διατύπωση που καθόλου δεν υποτιμά την αντεπίδραση του ανθρώπου στη φύση. Επίσης, δεν είναι σωστό ότι ο Engels δεν βλέπει τον «ιστορικο-πρακτικό» χαρακτήρα της ανθρώπινης αντίληψης. Το ακριβώς αντίθετο αναδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο ο Engels καταπολεμά τη νατουραλιστική αντίληψη της ιστορίας:

«Οι φυσικές επιστήμες όπως και η φιλοσοφία, αγνόησαν απόλυτα μέχρι σήμερα την επίδραση της ανθρώπινης δραστηριότητας πάνω στη σκέψη. Και οι δύο γνωρίζουν από τη μια μεριά μόνο τη φύση κι από την άλλη τη σκέψη. Κι όμως το πιο ουσιαστικό και άμεσο θεμέλιο της ανθρώπινης σκέψης, είναι ακριβώς ο μετασχηματισμός της φύσης από τον άνθρωπο κι όχι μονάχα η φύση σαν τέτοια και η νόηση του ανθρώπου αναπτύχθηκε στο βαθμό που έμαθε να μεταμορφώνει τη φύση» (Ένγκελς, 2014: 209).

Η δεύτερη κατηγορία που εξακοντίζει ο Elbe ενάντια στον Engels είναι ότι μετέτρεψε την έννοια της *Naturwüchsigkeit*¹¹² από αρνητική (δηλαδή από τη διαπίστωση της έλλειψης συνειδητότητας των συμμετεχόντων στην καπιταλιστική οικονομία) σε θετική (δηλαδή στην συνειδητή αξιοποίηση των νόμων κίνησης του κόσμου) (Elbe, 2010: 15-16). Ούτε ο Marx ούτε ο Engels διαχώρισαν ποτέ την «αρνητική» από τη «θετική» πλευρά της *Naturwüchsigkeit*, δηλαδή της αναγκαιότητας, όπως κάνει ο Elbe. Και η έννοια «κόμβος» που συνδέει διαλεκτικά αυτές τις δύο πλευρές είναι η έννοια «ελευθερία». Στο βαθμό που ο άνθρωπος γνωρίζει τις αντικειμενικές και ανεξάρτητες από αυτόν νομοτέλειες της οικονομίας και της κοινωνίας, δηλαδή στο βαθμό που χάνει αυτή την «έλλειψη

112 Αυτή η λέξη και τα παράγωγα της εμφανίζονται πολλές δεκάδες φορές στο *Κεφάλαιο* και ιδιαίτερα στον πρώτο τόμο. Η μετάφραση της στα ελληνικά δεν είναι εύκολη. Σημαίνει την ανάπτυξη μία διαδικασίας ή ενός φαινομένου με όρους φυσικής αναγκαιότητας. Το παράγωγο επίθετο της λέξης μεταφράζεται από τον Μαυρομάτη στον πρώτο τόμο ως «αυθόρμητο», «αυτοφύες», «φυσικό» κλπ.

συνειδητότητας», στον ίδιο βαθμό «απελευθερώνεται» από την άγνοια τους και τις αξιοποιεί στη συνειδητή, ενεργητική δράση για την κοινωνική αλλαγή. Πίσω από αυτές τις αντιλήψεις της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ βρίσκεται η ίδια η απόρριψη της αντικειμενικότητας των κοινωνικών νόμων, η ίδια η άρνηση της ύπαρξης νομοτελειών στην κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης. Ωστόσο, οφείλουμε να συμπληρώσουμε ότι η –κατά Elbe- «θετική» έννοια της *Naturwüchsigkeit*, δηλαδή η ύπαρξη φυσικών και κοινωνικών νόμων που πρέπει να γνωρίζει και να αξιοποιεί ο άνθρωπος, βρίσκονται στην καρδιά της σκέψης του ίδιου του Μαρξ με πιο χαρακτηριστικά, ίσως αποσπάσματα αυτά που βρίσκονται στο 24^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου («Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»)¹¹³.

Η τρίτη κατηγορία συνίσταται στο ότι ο Engels μειώνει την έννοια της πράξης στη φυσικοεπιστημονική-πειραματική δραστηριότητα. Εδώ δεν χρειάζεται καν να αναζητήσουμε τα αποσπάσματα του Engels που αναιρούν αυτή τη θέση αφού μας τα δίνει ο ίδιος ο Elbe σημειώνοντας φυσικά ταυτόχρονα ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία αποτελούν «αμφιταλαντεύσεις και πρακτικο-φιλοσοφικά στοιχεία» στον Engels που δεν χαρακτηρίζουν το σύνολο του έργου του¹¹⁴. Τόσο αυτές οι αναφορές του Elbe όσο και το σύνολο του έργου του αποδεικνύουν ότι ο Engels από τη μία τονίζει –ορθώς κατά τη γνώμη μας- τη φυσικοεπιστημονική-πειραματική δραστηριότητα ως πρακτική εφαρμογή και συνεπώς απόδειξη της ορθότητας της υλιστικής-διαλεκτικής θεωρίας για τις μη-κοινωνικές μορφές κίνησης της ύλης την ίδια στιγμή που από την άλλη καθόλου δεν περιορίζεται σε αυτήν όσον αφορά την κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης και συνεπώς σε καμία περίπτωση δεν προβάλλει μία «μηχανιστική και φαταλιστική αντίληψη του ιστορικού υλισμού» (Elbe, 2010: 16). Ακριβώς λόγω του, σε μεγάλο βαθμό, ιδεαλιστικού χαρακτήρα των αντιλήψεων της, η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ κατανοεί ως «φαταλισμό» την αναγνώριση κοινωνικών νομοτελειών και ως «πρακτικο-φιλοσοφική» απόκλιση από αυτόν τον «φαταλισμό» τη συνειδητή αξιοποίηση αυτών των νομοτελειών στην πάλη για την κοινωνική αλλαγή.

Είναι σαφές ότι ο Engels αναδεικνύει τόσο τους κοινούς –για όλες τις μορφές κίνησης της ύλης- διαλεκτικούς νόμους που απορρέουν από την ενότητα και υλικότητα του κόσμου όσο και τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες που ανακύπτουν ανάμεσα στις μη-κοινωνικές μορφές και την κοινωνική μορφή

113 Σε αυτό ο Μαρξ αξιοποιεί και τον διαλεκτικό νόμο της άρνησης της άρνησης (τον οποίο αρνείται ρητά η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ) για να δείξει την αναγκαιότητα της αντικατάστασης του καπιταλισμού από τον κομμουνισμό ως τάση της ίδιας της κοινωνικής εξέλιξης, δηλαδή ως κοινωνική νομοτέλεια (Μαρξ, 2002: 787-788).

114 Αυτά τα αποσπάσματα που παραθέτει ο Elbe είναι τα εξής: Ένγκελς, 2007: 49, 2006: 437 και Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 412-414, 414-425, 471-5.

κίνησης της ύλης. Εδώ εδράζεται, άλλωστε, και ο προσδιορισμός «ιστορικός υλισμός» ως η ιδιαίτερη έκφραση του διαλεκτικού υλισμού στην κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης.

Στο έδαφος των παραπάνω αντιλήψεων της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, η αποδοχή των κοινωνικών νόμων και ο προσδιορισμός της εργατικής τάξης ως φορέα της κοινωνικής αλλαγής χαρακτηρίζεται ως «χυδαίος εξελικτισμός», «ντετερμινιστική έννοια της ανάπτυξης» και «επαναστατική μεταφυσική μίας θεόσταλτης αποστολής του προλεταριάτου», «ιστορική μεταφυσική με σοσιαλιστικό πρόσημο», «φетиχισμός των νομοτελειών». Σε μία υποσημείωση, ο συγγραφέας φτάνει μάλιστα στο σημείο να γράψει ότι «Η αποδοχή του μαρξισμού ως προλεταριακής ιδεολογίας αντιφάσκει με τη θέση του Lenin, σύμφωνα με την οποία η εργατική τάξη αναπτύσσει αυθόρμητα μόνο μία συμβατή με το σύστημα, συνδικαλιστική συνείδηση» (Elbe, 2010: 16-7).

Σε αυτή την κρίση του Elbe διαφαίνεται μία ανεπαρκής μελέτη της ανάλυσης τόσο του Lenin (και του ίδιου του έργου του *Τι να κάνουμε*; το οποίο παρατίθεται ως απόδειξη του επιχειρήματος) όσο και της σχετικής αντίληψης των Marx και Engels. Αυτοί οι τελευταίοι από πολύ νωρίς έφτασαν από κοινού στο συμπέρασμα –το οποίο αποδέχεται πλήρως ο Lenin– ότι η κυρίαρχη οικονομικά τάξη είναι και ιδεολογικά κυρίαρχη και συνεπώς ότι αυθόρμητα μπορούν να αναπτύσσονται στην εργατική τάξη μόνο αντίστοιχες μορφές συνείδησης. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Elbe και τη Νέα Ανάγνωση, ο Lenin, όπως και οι Marx και Engels, πίστευαν ακράδαντα τόσο στην ύπαρξη κοινωνικών νομοτελειών όσο και στην εργατική τάξη ως φορέα της επαναστατικής αλλαγής. Γι' αυτό ακριβώς και θεωρούσαν ότι ο μαρξισμός αποτελεί την ιδεολογία, την κοσμοθεωρία της εργατικής τάξης με την έννοια ότι εκφράζει αντικειμενικά –και ανεξάρτητα από τις εκάστοτε πεποιθήσεις της– τα συμφέροντα τους και ότι αντικειμενικά μετατρέπεται σε όπλο των πρωτοπόρων εργαζομένων στην πάλη τους απέναντι στο κεφάλαιο. Άλλωστε, ακριβώς επειδή η εργατική τάξη δεν αναπτύσσει «αυθόρμητα» κομμουνιστική συνείδηση, γι' αυτό απαιτείται η –μετά βδελυγμίας απορριφθείσα από τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ– πολιτική και ιδεολογική οργάνωση της πρωτοπορίας της (είτε τα Σοσιαλδημοκρατικά Κόμματα και οι Α' και Β' Διεθνείς την εποχή των Marx και Engels είτε τα Κ.Κ. και η Γ' Διεθνής την εποχή του Lenin) έτσι ώστε να εισάγει αυτή τη θεωρία στο κίνημα της «πατώντας» πάνω στις υποδοχές που αντικειμενικά δημιουργούν οι όροι ζωής, εργασίας και πάλης της. Πέρα από τη θεωρία, όμως, νομίζουμε ότι δεν μπορεί να έχει καμία τύχη μία απόδοση στον Lenin φαναλιστικών αντιλήψεων υποτίμησης της σημασίας της επαναστατικής πράξης ενώ αντίθετα μία τέτοια απόδοση μπορεί να γίνει χωρίς καμία διαμαρτυρία εκ μέρους τους για την

πολιτική στάση των θεωρητικών της Σχολής της Φρανκφούρτης και της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Σοβαρή διαστρέβλωση υφίσταται στα χέρια του Elbe και η γνωσιοθεωρία τόσο του Engels όσο και του Lenin. Επειδή η άμεση αντιπαράθεση με την ύπαρξη της αντικειμενικής διαλεκτικής και της υποκειμενικής διαλεκτικής ως έκφρασης της θα δημιουργούσε ξεκάθαρες ιδεαλιστικές υπόνοιες, ο Elbe οδηγείται στη διαστρέβλωση της θεωρίας της αντανάκλασης του «Μαρξισμού» φορτώνοντας της με τη βία την άποψη ότι η υποκειμενική διαλεκτική αποτελεί μία *παθητική* απεικόνιση της αντικειμενικής διαλεκτικής (Elbe, 2010: 15). Ήδη έχουμε αποδείξει ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει ούτε στον Engels ούτε στον Lenin, οι οποίοι υποστήριζαν ένθερμα ότι μόνο μέσω της ενεργητικής παρέμβασης του ανθρώπου στην πραγματικότητα και της πάλης για την αλλαγή της σε όλα τα επίπεδα, καταρχάς μέσω της εργασίας, μπορεί να γίνει η αντανάκλαση των νομοτελειών αυτής της πραγματικότητας στον ανθρώπινο νου ενώ τόνιζαν και το κριτήριο της πράξης ως κριτήριο της ορθότητας όλων των θεωριών¹¹⁵.

Αφότου ξεκαθαρίσει ότι ο πυρήνας της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ συνίσταται στην κριτική του ιστορικοιστικού και εμπειριστικού τρόπου ανάγνωσης της μαρξικής ανάλυσης για τη μορφή της καπιταλιστικής κοινωνικοποίησης και αφότου τονίσει την ανάγκη ανακατασκευής της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (και τα δύο θα αναλυθούν στη συνέχεια), ο Elbe προσδιορίζει το θεωρητικό στίγμα της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ μέσω μίας «τριπλής απομάκρυνσης από κεντρικούς τόπους του παραδοσιακού μαρξισμού». Πιο συγκεκριμένα:

«Μία απομάκρυνση από τον ουσιοκρατισμό στη θεωρία της αξίας, μία απομάκρυνση από τις εργαλειακές-χειραγωγητικές θεωρητικές αντιλήψεις για το κράτος καθώς και μία απομάκρυνση από επικεντρωμένες στο εργατικό κίνημα και “εργατο-οντολογικές” ή ακόμα και γενικά επαναστατικο-θεωρητικές ερμηνείες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας» (Elbe, 2010: 32).

Δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Wendt (2018), ο οποίος σχολιάζει ως εξής το παραπάνω απόσπασμα:

«Αν μεταφράσουμε από τη νεομαρξιστική αργκό του Έλμπε στα γερμανικά, τότε καταλαβαίνουμε ότι η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αποτελεί απομάκρυνση, πρώτον, από την εργασιακή θεωρία της αξίας, δεύτερον, από την αντίληψη ότι τα κράτη είναι ταξικά κράτη, κατά συνέπεια το αστικό κράτος είναι

115 Φυσικά, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στο τι σημαίνει το κριτήριο της πράξης για τις μη-κοινωνικές επιστήμες και για την κοινωνική μορφή κίνησης της ύλης. Ωστόσο, το κριτήριο αυτό ισχύει για όλες τις θεωρίες, αλλιώς περνάμε στην ιδεαλιστική γνωσιοθεωρία και σε κριτήρια της γνώσης που είναι εσωτερικά αυτής της γνώσης, η οποία, όπως έχουμε ήδη δείξει, επηρεάζει καθοριστικά τον Δυτικό Μαρξισμό.

το κράτος της αστικής τάξης και τρίτον, από το εργατικό κίνημα ή ακόμα και γενικά από την επιστημονικά θεμελιωμένη επαναστατική προοπτική. Αν αυτός είναι ο νέος Μαρξ, τότε εγώ προτιμώ τον παλιό» (Wendt, 2018).

Κατά την ανάγνωση αυτού του υποκεφαλαίου της εργασίας ίσως αναπτύχθηκε μία αίσθηση αντίφασης ανάμεσα στον τίτλο της «Ο Αυτοπροσδιορισμός της “Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ”» και στο περιεχόμενο της, το οποίο περισσότερο στάθηκε στο «τι δεν είναι» παρά στο «τι είναι» η Νέα Ανάγνωση. Αυτή η αντίφαση προκύπτει από το γεγονός ότι η ίδια η Νέα Ανάγνωση, όπως και συνολικά η Σχολή της Φρανκφούρτης, στέκεται πολύ περισσότερο στην «αρνητική» οριοθέτηση της από άλλα μαρξιστικά ρεύματα και πολύ λιγότερο στην «θετική» παρουσίαση της δικής της αντίληψης.

Το βασικό, ωστόσο, «θετικό» στοιχείο αυτοπροσδιορισμού σε σχέση με το Δυτικό Μαρξισμό αποτελεί η επικέντρωση της στα ζητήματα της οικονομικής θεωρητικής ανάλυσης.

«Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 δεν φαίνεται να υπάρχει κανένας δυτικός μαρξιστής, ο οποίος να επέκτεινε την αντιπαράθεση του με την παραδοσιακή κατανόηση του Marx στο πεδίο της θεωρίας της αξίας. Ακόμα πιο πέρα από αυτή τη σιωπηρή ορθοδοξία [της Σχολής της Φρανκφούρτης –X.M.] πηγαινούν θέσεις, οι οποίες –χωρίς να έχουν ασχοληθεί σοβαρά με την κριτική της πολιτικής οικονομίας- αντιπαραθέτουν τον “Marx ως ανθρωπιστή κριτικό της κουλτούρας” με τον “οικονομολόγο Marx” και μάλιστα θεωρούν ότι μπορεί να υπάρχει ένας “μαρξισμός” χωρίς κριτική της πολιτικής οικονομίας» (Elbe, 2010: 28).

Έτσι, η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αποτελεί μία μετατόπιση –στο εσωτερικό του Δυτικού Μαρξισμού- του ερευνητικού ενδιαφέροντος σε ζητήματα οικονομικής θεωρίας, χωρίς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αυτή η μετατόπιση να χάνει τα φιλοσοφικά της χαρακτηριστικά. Το μοναδικό ουσιαστικά στοιχείο κριτικής της απέναντι στο Δυτικό Μαρξισμό είναι ότι παρά την τεράστια συμβολή του και την ορθότητα των αναλύσεων του, υποτίμησε τη μαρξιστική θεωρία για την οικονομία, το κράτος και την επανάσταση. Αντίθετα, η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ επικέντρωσε το ενδιαφέρον της ακριβώς σε αυτά τα ζητήματα¹¹⁶ (Elbe, 2010: 9). Γι’ αυτό και ο Alfred Schmidt, ο οποίος είναι ο πρώτος εκπρόσωπος της Κριτικής Θεωρίας που στρέφει το ενδιαφέρον του σε τέτοια ζητήματα, αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο που ενώνει τον Δυτικό Μαρξισμό και την Κριτική Θεωρία με τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά την οικονομία, ο Elbe

116 Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα επικεντρωθούμε στις απόψεις της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ για την οικονομία.

ξεχωρίζει ως απαραίτητα για την «επανερμηνεία της μαρξικής κριτικής από κοινωνικοθεωρητική-μεθοδολογική σκοπιά» τα εξής σημεία:

«Το ερώτημα για το πραγματικό αντικείμενο του *Κεφαλαίου* (για τους οικονομικούς μορφικούς προσδιορισμούς), για την ιδιαιτερότητα μίας επιστημονικής παρουσίασης (διαλεκτική των αξιακών μορφών) καθώς και για τη σχέση των τριών τόμων (“κεφάλαιο γενικά – πολλά κεφάλαια”) προσδιορίζεται εκ νέου σε οριοθέτηση από τις ποσοτικές-αριστεροικαρντιανές προσεγγίσεις. Εδώ τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία των *Grundrisse*» (Elbe, 2010: 45).

5.3. Οι θεωρητικές καταβολές της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ

Έχουμε αναφερθεί ήδη στην επίδραση τόσο της χεγκελιανής όσο και της αντιχεγκελιανής συνιστώσας του Δυτικού Μαρξισμού στη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ. Στη συνέχεια θα αναδείξουμε από τη μία τη συγκεκριμένη επιρροή αυτού του ρεύματος σε μεθοδολογικό επίπεδο (στοιχεία της οποίας μπορεί να έχουν γίνει ήδη αντιληπτά) και από την άλλη την επίδραση του Rubin, στον οποίο η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ εντοπίζει τα παλαιότερα θεμέλια της δικής της ανάλυσης σε επίπεδο οικονομικής θεωρίας.

Καταρχάς, ο Elbe σημειώνει ότι «Η πιο σημαντική πηγή για τη γένεση της νέας Ανάγνωσης του Marx είναι η κριτική θεωρία με προέλευση από τη Φρανκφούρτη, η οποία φτάνει από τα κείμενα και τα σεμινάρια των Max Horkheimer και Theodor W. Adorno δια μέσου των εργασιών του Alfred Schmidt μέχρι τις συμβολές των Helmut Reichelt και Hans-Georg Backhaus». Ο βαθμός επιρροής της Κριτικής Θεωρίας στη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ είναι τέτοιος ώστε τόσο οι πρωτεργάτες της, οι Backhaus (ο οποίος ήταν μαθητής του Adorno) και Reichelt, όσο και αντίπαλοι τους τείνουν να την ταυτίζουν με την ύστερη φάση της Σχολής της Φρανκφούρτης (Elbe, 2010: 66).

Οι εκπρόσωποι της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ αποδίδουν πολλά εύσημα στους θεωρητικούς προγόνους τους. Θεωρούν ότι ο Δυτικός Μαρξισμός προέκυψε τη δεκαετία του 1920 με πρωτεργάτες τους Lukács και Korsch ως απάντηση στην «οντολογικοποίηση του ιστορικού υλισμού σε μία ενατενιστική κοσμοθεωρία» (Elbe, 2010: 25). Όπως ισχυρίζονται, αυτός έβαλε στο επίκεντρο της κριτικής του την «ταυτότητα των θεωριών των Marx και Engels», την «εξάλειψη της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου στον Engels καθώς και την αντίληψη του για την ύπαρξη μίας διαλεκτικής της φύσης», τους «αντικειμενικούς νόμους εξέλιξης» της κοινωνικής προόδου. Αντιπαραθετικά σε αυτές τις αποδοχές, ο Δυτικός Μαρξισμός πρόβαλε την ανάγκη μίας κριτικής-επαναστατικής θεωρίας της κοινωνικής πράξης και τον τονισμό της επανάστασης ως «κριτικής πράξης πρακτικής υποκειμενικότητας». Ταυτόχρονα, ο Elbe τονίζει

ότι τόσο οι Lukács και Korsch όσο και ο Gramsci έθιξαν σημαντικά ζητήματα για τη σχέση της Οκτωβριανής Επανάστασης και των επαναστάσεων στη Δύση ενώ εξαίρει τη συμβολή του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας της Φρανκφούρτης – ιδιαίτερα μετά την ανάληψη της διεύθυνσης του από τον Horkheimer- για την κατανόηση της κοινωνικοψυχολογικής θεμελίωσης των αιτιών αναπαραγωγής μίας «παράλογης κοινωνίας» (Elbe, 2010: 25-7).

Αντίστοιχα, ο Elbe (2010: 54) σημειώνει ότι «οι σκέψεις του Althusser από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 έχουν ασκήσει μία σαφή επίδραση στις αντιλήψεις και στη συνειδητοποίηση του προβλήματος από την πλευρά της νέας Ανάγνωσης του Μαρξ». Αυτή η επίδραση γίνεται καταρχάς αντιληπτή τόσο στη θεμελιακή αποδοχή της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ για την ύπαρξη αντιφάσεων στο συνολικό έργο του Marx και τις αμφιταλαντεύσεις του ανάμεσα στις ρικαρντιανές επιρροές και το πραγματικό νέο στη θεωρία του όσο και στη συνεπαγόμενη ανάγκη ανακατασκευής της –όχι πάντα φανεράς- πραγματικής μεθόδου του Marx. Πρόκειται για θέσεις, οι οποίες απορρέουν σχεδόν άμεσα από την ανάλυση του Althusser περί «επιστημονικής τομής», «συμπτωματικής ανάγνωσης» και «νέας προβληματικής» του Marx.

Επίσης, η επίθεση του Althusser στην «ιστορικιστική» ανάγνωση του Marx, η προσέγγιση του καπιταλισμού ως ένα δομημένο όλον χωρίς ιστορικές αναφορές και η αντίστοιχη υποστήριξη της στενά λογικής διαδοχής των μαρξικών εννοιών στο *Κεφάλαιο* έχουν αποτυπωθεί στο γονιδίωμα της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ. Όπως σημειώνει άλλωστε και ο Elbe (2010: 53), αυτή η «κριτική της ιστορικιστικής μεθοδολογικής ερμηνείας» έχει εγγραφεί ως «μεθοδολογική θεμελιακή αρχή της νέας Ανάγνωσης του Marx» (Elbe, 2010: 53). Αυτή η αρχή αποτελεί και ένα βασικό σημείο σύγκλισης ανάμεσα στους «στρουκτουραλιστές» και τους «χεγκελιανούς» μαρξιστές. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Schmidt αναγνωρίζει στον «αντιστοικισμό» του Althusser «το αδιαμφισβήτητο επίτευγμα της Σχολής του Althusser» (Elbe, 2010: 72). Το ίδιο ισχύει και για την αποδοχή του μη ταξικού, μη κοσμοθεωρητικού χαρακτήρα του μαρξισμού που χαρακτηρίζει όλες τις συνιστώσες του Δυτικού Μαρξισμού και έχει κληρονομηθεί αυτούσιο στη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ.

Από αυτή την αφετηρία επιτίθεται η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ στον Engels κατηγορώντας τον για «χυδαίο εμπειρισμό» και «ιστορικισμό» επειδή αναγνωρίζει την ιστορικο-λογική μέθοδο, στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί, και την ύπαρξη της «απλής εμπορευματικής ανταλλαγής»¹¹⁷. Απέναντι σε αυτή την

117 Και μάλιστα κατηγορείται γι' αυτό στη βάση της βιβλιοπαρουσίαση του 1859 για το έργο του Marx *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (Μαρξ, 2010: 359-375). Η αλήθεια σχετικά με την επίμαχη βιβλιοπαρουσίαση αποκαλύπτεται στην αλληλογραφία ανάμεσα στους Marx και Engels. Ο Marx γράφει στον Engels στις 19 Ιούλη 1859: «Ο Μπίκσαμπ

ιστοριογραφική, όπως λένε, προσέγγιση της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αντιτάσσει τη λογική και μη ιστορική διάταξη των κατηγοριών στο *Κεφάλαιο*. Συνεπώς, η αρχή του *Κεφαλαίου* δεν αναφέρεται σε καμία προκαπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή, αλλά εκφράζει μόνο ένα συγκεκριμένο αφετηριακό επίπεδο αφαίρεσης στην προσέγγιση της καπιταλιστικής παραγωγής και του καπιταλιστικού εμπορεύματος. Ακόμα όμως και μέσα στο πλαίσιο αυτών των αποδοχών, η έμφαση στη μελέτη του πρώτου μέρους του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* δεν πέφτει από τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ στο βασικό ζήτημα, στον ποιοτικό και ποσοτικό προσδιορισμό της αξίας κατά την καπιταλιστική παραγωγή αλλά στην αξιακή μορφή και τη χρηματική μορφή της αξίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Επίσης, η εμμονή αντιπαράθεσης με αυτά που η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ κατανοεί ως «εμπειρισμό» βασίζεται γνωσιολογικά στη διάκριση του Althusser ανάμεσα σε πραγματικό αντικείμενο και αντικείμενο της γνώσης. Η υιοθέτηση της αλτουσεριανής ανάλυσης περί εσωτερικού κριτηρίου αλήθειας της θεωρίας και η άρνηση του γεγονότος ότι κάθε θεωρία κρίνεται από την ικανότητα της να κατανοεί την αντικειμενική πραγματικότητα, οδηγεί τη Νέα Ανάγνωση να βαφτίζει «εμπειρισμό» σχεδόν οτιδήποτε μπορεί να επιβεβαιωθεί από την ίδια την πράξη ή να μετρηθεί ποσοτικά. Αντίστοιχα, η επίθεση στον «ατομικισμό» και τον «ανθρωπολογισμό» της κλασικής πολιτικής οικονομίας και η μετατόπιση της έμφασης από το άτομο και τις ανάγκες του στον τρόπο παραγωγής και συνεπώς

(Biskamp) ήθελε να γράψει ένα σύντομο σημείωμα για το έργο μου *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* κλπ. Τον απέτρεψα γιατί δεν καταλαβαίνει τίποτα από αυτά. Όμως, στο βαθμό που δεσμεύτηκε να πει (στη *Volk*) κάτι γι' αυτό, σε παρακαλώ (ας πούμε την επόμενη, όχι αυτή τη βδομάδα) να το κάνεις εσύ αντί γι' αυτόν. Λίγα λόγια για τη μέθοδο και για το τι είναι νέο στο περιεχόμενο. Με αυτό τον τρόπο θα έδινες ταυτόχρονα και τον τόνο στους ανταποκριτές μας εδώ κάτω. Και θα ματαίωνες το σχέδιο του Λασάλ να με kill (θάψει)». Μετά από τρεις ημέρες, στις 22 Ιούλη, ο Marx πιέζει περισσότερο τον Engels για τη βιβλιοπαρουσίαση: «Ξέχασες να μου γράψεις αν συμφωνείς να γράψεις ένα σημείωμα για το βιβλίο μου». Ο Engels απάντησε στις 3 Αυγούστου 1859 γράφοντας: «Στέλνω την αρχή του άρθρου για το βιβλίο σου. Δες την καλά και αν δεν σου αρέσει in toto (ως όλον), σκίστ' την και γράψε μου τη γνώμη σου». Ο Marx όχι μόνο δεν προχώρησε σε διορθώσεις αλλά στην επιστολή του προς τον Engels στις 5 Οκτώβρη 1859 πανηγύριζε που αυτή αναδημοσιεύτηκε: «*Τα άρθρα σου* για τη δουλειά μου αναδημοσιεύτηκαν σε γερμανικές εφημερίδες από τη Νέα Υόρκη μέχρι την Καλιφόρνια (με μια τόσο μικρή εφημερίδα, όπως η *Volk*, γαντζώσαμε όλο το γερμανικό Τύπο της Αμερικής)» (Μαρξ και Ένγκελς, 2019: 153-155 και 157). Ενδεικτική της αμηχανίας που υπάρχει σε όσους επικαλούνται αυτή την βιβλιοκρισία του Engels -που αρχικά δημοσιεύτηκε στη γερμανόφωνη εφημερίδα της Μορφωτικής Ένωσης Γερμανών Εργατών του Λονδίνου, *Das Volk*- για να θεμελιώσουν τη διαφορά Marx-Engels είναι το γεγονός ότι ο Jan Hoff, ο οποίος είναι υποστηρικτής αυτής της άποψης, χαρακτηρίζει ως «αίνιγμα της έρευνας γύρω από τον Marx» το γιατί δεν αντέδρασε σε αυτή τη βιβλιοκρισία του Engels και μάλιστα παρόλο που η εφημερίδα *Volk* «διευθύνονταν πρακτικά από τον Marx» (Hoff, 2009: 219).

στους δρώντες ως φορείς συγκεκριμένων δομών έλκει την καταγωγή της από τον Althusser.

Ωστόσο, υπάρχουν και πλευρές στις οποίες η Νέα Ανάγνωση δεν αποδέχεται πλευρές της ανάλυσης του Althusser. Έτσι, για παράδειγμα, ο Heinrich δεν αποδέχεται την απόρριψη από τον Althusser της έννοιας του φετιχισμού και τον χαρακτηρισμό της ως «χεγκελιανό κατάλοιπο». Ταυτόχρονα, σημειώνει ότι ο φετιχισμός δεν περιορίζεται στον εμπορευματικό και το χρηματικό φετιχισμό αλλά αφορά την ολότητα των αστικών σχέσεων παραγωγής (Heinrich, 2006: 207).

Ενώ οι δύο κεντρικές συνιστώσες του Δυτικού Μαρξισμού επιδρούν καθοριστικά στον προσδιορισμό του στίγματος της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ σε μεθοδολογικό επίπεδο, οι ίδιοι οι θεωρητικοί της προσδιορίζουν ως καθοριστική για τα ζητήματα της θεωρίας της αξίας και του κράτους τις μελέτες κατά τη δεκαετία του 1920 των σοβιετικών θεωρητικών Isaak Illich Rubin και Eugen Pashukanis αντίστοιχα. Όπως υποστηρίζουν, από αυτούς τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα ότι η κριτική της πολιτικής οικονομίας αποτελεί μία ριζική αμφισβήτηση των μορφών του κοινωνικού πλούτου και προσφέρει μία βαθύτερη εξήγηση των πολιτικών εξαναγκασμών που δημιουργούνται στον καπιταλισμό. Τα ζητήματα στα οποία επικεντρώθηκαν αυτοί οι δύο θεωρητικοί θα έμπαιναν τέσσερις δεκαετίες αργότερα στο επίκεντρο των ερευνών της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά τη θεωρία της αξίας, ο Elbe σημειώνει ότι ο Rubin χαρακτηρίζει τη διαλεκτική μέθοδο παρουσίασης του υλικού στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου ως «γενετική», ακριβώς επειδή υπάρχει μία αδιαχώριστη εσωτερική σχέση ανάμεσα στην ουσία και τη μορφή της αξίας, με τη μία μορφή κοινωνικού πλούτου να «γεννιέται» μέσα από την άλλη (Elbe, 2010: 34). Επίσης, σημειώνει ότι ο Rubin είναι ο πρώτος ερμηνευτής του Marx ο οποίος εξετάζει τα ακόλουθα ζητήματα:

α) Ο Rubin θεωρεί ότι στη μαρξιστική συζήτηση για τον τρόπο παρουσίασης του *Κεφαλαίου*, έχει επέλθει μία ρήξη ανάμεσα στις κατηγορίες «σχέση παραγωγής» και «αφηρημένη εργασία» καθώς και ανάμεσα στην «αξία» και την «ανταλλακτική αξία/χρήμα». Όσον αφορά την πρώτη σχέση, η κατανόηση της αφηρημένης εργασίας ως δαπάνη ανθρώπινης ενέργειας ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές, τη μετατρέπει σε μία φυσιολογική έννοια η οποία ισχύει σε όλες τις εποχές και αποκρύβει ότι αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής (Rubin, 1973: 92). Ο Rubin αναφέρει ότι σε αυτό συνέβαλλε άθελα του και ο Marx αφού οι τροποποιήσεις της παρουσίασης της αξίας από την πρώτη γερμανική στη δεύτερη γερμανική και τη γαλλική

έκδοση δημιουργούν αφορμές για την κατανόηση της αφηρημένης εργασίας ως φυσιολογικής δαπάνης εργατικής δύναμης (Rubin, 1973: 109-110, n. 51).

β) Ο Rubin θεωρεί ότι ο Marx έχει αμφιταλαντεύσεις στην έννοια της αφηρημένης εργασίας. Προς όφελος του ξεκαθαρίσματος τους, ο Rubin κατασκευάζει «τρεις τύπους ίσης εργασίας» (Rubin, 1973: 100), την φυσιολογικά ομοιογενή εργασία (που αναδεικνύει ότι όλες οι συγκεκριμένες-χρήσιμες εργασίες μοιράζονται την κοινή ιδιότητα να αποτελούν δαπάνη ανθρώπινης ενέργειας, η οποία αποτελεί προϋπόθεση αλλά όχι αντικείμενο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας), την κοινωνικά ομοιογενοποιημένη εργασία (η οποία συντελείται σε όλα τα συστήματα με κοινωνικό καταμερισμό εργασίας) και την αφηρημένη εργασία (η οποία προκύπτει ως ουσία της αξίας, ως ειδικά ιστορική μορφή της κοινωνικά εξισωμένης εργασίας στην εμπορευματική παραγωγή). Αυτή η τελευταία, λέει ο Rubin, δεν αποτελεί φυσιολογική κατηγορία αλλά μόνο «κοινωνική και ιστορική κατηγορία». Και καταλήγει: «Η κατηγορία της αφηρημένης εργασίας αποτελεί τη θεωρητική έκφραση αυτής της κοινωνικής διαδικασίας, δηλαδή της *κοινωνικής ομοιογενοποίησης* διαφορετικών μορφών εργασίας και όχι της *φυσιολογικής ομοιογενοποίησης* τους» (Rubin, 1973: 100-106).

γ) Ο Rubin τόνισε ιδιαίτερα ότι η έννοια της αφηρημένης εργασίας/αξίας είναι στον Marx αδιαχώριστη από την ανταλλακτική αξία/χρήμα. Όπως σημειώνει: «Πράγματι, στη μαρξιστική θεωρία κάθε ύστερη έννοια φέρει το σημάδι της προηγούμενης. Όλες οι βασικές έννοιες του οικονομικού συστήματος εμφανίζονται ως λογικές παραλλαγές της έννοιας της αξίας (...) Στη λογική δομή της πολιτικής οικονομίας ως επιστήμης εκφράζεται η κοινωνική δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας» (Rubin, 1973: 46-7). Ωστόσο, ο Elbe ισχυρίζεται ότι ο Rubin δεν προχώρησε περαιτέρω –όπως μάλλον θα επιθυμούσε η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ- στην κριτική της αποδοχής της ύπαρξης της αφηρημένης εργασίας, της αξίας και της εμπορευματικής ανταλλαγής πριν και χωριστά από το χρήμα, δηλαδή δεν υπερέβη την -μετέπειτα χαρακτηριζόμενη ως τέτοια- «προχρηματική» μαρξιστική θεωρία αξίας (Elbe, 2010: 36-7).

δ) Ακριβώς επειδή θεωρεί την πορεία από την αξία στο χρήμα ως μία αποκλειστικά επεξηγηματική εννοιολογική και όχι εμπειρικο-ιστορική πορεία, ο Rubin θεωρεί ότι η ανάλυση της θεωρίας της αξίας αναφέρεται στην αναπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία και όχι σε κάποια προκαπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή: «Όλες οι προσπάθειες να αποκοπεί η θεωρία της αξίας από τη θεωρία της καπιταλιστικής οικονομίας είναι λαθεμένες, ανεξάρτητα από το αν περιορίζουν το πεδίο ισχύος της θεωρίας της αξίας σε μία φανταστική κοινωνία (Croce) ή σε μία απλή εμπορευματοπαραγωγική κοινωνία ή αν μετατρέπουν την εργασιακή αξία σε μία καθαρά λογική κατηγορία (Tugan-Baranowsky) ή τέλος αν χωρίζουν τελείως ενδοοικονομικές κατηγορίες, δηλαδή

την αξία από κοινωνικές κατηγορίες, όπως το κεφάλαιο (Struve)» (Rubin, 1973: 49)¹¹⁸. Επίσης, ο Rubin σημειώνει: «Η εργασιακή θεωρία της αξίας και η θεωρία της τιμής παραγωγής δεν διαχωρίζονται μεταξύ τους ως διαφορετικές θεωρίες, οι οποίες έχουν ισχύ για διαφορετικές ιστορικές εποχές, αλλά ως μία αφηρημένη θεωρία και ένα συγκεκριμένο γεγονός, ως δύο επίπεδα αφαίρεσης της ίδιας της θεωρίας της καπιταλιστικής οικονομίας» (Rubin, 1973: 235-6). Ενδιαφέρον έχει και το γεγονός ότι ο Elbe σημειώνει ότι και ο ίδιος ο Marx προσφέρει αφορμές γι' αυτή τη «ιστορικίστικη» ερμηνεία του πρώτου μέρους του *Κεφαλαίου* μέσω των αναφορών του στη λογική και ιστορική προτεραιότητα της αξίας έναντι της τιμής (Elbe, 2010: 37).

ε) Ο Rubin σημειώνει ότι «αυτή η αναγωγή συγκεκριμένων μορφών εργασίας σε αφηρημένη εργασία πραγματοποιείται οριστικά στο προτσές της ανταλλαγής. Στο άμεσο προτσές της παραγωγής αυτή η αναγωγή έχει αντίθετα προκαταβολικό ή ιδεατό χαρακτήρα, επειδή η παραγωγή προορίζεται για την ανταλλαγή» (Rubin, 1973: 106).

Ο ισχυρισμός της Νέας Ανάγνωσης του Μαξ για την ύπαρξη ουσιαστικής συνέχειας ανάμεσα στην ανάλυση του Rubin και στις δικές της αναλύσεις αποτελεί αντικείμενο μεγάλης θεωρητικής συζήτησης αλλά και αμφισβήτησης¹¹⁹. Η βασική συνεισφορά του Rubin στη μαρξιστική πολιτική οικονομία είναι η προσπάθεια του να συνδυάσει το κοινωνικό και το τεχνικό στοιχείο στον προσδιορισμό της αφηρημένης εργασίας. Πρόκειται για μία συνεισφορά η οποία τέσσερις δεκαετίες αργότερα θα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των τεχνολογίστικων και φυσικίστικων νεορικαρντιανών-σραφιανών αντιλήψεων που φούντωσαν μετά το 1960 στο πλαίσιο της -κυρίως αγγλοσαξωνικής- συζήτησης γύρω από την αξία (Value Debate) και στην επηρεασμένη από αυτές τις αντιλήψεις κατανόηση από μέρους των μαρξιστών της αξίας ως ενσωματωμένης -και όχι ως αφηρημένης- εργασία (βλ. Μαυρουδέας, 1993).

Ωστόσο, το θεωρητικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν ο Rubin υπερτόνισε την κοινωνική πλευρά της αφηρημένης εργασίας σε σημείο που έδωσε τη δυνατότητα σε μετέπειτα οπαδούς μίας κυκλοφορίστικης πρόσληψης της αφηρημένης εργασίας και της αξίας να επικαλούνται το έργο του. Πρόκειται φυσικά για ένα ερώτημα που δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο

118 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτό το απόσπασμα έχει το γεγονός ότι ο Rubin κατηγορεί και τη μετατροπή της εργασιακής αξίας «σε μία καθαρά λογική κατηγορία», κάτι που αποκρύβεται τελείως στα κείμενα της Νέας Ανάγνωσης του Μαξ.

119 Για παράδειγμα, ο Μαυρουδέας (1993) υποστηρίζει ότι η ανάλυση του Rubin διαστρεβλώνεται από τους θεωρητικούς της λεγόμενης «σχολής Rubin» αφού δεν μπορούν να αποδοθούν στον Rubin οι θέσεις ότι η εργασία γίνεται αφηρημένη μόνο στην πράξη της ανταλλαγής μεταξύ εμπορεύματος και χρήματος και ότι το χρήμα αποτελεί το μόνο μέτρο της αφηρημένης εργασίας και κατ' επέκταση η υλική ενσάρκωση της.

πραγμάτευσης στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Μπορούμε, όμως, με την απαραίτητη επιφύλαξη, να διατυπώσουμε την άποψη ότι η ανάλυση του Rubin οριοθετείται από την ανάλυση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ αλλά ταυτόχρονα γειτνιάζει με αυτήν. Από τη μία, ο Rubin αποδέχεται την ύπαρξη εμπορευματικής παραγωγής πριν την καπιταλιστική παραγωγή, χαρακτηρίζει καθαρά ως *εργασιακή* τη μαρξική θεωρία της αξίας και αναδεικνύει την τεχνική-ποσοτική διάσταση της αφηρημένης εργασίας (π.χ. Rubin, 1973: 78-9). Από την άλλη, όμως, συμβάλλει στη μετατόπιση της έμφασης από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κυκλοφορίας, έχει διατυπώσεις που υπονοούν ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας και η αφηρημένη εργασία δημιουργούνται «μέσω της εξίσωσης των προϊόντων της εργασίας στην αγορά» και τονίζει ότι μόνο μέσω του χρήματος μπορούν να εξισωθούν τα προϊόντα της εργασίας (π.χ. Rubin, 1993: 500, 501, 506, 509). Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ θα αξιοποιήσει αυτά τα τελευταία στοιχεία και θα αντιπαρατεθεί με εκείνα τα στοιχεία της ανάλυσης του Rubin που δεν ταιριάζουν στη δική της ανάλυση.

5.4. Η δημιουργία της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ: Backhaus και Reichelt

Η γενέθλια στιγμή της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ ήταν η έκδοση του *Zur Dialektik der Wertform* του Hans-Georg Backhaus το 1965. Επικεντρώνοντας στα ζητήματα της θεωρίας της αξίας, ο Backhaus ξεκαθάριζε, μένοντας πιστός στην παράδοση της Κριτικής Θεωρίας, ότι δεν τα προσεγγίζει από την πλευρά ενός διακριτού οικονομικού θεωρητικού πεδίου, αλλά ως βάση της κριτικής της κοινωνίας. Ο Backhaus σημειώνει ότι «οι έννοιες της κοινωνίας και της ιδεολογίας που χρησιμοποιεί η Σχολή της Φρανκφούρτης γίνονται κατανοητές μόνο από την οπτική της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας». Ταυτόχρονα ασκεί στους Horkheimer και Adorno κριτική γιατί δεν απέδωσαν την πρέπουσα σημασία στη θεμελιώδη έννοια της αξίας (Backhaus, 1997: 75-6). Με αυτή την έννοια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την οικονομική θεμελίωση της -φιλοσοφικής, κατά τα άλλα- Κριτικής Θεωρίας, την ολοκλήρωση της ως συγκεκριμένη οπτική της κοινωνίας.

Όσον αφορά τη σχέση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ με τους Marx και Engels, ο Backhaus ξεκαθαρίζει ότι «Η “*νέα ανάγνωση του Κεφαλαίου*” δημιουργήθηκε στο περιβάλλον της Σχολής της Φρανκφούρτης και συνεπώς χρωστάει πολλά στην κριτική της Φρανκφούρτης στη θεωρία της αντανάκλασης, στη διαλεκτική της φύσης καθώς και στο θεώρημα της βάσης και του εποικοδομήματος. Η στάση της είναι ορθόδοξη ως προς τη μαρξική κριτική της οικονομίας και εντελώς αναθεωρητική ως προς ορισμένες βασικές ιδέες του Marx

και του Engels. Λόγω αυτής της διττής στάσης θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη “λογική” κατεύθυνση στην ερμηνεία του *Κεφαλαίου* ως *νεοορθόδοξη*» (Backhaus, 1997: 138). Σε αυτή τη βάση, ο Hoff συμπυκνώνει ως εξής τη σχέση της Νέας Ανάγνωσης με τους Marx και Engels: «Έχουμε να κάνουμε, λοιπόν, με μία επιλεκτική ιδιοποίηση των κλασικών από την πλευρά των θεωρητικών κεφαλών της φρανκφουρτιανής ανάγνωσης του Marx των δεκαετιών του 1960 και 1970, η οποία επηρεάστηκε από το ερμηνευτικό σχήμα της Σχολής της Φρανκφούρτης γύρω από τον Adorno και τον Horkheimer» (Hoff, 2009: 83).

Ο Backhaus δίνει από την αρχή του *Zur Dialektik der Wertform* το στίγμα του. Στην πρώτη πρόταση του κειμένου σημειώνει ότι «Με έναν κριτικό έλεγχο της δευτερογενούς βιβλιογραφίας για *Το Κεφάλαιο* αποδεικνύεται ότι η εργασιακή θεωρία της αξίας υιοθετείται ή κριτικάρεται με έναν χονδροειδώς απλουστευμένο και συχνά εντελώς διαστρεβλωμένο τρόπο. Έτσι, είναι χαρακτηριστικό κυρίως της θετικιστικής ερμηνείας του Marx να ταυτίζει την κλασική με τη μαρξιστική θεωρία αξίας». Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον όμως είναι ότι στη συνέχεια προσδιορίζει ως βασική αιτία αυτού του προβλήματος –πέρα από τη μη συνειδητοποίηση της συνθετότητας των ζητημάτων από τους ερμηνευτές του Marx- το γεγονός ότι «ο Marx δεν άφησε πίσω του μία ολοκληρωμένη μορφή της θεωρίας της αξίας» (Backhaus, 1997: 41-2).

Ο Backhaus ξεχωρίζει τέσσερις διατυπώσεις της θεωρίας της αξίας με διαφορές μεταξύ τους, οι οποίες έγιναν από τον Marx μετά από πιέσεις του Engels και του Kugelmann για απλοποίηση του πρώτου μέρους του *Κεφαλαίου*. Αυτές οι διατυπώσεις βρίσκονται στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, στο εκλαϊκευμένο παράρτημα για την αξία σε αυτή την πρώτη έκδοση και, τέλος, στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου*. Το συμπέρασμα του είναι ότι «Παραμένει λοιπόν για την έρευνα γύρω από τον Marx το επιτακτικό καθήκον να ανακατασκευαστεί το όλον της θεωρίας της αξίας από τις περισσότερο ή λιγότερο αποσπασματικές παρουσιάσεις και τις πολυάριθμες, σε άλλα έργα διασκορπισμένες, μεμονωμένες σημειώσεις» (Backhaus, 1997: 42).

Ο Backhaus συνδέει ρητά αυτή την «ανακατασκευή» με την υποστήριξη του γεγονότος ότι η μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας συναποτελείται από δύο επικαλυπτόμενα διακριτά μεταξύ τους στρώματα, μία εξωτερική επιφάνεια και ένα εσωτερικό βαθύ στρώμα. Με αυτό το δεδομένο, το καθήκον της ανακατασκευής είναι «να αφαιρεθούν οι χυδαίες μαρξιστικές επιστρώσεις ενγκελσιανής-λενινιστικής καταγωγής, κυρίως όμως να αφαιρεθούν ορισμένα εξωτερικά στρώματα του *Κεφαλαίου*, έτσι ώστε να μπορέσει να έρθει στο προσκήνιο ένα εσωτερικό βαθύ στρώμα» (Backhaus, 1997: 132). Ο Backhaus

θεωρεί ότι ο ίδιος ο Marx τροφοδότησε τις λαθεμένες ερμηνείες της μεθόδου του ακριβώς λόγω των «ετερογενών ή ακόμα και αντιφατικών στοιχείων και δομών» που συνενώνονται στο *Κεφάλαιο* (Backhaus, 1997: 145). Αυτή η άποψη του Backhaus σε συνδυασμό με τη σταδιακή έκδοση και διάδοση των διάφορων εκδόσεων του *Κεφαλαίου* άνοιξαν στην ΟΔΓ τη συζήτηση για τις διαφορές στην παρουσίαση των θεωριών για την αξιακή μορφή.

Στην ίδια συζήτηση, ο συνεργάτης του Backhaus, Helmut Reichelt, προβάλλει τα *Grundrisse* ως το πιο κατάλληλο έργο για την κατανόηση της μαρξικής κριτικής ακριβώς επειδή, σε αντίθεση με το *Κεφάλαιο*, δεν κινείται σε ένα επίπεδο ενός εξειδικευμένου θεωρητικού πεδίου αλλά στο επίπεδο της συνολικής κριτικής της κοινωνίας:

«Αν μπορεί κανείς να αποκόψει εν ανάγκη ακόμα από το ίδιο το *Κεφάλαιο* ορισμένα θεωρήματα και να τα συζητήσει εντός του πλαισίου του ορίζοντα ενός εξειδικευμένου θεωρητικού πεδίου, χωρίς να κατηγορηθεί για προφανή παραβίαση της συνολικής αντίληψης, αυτό δεν είναι δυνατό στις *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, στο αρχικό σχέδιο του *Κεφαλαίου*. Εδώ φαίνεται πιο καθαρά απ' ό,τι στο *Κεφάλαιο* ότι ο “δυσνοητός χεγκελιανός τρόπος έκφρασης” αποτελεί συστατικό μέρος της μαρξικής κριτικής. Η διαπλοκή των θεμάτων τα οποία παραδοσιακά αποδίδονται στην οικονομική επιστήμη και μίας προσανατολισμένης στη χεγκελιανή λογική μορφής παρουσίασης αυτών των θεμάτων είναι εδώ τόσο στενή που δεν μπορεί κανείς καν να διανοηθεί την αποκοπή του ενός από το άλλο. Η συνολική παρουσίαση του οικονομικού συστήματος επιδεικνύει έναν ανώτατο βαθμό εκλεπτυσμένων μεθοδολογικών και συστηματικών σκέψεων, ωστόσο, είναι αδύνατο να διαχωρίσει κανείς έστω και μερικές σκέψεις και να τις παρουσιάσει χωριστά χωρίς να παραβιάσει την ουσία τους και να τους προσδώσει τη μορφή δογμάτων» (Reichelt, 1973: 15).

Ο Reichelt θέτει και ταυτόχρονα απαντάει το εξής ερώτημα: «ποιο είναι το ιδιαίτερο περιεχόμενο των οικονομικών μορφικών καθορισμών, δηλαδή της αξιακής *μορφής*, της χρηματικής *μορφής*, της *μορφής* του κέρδους, του τόκου κλπ; Ενώ η αστική πολιτική οικονομία χαρακτηρίζεται γενικά από το ότι συλλαμβάνει τις κατηγορίες εξωτερικά, ο Marx επιμένει σε μία αυστηρή παραγωγή της γένεσης αυτών των μορφών» (Reichelt, 1973: 16). Σε αυτή τη βάση, ο Backhaus διατυπώνει μία θέση η οποία θα έμελλε να στιγματίσει τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ: «Η μαρξική *θεωρία της αξίας* συλλαμβάνεται ως *κριτική* των προχρηματικών θεωριών για την αξία – ουσιαστικά είναι *χρηματική θεωρία* και αυτό ήδη από το επίπεδο παρουσίασης της απλής κυκλοφορίας» (Backhaus, 1997: 94).

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι οι θεμελιωτές της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ θεωρούσαν ότι η γνήσια μέθοδος του Marx γίνεται περισσότερο

φανερή στα πρώτα έργα της ύστερης περιόδου του. Κατά την άποψη τους, η προσπάθεια εκλαΐκευσης της παρουσίας της θεωρίας της αξίας οδήγησε σε διαδοχικές αποκρύψεις της ουσίας της μαρξικής μεθόδου, οι οποίες επιτάσσουν σήμερα την ανακατασκευή της. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι ενώ η σχετική επιχειρηματολογία ξεκίνησε με την αντιπαράθεση του Engels στον Marx, η λογική της Νέας Ανάγνωσης του Μαξ στράφηκε από τα «γεννοφάσκια» της στην αντιπαράθεση ενός τμήματος του έργου του Marx απέναντι σε ένα άλλο.

Επίσης, ο Backhaus στηλιτεύει την «προξενημένη από τον Engels παρερμηνεία των πρώτων τριών κεφαλαίων του *Κεφαλαίου* ως αξιακή και χρηματική θεωρία της βαφτισμένης από αυτόν “απλής εμπορευματικής παραγωγής”. Μένει να δείξουμε ότι λόγω αυτού του θεμελιώδους λάθους η *μαρξιστική* θεωρία της αξίας μπλοκάρει αναγκαστικά την κατανόηση της *μαρξικής* θεωρίας της αξίας» (Backhaus, 1997: 69).

Τόσο ο Backhaus όσο και οι μετέπειτα θεωρητικοί της Νέας Ανάγνωσης του Μαξ ανάγουν ως τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στον Ricardo και τον Marx τη θεώρηση της αξίας ως μορφής. Το κάνουν, όμως, αυτό με έναν τρόπο που φτάνει στο σημείο να αδιαφορούν πλήρως για τα ποσοτικά ζητήματα της θεωρίας της αξίας και γενικότερα της πολιτικής οικονομίας ερχόμενοι σε αντίθεση ακόμα και με τον Rubin. Την ενασχόληση με αυτά τα ζητήματα τη θεωρούν αριστερο-ρικαρντιανή παρέκκλιση από την γνήσια μέθοδο του Marx.

Όλα αυτά θα γίνουν, όμως, καλύτερα κατανοητά κατά την παρουσίαση των βασικών θέσεων του Heinrich που ακολουθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ MICHAEL HEINRICH

6.1. Εισαγωγή

Ο Michael Heinrich αποτελεί ίσως τον πιο δραστήριο και γνωστό σύγχρονο εκφραστή των απόψεων του ρεύματος της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ. Οι απόψεις του σε μια σειρά ζητήματα έχουν διαμορφώσει σε σημαντικό βαθμό το στίγμα αυτού του ρεύματος στην εποχή μας.

Ο Heinrich είναι, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, βαθύτατα επηρεασμένος τόσο από το ρεύμα του Althusser όσο και από τις μεθοδολογικές αποδοχές του Δυτικού Μαρξισμού. Η «ανάγνωση» του Marx από τον Heinrich παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με αυτό που γίνεται ευρέως κατανοητό ως μαρξιστική πολιτική οικονομία. Ο ίδιος προβάλλει με εμφατικό τρόπο, άλλωστε, τις μεγάλες διαφορές που τον χωρίζουν όχι μόνο με αυτό που χαρακτηρίζει ως παραποιήσεις του μαρξικού έργου από τον Engels αλλά και με μεγάλα και θεμελιώδη τμήματα του ίδιου του μαρξικού οικονομικού έργου. Ταυτόχρονα, όμως, ισχυρίζεται –στο πνεύμα ολόκληρης της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ- ότι όχι μόνο μένει πιστός αλλά φέρνει και στην επιφάνεια και αναπτύσσει περαιτέρω τον εσωτερικό πυρήνα της μαρξικής θεωρίας.

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τις βασικές θεωρητικές αποδοχές του Heinrich, να κατανοήσουμε την ολότητα της σκέψης του. Αυτό αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση έτσι ώστε να είμαστε σε θέση στο τρίτο και τελευταίο Μέρος αυτής της εργασίας να παρουσιάσουμε τις πιο συγκεκριμένες απόψεις του για την πορεία της σκέψης του Marx, την ορθότητα των οποίων θα διερευνήσουμε και αρχειογραφικά μέσα από τα σχετικά οικονομικά χειρόγραφα όπως αυτά περιέχονται στην έκδοση MEGA.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα διερευνήσουμε τη γενική αντίληψη του Heinrich για το συνολικό μαρξικό έργο, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες του, όπως εκφράζονται στην αντίληψη του για το θεωρητικό πεδίο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας ενώ στη συνέχεια θα περάσουμε στα πιο καθαρόαιμα οικονομικά ζητήματα, στον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύει τη μαρξική θεωρία της αξίας και της υπεραξίας, στην αντίληψη του για το χρήμα, στην άποψη του για τη μαρξική μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής, στην αντίληψη του για την πίστη, για τις κρίσεις και για το μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Γι' αυτό το σκοπό θα αξιοποιήσουμε κυρίως τα δύο πιο θεμελιώδη έργα του. Το *Die Wissenschaft vom Wert* (Η επιστήμη της αξίας) και το πιο ευρέως γνωστό *An Introduction to the three Volumes of Karl Marx's Capital*, στο οποίο παρουσιάζει τη θεωρία του με πιο εκλαϊκευτική μορφή.

6.2. Το κατά Heinrich θεωρητικό πεδίο της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας

Ο Heinrich υιοθετεί από τον Althusser την κατηγορία του θεωρητικού πεδίου. Πιο συγκεκριμένα, κατά τον προσδιορισμό του θεωρητικού πεδίου της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, ο Heinrich ακολουθεί γενικά την ανάλυση του Althusser της περιόδου 1960-1965 προσδιορίζοντας τις απαρχές (και όχι την ολοκλήρωση) της θεωρητικής τομής στη σκέψη και το έργο του Marx στην περίοδο 1845-1846, και συγκεκριμένα στις *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ* και στην *Γερμανική Ιδεολογία*. Ισχυρίζεται, ωστόσο, ότι ενώ με αυτά τα δύο έργα επήλθε η ρήξη του Marx με τον ανθρωπολογισμό και τον ατομικισμό, η ρήξη με αυτό που ο Heinrich χαρακτηρίζει ως εμπειρισμό επήλθε μόλις με την «Εισαγωγή» στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* το 1857 (Heinrich, 2006: 146)¹²⁰.

Βασικό προϊόν αυτής της τομής ήταν η εγκατάλειψη της προβληματικής για την «ανθρώπινη ουσία» και την πραγματοποίηση της -στην οποία βασιζόνταν έργα όπως τα λεγόμενα *Παρισινά Χειρόγραφα* και *Η Αγία Οικογένεια*- και η υιοθέτηση της προβληματικής του «ιστορικά ειδικού τρόπου παραγωγής», μία μετατόπιση που άλλαξε και τα μεθοδολογικά θεμέλια της σχεδιαζόμενης από αυτόν κριτικής της πολιτικής οικονομίας η οποία από εδώ και πέρα δεν προσεγγίζονταν γενικά «στο πλαίσιο μίας φιλοσοφίας του ανθρώπου» (Heinrich, 2006: 127, 138, 143) και της «αποξένωσης του ανθρώπου από το είδος του» (Heinrich, 2006: 127). Ο Heinrich επικαλείται μάλιστα την 6η Θέση για τον Feuerbach για να ισχυριστεί ότι οι Marx και Engels δεν άσκησαν κριτική μόνο

120 Ο Heinrich προβάλλει το εξής απόσπασμα από την «Εισαγωγή» για να δείξει αυτή τη ρήξη με τον «εμπειρισμό», δηλαδή τη συνειδητοποίηση από τον Marx ότι η απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητας δεν μπορεί να συντελεστεί απλά ως εμπειρική καταγραφή αλλά αποτελεί προϊόν των εννοιών (Heinrich, 2006: 155): «η συγκεκριμένη ολότητα ως ολότητα της σκέψης, ως κάτι νοητικά συγκεκριμένο, είναι in fact (στην πραγματικότητα) ένα προϊόν της σκέψης, της νόησης. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν είναι προϊόν της έννοιας που γεννά τον εαυτό της και σκέφτεται έξω και πάνω από την αντίληψη και την παράσταση, αλλά αντίθετα προϊόν της επεξεργασίας της αντίληψης και της παράστασης σε έννοιες. Το όλο, όπως εμφανίζεται στο κεφάλι σαν ένα σύνολο από σκέψεις, είναι ένα προϊόν του σκεπτόμενου νου ο οποίος οικειοποιείται τον κόσμο με το μοναδικό δυνατό γι' αυτόν τρόπο, έναν τρόπο που είναι διαφορετικός από την καλλιτεχνική, θρησκευτική, πρακτικο-πνευματική οικειοποίηση αυτού του κόσμου» (Μαρξ, 2010: 339).

στην έλλειψη ιστορικότητας της ανάλυσης του Feuerbach για τη «ανθρώπινη ουσία» αλλά και συνολικά σε αυτή την έννοια (Heinrich, 2006: 133). Φυσικά, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι σε αυτή τη θέση, ο Marx από τη μία ασκεί κριτική στην αντίληψη της ουσίας του ανθρώπου ως ενυπάρχουσα «μέσα στο μεμονωμένο άτομο» ενώ από την άλλη, τονίζει emphatically ότι η πραγματική ουσία του ανθρώπου «είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (Ένγκελς 2007: 67). Με άλλα λόγια, ο Marx αποδέχεται ότι υπάρχει μία ιστορικά προσδιορισμένη και μεταβλητή «ανθρώπινη ουσία», κάτι που σαφώς προσπερνάται από τον έντονο «αντιουσιοκρατισμό» του Heinrich.

Αυτή η άρνηση της «ουσίας του ανθρώπου» συνεπάγεται την υπέρβαση τεσσάρων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του θεωρητικού πεδίου της –κατά Heinrich- πολιτικής οικονομίας, δηλαδή της κλασικής πολιτικής οικονομίας, και συνεπώς την υπέρβαση αυτού του θεωρητικού πεδίου. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι τα εξής: α) ο α-ιστορισμός (ο οποίος παρουσιάζει τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής ως φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων και συνεπώς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως φυσικό και όχι ιστορικά συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής), β) ο ανθρωπολογισμός (ο οποίος θέτει ως αφετηρία και επίκεντρο της ανάλυσης τον μεμονωμένο άνθρωπο, τον εμπορευματοπαραγωγό ως προσωποποίηση του ανθρώπου γενικά), γ) ο ατομικισμός (ο οποίος παρουσιάζει τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων ως απορρέουσες από τα κίνητρα και τις πράξεις των δρώντων ανθρώπων) και δ) ο εμπειρισμός (ο οποίος θεωρεί ότι οι φυσικές ιδιότητες των πραγμάτων, στις οποίες έχουν αναχθεί οι κοινωνικές σχέσεις, είναι άμεσα δεδομένες και αντιληπτές) (Heinrich, 2006: 310).

Στη βάση της παραπάνω θεωρητικής τομής διαμορφώθηκε, σύμφωνα με τον Heinrich, η νέα αντίληψη του μαρξισμού, η οποία –σε αντίθεση με τον μηχανιστικό υλισμό του 18^{ου} αιώνα και τον «εποπτικό» υλισμό του Feuerbach- έχει ως κεντρική έννοια την ανθρώπινη πράξη. Αυτή η πράξη και όχι η φύση βρίσκεται στο επίκεντρο του νέου υλισμού ενώ αυτή η πράξη διαμεσολαβεί αυτά που μέχρι τώρα φαίνονταν διαχωρισμένα, το υποκείμενο και το αντικείμενο, τη σκέψη και την πραγματικότητα (Heinrich, 2006: 127). Η τοποθέτηση της ανθρώπινης πράξης, δηλαδή της ανθρώπινης συνείδησης, στο επίκεντρο του κατά Heinrich υλισμού αποτελεί κατά τη γνώμη μας έκφραση των ιδεαλιστικών επιρροών που χαρακτηρίζουν ολόκληρο σχεδόν το Δυτικό Μαρξισμό, με βασικότερη την αποδοχή ότι η αντικειμενική (φυσική και κοινωνική) πραγματικότητα δεν υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση.

Χαρακτηριστική για την αντίληψη του υλισμού που χρεώνει ο Heinrich στον Marx είναι και η απόρριψη ουσιαστικά της ύπαρξης νομοτελειών στην κίνηση της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, δεν μπορεί φυσικά να αφήσει ασχολίαστα τα αποσπάσματα από το μαρξικό έργο που κινούνται σε εντελώς άλλη κατεύθυνση

από αυτήν που ισχυρίζεται ο ίδιος και στα οποία ήδη έχουμε αναφερθεί σε άλλα σημεία αυτής της εργασίας. Έτσι, ισχυρίζεται ότι:

«Ακόμα και μετά το 1857 βρίσκουμε στον Marx μια σειρά αμφιταλαντευόμενες διατυπώσεις και ιδιαίτερα στα “στομφώδη” μέρη των γραπτών του, δηλαδή σε εκείνα τα μέρη όπου δεν κάνει ανάλυση αλλά –όπως σε Προλόγους ή στο μέρος για την *Ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης* στο τέλος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*- αντλεί γενικά συμπεράσματα από τις αναλύσεις του, όπου ξεπερνιέται που και που το όριο προς την ιστορικοφιλοσοφική σκέψη. Ωστόσο, μετά τα 1845 οι ιστορικοφιλοσοφικές θέσεις δεν είναι πια συγκροτητικές των κεντρικών επιχειρημάτων του» (Heinrich, 2006: 151).

Ο Heinrich δηλαδή υποστηρίζει ότι ο Marx παρασύρεται σε κάποια κείμενα του –και μάλιστα σε κείμενα που έχουν συμπερασματικό χαρακτήρα (!)- σε διατυπώσεις που δεν απορρέουν από την καθαυτό ανάλυση του. Ως λογική συνέπεια της άρνησης της κοινωνικής νομοτέλειας, ο Heinrich αποδέχεται ρητά την αλτουσεριανή ανάλυση ότι η ιστορία δεν έχει κανένα υποκείμενο, ούτε «τους ανθρώπους» ούτε «τις τάξεις» (Heinrich, 2006: 152), με λίγα λόγια ότι δεν είναι η μη κατέχουσα μέσα παραγωγής εργατική τάξη αυτή που δύναται να αποτελέσει τη βασική κοινωνική δύναμη ανατροπής του καπιταλισμού και οικοδόμησης της αταξικής κοινωνίας.

Όσον αφορά τον τρόπο πρόσληψης του οικονομικού έργου του Marx, ο Heinrich θεωρεί ως το μεγαλύτερο πρόβλημα στην προσέγγιση του Marx το γεγονός ότι:

«πίσω από την κλασική, κυρίαρχη στις διάφορες πτέρυγες του εργατικού κινήματος, εικόνα του μεγάλου οικονομολόγου Marx, εξαφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό ο κριτικός της πολιτικής οικονομίας. Ενώ προσέχτηκε ότι ο Marx άσκησε κριτική σε ορισμένες θεωρίες, δεν συνειδητοποιήθηκε ότι υπέβαλε σε κριτική το *συνολικό* θεωρητικό πεδίο της πολιτικής οικονομίας» (Heinrich, 2006: 196).

Με αφετηρία τις παραπάνω θέσεις, ο Heinrich αρνείται την ύπαρξη μίας μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Όπως σημειώνει, στόχος του Marx δεν ήταν η δημιουργία μίας εναλλακτικής «πολιτικής οικονομίας» αλλά μία «κριτική της πολιτικής οικονομίας», μία κριτική των κατηγορικών προϋποθέσεων ολόκληρου του θεωρητικού πεδίου της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή μία αλλαγή θεωρητικού πεδίου (Heinrich, 2012: 33). Γι' αυτό και τονίζει επανειλημμένα τον υπότιτλο του μαρξικού magnum opus («Κριτική της πολιτικής οικονομίας») αποφεύγοντας να δώσει βαρύτητα στον ίδιο τον τίτλο του («Το Κεφάλαιο»), ο οποίος δείχνει ότι στόχος του Marx είναι η ερμηνεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η οποία, όπως και σε κάθε επιστήμη, προϋποθέτει εξίσου την «αρνητική» αντιπαράθεση με τις μέχρι τότε λαθεμένες αποδοχές της επιστήμης

όσο και τη «θετική» παράθεση της νέας αντίληψης και όσα αυτή συνεπάγεται (διατύπωση νέων εννοιών, νόμων κλπ).

Η συγκεκριμένη αντίληψη του Heinrich απορρέει άμεσα από τις ιδεαλιστικές γνωσιοθεωρητικές απόψεις του Althusser, τις οποίες υιοθετεί πλήρως. Σύμφωνα με αυτές, το κάθε θεωρητικό πεδίο προσδιορίζεται ως προς κάποιες θεμελιώδεις θεωρητικές αποδοχές του και όχι ως προς εκείνο το πεδίο της αντικειμενικής πραγματικότητας το οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει. Έτσι, ο Heinrich επιλέγει για το βασικό βιβλίο του τον όρο «Die Wissenschaft vom Wert» (Η επιστήμη της αξίας) ενώ απορρίπτει την ύπαρξη μίας μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, δηλαδή μίας πολιτικής οικονομίας η οποία έχει ως αντικείμενο της τις σχέσεις παραγωγής, και εν προκειμένω τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ως συνέπεια αυτής της ιδεαλιστικής αντίληψης για την επιστήμη, δεν δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο βαθμό στον οποίο η κάθε θεωρητική σχολή καταφέρνει να διεισδύσει στην ουσία των οικονομικών φαινομένων και υποτιμάται η διάκριση ανάμεσα στην επιστημονική αστική πολιτική οικονομία και τη χυδαία αστική πολιτική οικονομία, αφού έτσι κι αλλιώς η κάθε σχολή δεν κρίνεται με το μέτρο της αντικειμενικής πραγματικότητας αλλά με το μέτρο των δικών της θεμελιακών θεωρητικών αποδοχών.

Έτσι, η ανάλυση του Althusser και του Heinrich περί της τομής ανάμεσα στα δύο εντελώς διακριτά θεωρητικά πεδία της κλασσικής πολιτικής οικονομίας και της κριτικής της πολιτικής οικονομίας τονίζει με μονομέρεια τα υπαρκτά και σημαντικά στοιχεία ασυνέχειας ανάμεσα τους ενώ εξαφανίζει –εντελώς σε αντίθεση με την τεράστια εκτίμηση που έτρεφε ο Marx για τους κορυφαίους εκπροσώπους της κλασσικής πολιτικής οικονομίας- τα στοιχεία συνέχειας ανάμεσα τους. Αυτή η προσέγγιση ωθεί τον Heinrich μέχρι του σημείου της ομαδοποίησης της αστικής κλασσικής μαζί με τη χυδαία αστική πολιτική οικονομία:

«Τόσο η κλασσική πολιτική οικονομία όσο και η οριακή θεωρία πραγματεύονται πάντα την ανταλλαγή εμπορευμάτων μόνο ως μία πράξη ανάμεσα σε δύο ατομικούς κατόχους εμπορευμάτων. Και για τα δύο [θεωρητικά-Χ.Μ.] παραδείγματα στο προσκήνιο βρίσκεται το ερώτημα του ποσοτικού προσδιορισμού της ανταλλακτικής σχέσης, και στα δύο αυτό το ερώτημα απαντιέται μέσω της προσφυγής στην ανθρωπολογία. Η ήδη προϋποτιθέμενη στην ανταλλαγή ισοδυναμία δεν αναγνωρίζεται ως θεωρητικό πρόβλημα αλλά γίνεται απλά αποδεκτή ως εμπειρικό δεδομένο. Παρά την διαφορά στο περιεχόμενο τους, η “αντικειμενική” θεωρία της αξίας των κλασσικών και η “υποκειμενική” θεωρία της αξίας των οριακών ταυτίζονται στην ατομικιστική-ανθρωπολογική δομή του λόγου τους» (Heinrich, 2006: 206).

Παρά την τυπική και φευγαλέα αναγνώριση της «διαφοράς στο περιεχόμενο» ανάμεσα στην κλασική πολιτική οικονομία και την οριακή θεωρία, τόσο ο Heineich όσο και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ δεν στέκονται σχεδόν καθόλου στην ανάδειξη αυτής της διαφοράς, την ίδια στιγμή που οι αναλύσεις τους είναι γεμάτες με την ανάδειξη των –κατ’ αυτούς- ταυτόσημων μεθοδολογικών θεμελίων ανάμεσα στα δύο ρεύματα. Με αυτό τον τρόπο διαγράφεται το γεγονός ότι η κλασική πολιτική οικονομία αποτέλεσε μία από τις σημαντικές πηγές του μαρξισμού, ο οποίος προέκυψε όχι μόνο από τα λάθη, τα αδιέξοδα και τις μεθοδολογικές αδυναμίες της τελευταίας αλλά και από τα δυνατά της σημεία, από τη θεωρητική τόλμη της, από τη σημαντική σε σχέση με το παρελθόν της τότε οικονομικής σκέψης διεισδυτικότητα της στην ουσία κάποιων οικονομικών φαινομένων της αντικειμενικής πραγματικότητας.

Και φυσικά, η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ δεν μπορεί να δει ότι η πηγή της τεράστιας διαφοράς ανάμεσα στα δύο θεωρητικά ρεύματα, η πηγή της απώλειας αυτών των θετικών χαρακτηριστικών της κλασικής πολιτικής οικονομίας δεν είναι άλλη από τη διαφορετική ιστορική φάση στην οποία βρίσκεται η αστική τάξη που αποτελεί τον κοινωνικό φορέα και των δύο ρευμάτων. Την περίοδο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η αστική τάξη είναι κοινωνικά ανερχόμενη, επαναστατική και παλεύει λυσσασμένα απέναντι στη φεουδαρχική εξουσία έχοντας συμφέρον από το θεωρητικό βάθος στην ανάλυση της ενώ την περίοδο της οριακής θεωρίας η αστική τάξη είναι ήδη κυρίαρχη τάξη, η οποία λόγω της ανάγκης περιφρούρησης της εξουσίας της από την εργατική τάξη και τη θεωρία της (το μαρξισμό, ο οποίος αναπτύσσονταν ταχύτατα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα) χάνει αναγκαστικά κάθε κοινωνικό ενδιαφέρον και κίνητρο για τη διείσδυση στην (εκμεταλλευτική) ουσία των οικονομικών φαινομένων και τσαλαβουτά στην επιφάνεια τους μετατρέπόμενη έτσι σε χυδαία –κατά τη μαρξική ορολογία- θεωρία. Τα παραπάνω είναι «λεπτομέρειες» για τη Νέα Ανάγνωση η οποία άλλωστε -ακριβώς όπως δεν αναγνωρίζει τη σύνδεση του μαρξισμού με την εργατική τάξη και την ιστορική αποστολή της- δεν μπορεί να δει βαθύτερα τα εκάστοτε κοινωνικά όρια που θέτει στην αστική πολιτική οικονομία η ιστορική φάση στην οποία βρίσκεται η αστική τάξη. Αντίθετα, για τον Marx αυτό το ζήτημα είχε τεράστια σημασία όπως φαίνεται και από το παρακάτω εύλωτο και πασίγνωστο απόσπασμα από τον Επίλογο του στη δεύτερη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου*, το οποίο –τουλάχιστον απ’ όσο γνωρίζουμε- δεν βρίσκεται σε καμία από τις χιλιάδες σελίδες ανάλυσης της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ:

«Η αστική τάξη κατάχτησε στη Γαλλία και την Αγγλία την πολιτική εξουσία. Από τότε η ταξική πάλη αποχτούσε πρακτικά και θεωρητικά όλο και πιο πολύ έκδηλες και απειλητικές μορφές. Σήμανε η νεκρώσιμη καμπάνα της επιστημονικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Δεν πρόκειται τώρα πια για το αν

είναι αληθινό αυτό ή εκείνο το θεώρημα, μα για το αν είναι ωφέλιμο ή επιζήμιο για το κεφάλαιο, αν ταιριάζει ή όχι στο κεφάλαιο, αν έρχεται σε σύγκρουση ή όχι με τις αστυνομικές διατάξεις. Τη θέση της ανιδιοτελούς έρευνας την πήραν οι πληρωμένοι διαπληκτισμοί των καλαμαράδων, τη θέση της αμερόληπτης επιστημονικής έρευνας την πήρε η κακή συνείδηση και η άσχημη πρόθεση της απολογητικής (...) Εφόσον γενικά μια τέτοια κριτική την αντιπροσωπεύει μία τάξη, μπορεί να την αντιπροσωπεύει μόνο η τάξη που η ιστορική της αποστολή είναι ν' ανατρέψει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και να καταργήσει οριστικά τις τάξεις, δηλ. το προλεταριάτο» (Μαρξ, 2002: 21-2).

Τονίζουμε ότι αυτά τα συμπεράσματα –τα οποία με βάση την ανάλυση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ έχουν ξεκάθαρα «φαταλιστικό», «ιστορικίστικο», «χυδαία ντετερμινιστικό» και «κοσμοθεωρητικό» χαρακτήρα- ανήκουν στον ίδιο τον Marx και όχι στον Engels.

Μέσω του τσουβαλιάσματος της με την οριακή θεωρία, ο Heinrich δεν έχει ως στόχο να αναδείξει την αυτονόητη αδυναμία της κλασικής πολιτικής οικονομίας που συνίσταται στην έλλειψη της κατανόησης του ιστορικού χαρακτήρα των κατηγοριών της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής και των μορφών της αλλά να πετάξει και το χρήσιμο, το προοδευτικό κομμάτι στην ανάλυση της που δεν είναι άλλο από τον προσδιορισμό της εργασίας ως την ουσία της αξίας. Αυτό το θεωρητικό «διαμάντι» της κλασικής πολιτικής οικονομίας, το «εξόρυξε» μετά ενθουσιασμού ο ίδιος ο Marx αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα να το «λαξεύσει» έτσι ώστε να αναδείξει την πραγματική λάμψη του¹²¹.

Ο Heinrich μάλιστα προσδιορίζει τα στοιχεία συνέχειας ανάμεσα στην κλασική πολιτική οικονομία και τη μαρξιστική οικονομική θεωρία ως αιτία του γεγονότος ότι «η επιχειρηματολογία του [Marx – X.M.] παρουσιάζει ένα πλήθος ασαφειών και προβλημάτων». Πιο συγκεκριμένα σημειώνει:

¹²¹ Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, ο Rubin, τον οποίο θεωρούν –δικαιολογημένα ή όχι- ως θεωρητικό «πρόγονο» τους, διέβλεπε πολύ καθαρά τη σχέση ανάμεσα στην ανάπτυξη της μαρξικής θεωρίας και την εύρεση και επεξεργασία αυτών των «διαμαντιών» της προγενέστερης πολιτικής οικονομίας. Όπως έγραφε: «κάθε επιτυχία στο μέτωπο της επίλυσης αυτού του τελευταίου προβλήματος [της συγκρότησης του δικού του θεωρητικού συστήματος – X.M.] άνοιγε στον Marx νέους θησαυρούς ιδεών που κείτονταν θαμμένοι στα γνωστά από καιρό και εν μέρει ξεχασμένα κείμενα των προγενέστερων οικονομολόγων. Στο σύστημα του ο Marx κάνει μια πλήρη χρήση των διανοητικών ικανοτήτων που ανέπτυξαν οι οικονομολόγοι των προηγούμενων αιώνων. Χάρης σ' αυτόν, οι ιδέες και οι γνώσεις που είχαν συσσωρεύσει οι πρόδρομοι του, συνενώθηκαν σε μία μεγάλη σύνθεση (...) Η εργασιακή θεωρία της αξίας, από τα πρώτα ευφυή σκαριφήματα του Petty μέχρι τις αγωνιώδεις αντιφάσεις τις οποίες με συνέπεια αντιμετώπισε ο Ricardo, είναι μία θεωρία προοδευτικής συσσώρευσης προβλημάτων και αντιφάσεων» (Rubin, 1993: 21). Αντίστοιχα, ανέδειξε τη διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική αστική πολιτική οικονομία και τον «εκχυδαϊσμό» της από τη στιγμή που η αστική τάξη κατέλαβε την πολιτική εξουσία (π.χ. Rubin, 1993: 414-415).

«ναι μεν ο Marx πραγματοποίησε από τη μία πλευρά μία τομή με το θεωρητικό πεδίο της κλασικής πολιτικής οικονομίας, από την άλλη πλευρά όμως κατά έναν καθόλου ευκαταφρόνητο βαθμό παρέμεινε δέσμιος αυτού του πεδίου. Ακόμα και εντός του διανοιγμένου από τον Marx θεωρητικού πεδίου παραμένει παρών ο λόγος της κλασικής πολιτικής οικονομίας και οδηγεί ήδη από τις θεμελιώδεις έννοιες σε αμφιταλαντεύσεις που στη συνέχεια δημιουργούν συγκεκριμένα προβλήματα στη μαρξική παρουσίαση (όπως π.χ. το πολυσυζητημένο πρόβλημα του μετασχηματισμού) και δημιουργούν το έδαφος για αποκλίνουσες ερμηνείες και κριτικές» (Heinrich, 2006: 198).

Αφότου κάνουμε μία μικρή παρέκβαση για μερικά ακόμα μεθοδολογικά ζητήματα, θα δούμε τι ακριβώς εννοεί ο Heinrich όταν αναφέρεται στις ασάφειες, τις αμφιταλαντεύσεις και τα προβλήματα της μαρξικής οικονομικής θεωρίας ξεκινώντας από την ίδια τη θεωρία της αξίας.

6.3. Η αντίληψη του Heinrich για τον υλισμό και τη διαλεκτική

Όπως είδαμε, η θεωρητική τομή που υποστηρίζει ο Heinrich ότι συντελέστηκε σταδιακά στο έργο του Marx δεν οδήγησε μόνο στην ανάδυση του θεωρητικού πεδίου της κριτικής πολιτικής οικονομίας αλλά και του νέου υλισμού. Έχουμε αναδείξει ότι αυτός ο νέος υλισμός που αποδίδει ο Heinrich στον Engels είναι επηρεασμένος σε σημαντικό βαθμό από τον ιδεαλισμό. Αυτό εκφράζεται τόσο στην αντίληψη του για τη διαλεκτική όσο και σε μια σειρά άλλες θέσεις με βασική τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση της κοινωνίας και το εποικοδόμημα της.

Όσον αφορά την αντίληψη του Heinrich για τη διαλεκτική, αυτή μένει πιστή στις παραδόσεις του Δυτικού Μαρξισμού που την προσεγγίζουν ως αποκλειστικά υποκειμενική διαλεκτική, ως τρόπο επεξεργασίας και παρουσίασης του μελετώμενου υλικού. Απορρίπτεται ρητά η αντικειμενική διαλεκτική, δηλαδή η διαλεκτική που δεν συνίσταται απλώς σε «έναν καθορισμένο τρόπο επιστημονικής παρουσίασης» αλλά επεκτείνεται και στον χαρακτηρισμό της «πορείας πραγματικών διαδικασιών» (Heinrich, 2006: 164). Έτσι, και στον Heinrich έχουμε υποκειμενική διαλεκτική η οποία είναι αυθυπόστατη, δεν αντανακλά κάποια αντικειμενική διαλεκτική.

Ειδικότερα για την -χαρακτηριστική για τον Heinrich αλλά και συνολικά για τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ- κατανόηση της διαλεκτικής αποκλειστικά ως μορφής ανάπτυξης της θεωρίας, αξίζει να αναφέρουμε ένα σύντομο αυτοκριτικό σχόλιο του Marx από τα, εξαιρετικά αγαπητά σε αυτό το ρεύμα, *Grundrisse*: «Θα χρειαστεί αργότερα (...) να διορθώσουμε τον ιδεαλιστικό τρόπο παρουσίασης, που δημιουργεί την επίφαση πως τάχα πρόκειται μόνο για εννοιολογικούς

προσδιορισμούς και για τη διαλεκτική αυτών των εννοιών» (Μαρξ, 1989: 105). Στο ίδιο πνεύμα, ο Marx γράφει στο αρχικό κείμενο (Urtext) της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*: «Σε αυτό το σημείο [στο οποίο καθίσταται αναγκαία η κατηγορία του εμπορεύματος «εργατική δύναμη» – Χ.Μ.] γίνεται φανερό ότι η διαλεκτική μορφή της παρουσίασης είναι σωστή μόνο όταν έχει επίγνωση των ορίων της» (MEGA² II/2: 91).

Ο Krätke χαρακτηρίζει τη διαλεκτική του Marx ως «συγκρατημένη διαλεκτική» ενώ αναδεικνύει την ικανότητα του Marx από ένα σημείο και πέρα «να συγκρατεί και να ελέγχει τη διαλεκτική μέθοδο, αποφεύγοντας τις παγίδες της» (Krätke, 2006a: 136). Έτσι, κατά τον Krätke (2002: 12-13), οι τροποποιήσεις στις οποίες προχώρησε ο Marx στην παρουσίαση του υλικού κατά τη διάρκεια των δεκαπέντε χρόνων που μεσολάβησαν από τα *Grundrisse* μέχρι τη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* –την περίοδο δηλαδή όπου, κατά τον Krätke, ο Marx έπαψε σταδιακά να γράφει ως φιλόσοφος και έγραφε όλο και περισσότερο ως «ένας κοινωνικός επιστήμονας ο οποίος βρίσκεται στο ύψος της ιστορικής και εμπειρικής γνώσης της εποχής του»- οφείλεται ακριβώς σε αυτή τη συνειδητή μεταβολή του τρόπου παρουσίασης και όχι καταρχάς στη διάθεση εκλαΐκευσης όπως θεωρεί η Νέα Ανάγνωση του Marx και ο Heinrich¹²². Γι' αυτό και σε πλήρη αντίθεση με τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ και τον Heinrich, ο ίδιος ο Marx θεωρούσε την τελευταία επιμελημένη από αυτόν έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, δηλαδή τη γαλλική έκδοση, ως την καλύτερη έκδοση και γι' αυτό σημείωνε emphaticά ότι αυτή η έκδοση θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ως βάση για τις μετέπειτα μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες (Μαρξ, 2020: 245).

Η ιδεαλίζουσα ερμηνεία της διαλεκτικής είναι συνέπεια της ιδεαλίζουσας σχέσης ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο, της άρνησης στην ουσία της αντικειμενικής νομοτέλειας. Ακριβώς επειδή και εδώ, όμως, υπάρχουν πολλά αποσπάσματα από κείμενα του Marx που λένε το αντίθετο, ο Heinrich σημειώνει ότι «Μία τέτοια κατανόηση της διαλεκτικής μπορεί να αποδοθεί κυρίως στον Engels παρόλο που υπάρχουν και στον Marx ορισμένες, γενικά μάλλον περιφερειακές, σημειώσεις του σε αυτή την κατεύθυνση» (Heinrich, 2006: 164).

122 Ο Marx τοποθετούνταν και στις επιστολές του επανειλημμένα ενάντια στη μετατροπή της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας σε μία -αποκομμένη από την αλληλεπίδραση με την πράξη- διαλεκτική της ανάπτυξης των εννοιών. Αναφερόμενος στις διαμάχες ανάμεσα στους θεωρητικούς και στους εμπειρικούς επιστήμονες της εποχής του, ο Marx σημειώνει στην επιστολή του προς τον Engels στις 9 Αυγούστου 1862 ότι «Μέχρι τώρα έχω επανειλημμένα διαπιστώσει ότι σε quarrels (διαμάχες) τέτοιου είδους οι θεωρητικοί έχουν πάντα λάθος» (Μαρξ και Ένγκελς, 2019: 182). Αντίστοιχα, στην επιστολή του στον Engels στις 10 Οκτώβρη 1868 σημειώνει ότι «Η πολιτική οικονομία μπορεί να μετατραπεί σε θετική επιστήμη μόνο βάζοντας στη θέση των αντιμαχόμενων δογμάτων τα αντιμαχόμενα γεγονότα και τις πραγματικές αντιθέσεις που αποτελούν το κρυμμένο υπόβαθρο τους» (Μαρξ, 2020: 85).

Εννοείται, επίσης, ότι η επίθεση στην αντικειμενική διαλεκτική επικεντρώνεται, όπως και σε όλο το ρεύμα του Δυτικού Μαρξισμού, στη *Διαλεκτική της Φύσης* και στο *Αντι-Ντίρινγκ*. Ως συνέπεια της απόρριψης και της στοχοποίησης της αντικειμενικής διαλεκτικής και της κοινωνικής νομοτέλειας (και μάλιστα πολλές φορές μίας γελοιογραφίας τους που καμία σχέση δεν έχει με την ανάλυση των Marx και Engels) ως «οικονομισμού» και «ντετερμινισμού», ο Heinrich είναι λογικό να στρέφεται ενάντια στον αποκαλούμενο από αυτόν «κοσμοθεωρητικό μαρξισμό» που θεωρεί ότι κατασκεύασε ο Engels και στο «μαρξισμό-λενινισμό» που θεωρεί ως συνέχεια του (Heinrich, 2012: 24-25)¹²³.

Μιλώντας για διαλεκτική, πρέπει να αναφέρουμε ότι σε συμφωνία με τον Althusser –και σε διαφωνία με την πλειοψηφούσα χεγκελιανή συνιστώσα του Δυτικού Μαρξισμού αλλά και τους προγόνους της- ο Heinrich δεν θεωρεί την επίδραση του Hegel καθοριστική για την κριτική της πολιτικής οικονομίας. (Heinrich, 2006: 170-1).

Όσον αφορά, τώρα, τη σχέση ανάμεσα στη βάση και το εποικοδόμημα, αυτή υποτιμάται στον Heinrich και συνολικά στη Νέα Ανάγνωση του Μαξ, γεγονός με συνέπειες σε όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με το κράτος, το Δίκαιο, την ιδεολογία κλπ. Γράφει ο Heinrich:

«Έτσι, εισήχθησαν στη συζήτηση οι φράσεις “βάση” και “εποικοδόμημα”, οι οποίες χρησιμοποιούνται συχνά από μαρξιστές αν και σπάνια από τον Μαξ. Στον παραδοσιακό μαρξισμό και τον μαρξισμό-λενινισμό, οι συνοπτικές διατυπώσεις του Προλόγου [της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* – Χ.Μ.] του

123 Φυσικά, όσον αφορά τον «οικονομισμό» και τον «ντετερμινισμό», ο Heinrich δεν μένει μόνο στον Engels αλλά στοχοποιεί, όπως σε όλα τα ζητήματα, και κείμενα τα οποία έγραψε ή συνέγραψε ο ίδιος ο Μαξ. Έτσι, κατηγορεί για «οικονομισμό» και «ντετερμινισμό» το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ενώ σημειώνει ότι και στο *Κεφάλαιο* «υπάρχουν ακόμα απόηχοι του πρωθύστερου ιστορικού ντετερμινισμού» (Heinrich, 2004a: 196). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στην επίθεση του απέναντι στον «κοσμοθεωρητικό μαρξισμό», ο Heinrich χρεώνει στον Μαξ την αντίληψη ότι «υπάρχει ένα κοινωνικό υποκείμενο (η εργατική τάξη) που στη βάση της ιδιαίτερης θέσης της στην αστική κοινωνία διαθέτει μία ειδική ικανότητα να βλέπει μέσα από τις κοινωνικές σχέσεις» (Heinrich, 2012: 79). Ωστόσο, ο Μαξ ποτέ δεν ισχυρίστηκε ότι η εργατική τάξη διαθέτει μία τέτοια «ειδική ικανότητα» ή με άλλα λόγια ότι μπορεί άμεσα, μέσω των αισθήσεων της, να κατανοεί την ουσία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής και της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και να αποφύγει την ιδεολογική κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας ως απότοκο της οικονομικής της κυριαρχίας. Ο ιστορικός ρόλος της εργατικής τάξης δεν θεμελιώνεται σε καμία «ειδική ικανότητα» αλλά στο γεγονός ότι ως η μοναδική τάξη που δεν έχει μέσα παραγωγής στα χέρια της είναι η μόνη η οποία μπορεί –υπό (συγκεκριμένες αντικειμενικές και υποκειμενικές) προϋποθέσεις- να παίξει επαναστατικό ρόλο με στόχο την οικοδόμηση μίας οικονομίας χωρίς ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής ενώ και στο πλαίσιο ακόμα του καπιταλισμού μπορεί πιο εύκολα – και πάντα με προϋπόθεση την ιδεολογική πολιτική παρέμβαση ενός επαναστατικού ΚΚ- να αναπτύξει αντικαπιταλιστική συνείδηση.

θεωρούνται ως ένα από τα θεμελιώδη κείμενα του “ιστορικού υλισμού”. Συχνά αντλούνταν το συμπέρασμα ότι η οικονομική βάση ουσιαστικά καθορίζει το πολιτικό “εποικοδόμημα” (κράτος, Δίκαιο, ιδεολογία) και κάθε φαινόμενο του “εποικοδομήματος” πρέπει να έχει μία αντίστοιχη αιτία στη “βάση”. Αυτή η απλή αναγωγή των πραγμάτων σε οικονομικές αιτίες αποκαλείται *οικονομισμός*» (Heinrich, 2012: 200).

Αλήθεια, η οικονομική βάση δεν καθορίζει «ουσιαστικά», δηλαδή σε τελευταία ανάλυση και ως βαθύτερη αιτία, τις διάφορες πλευρές του πολιτικού, ιδεολογικού, νομικού κλπ εποικοδομήματος αλλά και το χαρακτήρα της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης καθώς και της αντεπίδρασης τους στην οικονομική βάση; Δεν αλλάζουν, περισσότερο ή λιγότερο γρήγορα, οι συνήθειες, οι ηθικοί κανόνες, οι νόμοι, οι ιδεολογικές αποδοχές των μαζών κλπ όταν αλλάζει η οικονομική βάση της κοινωνίας;

Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ προσπαθεί να αναιρέσει ή τουλάχιστον να μετριάσει την μαρξική διατύπωση του Προλόγου μέσω της διαστρέβλωσης της ερμηνείας της από το «μαρξισμό-λενινισμό». Το γεγονός ότι υπάρχει άμεση ή έμμεση αλληλεπίδραση τόσο ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος όσο και ανάμεσα σε αυτά και την οικονομική βάση της εκάστοτε κοινωνίας ποτέ δεν συνεπαγόταν για τη θεωρία του «μαρξισμού-λενινισμού» ότι όλα τα ζητήματα ανάγονται άμεσα στην οικονομική βάση. Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ παραβιάζει ανοιχτές θύρες σκιαμαχώντας με μία ερμηνεία της μαρξικής διατύπωσης που υπάρχει μόνο στο μυαλό της. Στην ουσία, η διαστρεβλωμένη ερμηνεία της μαρξιστικής-λενινιστικής αντίληψης για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και το εποικοδόμημα επιχειρείται να αξιοποιηθεί ως όχημα για την αναίρεση της προτεραιότητας της οικονομικής βάσης της κοινωνίας.

Εδώ θα παραθέσουμε μία μόνο από τις διατυπώσεις του Engels που καταρρίπτει το «σκιάχτρο» του οικονομισμού που περίτεχνα προσπαθεί να κατασκευάσει η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ για τον «παραδοσιακό μαρξισμό» και για τον «μαρξισμό-λενινισμό»:

«Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της Ιστορίας, η παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής αποτελεί τον *σε τελευταία ανάλυση* καθοριστικό παράγοντα τη Ιστορίας. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ ισχυριστήκαμε ποτέ κάτι παραπάνω. Αν, τώρα, κάποιος διαστρεβλώσει αυτήν τη διαπίστωση με τέτοιο τρόπο ώστε να βγαίνει ότι ο οικονομικός παράγοντας αποτελεί το μοναδικά καθοριστικό παράγοντα, τότε μετατρέπει αυτήν την πρόταση σε μια αφηρημένη, παράλογη φράση που δε σημαίνει τίποτα. Η οικονομική κατάσταση αποτελεί τη βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος (...) ασκούν και αυτά την επίδραση τους στην εξέλιξη των ιστορικών αγώνων και σε πολλές

περιπτώσεις αυτά είναι που κυρίως καθορίζουν τη μορφή τους. Είναι η αλληλεπίδραση όλων αυτών των στοιχείων, η οποία επιβάλλει τελικά ως αναγκαία την οικονομική κίνηση μέσα από το ατέλειωτο πλήθος των συμπτώσεων» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 412-413)¹²⁴.

Σε άμεση συνάρτηση με την άρνηση της σχέσης βάσης-εποικοδομήματος, ο Heinrich και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αρνούνται και τον προσδιορισμό του κράτους στον καπιταλισμό ως «οργάνου» της αστικής τάξης. Προβάλλοντας το σωστό γεγονός ότι στον καπιταλισμό η οικονομική εκμετάλλευση δεν παίρνει προσωπικό χαρακτήρα (και συνεπώς ο καπιταλιστής δεν έχει στην ατομική διάθεση του δικαστήρια, αστυνομία και στρατό, παραπλήσια στρώματα των οποίων είχαν στην ατομική διάθεση τους ο δουλοκτήτης και ακόμα πιο καθαρά ο φεουδάρχης), ο Heinrich ισχυρίζεται ότι το κράτος αντιμετωπίζει τους πολίτες ως «ελεύθερους» και «ίσους» ιδιοκτήτες και στη βάση αυτή συμπεραίνει:

«Το κράτος συμπεριφέρεται στην πραγματικότητα ως μία ουδέτερη Αρχή έναντι των πολιτών του· αυτή η ουδετερότητα δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση ψευδαίσθηση. Αντίθετα, είναι ακριβώς μέσω αυτής της ουδετερότητας που το κράτος διασφαλίζει τα θεμέλια των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης» (Heinrich, 2012: 205).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Heinrich έχουμε ένα «ταξικά ουδέτερο» κράτος που ακριβώς μέσω αυτής της ουδετερότητας του διασφαλίζει την ταξική κυριαρχία της αστικής τάξης επί της εργατικής. Ενώ ο Heinrich αναδεικνύει και ορισμένα πράγματι σωστά σχόλια για τις συνέπειες του φετιχισμού στον τρόπο με τον οποίο οι πλατιές μάζες κατανοούν το ρόλο του κράτους, τραβάει στα άκρα τη σχετική ανεξαρτησία του αστικού κράτους από την αστική τάξη, σε σημείο που την εξαφανίζει και παρουσιάζει το κράτος αυτό ως ουδέτερο. Παράλληλα, αποδίδει στο αστικό κράτος σαφέστατα δευτερεύοντα ρόλο στη διασφάλιση – τόσο δια της πειθούς όσο και δια της βίας- της κυριαρχίας της αστικής τάξης επί της εργατικής, «ξεχνώντας» τον συνειδητά ενεργητικό ρόλο που αυτό έπαιξε με χίλιους δύο τρόπους για την περιφρούρηση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής: με το φασισμό, με το βίαιο τσάκισμα εξεγέρσεων και επαναστατικών

124 Πέρα από τις αναλύσεις του στα διάφορα βιβλία του, ο Engels στηλίτευσε σε πολλές επιστολές του την –αντίστοιχη με αυτή του Heinrich- διαστρέβλωση της μαρξιστικής θεωρίας για τη σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και το εποικοδόμημα. Ενδεικτικά σημειώνουμε τις επιστολές του στον Conrad Schmidt στις 27 Οκτώβρη 1890 και στον Walther Borgius στις 25 Γενάρη 1894 (βλ. Μαρξ και Ένγκελς, 2020, 414-425 και 471-475). Για παράδειγμα, στην επιστολή στον Borgius σημειώνει μεταξύ άλλων: «Δεν ισχύει ότι η οικονομική κατάσταση αποτελεί την *αιτία* και ότι αυτή *μόνο* είναι *ενεργητική*, ενώ όλα τα υπόλοιπα [δηλαδή τα στοιχεία του εποικοδομήματος – Χ.Μ.] αποτελούν μόνο παθητική επίδραση· αλλά, αντίθετα, πρόκειται για αλληλεπίδραση στη βάση της οικονομικής αναγκαιότητας, η οποία σε *τελευταία ανάλυση* πάντα κυριαρχεί» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 472-473).

κομμάτων, με την ιδεολογική προπαγάνδα μέσα από σχολεία, εκκλησίες, ΜΜΕ, με την επιστράτευση της σοσιαλδημοκρατίας σε δύσκολες γι' αυτό στιγμές κλπ. Αν είναι τόσο αυτονόητη από την ίδια τη λειτουργία του καπιταλισμού η επιβολή των αναγκαιοτήτων του στους εργαζόμενους, γιατί το αστικό κράτος έχει παίξει και συνεχίζει να παίξει και σήμερα τόσο ενεργητικό και πολύμορφο –πολιτικό, ιδεολογικό, κατασταλτικό- ρόλο στη διασφάλιση της ταξικής κυριαρχίας;

Το γεγονός ότι η ταξική κυριαρχία επιβάλλεται στον καπιταλισμό στη βάση της τυπικής ισότητας (και φυσικά της ουσιαστικής ανισότητας) δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι το κράτος δεν αποτελεί τον εκφραστή των γενικών συμφερόντων της αστικής τάξης και με αυτή την έννοια –και όχι με την έννοια ότι το κράτος τίθεται στην άμεση υπηρεσία ενός καπιταλιστή ή μίας ομάδας καπιταλιστών- αποτελεί όργανο της αστικής τάξης ως τάξης. Όπως αναφέρεται και στο *Gegenstandspunkt* (2008), η ταξική κρατική βία επιβάλλεται στον καπιταλισμό με διαφορετικό, και όχι με λιγότερο επεμβατικό, τρόπο σε σχέση με τις προηγούμενες κοινωνίες. Η αντίληψη της Νέας Ανάγνωσης για το κράτος επιδρά παραλυτικά στην πάλη της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο και το κράτος του.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη παρέκβαση για την αντίληψη του Heinrich για το κράτος, επιστρέφουμε στην «καρδιά» της οικονομικής αντίληψης του που σε κάθε «χτύπο» της «αιματοδοτεί» όλες τις υπόλοιπες θέσεις του. Επιστρέφουμε στη θεωρία του για την αξία.

6.4. «Χρηματική» ή «εργασιακή» θεωρία της αξίας;

Ο Heinrich βάζει ρητά στο στόχαστρο την αντίληψη της μαρξικής θεωρίας της αξίας ως *εργασιακής* θεωρίας της αξίας, δηλαδή την αντίληψη ότι «οι ανταλλακτικές αναλογίες των εμπορευμάτων καθορίζονται από τον χρόνο εργασίας που ξοδεύτηκε για την παραγωγή τους» (Heinrich, 2006: 202). Όπως σημειώνει, το πρόβλημα που θέτει ο Marx στον εαυτό του δεν συνίσταται στην «απόδειξη» του γεγονότος ότι η εργασία αποτελεί την ουσία της αξίας αλλά στην ανασκευή του ειδικά κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας από το εμπόρευμα ως κοινωνική μορφή του εργασιακού προϊόντος. Έτσι, υποστηρίζει ότι τον Marx δεν τον ενδιαφέρει καταρχάς η ποσοτική ανταλλακτική σχέση αλλά ο ειδικός χαρακτήρας της εργασίας που παράγει εμπορεύματα, κάτι που φαίνεται πιο διακριτά από την ανάλυση στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* παρά από το πρώτο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (Heinrich, 2006: 203-4)¹²⁵.

125 Ο Heinrich αποδίδει αυτή τη μεταβολή (από την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* στη πρώτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*) του τρόπου

Ο Heinrich θεωρεί ότι στο ζήτημα της αξίας η κλασική πολιτική οικονομία κινούνταν ακόμα εντός της εμπειριστικής προβληματικής που προσεγγίζει τα φαινόμενα ως απλά και εμπειρικά αντιληπτά δεδομένα ενώ αντίθετα ο Marx εγκατέλειψε το θεωρητικό πεδίο της κλασικής πολιτικής οικονομίας θέτοντας το ερώτημα του ειδικά κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας που παράγει εμπορεύματα και των αντίστοιχων κοινωνικών μορφών, τα οποία δεν μπορούν να απαντηθούν με την προσφυγή στους χειρισμούς των συμμετεχόντων δρώντων, δηλαδή με το μεθοδολογικό ατομικισμό:

«Η παρουσίαση της *ειδικά κοινωνικής μορφής της εργασίας*, όπως αυτή εκφράζεται στις διάφορες οικονομικές εκφάνσεις από την εμπορευματική μορφή του εργασιακού προϊόντος μέχρι το κέρδος και τον τόκο, αποτελεί τον πραγματικό πυρήνα της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας. Αν, αντίθετα, η μαρξική θεωρία της αξίας κατανοηθεί ως μία ποσοτική θεωρία της μάζας της εργασίας, της οποίας το ουσιαστικό καθήκον είναι να αποδείξει ότι το κέρδος μπορεί να αποδοθεί σε μία καθορισμένη ποσότητα απλήρωτης εργασίας (...) τότε ο Marx μειώνεται στο θεωρητικό επίπεδο ενός “σοσιαλιστή ρικαρντιανού”. Ο Marx θέτει όμως το πολύ πιο θεμελιώδες ερώτημα, με ποιο τρόπο παράγεται σε μία κοινωνία *ατομικών παραγωγών* μία συνεκτική κοινωνική σύνδεση» (Heinrich, 2006: 208).

Τι μπορεί να σημαίνουν αλήθεια όλα αυτά; Το γεγονός ότι η θεωρία της αξίας έχει και ποιοτικές πλευρές εξαφανίζει την ποσοτική πλευρά της; Δεν αποτελεί το κέρδος μορφή εμφάνισης της υπεραξίας, δηλαδή μιας «καθορισμένης ποσότητας απλήρωτης εργασίας»; Δεν αποτελεί η εργασία στον καπιταλισμό την ουσία των –τόσο σπουδαίων για τον Heinrich και τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ- αξιακών μορφών; Αυτές οι μορφές είναι αυθυπόστατες;

Ο Heinrich χαρακτηρίζει ως «εμπειρισμό» και «νατουραλισμό» την αποδοχή ότι αξία είναι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας που απαιτείται

παρουσίασης της θεωρίας της αξίας –η οποία εστιάζει στον προσδιορισμό της εργασίας ως ουσία της αξίας μέσω της αναγωγής της στο κοινό στοιχείο που υπάρχει ανάμεσα στα ανταλλασσόμενα εμπορεύματα- στην προσπάθεια εκλαΐκευσης της θεωρίας της αξίας από τον Marx. Βέβαια, ο ίδιος ο Marx σημειώνει στον Πρόλογο στην πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου ότι «Η περιγραφή καλυτέρευσε. Όσο το επέτρεπαν κάπως τα πράγματα, πολλά σημεία που προηγούμενα απλώς θίγονταν, εδώ αναπτύσσονται περισσότερο ενώ αντίστροφα σημεία που εκεί αναπτύσσονταν διεξοδικά, εδώ απλώς θίγονται» (Μαρξ, 2002: 11). Ταυτόχρονα η ανάλυση στην *Κριτική* είναι γεμάτη με διατυπώσεις σχεδόν πανομοιότυπες με αυτές του πρώτου τόμου. Για παράδειγμα: «τα εμπορεύματα εξισώνονται μεταξύ τους σε συγκεκριμένες αναλογίες, αντικαθιστούν το ένα το άλλο στην ανταλλαγή, ισχύουν ως ισοδύναμα και παριστάνουν έτσι, παρά την ανομοιότητα στην εμφάνιση τους, την ίδια ουσία», «Ως ανταλλακτική αξία, όλα τα εμπορεύματα είναι μόνο ορισμένη ποσότητα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας», «Όπως η ποσοτική υπόσταση της κίνησης είναι ο χρόνος, έτσι και η ποσοτική υπόσταση της εργασίας είναι ο *χρόνος εργασίας*» (Μαρξ, 2010: 32-34) κλπ.

για την παραγωγή ενός εμπορεύματος. Και επειδή αυτός ακριβώς είναι ο μαρξικός ορισμός της αξίας τόσο στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* όσο και στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Heinrich κατηγορεί επανειλημμένα τον Marx ότι σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του έργου του παρουσιάζει και «εμπειριστικά-νατουραλιστικά» στοιχεία στην ανάλυση του.

Το σημείο-κλειδί εδώ είναι η ερμηνεία της αφηρημένης εργασίας, μία έννοια για την παρουσίαση της οποίας ο Heinrich θεωρεί, όπως και για όλες τις άλλες ουσιαστικά, ότι ο Marx παρουσιάζει αμφιταλαντεύσεις και λάθη. Αυτές τις αμφιταλαντεύσεις τις εντοπίζει ακόμα και στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, όπου –παραθέτοντας κάποια σχετικά αποσπάσματα¹²⁶- συμπεραίνει ότι ο Marx κάνει λόγο για δύο «εντελώς διαφορετικές αφαιρέσεις», «από τη μία η αφαίρεση από τις εξειδικεύσεις των εργασιακών δυνάμεων που λαμβάνει χώρα στη συνεχώς μηχανοποιούμενη παραγωγική διαδικασία, η αντικατάσταση της ειδικευμένης από την απλή εργασία, δηλαδή ένα ιδιαίτερο είδος ξοδέματος εργασίας και από την άλλη η αξιοδημιουργός “αφηρημένη εργασία”, η οποία δεν απαντάται πουθενά ως ιδιαίτερο είδος ξοδέματος εργασίας». Ταυτόχρονα, συμπληρώνει ότι μόλις στη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* διαχωρίζεται αυστηρά η απλή από την αφηρημένη εργασία και καθορίζεται η τελευταία ως ουσία της αξίας. Στη βάση αυτής της αντίληψης, ισχυρίζεται ότι στα δύο πρώτα υποκεφάλαια του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* βρίσκουμε «“νατουραλιστικά” στοιχεία στον ορισμό της αφηρημένης εργασίας» (Heinrich, 2006: 211). Ιδιαίτερα στοχοποιεί το εξής απόσπασμα, το οποίο αποτελεί προϊόν τροποποίησης από τον Marx στη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου:

«Κάθε εργασία είναι από τη μία ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης με τη φυσιολογική έννοια, και μ' αυτή την ιδιότητα της όμοιας ανθρώπινης ή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας αποτελεί την αξία του εμπορεύματος» (Μαρξ, 2002: 60).

¹²⁶ Τα συγκεκριμένα αποσπάσματα που παραθέτει είναι τα εξής: «Για να μετρήσουμε την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων στη βάση του χρόνου εργασίας που περιέχουν, πρέπει οι διαφορετικές εργασίες να αναχθούν και οι ίδιες σε αδιαφοροποίητη, ομοιόμορφη, απλή εργασία, με λίγα λόγια σε εργασία που διαφοροποιείται μόνο ποσοτικά. Η αναγωγή αυτή εμφανίζεται ως αφαίρεση, αλλά πρόκειται για μία αφαίρεση η οποία συντελείται καθημερινά στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής (...) Αυτή η αφαίρεση της γενικής ανθρώπινης εργασίας *ενυπάρχει* στη μέση εργασία, την οποία μπορεί να εκτελέσει κάθε μέσο άτομο μιας δεδομένης κοινωνίας και η οποία συνίσταται σε μία ορισμένη παραγωγική δαπάνη ανθρώπινων μυών, νεύρων, μυαλού κλπ. Είναι *απλή* εργασία, στην οποία μπορεί να εκπαιδευτεί κάθε μέσο άτομο και την οποία μπορεί να εκτελέσει στη μία ή την άλλη μορφή (...) Η απλή εργασία αποτελεί το μεγαλύτερο όγκο όλης της εργασίας που γίνεται στην αστική κοινωνία, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από οποιαδήποτε στατιστική» (Μαρξ, 2010: 35-36).

Ο Heinrich (2006: 211) θεωρεί ότι με αυτό το απόσπασμα ο Marx αφήνει να εννοηθεί ότι είναι οι φυσικές ιδιότητες της εργασίας αυτές που δημιουργούν την αξία και όχι η κοινωνική ιδιότητα της εργασίας. Αυτή η απόλυτη διάκριση ανάμεσα στις φυσικές και στις κοινωνικές ιδιότητες της εργασίας αποτελεί μόνιμο συνοδοιπόρο της σκέψης του Heinrich. Κατά τη γνώμη μας, ο Marx όχι μόνο δεν αντιπαραβάλλει αλλά θέτει συμπληρωματικά αυτές τις δύο ιδιότητες, όπως φαίνεται και από τα αποσπάσματα που προκαλούν ξανά και ξανά την αντίδραση του Heinrich. Με άλλα λόγια, ο Marx ισχυρίζεται ότι η δαπάνη εργασίας με τη φυσική έννοια αποτελεί πράγματι τη βάση της κοινωνικής ιδιότητας της παραγωγής αξίας, αλλά μόνο όταν αυτή λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της εμπορευματικής παραγωγής. Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στην απλή και την αφηρημένη εργασία, το γεγονός ότι κατά το σχηματισμό της αξίας ενός εμπορεύματος λαμβάνει χώρα αφαίρεση από όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων -και διαφορετικού βαθμού εξειδίκευσης- εργασιών (διαδικασία που περιλαμβάνει και την αναγωγή της σύνθετης εργασίας σε απλή) δεν έρχεται σε καμία περίπτωση σε αντίθεση με το γεγονός ότι κάποια (ή κάποιες) από όλες αυτές τις συγκεκριμένες εργασίες είναι και η ίδια –ως «ιδιαίτερο είδος ξοδέματος εργασίας», όπως λέει και ο Heinrich- απλή αφηρημένη εργασία.

Ο στόχος της πλήρους αποκοπής από τον Heinrich της φυσικής και της κοινωνικής πλευράς της αφηρημένης εργασίας είναι η πλήρης αποκοπή της έννοιας της αφηρημένης εργασίας από την παραγωγή. Όπως σημειώνει: «Το ότι η αφαίρεση της εργασίας δεν αποτελεί φυσική ιδιότητα, αλλά μία *κοινωνική* ιδιότητα της εργασίας, το ότι πρόκειται για μία αφαίρεση από τη διαφορετικότητα των εργασιών που πραγματοποιείται στην ανταλλαγή, δεν είναι σαφές στα δύο πρώτα υποκεφάλαια του πρώτου κεφαλαίου του *Κεφαλαίου*» (Heinrich, 2006: 211-212). Ακόμα πιο συγκεκριμένα αναφέρει για την αφηρημένη εργασία:

«Αντίστοιχα, είναι η ανταλλαγή αυτή που πραγματοποιεί την αφαίρεση που βρίσκεται κάτω από την αφηρημένη εργασία (...). Αλλά τότε η *αφηρημένη* εργασία δεν μπορεί να μετρηθεί σε όρους ωρών εργασίας. Κάθε ώρα εργασίας που μετριέται με το ρολόι είναι μία ώρα μίας ιδιαίτερης συγκεκριμένης εργασιακής πράξης, που ξοδεύεται από ένα ιδιαίτερο άτομο, ανεξάρτητα από το αν το προϊόν ανταλλάσσεται. Η αφηρημένη εργασία, από την άλλη μεριά, δεν μπορεί καθόλου να 'ξοδευτεί'. Η αφηρημένη εργασία είναι λοιπόν, μία *σχέση κοινωνικής επικύρωσης (Geltungsverhältnis)* που συντελείται στην ανταλλαγή. Στην ανταλλαγή, οι συγκεκριμένες ενέργειες της δαπανημένης εργασίας *μετρών* σαν μια συγκεκριμένη ποσότητα αφηρημένης εργασίας που συγκροτεί την αξία ή

επικυρώνονται ως μια συγκεκριμένη ποσότητα αφηρημένης εργασίας και έτσι ως ένα στοιχείο της συνολικής εργασίας της κοινωνίας» (Heinrich, 2012: 50-51).

Κατά τη γνώμη μας, αυτό που ο Heinrich διαβλέπει ως ασάφεια στα δύο πρώτα υποκεφάλαια του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* δεν είναι τίποτα άλλο από τη σαφή διαφωνία του Marx με την άποψη ότι η αφηρημένη εργασία δεν υπάρχει στη σφαίρα της παραγωγής. Για τον Marx είναι καθαρό ότι η εργασία είναι σε κάθε στιγμή ταυτόχρονα και συγκεκριμένη και αφηρημένη και συνεπώς η αξία περιλαμβάνεται στην αξία χρήσης του εμπορεύματος πριν αυτό πραγματοποιηθεί ως ανταλλακτική αξία, δηλαδή πριν πωληθεί: «Κάθε εργασία είναι από τη μία ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης με τη φυσιολογική έννοια, και μ' αυτή την ιδιότητα της όμοιας ανθρώπινης ή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας αποτελεί την αξία του εμπορεύματος. Κάθε εργασία είναι από την άλλη ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης με την ιδιαίτερη καθορισμένα σκόπιμη μορφή και με την ιδιότητα αυτή της συγκεκριμένης ωφέλιμης εργασίας παράγει αξίες χρήσης» (Marx, 2002: 60).

Στη βάση των παραπάνω γίνεται κατανοητό γιατί ο Heinrich αντιπαραθέτει κατά κάποιο τρόπο τα δύο πρώτα υποκεφάλαια με το τρίτο υποκεφάλαιο του πρώτου κεφαλαίου. Ωστόσο, όπως σχολιάζει και ο Moseley στο υπό δημοσίευση άρθρο του με τίτλο «*Are there contradictions and ambiguities in chapter 1 of Capital?*», καμία θεωρητική διαφορά για την αξία δεν υπάρχει ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο υποκεφάλαιο από τη μία και το τρίτο υποκεφάλαιο από την άλλη. Στα δύο πρώτα υποκεφάλαια ο Marx μελετά την ουσία και το μέγεθος της αξίας ενώ στο τρίτο υποκεφάλαιο μελετά τον «τρόπο έκφρασης» αυτής της ουσίας, δηλαδή τη *μορφή* της αξίας, δηλαδή την ανταλλακτική αξία και το χρήμα. Το τρίτο υποκεφάλαιο, άλλωστε, θεωρεί ότι τα εμπορεύματα ήδη διαθέτουν την κοινή ιδιότητα της αξίας, την ουσία της αξίας, όπως αυτή προσδιορίστηκε στα υποκεφάλαια 1 και 2. Αυτή η ουσία σε καμία περίπτωση δεν προσδιορίζεται στο τρίτο υποκεφάλαιο, δηλαδή κατά τη συνάντηση των εμπορευμάτων (Marx, 2002: 67). Στο ίδιο άρθρο, ο Moseley προσθέτει ότι το τρίτο υποκεφάλαιο δεν αναφέρεται καν στην ανταλλαγή (η οποία για πρώτη φορά μελετάται από τον Marx στο κεφάλαιο 2 που φέρει τον τίτλο «Το προτσές της ανταλλαγής») αλλά στη θεωρητική ή ιδεατή (αλλά αντικειμενική) έκφραση της αξίας ενός εμπορεύματος σε όρους άλλων εμπορευμάτων χωρίς καμία ανταλλαγή να λαμβάνει ακόμα χώρα.

Με άλλα λόγια, ακριβώς επειδή αυτή η ποσότητα εργασίας δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμη (έχει δηλαδή, με τα λόγια του Marx, «φαντασματική αντικειμενικότητα») απαιτείται ένας τρόπος έκφρασης της· αυτός ο τρόπος έκφρασης μελετάται στο υποκεφάλαιο 3. Αυτός ο μεθοδολογικός διαχωρισμός

του Marx ανάμεσα στα υποκεφάλαια 1 και 2 από τη μία και το υποκεφάλαιο 3 από την άλλη φαίνεται στο εξής απόσπασμα:

«Ας εξετάσουμε τώρα το residuum [το υπόλειμμα] των προϊόντων της εργασίας. Δεν απόμεινε απ' αυτά τίποτ' άλλο, εκτός από την ίδια φαντασματική αντικειμενικότητα, ένα απλό πηγάδι αδιάκριτης ανθρώπινης εργασίας, δηλ. ξοδεμένης ανθρώπινης εργατικής δύναμης άσχετα από τη μορφή που ξοδεύτηκε (...). Επομένως η αξία του εμπορεύματος είναι το κοινό που εκφράζεται στην ανταλλαχτική σχέση ή στην ανταλλαχτική αξία του εμπορεύματος. Η συνέχιση της έρευνας θα μας οδηγήσει πίσω στην ανταλλαχτική αξία σαν τον αναγκαίο τρόπο έκφρασης ή την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας, που πριν απ' όλα όμως πρέπει να εξεταστεί ανεξάρτητα απ' αυτή τη μορφή» (Marx, 2002: 52).

Είμαστε αναγκασμένοι να παραθέσουμε, παρά το μέγεθος τους, κάποια ενδεικτικά αποσπάσματα του Heinrich, στα οποία εξηγεί την πεποίθηση του ότι η αξία των εμπορευμάτων δεν δημιουργείται κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων:

«Η αξιακή αντικειμενικότητα θα ήταν τότε μία ιδιότητα του μεμονωμένου εμπορεύματος, που θα του μεταβιβάζονταν μέσω του ξοδέματος αφηρημένης εργασίας (ως “φυσιολογική” ιδιότητα κάθε εργασίας) και μάλιστα πριν και ανεξάρτητα από την ανταλλαγή (...). Σημαντικό είναι όμως ότι η κοινωνική ιδιότητα υπάρχει μόνο στην κοινωνική συσχέτιση των εμπορευμάτων, δηλαδή στην ανταλλαγή» (Heinrich, 2006: 215-6)! Αλλά και πιο κάτω: «Η αφηρημένη εργασία δεν μπορεί επομένως να μετρηθεί απλά μέσω του χρόνου εργασίας αλλά μόνο μέσω του λεγόμενου “αφηρημένου χρόνου εργασίας”. Αυτή η μέτρηση δεν είναι όμως μέτρηση που διεξάγεται με το ρολόι, αλλά μέτρηση που μπορεί να γίνει μόνο μέσω της ανταλλαγής, αφού η αφηρημένη εργασία δεν υπάρχει ακόμα απομονωμένη: “ο αφηρημένος χρόνος εργασίας” είναι εκείνο το μέρος του συγκεκριμένου χρόνου εργασίας που ξοδεύεται ατομικά από τους ατομικούς παραγωγούς, το οποίο αναγνωρίζεται στην ανταλλαγή ως συστατικό μέρος της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Και αυτή η αναγνώριση –και με αυτήν και η μέτρηση του “αφηρημένου χρόνου εργασίας” πραγματοποιείται όπως θα δούμε μόνο μέσω του χρήματος» (Heinrich, 2006: 219).

Αφού δεν υπάρχει αφηρημένη εργασία πριν την ανταλλαγή, δεν μπορεί να υπάρχει και κοινωνική εργασία:

«Μόνο μέσα στην κυκλοφορία μετατρέπεται η ατομική εργασία πραγματικά σε κοινωνική εργασία, γίνεται αξιοδημιουργός εργασία. Αυτό σημαίνει όμως, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ότι η αξία και το αξιακό μέγεθος αποδίδονται στα εμπορεύματα μόλις μέσα στην ανταλλαγή. Επίσης, δεν αποτελούν “έτοιμες προϋποθέσεις”, αλλά “αναπτυσσόμενο αποτέλεσμα”» (Heinrich, 2006: 232).

Αφού, πάλι, δεν υπάρχει ούτε αφηρημένη ούτε κοινωνική εργασία, ούτε αξία πριν την κυκλοφορία, είναι αυτονόητο για τη θεωρία του Heinrich ότι δεν υπάρχει και εμπόρευμα πριν από αυτήν:

«Οι αξίες χρήσης μετατρέπονται σε εμπορεύματα μόλις μέσα στην ανταλλαγή και διαμέσου αυτής (...) Μόλις μέσα στην ανταλλαγή μετατρέπεται πραγματικά η ατομική εργασία σε κοινωνική εργασία, σε αξιοδημιουργό εργασία. Από αυτό απορρέει όμως, όπως ήδη έχει αναφερθεί πιο πάνω, ότι μόλις στην ανταλλαγή προσδίδεται στα εμπορεύματα αξία και αξιακό μέγεθος» (Heinrich, 2006: 232).

Τα βασικά επιχειρήματα του Heinrich είναι λοιπόν τα εξής: Πριν τη σφαίρα της κυκλοφορίας, δεν υπάρχει αφηρημένη εργασία, ούτε κοινωνική εργασία, ούτε αξία, ούτε καν εμπόρευμα. Όλα αυτά εμφανίζονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας ενώ στη σφαίρα της παραγωγής υπάρχει μόνο συγκεκριμένη εργασία, ατομική εργασία, αξία χρήσης και προϊόν. Στη σφαίρα της παραγωγής δεν υπάρχει, λοιπόν, καμία κοινωνική συσχέτιση των εμπορευμάτων και των παραγωγών τους, αυτή εμφανίζεται μόλις στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Συνεπώς, η αξία ταυτίζεται με την ανταλλακτική αξία, δεν υπάρχει διακριτά από τη μορφή εμφάνισης της και συνεπώς δεν μπορεί να γίνεται λόγος για αξία χωρίς να γίνεται λόγος για ανταλλακτική αξία και για χρήμα. Εξ ου και ο χαρακτηρισμός της μαρξικής θεωρίας από τον Heinrich και συνολικά τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ ως «χρηματικής θεωρίας της αξίας».

Ιδιαίτερα για τον προσδιορισμό της θεωρίας της αξίας ως «χρηματικής», ο Heinrich σημειώνει: «Η θεωρία του Μαρξ για την αξία είναι μία *χρηματική θεωρία της αξίας* – χωρίς την αξιακή μορφή, τα εμπορεύματα δεν μπορούν να σχετιστούν μεταξύ τους ως αξίες και μόνο με τη χρηματική μορφή υπάρχει μία επαρκής μορφή αξίας. Οι 'ουσιοκρατικές' αντιλήψεις της αξίας που επιχειρούν να θεμελιώσουν την ύπαρξη της αξίας μέσα στα ξεχωριστά εμπορεύματα είναι *προ-χρηματικές θεωρίες αξίας*» (Heinrich, 2012: 63-64).

Για τον Marx, ωστόσο, είναι σαφές ότι «δεν κάνει το χρήμα σύμμετρα τα εμπορεύματα» αλλά και το γεγονός ότι αυτά αποτελούν «αντικειμενοποιημένη ανθρώπινη εργασία» και συνεπώς «το χρήμα σαν μέτρο αξίας είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας, που ενυπάρχει στα εμπορεύματα» (Marx, 2002: 107, υπογράμμιση Χ.Μ.). Η ανάλυση του Marx βασίζεται στο σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην ουσία της αξίας και την ποσότητα της που δημιουργείται στη σφαίρα της παραγωγής από τη μία και στη μορφή της αξίας με την οποία εμφανίζεται αυτή η ουσία στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Ταυτόχρονα όμως ο άναρχος χαρακτήρας της καπιταλιστικής αναπαραγωγής συνεπάγεται τη διαμεσολάβηση της από τη σφαίρα της κυκλοφορίας και συνεπώς την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στην ουσία και την μορφή της αξίας. Σε

αυτή τη βάση, οι Μανιάτης και Τσουλφίδης, (1998: 146) τονίζουν ότι «Απ' αυτόν τον διαχωρισμό και τη σπουδαιότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας στη διαδικασία συνάρθρωσης των επιμέρους ατομικών δραστηριοτήτων σε κοινωνική εργασία πηγάζει και η (πρακτική εκτός των άλλων) αναγκαιότητα του χρήματος ως μέσου έκφρασης της ουσίας της αξίας (αφηρημένης εργασίας) και ως μέσου συνάρθρωσης των επιμέρους ατομικών συγκεκριμένων ειδών εργασίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας».

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτά τα επιχειρήματα του Heinrich και της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ εντάσσονται στο ευρύτερο θεωρητικό ρεύμα της λεγόμενης «σχολής Rubin»¹²⁷ ή θεωρίας των «μορφών της αξίας», η οποία υιοθετεί ουσιαστικά την εγκατάλειψη της ποσοτικής πλευράς της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Αυτή θεωρεί, περισσότερο ή λιγότερο ανοιχτά, ότι η σφαίρα της κυκλοφορίας αποτελεί μία μορφή της παραγωγικής διαδικασίας και όχι μία ξεχωριστή φάση της συνολικής αναπαραγωγής. Σε αυτή τη βάση θεωρούν ότι η εργασία γίνεται αφηρημένη μόνο εκ των υστέρων, μόνο στη σφαίρα της ανταλλαγής¹²⁸ και ότι η μόνη δυνατή έκφραση της αφηρημένης εργασίας είναι η χρηματική. Συνεπώς τείνει να απορρίπτει την ύπαρξη ενός «εσωτερικού μέτρου» της αξίας (κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας) το οποίο υπάρχει σε διάκριση από το χρήμα ως «εξωτερικό» μέτρο της αξίας. Όπως συμπεραίνουν οι Μανιάτης και Τσουλφίδης (1998: 147): «Άρα, η αφηρημένη εργασία και η αξία ταυτίζονται με την τιμή (παραγωγής) και έτσι η διάκριση ουσίας και ποσότητας της αξίας και της μορφής της αξίας αδυνατίζει σημαντικά, όπως και η θέση για τον καθορισμό της τελευταίας από την πρώτη, καθώς δεν αναγνωρίζεται η αυτόνομη και (μετρήσιμη) ύπαρξη της εργασιακής αξίας έξω από τη σφαίρα της κυκλοφορίας». Αντίστοιχα, ο Μαυρουδέας (1998: 86) σημειώνει για κάποιους εκπροσώπους της «σχολής Rubin» ότι «Απορρίπτουν το εμπόρευμα ως το σημείο εκκίνησης της ανάλυσης της σύνδεσης των φυσικών και κοινωνικών πλευρών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και κρατούν μόνο την κοινωνική πλευρά, υποστηρίζοντας ότι τα οικονομικά δεν μπορούν να πουν τίποτα για τη φυσική διάσταση. Το νέο σημείο εκκίνησης είναι το χρήμα, επειδή είναι η μόνη κοινωνική σχέση η οποία στο αποκεντρωμένο σύστημα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι άμεσα κοινωνική. Όμως το χρήμα δεν συνδέεται πλέον με την

¹²⁷ Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, υπάρχει μεγάλη συζήτηση σχετικά με το κατά πόσο οι απόψεις αυτού του ρεύματος είναι συμβατές με τις απόψεις του ίδιου του I. Rubin και συνεπώς με το κατά πόσο αυτός ο χαρακτηρισμός είναι εύστοχος γι' αυτές τις απόψεις.

¹²⁸ Αντίθετα, ο Μαρξ (2002: 86) σημειώνει ότι όταν τα προϊόντα παράγονται ως εμπορεύματα για την ανταλλαγή «ο χαρακτήρας των πραγμάτων σαν αξίες παίρνεται υπόψη μέσα στην ίδια κιάλας την παραγωγή τους. Από τη στιγμή αυτή οι ατομικές εργασίες των παραγωγών αποχτούν πραγματικά διπλό κοινωνικό χαρακτήρα».

αφηρημένη εργασία και την αξία (...) Η αξιακή αποτίμηση των εμπορευμάτων είναι απλά η χρηματική ισοδυναμία τους».

Σε κάθε περίπτωση, ο προσδιορισμός της μαρξικής θεωρίας της αξίας με βάση όχι την ουσία της αξίας (εργασία) αλλά τη μορφή έκφρασης αυτής της ουσίας (χρήμα), η ίδια η προτίμηση του προσδιορισμού «χρηματική θεωρία της αξίας» έναντι του «εργασιακή θεωρία της αξίας», αποτελεί έκφραση της άρνησης της εργασίας κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων ως ουσίας της αξίας. Αυτός ο προσδιορισμός, αυτή η «εκθρόνιση (...) της αξίας από το χρήμα» (Μαυρουδέας, 1998: 87), δείχνει την απόδοση από τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ προτεραιότητας στη μορφή έναντι του περιεχομένου ή την αναίρεση της μεταξύ τους διαφοράς μέσω της συγχώνευσης περιεχομένου και μορφής στο επίπεδο της μορφής.

Όπως όμως σωστά σημειώνει ο Schandl (1999), σύμφωνα με αυτές τις απόψεις του Heinrich «στην αγορά δεν θα εμφανίζονταν εμπορεύματα αλλά προϊόντα. Σε εμπορεύματα θα μετατρέπονταν μόλις κατά την άμεση πράξη της ανταλλαγής. Το μόνο που θα μπορούσαν να κάνουν τα εμπορεύματα σύμφωνα με αυτή την άποψη είναι να κυκλοφορούν και όχι πια να παράγονται. Η έννοια εμπορευματική παραγωγή δεν θα είχε κανένα νόημα». Αντίστοιχα, ο Schandl τονίζει τις εξής προεκτάσεις αυτής της άποψης: «Η παραγωγή είναι σύμφωνα με τον Heinrich στην πραγματικότητα μία περιοχή ελεύθερη αξίας, μόνο στην αγορά φτιάχνεται το κεφάλαιο. Αφού ο εργάτης αποκλείεται ως αξιοδημιουργός, τότε χάνει αναγκαστικά και η εργατική δύναμη την αξιοποίησή της λειτουργία στην παραγωγική διαδικασία. Αν η αξία δεν έχει κανένα νόημα στην παραγωγή, τότε αυτό ισχύει και για την υπεραξία, και εξίσου για το κεφάλαιο ως αυτοαξιοποιούμενη αξία. Αυτό θα σήμαινε φυσικά ότι και η κατηγορία του εμπορευματοκατόχου καθίσταται αδύνατη, και μάλιστα παράλογη, αφού μόλις στην πράξη της πώλησης θα ανυψωνόταν αυτός σε τέτοιο για να χάσει αμέσως και πάλι αυτή την ιδιότητα στην πράξη της ανταλλαγής. Με αυτό τον τρόπο, ο καπιταλισμός ταυτίζεται με την οικονομία της αγοράς, η κυκλοφορία θα έπρεπε από εδώ και πέρα να γίνει το πραγματικό αντικείμενο της κριτικής του καπιταλισμού». Πράγματι, η άρνηση της παραγωγής αξίας στη σφαίρα της παραγωγής δεν μπορεί να έχει άλλη κατάληξη από την εξάλειψη του ιδιαίτερου χαρακτηριστικού της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και δεν μπορεί παρά να καταλήξει στην εξίσωση «καπιταλισμός=οικονομία της αγοράς».

Ωστόσο, τον Marx τον απασχόλησε σε σημαντικό βαθμό η σχέση ανάμεσα στις διάφορες οικονομικές σφαίρες και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε να συμπεράνει ότι «Η πραγματική επιστήμη της σύγχρονης οικονομίας αρχίζει μόνο εκεί που η θεωρητική έρευνα περνάει από το προτσές της κυκλοφορίας στο προτσές της παραγωγής» (Marx, 1978: 426). Έτσι, προσέγγισε όλη την πορεία από το Μερκαντισμό (Εμποροκρατία), για τον οποίο η σημαντικότερη σφαίρα

ήταν αυτή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, διαμέσου των Φυσιοκρατών, οι οποίοι αναγνώριζαν την παραγωγή (αν και μόνο την αγροτική παραγωγή) ως βασική οικονομική σφαίρα μέχρι την κλασική πολιτική οικονομία, η οποία φτάνει στο συμπέρασμα της πρωτοκαθεδρίας της παραγωγής γενικά, ως πορεία προς την ουσία των οικονομικών ζητημάτων, ως πορεία προς τη μετατροπή της εμπειρικής μελέτης των οικονομικών ζητημάτων σε «επιστήμη της πολιτικής οικονομίας». Στη βάση αυτή σημειώνει, άλλωστε, κάτι που θα μπορούσε να ισχύει κατά γράμμα για τις απόψεις του Heinrich:

«Η ανάλυση μας απόδειξε ότι η μορφή της αξίας ή η έκφραση του εμπορεύματος σαν αξία ξεπηδάει από τη φύση της αξίας του εμπορεύματος και όχι αντίστροφα η αξία και το μέγεθος της αξίας από τον τρόπο της έκφρασης της σαν ανταλλαχτική αξία. Και όμως αυτή είναι η πλάνη και των εμποροκρατών και των σύγχρονων ζηλωτών τους, όπως του Φεριέ, του Γκανίλ κλπ., καθώς και των αντιπόδων τους, των σύγχρονων *commis voyageurs* [περιοδούμενοι πράκτορες] του ελεύθερου εμπορίου, όπως ο Μπαστιά και Σία (...) Γι' αυτούς επομένως δεν υπάρχει ούτε αξία ούτε μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος έξω από την έκφραση που αποχτούν μέσα στην ανταλλαχτική σχέση, δηλ. μόνο στις στήλες του καθημερινού τιμολογίου των εμπορευμάτων» (Μαρξ, 2002: 74-75).

Η πρωτοκαθεδρία της παραγωγής δε μειώνει σε καμία περίπτωση τη σημασία της σφαίρας της κυκλοφορίας. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στη σφαίρα της κυκλοφορίας είναι που η φαινομενική ανεξαρτησία της κάθε ιδιωτικής εργασίας συγκρούεται με την πραγματική αλληλεξάρτηση όλων των ιδιωτικών εργασιών στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Σε αυτή τη σφαίρα εκφράζονται πιο άμεσα οι αντιθέσεις ολόκληρης της εμπορευματικής παραγωγής. Αλλά την ίδια στιγμή, παρά τη σχετική ανεξαρτησία τους, οι εξελίξεις στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν μπορούν παρά να εκφράζουν και να κυριαρχούνται από τις εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής, από τον ίδιο τον κοινωνικό εργάσιμο χρόνο. Έτσι, από τη μία, οι τιμές και τα κέρδη φαίνονται ως ρυθμιστές της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου ενώ από την άλλη ο κοινωνικός εργάσιμος χρόνος εμφανίζεται ως ο εσωτερικός ρυθμιστής των τιμών και των κερδών, συνεπώς και ολόκληρης της αναπαραγωγής. Αυτή είναι και η ουσία του μαρξικού νόμου της αξίας (Shaikh, 1982: 271-272).

Είναι σαφές ότι η ανάλυση του Heinrich οδηγεί στην ταύτιση της αξίας με την ανταλλαχτική αξία (την οποία ως μορφή εμφάνισης της αξίας πράγματι τη συναντάμε για πρώτη φορά στην κυκλοφορία) και στην ταύτιση της παραγωγής της αξίας με την πραγματοποίηση της. Με αυτό τον τρόπο εξαλείφει –στο όνομα της ενότητας παραγωγής και κυκλοφορίας- τον κεντρικό ρόλο της παραγωγής στη δημιουργία εκείνου του παράγοντα τον οποίον ασυνείδητα συγκρίνουν οι εμπορευματοπαραγωγοί στην αγορά, δηλαδή την εργασία. Αυτός –και όχι κάποιο

φανταστικό στοιχείο της κυκλοφορίας- είναι ο παράγοντας που κάνει ένα αυτοκίνητο να έχει αξία πολλαπλάσια ενός ποδηλάτου. Πώς ερμηνεύεται αυτή η διαφορά της αξίας ανάμεσα στο αυτοκίνητο και το ποδήλατο αν η αφηρημένη εργασία δεν αφορά το χρόνο παραγωγής που χρειάστηκε για την παραγωγή τους;

Σε αντίθεση με τον Heinrich, η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγή και την κυκλοφορία και την πραγματοποίηση της αξίας καθώς και η διάκριση ανάμεσα στην αξία και την αξιακή μορφή αποτελούν δύο σταθερούς πυλώνες της ανάλυσης του Marx και στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*. Και πάλι θα αναγκαστούμε να παραθέσουμε κάποια ακόμα εκτενή αλλά θεμελιώδη αποσπάσματα:

«Το προτσές της ανταλλαγής δε δίνει στο εμπόρευμα που μετατρέπει σε χρήμα την αξία του, αλλά την ειδική μορφή της αξίας του» (Marx, 2002: 104), «Το προτσές, το οποίο παράγει αυτό το μεγαλύτερο ποσό αξίας, είναι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Το προτσές το οποίο την πραγματοποιεί είναι η κυκλοφορία του κεφαλαίου» (Marx, 1978: 60), «στο προτσές της κυκλοφορίας δεν παράγεται καμία αξία, επομένως και καμία υπεραξία. Συντελούνται εδώ μόνο αλλαγές μορφής της ίδιας αξιακής μάζας. Πράγματι, εδώ συντελείται μόνο η μεταμόρφωση των εμπορευμάτων, που σαν τέτοια δεν έχει καμία σχέση με τη δημιουργία αξίας ή με αλλαγές της αξίας» (Marx, 1978: 353-4), «Γίνεται κατάδηλο ότι δε ρυθμίζει η ανταλλαγή το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος, αλλά αντίστροφα το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος ρυθμίζει τις ανταλλαχτικές του σχέσεις» (Marx, 2002: 77). Επίσης (αναφερόμενος στον Bailey): «Η άποψη του αυτή πηγάζει από τη γενική του παρανόηση, σύμφωνα με την οποία η ανταλλαχτική αξία=αξία, από την παρανόηση ότι η μορφή της αξίας είναι η ίδια η αξία· από την παρανόηση επομένως ότι οι εμπορευματικές αξίες δεν μπορούν πια να συγκριθούν μεταξύ τους από τη στιγμή που δε λειτουργούν ενεργά σαν ανταλλαχτικές αξίες, δηλ. από τη στιγμή που δεν μπορούν πια ν' ανταλλαχτούν πραγματικά η μία με την άλλη» (Marx, 1979: 104).

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στην αξία και στη μορφή της αξίας είναι απαραίτητη και για την κατανόηση μιας σειράς φαινομένων. Ο Shaikh (1984: 53-55) παρουσιάζει ως παράδειγμα το ενδεχόμενο της απόκλισης του άθροισματος των τιμών από το άθροισμα των αξιών ως συνέπεια της πώλησης σε τιμές διαφορετικές από τις αξίες τους των καταναλωτικών αγαθών που αγοράζουν οι καπιταλιστές. Σε αντίθεση με το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της παραγόμενης αξίας το οποίο (παρά τις μεταβιβάσεις αξίας που συνεπάγεται η απόκλιση αξιών-τιμών) κυκλοφορεί εντός του κυκλώματος του κεφαλαίου μέσω της αγοράς μέσω παραγωγής από τους καπιταλιστές και μέσω κατανάλωσης από τους εργαζόμενους, το μέρος εκείνο της υπεραξίας το οποίο δαπανάται για αγορά μέσω πολυτελείας από τους καπιταλιστές ενδέχεται να μεταφερθεί εκτός του

κυκλώματος του κεφαλαίου περνώντας στο κύκλωμα του εισοδήματος. Αυτό μπορεί να γίνει για παράδειγμα στην περίπτωση που η πώληση των καταναλωτικών αγαθών των καπιταλιστών γίνεται σε τιμές μικρότερες των άμεσων αξιών τους, κατά την οποία η ιδιοποίηση από τον καπιταλιστή-πωλητή μικρότερης υπεραξίας από την παραχθείσα (δηλαδή η απόκλιση άμεσης υπεραξίας και κερδών) δεν αντισταθμίζεται από κάπου αλλού αφού το κέρδος του καπιταλιστή-καταναλωτή δεν εμφανίζεται σε άλλο σημείο του κυκλώματος του κεφαλαίου ως επιχειρηματικό κέρδος μεγαλύτερο από την παραχθείσα υπεραξία αλλά ως εισόδημα. Αυτή η πηγή απόκλισης συνολικής υπεραξίας και συνολικών κερδών, αυτή η απόκλιση παραγμένης και πραγματοποιημένης υπεραξίας –η οποία παίρνει την πιο καθαρή μορφή της κατά την κρίση όπου η παραγμένη υπεραξία μπορεί να εμφανιστεί ως αρνητικό κέρδος- αναδεικνύει από τη μία το ότι τα κέρδη μπορούν να προσδιοριστούν ποσοτικά εν μέρει σε ανεξαρτησία από τη σφαίρα της παραγωγής και από την άλλη ότι τα όρια αυτής της ανεξαρτησίας καθορίζονται αυστηρά από την ίδια την ποσότητα της παραγμένης αξίας και υπεραξίας. Αντίστοιχη βαρύτητα έχει και ο δεύτερος ορισμός από τον Marx του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, ο οποίος αναδείχθηκε ιδιαίτερα και από τον A. Shaikh (π.χ. 1982: 276-278), σύμφωνα με τον οποίο «Όπως αποτελεί όρο για τα εμπορεύματα να πουλιούνται στην αξία τους, να περιέχεται σε αυτά μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, το ίδιο για μία ολόκληρη σφαίρα παραγωγής του κεφαλαίου αποτελεί όρο να έχει διατεθεί σ' αυτή την ιδιαίτερη σφαίρα από το συνολικό χρόνο εργασίας της κοινωνίας μονάχα το αναγκαίο μέρος του, μονάχα ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την ικανοποίηση της κοινωνικής ανάγκης (ζήτηση)» (Marx, 1982: 607). Η κατανόηση τέτοιων φαινομένων προϋποθέτει τη σαφή διάκριση ανάμεσα στην αξία και τη μορφή της αξίας.

Τέλος, όσον αφορά τη θέση του Heinrich ότι η αφηρημένη εργασία δεν μπορεί να μετρηθεί «με το ρολόι», ο Marx σημείωνε:

«Η ποσότητα της ίδιας της εργασίας όμως μετριέται με τη χρονική της διάρκεια, με το χρόνο εργασίας, και ο χρόνος εργασίας με τη σειρά του έχει για μέτρο ορισμένες υποδιαίρεσεις του χρόνου, όπως την ώρα, την ημέρα κλπ (...) Επομένως το μέγεθος της αξίας μιας ορισμένης αξίας χρήσης καθορίζεται μόνο από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή από το χρόνο εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή της (...) Γιαυτό, τα εμπορεύματα που περιέχουν τις ίδιες ποσότητες εργασίας, ή που μπορούν να παραχθούν στον ίδιο χρόνο εργασίας έχουν το ίδιο μέγεθος αξίας. (Marx, 2002: 53-54).

Συνεπώς, ο Moseley έχει δίκιο όταν στο παραπάνω άρθρο του σημειώνει ότι η κατεύθυνση της αιτιότητας πηγαίνει από τους χρόνους εργασίας κατά την

παραγωγή προς τις ανταλλακτικές αξίες στην ανταλλαγή ενώ δεν υπάρχει κανένας υπαινιγμός του Marx είτε για την αντίθετη κατεύθυνση είτε για αμοιβαίο καθορισμό χρόνων εργασίας και ανταλλακτικών αξιών.

Ο Carchedi με τη σειρά του, σημειώνει ότι η αφηρημένη εργασία είναι δυνητικά αξία και μετατρέπεται πραγματικά σε αξία μόνο κάτω από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ότι ενώ η αξία δεν μπορεί να παρατηρηθεί η ίδια, πραγματοποιείται και γίνεται αντιληπτή μέσω του ξοδέματος της εργασίας (Carchedi, 2011: 8). Όπως τονίζει, η αφηρημένη εργασία και η ατομική αξία ενυπάρχουν και στο μεμονωμένο εμπόρευμα πριν την ανταλλαγή, στο βαθμό που έχει παραχθεί από ένα μέρος της συνολικής κοινωνικής εργασίας, αλλά ως δυνητικά πραγματοποιήσιμη αξία (Carchedi, 2011: 73).

Επίσης, ασκώντας κριτική στην ανάλυση της σχολής της αξίας-μορφής και συγκεκριμένα στον Arthur σημειώνει ότι η αφηρημένη εργασία είναι ένα φυσιολογικό, ένα υλικό προτσές που συνίσταται στο ξόδεμα του ίδιου τύπου ανθρώπινης ενέργειας, στην ανθρώπινη ενέργεια στην αφηρημένη της μορφή. Ακριβώς επειδή αυτή η ενέργεια είναι υλική (παρόλο που, όπως και ο ηλεκτρισμός δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμη) το ξόδεμα της μπορεί να μετρηθεί. Ταυτόχρονα, τονίζει ότι παρόλο που ενέχει αυτή τη μεταβολική διάσταση (το ξόδεμα ανθρώπινης ενέργειας στην αφηρημένη της μορφή), η αφηρημένη εργασία δεν ανάγεται σε αυτή την πλευρά αφού αποτελεί την κοινωνική διάσταση αυτού του μεταβολικού προτσές και συνεπώς την κοινωνική εκτίμηση του ξοδέματος ανθρώπινης ενέργειας, γι' αυτό π.χ. ενώ ένας ειδικευμένος και ένας ανειδίκευτος εργάτης μπορεί να ξοδεύουν την ίδια ποσότητα θερμίδων σε μία ώρα, η αξία που δημιουργεί ο πρώτος είναι μεγαλύτερη από αυτήν που δημιουργεί ο δεύτερος γιατί είναι μεγαλύτερη η προηγηθείσα κοινωνική εργασία –και συνεπώς η προηγηθείσα δαπάνη ανθρώπινης ενέργειας- που απαιτείται για τη διαμόρφωση της ειδικευμένης ανθρώπινης εργασίας. (Carchedi, 2011: 62-66).

Τέλος, τονίζει το γεγονός ότι η υλικότητα της αφηρημένης εργασίας είναι καθαρά κοινωνική γιατί αποκτά κοινωνική σημασία μόνο στον καπιταλισμό και έξω από το πλαίσιο του καπιταλισμού η αφηρημένη εργασία δεν είναι αξία και συμπεραίνει: «Η αξία είναι η ιδιαίτερη κοινωνική διάσταση μίας υλικής και ποσοτικοποιήσιμης πραγματικότητας. Δεν είναι ούτε μόνο φυσική, ανεξάρτητη από τις κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες παράγεται, ούτε μόνο κοινωνική, ανεξάρτητη από την υλικότητα της: είναι και τα δύο» (Carchedi, 2011: 69).

Για να καταλάβουμε την απόσταση που χωρίζει τη θεωρία αξίας του Heinrich με αυτή του Marx αλλά και το τι εννοεί ο Heinrich όταν επανειλημμένα κάνει λόγο για «αλλαγή ερωτημάτων» του πεδίου της κριτικής της πολιτικής οικονομίας έναντι του πεδίου της πολιτικής οικονομίας, μπορούμε να συγκρίνουμε τα παραπάνω αποσπάσματα του Marx με την εξής διατύπωση:

«Ωστόσο, ακόμα και το ερώτημα αν η αξία και το μέγεθος της αξίας καθορίζονται στη σφαίρα της παραγωγής ή στη σφαίρα της κυκλοφορίας (τη σφαίρα των αγορών και των πωλήσεων) είναι το προϊόν μίας μοιραίας απλοποίησης. Η αξία δεν είναι απλώς 'εκεί' αφότου 'παράχθηκε' κάπου. Στην περίπτωση μιας φραντζόλας ψωμιού, μπορεί τουλάχιστον να τεθεί το ερώτημα (παρόλο που η απάντηση είναι κάπως προφανής) που δημιουργήθηκε – στο φούρνο ή κατά την πράξη της αγοράς πάνω από τον πάγκο της πώλησης. Η αξία, όμως, δεν είναι πράγμα σαν τη φραντζόλα ψωμιού, αλλά κοινωνική σχέση που εμφανίζεται ως από χαρακτηριστικό του πράγματος. Η κοινωνική σχέση που εκφράζεται στην αξία και το μέγεθος της αξίας συγκροτείται στην παραγωγή και την κυκλοφορία έτσι ώστε το ερώτημα του είδους 'είτε/είτε' στερείται νοήματος. Το μέγεθος της αξίας δεν καθορίζεται ακόμα πριν την ανταλλαγή αλλά και δεν αναδύεται συμπτωματικά κατά τη διάρκεια της πράξης της ανταλλαγής (...) Μόνο με την πράξη της ανταλλαγής αποκτά η αξία μία αντικειμενική μορφή αξίας, εξ ου και η σημασία της "ανάλυσης της αξίας-μορφής"» (Heinrich, 2012: 54-55).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η αξία δεν δημιουργείται στην παραγωγή αλλά στην «παραγωγή και την κυκλοφορία», διατύπωση που μάλλον αποκρύβει την πραγματική άποψη του Heinrich για την προτεραιότητα της κυκλοφορίας. Η ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας, την οποία επικαλείται ο Heinrich για να αναιρέσει την πρωτοκαθεδρία της παραγωγής, δεν αποτελεί μία τυπική ενότητα της οποίας τα μέρη απλώς αλληλοσυμπληρώνονται αλλά μία διαλεκτική ενότητα στην οποία καθοριστικός είναι ο πόλος της παραγωγής¹²⁹. Έτσι, ακόμα και να εννοούσε ο Heinrich πλήρως ότι η αξία δημιουργείται στο ενιαίο κύκλωμα παραγωγής και κυκλοφορίας (και όχι μόνο στην κυκλοφορία, όπως απορρέει από την ανάλυση του), πρόκειται και πάλι για άποψη εντελώς διαφορετική από αυτήν του Marx, σύμφωνα με την οποία η αξία (η ουσία και το μέγεθος της) δημιουργούνται στην παραγωγή ενώ το μόνο που γίνεται στην κυκλοφορία είναι η έκφραση αυτής της αξίας, η οποία φυσικά είναι κάτι ποιοτικά και ενδεχομένως ποσοτικά διαφορετικό από την ίδια την αξία. Αλήθεια, αν η αξία δημιουργείται

129 Στην Εισαγωγή στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ο Marx σημειώνει: «Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε δεν είναι ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση είναι ταυτόσημες μεταξύ τους, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέρη μίας ολότητας, διαφορές εντός μίας ενότητας. Η παραγωγή επικρατεί τόσο πάνω στον εαυτό της –ως αντιθετικό προσδιορισμό της παραγωγής– όσο και πάνω στα άλλα στοιχεία (...) Είναι αυτονόητο ότι ούτε η ανταλλαγή, ούτε η κατανάλωση δε θα μπορούσε να αποτελεί το επικρατέστερο στοιχείο» (Marx, 2010: 336). Αυτή η πρωτοκαθεδρία της παραγωγής επί της κυκλοφορίας αντανάκλαται σε όλη την ανάλυση του Marx και στην ίδια τη δομή του *Κεφαλαίου* με τον πρώτο τόμο να φέρει τον υπότιτλο «Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου» και τον δεύτερο τόμο τον υπότιτλο «Το προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου».

«στην παραγωγή και στην κυκλοφορία», τότε ποια είναι η διαφορά της με την ανταλλακτική αξία στην κυκλοφορία;

Φυσικά, ο Heinrich και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ δεν είναι οι πρώτοι που παρουσιάζουν την αντίληψη ότι η αξία ταυτίζεται ουσιαστικά με την ανταλλακτική αξία και διαμορφώνεται ουσιαστικά στην αγορά. Στο βιβλίο *του Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντύρινγκ*, το οποίο ο Marx ανέθεσε στον Engels, ο τελευταίος σημειώνει παραθέτοντας και σχολιάζοντας ένα σχετικό απόσπασμα του Dühring:

« Η αξία είναι η ισχύς την οποία έχουν τα οικονομικά πράγματα και οι οικονομικές αποδόσεις στην κυκλοφορία”. Η ισχύς αυτή ανταποκρίνεται, “στην τιμή ή σε κάποιο άλλο ισοδύναμο, για παράδειγμα στο μισθό”. Με άλλα λόγια η αξία: Η αξία είναι η τιμή. Ή μάλλον, για να μην αδικήσουμε τον κύριο Ντίρινγκ, και να αποδώσουμε τον παραλογισμό του ορισμού του στο βαθμό που είναι δυνατό με τα δικά του λόγια: Η αξία είναι οι τιμές» (Engels, 2006: 310-311). Επίσης, σχολιάζοντας ειρωνικά τις απόψεις του Lotia προσθέτει: «Σε οποιαδήποτε σχέση κι αν ανταλλάσσονται δύο εμπορεύματα, αυτή είναι η αξία τους, και αυτό είναι όλο. Η αξία είναι λοιπόν ταυτόσημη με την τιμή, και κάθε εμπόρευμα έχει τόσες αξίες, όσες τιμές μπορεί να πιάσει» (Marx, 1978: 1096).

Είναι σαφές κατά τη γνώμη μας ότι οι αντιλήψεις του Heinrich για την αξία συγκροτούν μία θεωρία διακριτή από τη μαρξική και ως τέτοιες θα έπρεπε να εισέρχονται στο «στίβο» της θεωρητικής αντιπαράθεσης. Ας δούμε, όμως, τώρα τις συνεπαγωγές αυτής της θεωρίας σε μια σειρά ζητήματα ξεκινώντας από το βασικό για τον Marx, αν και όχι για τον Heinrich, ζήτημα της υπεραξίας και της καπιταλιστικής μορφής της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο¹³⁰.

¹³⁰ Πέρα από τη θεωρητική συζήτηση για την αξία, ξεχωριστή σημασία στη σχετική αντιπαράθεση έχει και η εμπειρική διερεύνηση της. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν λάβει χώρα πολλές εργασίες, οι οποίες επιχειρούν να μελετήσουν εμπειρικά τη θεωρία της αξίας στη βάση των παραγωγικών εισροών. Σημείο σταθμός σε αυτή την προσπάθεια αποτελεί η μεθοδολογία που θεμελιώθηκε από τους Shaikh and Tonak (1994). Αυτές οι εμπειρικές έρευνες ξεκίνησαν από την οικονομία της πλέον αναπτυγμένης καπιταλιστικής χώρας, των ΗΠΑ, και επεκτάθηκαν σε μια σειρά άλλες χώρες συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τέτοιες εμπειρικές έρευνες είναι αυτή του Ochoa (1989) για τις ΗΠΑ ή των Μανιάτη και Τσουλφίδη (1998) και Tsoulfidis and Maniatis (2002), για την Ελλάδα. Αντίστοιχες εμπειρικές έρευνες έχουν διεξαχθεί με παρόμοια μεθοδολογία και σε αρκετές ακόμα χώρες. Κοινό συμπέρασμα αυτών των ερευνών είναι ότι «οι τιμές οι ανάλογες των αξιών που έχουν υπολογιστεί από πίνακες εισροών-εκροών βρίσκονται πολύ κοντά στις τιμές παραγωγής και τις τιμές αγοράς» (Μανιάτης και Τσουλφίδης, 1998: 158). Οι παραπάνω μελέτες αναδεικνύουν τη συσχέτιση των τρεχουσών αξιών με τις τρέχουσες τιμές. Ο βαθμός ομοιογένειας των συμπερασμάτων αυτών των ερευνών για τη συσχέτιση αξιών και τιμών συνεπάγεται ότι το παραπάνω συμπέρασμα θα διατηρούσε την ισχύ του ακόμα και στην περίπτωση που –συνυπολογίζοντας το ζήτημα της μη ταύτισης τιμών εισροών και τιμών εκροών– διερευνούταν η συσχέτιση των τρεχουσών τιμών με τα αξιακά δεδομένα που θα

6.5. Η «χρηματική θεωρία του κεφαλαίου» του Heinrich

Ήδη έχουμε αναφερθεί σε κάποιες άμεσες συνεπαγωγές που έχει για την προσέγγιση του κεφαλαίου και της εκμετάλλευσης η απόρριψη ουσιαστικά από τον Heinrich της παραγωγής αξίας (και συνεπώς υπεραξίας) στην παραγωγή. Ας δούμε όμως πώς προσδιορίζει ο Heinrich τη θεωρία για το κεφάλαιο και την υπεραξία αλλά και ποιες αντιφάσεις και λάθη βλέπει στη σχετική μαρξική ανάλυση.

Καταρχάς, κατ' αναλογία προς το χαρακτηρισμό της θεωρίας της αξίας ως «χρηματικής», ο Heinrich κάνει λόγο για «χρηματική θεωρία του κεφαλαίου» επειδή το προτσές αξιοποίησης προϋποθέτει το χρήμα και καταλήγει πάλι σε χρήμα (Heinrich, 2006: 253). Κατά τη γνώμη μας, ούτε αυτός ο χαρακτηρισμός είναι εύστοχος γιατί η ουσία της υπεραξίας και του κεφαλαίου δεν είναι το αυτονόητο γεγονός ότι το κεφάλαιο ως αυτοαυξανόμενη αξία ξεκινά και καταλήγει στη χρηματική μορφή αλλά το γεγονός ότι η υπεραξία αποτελείται από απλήρωτη εργασία κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων και σε αυτό ακριβώς συνίσταται και η καπιταλιστική μορφή της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Αυτό, ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, από τον Heinrich, γι' αυτό και προσδιορίζει (και) τη θεωρία του κεφαλαίου με το επίθετο «χρηματική», δηλαδή με την αξιοποίηση του χρήματος το οποίο διαμεσολαβεί, αλλά δεν αποτελεί, την εκμεταλλευτική ουσία του κεφαλαίου. Αυτή η ουσία του κεφαλαίου δεν αναδεικνύεται ούτε από τον προσδιορισμό του κεφαλαίου ως «ορισμένη μορφή κίνησης της αξίας» ή ως «ένας περαιτέρω αναπτυγμένος μορφικός προσδιορισμός της κοινωνικής εργασίας» (Heinrich, 2006: 253).

προέκυπταν από τις παραγωγικές εισροές προηγούμενων χρονικών περιόδων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν από αυτή την άποψη έρευνες σαν αυτές των Tsoulfidi and Paitaridi (2009, 2016) που δείχνουν ότι τόσο η μέθοδος εμπειρικής διερεύνησης των εργασιακών αξιών και των τιμών παραγωγής που βασίζεται στην έννοια της κάθετης ολοκλήρωσης και την ανάλυση των πινάκων εισροών-εκροών όσο και η αντίστοιχη διερεύνηση που βασίζεται στις αποδοχές της Ερμηνείας του Χρονικού Ενιαίου Συστήματος (TSSI) καταλήγουν σε παρόμοια εμπειρικά συμπεράσματα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η εμπειρική διερεύνηση της θεωρίας της αξίας και η μεθοδολογία της αποτελούν ένα ερευνητικό πεδίο με έντονη συζήτηση, το οποίο ξεπερνά κατά πολύ το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Οι αναφορές στις εμπειρικές μελέτες στο περιθώριο αυτής της εργασίας έχουν περισσότερο το στόχο να αναδείξουν την ανάγκη η θεωρητική συζήτηση να συμπληρώνεται από την αντίστοιχη εμπειρική διερεύνηση έτσι ώστε να αποφύγει τον κίνδυνο της απόσπασης από την πραγματικότητα με δεδομένο ότι ο βαθμός αλήθειας κάθε επιστημονικής θέσης δεν κρίνεται με εσωτερικά κριτήρια, όπως διατείνεται ο Althusser και ο Heinrich, αλλά με το κριτήριο της πράξης.

Όσον αφορά τη μαρξική θεωρία του κεφαλαίου, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι «Οι ήδη διαπιστωμένες στη θεωρία της αξίας αμφιταλαντεύσεις ισχύουν και για τη μαρξική θεωρία για το κεφάλαιο και οδηγούν, ιδιαίτερα στο μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής σε καταστροφικές συνέπειες». Στη βάση αυτή, μάλιστα, τονίζει την ανάγκη ανακατασκευής των βασικών χαρακτηριστικών της μαρξικής θεωρίας του κεφαλαίου «εκκινώντας (...) από τη χρηματική θεωρία της αξίας» (Heinrich, 2006: 252).

Όπως και στην αξία, ο Heinrich διαπιστώνει πολλά προβλήματα στον τρόπο με τον οποίο εισάγεται η «κεφαλαιακή μορφή της αξίας» στο *Κεφάλαιο* σε αντιδιαστολή με τα *Grundrisse* και το αρχικό κείμενο (Urtext) της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι ο τρόπος που παρουσιάζεται στο *Κεφάλαιο* το κύκλωμα X-E-X' της απλής κυκλοφορίας δεν ξεκαθαρίζει, όπως πιστεύει ότι θα έπρεπε, πως πρόκειται μόνο για την επιφάνεια του συνολικού καπιταλιστικού προτσές και όχι για μία αυτοτελή από το κεφάλαιο σφαίρα. «Το ότι η μαρξική θεωρία της αξίας, είναι θεωρία της αξίας μόνο ως θεωρία του κεφαλαίου, δεν είναι πια σωστά ορατό στη συντημημένη παρουσίαση του *Κεφαλαίου*» (Heinrich, 2006: 257).

Ως άμεση συνέπεια της αντίληψης του για την αξία, ο Heinrich δεν αποδέχεται καν την ύπαρξη του θεωρητικού ζητήματος της μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής, το οποίο θεωρεί ως «ρικαρτιανό κατάλοιπο» (Heinrich, 1988). Η ακόλουθη πρόταση συμπυκνώνει την αντίληψη του:

«Η μαρξική διαδικασία του μετασχηματισμού που σκιαγραφήθηκε βασίζεται σε δύο προϋποθέσεις: την εξίσωση των αξιακών ποσοστών κέρδους με το ποσοστό κέρδους των τιμών παραγωγής και τον υπολογισμό των τιμών κόστους σε αξίες. Ενώ η πρώτη προϋπόθεση αποτελεί απλώς μία μη αιτιολογημένη αποδοχή (η οποία ωστόσο θα μπορούσε ίσως να αποδειχτεί εκ των υστέρων ως σωστή), η δεύτερη προϋπόθεση είναι αβάσιμη: υποθέτει δηλαδή ότι οι καπιταλιστές θα μπορούσαν να αγοράσουν τα μέσα παραγωγής τους και οι εργάτες τα μέσα συντήρησής τους στις αξίες τους» (Heinrich, 2006: 270).

Είναι σαφές ότι οι αδυναμίες που ανακαλύπτει ο Heinrich στο μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής του Marx δεν απορρέουν από την ανάλυση του Marx αλλά από το γεγονός ότι ο ίδιος αντιλαμβάνεται την όλη διαδικασία βασιζόμενος στις αποδοχές του Bortkiewicz για τη σχέση αξιών και τιμών, στις οποίες έχουμε αναφερθεί στο πρώτο Μέρος αυτής της εργασίας. Για την ακρίβεια, ο Heinrich παρουσιάζει και αξιοποιεί ακριβώς αυτή τη λύση του Bortkiewicz και τη συνεπαγόμενη αδυναμία ισχύος και των τριών εξισώσεων που προέβλεπε ο Marx για να αποδείξει τη «λαθεμένη διαδικασία του μετασχηματισμού» (Heinrich, 2006: 271) που ακολούθησε ο Marx. Για άλλη μία

φορά ο Marx καταπολεμάται με τα όπλα του ανοιχτά αντιμαρξιστή και φίλα προσκείμενου προς την οριακή ανάλυση και τον Walras, Bortkiewicz.

Ταυτόχρονα, ο Heinrich συνδέει ανοιχτά αυτό που κατανοεί ως αδυναμίες στη μαρξική ανάλυση για το μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής με τις αδυναμίες του στην ανάλυση της θεωρίας της αξίας:

«Στις αμφιταλαντεύσεις της χρηματικής θεωρίας της αξίας του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* ανήκει και η θεωρία των εργασιακών ποσοτήτων που βρίσκεται στη βάση του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές. Αυτό, όμως, που στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* εμφανίζεται απλά ως αμφιταλάντευση της χρηματικής θεωρίας της αξίας, κατά τη συζήτηση της μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής στον τρίτο τόμο αναπτύσσεται σε μία -βασισμένη στην ποσότητα της εργασίας- θεωρία της αξίας, η οποία διαχωρίζεται καθαρά από τη χρηματική θεωρία της αξίας. Στην προσπάθεια ενός ποσοτικού μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής συναντάμε ίσως το πλέον σημαντικό παράδειγμα της επίδρασης του θεωρητικού πεδίου της πολιτικής οικονομίας στο νέο επιστημονικό πεδίο που διάνοιξε ο Marx» (Heinrich, 2006: 278).

Με λίγα λόγια, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι αυτό που φαίνεται ως απλή αμφιταλάντευση και στιγμιαία απομάκρυνση από την -κατ' αυτόν- «χρηματική θεωρία της αξίας», εξελίσσεται στον τρίτο τόμο σε μία θεωρία της αξίας που όχι μόνο καμία απολύτως σχέση δεν έχει με την «χρηματική θεωρία της αξίας» αλλά αποτελεί και την ανοιχτή απόρριψη της. Φυσικά, από μόνο του αυτό το γεγονός αποδεικνύει ότι αυτό που κατανοεί ο Heinrich ως αμφιταλαντεύσεις στην ανάλυση της θεωρίας της αξίας στον πρώτο τόμο δεν έχει σε τίποτα να κάνει, όπως νομίζει ο Heinrich, με την προσπάθεια εκλαΐκευσης της παρουσίασης της θεωρίας της αξίας αλλά με μία σταθερή αντίληψη του Marx για τη θεωρία της αξίας, η οποία διαφέρει ριζικά από αυτή του Heinrich και διαπερνά με συνέπεια όλη την ανάλυση του από τον πρώτο μέχρι τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Με άλλα λόγια, η αντίφαση δεν είναι ανάμεσα σε διάφορα σημεία της μαρξικής ανάλυσης στο *Κεφάλαιο* αλλά ανάμεσα στη μαρξική ανάλυση στο *Κεφάλαιο* από τη μία και στην διαφορετική, εναλλακτική θεωρία της αξίας που προτείνει ο Heinrich.

Είναι αυτονόητο ότι στο πλαίσιο της λεγόμενης «χρηματικής θεωρίας της αξίας» του Heinrich δεν μπορεί να υπάρξει καμία συζήτηση για ποσοτική μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής αφού τα προϊόντα γίνονται εμπορεύματα και αποκτάν αξία μόνο κατά την αμοιβαία ανταλλαγή τους μέσω του χρήματος ενώ η αξία ταυτίζεται στην ουσία με τις χρηματικές τιμές. Επίσης, αφού πριν την κυκλοφορία δεν υπάρχει, σύμφωνα με τον Heinrich, καμία αξία, είναι λογικό να θεωρεί λαθεμένη και την μαρξική ανάλυση του 10^{ου} κεφαλαίου του τρίτου τόμου, σύμφωνα με την οποία ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός

επιβάλλει την ενιαία αγοραία αξία και ο διακλαδικός ανταγωνισμός το ενιαίο ποσοστό κέρδους (Heinrich, 2006: 283-4). Συνεπώς, για τον Heinrich, η μετάβαση από τις αξίες στις τιμές παραγωγής μπορεί να είναι μόνο εννοιολογική, μόνο μετάβαση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές βαθμίδες της παρουσίας (Heinrich, 2006: 280).

Όπως εύστοχα σημειώνει ο Krätke (2018: 11), η αντίληψη της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ περί δημιουργίας της αξίας μόλις στην ανταλλαγή, η οποία συνεπάγεται την ταύτιση της αξίας με την τιμή, οδηγεί μεμιάς στην άρση τόσο του «προβλήματος της πραγματοποίησης» όσο και του «προβλήματος του μετασχηματισμού». Οδηγεί, επίσης, στην κατάρρευση ολόκληρου του σύνθετου εννοιολογικού οπλοστασίου της μαρξικής θεωρίας της αξίας (π.χ. των εννοιών της ατομικής, κοινωνικής και αγοραίας αξίας, των τιμών παραγωγής) που ερμηνεύει τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνει χώρα στον καπιταλισμό η δημιουργία αξίας και η αναγωγή της κοινωνικής εργασίας σε ένα κοινωνικά κανονικό και μέσο μέγεθος.

Αυτή η προσέγγιση του κεφαλαίου από τον Heinrich τον οδηγεί στη σαφή υποτίμηση του ζητήματος της υπεραξίας στην ανάλυση του σε σχέση με την υπερπροβολή των ζητημάτων της αξίας (με όποιο περιεχόμενο προσδίδεται σε αυτήν από τη θεωρία του Heinrich). Αυτή την υποτίμηση τη δικαιολογεί, μάλιστα, με το επιχείρημα ότι πρόκειται για κάτι αυτονόητο που δεν αξίζει ιδιαίτερης θεωρητικής προσοχής:

«Η ύπαρξη μίας κυρίαρχης τάξης που αντιτίθεται σε μία “κυριαρχούμενη” και “εκμεταλλεούμενη” τάξη, μπορεί να αποτελεί έκπληξη για έναν συντηρητικό δάσκαλο κοινωνικών σπουδών που γνωρίζει μόνο “πολίτες”, αλλά αυτό το γεγονός από μόνο του δεν λέει πάρα πολλά. Όλες οι κοινωνίες που είναι γνωστές σε μας είναι “ταξικές κοινωνίες”. Η “εκμετάλλευση” συνίσταται καταρχάς μόνο στο ότι η κυριαρχούμενη τάξη δεν παράγει μόνο τα δικά της μέσα συντήρησης αλλά και αυτά της κυρίαρχης τάξης (...) Αυτό που είναι αποφασιστικής σημασίας είναι πώς λειτουργεί η ταξική κυριαρχία και εκμετάλλευση σε μία κοινωνία» (Heinrich, 2012: 14).

Πέραν της λαθεμένης διαπίστωσης ότι «Όλες οι κοινωνίες που είναι γνωστές σε μας είναι “ταξικές κοινωνίες”», πρέπει να εστιάσουμε στο τι εννοεί ο Heinrich όταν λέει ότι το σημαντικό είναι «πώς λειτουργεί η ταξική κυριαρχία και εκμετάλλευση». Ο Heinrich συμπυκνώνει την απάντηση σε αυτό το ερώτημα τονίζοντας δύο στοιχεία. Πρώτον, ότι η εκμετάλλευση στον καπιταλισμό δεν βασίζεται σε μία σχέση προσωπικής κυριαρχίας και εξάρτησης αλλά σε μία σχέση τυπικής ελευθερίας, ισοτιμίας και ισότητας ανάμεσα στους συμμετέχοντες στην αγορά. Δεύτερον, ότι η εκμετάλλευση της κυριαρχούμενης τάξης δεν υπηρετεί κυρίως την κατανάλωση της κυρίαρχης τάξης αλλά την περαιτέρω αξιοποίηση του κεφαλαίου ως άμεσου σκοπού της παραγωγής (Heinrich, 2012: 14-16).

Είναι προφανές ότι πρόκειται για δύο σωστές πλευρές, απαραίτητες για την ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα της καπιταλιστικής μορφής της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν αναδεικνύουν την ουσία της υπεραξίας, το γεγονός ότι αυτή αποτελεί απλήρωτη εργασία και συνεπώς αφήνουν εντελώς εκτός ερευνητικού «οπτικού πεδίου» μια σειρά ποσοτικά ζητήματα που συνδέονται με την παραγωγή της υπεραξίας.

Φυσικά, μη αποδεχόμενος την παραγωγή αξίας και συνεπώς υπεραξίας πριν την κυκλοφορία των εμπορευμάτων, ο Heinrich και συνολικά η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ δεν θα μπορούσε να θίξει αυτά τα ζητήματα. Γι' αυτό ακόμα και όταν δεν ασχολείται με τα ζητήματα της αξίας αλλά καταπιάνεται με τα ζητήματα του κεφαλαίου, εστιάζει μονόπλευρα στην «εκμετάλλευση» δίνοντας ελάχιστο χώρο ακόμα και στην έκφραση της έννοιας «υπεραξία» ενώ και την ίδια την εκμετάλλευση την ορίζει, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, με την εξαιρετικά γενική διαπίστωση, σύμφωνα με την οποία αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι «η κυριαρχούμενη τάξη δεν παράγει μόνο τα δικά της μέσα συντήρησης αλλά και αυτά της κυρίαρχης τάξης».

Ωστόσο, η θεωρία της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης αποτελεί, όπως σωστά σημειώνει ο Moseley (2002) «την καρδιά και την ψυχή» της μαρξικής κριτικής του καπιταλισμού στο *Κεφάλαιο* ενώ αποτελεί το βασικό ζήτημα που πραγματεύεται ο πρώτος τόμος¹³¹. Η αποκάλυψη άλλωστε της υπεραξίας ως απλήρωτης εργασίας αποκαλύπτει την πραγματικότητα της εκμετάλλευσης που είναι καλά κρυμμένη κάτω από την επίφαση της ίσης ανταλλαγής και έτσι ανατρέπει τον πυρήνα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Χωρίς την ανάδειξη της υπεραξίας ως απλήρωτης εργασίας δεν μπορεί να καταπολεμηθούν οι φετιχιστικές αντιλήψεις που γεννά αυθόρμητα ο καπιταλιστικός τρόπος οργάνωσης της οικονομίας. Ενώ ο Heinrich και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ δίνουν μεγάλη σημασία σε αυτό το τελευταίο ζήτημα, αρνούνται πεισματικά να επιστρατεύσουν γι' αυτό το σκοπό την ανάλυση και τα συμπεράσματα της θεωρίας της υπεραξίας ως απλήρωτης εργασίας. Ωστόσο, η μαρξική ανάλυση για την υπεραξία αποτελεί ένα τεράστιο θεωρητικό επίτευγμα αφού ούτε ο Ρικάρντο ούτε οι οπαδοί του είχαν καταφέρει να παρουσιάσουν μία ολοκληρωμένη και συνεκτική θεωρία της υπεραξίας ακριβώς λόγω των λογικών αντιφάσεων και ανεπαρκειών της θεωρίας της αξίας την οποία είχαν διατυπώσει.

Από τη θεωρία της υπεραξίας απορρέουν, όπως σημειώνει και ο Moseley (2002) τα περισσότερα από τα βασικά συμπεράσματα του Μαρξ: οι εγγενείς

131 Επίσης, ο Moseley (2004) δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ποσοτική πλευρά της θεωρίας της υπεραξίας θεωρώντας ότι ο πρώτος τόμος παρουσιάζει μία μακροοικονομική θεωρία ενώ η βασική μακροοικονομική μεταβλητή που καθορίζεται σε αυτόν είναι το συνολικό χρηματικό κέρδος για την οικονομία ως σύνολο.

συγκρούσεις ανάμεσα στους καπιταλιστές και τους εργάτες για τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και για την εντατικότητα της εργασίας, η ενδογενής τεχνολογική αλλαγή, το αυξανόμενο ποσοστό της υπεραξίας και η αυξανόμενη σύνθεση του κεφαλαίου, το μειούμενο ποσοστό κέρδους και οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις.

Χωρίς να υποτιμά τη σημασία της μαρξικής θεωρίας της κοινωνικής μορφής -η οποία αποκαλύπτει ότι ο καπιταλισμός δεν είναι η φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, αλλά μία ιστορικά ειδική μορφή της- ο Moseley (2002) σημειώνει ότι η θεωρία της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης είναι τουλάχιστον, αν όχι περισσότερο, σημαντική. Προσθέτει επίσης ότι το πράγματι σημαντικό γεγονός της ανάδειξης της κοινωνικής μορφής της εργασίας στον καπιταλισμό δεν μπορεί να προβάλλεται μονομερώς και να κρύβει το πράγματι θεμελιώδες για τον Marx ζήτημα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Έτσι, πέρα από κοινωνική μορφή το κεφάλαιο είναι και μία συγκεκριμένη ποσότητα απλήρωτης εργασίας. Ο Marx δίνει έμφαση στο γεγονός ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και ανάμεσα στις τάξεις διαμεσολαβούνται στον καπιταλισμό από τις σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα και γι' αυτό τόσο η αξία, όσο και το κεφάλαιο έχουν διπλό χαρακτήρα αποτελώντας ταυτόχρονα τόσο κοινωνική σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους και τάξεις όσο και ποσοτικοποιημένη σχέση ανάμεσα σε πράγματα και κατ' επέκταση αποτελεί μοιραίο λάθος η οποιαδήποτε μονόπλευρη προσέγγιση τους.

Συμβατή με την παραπάνω προσέγγιση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης από τον Heinrich είναι και η αποκοπή του ομφάλιου λώρου ανάμεσα στην κριτική του συστήματος και τον στιγματισμό της εκμεταλλεύτριας αστικής τάξης:

«Όπως θα φανεί πιο καθαρά στα επόμενα κεφάλαια, ο καπιταλισμός βασίζεται σε μία *συστηματική* σχέση κυριαρχίας που παράγει περιορισμούς στους οποίους υπόκεινται τόσο οι εργαζόμενοι όσο και οι καπιταλιστές. Γι' αυτό το λόγο, μία κριτική που στοχοποιεί την “υπερβολική επιδίωξη κέρδους” των ατομικών καπιταλιστών αλλά όχι το καπιταλιστικό σύστημα ως σύνολο είναι πολύ στενή». (Heinrich, 2012: 16). Αντίστοιχα σημειώνει: «Η εκμετάλλευση [όπως τη χρησιμοποιεί ο Marx – X.M.] (...) δεν προορίζεται λοιπόν να αποτελεί μία ηθική κατηγορία. Δεν πρόκειται για το ότι αφαιρείται από τους εργάτες κάτι που “πραγματικά” τους ανήκει, έτσι ώστε αυτή η πράξη της αφαίρεσης να είναι κάτι το αξιοκατάκριτο» (Heinrich, 2012: 96).

Πράγματι, ο Heinrich ακολουθεί πιστά τη δική του συμβουλή και στην ανάλυση του δεν υπάρχει σχεδόν κανένας στιγματισμός της αστικής τάξης, αφού αποτελεί κι αυτή, με βάση την ανάλυση του, εξίσου με την εργατική τάξη, θύμα των εξαναγκασμών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των

αντιλήψεων που αυτός γεννά. Αλήθεια, όμως, το γεγονός ότι πράγματι με βάση τους νόμους κίνησης του καπιταλισμού ο εργάτης παίρνει ως μισθό μόνο ένα μέρος της συνολικής αξίας που αυτός παράγει, δεν είναι «αξιοκατάκριτο»; Παρά το καταρχάς οικονομικό περιεχόμενο της έννοιας «εκμετάλλευση» στη μαρξική ανάλυση, δεν εμπεριέχει αυτή η έννοια και ηθικό περιεχόμενο; Το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι δουλεύουν για τον πλουτισμό των καπιταλιστών, οι οποίοι ιδιοποιούνται ως υπεραξία ένα μεγάλο μέρος του προϊόντος της εργασίας τους δεν είναι «αξιοκατάκριτο»;

Αυτή η τάση αποφυγής στιγματισμού της αστικής τάξης και περιορισμού του στιγματισμού στο «σύστημα» εξυπηρετείται, άλλωστε, από τη σαφή κυριαρχία στην ανάλυση συνολικά της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, των εννοιών «φетиχισμός» και «μυστικοποίηση» έναντι των εννοιών «υπεραξία» και «εκμετάλλευση». Και ακριβώς επειδή όλη η έμφαση πέφτει στα ζητήματα της θεωρίας του για την αξία και στα ζητήματα των φетиχιστικών αντιλήψεων και των εξαναγκασμών που γεννά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αντικειμενικά η ανάλυση του Heinrich διαπνέεται από τον τονισμό του ορθολογισμού και της λειτουργικότητας του συστήματος (των προϋποθέσεων της συνεχούς αναπαραγωγής του) και όχι από την έμφαση στον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του, στις οδυνηρές συνέπειες του για τους παραγωγούς όλου του πλούτου, στον «παράλογο» τρόπο οργάνωσης της καπιταλιστικής κοινωνικής παραγωγής.

Πόσο απέχει το ύφος των παραπάνω αποσπασμάτων από το ύφος του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και από διατυπώσεις σαν αυτή: «Το κεφάλαιο το τρομάζει η έλλειψη κέρδους ή το πολύ μικρό κέρδος [...]. Όταν το κεφάλαιο έχει το ανάλογο κέρδος, γίνεται τολμηρό. Με δέκα τα εκατό (10%) κέρδος αισθάνεται τον εαυτό του σίγουρο και μπορεί να το χρησιμοποιήσει κανείς παντού, με 20% γίνεται ζωηρό, με 50% γίνεται θετικά παράτολμο, με 100% τσαλαπατάει όλους τους ανθρώπινους νόμους, με 300% δεν υπάρχει έγκλημα που να μη ριψοκινδυνεύσει να το πράξει» (Marx, 2002: 785).

Αυτή η πρόσδοση αξιακής και ηθικής ουδετερότητας στον καπιταλισμό και τους καπιταλιστές συμβάλλει στην αποκοπή της σύνδεσης ανάμεσα στην κατανόηση των νομοτελειών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στην επαναστατική πάλη για την ανατροπή τους. Καμία στοχοποίηση του «συστήματος» δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη στοχοποίηση και τον ηθικό στιγματισμό της κυρίαρχης και εκμεταλλεύτριας τάξης του «συστήματος», της αστικής τάξης, χωρίς να αναδειχθεί ότι -ανεξαρτήτως του βαθμού συνειδητοποίησης από την ίδια την αστική τάξη- ο πλούτος μέσα στον οποία ζει αλλά και τα μέσα παραγωγής που βρίσκονται στην ιδιοκτησία της αποτελούν προϊόν ιδιοποίησης της απλήρωτης εργασίας των εργαζομένων. Ο Μαρξ

χαρακτηρίζει το κεφάλαιο, μεταξύ άλλων, και ως σχέση κυριαρχίας ακριβώς για να τονίσει ότι πρόκειται για μία σχέση ανάμεσα σε μία κυρίαρχη και σε μία κυριαρχούμενη τάξη και όχι ανάμεσα σε δύο τάξεις εξίσου κυριαρχούμενες από τους εξαναγκασμούς της καπιταλιστικής αγοράς.

Ακόμα και ο ίδιος ο ανταγωνισμός, ο οποίος εξαναγκάζει τον καπιταλιστή να επιδιώκει την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συσσώρευση του κεφαλαίου του, αποτελεί την αντεπίδραση σε αυτόν του ίδιου του ατομικού του συμφέροντος, τη διαπλοκή αυτής της επιδίωξης με την αντίστοιχη επιδίωξη των υπόλοιπων καπιταλιστών. Κανένας εξαναγκασμός του «συστήματος» δεν μπορεί να αποκοπεί από τις επιδιώξεις των καπιταλιστών, ως ενεργητικών –και όχι παθητικών- φορέων της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Όπως σημειώνεται σε ένα άρθρο κριτικής στον Heinrich: «Η κωμική φιγούρα ενός ολιγαρχικού καπιταλιστή, ο οποίος εξαναγκάζεται από τον ανταγωνισμό και ενάντια στη θέληση του στην επιδίωξη του μέγιστου κέρδους δεν υπάρχει στις σκέψεις του Marx. Παρεμπιπτόντως, οι πραγματικοί καπιταλιστές εκφράζουν – παράλληλα με ενδεχόμενα παράπονα πότε πότε για τις αναγκαιότητες του ανταγωνισμού- και πραγματική, καθόλου εξαναγκασμένη, περηφάνια για το ότι προπορεύονται των ανταγωνιστών τους και κυριαρχούν στην αγορά» (Gegenstandpunkt, 2008: 101).

Με λίγα λόγια, ο Heinrich και η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ αποκρύβουν το αντικειμενικό γεγονός ότι στον καπιταλισμό «στο πρόσωπο των ανταγωνιζόμενων πρακτόρων του κεφαλαίου συμπίπτουν τόσο το ιδιωτικό συμφέρον όσο και ο σκοπός του συστήματος (...) Η κριτική του καπιταλισμού συνίσταται στην κατανόηση του ασυμφιλίωτου χαρακτήρα αυτού του ταξικού ανταγωνισμού· παρέχει στα θύματα [αυτού – Χ.Μ.] του τρόπου παραγωγής τους λόγους για να συμμετάσχουν σε αυτή την πάλη αντί να παραπονιούνται αιωνίως για την άσχημη μεταχείριση τους. Αντίθετα, η συστημική θεωρία του Heinrich τους διδάσκει ότι –ως εξαναγκαζόμενοι από το “σύστημα”- βρίσκονται στην ίδια βάρκα με τους εκμεταλλευτές τους» (Gegenstandspunkt, 2008: 101-2). Όπως ισχυρίζεται το περιοδικό Gegenstandpunkt (2008), η θεωρία του Heinrich και των ακαδημαϊκών της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ μετατρέπουν την κριτική της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης σε μία φιλοσοφία της αποξένωσης.

Η διαφορά ανάμεσα στη στάση της αστικής και της εργατικής τάξης απέναντι στις καπιταλιστικές νομοτέλειες και τις νοητικές αντανάκλασεις της αποτυπώνεται στο εξής απόσπασμα από το Χειρόγραφο 1861-1863:

«Επειδή σε αυτόν [στον καπιταλιστή –Χ.Μ.] εκφράζεται η θετική κυριαρχούσα πλευρά της σχέσης, αυτός αισθάνεται απλά άνετα μέσα σε αυτές τις αντιφάσεις, αντί αυτές να τον ενοχλούν, ενώ ο μισθωτός εργαζόμενος, ο οποίος είναι -αν και από μία άλλη θέση, από τη θέση του καταπιεσμένου μέρους-

εγκλωβισμένος στην ίδια αντεστραμμένη αντίληψη, ωθείται από την πράξη στην αντίθεση προς τη συνολική σχέση, συνεπώς και προς τις αντιλήψεις, έννοιες και οπτική που αντιστοιχούν σε αυτήν» (MEGA² II/3.4: 1604).

Τέλος, βασιζόμενος στη χρονική ταύτιση της εμφάνισης και ανάπτυξης των εννοιών εμπόρευμα-αξία-χρήμα-κεφάλαιο, ο Heinrich αφαιρεί την ίδια την κίνηση από τη μελέτη του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής που βασίζεται σε αυτόν. Τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ δεν την απασχολεί ούτε από πού έρχεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ποιο είναι το παρελθόν του, ούτε πώς συγκροτείται ιστορικά σε ένα δομημένο όλον, ούτε προς τα πού κατατείνει η ανάπτυξη του· αντίθετα, ενδιαφέρονται μόνο για τη μελέτη της ανάπτυξης του «στο μέσο όρο» του. Πόσο είναι, όμως δυνατόν να μελετηθεί ουσιαστικά «ο μέσος όρος» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αν του «κλέψουμε» την κίνηση του; Πώς είναι δυνατόν να αναδειχθεί η ουσία των φαινομένων του μελετώντας τον σε «εργαστηριακές» συνθήκες στασιμότητας και ακινησίας;

Ο Heinrich αποκαλεί μάλιστα την «λογικο-ιστορική μέθοδο» μειωτικά ως «χεγκελομαρξιστική». Εδώ δεν θα σταθούμε αναλυτικά στην αντιπαράθεση γύρω από την λογικο-ιστορική μέθοδο, στην οποία έχουμε σταθεί άλλωστε σε άλλα σημεία αυτής της εργασίας¹³², αλλά θα σημειώσουμε μόνο ότι και εδώ η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ ακολουθεί ακριβώς την ίδια μέθοδο που ακολουθεί και στα υπόλοιπα ζητήματα. Δηλαδή, αρχικά επιτίθεται στον Marx δια αντιπροσώπου, δηλαδή διά του Engels, και αφού έχει στρωθεί το έδαφος προχωρά στο «κυρίως πιάτο», στην ανοιχτή επίθεση στον ίδιο τον Marx. Έτσι κατηγορεί τον Engels για

132 Μπορούμε, ωστόσο, να προσθέσουμε στις σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές του πρώτου Μέρους αυτής της εργασίας άλλες δύο τέτοιες αναφορές: «Μπορεί να γίνεται παραγωγή εμπορευμάτων και κυκλοφορία εμπορευμάτων παρά το γεγονός ότι από τη μάζα των προϊόντων το σημαντικά μεγαλύτερο μέρος προορίζεται άμεσα για τις ανάγκες των ίδιων των παραγωγών, δεν μετατρέπεται σε εμπόρευμα και επομένως το κοινωνικό προτσές της παραγωγής δεν κυριαρχείται καθόλου σ' όλο το πλάτος και βάθος από την ανταλλαχτική αξία (...) Ή αν εξετάσουμε το χρήμα, θα δούμε ότι προϋποθέτει ένα ορισμένο ύψος της ανταλλαγής εμπορευμάτων (...) η πείρα μας δείχνει ότι αρκεί μία σχετικά αδύνατα αναπτυγμένη κυκλοφορία εμπορευμάτων για να δημιουργηθούν όλες αυτές οι [χρηματικές - X.M.] μορφές» (Μαρξ, 2002: 182-183). «Το εμπόρευμα ως στοιχειακή μορφή του αστικού πλούτου αποτέλεσε το αφετηριακό μας σημείο, την προϋπόθεση για την εμφάνιση του κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, τα εμπορεύματα εμφανίζονται τώρα ως προϊόν του κεφαλαίου. Αυτή η κυκλική πορεία (Zirkellauf) της παρουσίας μας αντιστοιχεί στην ιστορική ανάπτυξη του κεφαλαίου, για την εμφάνιση του οποίου η ανταλλαγή εμπορευμάτων, το εμπόριο εμπορευμάτων αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις εμφάνισης του η οποία διαμορφώνεται όμως στο έδαφος διαφορετικών βαθμίδων παραγωγής, που έχουν ως κοινό στοιχείο ότι σε αυτές η καπιταλιστική παραγωγή δεν υπάρχει ακόμα καθόλου ή υπάρχει μόνο σποραδικά. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η αναπτυγμένη εμπορευματική ανταλλαγή και η μορφή του εμπορεύματος ως γενικά αναγκαία κοινωνική μορφή του προϊόντος αποτελεί μόνο το αποτέλεσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής» (Marx, 1968: 91).

την πρόσδοση ιστορικού χαρακτήρα στην ανάλυση του *Κεφαλαίου* με βασικό τεκμήριο τα όσα περιλαμβάνονται στο κείμενο της βιβλιοπαρουσίασης της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* που έγραψε ο Engels (βλ. Marx, 2010: 359-375) μετά από παράκληση του Marx για την προώθηση του έργου του. Ξεχνώντας πλήρως το γεγονός ότι, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυτό το κείμενο γράφτηκε με παρότρυνση και με πλήρη γνώση και έγκριση του ίδιου του Marx, η Νέα Ανάγνωση του Μαρκξ φτάνει στο κυρίως θέμα κατηγορώντας σε δεύτερο χρόνο τον ίδιο τον Marx για ιστορικό ντετερμινισμό. Έτσι, ο Heinrich παραθέτει το γνωστό απόσπασμα του Marx από το *Κεφάλαιο* για την «απαλλοτριώση των απαλλοτριωτών» (Marx, 2002: 787) και μία υποσημείωση του Marx περί «αναπόφευκτης» νίκης του προλεταριάτου (Marx, 2002: 788) για να σχολιάσει στη συνέχεια:

«Σε αυτή την περιγραφή, η ανάπτυξη του προλεταριάτου σε επαναστατική τάξη και η ανατροπή της εξουσίας του κεφαλαίου παρουσιάζεται ως αναπόφευκτη διαδικασία (...) Ωστόσο, αυτές οι προβλέψεις δεν υποστηρίζονται από την έρευνα του ίδιου του Marx (...) Στο κείμενο που παρατέθηκε παραπάνω, ο Marx κατέληξε σε συμπεράσματα που ισοδυναμούν με ένα είδος ιστορικού ντετερμινισμού, τα οποία δεν δικαιολογούνται από την απεικόνιση των κατηγοριών του» (Heinrich, 2012: 197-198)

6.6. Ο ρόλος της Πίστης στη θεωρία του Heinrich

Η θεωρία για την Πίστη έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο θεωρητικό σύστημα του Heinrich και επιδρά καθοριστικά στις απόψεις του για την κρίση. Όπως θα φανεί και στο τρίτο μέρος αυτής της εργασίας, ο Heinrich δεν έχει την καλύτερη άποψη για τον τρόπο που χειρίστηκε τα σχετικά χειρόγραφα ο Engels κατά την επιμέλεια του τρίτου τόμου. Εδώ, ωστόσο, θα εστιάσουμε από τη μία στην άποψη του Heinrich για τα ίδια τα σχετικά μαρξικά χειρόγραφα και από την άλλη στην άποψη του για το συνολικό ρόλο της Πίστης στη καπιταλιστική οικονομία.

Θα ξεκινήσουμε με τη γενική γνώμη του Heinrich για το 5ο κεφάλαιο των μαρξικών χειρόγραφων για τον τρίτο τόμο, δηλαδή για το μετέπειτα πέμπτο Τμήμα του με τίτλο «Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και σε επιχειρηματικό κέρδος»:

«Η παρουσίαση της πίστης στο σημείο 5 του πέμπτου κεφαλαίου [τα μετέπειτα κεφάλαια 25-35 του τρίτου τόμου – Χ.Μ.] παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα τόσο σε επίπεδο περιεχομένου όσο και σε επίπεδο μεθοδολογίας» (Heinrich, 2006: 289).

Τα προβλήματα περιεχομένου, στα οποία αναφέρεται ο Heinrich, απορρέουν καταρχάς από το χαμηλό βαθμό επεξεργασίας του ίδιου του κειμένου

από τον Marx. Υπενθυμίζεται ότι στον Πρόλογο του στην έκδοση του τρίτου τόμου ο Engels σημειώνει για την κατάσταση αυτών των χειρόγραφων:

«Εδώ λοιπόν δεν έχουμε ένα έτοιμο προσχέδιο, ούτε καν ένα σχήμα, που θα χρειαζόταν να συμπληρωθεί το διάγραμμα του, αλλά μόνο ένα αρχίνημα επεξεργασίας, που πολλές φορές καταλήγει σ' ένα άτακτο σωρό από σημειώσεις, παρατηρήσεις και υλικά με μορφή αποδελτιώσεων» (Μαρξ, 1978: 15).

Όσον αφορά το μεθοδολογικό πρόβλημα αυτού του τμήματος των μαρξικών χειρόγραφων, ο Heinrich το προσδιορίζει ως εξής:

«Το μεθοδολογικό πρόβλημα συνίσταται στο γεγονός ότι ενώ από τη μία ο Marx αφιερώνει αρκετά πολύ χώρο στην πραγμάτευση της Πίστης, από την άλλη στο πλαίσιο των μεθοδικών του συλλογισμών αποκλείει περισσότερο ή λιγότερο την προσέγγιση της Πίστης από την παρουσίαση της “γενικής φύσης του κεφαλαίου” και μάλιστα το κάνει αυτό τόσο πριν στραφεί στην Πίστη¹³³ (...) όσο και σε μέρη του χειρόγραφου που συντάχθηκαν μετά από αυτήν¹³⁴. Επομένως, εντελώς ανεξάρτητα από το βαθμό επεξεργασίας είναι καταρχάς ασαφές ποια θεωρητική σημασία θα έπρεπε να έχει γενικά η παρουσίαση της Πίστης» (Heinrich, 2006: 290).

Επίσης, ο Heinrich σημειώνει τον εξής προβληματισμό:

«Στη μαρξική πραγμάτευση της Πίστης δεν τίθεται επομένως μόνο το ζήτημα των κατηγορικών ελλείψεων της παρουσίασης αλλά και το ερώτημα αν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ήταν ήδη αρκετά αναπτυγμένος όσον αφορά το χρηματικό και πιστωτικό σύστημα του ώστε να ήταν γενικά δυνατή μία έρευνα στο επίπεδο αφαίρεσης που επιδίωκε ο Marx [δηλαδή σε αυτό του ιδεατού μέσου όρου -X.M.]» (Heinrich, 2006: 285).

133 Εδώ ο Heinrich δίνει ως αναφορά το εξής απόσπασμα από *Το Κεφάλαιο*: «Τα φαινόμενα, που εξετάζουμε στο κεφάλαιο αυτό, προϋποθέτουν για την πλήρη ανάπτυξη τους την ύπαρξη της Πίστης και του συναγωνισμού στην παγκόσμια αγορά (...) Αυτές, όμως, οι πιο συγκεκριμένες μορφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μπορούν να περιγραφούν εκτενώς μόνον, αφού θα έχει κατανοηθεί η γενική φύση του κεφαλαίου. Κατά τα άλλα η περιγραφή τους βρίσκεται έξω από το πλάνο του έργου μας και περιλαμβάνεται στα θέματα μιας ενδεχόμενης συνέχισης του» (Μαρξ, 1978: 143).

134 Εδώ ο Heinrich δίνει ως αναφορά το εξής απόσπασμα από *Το Κεφάλαιο*: «Κατά την περιγραφή της υλοποίησης των σχέσεων παραγωγής και της ανεξαρτητοποίησής τους από τους παράγοντες της παραγωγής δεν θα επεκταθούμε στον τρόπο με τον οποίο οι συναρτήσεις αυτές μέσω της παγκόσμιας αγοράς, των συγκυριών της, της κίνησης των αγοραίων τιμών, των περιόδων της Πίστης, των κύκλων της βιομηχανίας και του εμπορίου, των εναλλαγών της άνθησης και της κρίσης, φαίνονται στους παράγοντες της παραγωγής σαν υπέρτεροι φυσικοί νόμοι (...) Και δεν θα επεκταθούμε γιατί η πραγματική κίνηση του συναγωνισμού βρίσκεται έξω από το πλάνο μας, και γιατί ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε μόνο την εσωτερική οργάνωση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σαν να λέμε στον ιδεώδη μέσο όρο του» (Μαρξ, 1978: 1020).

Ο Heinrich υποστηρίζει στην ουσία ότι στο επίπεδο αφαίρεσης του «ιδεατού μέσου όρου» του καπιταλισμού, δηλαδή στο επίπεδο αφαίρεσης του *Κεφαλαίου*, είναι λογικό να μελετώνται τα ζητήματα του τοκοφόρου κεφαλαίου (δηλαδή τα κεφάλαια 21-24 του τρίτου τόμου) αλλά όχι τα ζητήματα της Πίστης γενικά, τα οποία περιλαμβάνονται στα υπόλοιπα κεφάλαια του μετέπειτα πέμπτου Τμήματος του τρίτου τόμου και τα οποία αποτελούν και το μεγαλύτερο, από άποψη όγκου, τμήμα των σχετικών μαρξικών χειρόγραφων. Στην ουσία προσάπτει στον Marx την κατηγορία ότι δεν έμεινε πιστός στην εξαίρεση των ζητημάτων της Πίστης από το *Κεφάλαιο*, αλλά ανέπτυξε λαθεμένα μια σειρά συλλογισμούς γι' αυτήν¹³⁵.

Ο Heinrich θεωρεί, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο επόμενο Μέρος, ότι αυτό το πρόβλημα των μαρξικών χειρόγραφων οξύνθηκε στην έκδοση του τρίτου τόμου αφού ο τρόπος χειρισμού τους από τον Engels προσέδωσε σε αυτές τις σκέψεις του Marx πιο καταφατικό χαρακτήρα από αυτόν που είχαν στην πραγματικότητα. Επίσης, υποστηρίζει ότι στο κείμενο του Engels είναι πολύ πιο δυσδιάκριτη από το μαρξικό χειρόγραφο η πρόθεση του Marx να περιοριστεί σε «μόνο μερικά λίγα σημεία [του πιστωτικού συστήματος και των οργάνων του - Χ.Μ.], που είναι αναγκαία για το χαρακτηρισμό του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής γενικά» (Μαρξ, 1978: 504).

Όσον αφορά, τώρα, τη βασική άποψη του Heinrich για το ρόλο της Πίστης αυτή είναι η εξής:

«το πιστωτικό σύστημα δεν αποτελεί για τον Marx κανένα απλό συμπληρωματικό στοιχείο, κανένα απλό εποικοδόμημα, το οποίο δείχνει την ισχύ του κυρίως ως παράγοντας διατάραξης [της κανονικότητας - Χ.Μ.]. Πολύ περισσότερο, είναι το πιστωτικό και τραπεζικό σύστημα εκείνο μέσω του οποίου *διευθύνεται* σε τελευταία ανάλυση η καπιταλιστική παραγωγή» (Heinrich, 2006: 299-300).

Εδώ θα περιοριστούμε να σχολιάσουμε μόνο ότι ο Heinrich εξυψώνει το ρόλο της Πίστης στην καπιταλιστική παραγωγή στον ίδιο βαθμό που μειώνει το

¹³⁵ Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Mavroudeas (2020) απαντώντας στον Heinrich: «Πρώτον, η ανάλυση της Πίστης αποτελεί μέρος και κομμάτι της θεωρίας του χρήματος. Και η μαρξική θεωρία του χρήματος αποτελεί οργανικό μέρος της ανάλυσης του *Κεφαλαίου*. Δεύτερον, η ανάλυση του Marx προχωρά από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Συνεπώς, η ανάλυση του για την Πίστη ακολουθεί την ίδια πορεία και δεν μπορεί να υποβιβαστεί σε κάποιο ενδιάμεσο επίπεδο». Αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι παρόλο που ο Heinrich δίνει στην ουσία την πρωτοκαθεδρία στην Πίστη, και γενικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας, έναντι της παραγωγής, δεν αξιοποιεί το πλούσιο εννοιολογικό οπλοστάσιο του Marx για την ερμηνεία μιας σειράς χρηματικών και πιστωτικών φαινομένων, π.χ. τη διάκριση του χρηματικού κεφαλαίου σε «χρήμα ως πίστη» και «χρήμα ως κεφάλαιο» ή τη διάκριση του πρώτου σε χρηματεμπορικό και τοκοφόρο κεφάλαιο. Στη βάση αυτή, αντιπαραθέτει χονδροειδώς την Πίστη στο τοκοφόρο κεφάλαιο.

ρόλο της καθαυτό καπιταλιστικής παραγωγής και της παραγωγής υπεραξίας. Έτσι, η μετατόπιση βαρύτητας που ήδη έχει φανεί στη θεωρία αξίας του από τη σφαίρα της παραγωγής προς τη σφαίρα της κυκλοφορίας συμπληρώνεται εδώ από την εξύψωση ενός ακόμα παράγοντα της καπιταλιστικής κυκλοφορίας, της καπιταλιστικής Πίστης.

Το γεγονός ότι πράγματι η Πίστη παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην καπιταλιστική παραγωγή, το γεγονός ότι «debt matters» όπως πολύ εμφατικά σημειώνει ο Roberts (2016: 95), δεν συνεπάγεται ότι αυτός ο ρόλος είναι πιο σημαντικός από αυτόν της καθαυτό καπιταλιστικής παραγωγής, πόσο μάλλον ότι η πίστη διευθύνει την παραγωγή. Μόνο εκκινώντας από το ρόλο και τις αντιφάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής και εν τέλει της παραγωγής αξίας και υπεραξίας, μπορούμε να μελετήσουμε το ρόλο και τα όρια της καπιταλιστικής πίστης και όχι αντίστροφα. Η ίδια η πολύμορφη επέκταση της Πίστης οδηγεί, άλλωστε, στην κρίση –και μάλιστα οξύνοντας την– μόνο από το σημείο όπου η παραγωγή νέας αξίας και υπεραξίας στους παραγωγικούς τομείς δεν μπορεί να την υποστηρίξει και να τη συντηρήσει. Το πλασματικό κεφάλαιο που τροφοδοτεί η επέκταση της Πίστης «προσδίδει ευελιξία στην οικονομία, αλλά στην πορεία μετατρέπεται σε εμπόδιο όσον αφορά την υγεία της οικονομίας» (Roberts, 2016: 95)¹³⁶. Ο Heinrich, όμως, δεν μπορεί να αποδεχτεί τα παραπάνω αφού αφαιρεί από την παραγωγή όχι μόνο την πρωτοκαθεδρία της στο σύστημα των σφαιρών παραγωγή-κατανομή-ανταλλαγή-κατανάλωση αλλά και την παραγωγή αξίας και υπεραξίας.

Ο Heinrich αποδίδει τις «ελλείψεις της μαρξικής θεωρίας για την Πίστη» σε δύο παράγοντες: «Από τη μία, ο Marx παραπλανήθηκε από την εννοιολογική πρόσδεση της χρηματικής θεωρίας σε ένα χρηματικό εμπόρευμα, από την άλλη η διαμόρφωση της θεωρίας του Marx περιορίζονταν από το τότε επίπεδο ανάπτυξης του τραπεζικού και πιστωτικού συστήματος» (Heinrich, 2006: 302).

Ως συνέπεια, ο Heinrich προσάπτει στον Marx ότι μπέρδεψε τις αντιφάσεις που αφορούν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως τέτοιο και οι οποίες

¹³⁶ Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα, ο Marx σημείωνε: «Αν το πιστωτικό σύστημα εμφανίζεται σαν κύριος μοχλός της υπερπαραγωγής και της υπερκερδοσκοπίας στο εμπόριο, αυτό γίνεται μόνο και μόνο γιατί το προτσές αναπαραγωγής, που από τη φύση του είναι ελαστικό, εντείνεται εδώ ως τα ακρότατα όρια (...) Προβάλλει έτσι μόνο ότι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, που βασίζεται στον αντιφατικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, επιτρέπει μόνο ως ένα ορισμένο σημείο την πραγματική ελεύθερη ανάπτυξη, βάζει δηλαδή στην πράξη ένα είδος εσωτερικά δεσμά και φραγμό στην παραγωγή, που τα σπάει διαρκώς το πιστωτικό σύστημα. Γι' αυτό το πιστωτικό σύστημα επιταχύνει την υλική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς (...) Ταυτόχρονα, η Πίστη επιταχύνει τα βίαια ξεσπάσματα αυτής της αντίφασης, τις κρίσεις, και έτσι δυναμώνει τα στοιχεία της διάλυσης του παλιού τρόπου παραγωγής» (Μαρξ, 1978: 556).

μπορούν να παραμεριστούν μόνο μέσω της ανατροπής αυτού του τρόπου παραγωγής και τις αντιφάσεις που απορρέουν από μία συγκεκριμένη θεσμοποίηση του τραπεζικού και πιστωτικού συστήματος (όπως π.χ. η ύπαρξη ενός χρηματικού συστήματος που βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο χρηματικό εμπόρευμα), οι οποίες μπορούν να επιλυθούν –και πράγματι επιλύονται- εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Heinrich, 2006: 305).

Πέρα από τα επιμέρους ζητήματα της Πίστης, είναι σημαντικό να κρατήσουμε δύο συμπεράσματα για την προσέγγιση της Πίστης από τον Heinrich. Το πρώτο είναι ότι η μελέτη από τον Marx των ζητημάτων της Πίστης στο πλαίσιο των χειρόγραφων του για τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* δημιουργεί μία σειρά προβλήματα και παρερμηνείες και το δεύτερο είναι η εξύψωση του ρόλου της Πίστης και η ανάδειξη του στο βασικό μέρος ολόκληρου του κυκλώματος αναπαραγωγής της καπιταλιστικής οικονομίας. Πρόκειται για δύο ζητήματα που θα βρουν την έκφραση τους τόσο στην κριτική της επιμέλειας των σχετικών χειρόγραφων από τον Engels όσο και στην αντίληψη του για την κρίση.

6.7. Η αντίληψη του Heinrich για την κρίση

Η θεωρία της κρίσης του Heinrich βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης του ενώ οι ουσιαστικές διαφορές με την ανάλυση του Marx επιχειρείται να κρυφτούν κάτω από το πέπλο των αντιφάσεων και των διαχρονικών μετατοπίσεων της ίδιας της ανάλυσης του Marx αλλά και της επιμέλειας του Engels στα μαρξικά χειρόγραφα ιδιαίτερα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Από την άλλη, ο Heinrich δεν προτάσσει πουθενά μία συνεκτική προσέγγιση των αιτιών της καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης. Ωστόσο, από τον τρόπο που προσεγγίζει τη μαρξική θεωρία διαφαίνονται οι κεντρικοί άξονες της αντίληψης του για την κρίση.

Η αντίληψη του Heinrich για την κρίση αλλά και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει τις σχετικές μαρξικές αναφορές, βασίζεται στην απόρριψη κάποιων –άμεσα συνδεδεμένων με τη θεωρητική συζήτηση για την κρίση- μαρξικών εννοιών και νόμων. Το «ξήλωμα» των μαρξικών αναφορών για την κρίση αρχίζει από την κριτική στις ίδιες τις έννοιες «τεχνική» και «οργανική σύνθεση κεφαλαίου». Για την πρώτη, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι, παρόλο που εισάγεται σωστά από μεθοδολογική άποψη, δεν έχει κανένα νόημα ως ποσοτικό μέτρο λόγω της αδυναμίας ποσοτικής σύγκρισης ετερογενών ποιοτικά μέσων παραγωγής και ακόμα περισσότερο μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης. Όσον αφορά την «εξίσου όχι χωρίς προβλήματα» έννοια της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η οποία για πρώτη φορά διακρίνεται από την αξιακή σύνθεση στη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου, σημειώνει ότι οι δύο πηγές της αξιακής μεταβολής της

σύνθεσης του κεφαλαίου (δηλαδή πρώτον, η αλλαγή της αξίας των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης ως προϊόν των μεταβολών της παραγωγικότητας και δεύτερον, η αλλαγή της τεχνικής σύνθεσης) όχι μόνο δεν μπορούν να απομονωθούν αλλά και είναι άμεσα αλληλοεπηρεαζόμενες (Heinrich, 2006: 316-317). Ως συνέπεια των παραπάνω, ο Heinrich σημειώνει ρητά ότι αξιοποιεί στην ανάλυση του μόνο τον όρο «αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου» (Heinrich, 2006: 319).

Είναι παράδοξο το γεγονός ότι ο Heinrich δεν βλέπει την αναγκαιότητα της διάκρισης στην ανάλυση ανάμεσα σε αξιακή και οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Οι μεταβολές στην αξιακή και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου έχουν εντελώς αντίθετες συνέπειες στο ποσοστό του κέρδους. Έτσι, μία αύξηση της αξιακής σύνθεσης που οφείλεται στη μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης θα οδηγούσε *ceteris paribus* σε μία αύξηση του ποσοστού κέρδους. Αντίθετα, μία αύξηση της οργανικής σύνθεσης, η οποία εξορισμού οφείλεται στη μεταβολή της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου με σταθερή την αξία της εργατικής δύναμης και το βαθμό εκμετάλλευσης, οδηγεί στη μείωση του ποσοστού κέρδους και αποτελεί ακριβώς τον «κινητήρα» του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους¹³⁷.

Ωστόσο, ακόμα και οι μακροχρόνιες μεταβολές (συνήθως η μείωση) στην αξία της εργατικής δύναμης αποτελούν κατά κανόνα χρονολογικά καθυστερημένη απόρροια της ανάπτυξης της παραγωγικότητας της εργασίας η οποία μπορεί να επέλθει μόνο μέσω της δημιουργίας σύγχρονων μέσων παραγωγής, δηλαδή μόνο μέσω της αύξησης της τεχνικής και οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Η ξεχωριστή μελέτη της επίδρασης της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου στην αξιακή, δηλαδή η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, είναι αναγκαία γιατί απομονώνει το βασικό «κινητήρα» της διαχρονικής μεταβολής, εκείνο τον «κινητήρα» από τον οποίο απορρέει σε επόμενη χρονικά φάση και η ίδια η αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας ως *έμμεση* συνέπεια της ανόδου της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (George, 2013). Η ανάδειξη όλων αυτών των ζητημάτων είναι αδύνατη χωρίς το σύνολο των εννοιών της τεχνικής, αξιακής και οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Στην ουσία, η άρνηση της έννοιας της οργανικής σύνθεσης από τον Heinrich αποτελεί το προοίμιο όπως θα δούμε της προσπάθειας του να αναιρέσει τον καθοριστικό ρόλο που έχει στην κεφαλαιοκρατική συσσώρευση η μεταβολή της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, αποτελεί τη βάση της άρνησης της προτεραιότητας της επίδρασης στο ποσοστό του κέρδους των μεταβολών της

¹³⁷ Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στην τεχνική, την οργανική και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου στον Saad-Filho (1993).

οργανικής σύνθεσης έναντι των μεταβολών του βαθμού εκμετάλλευσης, αποτελεί τη βάση της άρνησης του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Στη συνέχεια, ο Heinrich ισχυρίζεται αρχικά ότι η κατεύθυνση της μεταβολής της αξιακής σύνθεσης εξαρτάται από τη σχετική μεταβολή του αριθμητή (αξία μέσων παραγωγής) και του παρονομαστή (αξία εργατικής δύναμης), αφού αμφότεροι μειώνονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Επίσης, θεωρεί ότι ο Marx άφησε αναπόδεικτη τη διαπίστωση του, σύμφωνα με την οποία η αύξηση του όγκου των μέσων παραγωγής υπερβαίνει τη μείωση της αξίας τους και συνεπώς «Η αξία τους αυξάνει λοιπόν απόλυτα, όχι όμως στην ίδια αναλογία που αυξάνει ο όγκος τους» (Μαρξ, 2002: 646).

Εκκινώντας από την τυπική μαθηματική δυνατότητα να κινηθεί η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου προς όλες τις κατευθύνσεις, ο Heinrich χάνει τη βασική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, το γεγονός δηλαδή ότι «η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας φανερώνεται στην ελάττωση της μάζας της εργασίας σχετικά με τη μάζα των μέσων παραγωγής που κινεί, ή στη μείωση του μεγέθους του υποκειμενικού παράγοντα του προτσές εργασίας σε σύγκριση με τους αντικειμενικούς του παράγοντες» (Μαρξ, 2002: 644-645).

Αν συνυπολογίσουμε μάλιστα το γεγονός ότι η αύξηση της παραγωγικότητας αποτελεί κατά κανόνα μόνιμο συνοδοιπόρο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, τότε συνειδητοποιείται ότι ο μόνος τρόπος να αντισταθμιστεί η συνεχής τάση για αύξηση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου (στη βάση της συνεχούς τάσης για αύξηση της τεχνικής σύνθεσης) από μία μείωση της αξίας των μέσων παραγωγής, είναι να υποθέσουμε την ολοένα και πιο υπέρμετρη έκφραση της αύξησης της παραγωγικότητας της κοινωνικής εργασίας στην αξία των μέσων παραγωγής σε σχέση με την αξία των μέσων κατανάλωσης που καθορίζουν την αξία της εργατικής δύναμης, κάτι που δεν υπάρχει κανένας λόγος να ισχύει¹³⁸. Ακόμα, όμως, και αν ίσχυε, θα οδηγούσε και πάλι σε αύξηση της αξιακής σύνθεσης αφού θα μείωνε σε δεύτερο χρόνο και την αξία της εργατικής δύναμης δεδομένου ότι η μείωση της αξίας των μέσων παραγωγής θα οδηγούσε σε μείωση της αξίας των μέσων συντήρησης, ανεξαρτήτως της μεταβολής της παραγωγικότητας στην υποδιαίρεση II. Ο

¹³⁸ Ο Carchedi (2018) υπολογίζει την αξία των περιουσιακών στοιχείων ως ποσοστό της συνολικής αξίας στις ΗΠΑ την περίοδο 1947-2015 και βρίσκει ότι αυτή η σχέση παρουσιάζει σαφώς αυξητική τάση παρά το γεγονός της μείωσης της αξίας των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου. Αυτό το αποδίδει σε δύο λόγους. Πρώτον στο ότι, παρά το γεγονός ότι η τιμή της κάθε μεμονωμένης μηχανής μειώνεται, η τιμή του συστήματος μηχανών που αντικαθιστά αυτή τη μηχανή αυξάνεται τόσο σε απόλυτους όρους όσο και σε σχέση με την τιμή του συνολικού προϊόντος. Δεύτερον, στο ότι ενώ τα νέα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου ενσωματώνουν λιγότερη αξία, παρόλ' αυτά αποβάλλουν εργασία με συνέπεια το σταθερό κεφάλαιο να αυξάνεται σχετικά.

Heinrich, μάλιστα, αποδέχεται εν τέλει αυτό το επιχείρημα και συμπεραίνει ότι - παρόλο που ο Marx δεν το απέδειξε- είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι η ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας οδηγεί σε μία αυξανόμενη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου (Heinrich, 2006: 322).

Αφού μετά από λίγο δισταγμό, ο Heinrich αναγκάστηκε να θεωρήσει πολύ πιθανή, αν και όχι αποδεικτέα από τον Marx, τη μακροχρόνια ανοδική τάση της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου, αρνείται παρόλ' αυτά ρητά τις συνεπαγωγές που αντλεί ο Marx από αυτή την τάση και ιδιαίτερα κάποια συμπεράσματα που περιλαμβάνονται στο 23^ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου με τίτλο «Ο γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης». Καταρχάς, χρεώνει στον Marx τη θέση ότι με την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση μειώνεται απόλυτα ο αριθμός των εργατών (Heinrich, 2006: 323). Αυτός ο ισχυρισμός είναι, κατά τη γνώμη μας, λαθεμένος γιατί ο ίδιος ο Marx χαρακτηρίζει τον υπερπληθυσμό που δημιουργεί η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση ως *σχετικό* -και όχι απόλυτο- υπερπληθυσμό¹³⁹ ενώ σημειώνει με σαφήνεια και ότι «Με την αύξηση του συνολικού κεφαλαίου αυξάνει βέβαια και το μεταβλητό του συστατικό, ή η εργατική δύναμη που ενώνεται μ' αυτό, αυξάνει όμως σε διαρκώς φθίνουσα αναλογία» (Marx, 2002: 652).

Αντίστοιχα, ο Heinrich -ενώ σωστά σημειώνει ότι ο Marx δεν αναφέρεται κατά την περιγραφή του απόλυτου, γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης σε μία θεωρία μόνιμης απόλυτης εξαθλίωσης της εργατικής τάξης- θεωρεί λαθεμένη την εκτίμηση του Marx, σύμφωνα με την οποία ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός αυξάνεται όσο αυξάνεται η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση (Heinrich, 2006: 324-5). Ωστόσο, ο Marx αναφέρεται στην *απόλυτη* αύξηση αυτού του πληθυσμού και όχι στην ποσοστιαία, με άλλα λόγια η εκτίμηση του Marx δεν αντιφάσκει με ένα σταθερό ή ενδεχομένως ακόμα και μειούμενο ποσοστό ανεργίας, αφού αυτό που τονίζεται είναι ότι ο απόλυτος αριθμός των ανέργων τείνει να αυξάνεται όσο η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση προχωράει αγκαλιάζοντας όλο και μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνικής παραγωγής.

Στο έδαφος των παραπάνω, ο Heinrich περνά στο βασικό ζήτημα στο οποίο δίνει διαχρονικά βαρύτητα, δηλαδή στην προσπάθεια αποδόμησης της ισχύος του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στη βάση της εκτίμησης ότι «η μαρξική αιτιολόγηση αυτού του νόμου είναι ανεπαρκής» (Heinrich, 2006: 328).

139 «Πιο σωστά, η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση παράγει διαρκώς, και μάλιστα σε σχέση με την ένταση και την έκταση της, ένα σχετικό, δηλ. για τις μέσες ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, περίσσιο, επομένως περιττό ή πρόσθετο εργατικό πληθυσμό» (Marx, 2002: 653)

Έχοντας αποδεχτεί, όπως είδαμε, την τάση ανόδου της οργανικής (κατ' αυτόν, αξιακής) σύνθεσης του κεφαλαίου κατά την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, ο Heinrich προσάπτει στον Marx ότι, χωρίς να το αιτιολογεί, συνάγει το συμπέρασμα ότι αυτή η άνοδος της οργανικής σύνθεσης υπερέχει σε σχέση με την άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης με συνέπεια να οδηγεί στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Κατά τον Heinrich, αυτό δεν ευσταθεί και δεν αποδεικνύεται, άρα δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μία σταθερή τάση είτε ανόδου είτε πτώσης του ποσοστού κέρδους (Heinrich, 2006: 331). Επίσης, διαφωνεί με τη μείωση από πολλούς μαρξιστές της ανόδου του ποσοστού υπεραξίας σε έναν απλώς αντεπιδρώντα παράγοντα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους αφού, όπως ισχυρίζεται, αυτή αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις εξαγωγής του ίδιου του μαρξικού νόμου δεδομένου ότι η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου λαμβάνει χώρα κατά την παραγωγή σχετικής υπεραξίας, η οποία οδηγεί εξορισμού σε ένα αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας (Heinrich, 2013)¹⁴⁰.

Κατά τη γνώμη μας, αυτές οι δύο συμπληρωματικές ενστάσεις είναι λαθεμένες τόσο από ποιοτική όσο και από ποσοτική άποψη. Καταρχάς, ο Marx πράγματι διαχωρίζει την επίδραση της ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στο ποσοστό κέρδους. Και αυτό δεν το κάνει κυρίως επειδή θεωρούσε ότι η άνοδος της οργανικής σύνθεσης ξεπερνά ποσοτικά την άνοδο του ποσοστού υπεραξίας (που πράγματι θεωρούσε, όπως θα δείξουμε και στη συνέχεια). Σκοπός του ήταν αρχικά να απομονώσει θεωρητικά εκείνο τον παράγοντα που θεωρούσε ως τη βασική, ενδογενή πηγή αύξησης της παραγωγικότητας στον καπιταλισμό και να εξετάσει τις συνέπειες της στον «κινητήρα» αυτού του οικονομικού

140 Ο Heinrich δεν θεωρεί ότι ο ίδιος ο Marx διέκρινε από τη μία την άνοδο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ως παράγοντα πίσω από την τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους και από την άλλη την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης ως αντεπιδρώντα παράγοντα. Θεωρούσε ότι ο Marx διείδε ότι η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας λόγω της παραγωγής σχετικής υπεραξίας ανήκει στη μελέτη του ίδιου του νόμου ως τέτοιου, κάτι που αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο Marx σημειώνει emphaticά ότι ο νόμος ισχύει ακόμα και με αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας (κάτι που ο Heinrich θεωρεί, ωστόσο, ότι δεν αποδεικνύει). Αντίστοιχα, θεωρεί ότι όταν ο Marx αναφέρεται στην αρχή του 14^{ου} κεφαλαίου του τρίτου τόμου στην «Άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας» ως αντεπιδρώντα παράγοντα εστιάζει συγκεκριμένα στην άνοδο της εντατικότητας της εργασίας και στην παράταση της εργάσιμης ημέρας ως παράγοντες αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης (Heinrich, 2006: 330-331). Κατά τη γνώμη μας ωστόσο –και παρά το γεγονός ότι δεν έχει καμία συνέπεια στο ερώτημα αν μακροχρόνια τείνουν να υπερισχύουν οι συνέπειες της ανόδου της οργανικής σύνθεσης ή της ανόδου του βαθμού εκμετάλλευσης- σε αυτό το σημείο ο Marx αναφέρεται συνολικά στις συνέπειες και τα όρια της αντεπίδρασης της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης αφού αναφέρεται στις συνέπειες της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης λόγω της αύξησης όχι μόνο της απόλυτης αλλά και της σχετικής υπεραξίας.

συστήματος που δεν είναι άλλος από το ποσοστό κέρδους. Γι' αυτό και η ανάλυση του είναι δομημένη στη βάση της διάκρισης ανάμεσα σε μία κεντρική κινητήρια τάση και σε μια σειρά παράγοντες οι οποίοι παρόλο που πυροδοτούνται από αυτή την κεντρική τάση, αντιστέκονται εν μέρει σε αυτήν. Όπως σημειώνει ο Mavroudeas (2020) «Ο Heinrich δεν μπορεί να κατανοήσει την έννοια του “νόμου” στο μαρξικό σύστημα, ως μία ενότητα αντιθέτων στην οποία ένα στοιχείο είναι το κυρίαρχο. Ανακατεύοντας την κυρίαρχη τάση με τις αντεπιδρώσες τάσεις πιστεύει ότι μπορεί να καταλήγει σε οποιοδήποτε αποτέλεσμα του είναι βολικό». Σε κάθε περίπτωση, στη βάση αυτής της διάκρισης, ο Marx εντόπισε ένα πολύ συγκεκριμένο ενδογενές «φρένο» στην καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη.

Το γεγονός όμως ότι η τεχνολογική αλλαγή και η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου αποτελεί τη βασική πηγή πυροδότησης των μακροχρόνιων κινήσεων του ποσοστού κέρδους μάς σπρώχνει και σε έναν ακόμα λόγο που καθιστά όχι απλώς χρήσιμη μεθοδολογικά αλλά εντελώς αναγκαία τη μελέτη σε δεύτερο επίπεδο της επίδρασης της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης ως συνέπεια της ανόδου της παραγωγικότητας. Αυτός ο λόγος δεν είναι άλλος από το γεγονός ότι η άνοδος της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου προηγείται χρονικά της ανόδου του βαθμού εκμετάλλευσης που έχει την πηγή του σε αυτή την αύξηση. Όταν συντελείται δηλαδή μία αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, η αύξηση της αξιακής σύνθεσης του προκαταβεβληθέντος κεφαλαίου (και οι συνέπειες της στο ποσοστό κέρδους) είναι άμεση ενώ η μείωση της αξίας των μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης (και συνεπώς η αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης) επέρχεται μόνο «σε δεύτερο χρόνο» αφού προϋποθέτει την ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας που ξεκινά με την ψηλότερη αξιακή σύνθεση κεφαλαίου και συνεπώς με την ψηλότερη παραγωγικότητα. Ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός, όμως, και η αντίστοιχη τεχνολογική αλλαγή είναι συνεχείς με συνέπεια όταν αντεπιδράσει η πρώτη αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης, η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου να είναι ακόμα ψηλότερη από το σημείο που πυροδότησε αυτή την αντεπίδραση. Το συμπέρασμα είναι ότι η άνοδος του βαθμού εκμετάλλευσης που οφείλεται στην άνοδο της οργανικής σύνθεσης δεν μπορεί παρά να κυνηγά συνεχώς «λαχανιασμένη» αυτή την τελευταία ή όπως πολύ εύστοχα το θέτει ο George (2013), η τελευταία να αποτελεί συνεχώς έναν «κινούμενο στόχο» για την πρώτη. Η επίδραση της ανόδου της τεχνικής και της οργανικής σύνθεσης είναι πάντα άμεση τη στιγμή που η επίδραση της ανόδου του βαθμού εκμετάλλευσης που οφείλεται σε αυτήν είναι πάντα έμμεση και καθυστερημένη.

Ας δούμε, όμως, και την αμιγώς ποσοτική πλευρά του ζητήματος. Ο Heinrich δεν παραβλέπει το βασικό επιχείρημα του Marx, το οποίο μάλιστα

δίνεται και με τη μορφή αριθμητικού παραδείγματος, για την αιτιολόγηση των αντικειμενικών ορίων επίδρασης της άνοδου του βαθμού εκμετάλλευσης σε σχέση με την άνοδο της οργανικής σύνθεσης. Πριν παραθέσουμε την άποψη του Heinrich, ας παραθέσουμε το σχετικό μαρξικό παράδειγμα:

«Δύο εργάτες, που εργάζονται 12 ώρες την ημέρα, δεν μπορούν να δώσουν την ίδια μάζα υπεραξίας, που δίνουν 24 εργάτες, που εργάζονται μόνο 2 ώρες ο καθένας, ακόμα κι αν μπορούσαν να ζουν με τον αέρα μόνο και δεν θα χρειαζόνταν επομένως να εργαστούν καθόλου για τον εαυτό τους. Έτσι, λοιπόν η ισοστάθμιση του μειωμένου αριθμού των εργατών με την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας έχει ορισμένα αξεπέραστα όρια. Γι' αυτό μπορεί βέβαια να επιβραδύνει την πτώση του ποσοστού του κέρδους, όχι όμως και να την εξαλείψει» (Μαρξ 1978: 313). Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα σημειώνει: «Για να βγει το ίδιο ποσοστό κέρδους, όταν δεκαπλασιάζεται το σταθερό κεφάλαιο που τίθεται σε κίνηση από έναν εργάτη, θα έπρεπε ο χρόνος υπερεργασίας να δεκαπλασιάζεται, οπότε πολύ γρήγορα ολόκληρος ο εργάσιμος χρόνος, και οι 24 ώρες του ημερονυκτίου, δεν θα επαρκούσαν για τον δεκαπλασιασμό του, ακόμα και στην περίπτωση που το κεφάλαιο θα τον ιδιοποιούνταν ολόκληρο» (Μαρξ, 1978: 502)¹⁴¹.

Τι αντιτείνει ο Heinrich σε αυτό τον ισχυρισμό του Marx; Ισχυρίζεται ότι ενώ είναι σωστό ότι δύο εργάτες δεν μπορούν ποτέ να αποφέρουν σε μία μέρα 48 ώρες υπερεργασίας την οποία μπορούν να αποφέρουν 24 εργάτες με μόνο δύο ώρες υπερεργασία, ωστόσο αυτό δεν συνεπάγεται τη μείωση του ποσοστού κέρδους αφού για να δούμε την κίνηση του πρέπει να διαιρέσουμε την υπεραξία με το συνολικό προκαταβεβλημένο κεφάλαιο. Κατά συνέπεια, λέει ο Heinrich, το συμπέρασμα του Marx ισχύει μόνο αν υποθέσουμε ότι παρέμεινε σταθερό το συνολικό προκαταβεβλημένο κεφάλαιο, κάτι όχι πολύ πιθανό όταν οι εργάτες μειώνονται από 24 σε 2 (Heinrich, 2006: 334).

Καταρχάς, δεν αποκλείεται ακόμα και σε επίπεδο ατομικής επιχείρησης η μεγάλη μείωση των απασχολούμενων εργατών να υπερκεραστεί από μία ακόμα μεγαλύτερη άνοδο των επενδύσεων σε σταθερό κεφάλαιο. Ωστόσο, αυτό που μετράει για την πορεία του μέσου ποσοστού κέρδους δεν είναι η ατομική επιχείρηση, ούτε καν ο κλάδος αλλά τα συνολικά κοινωνικά κεφάλαια. Συνεπώς, το παραπάνω επιχείρημα του Heinrich συνεπάγεται ότι για να ξεπερνάει σε

¹⁴¹ Σε άλλο σημείο, ο Marx σημειώνει για την κάθε μονάδα εμπορεύματος: «Μαζί με την απόλυτη μείωση της ποσότητας ζωντανής εργασίας, που προστίθεται στην κάθε μονάδα του εμπορεύματος, μείωση που αυξάνει σε τεράστιο βαθμό στην πορεία της ανάπτυξης της παραγωγής, θα μειώνεται απόλυτα και η μάζα της απλήρωτης δουλειάς που περιέχεται σ' αυτό, όσο κι αν έχει αυξηθεί σχετικά, δηλαδή σε σχέση με το πληρωμένο μέρος της εργασίας».

κοινωνικό επίπεδο η επίδραση της ανόδου της οργανικής σύνθεσης την επίδραση της ανόδου του βαθμού εκμετάλλευσης προϋποτίθεται η αύξηση του κοινωνικού προκαταβεβλημένου κεφαλαίου. Στην ουσία, δηλαδή, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι για να ισχύει το συμπέρασμα του Marx πρέπει να υποθέσουμε ότι λαμβάνει χώρα η συσσώρευση, η οποία έτσι κι αλλιώς αποτελεί μόνιμο συνοδοιπόρο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (με εξαίρεση τις περιόδους των κρίσεων) αφού «Το κεφαλαιοκρατικό προτσές παραγωγής είναι στην ουσία ταυτόχρονα προτσές συσσώρευσης» (Marx, 1978: 275). Με δεδομένη, λοιπόν, τη συσσώρευση, δηλαδή την τάση συνεχούς αύξησης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, ο Marx ισχυρίζεται ότι «το ποσοστό του κέρδους θα πέσει, παρά το αυξημένο ποσοστό υπεραξίας» (Marx, 1978: 286). Επίσης, ισχυρίζεται ότι «Η πτώση του ποσοστού κέρδους και η επιταχυνόμενη συσσώρευση είναι απλώς διαφορετικές εκφράσεις του ίδιου προτσές, εφόσον και οι δύο εκφράζουν την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης» για να συνεχίσει αναλύοντας ότι η κάθε μία από αυτές τις τάσεις επιταχύνει την άλλη (Marx, 1978: 305).

Αντίστοιχα, οι Carchedi and Roberts (2013a) τονίζουν τα βιολογικά αλλά και κοινωνικά όρια της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης. Όπως σημειώνουν: «Επιπλέον, ο τεχνολογικός ανταγωνισμός δεν σταματάει αφότου αυξήθηκε το ποσοστό υπεραξίας. Κάθε κύμα τεχνολογικού ανταγωνισμού αυξάνει την ανάγκη περαιτέρω αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας και συνεπώς περαιτέρω επιμήκυνσης της εργάσιμης ημέρας. Έτσι, το όριο [του περιθωρίου αντεπίδρασης στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους – X.M.] έρχεται όλο και πιο κοντά». Με βάση τα παραπάνω θεωρούμε σωστό τον χαρακτηρισμό του Carchedi (2013), σύμφωνα με τον οποίο τα παραπάνω αριθμητικά σχόλια του Heinrich για να στοιχειοθετηθεί η απροσδιοριστία της κίνησης του ποσοστού κέρδους αποτελούν «κενό μαθηματικό φορμαλισμό»¹⁴².

Έτσι, ο Heinrich καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η γενική απόδειξη που επιδίωκε ο Marx για το γεγονός ότι το ποσοστό κέρδους παρουσιάζει αναγκαστικά –στη βάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων- μία τάση προς μείωση, δεν είναι δυνατή» (Heinrich, 2006: 337). Ο Heinrich προσπαθεί, παρόλ' αυτά, να παρηγορήσει τους μαρξιστές σημειώνοντας ότι «Αν πρέπει να παραιτηθούμε στο πλαίσιο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας από το “νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους”, αυτό δεν αποτελεί καμία σημαντική απώλεια» (Heinrich, 2006: 340). Το μόνο πρόβλημα

¹⁴² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το εγχείρημα του Carchedi (2018) να συγκρίνει εμπειρικά το μέσο ποσοστό κέρδους με μεταβλητό το ποσοστό υπεραξίας και το μέσο ποσοστό κέρδους με σταθερό το ποσοστό υπεραξίας στις ΗΠΑ την περίοδο 1947-2015 αποδεικνύοντας ότι η κίνηση του πρώτου έχει ως κέντρο βάρους της κίνησης του τη δεύτερη.

που υπάρχει εδώ είναι το γεγονός ότι ο Marx διαφωνούσε κάθετα με τον Heinrich αφού θεωρούσε αυτό το νόμο ως τον «πιο σημαντικό νόμο της πολιτικής οικονομίας» (MECW 33: 104) πιστεύοντας ότι «είναι από κάθε άποψη ο σπουδαιότερος νόμος της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας και ο πιο ουσιαστικός για την κατανόηση των δυσκολότερων σχέσεων. Είναι από ιστορική άποψη ο σπουδαιότερος νόμος» (Μαρξ, 1990: 574).

Πέρα από την παραπάνω θεωρητική συζήτηση, ιδιαίτερη σημασία έχει φυσικά και η εμπειρική μελέτη της πορείας του ποσοστού κέρδους στον καπιταλισμό. Φυσικά, αυτή η εμπειρική διερεύνηση δεν μπορεί παρά να βασίζεται σε ορισμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές αποδοχές. Παρόλο που η μακρόχρονη και πλούσια συζήτηση γύρω από αυτές τις θεωρητικές προϋποθέσεις αλλά και τα αποτελέσματα της εμπειρικής διερεύνησης της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, βρίσκεται σαφώς εκτός των ορίων του αντικείμενου αυτής της εργασίας, αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια από αυτά τα ζητήματα: Η πορεία του ποσοστού κέρδους πρέπει να διερευνηθεί σε επίπεδο επιμέρους κρατών ή –στο βαθμό που είναι δυνατό- στο επίπεδο πολλών ή όλων των σημαντικών καπιταλιστικών κρατών; Πρέπει να διερευνηθεί μόνο στη βιομηχανία ή στο σύνολο της οικονομίας; Το πάγιο κεφάλαιο πρέπει να υπολογιστεί σε τιμές ιστορικού ή τρέχοντος κόστους; Επίσης, στη θεωρητική συζήτηση έχει τεθεί ακόμα και το ερώτημα τι ακριβώς υπονοεί για την πραγματική πορεία του ποσοστού κέρδους –και συνεπώς πώς πρέπει να διερευνηθεί εμπειρικά- ο μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Για παράδειγμα, ο Kliman (2007: 30-31) αναφέρει ότι «αυτό που εννοούσε ο Marx με την “τάση” του ποσοστού κέρδους να πέφτει δεν ήταν μία εμπειρική τάση, αλλά τι θα συνέβαινε στην απουσία των διάφορων “αντεπιδρόντων επιρροών”, όπως η τάση του ποσοστού της υπεραξίας να ανεβαίνει (...) Αυτό που προέβλεψε ο Marx στην πραγματικότητα δεν είναι ένα μακροχρόνια μειούμενο ποσοστό κέρδους αλλά περιοδικές οικονομικές κρίσεις. Συνεπώς, οι ερευνητές που επιθυμούν να ελέγξουν εμπειρικά τη θεωρία του θα έπρεπε να επικεντρώσουν την προσοχή τους όχι στην παρατηρούμενη τάση του ποσοστού κέρδους αλλά στην εξακρίβωση του αν, και σε ποιο βαθμό, οι περιοδικές κρίσεις του καπιταλισμού μπορούν να αποδοθούν σε περιοδικές μειώσεις στις κεφαλαιακές αξίες και σε μία τάση για μείωση των τιμών ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης παραγωγικότητας». Σε κάθε περίπτωση, και χωρίς να υπεισέλθουμε περισσότερο στη σχετική συζήτηση, υπάρχουν μία σειρά εμπειρικές μελέτες, οι οποίες παρά τις διαφορές τους στη μέθοδο της εμπειρικής έρευνας, επιβεβαιώνουν μία –περισσότερο ή λιγότερο- μακροχρόνια τάση του

ποσοστού κέρδους να πέφτει (σε συνδυασμό με περιόδους μερικής ανάκαμψης του) ως προϊόν κυρίως της ανόδου της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου¹⁴³.

Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που παίζει ο Heinrich στην καταπολέμηση του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους φαίνεται και από τη συμμαχία μαζί του όλων των πολέμιων αυτού του νόμου. Ενδεικτικό είναι ότι – παρά τις διαφορές ανάμεσα στις δύο σχολές οικονομικής σκέψης σε ζητήματα μονοπωλίων, ιμπεριαλισμού και σύγχρονου καπιταλισμού¹⁴⁴– το περιοδικό *Monthly Review* ανέλαβε τόσο την έκδοση του έργου του Heinrich *An Introduction to the three Volumes of Capital* (το οποίο αποτελεί αγγλική μετάφραση της αντίστοιχης γερμανικής έκδοσης) όσο και τη μετάφραση ή/και δημοσίευση πολλών ακόμα άρθρων του. Είναι προφανής η ορθότητα της εκτίμησης του Sam Williams, ο οποίος στο ιστολόγιο του εκτιμά ότι πρόκειται για μία «συμμαχία» ανάμεσα στη σχολή *Monthly Review* και στο ρεύμα του Heinrich, τη “νέα ανάγνωση του Μαρξ”, ενάντια στη σχολή της ΠΤΠΚ» (Williams, 2013).

Όσον αφορά τη συνολική μαρξική προσέγγιση της κρίσης, ο Heinrich θεωρεί ότι παρόλο που ο Marx ανέπτυξε αρκετές σκέψεις για την κρίση στα διάφορα έργα και χειρόγραφα του, ωστόσο δεν παρέδωσε μία «συνεκτική παρουσίαση κάποιας θεωρίας για την κρίση» και ότι «η μαρξική θεωρία για την κρίση όχι μόνο δεν είναι ολοκληρωμένη, αλλά παρουσιάζει και αποκλίνουσες θέσεις στο περιεχόμενο» ενώ συμπληρώνει ότι «Ωστόσο, πολλές φορές επιχειρήθηκε η ενοποίηση αυτών των διαφορετικών διατυπώσεων σε μία ενιαία θεωρία» (Heinrich, 2006: 341-342).

Επίσης, ισχυρίζεται ότι ακόμα και μία προσπάθεια ανακατασκευής μίας μαρξιστικής θεωρίας για τις κρίσεις από τα κείμενα του Marx, η οποία θα ενσωμάτωνε αρμονικά τις διάφορες τοποθετήσεις του στο ζήτημα, δεν είναι

¹⁴³ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μελέτες του Maito (2018) και του Roberts (2012, 2015, 2020) για το παγκόσμιο ποσοστό κέρδους, τις μελέτες των Roberts (2009), Freeman (2009), Carchedi (2011), Kliman (2011), Carchedi and Roberts (2013) για την οικονομία των ΗΠΑ, του Roberts (2018) για το Ηνωμένο Βασίλειο, του Sato (2018) για την Ιαπωνία, του Mateo (2018) για την Ισπανία, των Marquetti et al (2018) για τη Βραζιλία. Όσον αφορά τη χώρα μας, σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουν οι εμπειρικές μελέτες των Maniatis (2005), Maniatis and Passas (2013), Tsoulfidis and Tsaliki (2014), Tsoulfidis et al (2016), Maniatis and Passas (2018). Οι Maniatis and Passas (2018), μάλιστα, συμπεραίνουν ότι «σε πρόσφατες μελέτες της ελληνικής και της αμερικανικής οικονομίας, το ποσοστό του κέρδους φαίνεται να επιδεικνύει την ίδια συμπεριφορά καθ’ όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου».

¹⁴⁴ Παρά τις διαφορές τους σε αυτά τα ζητήματα, οι δύο σχολές παρουσιάζουν, όπως έχουμε αναδείξει και στο πρώτο Μέρος αυτής της εργασίας, και αξιοσημείωτες συγκλίσεις σε μια σειρά ζητήματα, όπως η έμφαση στην έλλειψη επαρκούς ζήτησης ως βασικής αιτίας της οικονομικής κρίσης καθώς και η προβολή του ανοικτόχρηστου χαρακτήρα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* ως αιτία κάποιων αδυναμιών στην ανάλυση του.

εφικτή για τρεις λόγους: Πρώτον, γιατί δεν μεταβάλλεται μόνο το περιεχόμενο των αναφορών στην κρίση αλλά και η θεωρητική βαρύτητα που αποδίδεται συνολικά στη θεωρία για την κρίση στο συνολικό οικοδόμημα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Δεύτερον, γιατί οι ίδιες οι αμφιταλαντεύσεις της μαρξικής ανάλυσης ανάμεσα στη ριζική τομή και στον εγκλωβισμό στο θεωρητικό πεδίο της πολιτικής οικονομίας αποτυπώνονται και σε διάφορες αναφορές του Marx για την κρίση στα διάφορα χειρόγραφα. Τρίτον, γιατί η ίδια η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν είχε προχωρήσει στην εποχή του Marx αρκετά ώστε αυτός, και ο ρόλος της κρίσης σε αυτόν, να μπορεί να μελετηθεί στο επίπεδο του «ιδεώδους μέσου όρου» του, όπως δείχνουν και οι μεγάλες διαφορές στην εκδήλωση της κρίσης από την εποχή του μέχρι σήμερα (Heinrich, 2006: 342-343).

Στη συνέχεια, ο Heinrich επιχειρεί να παρουσιάσει τις απόψεις του Marx για την κρίση όπως διαμορφώνονται από τα διάφορα οικονομικά χειρόγραφα και έργα του. Έτσι, ισχυρίζεται ότι στα Grundrisse κυριαρχεί η αντίληψη της κρίσης ως βίαιης αποκατάστασης των αλληλεξαρτώμενων αλλά στην πορεία αυτοτελοποιημένων στιγμών της καπιταλιστικής παραγωγής με βασική την αντίθεση παραγωγής-κατανάλωσης, η οποία ωστόσο δεν κατανοούταν με τη στενή έννοια της εργατικής κατανάλωσης, ενώ δεν λείπουν και τα αποσπάσματα που μπορούν να κατανοηθούν ως υποστηρικτικά της σύνδεσης της κρίσης με την κατάρρευση του καπιταλισμού. Επίσης, όσον αφορά τη θέση στην οποία σκόπευε εκείνη την περίοδο ο Marx να μελετήσει την κρίση, αυτή αποτυπώνεται στο γεγονός ότι στη σειρά της διάταξης που περιλαμβάνεται στην «Εισαγωγή» (1857) στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας αυτή εντάσσεται στο πέμπτο και τελευταίο σημείο με τίτλο «5. Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις» (Μαρξ, 2010: 350), κάτι που δείχνει ότι σκόπευε να τη μελετήσει αφότου έχει αποκαλυφθεί η εσωτερική δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Heinrich, 2006: 346-349).

Όσον αφορά το Χειρόγραφο 1861-1863, ο Heinrich σημειώνει ότι σε αυτό ο Marx αντιπαράκειται με τις απόψεις του Ricardo και άλλων αστών οικονομολόγων που υποστηρίζουν την αρμονία της καπιταλιστικής παραγωγής και απορρίπτουν τη δυνατότητα της γενικής υπερπαραγωγής μέσω της αφαίρεσης από όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν την παραγωγή ως *καπιταλιστική* παραγωγή σε αντιδιαστολή με την παραγωγή γενικά. Ταυτόχρονα, η υπερπαραγωγή προσδιορίζεται ακόμα περισσότερο ως υπερπαραγωγή όχι σε σχέση με τη καταναλωτική δυνατότητα των εργατικών μαζών αλλά σε σχέση με τις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, δηλαδή σε σχέση με την καταναλωτική δυνατότητα της αστικής τάξης ενώ εκλείπουν και οι αναφορές στην κρίση ως τελική κρίση του καπιταλισμού και τονίζεται ο καθαριστικός και ενισχυτικός για την καπιταλιστική οικονομία χαρακτήρας των περιοδικών κρίσεων (Heinrich,

2006: 351-354)¹⁴⁵. Επίσης, στα Χειρόγραφα 1861-1863 υπάρχει και μεταβολή της θέσης στην οποία εκτιμά ο Marx ότι πρέπει να μελετηθεί η κρίση. Ακριβώς επειδή οι παγκόσμιες κρίσεις αποτελούν σύνοψη και βίαιη εξισορρόπηση όλων των αντιφάσεων της αστικής οικονομίας, οι μεμονωμένες πλευρές που συνοψίζονται στην κρίση πρέπει να μελετηθούν σε όλες τις σφαίρες της οικονομίας στις οποίες εμφανίζονται και στα αντίστοιχα επίπεδα της παρουσίας παρόλο που ο Heinrich εκτιμά ότι «Προφανώς, ο Marx έχει ακόμα να προσδιορίσει θεμελιώδη προβλήματα όσον αφορά το ποια στοιχεία της θεωρίας για την κρίση πρέπει να παρουσιαστούν σε ποιο επίπεδο» (Heinrich, 2006: 355-356).

Όσον αφορά *Το Κεφάλαιο*, ο Heinrich σημειώνει ότι ενώ πράγματι στο κεφάλαιο 15 του τρίτου τόμου με τίτλο «Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου» βρίσκονται οι πιο εκτενείς αναφορές στην κρίση, ο κεντρικός ρόλος αυτού του κεφαλαίου στη μαρξιστική συζήτηση για τη κρίση οφείλεται στις παρεμβάσεις της επιμέλειας του Engels στο υλικό, στις οποίες θα αναφερθούμε στο επόμενο Μέρος αυτής της εργασίας. Φυσικά, ο Heinrich σημειώνει ότι η βασική πηγή του προβλήματος βρίσκεται και πάλι στον ίδιο τον Marx και τις αμφιταλαντεύσεις του ενώ ο Engels κατηγορείται για το ότι με τις παρεμβάσεις του απέκρυψε τον ασαφή χαρακτήρα των μαρξικών διατυπώσεων παίρνοντας την πρωτοβουλία να επιλύσει αυτές τις αμφιταλαντεύσεις, χωρίς να το δηλώνει ρητά, προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση και αφήνοντας την εντύπωση ότι ο Marx ήθελε να πραγματοποιηθεί σημαντικά στοιχεία της θεωρίας για την κρίση ακριβώς σε αυτό το σημείο και σε άμεση σύνδεση με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (Heinrich, 2006: 357-359). Στο επόμενο Μέρος θα μελετήσουμε πιο συγκεκριμένα τα συγκεκριμένα βιβλιογραφικά επιχειρήματα του Heinrich και θα τα συζητήσουμε βασιζόμενοι στα μαρξικά κείμενα της MEGA.

Επίσης, ο Heinrich κατηγορεί τον Engels και για την απόκρυψη του ρόλου της Πίστης στην κρίση, χωρίς την οποία θεωρεί ότι είναι αδύνατο να υπάρξει μία θεωρία για την κρίση. Επίσης, σημειώνει ότι «[με την επιμέλεια του Engels – Χ.Μ.] ενισχύθηκε μία αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι βασικές κρισιακές τάσεις συνδέθηκαν αποκλειστικά με τα “πραγματικά” μεγέθη της οικονομίας και μειώθηκε η σημασία του χρήματος και της πίστης. Και πράγματι μία τέτοια μη χρηματική ερμηνεία αποτελεί το κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων θεωριών κρίσης που κατανοούν τον εαυτό τους ως “μαρξιστικές”» (Heinrich, 2006: 358-359).

145 Η μονόπλευρη ανάδειξη από τον Heinrich του χαρακτήρα της κρίσης ως μέσο προσωρινής επίλυσης των αντιθέσεων του καπιταλισμού συνδέεται και με την υποτίμηση (μέσω της εξίσωσης της με την τάση αποκέντρωσης) της τάσης συγκεντροποίησης της καπιταλιστικής παραγωγής μέσω των κρίσεων.

Από σχόλια σαν κι αυτό γίνεται σαφές ότι ο Heinrich θεωρεί ότι οι «βασικές κρισιακές τάσεις» του συστήματος δεν απορρέουν από τα «“πραγματικά” μεγέθη» αλλά από τα νομισματικά μεγέθη και φαινόμενα της οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι κατά την ανάδειξη της αντίθεσης ανάμεσα στην τάση για απεριόριστη παραγωγή υπεραξίας και την τάση για περιορισμένη πραγματοποίηση της λόγω των «ανταγωνιστικών σχέσεων διανομής» (Μαρξ, 1978: 309), ο ίδιος ο Marx δεν αναδεικνύει τα όρια που τίθενται από την Πίστη στο κίνητρο για συσσώρευση αλλά και τις συνέπειες για την αντίθεση ανάμεσα στο βιομηχανικό και το δανειστικό κεφάλαιο. Για τον ίδιο λόγο θεωρεί λαθεμένη την επιμέλεια του Engels που υπονοεί ότι μπορεί η μαρξική θεωρία κρίσης να θεμελιωθεί στο έδαφος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, δηλαδή σε ένα σημείο της παρουσίας στο οποίο δεν έχει μελετηθεί ακόμα το τοκοφόρο κεφάλαιο και η Πίστη. Έτσι, ο Heinrich επιτίθεται ανοιχτά στις μαρξιστικές προσεγγίσεις στη θεωρία κρίσης που «παραβλέπουν εντελώς τις πιστωτικές σχέσεις και θεωρούν ως βαθιές αιτίες της κρίσης φαινόμενα που δεν έχουν καμία σχέση με το χρήμα και την πίστη» (Heinrich, 2013).

Η σταθερή αντιστροφή της μαρξικής σχέσης ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και στη σφαίρα της κυκλοφορίας δεν θα μπορούσε παρά να εκφράζεται και στην αντίληψη του Heinrich για την κρίση. Αυτή η αντίληψη εδράζεται σε δύο πυλώνες που αμφότεροι ανήκουν στη σφαίρα της κυκλοφορίας, πρώτον η έλλειψη επαρκούς αγοραστικής ζήτησης για τα εμπορεύματα και δεύτερον η επίδραση της Πίστης. Και φυσικά ο Heinrich ισχυρίζεται ότι «Τα καθοριστικά επιχειρήματα του Marx σχετικά με τη θεωρία της κρίσης είναι εντελώς ανεξάρτητα από αυτό το νόμο [της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους – X.M.]» (Heinrich, 2012: 171).

Όσον αφορά τον προσδιορισμό της κρίσης ως υπερπαραγωγή ή υπερσυσσώρευση, ο Heinrich ξεκαθαρίζει χωρίς να αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης ότι και τους δύο όρους τους κατανοεί ως δηλωτικούς της έλλειψης επαρκούς αγοραστικής ζήτησης στην κοινωνία (Heinrich, 2012: 173). Έτσι, ως πρώτο γνώρισμα της οικονομικής κρίσης, από το οποίο απορρέουν όλα τα υπόλοιπα, ξεχωρίζεται το εξής: «Σε μία καπιταλιστική οικονομία, αυτό σημαίνει ότι ένας μεγάλος αριθμός παραγμένων εμπορευμάτων δεν μπορεί πια να πουληθεί» (Heinrich, 2012: 169). Ο Heinrich προσδιορίζει ως βασική αιτία της κρίσης το γεγονός ότι «Η τάση για μία απεριόριστη επέκταση της παραγωγής αντιπαρατίθεται σε μία καταναλωτική ικανότητα στην κοινωνία η οποία περιορίζεται με πολλούς τρόπους, όπως ξεκαθαρίζει ο Marx στον τόμο 3 του *Κεφαλαίου*» (Heinrich, 2012: 172).

Είναι αυτονόητο ότι ο Marx αποδέχεται την ύπαρξη μίας αντίθεσης ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση στον καπιταλισμό, ωστόσο από

αυτή την αποδοχή μέχρι την ανάδειξη της σε βασική αιτία της κρίσης, η απόσταση είναι πολύ μεγάλη. Επίσης, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το σχολιασμό ότι η επιλογή αυτής της αντίθεσης ως αντιπροσωπευτικής της ανάλυσης (ιδιαίτερα) του τρίτου τόμου δεν έχει καθόλου αντικειμενικό χαρακτήρα.

Όσον αφορά την έμφαση του Heinrich στα ζητήματα της Πίστης ως καθοριστικών της οικονομικής κρίσης, σημειώνουμε ότι βασίζονται σε μία αντίληψη της Πίστης ως αυτοτελούς σφαίρας, η οποία όχι μόνο δεν καθορίζεται άμεσα ή έμμεσα από τις εξελίξεις στην παραγωγή αλλά αντίθετα καθορίζει αυτές τις εξελίξεις. Η πραγματική αιτιακή σχέση είναι εδώ πλήρως αντεστραμμένη. Σε αυτό το σημείο είναι σαφής η σύγκλιση με θεωρίες περί χρηματιστικοποίησης του καπιταλισμού, οι οποίες θεωρούν το χρηματικό κεφάλαιο εντελώς αυτόνομο και -ακόμα περισσότερο- κυρίαρχο επί του παραγωγικού κεφαλαίου και το πιστωτικό σύστημα ως μία ανεξάρτητη σφαίρα δημιουργίας πλούτου (Mavroudeas and Papadatos, 2018: 453)¹⁴⁶. Αυτή η αντίληψη συνάδει με την απόρριψη από τον Heinrich της δημιουργίας αξίας στη σφαίρα της παραγωγής και της διάκρισης ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και τη σφαίρα της κυκλοφορίας (εμπόριο και Πίστη) όσον αφορά τη δημιουργία αξίας. Όσον αφορά το ρόλο της Πίστης, ο Williams (2013) σημειώνει ότι «ο Marx θεωρούσε την άποψη ότι οι αιτίες της κρίσης βρίσκονται στη σφαίρα του νομίσματος και της Πίστης ως την πιο επιφανειακή θεωρία κρίσης απ' όλες». Αντίστοιχα, ο ίδιος ο Marx σημείωνε μεταξύ άλλων ότι «η πίστη αίρει αυτούς τους φραγμούς στην αξιοποίηση του κεφαλαίου μονάχα υψώνοντας τους στην πιο γενική τους μορφή» (Μαρξ, 1990: 476). Συνεπώς, η Πίστη δεν αποτελεί την αρχική πηγή αυτών των φραγμών, η οποία δεν μπορεί παρά να βρίσκεται στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά δρα ως πολλαπλασιαστής τους.

Ο Marx αναφέρεται συγκεκριμένα στο ποια είναι η βασική πηγή αυτού του φραγμού συνδέοντας την με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει –με «φαταλιστικό» και «χυδαία ντετερμινιστικό», όπως θα έλεγε ο Heinrich, τρόπο- τον ιστορικό χαρακτήρα του καπιταλισμού και την ωρίμανση των προϋποθέσεων του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής:

«Το κύριο, όμως, που τους κάνει [τους οικονομολόγους όπως ο Ricardo – X.M.] να τρομάζουν μπρος στο μεινόμενο ποσοστό του κέρδους, είναι η διαίσθηση ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων σκοντάφτει σ' έναν φραγμό, που δεν έχει καμία σχέση

146 Οι Mavroudeas and Papadatos (2018: 465) υπενθυμίζουν ότι ο Minsky ήταν ο πρώτος που ισχυρίστηκε την –μετέπειτα δημοφιλή στους νεοκλασικούς, νεοκεϋνσιανούς και μετακεϋνσιανούς- άποψη ότι οι χρηματοπιστωτικές κρίσεις έχουν καταστεί η κυρίαρχη μορφή κρίσης στο σύγχρονο καπιταλισμό και ότι συμβαίνουν ανεξάρτητα από την πραγματική συσσώρευση.

με την παραγωγή του πλούτου σαν τέτοιου. Και αυτός ο ιδιόμορφος φραγμός μαρτυράει τον περιορισμένο στο χρόνο και τον ιστορικό, παροδικό μόνο χαρακτήρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Μαρτυράει ότι δεν αποτελεί απόλυτο τρόπο παραγωγής για την παραγωγή του πλούτου, ότι μάλλον σε μια ορισμένη βαθμίδα έρχεται σε σύγκρουση με την παραπέρα ανάπτυξη του» (Μαρξ, 1978: 306)¹⁴⁷.

Ο Heinrich ισχυρίζεται μεν ότι η κομμουνιστική κοινωνία είναι ηθικά ανώτερη από τη σημερινή καπιταλιστική κοινωνία, ωστόσο αυτή η κοινωνία δεν αποτελεί οικονομική αναγκαιότητα και η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν οδηγεί στην ολοένα και μεγαλύτερη ωρίμανση των υλικών προϋποθέσεων του κομμουνισμού. Πρόκειται για μία σαφώς αντιδιαλεκτική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία τα φαινόμενα είναι αυτά που είναι και δεν εμπεριέχουν παράλληλα ένα συγκεκριμένο εύρος δυνατοτήτων αναφορικά με την κατεύθυνση της αλλαγής τους. Ωστόσο, όπως τονίζει και ο Carchedi (2011: 18), τα φαινόμενα είναι πάντα ταυτόχρονα πραγματικότητα και δυνατότητα, είναι πάντα σε κίνηση, πάντα σε μία πορεία αλλαγής, της οποίας το περιεχόμενο και η κατεύθυνση δεν είναι άπειρες και απροσδιόριστες αλλά προσδιορισμένες ποσοτικά και ποιοτικά από την ίδια τη φύση του παρόντος φαινομένου και τις εγγενείς δυνατότητες του. Η άρνηση της θεμελίωσης της δυνατότητας και αναγκαιότητας της κομμουνιστικής κοινωνίας στον ίδιο τον χαρακτήρα και τις τάσεις ανάπτυξης της καπιταλιστικής κοινωνίας, αποτελεί σαφέστατη μεταφυσική άρνηση της ίδιας της κίνησης της τελευταίας. Υπενθυμίζεται ότι η αντίληψη του σοσιαλισμού απλά ως ιδανικού θεμελιώθηκε από τον Bernstein πριν από πάνω από έναν αιώνα.

Υπολογίζοντας συνολικά τις θέσεις του Heinrich και το βάθος και την έκταση των διαφωνιών του με τον Marx, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τους Kliman κ.α. (2013) οι οποίοι χαρακτηρίζουν ως «θρησκευτική μέθοδο» την προσπάθεια του Heinrich να παρουσιάσει τις δικές του απόψεις ως απόψεις του Marx, αντί να τις υποστηρίξει ως μία θεωρία διαφορετική από τη μαρξική, η οποία ανταγωνίζεται με αυτήν και με άλλες θεωρίες για την ερμηνεία των οικονομικών φαινομένων.

¹⁴⁷ Αντίστοιχα, σημειώνει: «Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας είναι το ιστορικό καθήκον και η δικαίωση του κεφαλαίου. Ακριβώς έτσι δημιουργεί, χωρίς να το συνειδητοποιεί, τους υλικούς όρους μιας ανώτερης μορφής παραγωγής» (Μαρξ, 1978: 328) και «Η αντίφαση ανάμεσα στη γενική κοινωνική δύναμη, στην οποία διαμορφώνεται το κεφάλαιο και στην ιδιωτική εξουσία των ξεχωριστών κεφαλαιοκρατών πάνω σ' αυτούς τους κοινωνικούς όρους παραγωγής, αναπτύσσεται όλο και πιο χτυπητά και περικλείνει την λύση αυτής της σχέσης, γιατί περιλαμβάνει ταυτόχρονα τη διαμόρφωση των όρων παραγωγής σε γενικούς, συλλογικούς, κοινωνικούς όρους παραγωγής (Μαρξ, 1978: 334).

Κλείνοντας αυτό το Μέρος της εργασίας μπορούμε να συμπεράνουμε – απαντώντας και στο ερώτημα που περιλαμβάνεται στον τίτλο του ότι όλη η πορεία της δημιουργίας της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ δεν αποτελεί μία πορεία μαρξιστικής υπέρβασης της πολιτικής οικονομίας αλλά μία πορεία υπέρβασης της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της, ωστόσο, είναι ότι αυτή λαμβάνει χώρα σε μεγάλο βαθμό επικαλούμενη την υπεράσπιση της μαρξικής σκέψης τόσο από τη διαστρέβλωση της όσο και από τις αδυναμίες του ίδιου του Marx. Παρόλο που αυτή η γραμμή επιχειρηματολογίας έχει βαθιές ιδεολογικές ρίζες που προηγούνται κατά πολλές δεκαετίες της έκδοσης MEGA², είναι σαφές ότι μετά τη σταδιακή έκδοση των μαρξικών χειρόγραφων για *Το Κεφάλαιο* αυτές οι θέσεις επιχειρήθηκε να στηριχτούν και σε αυτά τα χειρόγραφα. Εδώ εντάσσεται και η στοχοποίηση του τρόπου επιμέλειας αυτών των χειρόγραφων από τον Engels.

Στο επόμενο Μέρος της εργασίας θα αναδείξουμε τα συγκεκριμένα βιβλιογραφικά επιχειρήματα που επιστρατεύει ο Heinrich γι' αυτό το σκοπό αλλά και θα αναζητήσουμε την πραγματικότητα στα ίδια τα σχετικά χειρόγραφα, όπως αυτά περιλαμβάνονται στην έκδοση MEGA.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΡΧΕΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ HEINRICH ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ MEGA

Εισαγωγή

«Έτσι, η έκδοση του Engels δεν μπορεί να θεωρείται πια ότι αποτελεί τον τόμο III του “Κεφαλαίου” του Marx (...) Κάθε μελλοντική συζήτηση της οικονομικής θεωρίας του Marx θα πρέπει να έχει αναφορά στο πρωτότυπο χειρόγραφο του Marx. Αλλά και αυτό το χειρόγραφο δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά ως ο τρίτος τόμος του “Κεφαλαίου”, αν κρίνουμε με μέτρο την πλήρη επεξεργασία του πρώτου τόμου» (Heinrich, 1996-1997).

Αυτό το απόσπασμα συμπυκνώνει την αντίληψη του Heinrich τόσο για την έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* όσο και για το ίδιο το μαρξικό χειρόγραφο. Αν είναι σωστή αυτή η αντίληψη, τότε σχετικοποιείται ολόκληρη η ανάλυση όχι μόνο του τρίτου τόμου αλλά ολόκληρου του θεωρητικού οικοδομήματος του *Κεφαλαίου*.

Στο προηγούμενο Μέρος παρουσιάσαμε όλη την πορεία που οδήγησε στην εμφάνιση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ ενώ στη συνέχεια εστίασαμε στη θεωρία και τα επιχειρήματα του Michael Heinrich. Παράλληλα, παρουσιάστηκε και η άποψη μας ότι, ως σύνολο, η θεωρία του Heinrich αποτελεί –παρά τις όποιες συγκλίσεις με τη μαρξική θεωρία- μία εναλλακτική θεωρία για την ερμηνεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σε σχέση με αυτή που παρουσιάζεται στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*.

Ωστόσο, όπως αναδεικνύεται και από το παραπάνω απόσπασμα, μεγάλο μέρος της συζήτησης γύρω από τη θεωρία του Heinrich έχει αντικειμενικά αρχειογραφικό χαρακτήρα αφού αναφέρεται άμεσα στη σύγκριση τόσο ανάμεσα στις διάφορες εκδόσεις του πρώτου τόμου όσο και ανάμεσα στην έκδοση του δεύτερου και ιδιαίτερα του τρίτου τόμου από τον Engels με τα αντίστοιχα μαρξικά χειρόγραφα, όπως δημοσιεύονται στην έκδοση MEGA. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι θεμελιώδεις απόψεις της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ και του Heinrich είχαν διαμορφωθεί αρκετά χρόνια πριν την ολοκλήρωση της έκδοσης των χειρογράφων του *Κεφαλαίου* το 2012, ακόμα και πριν την έκδοση του βασικού χειρογράφου του τρίτου τόμου το 1992, από τη στιγμή που έλαβαν χώρα αυτές οι εκδόσεις, ο Heinrich ενέταξε στη «φαρέτρα» του πολλά αρχειογραφικά

επιχειρήματα εκμεταλλευόμενος και το πλεονέκτημα της γερμανικής γλώσσας στην οποία είναι γραμμένα τα σχετικά χειρόγραφα.

Παράλληλα, στο έδαφος της αρχειογραφικής αμφισβήτησης της ορθότητας με την οποία επιμελήθηκε ο Engels τα μαρξικά χειρόγραφα για την έκδοση ιδιαίτερα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία του Heinrich περί -ακούσιας αλλά υπαρκτής- εκδοτικής διαστρέβλωσης του πνεύματος των μαρξικών χειρογράφων. Αυτή η κριτική επικεντρώνεται στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και ιδιαίτερα στο τρίτο («Ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει») και το πέμπτο («Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και σε επιχειρηματικό κέρδος. Το τοκοφόρο κεφάλαιο») Τμήμα, δηλαδή σε εκείνα τα Τμήματα που καταπιάνονται με τα ζητήματα που συνδέονται πιο άμεσα με την επιχειρηματολογία του Heinrich.

Αντικείμενο αυτού του Μέρους της εργασίας αποτελεί η αρχειογραφική εξέταση αυτών των επιχειρημάτων με την αξιοποίηση της έκδοσης MEGA. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει την ιστορία, τη δομή και τις μεταβολές στο χαρακτήρα και τις αρχές έκδοσης στη μακρόχρονη πορεία της. Το δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζει και διερευνά αρχειογραφικά το βασικό επιχείρημα του Heinrich περί θεωρητικής μετατόπισης του Marx κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Το τρίτο κεφάλαιο περνά στη συζήτηση της επιμέλειας των μαρξικών χειρογράφων από τον Engels και παρουσιάζει την εκτίμηση του Heinrich γι' αυτή την επιμέλεια. Τέλος, το τέταρτο και το πέμπτο κεφάλαιο μελετάν αρχειογραφικά τις παρεμβάσεις του Engels κατά την επιμέλεια εκείνων των τμημάτων του μαρξικού χειρογράφου που οδήγησαν στο τρίτο και το πέμπτο, αντίστοιχα, Τμήμα της έκδοσης του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ MEGA

1.1. Εισαγωγή

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσουμε να μελετήσουμε αρχειογραφικά την επιχειρηματολογία του Heinrich είναι η σύντομη παρουσίαση της αρχαικής έκδοσης του έργου των Marx και Engels την οποία επικαλείται για τη στήριξη αυτής της επιχειρηματολογίας. Αυτή η έκδοση δεν είναι άλλη από την MEGA. Πρόκειται για μία έκδοση με πολυκύμαντο παρελθόν σχεδόν ενός αιώνα αλλά και με υποσχόμενο μέλλον όχι μόνο λόγω της επίδρασης της αλλά και λόγω του γεγονότος ότι δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί.

Προτού περάσουμε σε αυτή την παρουσίαση αξίζει να αναφέρουμε εξ αρχής τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της έκδοσης, τα οποία φυσικά θα γίνουν καλύτερα κατανοητά στη συνέχεια. Καταρχάς πρέπει να αναφέρουμε τον αυτοπροσδιορισμό της ως «ιστορικής-κριτικής» έκδοσης, ο οποίος τη συνοδεύει από τις απαρχές της μέχρι τις μέρες μας. Ο «ιστορικός» χαρακτήρας της έκδοσης συνίσταται στην παράθεση του υλικού σε χρονολογική σειρά ενώ ο «κριτικός» χαρακτήρας συνίσταται στην παρουσίαση της πορείας συγγραφής του κειμένου, των διορθώσεων και παραλλαγών σε διάφορες εκδόσεις και μεταφράσεις καθώς και των ιδιόχειρων προσθηκών σε εκδομένα κείμενα.

Όσον αφορά, τώρα, το αρχαικό υλικό της, υπάρχουν δύο στοιχεία που διαφοροποιούν αυτή την έκδοση από άλλες, πολύ σημαντικές, εκδόσεις του έργου των Marx και Engels όπως η γερμανική συλλογή Marx-Engels-Werke (MEW) ή η αγγλική συλλογή Marx-Engels Collected Works (MECW). Το πρώτο είναι ότι δεν περιλαμβάνει μεταφράσεις των κειμένων των Marx και Engels αλλά τα παρουσιάζει στη γλώσσα στην οποία γράφτηκαν, η οποία κατά κανόνα (αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα) είναι τα γερμανικά. Το δεύτερο στοιχείο διαφοροποίησης είναι το γεγονός ότι έχει ως στόχο τη δημοσίευση ολόκληρου του έργου των Marx και Engels και όχι κάποιο επιλεγμένο τμήμα της¹⁴⁸.

Με βάση αυτό το τελευταίο, η έκδοση περιλαμβάνει τις εξής τέσσερις ενότητες:

α) Η πρώτη ενότητα αποτελείται από τα δημοσιευμένα κείμενα και τα προσχέδια κειμένων, πλην εκείνων που αφορούν *Το Κεφάλαιο*.

¹⁴⁸ Φυσικά, όπως θα φανεί και στη συνέχεια δεν είναι πάντα σαφές τι αποτελεί «έργο» και τι «μη έργο» των Marx και Engels.

β) Η δεύτερη ενότητα αποτελείται από τα κείμενα και τα προσχέδια που αφορούν *Το Κεφάλαιο*.

γ) Η τρίτη ενότητα περιλαμβάνει την αλληλογραφία των Marx και Engels.

δ) Η τέταρτη ενότητα περιλαμβάνει τα αποσπάσματα, τις σημειώσεις και τα σχόλια των Marx και Engels.

Επίσης, κάθε τόμος της MEGA περιλαμβάνει εκτός από τον βασικό τόμο των σχετικών κειμένων και έναν ακόμα τόμο-συμπλήρωμα (Apparat) με σχετική Εισαγωγή, στοιχεία για τα μαρτυρίες, καταλόγους παραλλαγών και μετατροπών του κειμένου, καταλόγους σχολίων ολοκλήρωσης και διορθώσεων, καταλόγους πηγών, άλλους καταλόγους και ευρετήρια.

Θα βοηθούσε να αναφέρουμε από την αρχή αυτού του κεφαλαίου τα περιεχόμενα της δεύτερης ενότητας της MEGA, η οποία είναι και η μόνη της οποίας η έκδοση έχει ολοκληρωθεί (από το 2012):

II/1: Οικονομικά Χειρόγραφα 1857-1858 (που έχουν μείνει γνωστά και ως *Grundrisse*).

II/2: Οικονομικά Χειρόγραφα και Κείμενα, 1858-1861. (Η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας κ.α.)

II/3: Κριτική της πολιτικής οικονομίας (Χειρόγραφο 1861-1863).

II/4.1: Οικονομικά Χειρόγραφα 1863-1867. Μέρος 1. (Χειρόγραφα 1864/65 για το 1. και 2. Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, Διάλεξη «Αξία, τιμή και κέρδος»)

II/4.2: Οικονομικά Χειρόγραφα 1863-1867. Μέρος 2. (Χειρόγραφο 1863/65 για το 3. Βιβλίο του *Κεφαλαίου*).

II/4.3: Οικονομικά Χειρόγραφα 1863-1868. Μέρος 3. (Χειρόγραφο 1867/68 για το 2. και 3. Βιβλίο του *Κεφαλαίου*).

II/5: *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1867.* (Η πρώτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/6: *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1872.* (Η δεύτερη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/7: *Le Capital, Παρίσι 1872-1875.* (Η γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/8: *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1883.* (Η τρίτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/9: *Capital. A Critical Analysis of Capitalist Production, London 1887.* (Η αγγλική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/10: *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Erster Band, Hamburg 1890.* (Η τέταρτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/11: Χειρόγραφα για το δεύτερο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, 1868 έως 1881.

II/12: *Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweites Buch: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Redaktionsmanuskript von Friedrich Engels*

1884/1885. (Το συντακτικό Χειρόγραφο του Engels για τη γερμανική έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*).

II/13: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Zweiter Band. (Η γερμανική έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*, με επιμέλεια του Engels).

II/14: Χειρόγραφα και συντακτικά κείμενα για το τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, 1871 έως 1895.

II/15: Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band. (Η γερμανική έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, με επιμέλεια του Engels).

Έχοντας αναφέρει αυτά τα γενικά χαρακτηριστικά της έκδοσης, σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε την ιστορία της έκδοσης μέσω της οποίας θα αναδειχθεί και ο χαρακτήρας της αλλά και οι μεταβολές αυτού του χαρακτήρα τον τελευταίο αιώνα.

1.2. Από το θάνατο του Marx μέχρι τη διακοπή της MEGA¹

Για να κατανοηθούν τα πρώτα βήματα της MEGA, είναι αναγκαίο να προηγηθεί η συνοπτική παρουσίαση της «προϊστορίας» της, δηλαδή της προσπάθειας συγκέντρωσης και έκδοσης των έργων και χειρογράφων των Marx και Engels στις τέσσερις δεκαετίες που μεσολάβησαν ανάμεσα στο θάνατο του Marx το 1883 και στην έναρξη της MEGA.

Ο Marx κληροδότησε στον Engels όλα τα χειρόγραφα του μαζί με το καθήκον της επιστημονικής αξιολόγησης, διαβάθμισης και έκδοσης τους (Mayer, 1966-67: 38)¹⁴⁹. Μετά από τέσσερις δεκαετίες βαθιάς φιλίας και στενής θεωρητικής συνεργασίας, ο Engels ήταν λογικό να είναι ο μόνος άνθρωπος τον οποίο εμπιστεύονταν ο Marx για τη θεωρητική κληρονομιά του. Και ο Engels, άλλωστε, από την πλευρά του, είχε ετοιμάσει ήδη από την εποχή που ζούσε ο Marx μία διαθήκη στην οποία όριζε ότι αν αυτός πέθαινε πρώτος, ο Marx θα ήταν ο μοναδικός και αποκλειστικός κληρονόμος του¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Ταυτόχρονα, η κόρη του, Eleanor Marx, προσπάθησε μετά το θάνατο του πατέρα της να συγκεντρώσει από τρίτους –στέλνοντας μεταξύ άλλων εκατοντάδες επιστολές σε ανθρώπους που αλληλογραφούσαν με τον πατέρα της- όσο περισσότερο υλικό ήταν δυνατό έτσι ώστε να το αντιγράψει, να το μεταφράσει και να το εκδώσει.

¹⁵⁰ Η βαθιά φιλία του Engels με όλη την οικογένεια Marx φαίνεται και από το περιεχόμενο της νέας διαθήκης που συνέταξε ο Engels μετά το θάνατο του Marx. Εκεί ορίζονταν ότι ολόκληρη η κληρονομιά του θα μοιράζονταν μετά το θάνατο του σε ίσα μέρη ανάμεσα στις δύο κόρες του Marx, τη Laura και την Eleonora, στα παιδιά της –ήδη αποθανούσας δύο μήνες πριν το θάνατο του πατέρα της- μεγαλύτερης κόρης του Marx, Jenny Marx Longuet, και στην Helen Demuth, την οικονόμο της οικογένειας Marx, η οποία μετά τα θάνατο του Marx και μέχρι το θάνατο της το 1890 ήταν οικονόμος του Engels βοηθώντας τον και με την οργάνωση και τακτοποίηση των χειρογράφων του μετέπειτα δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (MECW 50: 612, π. 629).

Η τύχη των χειρογράφων των Marx και Engels θα καθορίζονταν από τα όσα προέβλεπαν οι τρεις τελευταίες διαθήκες που συνέταξε ο Engels την τελευταία διετία της ζωής του. Στη διαθήκη του στις 29 Ιουλίου 1893 ορίζει τη νεότερη κόρη του Marx, Eleanor Marx-Aveling, ως κληρονόμο των βιβλιογραφικών χειρογράφων που έχουν «το γραφικό χαρακτήρα του αποθανόντος φίλου μου Καρλ Μαρξ» και των οικογενειακών επιστολών του Marx που είχε στη διάθεση του (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 513) ενώ ορίζει τους August Bebel και Eduard Bernstein ως κληρονόμους όλων των υπόλοιπων χειρογράφων και επιστολών (MECW 50: 538). Στη διευκρινιστική και συμπληρωματική διαθήκη της 14^{ης} Νοέμβρη 1894 ξεκαθαρίζει ότι «Όλα τα έγγραφα με το γραφικό χαρακτήρα του Καρλ Μαρξ, με εξαίρεση τις επιστολές του προς εμένα, καθώς και όλες οι επιστολές που απευθύνονται προς αυτόν, με εξαίρεση τις δικές μου επιστολές προς αυτόν, πρέπει να αποδοθούν στην Ελεονόρα Μαρξ-Άβελινγκ» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 515). Η απόδοση όλων των επιστολών (όχι μόνο των οικογενειακών) από και προς τον Marx (με εξαίρεση την αλληλογραφία ανάμεσα στους Marx και Engels) στην Eleanor Marx επιβεβαιώνεται και στην τελευταία διαθήκη του Engels στις 26 Ιούλη 1895 ενώ σε αυτήν προβλέπεται και η κληροδότηση όλων των υπόλοιπων επιστολών (με εξαίρεση αυτά των συγγενών του στο Μπάρμεν και το Ένγκελσκιρχεν που θα επιστρέφονταν σε αυτούς) στους August Bebel και Eduard Bernstein (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 516).

Συνεπώς, μετά το θάνατο του Engels, τα γραπτά του Marx (με εξαίρεση την αλληλογραφία ανάμεσα στους Marx και Engels) βρέθηκαν στα χέρια της Eleanor Marx ενώ τα γραπτά του Engels καθώς και η αλληλογραφία ανάμεσα στους Marx και Engels πέρασαν στην κατοχή του SPD υπό τη διαχείριση των Bebel και Bernstein¹⁵¹ και μετά από λίγα χρόνια μεταφέρθηκαν στην έδρα του SPD στο Βερολίνο. Μετά το θάνατο της Eleanor Marx το 1898, τα γραπτά του Marx πέρασαν στην κατοχή της άλλης κόρης του Marx, της Laura Marx-Lafargue, που ζούσε κοντά στο Παρίσι ενώ μετά και το δικό της θάνατο το 1911, το κύριο μέρος των γραπτών του Marx πέρασε στα κομματικά αρχεία του SPD. Από τότε, ο κύριος όγκος των γραπτών των Marx και Engels ήταν συγκεντρωμένος στο SPD και τον διαχειρίζονταν οι Bebel και Bernstein.

¹⁵¹ Οι ιστορικές πληροφορίες που ακολουθούν αντλήθηκαν από τους Mayer (1966-1967), Lange (2004), Rojahn (2001), Kuczynski (2002), Βάσινα (2003), Μηλιός (1998), Ροθ (2010), Μεταξάς (2016) και ενοποιήθηκαν φυσικά με το κριτήριο και την ευθύνη του συγγραφέα αυτής της εργασίας. Ιδιαίτερα αναλυτική για όλη την πορεία των χειρογράφων των Marx και Engels είναι η παρουσίαση του Mayer (1966-1967), ο οποίος τη δεκαετία του 1960 συνέταξε –ως εργαζόμενος στο κομματικό αρχείο του SPD– αναλυτική σχετική μελέτη.

Ωστόσο, παρά κάποιες πολύ περιορισμένες επιμέρους εκδόσεις αυτού του έργου, ούτε το SPD ούτε φυσικά το γερμανικό κράτος ιεράρχησαν την επιμελημένη έκδοση του έργου των δύο θεωρητικών. Το εγχείρημα, το οποίο θα πάρει το όνομα MEGA, αποτελεί «καρπό» της επικράτησης της Οκτωβριανής Επανάστασης και της συγκρότησης του πρώτου στην ιστορία σοσιαλιστικού κράτους, της Σοβιετικής Ρωσίας (της μετέπειτα Ένωσης Σοσιαλιστικών Σοβιετικών Δημοκρατιών, ΕΣΣΔ). Αντίστοιχα, η συνέχιση αυτού του μεγάλου εκδοτικού εγχειρήματος συνδέθηκε αργότερα αδιάρρηκτα με τις πρωτοβουλίες ενός ακόμα κράτους που μπήκε σε πορεία σοσιαλιστικής οικοδόμησης στον 20^ο αιώνα, της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (ΓΛΔ). Από την άλλη μεριά, η διάλυση αυτών των κρατών και η επάνοδος του καπιταλισμού στα πρώην εδάφη τους σήμανε, όπως θα δούμε, από τη μία τη δραστική μείωση των πόρων που διατίθενται σε αυτό το εγχείρημα, την επιβράδυνση της ολοκλήρωσης του, τη μείωση της έκτασης του και από την άλλη τις σημαντικές μετατοπίσεις στο χαρακτήρα της έκδοσης.

Ας τα πάρουμε όμως από την αρχή. Το 1919 ιδρύθηκε στη Μόσχα το Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς με επικεφαλής τον David Ryazanov και στόχο τη συλλογή ντοκουμέντων και τη στήριξη της ακαδημαϊκής ερευνητικής δραστηριότητας. Το γεγονός της ίδρυσης αυτού του Ινστιτούτου μέσα στον ταξικό «εμφύλιο» πόλεμο στη Ρωσία δείχνει τον προσανατολισμό της σοβιετικής εξουσίας στη συγκέντρωση και αξιοποίηση του έργου των Marx και Engels. Το Γενάρη του 1921, και ενώ ο «εμφύλιος» στη χώρα ακόμα μαίνονταν, το Οργανωτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Ρωσικού Κομμουνιστικού Κόμματος (μπ.) αποφάσισε τη μετατροπή του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς σε επιστημονικό Ινστιτούτο με διευθυντή και πάλι τον Ryazanov υπό την εποπτεία της Πανρωσικής Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής με την απόφαση αυτή να εφαρμόζεται από τον Ιούλιο του 1922. Επίσης, το 1924 επικυρώθηκε από το 13ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ.) και το 5ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς η απόφαση για την έκδοση από το Ινστιτούτο των Απάντων των Marx και Engels.

Ο Ryazanov συγκρότησε με την έγκριση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρωσίας (μπ.) μία διεθνή επιστημονική ομάδα συνεργατών του Ινστιτούτου με κριτήρια επιστημονικής επάρκειας και εγκυρότητας. Στόχος του Ινστιτούτου ήταν η έκδοση μίας ιστορικής-κριτικής Συνολικής Έκδοσης του έργου των Marx και Engels, δηλαδή της MEGA. Το 1924, ο Ryazanov, ο οποίος ζούσε και εργαζόταν για πολλά χρόνια στη Γερμανία πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση έχοντας επαφές και δεσμούς με πολλά βασικά στελέχη του SPD, ταξίδεψε στο Βερολίνο ως εκπρόσωπος του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς και κατάφερε με μεγάλη δυσκολία να εξασφαλίσει τη συναίνεση της ηγεσίας του SPD για τη φωτογράφιση για λογαριασμό του Ινστιτούτου του αρχείου των έργων και

επιστολών των Marx και Engels, συμπεριλαμβανομένων των τμημάτων του που βρίσκονταν στη διάθεση μελών του κόμματος όπως του Bernstein¹⁵².

Στη διάλεξη που έδωσε στη Σοσιαλιστική Ακαδημία στη Μόσχα μετά την επιστροφή του, προχώρησε στην εκτίμηση ότι τα γραπτά των Marx και Engels αντιμετώπιστηκαν «με προφανή αμέλεια» από τους διαχειριστές τους με αποτέλεσμα να διασκορπιστούν σε Βερολίνο, Λονδίνο και στα αρχεία του SPD ενώ η τεράστια βιβλιοθήκη που άφησαν οι Marx και Engels στο SPD εξαφανίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά αφού οι Bernstein και Bebel θεώρησαν τους εαυτούς τους απόλυτους ιδιοκτήτες και την διασκόρπισαν όπως αυτοί έκριναν (Ryazanov, 1924). Όσον αφορά τις προσπάθειες συγκέντρωσης του υλικού, ο Ryazanov ανέφερε στην ίδια διάλεξη ότι στο Βερολίνο κατάφερε στην πραγματικότητα να δανειστεί σχεδόν με τη βία από τον Bernstein και να φωτογραφήσει κάποια χειρόγραφα, συμπεριλαμβανομένων πολλών χειρογράφων του *Κεφαλαίου*. Τέλος σημειώνει ότι κατάφερε να συγκεντρώσει το 95% των επιστολών του Marx ενώ μεγαλύτερη δυσκολία συνάντησε με τις επιστολές του Engels αν και κατάφερε να εξασφαλίσει πολλές από αυτές από τους Bernstein και Kautsky.

Η φωτογράφιση και αποστολή του υλικού στη Μόσχα γίνονταν τα πρώτα χρόνια μέσω του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας (επί διεύθυνσης Grünberg) στη Φρανκφούρτη, το οποίο μεσολαβούσε ανάμεσα στο Ινστιτούτο Μαρξ-Ένγκελς της Μόσχας και στο SPD. Το IKE λάμβανε ταχυδρομικά κάθε βδομάδα από τα κεντρικά γραφεία του SPD στο Βερολίνο αντίγραφα ανέκδοτων χειρογράφων των Marx και Engels και τα έστελνε στη Μόσχα για την έκδοση MEGA (Jay, 2009: 12-13). Τα δύο αυτά ιδρύματα σύστησαν και μία εκδοτική κοινοπραξία για την αξιοποίηση των χειρογράφων των Marx και Engels που βρίσκονταν στα αρχεία του SPD (MEAV), από την οποία ωστόσο θα αποχωρήσει μετά την έκδοση το 1927 του πρώτου τόμου της MEGA η πλευρά του IKE, με συνέπεια η MEAV να συνεχίσει από εκεί και μέχρι την άνοδο του Hitler στη διακυβέρνηση του γερμανικού καπιταλισμού ως μία σοβιετική επιχείρηση στη Γερμανία.

Αυτή η Συλλογική Έκδοση διακόπηκε στη φάση της πολεμικής προετοιμασίας της ΕΣΣΔ για το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και συνεχίστηκε αρκετά χρόνια μετά από αυτόν. Γι' αυτό και εκ των υστέρων έμεινε γνωστή ως

¹⁵² Ο Ryazanov είχε αναπτύξει και προπολεμικά έντονη δραστηριότητα για τη συλλογή και μελέτη υλικού των Marx και Engel ενώ ανέπτυξε φιλία και συνεργασία με όλα τα στελέχη του SPD που ήταν υπεύθυνα γι' αυτό το υλικό καθώς και με το ζεύγος Laura Marx-Lafargue και Paul Lafargue, το οποίο είχε επίσης ένα αρχείο χειρογράφων του Marx. Έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη σύναψη την 1^η Ιανουαρίου 1911 μίας συμφωνίας ανάμεσα στους Max Adler, Otto Bauer, Rudolf Hilferding, Karl Renner και του ιδίου για μία ενιαία έκδοση των Απάντων των Marx και Engels (Μηλιός, 1998).

«πρώτη MEGA» ή MEGA¹. Στο πλαίσιο της MEGA¹ εκδόθηκαν το διάστημα 1927-1935 οι 12 από τους 42 προβλεπόμενους τόμους της.

Οι βασικές αρχές της πρώτης MEGA ήταν οι εξής (βλ. Rojahn, 1996):

- 1) Απόλυτη πληρότητα, έτσι ώστε να αποφευχθεί η μεροληπτική επιλογή κειμένων που λάμβανε χώρα σε αντίστοιχες εκδόσεις του έργου των Marx-Engels στις καπιταλιστικές χώρες.
- 2) Η πλήρης αναπαραγωγή όλων των προπαρασκευαστικών βαθμίδων των κειμένων (σχέδια, σχεδιαγράμματα, χειρόγραφα, εκδομένα κείμενα, διαφορετικές εκδόσεις).
- 3) Η παρουσίαση των κειμένων στη γλώσσα του πρωτότυπου.
- 4) Η ύπαρξη εκτεταμένου ιστορικού-κριτικού σχολιασμού και εκτεταμένου καταλόγου πηγών.

Με την άνοδο του Hitler στη γερμανική διακυβέρνηση τα κείμενα των Marx και Engels βρέθηκαν σε μεγάλο κίνδυνο. Αφότου κρύφτηκαν για ένα μικρό διάστημα σε διάφορες κρυψώνες που δεν θα κινούσαν υποψίες (όπως το μαγαζί ενός ταπετσιέρη), στη συνέχεια μεταφέρθηκαν με μια σειρά ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις στη Δανία, στην Ολλανδία και -με τη μυστική στήριξη και της γαλλικής κυβέρνησης- στη Γαλλία. Κατά τα διάρκειά της εξορίας της, η ηγεσία του SPD βρέθηκε σε οικονομική ανάγκη και αποφάσισε να πουλήσει το αρχείο. Ο Bucharin εστάλη στο Παρίσι μαζί με τον τότε επικεφαλής του Ινστιτούτου Μαρξ-Ενγκελς, Antorachsky¹⁵³, για να διαπραγματευτούν την αγορά της κληρονομιάς των Marx και Engels, χωρίς ωστόσο οι διαπραγματεύσεις με την εξόριστη ηγεσία του SPD να μπορέσουν να ευοδωθούν (κάτι που οφείλεται όχι σε οικονομικούς, αλλά σε πολιτικούς λόγους) με αποτέλεσμα η κληρονομιά των Marx και Engels να αγοραστεί από μία ολλανδική ασφαλιστική εταιρεία η οποία στη συνέχεια τα παραχώρησε στο νεοσύστατο Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας (International Institute of Social History, IISH), το οποίο ιδρύθηκε το 1935 με στόχο τη διάσωση από το φασισμό αρχειακού υλικού του διεθνούς εργατικού κινήματος¹⁵⁴. Πριν το ξέσπασμα του πολέμου τα αρχεία μεταφέρθηκαν για λόγους

¹⁵³ Το 1931 ο Ryazanov παύτηκε από επικεφαλής του Ινστιτούτου και συνελήφθη ενώ στη διεύθυνση του Ινστιτούτου τον αντικατέστησε ο Vladimir Antorachsky. Την ίδια περίοδο το Ινστιτούτο Μαρξ-Ενγκελς συγχωνεύτηκε με το Ινστιτούτο Λένιν συγκροτώντας το Ινστιτούτο Μαρξ-Ενγκελς-Λένιν με επικεφαλής τον Antorachsky. Πρόκειται για το Ινστιτούτο το οποίο αργότερα, το 1956, μετονομάστηκε σε Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ).

¹⁵⁴ Ο Rojahn (1996) που δίνει την πληροφορία για την ασφαλιστική εταιρεία δεν αναφέρει το όνομα της εταιρείας. Ωστόσο, κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για την Centrale Arbeiders Verzekeringsbank. Στους ιδρυτές της ανήκει ο Nehemia de Lieme, ο οποίος είχε επαφές, χωρίς να είναι μέλος του, με το SPD. Είναι γνωστό ότι το 1934 ήρθε σε επαφή με τον de Lieme ο καθηγητής οικονομικής ιστορίας N.W. Posthumus, ο οποίος

ασφάλειας από το Άμστερνταμ στο Λονδίνο, κάτι που τα διέσωσε από τη ναζιστική κατοχή της Ολλανδίας και την κατάληψη του IISG. Από τότε, το IISH έχει στη διάθεση του τα δύο τρίτα περίπου της κληρονομιάς των Marx και Engels ενώ το υπόλοιπο ένα τρίτο βρίσκεται στη Μόσχα.

1.3. Η επανεκκίνηση του εγχειρήματος: Η MEGA²

Μετά τον πόλεμο, την πρώτη πρωτοβουλία για την επανέναρξη και συνέχιση της MEGA την πήρε το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού του Κομμουνιστικού Κόμματος Σοβιετικής Ένωσης (ΚΚΣΕ) και αυτή χαιρετίστηκε από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) της νεοσυσταθείσας Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας (ΓΛΔ). Αυτό το αρχικό σχέδιο πρόβλεπε την επεξεργασία των ήδη δημοσιευμένων τόμων της MEGA¹ και στη συνέχεια την έκδοση περαιτέρω τόμων. Στη συνέχεια, όμως, η ηγεσία του ΚΚΣΕ υποχώρησε θεωρώντας ότι αρκούσε η δεύτερη ρωσική έκδοση των έργων των Marx και Engels (που είναι η αντίστοιχη της γερμανικής έκδοσης MEW και της αγγλικής MECW).

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η πρωτοβουλία για την επανέναρξη της MEGA πέρασε στην πλευρά της ΓΛΔ με τη Γραμματεία της ΚΕ του SED να παίρνει σχετική απόφαση το Δεκέμβρη του 1963, στην οποία προσδιορίζονταν ότι η έκδοση θα είχε «ιστορικό-κριτικό» χαρακτήρα και θα περιλάμβανε όλες τις προπαρασκευαστικές βαθμίδες των έργων ενώ ως πρότυπο θα παίρνονταν η δεύτερη κριτική συνολική έκδοση του έργου του Goethe, την οποία είχε αναλάβει η Ακαδημία Επιστημών της ΓΛΔ από το 1949. Στις 20 Μάη 1966 η Γραμματεία της ΚΕ του ΚΚΣΕ αποφάσισε την επανέναρξη της έκδοσης MEGA, και μετά από ένα μήνα, στις 23 Ιούνη 1966, αυτή η απόφαση επικυρώθηκε με απόφαση του Πολιτικού Γραφείου. Μετά από συνεχείς διαβουλεύσεις και διαφωνίες ανάμεσα στη γερμανική και τη σοβιετική πλευρά για το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της έκδοσης, οι δύο πλευρές κατάφεραν να συμφωνήσουν σε ένα κοινό πλαίσιο στη στροφή προς τη δεκαετία του 1970 ενώ αμέσως μετά δημιουργήθηκαν ομάδες εργασίας σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα στη ΓΛΔ. Το 1972 εκδόθηκε ένας πρώτος δοκιμαστικός τόμος που περιλάμβανε τις εκδοτικές αρχές και

την επόμενη χρονιά ίδρυσε το IISH. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Mayer (1966-67: 141), ο οποίος αναφέρεται αναλυτικά στις διαπραγματεύσεις για την πώληση των χειρογράφων και στην υπογραφή της σχετικής συμφωνίας (με τελικό τίμημα 72.000 φιορίνια) που υπογράφηκε στις 19 Μαΐου 1938 ανάμεσα στον Crummenerl από την πλευρά της εξορισμένης ηγεσίας του SPD και τον de Lieme με την ιδιότητα του ως προέδρου της Centrale Arbeiders Verzekeringsbank.

κείμενα από τα τέσσερα μέρη της έκδοσης, ο οποίος στάλθηκε για επιστημονικό σχολιασμό σε ερευνητικά κέντρα στη ΓΛΔ, την ΕΣΣΔ, σε μια σειρά ευρωπαϊκές χώρες, στις ΗΠΑ και στην Ιαπωνία. Στη βάση αυτών των γνωμοδοτήσεων, πάρθηκαν μια σειρά αποφάσεις για την έκδοση όπως η συνοδεία κάθε τόμου με έναν τόμο-συμπλήρωμα που θα περιλάμβανε την Εισαγωγή στον εκάστοτε τόμο και μια σειρά άλλα φιλολογικά και ιστορικά στοιχεία γι' αυτόν. Το 1975 εκδόθηκε ο πρώτος τόμος της MEGA².

Όσον αφορά το υλικό, το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ του ΚΚΣΕ παρείχε εκείνο το τμήμα του υλικού που βρίσκονταν στη Μόσχα. Επίσης, οι επιστήμονες της ΓΛΔ απέκτησαν σύνδεση με το IISG στο Άμστερνταμ, το οποίο, παρά τους ενδοιασμούς του, αποφάσισε τελικά να συμμετέχει στο εγχείρημα αφού δεν είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει μόνο του σε μία τέτοια έκδοση ενώ έθεσε και τον όρο να τεθεί και το υλικό των ρωσικών αρχείων διαθέσιμο για τα δικά του ερευνητικά προγράμματα. Λόγω του ακαδημαϊκού χαρακτήρα και της ποιότητας του εγχειρήματος ενεπλάκησαν σε αυτό και μία σειρά ιδρύματα και ινστιτούτα με βασικό το Σπίτι-του-Καρλ-Μαρξ (Karl-Marx-Haus, ΚΜΗ) του Ιδρύματος Φριντριχ-Έμπερτ (το οποίο είναι το ερευνητικό ίδρυμα του SPD).

Το 1990 είχαν εκδοθεί 43 τόμοι της έκδοσης MEGA, 4 βρίσκονταν στο πιεστήριο της Dietz Verlag, 16 τόμοι βρίσκονταν σε προχωρημένο στάδιο επεξεργασίας και κάποιοι ακόμα βρίσκονταν σε αρχικό στάδιο επεξεργασίας.

1.4. Η MEGA μετά την επάνοδο του καπιταλισμού

Μετά την επάνοδο του καπιταλισμού, υπήρξε άμεσος κίνδυνος διακοπής του εγχειρήματος της MEGA. Από τα τέλη του 1989 τα Ινστιτούτα Μαρξισμού-Λενινισμού του Βερολίνου και της Μόσχας ήρθαν σε επαφή αρχικά με το IISG και στη συνέχεια με το Ίδρυμα Φρίντριχ Έμπερτ για τη διερεύνηση των πιθανών τρόπων συνέχισης της MEGA. Η σχετική διερευνητική συνάντηση αυτών των ιδρυμάτων έλαβε χώρα το Γενάρη του 1990 στο Άμστερνταμ.

Την άνοιξη του 1990 ένα μέρος του τμήματος MEGA του Ινστιτούτου για την Ιστορία του Εργατικού Κινήματος, που αποτέλεσε το διάδοχο ίδρυμα του Ινστιτούτου Μαρξισμού-Λενινισμού του Βερολίνου, δημιούργησε το ανεξάρτητο Ίδρυμα MEGA (MEGA-Stiftung Berlin e.V.), το οποίο χρηματοδοτούνταν από το Κόμμα του Δημοκρατικού Σοσιαλισμού (Partei des Demokratischen Sozialismus, PDS), στο οποίο είχε μετεξελιχθεί το SED, μέχρις ότου η Ανεξάρτητη Επιτροπή για την Εξέταση της Περιουσίας των Κομμάτων και των Οργανώσεων της ΓΛΔ να απαγορεύσει αυτή τη χρηματοδότηση με το αιτιολογητικό ότι πρόκειται για δημόσιο χρήμα και ότι μία έκδοση σαν τη MEGA θα μπορούσε να χρηματοδοτηθεί μόνο από ερευνητικά ιδρύματα.

Στις 2 Οκτώβρη 1990 ιδρύθηκε στο Άμστερνταμ με πρωτοβουλία του IISG το Διεθνές Ίδρυμα Μαρξ-Ένγκελς (Internationale Marx-Engels-Stiftung, IMES) με στόχο τη συνέχιση της έκδοσης MEGA. Στο IMES προσχώρησαν στη συνέχεια, πέρα από το IISG, η Ακαδημία Επιστημών της ΓΛΔ, το ΚΜΗ στο Τρίερ και το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της Μόσχας. Οι πολιτικές εξελίξεις μετέβαλλαν την επόμενη διετία κάποια από τα ιδρύματα που συμμετείχαν στο IMES. Έτσι, λίγο μετά τη διάλυση της Ακαδημίας Επιστημών της ΓΛΔ, τη θέση της πήρε η διάδοχη Ακαδημία Επιστημών του Βερολίνου-Βρανδεμβούργου (Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, BBAW) ενώ μετά τη διάλυση του Ινστιτούτου Μαρξισμού-Λενινισμού της Μόσχας, τη θέση του πήραν δύο διάδοχα ιδρύματα, το Ρωσικό Κρατικό Αρχείο για την Πολιτική και την Κοινωνική Ιστορία και το Ανεξάρτητο Ρωσικό Ινστιτούτο για την Έρευνα Κοινωνικών και Εθνικών Προβλημάτων.

Ωστόσο, αυτά τα ιδρύματα δεν μπορούσαν να στηρίξουν οικονομικά την έκδοση και έτσι το IMES στράφηκε για χρηματοδότηση σε μία σειρά ερευνητικά ιδρύματα τα οποία όμως κράτησαν πολύ επιφυλακτική στάση. Πολλοί ερευνητές και θεωρητικοί σε Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία, Ολλανδία, Δανία, Ρωσία, ΗΠΑ, Ιαπωνία και άλλες χώρες εξέφρασαν την αγωνία τους για την επιβίωση της MEGA ενώ το Δεκέμβρη του 1991 υπογράφηκε από 1521 Γιαπωνέζους επιστήμονες μία σχετική Έκκληση της Ιαπωνικής Επιτροπής για την Υποστήριξη της MEGA.

Το 1991 το επιστημονικό συμβούλιο του IMES συνέστησε τη συνέχιση της έκδοσης. Την ίδια χρονιά, το γερμανικό Επιστημονικό Συμβούλιο υποστήριξε καταρχάς την ένταξη της MEGA στις εκδόσεις που στηρίζονται από τις γερμανικές Ακαδημίες Επιστημών ενώ για την τελική απόφαση ανέθεσε σε μία διεθνή επιτροπή ειδικών υπό τον φιλόσοφο Dieter Heinrich να εκτιμήσει την ποιότητα της μέχρι τότε έκδοσης MEGA. Το πόρισμα της επιτροπής ήταν ότι η έκδοση ήταν υψηλού επιπέδου, «ακόμα και σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα» όπως έλεγε χαρακτηριστικά, ενώ εκτίμησε ότι αδύναμα σημεία της είναι οι Εισαγωγές, η παρουσίαση της ιστορίας των κειμένων και του τρόπου πρόσληψής τους, εν μέρει και οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούνται για διάφορα πρόσωπα στα ευρετήρια προσώπων. Αντίστοιχα εκτιμήθηκε ότι το «κριτικό συμπλήρωμα» κάθε τόμου δεν ήταν αρκετά «κριτικό» αλλά υποτάσσονταν σε μία «a priori τελεολογική αντίληψη της ιστορίας».

Ως αποτέλεσμα αυτής της θετικής αξιολόγησης της MEGA, η Διάσκεψη των γερμανικών Ακαδημιών Επιστημών υπέγραψε το Φλεβάρη του 1992 συμβόλαιο συνεργασίας με το IMES. Μετά την ίδρυση της BBAW το Μάη του 1992 και την επανέναρξη των δραστηριοτήτων της το 1993, πέρασε σε αυτήν η ευθύνη για τη MEGA ενώ αυτή η τελευταία προσχώρησε και τυπικά στην IMES. Επίσης, το 1998

η έκδοση πέρασε από το εκδοτικό Dietz Verlag (το οποίο επί ΓΛΔ ήταν το εκδοτικό του SED ενώ μετά την επάνοδο του καπιταλισμού ήταν το εκδοτικό του PDS) στο εκδοτικό Akademie Verlag με τη συντηρητική γερμανική εφημερίδα *Die Welt* να πανηγυρίζει στην έκδοση της 10-11^{ης} Οκτώβρη 1998 ότι «τελικά» ο Marx «απελευθερώθηκε από τα νύχια των ΚΚΣΕ/SED/PDS» (Dittmar, 1998).

Στη συνδιάσκεψη του Εξ-αν-Προβάνς (Γαλλία) το Μάρτη του 1992 συζητήθηκαν και αποφασίστηκαν οι νέες εκδοτικές κατευθύνσεις οι οποίες τέθηκαν σε ισχύ από το 1993. Ο Marxhausen (2006: 601-602) σημειώνει ότι αποφασίστηκαν δύο σημαντικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με την προ του 1990 εποχή. Η πρώτη αφορά την εδραίωση των νέων εκδοτικών αρχών, δηλαδή «την ακαδημοποίηση της έκδοσης», την «αποϊδεολογικοποίηση», τη «διασφάλιση της προτεραιότητας της φιλολογίας», τη «διεθνοποίηση» της έκδοσης καθώς και την «ιστορική συγκειμενοποίηση του έργου και της σκέψης των Marx και Engels στη θέση της προηγούμενης ιδεολογικής αξιοποίησης [τους – Χ.Μ.]». Η δεύτερη μεταβολή αφορά τον «επανακαθορισμό των διαστάσεων» της έκδοσης, ο οποίος τρία χρόνια αργότερα, το 1995, συγκεκριμενοποιήθηκε στους 114 τόμους (122 βιβλία) από πάνω από 170 τόμους που ήταν ο σχεδιασμός των ινστιτούτων της ΓΛΔ και της ΕΣΣΔ, με αυτή την απόφαση να συνδέεται ρητά και με τους σχετικά περιορισμένους οικονομικούς πόρους του εγχειρήματος.

Αυτή η μείωση γίνεται με διάφορους τρόπους. Ένας από αυτούς είναι η μη συμπερίληψη του ίδιου κειμένου σε δύο ενότητες (π.χ. το «Αξία, τιμή και κέρδος» περιλαμβάνεται τόσο στον τόμο I/20 όσο και στον τόμο II/4.1) με τον Marxhausen (2006: 605) να εκτιμά, ωστόσο, ότι η κατάταξη κάποιου υλικού σε μία μόνο ενότητα προσδιορίζει το χαρακτήρα του και αποτελεί ένα είδος ερμηνείας του. Ένας άλλος τρόπος για τη μείωση της έκτασης της έκδοσης είναι η μη πλήρης παράθεση κειμένων όπως τα κείμενα τρίτων στα οποία συνέβαλλαν οι Marx και Engels, τα κείμενα τα οποία αυτοί ενέκριναν, οι μεταφράσεις κειμένων τους από τρίτους, τα κείμενα τους τα οποία τροποποιήθηκαν από τρίτους και άλλα υλικά, τα οποία με βάση τις νέες αρχές είτε θα παρατίθενται μόνο αποσπασματικά είτε απλώς θα περιγράφονται, εκτός αν συντρέχουν σημαντικοί επιστημονικοί λόγοι για να παρατεθούν ολόκληρα. Αυτός ο περιορισμός της αρχής της πληρότητας οδηγεί, κατά τον Marxhausen (2006: 605) σε ορισμένες περιπτώσεις σε «χοντροκομμένη παραμόρφωση της παρουσίασης», όπως συμβαίνει με τη διακοπή της περαιτέρω δημοσίευσης των πρακτικών της Διεθνούς Ένωσης Εργατών τα οποία περιλαμβάνονται στους τόμους I/20 και I/22 (οι οποίοι εκδόθηκαν με τις παλιές εκδοτικές αρχές) αλλά όχι στους τόμους

I/21 και 1/23¹⁵⁵. Ο Marxhausen (2006) παρουσιάζει και κάποιους ακόμα τρόπους μείωσης της έκτασης της έκδοσης.

Η πιο σημαντική, όμως, απόφαση που πάρθηκε με τις νέες αρχές είναι η διατήρηση της από κοινού έκδοσης του έργου των Marx και Engels. Το 1990 αυτό δεν ήταν καθόλου δεδομένο. Η συζήτηση αυτή συνδέθηκε αμέσως με το λεγόμενο «πρόβλημα Μαρξ-Ένγκελς» (Marx-Engels problem), δηλαδή με το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στη σκέψη του Marx και του Engels. Ο Marxhausen (2006: 602) συμπυκνώνει ως εξής το ζήτημα που τέθηκε στις συζητήσεις: «Με λίγα λόγια: Υπάρχει κάποιος “Ένγκελσισμός”, ο οποίος διακρίνεται από τον “Μαρξισμό” και αν ναι πώς νομιμοποιείται η κοινή έκδοση;».

Οι θεμελιωτές της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, Backhaus και Reichelt πήραν μέρος στη συζήτηση απαντώντας καταφατικά αυτό το ερώτημα και υποστηρίζοντας τη χωριστή έκδοση του έργου των δύο θεωρητικών συνδέοντας αυτή τη θέση τους με την ρητή επίθεση στο «μαρξισμό-λενινισμό». Πιο συγκεκριμένα, ο Marxhausen, (2006: 602) μας παραθέτει την άποψη τους, σύμφωνα με την οποία η χωριστή έκδοση του έργου των δύο θεωρητικών θα αποτελούσε «σύμβολο της απομυστικοποίησης της “μαρξιστικής-λενινιστικής κοσμοθεωρίας”, μίας επιστημονικά ανάξιας συζήτησης ιδεολογίας». Αντίθετα, όσοι υποστήριζαν την κοινή έκδοση τόνιζαν την από κοινού διαμόρφωση των θεμελιωδών αντιλήψεων των δύο θεωρητικών καθώς και το γεγονός ότι δεν υπάρχει στη βιβλιογραφία των Marx και Engels καμία απολύτως απόδειξη, ούτε καν ένδειξη για διάσταση σε θεμελιώδη έργα τους, όπως το *Αντι-Ντίρινγκ*. Επίσης, υπάρχουν και εκείνοι, π.χ. ο Hecker (1998), που παρόλο που υπερασπίζονται την από κοινού έκδοση του έργου των Marx και Engels, τονίζουν ότι στη MEGA² «πρέπει να καθίστανται σαφείς οι διαφορές ανάμεσα στον Marx και τον Engels και ίσως θα έπρεπε να είχαν τονισθεί περισσότερο στους ως τώρα εκδοθέντες τόμους της MEGA».

Αξίζει να σημειωθεί ότι η απόφαση της συνέχισης της από κοινού έκδοσης δεν συνοδεύτηκε με την υιοθέτηση της άποψης ότι δεν υπάρχει καμία απόδειξη ουσιαστικής διάστασης στη σκέψη των Marx και Engels. Αυτό γίνεται κατανοητό από την παράθεση της παραγράφου στην οποία ο Marxhausen (2006: 602-603)

¹⁵⁵ Φυσικά, η αρχή της πληρότητας συνεπάγεται μια σειρά ακόμα δύσκολες επιλογές, στις οποίες δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ. Αναφέρουμε απλώς ως τέτοια εκδοτικά διλήμματα τον τρόπο χειρισμού επιστολών που βρίσκονται μετά την έκδοση του εκάστοτε σχετικού τόμου, επιστολών προς τους Marx και Engels, συμβολών τους σε έργα τρίτων ή μεταφράσεων που έκαναν και επιμελήθηκαν, πολιτικών διακηρύξεων που υπέγραψαν αλλά δεν συνέγραψαν. Για τη δύσκολη συζήτηση γύρω από το ερώτημα τι αποτελεί «έργο» των Marx και Engels καθώς και για τις αποφάσεις σχετικά με το τι απαλείφθηκε με βάση το νέο περιορισμένο μέγεθος της έκδοσης βλ. Marxhausen (2006: 603-604).

παρουσιάζει τη λογική της απόφασης παραθέτοντας και κάποια αποσπάσματα της:

«Κατά βάθος η αντιπαράθεση περιστρέφεται γύρω από το τι είναι “Μαρξισμός”. Αφού η MEGA στη νέα αυτοαντίληψη της δεν σκόπευε να αποτελέσει παρουσίαση, πόσο μάλλον προώθηση, του “Μαρξισμού”, αλλά την ακαδημαϊκή παρουσίαση τεκμηρίων, τα οποία θα μπορούσαν να ερμηνευτούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, αποφασίστηκε –όπως αναμενόταν- η απόρριψη της διάσπασης της έκδοσης και μάλιστα με την αιτιολόγηση ότι ναι μεν ήταν “αμφισβητούμενη” η “συμφωνία των απόψεων των Marx και Engels που υποστηρίζονταν (...) από τους προηγούμενους εκδότες”, ωστόσο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η “στενή συνεργασία των δύο συγγραφέων”. “Αν τα γραπτά τους εκδίδονταν χωριστά, θα έπρεπε μια σειρά κείμενα να περιλαμβάνονται και στις δύο εκδόσεις. Με αυτό τον τρόπο δεν μπορεί να επιτευχθεί η συμπύκνωση του εγχειρήματος. Οι περισσότεροι τόμοι του πρώτου και του δεύτερου τμήματος έχουν ήδη κυκλοφορήσει· η εργασία στους περισσότερους από τους υπόλοιπους έχει ήδη ξεκινήσει. Η ενότητα της έκδοσης πρέπει να διατηρηθεί”».

Επίσης, ενδεικτικό των κινδύνων που πέρασε η MEGA μετά την επάνοδο του καπιταλισμού ήταν το γεγονός ότι αμφισβητήθηκε ακόμα και η έκδοση των υλικών που σχετίζονται με *Το Κεφάλαιο* σε ξεχωριστή ενότητα της έκδοσης. Αυτή η απόφαση θεωρήθηκε από πολλούς ως ανεπίτρεπτη «ερμηνευτική προαπόφαση». Ενώ το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ του SED είχε πάρει την απόφαση για τη δημιουργία ξεχωριστού τμήματος για τα υλικά του *Κεφαλαίου* (με αφετηρία τα *Grundrisse* του 1857-1858) ήδη από το 1964 και αυτή η απόφαση θεωρούταν αυτονόητη τόσο στη ΓΛΔ όσο και στην ΕΣΣΔ, τέθηκε υπό έντονη αμφισβήτηση στις συζητήσεις της περιόδου 1990-1992. Και εδώ το βασικό κριτήριο που έκλεινε υπέρ της συνέχισης της έκδοσης του υλικού που σχετίζεται με *Το Κεφάλαιο* σε ξεχωριστή ενότητα ήταν το γεγονός ότι το 1992 είχε ήδη εκδοθεί στη ΓΛΔ και την ΕΣΣΔ το μεγαλύτερο μέρος της δεύτερης ενότητας, γεγονός που δεν άφηνε πρακτικά καμία άλλη εφικτή επιλογή από την ολοκλήρωση αυτού του μέρους.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η απόφαση υπέρ της διατήρησης μιας σειράς θεμελιωδών χαρακτηριστικών της MEGA (όπως η από κοινού έκδοση του έργου των Marx και Engels, η ύπαρξη διακριτής ενότητας για το υλικό του *Κεφαλαίου*, η μεγάλη έκταση της με βάση την –έστω περιορισμένη μετά το 1990- «αρχή της πληρότητας» κλπ) οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή η έκδοση αποτέλεσε καρπό δύο σοσιαλιστικών κρατών και των αντίστοιχων Ινστιτούτων. Όλα αυτά τα ζητήματα τέθηκαν υπό ανοιχτή αμφισβήτηση μετά την επάνοδο του καπιταλισμού και το αποφασιστικό στοιχείο που απέτρεψε την ανατροπή τους ήταν ο ήδη αρκετά προχωρημένος βαθμός του εγχειρήματος όταν η «σκυτάλη»

της έκδοσης πέρασε σε φορείς του καπιταλιστικού κόσμου. Αυτό φυσικά δεν μειώνει καθόλου τις προσπάθειες ολοκλήρωσης του εγχειρήματος κάτω από δύσκολες συνθήκες αλλά αναδεικνύει τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο αντικειμενικά τίθεται το ζήτημα της έκδοσης του έργου των Marx και Engels σε ένα σοσιαλιστικό και σε ένα καπιταλιστικό κρατικό και κοινωνικό περιβάλλον.

1.5. Ο χαρακτήρας της MEGA μετά το 1990: MEGA² ή MEGA³;

Από όσα ήδη έχουν αναφερθεί διαφαίνεται ένα κεντρικό ερώτημα, το οποίο διατυπώνεται ανοιχτά από τον Marxhausen (2006: 596): ανταποκρίνεται η διατήρηση του τίτλου της έκδοσης MEGA² στην έκταση των μεταβολών που επήλθαν μετά το 1992 ή θα ήταν πιο σωστή μία τροποποίηση του, π.χ. σε MEGA³; Σε αυτή την ενότητα, δεν θα απαντήσουμε αυτό το ερώτημα, αλλά θα παρουσιάσουμε κάποια επιπλέον στοιχεία που αναδεικνύουν την αλλαγή του χαρακτήρα της έκδοσης μετά τη θέσπιση των νέων εκδοτικών αρχών.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, τα βασικά σημεία κριτικής στη MEGA ήταν οι «ιδεολογικοποιημένες» Εισαγωγές και οι αξιακές κρίσεις στους χαρακτηρισμούς των προσώπων. Αρχικά θα θίξουμε το ζήτημα των χαρακτηρισμών των προσώπων και στη συνέχεια θα περάσουμε στο ακόμα πιο θεμελιώδες ζήτημα των Εισαγωγών των τόμων.

Ο Marxhausen (2006: 611-612) παραθέτει κάποια ενδεικτικά παραδείγματα για το πώς άλλαξαν οι προσδιορισμοί και χαρακτηρισμοί των προσώπων από την Εισαγωγή του τόμου II/6 (δεύτερη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*) που εκδόθηκε το 1987 στην Εισαγωγή του τόμου II/15 (γερμανική έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*) που εκδόθηκε το 2004. Έτσι, ο Hegel από «βασικός εκπρόσωπος της αστικής κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας» μετατράπηκε σε «Γερμανό φιλόσοφο», ο John Ramsay MacCulloch από «Σκωτσέζος οικονομολόγος και στατιστικός· εκχυδαίσε τη θεωρία του Ricardo» μετατράπηκε σε «Σκωτσέζο οικονομολόγο και στατιστικό», ο Pierre-Joseph Proudhon από «Γάλλος συγγραφέας, κοινωνιολόγος και οικονομολόγος· ιδεολόγος της μικροαστικής τάξης, ιδρυτής του αναρχισμού» μετατράπηκε σε «Γάλλο σοσιαλιστή δημοσιογράφο και οικονομολόγο», ο David Ricardo από «Άγγλος οικονομολόγος, το έργο του οποίου αποτελεί την κορύφωση της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας» μετατράπηκε σε «Άγγλο οικονομολόγο· βασικό εκπρόσωπο της κλασικής πολιτικής οικονομίας», ο Jean-Baptiste Say από «Γάλλος οικονομολόγος που συστηματοποίησε και εκχυδαίσε τη θεωρία του Adam Smith· ιδρυτής της θεωρίας των παραγωγικών συντελεστών» μετατράπηκε σε «Γάλλο οικονομολόγο, δημοσιογράφο και επιχειρηματία·

καθηγητής στο Παρίσι · κριτικός οπαδός του Adam Smith· ιδρυτής της θεωρίας των παραγωγικών συντελεστών».

Όπως σχολιάζει ο Marxhausen (2006: 612), με την επίκληση της «αξιακής ουδετερότητας» διαγράφονται εκείνες οι «ταξικές» αξιολογήσεις και ταξινομήσεις των προσώπων, οι οποίες υιοθετούνταν τις περισσότερες φορές από τους ίδιους τους Marx και Engels. Παρουσιάζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα π.χ. για τις διαφορετικές επεξηγηματικές αναφορές στον όρο «υλιστική αντίληψη της ιστορίας» στους παλαιότερους και νεότερους τόμους, ο Marxhausen (2006: 612-613) αναδεικνύει το ακόμα μεγαλύτερο πρόβλημα που υπάρχει στους προσδιορισμούς των όρων στο θεματικό ευρετήριο λόγω της έλλειψης ενός ενιαίου εννοιολογικού παραδείγματος.

Ερχόμαστε, τώρα, στη βασική κριτική των νέων εκδοτών της MEGA στους εκδοθέντες με τις προηγούμενες εκδοτικές αρχές τόμους της MEGA, που δεν είναι άλλη από το χαρακτήρα των Εισαγωγών των τόμων. Όσον αφορά, καταρχάς, τη MEGA² στη ΓΛΔ, ο Marxhausen (2006: 613) σημειώνει ότι σε κάποια αρχικά στάδια της έκδοσης, οι Εισαγωγές (αλλά και οι περιεχομενικές επεξηγήσεις) θεωρούνταν μέχρι και άσκοπες αφού έπρεπε να αφεθεί το ίδιο το έργο των Marx και Engels να «μιλήσει». Ωστόσο, κατά την προετοιμασία του δοκιμαστικού τόμου του 1972, οι Εισαγωγές κρίθηκαν απαραίτητες, παρόλο που θα έπρεπε να έχουν διαφορετικό χαρακτήρα από τις Εισαγωγές των εκδόσεων με εκτεταμένη επιλογή έργων των Marx και Engels (όπως η MEW ή η MECW). Τελικά, αποφασίστηκε ότι το βασικό καθήκον των Εισαγωγών είναι να εντάσσουν τα έργα που περιλαμβάνονται στον κάθε τόμο στην ιστορία ανάπτυξης του μαρξισμού και με αυτό τον τρόπο να αναδεικνύουν με τρόπο που αντιστοιχεί στο χαρακτήρα της έκδοσης την ενότητα του «μαρξισμού-λενινισμού» καθώς και την ενότητα όλων των συστατικών μερών του «μαρξισμού-λενινισμού». Ωστόσο, η 6η συνεδρίαση της κοινής συντακτικής επιτροπής (Νοέμβριος 1974) έδωσε στη δημοσιότητα τους δύο πρώτους τόμους και ψήφισε τον Πρόλογο στη συνολική έκδοση, στον οποίο ενισχύθηκαν περαιτέρω τα στοιχεία πολιτικής-κοσμοθεωρητικής στόχευσης της έκδοσης.

Σε κάθε περίπτωση, είναι σίγουρο ότι οι Εισαγωγές πριν το 1992 δεν θα μπορούσαν να υιοθετήσουν τις μεταμοντέρνες αντιλήψεις περί «αξιακής ουδετερότητας», «αποπολιτικοποίησης» και «αποϊδεολογικοποίησης» της έκδοσης του έργου των Marx και Engels. Στην ΕΣΣΔ και τη ΓΛΔ η ιδέα ενός «αποπολιτικοποιημένου» και «αποϊδεολογικοποιημένου» Marx ή Engels δεν έτρεφε –και δικαιολογημένα, κατά τη γνώμη μας- ιδιαίτερης εκτίμησης, αφού η έκδοση του έργου των δύο μεγάλων επαναστατών θεωρούταν όπλο στην πάλη ενάντια στον παγκόσμιο καπιταλισμό για την επαναστατική μεταμόρφωση της κοινωνίας.

Όσον αφορά τη θέση τους, μετά το 1992, οι Εισαγωγές που μέχρι τότε περιλαμβάνονταν στον εκάστοτε κυρίως τόμο μεταφέρθηκαν στον τόμο-συμπλήρωμα. Όσον αφορά το περιεχόμενό τους, το ερώτημα που προκύπτει είναι σε ποιο βαθμό εκφράζεται η επικαλούμενη «αξιακή ουδετερότητα» στις νέες Εισαγωγές.

Ο Marxhausen (2006: 614) τονίζει ότι η στάση του κάθε ερευνητή της MEGA απέναντι στις σκέψεις, τις θεωρίες και τις πολιτικές επιδιώξεις του Marx και του Engels δεν μπορεί παρά να καθορίζεται από την ιδιότητα του ως «ζών πολιτικών», παρά το γεγονός ότι υπάρχει φυσικά διαβάθμιση από ερευνητή σε ερευνητή όσον αφορά τον βαθμό στον οποίο εκφράζονται οι απόψεις του στη δουλειά του. Παρουσιάζει μάλιστα συγκεκριμένα παραδείγματα στα οποία οι αντιλήψεις του ερευνητή παρεισφρύουν στη MEGA με τη μορφή των αλλαγών των όρων που χρησιμοποιούνται στις Εισαγωγές. Έτσι, στον τόμο IV/3 που εκδόθηκε το 1998 δίπλα σε όρους όπως «εργατική τάξη» (σελ. 463), εργάτες (σελ. 464) και «προλεταριάτο» (σελ. 644) εμφανίζονται και όροι όπως «εργαζόμενος» (Arbeitnehmer) και «εργοδότης» (Arbeitgeber) (σελ. 471) που δεν υπάρχουν στον Marx. Αντίστοιχα, ο -συμβατός με τον Marx- αρχικός καθορισμός του κατόχου του κεφαλαίου ως «καπιταλιστή» ουδετεροποιείται σταδιακά σε «επιχειρηματία» (σελ. 466) και «εργοστασιάρχη» (σελ. 467).

Πέρα, όμως, από δευτερεύουσες και ήπιες μορφές έκφρασης της άποψης των ερευνητών της MEGA, στις νέες Εισαγωγές περιλαμβάνονται μέχρι και απόψεις ανοιχτής απόρριψης της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης. Το πιο ακραίο ίσως παράδειγμα αποτελεί η Εισαγωγή στον τόμο II/15 (που περιλαμβάνει τη γερμανική έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*) που γράφτηκε από τον Bertram Schefold και εκδόθηκε το 2004. Πρόκειται για μία Εισαγωγή, η οποία όχι μόνο δεν έχει καμία σχέση με το περιεχόμενο του τόμου στον οποίο μας εισάγει, αλλά αντίθετα αποτελεί μία ανοιχτή επίθεση συνολικά στη μαρξική οικονομική θεωρία και μάλιστα μέσα από τις γραμμές του τόμου που περιλαμβάνει τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Ας δούμε κάποια σημεία, τα οποία προκαλούν τουλάχιστον έκπληξη όταν περιλαμβάνονται στην Εισαγωγή ενός τόμου μίας έκδοσης που φέρει τον τίτλο «Συνολική Έκδοση του έργου των Marx και Engels». Εκεί διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι η θεωρητική ανάλυση των τιμών δεν χρειάζεται καμία θεμελίωση στη θεωρία της αξίας (MEGA II/15, Apparat: 873), ότι «Η μαρξική θεωρία για την αξία αποδείχτηκε αβάσιμη» (MEGA II/15, Apparat: 910), ότι «είναι αινιγματικό πως κάποιος θέλει να επιμένει ότι η εργασία ως αφηρημένη καθορίζει την αξία των εμπορευμάτων» (MEGA II/15, Apparat: σελ. 898), ότι «Η θεωρία της υπεραξίας ήταν λοιπόν (...) περιττή» (MEGA II/15, Apparat: 896), ότι η θεωρία του Ricardo για τις τιμές ήταν διαφορετική από αυτήν που υπέθετε ο Marx (MEGA

II/15, Apparat: 874), ότι ο Marx «κρατούσε ακόμα και υπεροπτική απόσταση από την Ιστορική Σχολή, παρόλο που σήμερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι μπορεί να θεωρηθεί ως ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της αριστερής πτέρυγας της Ιστορικής Σχολής» (MEGA II/15, Apparat: 875), ότι ο Marx γνώριζε ελάχιστα τη νεοκλασική θεωρία (MEGA II/15, Apparat: 882), ότι «Η θεωρία του [Marx – X.M.] για την πτώση του γενικού ποσοστού κέρδους δεν είναι κατανοητή χωρίς την υπόθεση μίας δεδομένης κατανομής του εισοδήματος (...) την οποία μπορεί να αποδώσει κανείς καταρχάς στο συσχετισμό δύναμης» (MEGA II/15, Apparat: 903), ότι «Ο Marx διατήρησε λοιπόν την παλιά θεωρία του τόκου, την οποία μόλις ο Böhm-Bawerk ξεπέρασε με επιτυχία» (MEGA II/15, Apparat: 904), ότι για τον Marx «ήταν σημαντικότερη η καταγγελία της πραγματικότητας παρά η ερμηνεία της» (MEGA II/15, Apparat: σελ. 905).

Επίσης, διαβάζουμε ότι «Σήμερα γνωρίζουμε ότι ο Marx (...) έσφαλε» στο μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές γιατί θεώρησε ότι το κέρδος είναι μόνο αδιανέμητη υπεραξία και ότι λόγω αυτού του σφάλματος, το *Κεφάλαιο* «δεν αποτελεί πια κανένα όλον» (MEGA II/15, Apparat: 872)¹⁵⁶ καθώς και ότι «Όποιος είχε μελετήσει πιο λεπτομερώς το πρόβλημα του μετασχηματισμού, ήταν ήδη σε θέση να γνωρίζει εκ των προτέρων ότι το σύστημα των τιμών δεν μπορούσε να εξαχθεί σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Marx με τέτοιο τρόπο ώστε να συμφωνούν μεταξύ τους τα ποσοστά του κέρδους μετρούμενα σε αξίες και σε τιμές καθώς και ότι υπήρχαν τεχνικά προβλήματα όπως ο σωστός υπολογισμός της απόσβεσης» (MEGA II/15, Apparat: 895).

Τέλος, στην Εισαγωγή δηλώνεται ρητά ότι «η κριτική μας πρόσληψη των σημαντικών συμβολών του τρίτου τόμου στην οικονομική θεωρία» βασίζεται στο Ricardo, τον Sraffa αλλά και στην «κεϋνσιανή θεωρία με τους ποικίλους προδρόμους της» (MEGA II/15, Apparat: 909) ενώ η Εισαγωγή τελειώνει με την εξής πρόταση: «Η εδώ και πολλά χρόνια επιχειρούμενη σύνθεση του Sraffa και του Keynes, που κάποτε ξεκίνησε για να υπερβεί τον Marx, ούτε ολοκληρώθηκε ούτε εγκαταλείφτηκε» (MEGA II/15, Apparat: 910)!

Το γεγονός ότι τα παραπάνω έφτασαν μέχρι το τυπογραφείο και εκδόθηκαν ως Εισαγωγή σε έναν από τους πιο βασικούς τόμους της MEGA δείχνει με ποιο τρόπο κατανοείται από ορισμένους ερευνητές της μετά το 1992 η «αξιακή ουδετερότητα», η «ακαδημοποίηση» και η «αποιδεολογικοποίηση». Σε περιπτώσεις σαν και αυτή της παραπάνω Εισαγωγής, η ίδια η MEGA αξιοποιείται ως όχημα της ανοιχτής επίθεσης στον ίδιο τον Marx (αλλά και τον Engels). Αξίζει

¹⁵⁶ Όσον αφορά μάλιστα το λεγόμενο «πρόβλημα του μετασχηματισμού», η Εισαγωγή εξάρει τη συμβολή των Mühlpfort, Dmitriev, Eugen von Böhm-Bawerk, Bortkiewicz, von Neumann, Sraffa, Robinson! (MEGA II/15, Apparat: 875-877).

επίσης να σημειωθεί ότι ο Heinrich εξαίρει το περιεχόμενο του τόμου-βοηθήματος του MEGA II/15 στον οποίο περιλαμβάνεται και η Εισαγωγή χωρίς να κάνει κανένα σχόλιο γι' αυτήν¹⁵⁷.

Αντίστοιχα, καθαρή θέση –αν και πολύ μακριά από τις ακρότητες της Εισαγωγής του τόμου II/15- σε μια σειρά ζητήματα της θεωρητικής αντιπαράθεσης παίρνει και η Εισαγωγή του τόμου II/14 (Χειρόγραφα και συντακτικά κείμενα για το 3. Βιβλίο του *Κεφαλαίου*, 1871-1895) που εκδόθηκε το 2003. Εκεί υποστηρίζεται ότι στο βασικό χειρόγραφο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* του 1864/1865, ο Marx «άφησε ανοιχτά -τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο- πολλά από τα ζητήματα που έθεσε» (MEGA II/14, Apparatus: 385), ότι «Όσον αφορά το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους αξίζει να αναφερθεί ότι ο Marx διαπίστωσε αρκετές φορές και τη δυνατότητα ανόδου του ποσοστού κέρδους, χωρίς ωστόσο να συζητήσει λεπτομερώς την οικονομική σημασία αυτών των περιπτώσεων» (MEGA II/14, Apparatus: 389), ότι ο τίτλος που επέλεξε ο Engels για τον τρίτο τόμο «δεν ανταποκρινόταν όμως ενδεχομένως στις προθέσεις του Marx να αποτυπώσει το προτσές ζωής του *Κεφαλαίου*» (MEGA II/14, Apparatus: 411). Επίσης, υπάρχουν αναφορές σε «μια σειρά μορφικές ανομοιογένειες και λάθη» και στη «συχνά ασυνεπή παρουσίαση του κειμένου» η οποία όμως «οφείλεται κυρίως στο πρωτότυπο» (MEGA II/14, Apparatus: 430), γίνεται λόγος για τις «μεθοδολογικές και περιεχομενικές διαφορές ανάμεσα στους Engels και Marx» και μάλιστα αυτή η εκτίμηση βασίζεται στην «ιστοριοποιημένη ερμηνεία του κεφαλαίου για την αξία στον τόμο 1» (MEGA II/14, Apparatus: 430). Αντίστοιχα, παρουσιάζοντας κάποιες παρεμβάσεις του Engels στο μαρξικό χειρόγραφο του τρίτου τόμου υποστηρίζεται ότι με τον τρόπο παρουσίασης του πέμπτου Τμήματος απέκρυψε τον ερευνητικό χαρακτήρα του βασικού χειρογράφου, ότι με την ενσωμάτωση στο κείμενο αρκετών παρεκβάσεων του Marx που βρίσκονταν σε αγκύλες παρενέβη στην «ιεραρχία, τη λειτουργικότητα και την έμφαση του κειμένου» ενώ «Μερικές από αυτές έπαιξαν στην πρόσληψη του τρίτου τόμου έναν καθόλου ασήμαντο ρόλο» (MEGA II/14, Apparatus: 411-412). Ως ένα τέτοιο παράδειγμα παρουσιάζεται (MEGA II/14, Apparatus: 425) το γεγονός ότι ο Engels πήρε τη σκέψη που διατύπωσε ο Marx στο βασικό χειρόγραφο κατά τη μελέτη της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους,

¹⁵⁷ «Ο MEGA II/15 αποτελεί την πρώτη δημοσίευση της έκδοσης του [τρίτου τόμου από τον – X.M.] Engels που τεκμηριώνει στον τόμο-συμπλήρωμα σχεδόν πλήρως αυτές τις μεταβολές [του Engels – X.M.] και έτσι σημειώνει μία σημαντική πρόοδο σε σχέση με την έκδοση του τ. 25 της MEW» (Heinrich, 2007: 52). Ωστόσο, η έκδοση MEW (όπως και η έκδοση MECW) δεν έχει «ιστορικό-κριτικό» χαρακτήρα και συνεπώς δεν περιλαμβάνει τα μαρξικά χειρόγραφα του τρίτου τόμου, δεν περιλαμβάνει τόμο-συμπλήρωμα και συνεπώς η οποιαδήποτε σύγκριση ανάμεσα στη MEW και τη MEGA όσον αφορά το βαθμό ανάδειξης των παρεμβάσεων του Engels είναι άνευ περιεχομένου.

σύμφωνα με την οποία το προτσές της συγκεντροποίησης «θα οδηγούσε σύντομα την κεφαλαιοκρατική παραγωγή στο βρόντηγμα της (würde bald ... zum Klappen bringen) αν δεν δρούσαν ξανά διαρκώς αποκεντρωτικά αντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στην κεντρομόλο δύναμη», την ενσωμάτωσε στο κείμενο αφαιρώντας τις παρενθέσεις και αντικατέστησε την επίμαχη φράση με τη φράση «Αυτό το προτσές θα οδηγούσε σύντομα την κεφαλαιοκρατική παραγωγή στην κατάρρευση, αν δεν ...» (Μαρξ, 1978: 312). Η Εισαγωγή εκτιμά ότι με αυτή τη μεταβολή, ο Engels έκανε το λάθος να δώσει πάτημα στη συζήτηση γύρω από τη θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού¹⁵⁸.

Αντίστοιχα, και στην Εισαγωγή στον τόμο II/4.3 (Χειρόγραφο 1867/68 για το 2. και 3. Βιβλίο) υποστηρίζονται συγκεκριμένες θέσεις σχετικά με το έργο του Marx. Εκεί υπάρχουν αναφορές σε «άλυτα δομικά και κατηγορικά προβλήματα στο δεύτερο και τρίτο Βιβλίο», τα οποία εμπόδισαν τον Marx να ενσωματώσει στα σχετικά χειρόγραφα πολλά από τα ζητήματα που περιλαμβάνονται στον τόμο (MEGA II/4.3, Apparat: 422), στην «συχνά αντιπαραγωγική ανυπομονησία» με την οποία πάλευε ο Marx να δώσει εκδύσιμη μορφή στα κείμενα του, η οποία «Σχετικά σύντομα προσκρούει σε εννοιολογικά όρια ή σε μη επαρκώς επεξεργασμένη επιχειρηματολογία σε προηγούμενα χειρόγραφα» (MEGA II/4.3, Apparat: 429), στην αποτυχημένη απόπειρα του Marx να αποδείξει μέσα από κάποια κείμενα του τόμου την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, κάτι όμως που δεν το καταφέρνει (MEGA II/4.3, Apparat: 451), στο ότι «ο Marx διέκρινε πολύ καλά το ανοιχτό πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές» (MEGA II/4.3, Apparat: 452) κλπ.

Μέχρι τώρα έχουμε δει τις Εισαγωγές στους τρεις από τους τέσσερις τόμους που περιλαμβάνουν υλικό του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου (II/4.3, II/14, II/15). Υπάρχει όμως ένας ακόμα τόμος που περιλαμβάνει υλικό του τρίτου τόμου, ο τόμος II/4.2 (Χειρόγραφο 1863-1865 για τον τρίτο τόμο). Το γεγονός ότι ο τόμος αυτός εκδόθηκε στο εξαιρετικά κρίσιμο και μεταβατικό για τη MEGA έτος 1992 εκφράζεται και στο μεταβατικό και σχετικά «άχρωμο» χαρακτήρα της Εισαγωγής του (MEGA II/4.2: 9-20). Αυτή η σύντομη Εισαγωγή δεν περιλαμβάνει ούτε τα κοσμοθεωρητικά στοιχεία των εισαγωγών που περιλαμβάνονταν στις προηγούμενες εκδόσεις ούτε τις ανοιχτά αντιμαρξιστικές ή τουλάχιστον κριτικές

¹⁵⁸ Αντίστοιχη υιοθέτηση συγκεκριμένων θέσεων συναντάμε και στους τόμους που περιλαμβάνουν υλικό του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (στους οποίους δεν επικεντρωνόμαστε σε αυτή την εργασία). Για παράδειγμα, στην Εισαγωγή στον τόμο II/12 (Συντακτικό χειρόγραφο του Engels για το δεύτερο Βιβλίο), ο οποίος εκδόθηκε το 2005, αναφέρεται ότι ένα «σημαντικό μέρος των αλλαγών που υιοθέτησε ο Engels» απορρέει «ακριβώς από το ότι ο Marx ανέλαβε μόλις στα χειρόγραφα του να διαμορφώσει νέες ιδέες σε πολλά ζητήματα χωρίς να φτάσει σε τελικά αποτελέσματα» (MEGA II/12, Apparat: 522).

προς τον Marx ή/και τον Engels απόψεις που περιλαμβάνουν κάποιες από τις Εισαγωγές των μετέπειτα τόμων. Αυτή η Εισαγωγή (η οποία παρεμπιπτόντως, ακριβώς επειδή έγινε με τις παλιές εκδοτικές αρχές, περιλαμβάνεται στον βασικό τόμο και όχι στον τόμο-συμπλήρωμα) περιλαμβάνει κάποια στοιχεία για το βασικό χειρόγραφο του τρίτου τόμου αλλά και για την περίοδο και το στάδιο ανάπτυξης της σκέψης του Marx.

Τι ισχύει όμως με τις κατηγορίες αρκετών σύγχρονων ερευνητών της MEGA περί της συμπερίληψης κοσμοθεωρητικών και «τελεολογικών» αναφορών στις Εισαγωγές στους τόμους που εκδόθηκαν με τις παλιές εκδοτικές αρχές; Παραδείγματα τέτοιων αναφορών είναι τα εξής: «εκπροσώπους της αστικής πολιτικής οικονομίας και του μικροαστικού σοσιαλισμού» (π.χ. MEGA II/10: 14), «επαναστατικό εργατικό κίνημα» (MEGA II/10: 11), «υλιστική αντίληψη της ιστορίας» στη βάση της οποίας ο Marx «αποκάλυψε τον οικονομικό νόμο κίνησης του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού» (MEGA II/10: 12), αποκάλυψη των «νόμων και κινητήριων δυνάμεων που βρίσκονται στη βάση της εμφάνισης, της ανάπτυξης και της πτώσης του καπιταλισμού», «σε αυτή την κοινωνία ενυπάρχουν άλυτες αντιφάσεις», «Με το *Κεφάλαιο*, ο Marx έδωσε στην εργατική τάξη το σημαντικότερο θεωρητικό όπλο για τον απελευθερωτικό της αγώνα» (MEGA II/6: 11), «υποδοχή του έργου από το γερμανικό εργατικό κίνημα» (MEGA II/6: 14), «το *Κεφάλαιο* έπαιξε ως θεωρητική πηγή ένα σημαντικό ρόλο στην επεξεργασία των σωστών αντιλήψεων σε θεμελιώδη ζητήματα της ταξικής πάλης» (MEGA II/6: 16) κλπ.

Ποιο είναι, λοιπόν, το λάθος των παραπάνω αναφορών; Τόσο από το χαρακτήρα των νέων εκδοτικών αρχών όσο και από τις Εισαγωγές που πλαισιώνουν τους τόμους που εκδόθηκαν με τις νέες εκδοτικές αρχές είναι φανερό ότι με βάση αυτές τις τελευταίες το μεγάλο λάθος αυτών των αναφορών είναι ότι παρουσιάζουν την πολιτική διάσταση του μαρξικού έργου, παρουσιάζουν έναν «πολιτικό» και όχι έναν «απολίτικο», «αποϊδεολογικοποιημένο» Marx. Οι αντιδράσεις αυτές είναι απόλυτα αναμενόμενες από τη στιγμή που οι τωρινοί εκδότες της MEGA δεν έχουν σκοπό να προσεγγίσουν τους Marx και Engels ως τους θεμελιωτές μία επαναστατικής θεωρίας που έχει ως στόχο και συνισταμένη την ανατροπή του καπιταλισμού και την οικοδόμηση της κομμουνιστικής κοινωνίας. Σε αντίθεση με την αυτοαντίληψη των Marx και Engels, αυτοί προσεγγίζονται απλά ως δύο μεγάλοι διανοητές της Γερμανίας και της ανθρωπότητας δίπλα σε πολλούς ακόμα που έχει βγάλει η ιστορία, ως «δυο μεγάλοι συγγραφείς του δέκατου ένατου αιώνα» (Bellofiore and Fineschi: 5) αποστεωμένοι από το επαναστατικό περιεχόμενο της σκέψης τους. Όπως σημειώνει η Regina Roth (2010), μία από τις ερευνήτριες που εμπλέκονται στο εγχείρημα και μέλος της Ακαδημίας Επιστημών Βερολίνου-Βρανδεμβούργου,

στη σύγχρονη MEGA² δε θα συναντήσει κανείς τον Marx κανενός μαρξισμού, ούτε καν του Μαρξισμού-Λενινισμού, αλλά έναν Γερμανό διανοούμενο, έναν επιστήμονα που έχει την ικανότητα να συναρπάξει τους αναγνώστες με την πνευματώδη ρητορική του, αλλά που ενίοτε προκαλεί την ενόχληση τους με τις μακροσκελείς αναλύσεις του.

Ο Hecker (1998) αναφέρει μία σημαντική κριτική πλευρά του Maximilien Rubel (ο οποίος ήταν δηλωμένος αντίπαλος του «μαρξισμού-λενινισμού») στην απόπειρα «ακαδημοποίησης» της MEGA. Ο Rubel αναδεικνύει «τα όρια της 'ακαδημαϊκοποίησης' της MEGA αν αντιπαρατεθούν κριτικά με τις επαναστατικές επιδιώξεις των 'θεμελιωτών'»¹⁵⁹.

Τελικά, όμως, ποιο από τα δύο είδη Εισαγωγών είναι πιο σωστό, αυτό με τις παλιές ή αυτό με τις νέες εκδοτικές αρχές; Κατά τη γνώμη μας, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί σε ανεξαρτησία από τους Marx και Engels αλλά πρέπει να αναδιατυπωθεί ως εξής: Ποιο από τα δύο είδη εισαγωγών ανταποκρίνεται περισσότερο στην αντίληψη των ίδιων των Marx και Engels για το χαρακτήρα του έργου τους; Ποια από τα δύο είδη εισαγωγών κινείται στο ίδιο πνεύμα με το οποίο κινούνταν οι δικοί τους πρόλογοι και επίλογοι στις διάφορες εκδόσεις του *Κεφαλαίου* (και όχι μόνο);

Η απάντηση είναι μάλλον προφανής αλλά προς επίρρωση της θα αναφερθούμε εν συντομία στον πρόλογο της πρώτης και στον επίλογο της δεύτερης γερμανικής έκδοσης που εξέδωσε ο ίδιος ο Marx. Παρά το ολιγοσέλιδο μέγεθος τους, αυτά τα κείμενα είναι γεμάτα από αναφορές στα «ίχνη του φυσικού νόμου της κίνησης [της κοινωνίας – Χ.Μ.]», στην «εξέλιξη των οικονομικών σχηματισμών σαν φυσικοϊστορικό προτσές» (Marx, 2002: 16), στο ότι «Εφόσον η πολιτική οικονομία παραμένει αστική (...) μπορεί να παραμείνει επιστήμη μόνο όσο η ταξική πάλη βρίσκεται σε λανθάνουσα κατάσταση» (Marx, 2002: 20), στη

¹⁵⁹ Επίσης, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Kuczynski (2002: 546) χαρακτηρίζει ως ψευδοεναλλακτική την αντιπαράθεση ανάμεσα στην ακαδημαϊκή (αποπολιτικοποιημένη) και την κομματικο-πολιτικά καθορισμένη έκδοση και ερμηνεία του Marx ενώ, υιοθετώντας μία σαφή περιοδολόγηση του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας- σημειώνει ότι η επιλογή της πρώτης από τις παραπάνω επιλογές βρίσκεται «εντελώς στο πνεύμα του Horkheimer και σε αντίθεση με τον Grünberg». Ασκώντας μάλιστα κριτική στον Rolf Hecker σημειώνει ότι «δεν θα έπρεπε να παραβλέπει ότι ο υποτιθέμενα τόσο απολίτικος Horkheimer υιοθέτησε μία αρκετά άκαμπτη πολιτική του Ινστιτούτου, για παράδειγμα αρνήθηκε κάθε υποστήριξη στην εξορία στον –κατ' αυτόν- ορθόδοξο μαρξιστή Ernst Bloch, ενώ θα έπρεπε να λάβει υπόψη του την τελευταία φράση της Ulrike Migdal για την πρώιμη ιστορία του IKE: "Επί Grünberg δεν υπήρχε καμία λογοκρισία, κανένα έθιμο προσηλυτισμού, κανέναν κίνδυνο να στιγματιστείς από αυτόν ως διαφωνών, όπως συνέβαινε στην πιο γνωστή φάση του Ινστιτούτου, η οποία ήρθε μετά από αυτόν, όταν επί των ημερών του Διευθυντή που τον διαδέχτηκε (...) άρχισε εκείνη η εποχή που δεν μπορούσαν να μιλάν πολλές γλώσσες, αλλά μόνο [sic!] μία γλώσσα».

«χρεωκοπία της “αστικής” πολιτικής οικονομίας» (Μαρξ, 2002: 21), στην «ιστορική της αποστολή [της εργατικής τάξης – Χ.Μ.] (...) ν’ ανατρέψει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και να καταργήσει οριστικά τις τάξεις» (Μαρξ, 2002: 22) κλπ. Ταυτόχρονα, ο Μαρξ επικροτεί το συμπέρασμα μίας βιβλιοκρισίας του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, σύμφωνα με την οποία: «Η επιστημονική αξία μιας τέτοιας έρευνας βρίσκεται στην αποσαφήνιση των ιδιαίτερων νόμων που ρυθμίζουν την εμφάνιση, την ύπαρξη, την εξέλιξη και το θάνατο ενός δοσμένου κοινωνικού οργανισμού και την αντικατάστασή του από έναν άλλο, ανώτερο» (Μαρξ, 2002: 25).

Συμπερασματικά, ο κοσμοθεωρητικός χαρακτήρας των σχετικών αναφορών δεν έλκει την προέλευσή του καταρχάς από τους ανατολικογερμανούς και σοβιετικούς επιστήμονες της MEGA² αλλά από τους ίδιους τους Marx και Engels¹⁶⁰. Στη βάση αυτή, τείνουμε να συμφωνήσουμε με την εκτίμηση του Marxhausen (2006: 597), σύμφωνα με την οποία, ενάντια στις προσδοκίες πολλών σε Ανατολή και Δύση, «δαπανούνται ένα σωρό χρήματα για να μετατοπιστούν οι Marx και Engels στο μουσείο. Είναι σαν να πίστευε κανείς ότι μπορεί να ξορκίσει ένα φάντασμα εξασφαλίζοντας του έναν άνετο χώρο διαμονής». Εξίσου τείνουμε να συμφωνήσουμε και με την εξής εκτίμηση του:

«Η MEGA² είναι από το 1990 ένα αστικό εγχείρημα. Σε αυτό γίνονται [συγκεκριμένες – Χ.Μ.] αξιακές κρίσεις, ακόμα κι αν κάποιος φαντάζεται ότι δεν προχωράει σε τέτοιες κρίσεις. Η “ακαδημοποίηση” της αποτελεί εκ νέου αξιακή κρίση της αξιακής θέσης, σύμφωνα με την οποία αυτή [η έκδοση- Χ.Μ.] αποτελεί “έκφραση και συστατικό μέρος του παγκόσμιου επαναστατικού προτσές”» (Marxhausen, 2006: 610).

Αντίστοιχα, ο Mavroudeas (2020) τονίζει τις αρνητικές συνέπειες που είχε το γεγονός ότι μετά το 1990 η έκδοση MEGA πέρασε σε γερμανικούς θεσμούς στους οποίους κυριαρχεί η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ. Σημειώνει μάλιστα ότι «η κακομεταχείριση του εγχειρήματος της MEGA δημιουργεί το έδαφος για έναν πολύ παράξενο γάμο ανάμεσα στη Ν[έα] Α[νάγνωση] και τους Σραφιανούς» στη βάση της από κοινού απόρριψης της μαρξικής εργασιακής θεωρίας της αξίας και της θεωρίας της κρίσης που βασίζεται στην πτωτική κερδοφορία. Παραθέτει μάλιστα την εκτίμηση του σραφιανού Kurz (2018) ότι «η έκδοση MEGA² αποτελεί

¹⁶⁰ Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν παίζει μεγάλο ρόλο ο βαθμός θεωρητικής και πολιτικής ωριμότητας ενός επαναστατικού κόμματος που επιφορτίζεται την έκδοση του έργου των θεμελιωτών της κομμουνιστικής θεωρίας. Ωστόσο, αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα, εντελώς διαφορετικό από την προσέγγιση των Marx και Engels ως κάποιων απλά μεγάλων διανοητών που γίνεται στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κρατών και των ερευνητικών ιδρυμάτων τους.

ορόσημο στην ερμηνεία του Marx» σε μια σειρά ζητήματα και ιδιαίτερα στο ζήτημα του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους για την ισχύ του οποίου ο Kurz διαβλέπει στα χειρόγραφα αμφιβολίες του Marx. Εμείς προσθέτουμε ως ένα ακόμα παράδειγμα αυτής της παράδοξης συμμαχίας το γεγονός ότι η -εξαιρετικά εχθρική προς τη θεωρία του Marx- Εισαγωγή που περιλαμβάνεται στον τόμο-βοήθημα της MEGA II/15 γράφτηκε από τον σραφικανό B. Schefold τη στιγμή που ο Heinrich επικρότησε με ενθουσιασμό, όπως ήδη αναφέραμε, ολόκληρο το περιεχόμενο αυτού του τόμου-βοηθήματος.

Τα παραπάνω, ωστόσο, δεν αναιρούν τη μεγάλη σημασία για την έρευνα γύρω από το έργο των Marx και Engels και εκείνων των τόμων της MEGA που εκδόθηκαν με τις νέες αρχές. Απλώς εφιστούν στον αναγνώστη τους την προσοχή και τον καλούν σε επαγρύπνηση αναφορικά με τη μέθοδο και τις ιδεολογικές-αξιακές κρίσεις που διαπνέουν -παρά τις επικλήσεις της «αποϊδεολογικοποίησης» και «αποπολιτικοποίησης»- τα κείμενα που πλαισιώνουν την έκδοση του έργου των Marx-Engels. Στα επόμενα κεφάλαια θα αξιοποιήσουμε αρκετούς από αυτούς τους τόμους για τη διερεύνηση των επιχειρημάτων του Heinrich.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ HEINRICH ΠΕΡΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗΣ ΤΟΥ MARX ΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1870

2.1. Εισαγωγή

Στο δεύτερο Μέρος αυτής της εργασίας παρουσιάσαμε τις βασικές θεωρητικές αποδοχές του Heinrich για θεμελιώδη ζητήματα της οικονομικής ανάλυσης του Marx όπως η θεωρία για την αξία και την υπεραξία, ο νόμος της τάσης μείωσης του μέσου ποσοστού κέρδους, ο ρόλος της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, οι κρίσεις. Είδαμε ότι ο Heinrich αναγνωρίζει αρκετές -αλλά όχι όλες- από τις διαφορές του με τη μαρξική ανάλυση, και σε αυτή τη βάση τονίζει emphaticά την ανάγκη ανακατασκευής του μαρξικού οικονομικού έργου.

Είδαμε επίσης ότι αυτή η θεώρηση έχει πολύ βαθιές ρίζες στο χρόνο και αποτελεί προϊόν μίας πορείας σταθερής απομάκρυνσης από την ανάλυση του *Κεφαλαίου* στο πλαίσιο του Δυτικού Μαρξισμού. Αυτή η απομάκρυνση έγινε σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση περιλάμβανε την περίοδο από το Μεσοπόλεμο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και είχε ως βασικό χαρακτηριστικό τη φιλοσοφικοποίηση της σκέψης του Marx και μάλιστα με ιδεαλιστικό τρόπο. Σε αυτή τη φάση, κυριάρχησε η υποτίμηση της σημασίας των καθαυτό οικονομικών θεωρητικών ζητημάτων του *Κεφαλαίου* με τη συζήτηση να περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε εκείνα τα μέρη του που ήταν πιο άμεσα αξιοποιήσιμα για τη σχετική φιλοσοφική συζήτηση. Η δεύτερη φάση ξεκίνησε με τη δημιουργία της Νέας Ανάγνωσης του Marx στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και έχει ως βασικό χαρακτηριστικό της την οικονομική θεμελίωση της ιδεαλιστικά φιλοσοφικοποιημένης πρόσληψης του *Κεφαλαίου*.

Συνεπώς, πριν καν ακόμα από την έναρξη του εγχειρήματος της MEGA² είχε ήδη διαμορφωθεί ένα θεωρητικό ρεύμα το οποίο από τη μία αποτελούσε μία εναλλακτική -σε σχέση με το *Κεφάλαιο*- προσέγγιση της καπιταλιστικής οικονομία ενώ από την άλλη επιχειρούσε να στηρίξει την ανάλυση του σε συγκεκριμένα τμήματα του *Κεφαλαίου* και των χειρογράφων που σχετίζονται με αυτό. Όταν αρκετά χρόνια αργότερα άρχισαν να δημοσιεύονται σταδιακά τα χειρόγραφα του *Κεφαλαίου* στο πλαίσιο της δεύτερης ενότητας της MEGA¹⁶¹, οι

¹⁶¹ Από αυτό το σημείο, οποτεδήποτε αναφερόμαστε στη MEGA θα εννοούμε τη MEGA².

εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος θεώρησαν ότι βρήκαν την ευκαιρία –η οποία δεν τους δίνονταν με τις διάφορες εκδόσεις των τριών τόμων του *Κεφαλαίου*- να αξιοποιήσουν κάποια από αυτά τα χειρόγραφα για την υποστήριξη των απόψεων τους. Το εγχείρημα φαίνονταν ακόμα πιο υποσχόμενο λόγω του γεγονότος ότι η συντριπτική πλειοψηφία των χειρογράφων είναι στα γερμανικά, κάτι που από τη μία έδινε στους κατά κανόνα Γερμανούς εκπροσώπους της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ τη δυνατότητα να εμπλακούν στην εκδοτική δραστηριότητα της MEGA² ενώ από την άλλη εξασφαλιζόνταν μία προνομιακή θέση στο πλαίσιο των σχετικών μαρξιστικών συζητήσεων αφού η γερμανική γλώσσα αποτελούσε ένα αδιαπέραστο τις περισσότερες φορές εμπόδιο για τους μη γερμανόφωνους μαρξιστές οικονομολόγους.

Σε αυτό το έδαφος αναζωπυρώθηκαν σε νέα βιβλιογραφική βάση μια σειρά θεωρητικά ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν τη συζήτηση από την εποχή της έκδοσης κιόλας του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1894: Ποια είναι τα διάφορα στάδια δημιουργίας του *Κεφαλαίου*; Για ποια ζητήματα της ανάλυσης του ένοιωθε ο Marx σίγουρος και για ποια ένοιωθε αμφιβολίες ή ανεπάρκειες; Ανέδειξε ή διαστρέβλωσε η επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων από τον Engels την ουσία της ανάλυσης του Marx; Και, εν τέλει, αποτελεί το *Κεφάλαιο* όπως το ξέρουμε ένα συνεκτικό θεωρητικό σύνολο για την ερμηνεία της οικονομικής πραγματικότητας του καπιταλισμού ή αποτελεί, αντίθετα, ένα άθροισμα ημιτελών, ανολοκλήρωτων και γι' αυτό συχνά λαθεμένων συμπερασμάτων;

Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης, ο Heinrich θεωρεί ότι μετά τη συγγραφή του βασικού χειρογράφου 1864/1865 του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, η θεωρητική σκέψη του Marx τροποποιήθηκε σε μια σειρά ζητήματα. Ταυτόχρονα, θεωρεί ότι πολλά από τα σχετικά χειρόγραφα διέπονται από μεγάλη ρευστότητα και αμφιταλαντεύσεις, χαρακτηριστικά που αποκρύφτηκαν από την επιμέλεια των χειρογράφων από τον Engels με συνέπεια η σκέψη του Marx να παρουσιάζεται στην έκδοση του τρίτου τόμου ως πολύ πιο τελεσίδικη και ολοκληρωμένη απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα. Σε κάθε περίπτωση, ο Heinrich (2007: 49) ισχυρίζεται ότι «ο Marx δεν είχε ολοκληρώσει ούτε κατά διάνοια την ερευνητική του διαδικασία, το “Κεφάλαιο” έμεινε ένα ανολοκλήρωτο έργο. Αυτό που γνωρίζουμε ως τρίτο τόμο του “Κεφαλαίου” είναι ένα – επιμελημένο από τον Engels- ενδιάμεσο αποτέλεσμα αυτής της ερευνητικής διαδικασίας».

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα παρουσιάσουμε και θα σχολιάσουμε τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Heinrich για να στηρίξει τη θέση του περί στροφής του Marx σε μια σειρά ζητήματα κατά την τελευταία 15ετία της ζωής του. Προτού περάσουμε, όμως, σε αυτή την παρουσίαση θα αναδείξουμε πρώτον, την αντίληψη του Heinrich για το ρόλο της έκδοσης MEGA όσον αφορά τη μελέτη

γύρω από το *Κεφάλαιο* και δεύτερον, την κατηγοριοποίηση που κάνει στα διάφορα μαρξικά χειρόγραφα για το *Κεφάλαιο*.

2.2. Η αντίληψη του Heinrich για το ρόλο της MEGA στη μελέτη γύρω από το *Κεφάλαιο*

Ας δούμε μία γενική εκτίμηση του Heinrich για τη σημασία της έκδοσης MEGA:

«Τον 20ό αιώνα, δημοσιεύτηκαν νέα κείμενα του Μαρξ το ένα μετά το άλλο. Έτσι, κάθε γενιά βρέθηκε μπροστά σε ένα διαφορετικό “έργο του Μαρξ”. Μόνο όμως με τη νέα έκδοση MEGA², τη δεύτερη απόπειρα για μια έκδοση Marx-Engels-Gesamtausgabe², θα έχουμε όχι μόνο τον πλήρη Μαρξ (η MEGA² θα περιλαμβάνει εκατόν δεκατέσσερις τόμους όταν θα ολοκληρωθεί) αλλά και τον *αυθεντικό* Μαρξ (...) Η MEGA² παρουσιάζει το *Κεφάλαιο* του Μαρξ όχι σαν ετοιμοπαράδοτο κείμενο, αλλά ως διαδικασία. Αυτό το τεράστιο και συνεχιζόμενο εκδοτικό έργο έχει ήδη βαθύνει αποφασιστικά την κατανόησή μας για το κριτικό πρόγραμμα του Μαρξ» (Χάινριχ, 2017: 19-20).

Όσον αφορά την επιμέλεια του Engels, ο Heinrich αναφέρει στο ίδιο κείμενο:

«το κείμενο ιδίως του δεύτερου και του τρίτου τόμου δείχνει ότι υπήρξαν πολυάριθμες παρεμβάσεις επιμέλειας, που δεν επισημαίνονται από τον Ένγκελς, όπως η αναδιάταξη του υλικού, αναδιατυπώσεις και η παρεμβολή τίτλων και υποτίτλων. Με τις παρεμβάσεις αυτές, ο Ένγκελς επιδίωκε να κάνει το κείμενο πιο κατανοητό. Ωστόσο, μερικές φορές αλλάζει το νόημα του κειμένου με τις παρεμβάσεις αυτές και, ίσως άθελά του, συγκαλύπτει το γεγονός ότι ο Μαρξ δεν είχε λύσει κάποια προβλήματα παρουσίασης (σε ποιο επίπεδο αφαίρεσης έπρεπε να παρουσιαστεί ποιο ζήτημα, όπως στην περίπτωση της θεωρίας της κρίσης)» (Χάινριχ, 2017: 22-23).

Ιδιαίτερα για τον τρίτο τόμο ο Heinrich σημείωνε λίγα χρόνια αφότου δημοσιεύτηκε το χειρόγραφο της περιόδου 1864-1865, το οποίο αποτελεί τη βασική «πρώτη ύλη» της επιμέλειας του Ένγκελς για την έκδοση του τρίτου τόμου:

«Το 1993, κατέστη διαθέσιμο ως μέρος της Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA), το χειρόγραφο του Μαρξ της περιόδου 1864-1865 το οποίο χρησιμοποιήθηκε από τον Engels ως βάση για τον Τόμο III του *Κεφαλαίου*. Έτσι, είναι πλέον δυνατό να συγκρίνουμε το αρχικό χειρόγραφο με την εκδοχή που δημοσίευσε ο Engels. Αυτή η σύγκριση αποκαλύπτει ότι ο Engels έκανε σημαντικές τροποποιήσεις, παρά το δικό του ισχυρισμό, σύμφωνα με τον οποίο περιορίστηκε στο ρόλο της πιστής παρουσίασης του έργου του ίδιου του Μαρξ (...)

Η σκέψη του Marx ήταν πολύ πιο αμφιταλαντευόμενη και πολύ λιγότερο αναπτυγμένη απ' ό,τι φαίνεται να είναι στην εκδοτική επιμέλεια του Engels και είναι αμφίβολο αν ήταν διαθέσιμο το απαραίτητο υλικό για την ολοκλήρωση του *Κεφαλαίου*. Σε κάθε περίπτωση, η μελλοντική μελέτη της σκέψης του Marx πρέπει να αναπροσανατολιστεί από τον Τόμο III του Ένγκελς προς τα χειρόγραφα των MEGA» (Heinrich, 1996-1997, Abstract).

Επίσης, στα συμπεράσματα του ίδιου άρθρου σημειώνει καταφατικά: «Έτσι, η έκδοση του Engels δεν μπορεί να θεωρείται πια ότι αποτελεί τον τόμο III του *Κεφαλαίου* του Marx (...) Κάθε μελλοντική συζήτηση της οικονομικής θεωρίας του Marx θα πρέπει να έχει αναφορά στο πρωτότυπο χειρόγραφο του Marx. Αλλά και αυτό το χειρόγραφο δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά ως ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου*, αν κρίνουμε με μέτρο την πλήρη επεξεργασία του πρώτου τόμου. Έτσι, αποτελεί πράγματι, ένα “πρώτο σχέδιο, που επιπλέον ήταν εξαιρετικά λειψό”, όπως λέει ο Engels στον Πρόλογο. Τα κενά, ωστόσο, δεν είναι απλώς ποσοτικής φύσης. Δεν πρόκειται απλώς για το ότι ο Marx δεν είχε αρκετό χρόνο να αποπερατώσει μία ήδη πλήρως σχεδιασμένη εικόνα (...) Ο Marx δεν βρίσκονταν καν κοντά στην επίλυση όλων των εννοιολογικών προβλημάτων. Ακόμα και τα πλήρως αναπτυγμένα μέρη του έργου του, όπως η θεωρία για την αξία και το χρήμα στον πρώτο τόμο, περιλαμβάνουν μία σειρά αμφιταλαντεύσεις που καθιστούν αμφίβολο το αν ήταν γενικά δυνατό να ολοκληρωθεί *Το Κεφάλαιο* στη δοσμένη βάση» (Heinrich, 1996-1997).

Από τα παραπάνω απορρέουν δύο συμπεράσματα για την αντίληψη του Heinrich. Το πρώτο είναι ότι -ακριβώς επειδή είναι ημιτελές- το *Κεφάλαιο* διέπεται από μία σειρά αντιφάσεις και αμφιταλαντεύσεις. Ωστόσο, όπως σωστά σημειώνει ο Krätke, το γεγονός ότι το *Κεφάλαιο* δεν είναι ολοκληρωμένο δεν σημαίνει ότι δεν έχει εσωτερική συνέπεια και συνεκτικότητα (Krätke, 2001: 7-8). Το ίδιο ισχυρίζεται και ο Carchedi (2011: 74) συμπληρώνοντας ότι αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τα θεμελιώδη σημεία της ανάλυσης (όπως είναι η κοινωνική υλικότητα της αφηρημένης εργασίας, η παραγωγή της αξίας στην παραγωγή κλπ) και ότι δεν μπορεί να υπάρχει κριτική μη συνεκτικότητας σε μία ανάλυση, η οποία να μην είναι ολοκληρωμένη αλλά τα φαινομενικά αντιφατικά σημεία της μπορούν να συνενωθούν σε ένα συνεκτικό όλον.

Το δεύτερο συμπέρασμα για την αντίληψη του Heinrich είναι ότι πέρα από τις πολλές διαφωνίες του με τον ίδιο τον Marx τις οποίες έχουμε αναδείξει, θέτει και ένα ζήτημα –έστω αθελούς- διαστρέβλωσης του περιεχομένου του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* από την εκδοτική επιμέλεια του Engels. Όπως ισχυρίζεται «Η έκδοση του Engels δεν μπορεί πια να θεωρείται ότι αποτελεί τον τόμο III του *Κεφαλαίου* του Marx» (Heinrich, 1996-1997).

Αν ισχύει αυτή η εκτίμηση, οι συνέπειες της είναι τεράστιες αφού ανατρέπουν όχι μόνο μία συγκεκριμένη «ανάγνωση» των κειμένων του Marx, αλλά το ίδιο το περιεχόμενο του *Κεφαλαίου*. Με άλλα λόγια, αν ισχύει αυτή η εκτίμηση δεν αλλάζει απλώς το πώς ερμηνεύτηκε ο Marx αλλά το τι ακριβώς έχει πει. Ανατρέπεται αυτό που θεωρούταν μαρξικό έργο από τα τέλη του 19ου μέχρι τις αρχές του 21ου αιώνα, κάτι που έχει ευνόητες επιπτώσεις τόσο στην ίδια την ιστορία της μαρξιστικής σκέψης όσο και σε όλες σχεδόν τις συζητήσεις που έχουν λάβει και συνεχίζουν να λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας.

Σε αυτό το ενδεχόμενο, το μέγεθος αυτής της ανατροπής είναι ακόμα μεγαλύτερο αν συνυπολογίσουμε ότι τα μεγάλα ερωτηματικά εγείρονται για το δεύτερο και τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, δηλαδή για εκείνους τους τόμους, το επίπεδο αφαίρεσης των οποίων πλησιάζει την επιφάνεια των οικονομικών φαινομένων, ερμηνεύοντας φαινόμενα όπως η διαμόρφωση των τιμών αγοράς, η διαχρονική κίνηση του ποσοστού κέρδους, ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού τομέα κλπ.

Πάντως, η υποβάθμιση της σημασίας της ανάλυσης ιδιαίτερα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* με το επιχείρημα της ατέλειας του δεν είναι καινούρια αφού υποστηρίχτηκε αμέσως μετά την έκδοση του έργου το 1894 και τα αμέσως επόμενα χρόνια από θεωρητικούς όπως οι Bernstein, Sombart, Böhm-Bawerk και Tugan-Baranowski (Vollgraf and Jungnickel, 2002: 35 και 38). Πολλοί από αυτούς τους θεωρητικούς συνέδεσαν την αποδοχή τους περί θεμελιακής ατέλειας των μαρξικών χειρογράφων με την κριτική στην επιμέλεια του Engels που απέκρυψε, όπως υποστηρίζουν, αυτή την ατέλεια. Αντίστοιχα, και οι ίδιοι οι Vollgraf and Jungnickel (2002) υποστηρίζουν ότι οι εκτεταμένες παρεμβάσεις του Engels τροποποιούν εν μέρει το νόημα του μαρξικού χειρογράφου με τον Vygodskii (2002: 81) να τους απαντά ότι αυτή η κριτική βασίζεται στη λαθεμένη υπόθεση «ότι η μέθοδος παρουσίασης του Engels πρέπει να ταυτίζεται με τη μέθοδο της έρευνας του Marx» η οποία αποτυπώνεται στο βασικό χειρόγραφο του τρίτου τόμου, δηλαδή στο χειρόγραφο 1864-1865.

2.3. Η ταξινόμηση των χειρογράφων του *Κεφαλαίου* από τον Heinrich

Απαραίτητη προϋπόθεση για την παρουσίαση των συγκεκριμένων επιχειρημάτων του Heinrich είναι μία σύντομη αναφορά στην ταξινόμηση που υιοθετεί για τα διάφορα χειρόγραφα του *Κεφαλαίου*. Σε γενικές γραμμές, ο Heinrich συμφωνεί με την ανάλυση του Rosdolsky περί δύο διακριτών σχεδίων του Marx για το οικονομικό του έργο –με το πρώτο να αφορά το σχέδιο των 6 βιβλίων (και να επικεντρώνεται γύρω από την ανάλυση του «κεφαλαίου γενικά»)

και το δεύτερο να αφορά το σχέδιο για το *Κεφάλαιο*- με τη διαφορά ότι ο Heinrich οριοθετεί την απαρχή του δεύτερου σχεδίου το 1863 αντί του 1865 ή 1866 όπως κάνει ο Rosdolsky (1977: 10)¹⁶².

Έτσι, ο Heinrich θεωρεί προβληματικό το χαρακτηρισμό από τη MEGA των τριών μεγάλων και συνεκτικών μαρξικών οικονομικών χειρογράφων (1857-1858, 1861-1863 και 1863-1865) ως «τρία προσχέδια του *Κεφαλαίου*» γιατί αυτός ο χαρακτηρισμός «υπονοεί μία αδιάκοπη συνέχεια και αποκρύβει τις μετατοπίσεις στο θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης του Marx» (Heinrich, 2013). Επίσης, ο Heinrich προσπαθεί να μελετήσει πώς συνδέονται αυτές οι μετατοπίσεις με τις μεταβολές στην αντίληψη του Marx για την κρίση και το κατάλληλο επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο αυτές πρέπει να μελετηθούν.

Έτσι, ο Heinrich σημειώνει ότι τα *Grundrisse* εντάσσονταν ακόμα στο σχέδιο των 6 βιβλίων που διατύπωσε ο Marx (2010: 15) στον Πρόλογο του έργου του *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και στο οποίο βασική ήταν η διάκριση ανάμεσα στο «κεφάλαιο γενικά» και τον «ανταγωνισμό των πολλών κεφαλαίων», που ανταποκρινόταν στην εδραιωμένη αντίληψη του Marx ότι, σε αντίθεση με τις αντιλήψεις των αστών οικονομολόγων, ο ανταγωνισμός δεν αποτελεί την αιτία αλλά μόνο το πεδίο εκδήλωσης των οικονομικών νόμων και γι' αυτό οι δύο κατηγορίες θα πρέπει να μελετηθούν χωριστά¹⁶³.

Όσον αφορά το χειρόγραφο 1861-1863, ο Heinrich θεωρεί ότι κατά τη συγγραφή του ο Marx συνειδητοποίησε ότι οι κρίσεις δεν αποτελούν το τέλος του καπιταλισμού, αλλά έναν μόνιμο συνοδοιπόρο του, και συνεπώς διάφορες πλευρές της κρίσης πρέπει να παρουσιαστούν σε διάφορα επίπεδα αφαίρεσης αν και «ο Marx είχε πρόβλημα να καθορίσει ποιες πλευρές της κρίσης πρέπει να αναπτυχθούν σε ποιο επίπεδο» (Heinrich 2013). Κατά τη διάρκεια επεξεργασίας αυτού του χειρογράφου, ο Marx εγκατέλειψε το σχέδιο των 6 Βιβλίων

¹⁶² Και αυτή η διαφορά στην οριοθέτηση είναι, ωστόσο, μικρής σημασίας αφού ο Rosdolsky (1977: 11) σημειώνει ότι η αλλαγή του σχεδίου του Marx –και πιο συγκεκριμένα η παραίτηση από τη μελέτη της «παγκόσμιας αγοράς» και η απόδοση αυτής της μελέτης στη «συνέχεια» του βασικού οικονομικού του έργου- άρχισε από την περίοδο συγγραφής του χειρογράφου 1864-1865.

¹⁶³ Ο Moseley (2013) ασκεί κριτική στην άποψη του Heinrich ότι ο Marx εγκατέλειψε μετά το 1863 τη λογική δομή που βασιζόταν στη διάκριση ανάμεσα στο «κεφάλαιο γενικά» και στον ανταγωνισμό. Συμφωνα με τον Moseley, το κεφάλαιο γενικά και ο ανταγωνισμός αναφέρονται στα δύο βασικά επίπεδα αφαίρεσης που υπάρχουν στη θεωρία του Marx, αυτό της παραγωγής υπεραξίας και αυτό της κατανομής υπεραξίας ενώ η ουσία αυτής της λογικής δομής είναι ότι η παραγωγή υπεραξίας αναλύεται στη θεωρία πριν από την κατανομή της. Επίσης, υποστηρίζει ότι, παρόλο που ο Marx διατήρησε αυτή τη λογική δομή, εγκατέλειψε τον χεγκελιανό όρο «το κεφάλαιο γενικά» προς όφελος της εκλαίκευσης της ανάλυσης του *Κεφαλαίου* χρησιμοποιώντας στη θέση του μία σειρά συνώνυμες εκφράσεις όπως «ο γενικός τύπος του κεφαλαίου», «κεφάλαιο ως τέτοιο», «η εσωτερική φύση του κεφαλαίου» και περισσότερο συχνά απλά «κεφάλαιο».

επιλέγοντας να επικεντρωθεί μόνο στο πρώτο από αυτά, στο *Κεφάλαιο*, ενώ συνειδητοποίησε και ότι δεν μπορεί να διατηρήσει τη διάκριση ανάμεσα στο «κεφάλαιο γενικά» και στον «ανταγωνισμό», με συνέπεια η φράση «το κεφάλαιο γενικά» να εξαφανιστεί στα κείμενα του μετά το καλοκαίρι του 1863 και κεντρικό ρόλο να παίζει πια η σχέση ανάμεσα στο ατομικό κεφάλαιο και το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο. Με βάση αυτό το νέο σχέδιο, τα στοιχεία του ανταγωνισμού δεν αφήνονται να μελετηθούν μετά τη μελέτη του κεφαλαίου αλλά ενσωματώνονται μέσα στο *Κεφάλαιο*¹⁶⁴. Αντίστοιχα και για τη μισθωτή εργασία και τη γαιοπρόσοδο για τις οποίες ο Heinrich σημειώνει: «Ναι μεν κάνει λόγο ακόμα σε διάφορα σημεία του *Κεφαλαίου* για “ειδικές διδασκαλίες” για τον ανταγωνισμό, τη μισθωτή εργασία και τη γαιοκτησία, οι οποίες βρίσκονται εκτός της παρουσίασης του *Κεφαλαίου*, ωστόσο δεν διευκρινίζει με σαφήνεια αν πρόκειται για τα αρχικά προβλεπόμενα Μέρη του πρώτου Βιβλίου ή του δεύτερου και τρίτου Βιβλίου (για τη γαιοπρόσοδο και για τη μισθωτή εργασία) ή για κάτι άλλο. Από την άλλη μεριά, οι τρεις τόμοι του *Κεφαλαίου* περιλαμβάνουν μια σειρά θέματα τα οποία αρχικά προβλέπονταν για τα Βιβλία για τη μισθωτή εργασία και τη γαιοπρόσοδο» (Heinrich, 2002).

Με την ενσωμάτωση αυτών των στοιχείων στο *Κεφάλαιο*, ο Heinrich θεωρεί ότι κατέστη αδύνατος για τον Marx ο χωρισμός του υλικού στα τρία Βιβλία (για το κεφάλαιο, για τη μισθωτή εργασία, για τη γαιοπρόσοδο) και γι' αυτό προχώρησε στην αλλαγή του ερευνητικού του σχεδίου και στην υιοθέτηση του σχεδίου του τρίτομου *Κεφαλαίου*, παρόλο που αντικειμενικά αυτό στενεύει κάπως το εύρος μελέτης του αρχικού σχεδίου αφού οι σχετικές «ειδικές διδασκαλίες» προϋποθέτουν άλλο επίπεδο αφαίρεσης (και τη μελέτη των

¹⁶⁴ Πρόκειται για ένα σωστό σχόλιο του Heinrich. Όπως αναφέρεται και στην Εισαγωγή στον τόμο MEGA II/3.5 (ο οποίος περιλαμβάνει μέρος του χειρόγραφου 1861-1863 για τον τρίτο τόμο): «Σε αντίθεση με την αρχική διάρθρωση του έργου που αιτιολογείται στα “Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie” (MEGA II/1), αυτά τα σχέδια [για το δεύτερο και τρίτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* που καταλήχθηκαν από τον Marx στα τέλη του 1862 – X.M.] δεν περιλαμβάνουν μόνο τα οικονομικά προτσές που σκιαγραφούνται από την έννοια “το κεφάλαιο γενικά”. Αντίθετα, λαμβάνουν υπόψη σημαντικά στοιχεία της “πραγματικής” κίνησης των κεφαλαίων, όπως αυτά εκφράζονται εννοιολογικά στη θεωρία του μέσου ποσοστού κέρδους και της τιμής παραγωγής καθώς και στις ιδιαίτερες, παράγωγες μορφές της υπεραξίας: βιομηχανικό κέρδος, πρόσοδος και τόκος. Ο κατάλογος περιεχομένων του τετραδίου XX αποδεικνύει ότι σε αυτή τη δομή συμπεριλήφθηκε και η παρουσίαση του μισθού της εργασίας ως παραλλαγμένη μορφή της αξίας του εμπορεύματος εργατική δύναμη» (MEGA II/3.5: 7-8). Γι' αυτό και στο χειρόγραφο 1861-1863 ο Marx «Παραμερίζει την αυστηρή διάκριση ανάμεσα στο “κεφάλαιο γενικά” και στην “πραγματική” κίνηση των κεφαλαίων και διευρύνει την ήδη δοσμένη από τα “Grundrisse ...” διάρθρωση του κεφαλαίου “Το κεφάλαιο γενικά” σε τρία κεφάλαια: “Προτσές παραγωγής του κεφαλαίου”, “προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου”, “Κεφάλαιο και κέρδος”» (MEGA II/3.5: 10-11).

εκάστοτε ιστορικών και θεσμικών δεδομένων) από αυτό που προσδιορίζει ο Marx για το *Κεφάλαιο*, δηλαδή τη μελέτη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον «ιδεώδη μέσο όρο του» (Heinrich, 2002).

Συνεπώς, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι τα χειρόγραφα 1857-1858 και 1861-1863 αποτελούν τα δύο προσχέδια για το Βιβλίο για το κεφάλαιο στο πλαίσιο του αρχικού σχεδίου των έξι βιβλίων ενώ το χειρόγραφο 1863-1865 αποτελεί το πρώτο προσχέδιο για τους τρεις θεωρητικούς τόμους του σχεδίου των τεσσάρων Βιβλίων για το *Κεφάλαιο*, στο οποίο ενσωματώνονται κάποια θεωρητικά θεμελιώδη τμήματα των προηγουμένως σχεδιαζόμενων βιβλίων για την γαιοκτησία και τη μισθωτή εργασία (Heinrich 2013)¹⁶⁵.

Όσον αφορά αυτό το τελευταίο σχέδιο του Marx, ο Heinrich κατανέμει σε τρία προσχέδια τα χειρόγραφα που κατατάσσει σε αυτό. Το πρώτο προσχέδιο είναι το χειρόγραφο 1863-1865. Το δεύτερο προσχέδιο περιλαμβάνει την πρώτη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (1867), το λεγόμενο «Χειρόγραφο II» για το βιβλίο II του *Κεφαλαίου* (1868-1870) που περιλαμβάνεται στον τόμο MEGA II/11, καθώς και μία σειρά από μικρότερα χειρόγραφα πάνω στο Βιβλίο II και το Βιβλίο III της ίδιας περιόδου (1867-1871) που περιλαμβάνονται στον τόμο MEGA II/4.3. Στο τρίτο προσχέδιο αυτού του τελευταίου σχεδίου του Marx, ο Heinrich εντάσσει την πρώτη έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (1872-1873), τη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου (1872-1875), τα χειρόγραφα για το Βιβλίο III (1874-1878) που περιλαμβάνονται στον τόμο MEGA II/14 και τα χειρόγραφα για το Βιβλίο II (1877-1881) που περιλαμβάνονται στο MEGA II/11 (Heinrich 2013).

2.4. Η επιχειρηματολογία του Heinrich περί θεωρητικής μετατόπισης του Marx τη δεκαετία του 1870

Κατά τον Heinrich, η μετατόπιση της σκέψης του Marx έλαβε χώρα από τα τέλη της δεκαετίας του 1860 και εστιάζεται στα ζητήματα της κρίσης και της Πίστης. Ταυτόχρονα, ο Heinrich υποστηρίζει ότι αυτή η μετατόπιση αποκρύφτηκε από την επιμέλεια του τρίτου τόμου από τον Engels, του οποίου οι παρεμβάσεις αφορούν «ιδιαίτερα στα πεδία της θεωρίας για την κρίση, της θεωρίας για την Πίστη και της σχέσης ανάμεσα στον καπιταλισμό και την εμπορευματική παραγωγή» (Heinrich, 1996-1997).

165 Στη σχετική μαρξιστική συζήτηση υπάρχουν πολλές απόψεις για τον τρόπο της ομαδοποίησης των διάφορων οικονομικών χειρογράφων του Marx και κατ' επέκταση για τον αριθμό των σχεδίων του *Κεφαλαίου*. Για παράδειγμα, ο Moseley (2001: 265) κάνει λόγο για τέσσερα τέτοια σχέδια: α) Τα Grundrisse, β) Τα Χειρόγραφα 1861-1863, γ) Τα Χειρόγραφα 1864-1865 και δ) οι ίδιες οι εκδόσεις του *Κεφαλαίου*.

Ιδιαίτερα για την κρίση, ο Heinrich σημειώνει ότι σε μία πρώτη φάση της σχετικής μαρξιστικής συζήτησης το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε σταδιακά από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, το βασικό χειρόγραφο του οποίου είχε γραφτεί το 1864-1865, στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, που γράφτηκαν την περίοδο 1861-1863 και από εκεί στα *Grundrisse*, που γράφτηκαν την περίοδο 1857-1858, ο Heinrich σημειώνει:

«Έτσι, ξεκινώντας με το *Κεφάλαιο*, η προσοχή της συζήτησης μετατοπίστηκε σταδιακά σε πιο πρώιμα κείμενα. Με την Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA), καθίστανται τώρα διαθέσιμα όλα τα οικονομικά κείμενα που γράφτηκαν από τον Marx ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Μαζί με τις επιστολές του, αυτά τα κείμενα επιτρέπουν την εξέταση των θεωρητικών σκέψεων του Marx για την κρίση μετά το 1865» (Heinrich 2013).

Ήδη έχουμε αναδείξει το γεγονός ότι ο Heinrich θεωρεί την καπιταλιστική κρίση ως ένα προϊόν από τη μία της ελλιπούς ενεργού ζήτησης και από την άλλη του τρόπου δράσης του πιστωτικού συστήματος στον καπιταλισμό. Αυτή την αντίληψη του επιχειρεί να τη συνδέσει με τα μαρξικά χειρόγραφα υποστηρίζοντας ότι μετά τα τέλη της δεκαετίας του 1860 έλαβαν χώρα οι εξής τρεις βασικές μετατοπίσεις στη σκέψη του Marx: α) αμφισβητήθηκε εκ μέρους του η ισχύς του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, β) αυξήθηκε το ενδιαφέρον του για τα ζητήματα της Πίστης ως τα πλέον καθοριστικά για την ερμηνεία της καπιταλιστικής κρίσης και, σε σύνδεση με αυτό, γ) μετατοπίστηκε γεωγραφικά το ενδιαφέρον του από τις οικονομικές εξελίξεις στη Βρετανία προς αυτές στις ΗΠΑ.

Έτσι, το θεμελιώδες στοιχείο της επιχειρηματολογίας του Heinrich είναι ότι την τελευταία 15ετία περίπου της ζωής του το επίκεντρο του προβληματισμού του Marx όσον αφορά την οικονομική κρίση μετατοπίστηκε από το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους προς το ρόλο της Πίστης. Σε επίπεδο μαρξικών χειρογράφων τονίζει το γεγονός ότι το κείμενο στο οποίο βασίζεται η συζήτηση γύρω από την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει περιλαμβάνεται στο χειρόγραφο του 1864/1865, το οποίο αποτελεί, με βάση την κατηγοριοποίηση των χειρογράφων από τον Heinrich, το πρώτο προσχέδιο του ερευνητικού σχεδίου του *Κεφαλαίου* καθώς και ότι μετά από αυτό ακολούθησαν όλα τα υπόλοιπα προσχέδια για τον τρίτο και το δεύτερο τόμο που πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Ας δούμε όμως τα πιο συγκεκριμένα επιχειρήματα που αξιοποιεί ο Heinrich για να στηρίξει την άποψη του. Για να το κάνουμε αυτό, θα αρχίσουμε να εμπλεκόμαστε περισσότερο στην αρχειογραφική συζήτηση κάποιων ζητημάτων αφού ο Heinrich επιστρατεύει μια σειρά μαρξικά αποσπάσματα και

χειρόγραφο για να στηρίξει την άποψη του. Ακολουθεί η πραγμάτευση έξι τέτοιων σημείων συνοδευόμενη με τη δική μας άποψη. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιλογή αυτών των σημείων δεν είναι δική μας αλλά του ίδιου του Heinrich (2013). Με άλλα λόγια, τα έξι σημεία που ακολουθούν είναι αυτά που ο ίδιος ο Heinrich θεωρεί ως τα πιο υποστηρικτικά της άποψης του.

2.4.1. Το επιχείρημα περί αύξησης του μαρξικού ενδιαφέροντος για την Πίστη στα χειρόγραφα της περιόδου 1866-1871

Ο Heinrich (2013) υποστηρίζει ότι κατά το δεύτερο –με βάση την κατηγοριοποίηση των χειρογράφων από τον ίδιο- προσχέδιο του ερευνητικού σχεδίου του *Κεφαλαίου* (1866-1871) «ήδη μπορεί να παρατηρηθεί μία επέκταση της πραγμάτευσης του πιστωτικού συστήματος» σε σχέση με το χειρόγραφο 1863-1865, στο οποίο «η Πίστη αποτελούσε απλώς ένα δευτερεύον σημείο μέσα στο τμήμα για το τοκοφόρο κεφάλαιο» (Heinrich, 2013). Τα μοναδικά αποδεικτικά στοιχεία που παρουσιάζει γι' αυτή τη θέση είναι δύο επιστολές του Marx.

Όσον αφορά την πρώτη από αυτές, σημειώνει: «σε μία επιστολή προς τον Engels στις 30 Απρίλη 1868, στην οποία ο Marx εξηγεί τη δομή του Βιβλίου III, η μελέτη της Πίστης βρίσκεται σε ισότιμη θέση με το τοκοφόρο κεφάλαιο». Αλλά και από αυτή την επιστολή, ο Heinrich δεν παραθέτει κανένα απόσπασμα για να στηρίξει τη θέση του, συνεπώς πρέπει να παραθέσουμε εμείς το σχετικό απόσπασμα. Παραθέτοντας, λοιπόν, τη δομή και τη σειρά πραγμάτευσης των ζητημάτων που πραγματεύεται το τρίτο Βιβλίο (και έχοντας περιγράψει συνοπτικά το περιεχόμενο των δύο πρώτων), ο Marx σημειώνει σε ένα σημείο αυτής της επιστολής: «V. Με τα παραπάνω αναγάγαμε το κέρδος στη μορφή με την οποία εμφανίζεται αυτό στην πράξη. Σύμφωνα με τις υποθέσεις μας, το ποσοστό του είναι $16 \frac{2}{3}\%$. Τώρα, έπεται η διαίρεση αυτού του κέρδους σε επιχειρηματικό κέρδος και τόκο. Το τοκοφόρο κεφάλαιο. Το πιστωτικό σύστημα.» (Marx, 2020: 42).

Είναι φανερό ότι σε αυτό το σημείο ο Marx απλώς παρουσιάζει στον Engels το σχετικό τμήμα του χειρογράφου 1863-1865. Συνολικά, μάλιστα σε αυτή την επιστολή, ο Marx παρουσιάζει στον Engels αυτό ακριβώς το Χειρόγραφο διατηρώντας και την ίδια αρίθμηση των 7 κεφαλαίων του. Το συγκεκριμένο τμήμα έχει στο χειρόγραφο τον τίτλο «Πέμπτο κεφάλαιο. Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και σε επιχειρηματικό κέρδος. (Βιομηχανικό ή εμπορικό κέρδος.) Το τοκοφόρο κεφάλαιο» (MEGA II/4.2: 6). Όπως θα δούμε στη συνέχεια και αναλυτικά, στο 5^ο κεφάλαιο του χειρογράφου 1863-1865, τα τέσσερα πρώτα σημεία αφορούν το τοκοφόρο κεφάλαιο, το πέμπτο σημείο αφορά την Πίστη, και

το έκτο σημείο αφορά την ιστορία του τοκοφόρου κεφαλαίου. Από αυτά, το σημείο για την Πίστη είναι μακράν το μεγαλύτερο (αν και το πιο ανεπεξέργαστο) αφού καταλαμβάνει τις σελίδες 469-646 του τόμου MEGA II/4.2 ενώ τα τέσσερα πρώτα σημεία καταλαμβάνουν όλα μαζί τις σελίδες 411-469 και το έκτο σημείο τις σελίδες 646-664. Συνεπώς, ήδη στο χειρόγραφο ο Marx αφιέρωνε το μεγαλύτερο μέρος του 5^{ου} κεφαλαίου του στα ζητήματα της Πίστης. Τα στοιχεία αυτά τα παραθέτουμε για να δείξουμε ότι αυτό ακριβώς το χειρόγραφο είναι που παρουσιάζεται από τον Marx στην επιστολή που επικαλείται ο Heinrich και καμία μετατόπιση δεν αποδεικνύεται από αυτή την επιστολή στη σκέψη του Marx.

Με δεδομένο μάλιστα ότι ο Heinrich συνδέει ανοιχτά την αύξηση της εστίασης του Marx μετά το 1865 στα ζητήματα της Πίστης με την αντίστοιχη μείωση της Πίστης του στο νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, επιβάλλεται να σημειώσουμε, κάτι που δεν κάνει ο Heinrich, ότι λίγες γραμμές πιο πριν στην ίδια επιστολή, ο Marx διατυπώνει –κατά την παρουσίαση του βασικού περιεχομένου του τρίτου τόμου του χειρογράφου- για μία ακόμα φορά την σταθερή πεποίθηση του για την ισχύ του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει σημειώνοντας με θριαμβευτικό μάλιστα τρόπο: «III. *Τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει όσο προοδεύει η κοινωνία.* Αυτό προκύπτει ήδη από τα όσα αναπτύχθηκαν στο Βιβλίο 1 σχετικά με τη μεταβολή της σύνθεσης του κεφαλαίου, όταν αναπτύσσεται η παραγωγική δύναμη της κοινωνίας. Αυτός αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους θριάμβους επί του ρους asini όλης της μέχρι τώρα πολιτικής οικονομίας» (Μαρξ, 2020: 40-41).

Η δεύτερη επιστολή που επικαλείται ο Heinrich για να στηρίξει το επιχείρημα του είναι αυτή του Marx προς τον Engels στις 14 Νοέμβρη 1868. Επειδή ο Heinrich και πάλι δεν παραθέτει το σχετικό απόσπασμα είμαστε αναγκασμένοι να το παραθέσουμε εμείς. Στο υστερόγραφο της συγκεκριμένης επιστολής αναφέρεται: «Επειδή μεγάλο μέρος του 2ου τόμου είναι πολύ θεωρητικό, θ' αξιοποιήσω το chapter (κεφάλαιο) για την πίστη για την πραγματική στηλίτευση αυτής της απάτης και της commercial moral (εμπορικής ηθικής)» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 90)¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Το πράγματι αυξημένο ενδιαφέρον του Marx για τη στηλίτευση της απάτης της Πίστης και της εμπορικής ηθικής στα τέλη της δεκαετίας του 1860 μπορεί να κατανοηθεί από το γεγονός ότι πρόκειται για μία περίοδο ταχύτατης βιομηχανικής ανάπτυξης, μαζικών ιδρύσεων νέων μετοχικών εταιρειών, με «κινητήρα» τις σιδηροδρομικές μετοχικές εταιρείες, και επιδίωξης του γρήγορου κέρδους με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το φούντωμα της κερδοσκοπίας γύρω από την έκδοση και τις αγοραπωλησίες των μετοχών. Αυτή η περίοδος έφτασε στην κλιμάκωση της στη Γερμανία κατά τη διετία που οριοθετείται από τη συγκρότηση του πρώτου γερμανικού έθνους-κράτους το 1871 υπό τον Bismarck και την κρίση του 1873. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται στη γερμανική ιστοριογραφία ως Gründerzeit.

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευτεί πώς απορρέει από το παραπάνω απόσπασμα κάποια αλλαγή του κέντρου βάρους της μαρξικής σκέψης και κάποια αμφισβήτηση των προηγούμενων θεωρητικών συμπερασμάτων του¹⁶⁷. Πώς μπορεί η δήλωση της πρόθεσης του Marx να στηλιτεύσει πιο έντονα στο «κεφάλαιο για την Πίστη» την «απάτη και την εμπορική ηθική» να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα της θεωρητικής μετατόπισης του και μάλιστα της μετατόπισης του κέντρου βάρους της σκέψης του από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κυκλοφορίας;

Η συγκεκριμένη αναφορά του Marx αποτελεί το υστερόγραφο αυτής της σύντομης επιστολής, με την οποία ο Marx θέτει στον Engels κάποια ερωτήματα σχετικά με τα ζητήματα της πρακτικής διαχείρισης από τον Engels των συναλλαγών με τις τράπεζες στο πλαίσιο της μελέτης των ζητημάτων του σχεδιαζόμενου δεύτερου τόμου. Όπως σημειώνει και στην εναρκτήρια πρόταση αυτής της επιστολής: «Επειδή η πράξη είναι καλύτερη από κάθε θεωρία, γι' αυτό σου ζητώ να μου περιγράψεις με εντελώς συγκεκριμένο τρόπο (με παραδείγματα) πώς διευθύνετε τη δική σας business quant à banquier etc (επιχείρηση όσον αφορά τον τραπεζίτη κλπ)» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 89-90).

Συνολικά, ωστόσο, και πέραν από αυτές τις δύο επιστολές που επιστρατεύει ο Heinrich, τίθεται το ερώτημα ποιο ρόλο παίζει η Πίστη στις μελέτες του Marx την περίοδο μετά το 1865. Όντας σίγουρος ότι στο Χειρόγραφο του 1863-1865 υπάρχει σχεδόν ολόκληρη η θεωρητική ουσία της ανάλυσης του τρίτου Βιβλίου, ο Marx επικεντρώνει τις προσπάθειες ολοκλήρωσης και έκδοσης του δεύτερου τόμου (δηλαδή των μετέπειτα δεύτερου και τρίτου τόμου) στη μελέτη των ζητημάτων που είχαν το χαμηλότερο βαθμό ολοκλήρωσης στο χειρόγραφο 1863-1865 αλλά και που βασιζόνταν σε πολύ παλιό εμπειρικό υλικό. Αυτά είναι κυρίως η Πίστη¹⁶⁸ αλλά και η γαιοπρόσοδος. Αντίστοιχα,

¹⁶⁷ Άλλωστε, όπως σημειώνεται και στην Εισαγωγή του τόμου MEGA IV/19 (που περιλαμβάνει τα αποσπάσματα και τις σημειώσεις του Marx εκείνης της περιόδου): «Όπως στον πρώτο τόμο του “Κεφαλαίου” [ο Marx – Χ.Μ.] αναφέρθηκε εκτεταμένα στη νοθεία των τροφίμων [Μαρξ, 2002: 260-261 – Χ.Μ.], έτσι και σε αυτά τα τετράδια τεκμηριώνει τη νοθεία των ισολογισμών, των καταλόγων, των συναλλαγματικών αλλά και των κονιάκ, των ειδήσεων και των τηλεγραφικών αναφορών» (Marx and Engels, n.d.).

¹⁶⁸ Παρόλο που το Τμήμα για το τοκοφόρο κεφάλαιο και την Πίστη είναι εκείνο που προκάλεσε τη μεγαλύτερη δυσκολία στον Engels κατά την επιμέλεια του τρίτου τόμου, ο ίδιος ξεκαθαρίζει ότι ο χαμηλός βαθμός επεξεργασίας δεν έχει να κάνει με τις «βασικές αρχές» του: «Το Τμήμα για τις τράπεζες και την Πίστη έχει σημαντικές δυσκολίες. Οι βασικές αρχές διατυπώνονται αρκετά καθαρά, αλλά τα συμφραζόμενα ολόκληρου του κειμένου προϋποθέτουν ότι ο αναγνώστης είναι αρκετά εξοικειωμένος με τα βασικά έργα πάνω σε αυτό το θέμα, όπως, π.χ., με τον Τουκ και τον Φούλαρτον, και με δεδομένο ότι αυτό γενικά δεν ισχύει, θα απαιτηθούν αρκετές επεξηγηματικές σημειώσεις κλπ» (Μαρξ και Ένγκελς; 2020: 405).

προσπαθώντας να συμπεριλάβει τις τελευταίες εξελίξεις σε αυτά τα ζητήματα στρέφει το ενδιαφέρον του προς τις χώρες εκείνες τις οποίες θεωρεί πιο κατάλληλες, και συγκεκριμένα τις ΗΠΑ για την Πίστη και τη Ρωσία για τη γαιοπρόσοδο¹⁶⁹.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι τι πρόοδο είχε κάνει με αυτά τα ζητήματα από την ολοκλήρωση του χειρογράφου του 1865 μέχρι λίγο πριν το θάνατο του; Μπορούμε να πούμε ότι ιδιαίτερα στο ζήτημα της Πίστης, η πρόοδος του Marx ήταν κυρίως στην μελέτη και το κράτημα αποσπασμάτων και σημειώσεων από το σχετικό βιβλιογραφικό και ειδησεογραφικό υλικό της εποχής και πολύ λιγότερο σε επίπεδο συγγραφής νέων σχετικών οικονομικών χειρογράφων. Αυτές οι σημειώσεις –οι οποίες βρίσκονταν στα χέρια του Engels κατά την επιμέλεια του τρίτου τόμου- περιλαμβάνονται σε δύο τόμους της τέταρτης ενότητας της MEGA. Το περιεχόμενο αυτών των δύο τόμων, όπως δίνεται από την MEGA είναι το εξής:

α) MEGA IV/19, Marx/Engels: Αποσπάσματα και σημειώσεις. Σεπτέμβρης 1868 μέχρι Σεπτέμβρη 1869 (Πολιτική Οικονομία, ιδιαίτερα αγορά χρήματος και κρίσεις).

β) MEGA IV/25, Marx/Engels: Αποσπάσματα και σημειώσεις. Γενάρης 1877 μέχρι Μάρτη 1879 (Πολιτική Οικονομία, ιδιαίτερα τραπεζικό και πιστωτικό σύστημα, εμπορική αριθμητική).

Ο τόμος MEGA IV/25 δεν έχει δημοσιευτεί ακόμα ενώ από τον τόμο MEGA IV/19 δημοσιεύτηκε πρόσφατα σε ηλεκτρονική μορφή η Εισαγωγή μαζί με κάποιο ακόμα περιφερειακό υλικό και ένα μικρό μέρος του περιεχομένου του τόμου. Σε αυτή την Εισαγωγή αναφέρεται ότι το περιεχόμενο αυτών των αποσπασμάτων επικεντρώνεται σε ζητήματα αγοράς χρήματος, Πίστης, τραπεζικού και χρηματιστηριακού συστήματος, μετοχικών εταιρειών, συναλλαγματικών ισοτιμιών, χρηματικών συστημάτων, κρίσης, οικονομικού εγκλήματος και χρηματιστικής απάτης. Τα αποσπάσματα σε αυτό τον τόμο είναι κατά κύριο λόγο από τις εβδομαδιαίες οικονομικές εφημερίδες «The Economist» και «Money Market Review» των ετών 1866-1868 ενώ όσον αφορά το χαρακτήρα τους στην Εισαγωγή του τόμου αναφέρεται: «Όσο κι αν ο Marx συμβουλευτήκε

¹⁶⁹ Η αιτία της εστίασης του Marx στις ΗΠΑ για τα νέα φαινόμενα της Πίστης είναι εύκολα κατανοητή. Επειδή μπορεί να μην είναι εξίσου αυτονόητη η έμφαση του στη Ρωσία για τα ζητήματα γαιοκτησίας αναφέρουμε την πρόταση του Engels από τον Πρόλογο στον τρίτο τόμο που την αιτιολογεί εν συντομία: «Λόγω της ποικιλομορφίας των μορφών τόσο της γαιοκτησίας, όσο και της εκμετάλλευσης των γεωργών-παραγωγών στη Ρωσία, στο τμήμα του Βιβλίου για τη γαιοπρόσοδο η Ρωσία επρόκειτο να παίξει τον ίδιο ρόλο που έπαιξε η Αγγλία στο I Βιβλίο, εκεί όπου γίνεται λόγος για τη βιομηχανική μισθωτή εργασία. Δυστυχώς δεν δόθηκε η δυνατότητα στον Marx να εκπληρώσει αυτό το σχέδιο» (Marx, 1978: 19)

κατά την επανέναρξη των μελετών του για την Πίστη και τη βιβλιογραφία, τα αποσπάσματα δεν είναι σχεδόν καθόλου από θεωρητικά κείμενα αλλά κυρίως από δύο εφημερίδες, οι οποίες κατά κύριο λόγο περιλαμβάνουν ανταποκρίσεις από την τρέχουσα επικαιρότητα» (Marx and Engels, n.d.). Όπως ήδη διαφαίνεται, άλλωστε, από το σχετικό απόσπασμα της επιστολής του Marx στον Engels που παραθέσαμε, ο Marx θεωρούσε ότι το σχετικό υλικό του χειρογράφου είναι πολύ θεωρητικό και χρειαζόταν εμπλουτισμό με εμπειρικό υλικό για το στιγματισμό της «εμπορικής ηθικής».

Το εμπειρικό υλικό, άλλωστε, στο οποίο βασίστηκε ο Marx για τη συγγραφή αυτού του χειρογράφου είχε ήδη το 1868 ηλικία μέχρι και 20 ετών αφού αυτό συνίστατο στα λεγόμενα «Τετράδια του Λονδίνου, 1850-1853» (MEGA IV/7-11) και στις βρετανικές κοινοβουλευτικές Εκθέσεις του 1857-1858 για την αγορά χρήματος και την κρίση (MEGA IV/14). Το ενδιαφέρον του Marx επικεντρώνονταν στις τεχνικές πλευρές της κερδοσκοπίας και της χρηματιστικής απάτης. Όπως σημειώνει, σε πολλές επιστολές του εκείνης της περιόδου, όπως στον Engels στις 11 Απρίλη 1868 (MEW 32: 58) και στις 14 Νοέμβρη 1868 (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 89), το σημαντικό σε αυτά τα ζητήματα είναι η πράξη και όχι η θεωρία. Ουσιαστικά, το –κυρίως- εμπειρικό υλικό που περιλαμβάνεται ή θα περιληφθεί στους τόμους MEGA IV/19 και MEGA IV/25 θα είχε για την επιμέλεια του χειρογράφου 1863-65 τον ίδιο ρόλο που είχε και το παλαιότερο εμπειρικό υλικό των τόμων MEGA IV/7-11 και MEGA IV/14 για την αρχική συγγραφή αυτού του ίδιου χειρογράφου.

Ένας ακόμα λόγος που έστρεψε το ενδιαφέρον του Marx στα εμπειρικά ζητήματα της Πίστης ήταν η επιθυμία του να προσδιορίσει τις ιδιαιτερότητες της κρίσης του 1866 στη Βρετανία που είναι και η πρώτη κρίση για την οποία ο Marx σημείωνε (στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*) ότι «πήρε κυρίως χαρακτήρα χρηματιστικής κρίσης» επειδή «Το ξέσπασμα της το Μάη του 1866 σημειώθηκε με την πτώση μίας γιγάντιας τράπεζας του Λονδίνου, που την ακολούθησε κατά πόδας η κατάρρευση πολυάριθμων κερδοσκοπικών χρηματιστικών εταιριών» (Μαρξ, 2002: 692)¹⁷⁰.

¹⁷⁰ Βασική ιδιαιτερότητα της κρίσης του 1866 ήταν ο ρόλος που έπαιξε σε αυτήν η έλλειψη μπαμπακιού στην αγγλική κλωστοϋφαντουργική βιομηχανία λόγω της διακοπής της εισαγωγής βαμβακιού από τις δουλοκτητικές βαμβακοκαλλιέργειες του αμερικανικού Νότου κατά τον αμερικανικό εμφύλιο πόλεμο (1861-1865). Ως συνέπεια αυτού του προβλήματος, μεγάλο μέρος των καπιταλιστών της κλωστοϋφαντουργίας απέσυρε μέρος ή το σύνολο των κεφαλαίων του από αυτόν τον κλάδο και τα μετέφερε στην αγορά χρήματος, στις ταχύτατα αναπτυσσόμενες μετοχικές εταιρείες και στην κερδοσκοπία (σε αυτές τις σφαίρες κατευθύνονταν και το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων που επέστρεφαν από την Αμερική λόγω του εμφύλιου πολέμου). Συνεπώς όταν ο Marx αναφέρεται στον κυρίως «χρηματιστικό» χαρακτήρα της

Σε αντίθεση με αυτή τη μεγάλη έγνοια του Marx για τη συγκέντρωση εμπειρικού υλικού για την Πίστη, όσον αφορά τα νέα οικονομικά χειρόγραφα που έγραψε ο Marx από το 1866 μέχρι το θάνατο του, δεν υπάρχει κανένα που να επικεντρώνεται σε θεωρητικά ζητήματα της Πίστης. Οι τόμοι MEGA/4.3 και MEGA II/14 που περιλαμβάνουν τα οικονομικά χειρόγραφα αυτής της περιόδου για τον τρίτο τόμο αφορούν ζητήματα του μετέπειτα πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου και δευτερευόντως ζητήματα της γαιοκτησίας και της γαιοπροσόδου¹⁷¹. Στο επόμενο σημείο θα αναφερθούμε στα χειρόγραφα που έγραψε ο Marx για το πρώτο Τμήμα του τρίτου τόμου. Όσον αφορά τα νέα χειρόγραφα για τη γαιοπρόσοδο που γράφτηκαν τη δεκαετία του 1870, θα περιοριστούμε εδώ να αναφέρουμε όσα λέει ο Engels στον Πρόλογο του τρίτου τόμου: «Για το τμήμα του Βιβλίου, που αφορά τη γαιοπρόσοδο, είχε κάνει ο Μαρξ στη δεκαετία 1870 εντελώς καινούργιες ειδικές μελέτες» (Μαρξ, 1978: 19). Επίσης, πρέπει να αναφερθεί ότι ένα χρόνο πριν το θάνατο του, ο Marx θεωρούσε ότι έχει ολοκληρώσει σχεδόν τις μελέτες του για το δεύτερο και τρίτο Βιβλίο και ότι απομένει η επιμέλεια τους για έκδοση, την οποία μάλιστα περίμενε σχετικά άμεσα (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 296).

Ο συνδυασμός των αποσπασμάτων και σημειώσεων γι' αυτό το ζήτημα, όπως και για πολλά άλλα εκείνη την περίοδο¹⁷², σε συνδυασμό με την πλήρη απουσία νέων θεωρητικών επεξεργασιών στο ζήτημα αποδεικνύει ότι σκοπός του Marx ήταν η ολοκλήρωση του σχετικά ανεπεξέργαστου πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου του τρίτου Βιβλίου σε συνδυασμό με την επικαιροποίηση του

κρίσης του 1866 εννοεί ότι σε αυτή τη σφαίρα εκφράστηκε καταρχάς η κρίση και όχι ότι εκεί βρίσκεται η βαθύτερη αιτία της κρίσης.

¹⁷¹ Ο Engels μάλιστα αμέσως μετά το πρώτο ξεχώρισμα των μαρξικών χειρογράφων του *Κεφαλαίου* που πέρασαν στα χέρια του θεωρούσε, όπως έγραφε στην επιστολή του στη Laura Lafargue στις 22 Μάη 1883, ότι: «Το 3^ο Βιβλίο έχει τελειώσει από το 1869-1870 κι από τότε δεν έχει αγγιχτεί. Αλλά εκεί που πραγματεύεται τη γαιοπρόσοδο, θα πρέπει να συγκρίνω τα ρωσικά αποσπάσματα του για σημειώσεις, γεγονότα και παραδείγματα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 328).

¹⁷² Την ίδια περίοδο ο Marx κρατά αποσπάσματα και σημειώσεις για μια σειρά ζητήματα, π.χ. για το ιρλανδικό ζήτημα, για τις συνέπειες της αγροτικής μεταρρύθμισης στη Ρωσία, για την φυσιολογία, για την ιστορία της τεχνικής, για τη ρωσική, την αγγλική και την ελληνική ιστορία, για την ιστορία της γαιοκτησίας, για την εθνολογία, για την τριγωνομετρία, την άλγεβρα και το διαφορικό λογισμό. Ο Engels σημειώνει για την εργασία του Marx την περίοδο 1870-1877: «Υστερα από το 1870 έχουμε πάλι ένα διάλειμμα, που οφείλονταν κυρίως σε αρρώστιες. Ο Μαρξ, όπως συνήθως, χρησιμοποίησε το χρόνο αυτό για μελέτες: γεωπονία, αμερικάνικες και ιδίως ρωσικές αγροτικές σχέσεις, χρηματαγορά και τραπεζιτικό σύστημα, τέλος φυσικές επιστήμες: γεωλογία και φυσιολογία, και ιδίως αυτοτελείς μαθηματικές εργασίες, αποτελούν το περιεχόμενο των πολυάριθμων τετραδίων περίληψης αυτής της περιόδου. Στις αρχές του 1877 αισθανόταν ότι είχε αναρρώσει τόσο, ώστε να μπορεί να καταπιαστεί και πάλι με το κύριο έργο του» (Μαρξ, 1979: 3).

εμπειρικού υλικού του και όχι κάποια συνολική αναθεώρηση της θέσης του για το ρόλο της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, όπως αποτυπώνεται στο χειρόγραφο 1863-1865. Με άλλα λόγια, ο Marx σκόπευε να αξιοποιήσει αυτό το υλικό για την τελευταία επιμέλεια και γρήγορη έκδοση του δεύτερου και τρίτου Βιβλίου και όχι για τη ριζική αναθεώρηση των αντίστοιχων χειρογράφων.

Ο χαρακτήρας αυτών των ερευνών του Marx φαίνεται, άλλωστε, και από την επιστολή του στον Engels το Μάη του 1867 στην οποία σημειώνει: «Τέλος, ο Μάισνερ απαιτεί να έχει το δεύτερο τόμο το αργότερο στα τέλη του φθινοπώρου. Πρέπει, λοιπόν, να ριχτώ στα χαρακώματα της εργασίας το συντομότερο δυνατό, με δεδομένο ότι έχει κυκλοφορήσει και πολύ νέο υλικό –ιδιαίτερα για τα κεφάλαια για την Πίστη και τη γαιοπρόσοδο- από την εποχή της σύνταξης του χειρογράφου. Το χειμώνα πρέπει να ετοιμαστεί ο τρίτος τόμος, έτσι ώστε μέχρι την επόμενη άνοιξη να έχει ξεπεταχτεί ολόκληρο το οpus (έργο)» (Μαρξ και Ένγκελς, 2019: 259-260).

2.4.2. Το επιχείρημα περί αμφισβήτησης από τον Marx του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στα χειρόγραφα της περιόδου 1871-1881

Αφότου έχει υποστηρίξει –αρκετά αδύναμα κατά τη γνώμη μας- την απαρχή της μετατόπισης του θεωρητικού βάρους της σκέψης του Marx ήδη από τα χειρόγραφα της περιόδου 1866-1871, ο Heinrich (2013) παραθέτει την εξής εκτίμηση: «Οι πιο σημαντικές αλλαγές συνέβησαν καθώς ο Marx δούλευε πάνω στο τρίτο προσχέδιο (1871-1881)» αφού σε αυτή την περίοδο οξύνθηκαν οι «σημαντικές αμφιβολίες σχετικά με το νόμο του ποσοστού κέρδους», οι οποίες ήδη διαφαίνονταν από το χειρόγραφο 1863-1865 πίσω από τις επανειλημμένες προσπάθειες να διαμορφώσει την αιτιολόγηση του!

Αφότου ξεπεράσουμε ως αυτονόητα αναπόδεικτες τις εστιάσεις του Heinrich για τις αμφιβολίες του Marx για το συγκεκριμένο νόμο στο χειρόγραφο 1863-1865 (δηλαδή στο χειρόγραφο που θεμελιώνεται με μεγάλη εμφιαστικότητα αυτός ο νόμος), ας δούμε πώς αιτιολογεί την αμφισβήτηση του γι' αυτό το νόμο την περίοδο 1871-1881.

Η βασική απόδειξη που παραθέτει ο Heinrich γι' αυτό το συμπέρασμα είναι το χειρόγραφο με τίτλο «Mehrwertsrate und Profitrate mathematisch behandelt» (Μαθηματική προσέγγιση του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους), το οποίο παρατίθεται στον τόμο MEGA II/14 (19-150). Σύμφωνα με τον Heinrich (2013), «Η πρόθεση [αυτού του χειρογράφου – Χ.Μ.] είναι να παρουσιαστούν οι “νόμοι” της “κίνησης του ποσοστού κέρδους”, ενώ γρήγορα γίνεται φανερό ότι όλων των ειδών οι κινήσεις είναι δυνατές. (MEGA II/14, 128)». Το συμπέρασμα

του είναι ότι «Στην περίπτωση μίας ανανεωμένης σύνθεσης του Βιβλίου III, όλες αυτές οι σκέψεις θα έπρεπε να βρουν το δρόμο τους σε μία αναθεώρηση του κεφαλαίου για τα “Νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει”. Μία συνεπής θεώρηση τους θα είχε οδηγήσει στην εγκατάλειψη του “νόμου”».

Καταρχάς, πρέπει να παρουσιάσουμε τη φύση και το σκοπό συγγραφής αυτού του μεγάλου μαθηματικού χειρογράφου. Αυτό το χειρόγραφο αποτελεί το μεγαλύτερο από τα τέσσερα χειρόγραφα που συνέγραψε ο Marx για το ζήτημα της μαθηματικής σχέσης ανάμεσα στο ποσοστό της υπεραξίας και το ποσοστό του κέρδους την περίοδο 1871-1882 και τα οποία περιλαμβάνονται στον τόμο MEGA II/14. Το πρώτο (χρονικά) από αυτά τα χειρόγραφα είναι αυτό που τιτλοφορείται «Formeln und Berechnungen zu Mehrwert- und Profitrate» (Τύποι και υπολογισμοί για το ποσοστό υπεραξίας και το ποσοστό κέρδους) (MEGA II/14: 3-7) το οποίο από τη MEGA εκτιμάται ότι γράφτηκε το Φεβρουάριο/Μάρτιο του 1871 (MEGA II/14, Apparat: 491). Το δεύτερο είναι αυτό που τιτλοφορείται «Rate des Mehrwerts und Profitrate» (Ποσοστό της υπεραξίας και ποσοστό κέρδους) (MEGA II/14: 8-18) και εκτιμάται ότι γράφτηκε σε δύο περιόδους, το πρώτο μέρος την περίοδο ανάμεσα στα τέλη του 1873 και την Άνοιξη του 1874 και το δεύτερο την περίοδο Οκτώβρης/Νοέμβρης 1875 (MEGA II/14, Apparat: 494). Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο περιόδους συγγραφής αυτού του χειρογράφου, και συγκεκριμένα την περίοδο Μάης-Αύγουστος 1875 (MEGA II/14: 508) γράφτηκε το χειρόγραφο που επικαλείται ο Heinrich. Το τέταρτο και τελευταίο σχετικό χειρόγραφο, που είναι και το μικρότερο απ' όλα, τιτλοφορείται «Mehrwert- und Profitratenformeln» (Τύποι για το ποσοστό υπεραξίας και το ποσοστό κέρδους) (MEGA II/14: 153-154) και γράφτηκε, με βάση τις εκτιμήσεις της MEGA (II/14, Apparat: 692), κάπου ανάμεσα στο Μάρτη του 1877 και τα τέλη του 1882, πιθανώς ανάμεσα στην άνοιξη του 1879 και το Νοέμβρη του 1882¹⁷³.

Ο Heinrich κάνει λάθος όταν συνδέει αυτά τα χειρόγραφα, και συγκεκριμένα το μαθηματικό χειρόγραφο του 1875, με έναν αναστοχασμό από τον Marx του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, δηλαδή του

¹⁷³ Με τα ίδια ζητήματα ασχολούνται και τα τρία χειρόγραφα που ετοίμασε ο Marx την περίοδο 1867/1868 και περιλαμβάνονται στον τόμο MEGA II/4.3. Αυτά τα χειρόγραφα είναι το «Gesetze der Profitrate» (Νόμοι του ποσοστού κέρδους) (MEGA II/4.3: 57-77), το ευμεγέθες «Über Mehrwert- und Profitrate, Gesetze der Profitrate, Kostpreis und Umschlag des Kapitals» (Για ποσοστό υπεραξίας και ποσοστό κέρδους, νόμοι του ποσοστού κέρδους, τιμή κόστους και περιστροφή του κεφαλαίου) (MEGA II/4.3: 78-234) και το «Profitrate, Kostpreis und Umschlag des Kapitals» (Ποσοστό κέρδους, τιμή κόστους και περιστροφή του κεφαλαίου) (MEGA II/4.3: 244-284). Σε αυτά πρέπει να προστεθούν φυσικά και οι μαθηματικοί υπολογισμοί του Marx για τη σχέση ανάμεσα στα δύο μεγέθη όπως περιλαμβάνονται στο Χειρόγραφο 1863-1865 για τον τρίτο τόμο (MEGA II/4.2: 66-110).

τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου 1863-1865. Στα μαθηματικά χειρόγραφα της δεκαετίας του 1870, ο Marx δεν κάνει καμία αναφορά στο νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Όλα αυτά τα χειρόγραφα συνδέονται με δυσκολίες που συνάντησε ο Marx κατά τη σύνταξη του πρώτου κεφαλαίου του τρίτου Βιβλίου του, δηλαδή του πρώτου –και όχι του τρίτου- Τμήματος του μετέπειτα τρίτου τόμου. Πιο συγκεκριμένα, ο Marx αντιμετώπισε δύο μεγάλες δυσκολίες με το περιεχόμενο του μετέπειτα πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου. Η πρώτη σχετίζεται με τη συγγραφή και τη σειρά παρουσίασης των πρώτων δύο κεφαλαίων («Τιμή κόστους και κέρδος» και «Το ποσοστό του κέρδους») και η δεύτερη αφορά τη μαθηματική θεμελίωση του τρίτου κεφαλαίου (Σχέση του ποσοστού του κέρδους προς το ποσοστό της υπεραξίας). Όσον αφορά την πρώτη δυσκολία του Marx, παρόλο που δεν θα επεκταθούμε (αφού δεν σχετίζεται με κάποιο τρόπο με την επιχειρηματολογία του Heinrich), θα σημειώσουμε απλώς ότι ο Marx δοκίμασε τέσσερα διαφορετικά σχέδια για τη σύνταξη των πρώτων δύο σημείων του τρίτου τόμου (δηλαδή των μετέπειτα δύο πρώτων κεφαλαίων του τρίτου τόμου), όλα εκ των οποίων περιλαμβάνονται στον τόμο MEGA II/4.3 και συγκεκριμένα στις σελίδες 7-9, 10-13, 14-31 και 383-396 αντίστοιχα¹⁷⁴.

Η δεύτερη δυσκολία του Marx συνδέεται με το περιεχόμενο του μετέπειτα τρίτου κεφαλαίου του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου με τίτλο «Σχέση του ποσοστού του κέρδους προς το ποσοστό της υπεραξίας». Όλα τα μαθηματικά χειρόγραφα στα οποία αναφερθήκαμε, συμπεριλαμβανομένου αυτού του 1875, αφορούν το συνεχή πειραματισμό του Marx για το περιεχόμενο αυτού του κεφαλαίου, δηλαδή για την επαρκέστερη μαθηματική απεικόνιση των παραγόντων που κρύβονται πίσω από την κίνηση του ποσοστού κέρδους, τις μεταβολές στους μισθούς, το μήκος της εργάσιμης ημέρας, την εντατικότητα της εργασίας, τον εξορθολογισμό της αξιοποίησης του σταθερού κεφαλαίου μέσω των τεχνολογικών βελτιώσεων, των φτηνότερων πρώτων υλών κλπ. Η βασική του αγωνία, όπως σωστά αναφέρεται στην Εισαγωγή του τόμου MEGA II/14 (Apparat: 387) ήταν ότι βασική αιτία των λαθών στα οποία οδηγήθηκαν άλλοι οικονομολόγοι ήταν ότι δεν έκαναν τη διάκριση ανάμεσα στην κίνηση του ποσοστού κέρδους και του ποσοστού υπεραξίας. Στην έκταση των μαθηματικών χειρογράφων της δεκαετία του 1870 συνέβαλε και το γεγονός ότι, όπως απορρέει

¹⁷⁴ Σε αυτές τις απόπειρες θεμελιώθηκε η μεταβολή του πρώτου κεφαλαίου του τρίτου τόμου. Ενώ στο βασικό χειρόγραφο του τρίτου τόμου, δηλαδή στο χειρόγραφο 1863-1865, ο Marx ξεκινούσε με τη σχέση ανάμεσα στην υπεραξία και το κέρδος (MEGA II/4.2: 7-50) και συνέχιζε με την ανάλυση της τιμής κόστους (MEGA II/4.2: 50-66), εδώ αποφασίζεται το ξεκίνημα του τρίτου Βιβλίου με τη σχέση ανάμεσα στην τιμή κόστους και το κέρδος. Αυτή η μεταβολή στη σκέψη του Marx διατηρήθηκε στο ακέραιο από την επιμέλεια του Engels και αποτυπώθηκε και στην τελική έκδοση του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου (MEGA II/15: 29-51 και Marx, 1978: 39-69).

και από την αλληλογραφία του Marx, κατά τη διάρκεια των διαλλειμάτων του από την εργασία για το *Κεφάλαιο* λόγω μιας σειράς ζητημάτων υγείας την περίοδο 1870-1877, ο Marx ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, επισταμένα με τα μαθηματικά και ιδιαίτερα με το διαφορικό λογισμό, γεγονός που τον ώθησε να επιχειρήσει την μεγαλύτερη αξιοποίηση των μαθηματικών εργαλείων προς όφελος της βελτίωσης της μαθηματικής απεικόνισης της σχέσης ανάμεσα στο ποσοστό κέρδους και στο ποσοστό υπεραξίας. Στην Εισαγωγή του τόμου II/14 προσδιορίζεται ως εξής ο σκοπός συγγραφής αυτών των χειρογράφων:

«Προσπάθησε [ο Marx – Χ.Μ.] επανειλημμένως, να συλλάβει μαθηματικά τις σχέσεις και εξαρτήσεις ανάμεσα στο μεταβλητό κεφάλαιο, το σταθερό κεφάλαιο, το συνολικό κεφάλαιο, την υπεραξία, το ποσοστό υπεραξίας και την περιστροφή του κεφαλαίου. Θεωρούσε κάθε φορά ένα μέγεθος σταθερό έτσι ώστε να μπορέσει να συνάγει τις πιθανές κινήσεις των υπόλοιπων και να συζητήσει τον αντίκτυπο. Ωστόσο, δεν ήταν ικανοποιημένος με καμία από τις παρουσιάσεις» (MEGA II/14: 387).

Ο Engels σημειώνει στον Πρόλογο του τρίτου τόμου γι' αυτά τα μαθηματικά χειρόγραφα:

«Για το 3^ο κεφάλαιο υπήρχαν ένα σωρό μη ολοκληρωμένες μαθηματικές επεξεργασίες, αλλά επίσης και ένα ολόκληρο, σχεδόν γεμάτο τετράδιο από τη δεκαετία του 1870-1880, που εκθέτει με εξισώσεις τη σχέση του ποσοστού της υπεραξίας προς το ποσοστό του κέρδους. Ο φίλος μου Σάμουελ Μουρ, που έκανε και το μεγαλύτερο μέρος της αγγλικής μετάφρασης του πρώτου Βιβλίου, ανέλαβε να επεξεργαστεί για μένα αυτό το τετράδιο, μια δουλιά για την οποία ήταν πολύ πιο προικισμένος από μένα, σαν παλιός μαθηματικός του Καίμπριτζ. Από τη συνόψιση του ετοίμασα έπειτα το 3^ο κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό που και που το κύριο χειρόγραφο» (Μαρξ, 1978: 14).

Επίσης, σε μία επιστολή του στον Λαβρόφ στις 28 Ιανουαρίου 1884, ο Engels αναφέρεται ειδικά σ' αυτό το χειρόγραφο του 1875 σημειώνοντας ότι πρόκειται για «ένα ολόκληρο τετράδιο με εξισώσεις, με στόχο τον υπολογισμό των διάφορων παραγόντων που παίζουν ρόλο στη μετατροπή του ποσοστού της υπεραξίας σε ποσοστό του κέρδους» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 339).

Είναι, λοιπόν, σαφές ότι ο χαρακτήρας αυτού του χειρογράφου συνδέεται με την προεργασία του Marx για το περιεχόμενο του μετέπειτα τρίτου κεφαλαίου του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου και όχι με κάποια υποτιθέμενη αμφιβολία του για το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στο μετέπειτα πέμπτο Τμήμα. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν γίνεται καμία αναφορά από τον Marx στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στο πολύ μεγάλο σε έκταση μαθηματικό χειρόγραφο που επικαλείται ο Heinrich.

Αυτός ο χαρακτήρας του μεγάλου μαθηματικού χειρογράφου του 1875 αποτυπώνεται και στις τρεις συνοψίσεις αυτών των χειρογράφων που συνέγραψε ο Engels κατά την προετοιμασία του τρίτου κεφαλαίου του τρίτου τόμου: «Profitrate II (Konspekt zum Manuskript von 1875)» [Ποσοστό κέρδους II (Συνοψιση του χειρογράφου του 1875)] (MEGA II/14: 201-213), «Formeln und Berechnungen zur Profitrate» (Τύποι και υπολογισμοί για το ποσοστό κέρδους) (MEGA II/14: 214-215) και «Profitrate II. Versprechungen» (Ποσοστό κέρδους II. Υποσχέσεις) (MEGA II/14: 216). Αποτυπώνεται όμως και στις σημειώσεις του Samuel Moore από το χειρόγραφο του 1875 με τίτλο «Mehrwertrate and Profitrate. Summary of Marx's MS» (MEGA II/14: 351-356) αλλά και στο κείμενο «Gutachten zum Manuskript von 1875» (Γνωμοδότηση για το Χειρόγραφο του 1875) (MEGA II/14: 357-359) που απέστειλε ο Moore στον Engels μετά τη μελέτη του χειρογράφου¹⁷⁵.

Ο Heinrich επικαλείται ένα σημείο αυτού του χειρογράφου για να υποστηρίξει ότι ο Marx έχανε την πίστη του στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους: «Η πρόθεση [του Marx – X.M.] είναι να παρουσιαστούν οι “νόμοι” της “κίνησης του ποσοστού κέρδους”, ενώ γρήγορα γίνεται φανερό ότι όλων των ειδών οι κινήσεις είναι δυνατές. (MEGA II/14, 128)». Το γεγονός ότι «πειράζοντας» τις διάφορες μεταβλητές, ο Marx σημειώνει ότι όλες οι κινήσεις του ποσοστού κέρδους είναι δυνατές δεν στηρίζει σε καμία περίπτωση το επιχείρημα του Heinrich. Αυτό το συμπέρασμα είναι αυτονόητο κατά τη μελέτη της μαθηματικής σχέση ανάμεσα σε μια σειρά μεγέθη. Το ίδιο συμπέρασμα, άλλωστε, το σημειώνει ο Marx ρητά και σε ένα σημείο της επιστολής του προς τον Engels στις 30 Απρίλη 1868¹⁷⁶, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, δηλώνοντας ταυτόχρονα λίγες γραμμές πριν την εμφατική του πίστη στην ισχύ του νόμου της

¹⁷⁵ Σε αυτή τη γνωμοδότηση, ο Moore αποφεύγει μία γενική κρίση του χειρογράφου, αναδεικνύει κάποιες αβλεψίες στους μαθηματικούς χειρισμούς του Marx και προτείνει στον Engels τι μπορεί να κρατηθεί από αυτό για το τρίτο κεφάλαιο του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου. Όσον αφορά το μέγεθος του χειρογράφου, ο Moore εκτιμά ότι είναι δυσανάλογα μεγάλο με αυτά που θέλει να αναδείξει. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνει: «Μία αιτία του μεγάλου μήκους αυτού του χειρογράφου είναι η συνήθεια του [Marx – X.M.] να αποδεικνύει τα αποτελέσματα του με συγκεκριμένα παραδείγματα και να καταλαμβάνει σελίδες επί σελίδων για την πραγμάτευση απλών αριθμών, τη στιγμή που παρουσιάζοντας τον γενικό τύπο (ο οποίος δίνεται στο I και II) που εφαρμόζεται στην ιδιαίτερη περίπτωση, τα αποτελέσματα του θα μπορούσαν να εξαχθούν σε μισή ντουζίνα γραμμές» (MEGA II/14: 359).

¹⁷⁶ «Εδώ έχουμε 4 μεγέθη –κ', υ', μ, σ- με οποιαδήποτε 3 από τα οποία μπορούμε να δουλέψουμε ψάχνοντας το 4^ο μέγεθος ως άγνωστο. Αυτό καλύπτει όλες τις πιθανές περιπτώσεις της κίνησης του ποσοστού κέρδους, στο βαθμό που αυτή είναι διακριτή από την κίνηση του ποσοστού της υπεραξίας και το a certain extent (σ' έναν ορισμένο βαθμό) και από τη μάζα της υπεραξίας. Αυτό μέχρι τώρα ήταν φυσικά σε όλους ανεξήγητο» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 37-38).

πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αντίστοιχα, και στους υπολογισμούς του βασικού χειρογράφου 1863-1865 μελετώνται όλες οι πιθανές κινήσεις του ποσοστού κέρδους κατά τη μεταβολή των υπόλοιπων μεγεθών.

Ακόμα πιο συγκεκριμένα, στο σημείο του χειρογράφου του 1875 που επικαλείται ο Heinrich (MEGA II/14: 128), ο Marx καταλήγει σε κάποια συμπεράσματα για τη μεταβολή του ποσοστού κέρδους ως προϊόν όλων των ενδεχόμενων μεταβολών του ποσοστού της υπεραξίας και της σχέσης του μεταβλητού κεφαλαίου προς το άθροισμα του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου $[\mu/(\sigma+\mu)]$. Αμέσως μετά από τη διαπίστωση ότι, ανάλογα με τις μεταβολές αυτών των μεγεθών, το ποσοστό του κέρδους μπορεί να κινηθεί προς όλες τις κατευθύνσεις, ο Marx σημειώνει:

«Στην προσέγγιση του ποσοστού κέρδους – σε διάκριση από το ποσοστό υπεραξίας- ξεκινάμε από ένα δεδομένο κεφάλαιο, με μία δεδομένη οργανική σύνθεση και δεδομένο ποσοστό αξιοποίησης. Μετά αφήνουμε να λάβει χώρα η ενδεχόμενη σειρά μεταβολών, η οποία επιφέρει μεταβολές στο ποσοστό κέρδους, με αυτό το τελευταίο να αποτελεί συνάρτηση διαφορετικών μεταβλητών, και έτσι βρίσκουμε τους νόμους που καθορίζουν την αύξηση, τη μείωση ή τη σταθερότητα του ποσοστού κέρδους, με μία λέξη τους νόμους της κίνησης του» (MEGA II/14: 128-129).

Αντίστοιχα, στην αρχή του τρίτου κεφαλαίου του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου αναφέρεται:

«Αφού ποσοτικά το κέρδος προϋποτίθεται ίσο με την υπεραξία, το μέγεθος του και το μέγεθος του ποσοστού του κέρδους καθορίζονται με τις σχέσεις απλώς αριθμητικών μεγεθών, που είναι δοσμένα ή που μπορούν να καθοριστούν σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση. Έτσι, η ανάλυση μας κινείται στην αρχή σε καθαρά μαθηματικό πεδίο» (Μαρξ, 1978: 70).

Συνεπώς, στο σημείο που επικαλείται ο Heinrich βρίσκονται τα συμπεράσματα των ίδιων αριθμητικών πειραματισμών του Marx που έχουν περιληφθεί από τον Engels στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου. Τίποτα νέο γενικά δεν κομίζει η συγκεκριμένη διαπίστωση του Marx από το χειρόγραφο του 1875 ενώ, όπως ήδη αναφέραμε, καμία σχέση δεν έχει με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και τον αναστοχασμό του, όπως υποστηρίζει ο Heinrich. Ακριβώς λόγω αυτού του περιεχομένου όλων σχεδόν των σχετικών μαθηματικών χειρογράφων του, ο Marx πραγματεύεται κατά κανόνα παραδείγματα διαφορετικών ατομικών κεφαλαίων με διαφορετικά αριθμητικά δεδομένα για το μέγεθος του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου τους, του ποσοστού της υπεραξίας, της περιστροφής τους κλπ.

Τέλος, όσο αυτονόητη είναι η μαθηματική απόδειξη του γεγονότος ότι το ποσοστό κέρδους μπορεί να κινηθεί προς όλες τις κατευθύνσεις ανάλογα με τις

μεταβολές των υπόλοιπων μεταβλητών, άλλο τόσο περιοριστικό είναι αυτό το συμπέρασμα για το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει και γι' αυτό ο Marx σε ελάχιστο βαθμό χρησιμοποιεί τη μαθηματική τυποποίηση κατά τη μελέτη αυτού του νόμου. Αυτό ισχύει γιατί η μαθηματική απεικόνιση δεν μπορεί να αντανακλά τη χρονική σειρά με την οποία λαμβάνουν χώρα οι διάφορες μεταβολές, οι οποίες επιδρούν στο ποσοστό του κέρδους, για παράδειγμα δεν μπορεί να αντανακλά την καθυστερημένη χρονικά αντεπίδραση της αύξησης του βαθμού εκμετάλλευσης σε σχέση με την άμεση επίδραση της ανόδου της οργανικής σύνθεσης. Συνεπώς, ενώ από τη μία, αυτή η σειρά είναι αδιάφορη για την παράλληλη (στο χρόνο) σύγκριση δύο ατομικών κεφαλαίων ή για τις μεταβολές σε ένα ατομικό κεφάλαιο όπου θεωρείται όμως –προς διευκόλυνση της μαθηματικής απεικόνισης- ότι οι συνέπειες των διάφορων μεταβολών αποτυπώνονται ταυτόχρονα, με οποιαδήποτε σειρά και αυτόματα, από την άλλη αυτή η σειρά έχει τεράστια σημασία κατά τη μελέτη του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει όπου υπάρχει συγκεκριμένη αιτιακή αλυσίδα ιεραρχημένων μεταβολών και χρονική υστέρηση στην αντεπίδραση άλλων μεταβλητών. Αυτός ο παράγοντας, άλλωστε, αποτελεί, όπως δείξαμε στο προηγούμενο Μέρος αυτής της εργασίας, μέρος της απόδειξης της ύπαρξης ορίων στα περιθώρια αντεπίδρασης της αύξησης του ποσοστού της υπεραξίας στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

2.4.3. Το επιχείρημα της μετέπειτα σημείωσης του Marx στον πρώτο τόμο

Το επόμενο επιχείρημα που επικαλείται ο Heinrich (2013 και 2017) ενάντια στη νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει είναι το εξής κείμενο από μία χειρόγραφη σημείωση του Marx στο αντίγραφο του της δεύτερης έκδοσης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (πρόκειται δηλαδή για μία σκέψη που διατυπώθηκε το 1873 ή αργότερα). Αυτή τη σημείωση τη μετέφερε αυτούσια ο Engels στην τρίτη και τέταρτη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου* σε εκείνο το σημείο του πρώτου τόμου όπου την είχε καταγράψει ο Marx και συγκεκριμένα στο κεφάλαιο για το γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Αυτή η υποσημείωση είναι η εξής:

«[Υποσημείωση στην 3η έκδοση: Σε ένα ατομικό αντίτυπο του Marx υπάρχει στο σημείο αυτό η παρακάτω ιδιόχειρη παρατήρηση στο περιθώριο: «Εδώ πρέπει να σημειωθεί για μελλοντική χρήση: αν η διεύρυνση είναι μόνο ποσοτική, τότε η σχέση των κερδών ανάμεσα σ' ένα μεγαλύτερο και σ' ένα μικρότερο κεφάλαιο του ίδιου κλάδου είναι η ίδια με τη σχέση ανάμεσα στα μεγέθη των προκαταβεβλημένων κεφαλαίων. Αν η ποσοτική διεύρυνση προκαλεί

την ποιοτική αλλαγή, τότε ανεβαίνει ταυτόχρονα το ποσοστό του κέρδους για το μεγαλύτερο κεφάλαιο]» (Μαρξ, 2002: 652, π. 77γ)¹⁷⁷.

Ο Heinrich (2013) θεωρεί ότι «Αν κατανοηθεί στο πλαίσιο των συμφραζόμενων, η “ποσοτική διεύρυνση” αναφέρεται σε μία αυξανόμενη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου. Ο Marx επιχειρηματολογεί εδώ από την υπόθεση ενός αυξανόμενου ποσοστού κέρδους που συνοδεύει μία αυξανόμενη αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου, υπόθεση που είναι διαμετρικά αντίθετη από το επιχείρημα του νόμου του ποσοστού κέρδους στο Χειρόγραφο του 1863-1865».

Με λίγα λόγια, ο Heinrich θεωρεί ότι με αυτό το απόσπασμα ο Marx επιχειρηματολογεί υπέρ της διαπίστωσης της ανόδου του γενικού ποσοστού κέρδους του κοινωνικού κεφαλαίου ως συνέπεια της αύξησης της αξιακής σύνθεσης του κεφαλαίου. Ωστόσο, από το περιεχόμενο της σημείωσης είναι καθαρό ότι ο Marx δεν αναφέρεται εδώ στο μέσο ποσοστό κέρδους αλλά στη σύγκριση των ποσοστών κέρδους δύο επιχειρήσεων διαφορετικού μεγέθους. Στο βαθμό που αυτές οι επιχειρήσεις έχουν «μόνο ποσοτική διεύρυνση», δηλαδή μένει αμετάβλητη η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου τους (και προφανώς και το ποσοστό υπεραξίας), τότε θα έχουν το ίδιο ποσοστό κέρδους παρά το γεγονός ότι η μεγαλύτερη θα έχει μεγαλύτερη μάζα κέρδους. Συνήθως, όμως, η «ποσοτική διεύρυνση προκαλεί την ποιοτική αλλαγή», δηλαδή την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου μέσω της τεχνολογικής καινοτομίας και της ιδιοποίησης πρόσθετης υπεραξίας από την πρωτοπόρα (που συνήθως είναι και η μεγαλύτερη από τις δύο) επιχείρηση έναντι της επιχείρησης η οποία συνεχίζει να παράγει με τους παλιούς όρους και τεχνολογία. Πρόκειται δηλαδή σαφώς για μία ενδοκλαδική διαφορά ποσοστών κέρδους που βασίζεται στο γεγονός ότι η ατομική αξία της πιο προοδευμένης τεχνολογικά επιχείρησης βρίσκεται κάτω από την κοινωνική αξία του εμπορεύματος στον κλάδο. Φυσικά, μακροχρόνια, όταν γενικευτεί η νέα μέθοδος παραγωγής στον κλάδο, αυτή η πρόσθετη υπεραξία θα χαθεί αφού η τιμή του εμπορεύματος θα μειωθεί και θα προσαρμοστεί στη νέα -χαμηλότερη- αξία της και συνεπώς και η πρώην προπορευόμενη τεχνολογικά επιχείρηση θα πραγματοποιεί μόνο το μέσο ποσοστό κέρδους.

Συνεπώς, αυτό το σημείωμα δεν έχει καμία σχέση με την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου η οποία αποτελεί τον «κινητήρα» της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει.

¹⁷⁷ Ο Marx γράφει τη σημείωση του μετά την εξής πρόταση: «Η συσσώρευση του κεφαλαίου, που αρχικά εμφανίστηκε σαν ποσοτική του διεύρυνση, συντελείται, όπως είδαμε, μέσα σε διαρκή ποιοτική αλλαγή της σύνθεσής του, σε αδιάκοπη αύξηση του σταθερού του συστατικού σε βάρος του μεταβλητού» (Μαρξ, 2002: 651-652)

2.4.4. Το επιχείρημα της μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς τις εξελίξεις στο πιστωτικό σύστημα των ΗΠΑ

Ο Heinrich (2013) επικαλείται και το γεγονός ότι από το 1870 και μετά, το ενδιαφέρον του Marx μετατοπίστηκε από την Αγγλία ως το «locus classicus» του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής προς τις εξαιρετικά γρήγορα αναπτυσσόμενες ΗΠΑ και για διαφορετικούς λόγους (για τη μελέτη των σχέσεων γαιοκτησίας) προς τη Ρωσία. Αυτή η μετατόπιση προς τις ΗΠΑ αποκτά σημασία στην επιχειρηματολογία του Heinrich γιατί τη συνδέει με την αύξηση των ζητημάτων της Πίστης στη σκέψη του Marx και την απομάκρυνση από το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Για την υποστήριξη αυτού του επιχειρήματος, ο Heinrich επικαλείται μία πρόταση από ένα άρθρο του δημοσιογράφου John Swinton για τη συνέντευξη του με τον Marx το 1878. Επειδή ο Heinrich δεν παραθέτει τη σχετική πρόταση την παραθέτουμε εμείς: «Είπε [ο Marx – Χ.Μ.] ότι το βιβλίο [ο πρώτο τόμος του *Κεφαλαίου* – Χ.Μ.] δεν ήταν παρά ένα τμήμα, ένα μόνο μέρος ενός έργου σε τρία μέρη, από τα οποία τα δύο μέρη δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμα, με την πλήρη τριλογία να είναι “Γη”, “Κεφάλαιο”, “Πίστη” ενώ είπε ότι το τελευταίο μέρος επεξηγείται [με φαινόμενα – Χ.Μ.] κυρίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η Πίστη γνώριζε τόσο εκπληκτική ανάπτυξη».

Κατά τη γνώμη μας είναι σαφές πρώτον, ότι όταν αναφέρεται στο *Κεφάλαιο* ο Marx εννοεί εδώ την ανάλυση τόσο του ήδη εκδοθέντος πρώτου τόμου όσο και του χειρογράφου του δεύτερου και τρίτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* και, δεύτερον, ότι οι αναφορές του στη «Γη» και την «Πίστη» αναφέρονται στη συλλογή υλικού που έκανε εκείνη την περίοδο για τα βασικά ζητήματα που απέμεναν για την ολοκλήρωση των δύο τελευταίων Βιβλίων, δηλαδή για τη γαιοπρόσοδο και το πιστωτικό σύστημα.

Επίσης, θα θέσουμε ένα ακόμα ερώτημα: Γιατί η παρακολούθηση των σύγχρονων φαινομένων και εξελίξεων της Πίστης κατά την πιο ύστερη μελέτη των ζητημάτων του μετέπειτα τρίτου τόμου -και αφότου έχουν μελετηθεί τα πιο θεμελιώδη ζητήματα- αποτελεί απόδειξη της απόρριψης από τον Marx της προηγούμενης και πιο θεμελιώδους ανάλυσης του; Το γεγονός ότι ο Marx μελετά τα ζητήματα της Πίστης –και μάλιστα στη χώρα που πράγματι από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 αυτά ήταν πιο αναπτυγμένα¹⁷⁸- έχει το χαρακτήρα

178 Η κρίση του 1873-1875 συνέβαλε στην επιτάχυνση της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, στην ανάπτυξη και κυριαρχία της μετοχικής μορφής της εταιρείας και συνεπώς στην αύξηση των χρηματοδοτικών αναγκών τους. Κατά συνέπεια, αυτή την περίοδο ήταν πράγματι φανερό, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, η αύξηση της σημασίας του πιστωτικού συστήματος και του ρόλου των τραπεζών και των χρηματιστηρίων.

συμπλήρωσης και όχι αναίρεσης του βασικού χειρογράφου του τρίτου τόμου. Ο Marx ήθελε να παρουσιάσει στο πέμπτο κεφάλαιο του τρίτου Βιβλίου (το μετέπειτα πέμπτο Τμήμα του τρίτου τόμου) -το οποίο έτσι κι αλλιώς ήταν και το πιο ελλιπές στο πρώτο χειρόγραφο και απαιτούσε επιτακτικά συμπλήρωση και επιμέλεια- την τελευταία λέξη των σχετικών εξελίξεων.

Από την ίδια την αλληλογραφία του Marx, άλλωστε, αναδεικνύεται ποια ζητήματα του τραβούσαν την προσοχή στις ΗΠΑ και προσδιορίζει με αρκετή ακρίβεια ποια είναι τα «συγκεκριμένα οικονομικά φαινόμενα [που – Χ.Μ] εισέρχονται σ' ένα νέο στάδιο εξέλιξης, άρα απαιτούν νέα επεξεργασία» (Marx και Ένγκελς, 2020: 266). Καταρχάς, ο Marx ξεχωρίζει ως ιδιαίτερα σημαντική τη χρόνια κρίση στις ΗΠΑ από το 1873 μέχρι το 1878 κατά την οποία «Μετασχηματισμοί –οι οποίοι χρειάστηκαν στην Αγγλία αιώνες για να εδραιωθούν- πραγματοποιήθηκαν εδώ [μόλις] σε λίγα χρόνια» (Marx και Ένγκελς, 2020: 254). Επίσης, εντυπωσιάζεται από το ρυθμό της ανάπτυξης στις ΗΠΑ και από το γεγονός ότι «Στο ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης, οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν ξεπεράσει κατά πολύ την Αγγλία» (Marx και Ένγκελς, 2020: 262).

Ποιοι είναι όμως αυτοί οι μετασχηματισμοί που επιταχύνθηκαν από την ταχύτατη οικονομική ανάπτυξη στη χώρα; Ο Marx αναφέρεται α) στην «ισχύ των μονοπωλίων και τη διαβρωτική (όσον αφορά την άμεση ευημερία των μαζών) επιρροή των μεγάλων εταιριών που εξουσιάζουν τη βιομηχανία, το εμπόριο, την ιδιοκτησία της γης, τους σιδηρόδρομους και την Πίστη- με όλο και μεγαλύτερη επιτάχυνση από την έκρηξη του εμφύλιου πολέμου» (Marx και Ένγκελς, 2020: 254), β) στο γεγονός ότι οι σιδηροδρομικές εταιρείες «αποτέλεσαν το θεμέλιο για τεράστιες μετοχικές εταιρίες, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα νέο αφετηριακό σημείο για όλα τ' άλλα είδη μετοχικών εταιριών, αρχής γενομένης από τις τραπεζικές εταιρίες» και «έδωσαν μία ασύλληπτη μέχρι τότε ώθηση στη συγκέντρωση του κεφαλαίου και συνέβαλαν επίσης στην επιτάχυνση και την ισχυρή άνοδο της κοσμοπολίτικης δραστηριότητας του δανειακού κεφαλαίου – το οποίο αγκαλιάζει πλέον τον κόσμο μ' ένα δίκτυο οικονομικής απάτης και αμοιβαίας δημιουργίας χρέους – [δηλαδή] της καπιταλιστικής μορφής της “διεθνούς” αδελφότητας» (Marx και Ένγκελς, 2020: 259), γ) στο γεγονός ότι οι αμερικανικές σιδηροδρομικές εταιρίες μετατράπηκαν με τη βοήθεια της κρατικής στήριξης τους (λαμβάνοντας «κι ένα μεγάλο κομμάτι της κρατικής γης ως δώρο») στους μεγαλύτερους γαιοκτήμονες (Marx και Ένγκελς, 2020: 260). Ταυτόχρονα μέσα από τις πληροφορίες που ζητά από συντρόφους ή γνωστούς του στις ΗΠΑ ζητά πληροφορίες για «την αμερικανική γεωργία και τις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης, καθώς και για την Πίστη» (Marx και Ένγκελς, 2020: 226), για τις «οικονομικές συνθήκες στην Καλιφόρνια» γιατί «πουθενά αλλού δεν έχει

συντελεστεί τόσο ραγδαία και αδίστακτα η ριζική ανατροπή που επιφέρει η καπιταλιστική συγκεντροποίηση» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 273) κλπ.

Όπως είναι εμφανές, ο χαρακτήρας αυτών των ζητημάτων που τον απασχολούν γύρω από την Πίστη στις ΗΠΑ δεν είναι τέτοιος που να απαιτεί ριζικές αλλαγές όσων περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα του για το *Κεφάλαιο*, αλλά αφορά εξελίξεις σε ένα πολύ χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Αυτές οι εξελίξεις είναι λογικό να τράβηξαν το ενδιαφέρον του Marx, ενώ ένας ακόμα λόγος για να εστιάσει σε αυτά ήταν η τότε σχεδιαζόμενη αμερικανική έκδοση του πρώτου τόμου.

Φυσικά, αυτές οι εξελίξεις επηρεάζουν κάποιες πλευρές της σκέψης του Marx. Έτσι, π.χ. σωστά κατά τη γνώμη μας εκτιμάται στη MEGA (II/14, Apparatus: 453-4) ότι η χρόνια κρίση στις ΗΠΑ αλλά και οι ιδιαιτερότητες της κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1870 ώθησαν τον Marx να παραιτηθεί από τη φιλοδοξία του να αποτυπώσει μαθηματικά την πορεία της κρίσης, αφού πια ήταν φανερό ότι η ποσότητα των παραγόντων που επιδρούν σε αυτήν ήταν τόσο μεγάλη που δεν μπορούσε να τυποποιηθεί μαθηματικά. Ωστόσο, τέτοιου είδους μεταβολές στη σκέψη του Marx ήταν ήσσονος σημασίας σχετικά με τη θεωρητική ανάλυση του. Το αντικείμενο των φαινομένων που τράβηξε την προσοχή του στις ΗΠΑ δεν αποδεικνύει καμία προοπτική θεμελιώδους μετατόπισης στον πυρήνα της ανάλυσης του.

Αν υιοθετήσουμε το επιχείρημα του Heinrich ότι η μελέτη από τον Marx αυτών των ζητημάτων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 αποτελεί αναίρεση της πιο θεμελιώδους ανάλυσης που περιλαμβάνεται στο βασικό χειρόγραφο, τότε θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε και ότι η εστίαση στα πιο ύστερα χρόνια του στα ζητήματα της γαιοκτησίας και της γαιοπροσόδου για τη συγγραφή του αντίστοιχου μέρους του *Κεφαλαίου* σημαίνουν και αυτά απόρριψη της προηγούμενης ανάλυσης και της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει¹⁷⁹.

179 Αξίζει να προσθέσουμε ότι ήδη από το 1850, οι Marx και Engels τόνιζαν την προοπτική της μετατόπισης της παγκόσμιας οικονομικής κίνησης από την Ευρώπη στις ΗΠΑ στις τρεις «Αναθεωρήσεις» (Revue) που από κοινού έγραψαν και δημοσιεύτηκαν στο δεύτερο, τέταρτο και το διπλό πέμπτο/έκτο τεύχος της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου. Πολιτική-Οικονομική Επιθεώρηση*. Στην πρώτη από αυτές τόνιζαν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του παγκόσμιου εμπορίου προς τις ΗΠΑ και διατύπωναν την εκτίμηση ότι η κοινωνική επανάσταση στην Ευρώπη και η ακόλουθη απελευθέρωση των παραγωγικών της δυνάμεων αποτελούν τη μοναδική πιθανότητα να διατηρήσει η ευρωπαϊκή βιομηχανία την υπεροχή της (MEW 7: 221). Στη δεύτερη από αυτές, σημειώνουν ότι η αμερικανική αγορά είναι η βασική για το ενδεχόμενο ξεσπάσματος οικονομικής κρίσης στη διεθνή αγορά και ότι η πραγματική κρίση θα ξεκινήσει μόνο μόλις συμπεριλάβει τις ΗΠΑ (MEW 7: 295). Στην τρίτη από αυτές, οι Marx και Engels τονίζουν τη μετατόπιση του παγκόσμιου κερδοσκοπικού πυρετού γύρω από την ατμοπλοΐα από το Λονδίνο στη Νέα Υόρκη (Ένγκελς, 2010: 48-49).

Συνεπώς, ο Marx στράφηκε τη δεκαετία του 1870 σε εκείνα τα μέρη της ανάλυσης του που ήταν τα πιο ελλιπή στη μελέτη του βασικού χειρογράφου και επιχειρούσε να συμπεριλάβει σε αυτή την ανάλυση τις πιο σύγχρονες εξελίξεις της εποχής του.

2.4.5. Το επιχείρημα περί χαμηλού βαθμού ανάπτυξης από τον Marx της θεωρίας για την κρίση

Όσον αφορά το βαθμό ανάπτυξης από τον Marx της θεωρίας της κρίσης, ο Heinrich (2013) επιστρατεύει δύο επιστολές.

Η πρώτη από αυτές είναι η επιστολή προς τον Engels στις 31 Μάη 1873 και συγκεκριμένα το εξής απόσπασμα: «πίστευα (και ακόμα πιστεύω ότι θα ήταν εφικτό, αν το υλικό μελετούνταν επαρκώς) ότι έτσι μπορώ να προσδιορίσω μαθηματικά τους βασικούς νόμους που διέπουν τις κρίσεις» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 187). Ο Heinrich ισχυρίζεται πως η πιθανότητα μαθηματικής απεικόνισης της κρίσης θα συνεπαγόταν ότι «οι κρίσεις εξελίσσονται με τεράστια κανονικότητα» και πως το γεγονός ότι ο Marx «αναρωτιέται» για το πόσο είναι δυνατή αυτή η μαθηματική απεικόνιση των κρίσεων αποδεικνύει πως «δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα την έκταση αυτής της περιοδικότητας [της κρίσης – Χ.Μ.]». Από αυτά συμπεραίνει ότι «ο Marx πείθεται όλο και περισσότερο ότι ουσιαστικά η έρευνα δεν έχει προχωρήσει τόσο ώστε να του δίνει τη δυνατότητα να προχωρήσει σε μία “κατάλληλη” παρουσίαση της “πραγματικής κίνησης” για την οποία μιλάει στον Επίλογο στη δεύτερη έκδοση του τόμου I»¹⁸⁰.

Ο Heinrich προσπαθεί να στηρίξει με αυτό τον τρόπο το επιχείρημα ότι ο Marx δεν είχε διαμορφωμένη ανάλυση για την κρίση. Καταρχάς, στην επιστολή που επικαλείται, ο Marx όχι μόνο δεν αναρωτιέται αλλά δηλώνει emphaticά την πίστη του στην ύπαρξη αυτής της κανονικότητας και συνεπώς της δυνατότητας μαθηματικής απεικόνισης της κρίσης την οποία ο μαθηματικός φίλος και σύντροφος του Samuel Moore θεωρούσε, τουλάχιστον προς το παρόν, μη εφικτή. Όσον αφορά τη δυσκολία μαθηματικής απεικόνισης της κρίσης, αυτή συνδέεται με τη δυσκολία μαθηματικής απεικόνισης όλου του πλήθους των –πιο θεμελιωδών αλλά και των δευτερευόντων σε κάθε ξεχωριστή κρίση- παραγόντων

¹⁸⁰ Ο Heinrich υπονοεί την εξής αναφορά του Marx από τον Επίλογο στη δεύτερη έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*: «Βέβαια, ο τρόπος της έκθεσης πρέπει να διαφέρει τυπικά από τον τρόπο της έρευνας. Η έρευνα πρέπει ν' αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, ν' αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξης της και ν' ανακαλύψει τον εσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θα έχει τελειώσει αυτή η δουλιά, μπορεί να παρασταθεί όπως πρέπει η πραγματική κίνηση. Κι όταν επιτευχθεί αυτό έτσι που η ζωή της ύλης να καθρεφτίζεται ιδεατά, τότε μπορεί να φαίνεται σα νάχει να κάνει κανείς με ένα a priori [εκ των προτέρων] οικοδόμημα» (Μαρξ, 1978: 25).

που συνδέονται με την κρίση. Συνεπώς, το γεγονός της υπαρκτής ή μη δυνατότητας μαθηματικής απεικόνισης της καπιταλιστικής κρίσης σε καμία περίπτωση δεν συνδέεται με το βαθμό θεωρητικής ανάλυσης του ίδιου του φαινομένου της κρίσης και των αιτιών του.

Η δεύτερη επιστολή που επικαλείται ο Heinrich για τη στήριξη αυτού του επιχειρήματος είναι η επιστολή του Marx προς τον Danielson στις 10 Απρίλη 1879, στην οποία ο Marx σημειώνει ότι δεν μπορεί να ολοκληρώσει τον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* -ο οποίος θα περιλάμβανε τα Βιβλία II και III, δηλαδή τους μετέπειτα τόμους II και III- «πριν φτάσει η τρέχουσα βιομηχανική κρίση στην Αγγλία στο αποκορύφωμα της. Τα φαινόμενα αυτήν τη φορά είναι εντελώς ιδιόμορφα, διαχωρίζονται από πολλές απόψεις από τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνονταν στο παρελθόν (...) Είναι λοιπόν απαραίτητο να παρακολουθήσουμε την τρέχουσα πορεία των πραγμάτων μέχρι η κατάσταση να ωριμάσει· μόνο τότε μπορεί κανείς να την “καταναλώσει παραγωγικά”, δηλαδή “θεωρητικά”» (Marx και Ένγκελς, 2020: 257).

Ο Heinrich συνδέει το παραπάνω με την εκτίμηση ότι «ο Marx είναι ακόμα στη μέση της διαδικασίας της έρευνας και της διαμόρφωσης της θεωρίας, η οποία πρέπει να προηγηθεί της παρουσίασης» και με την εκτίμηση ότι «η προσοχή του Marx τραβιέται στον διεθνώς πλέον σημαντικό ρόλο των εθνικών τραπεζών που έχουν μία σημαντική επίδραση στην πορεία της κρίσης» (Heinrich 2013). Σημειώνει ταυτόχρονα ότι αυτές οι παρατηρήσεις του Marx δείχνουν «ότι δεν είναι δυνατή μία συστηματική πραγμάτευση της κρίσης στην άμεση βάση του νόμου της πτωτικής τάσης στο ποσοστό κέρδους (όπως υπονοείται από την έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* του Engels), αλλά μάλλον μόνο μετά την παρουσίαση του τοκοφόρου κεφαλαίου και της Πίστης. Ωστόσο, αν οι εθνικές τράπεζες παίζουν έναν τόσο σημαντικό ρόλο, τότε είναι πολύ αμφίβολο αν το πιστωτικό σύστημα μπορεί να παρουσιαστεί κατηγορηματικά χωρίς την ανάλυση του κράτους. Το ίδιο ισχύει και για την παγκόσμια αγορά».

Αφότου δηλώσει ότι θεωρεί αδύνατη την επιλογή του Marx να μελετήσει τα ζητήματα του μετέπειτα τρίτου τόμου κάνοντας αφαίρεση από το κράτος και την παγκόσμια αγορά, καταλήγει σε μία απαξιωτική για το *Κεφάλαιο* (του Marx, όχι της επιμέλειας του Engels) εκτίμηση: «Αν, ωστόσο, αυτό πράγματι δεν είναι δυνατό, τότε το οικοδόμημα του *Κεφαλαίου* ως συνόλου τίθεται υπό αμφισβήτηση» (Heinrich, 2013)!

Στην επιστολή που επικαλείται ο Heinrich, ο Marx παρουσιάζει πράγματι κάποια ιδιαίτερα στοιχεία αυτής της κρίσης, που συνδέονται με την Πίστη, όπως η παρέμβαση της Τράπεζας της Αγγλίας (με την υποστήριξη της Τράπεζας της Γαλλίας) και η καλή κατάσταση των τραπεζών στις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας. Αυτοί οι παράγοντες συνέβαλλαν, συνεχίζει ο Marx, στο παράδοξο (για

τα μέχρι τότε δεδομένα των κρίσεων) γεγονός ότι «το πραγματικό κέντρο της αγοράς χρήματος –όχι μόνο του Ηνωμένου Βασιλείου, αλλά [ολόκληρου] του κόσμου- το Λονδίνο, έχει θιγεί μέχρι τώρα μόνο λίγο». Στο ίδιο σημείο, ο Marx αναφέρεται και σε άλλα ιδιαίτερα στοιχεία αυτής της κρίσης, όπως στο γεγονός ότι για πρώτη φορά «προηγήθηκαν της αγγλικής κρίσης τεράστιες κρίσεις στις *Ηνωμένες Πολιτείες, τη Νότια Αμερική, τη Γερμανία, την Αυστρία* κλπ., οι οποίες ήδη διαρκούν σχεδόν πέντε χρόνια» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 257-258).

Συνεπώς, πράγματι ο Marx ενδιαφέρεται για αυτές τις νέες πλευρές της λεγόμενης «Μεγάλης Ύφεσης» που ξέσπασε το 1873. Μπορούμε να πούμε, μάλιστα, ότι πρόκειται για κάτι σχεδόν αυτονόητο αν λάβουμε υπόψη την επιστημονική τελειομανία του Marx (η οποία, άλλωστε, αποτέλεσε και μία από τις βασικές αιτίες καθυστέρησης της έκδοσης μιας σειράς έργων του) και τη σταθερή επιδίωξη του να συμπεριλάβει στην ανάλυση του τα εκάστοτε πιο πρόσφατα στοιχεία και τα θεωρητικά τους συμπεράσματα.

Όπως έγραφε ο Engels στον Bebel σχολιάζοντας την καθυστέρηση της έκδοσης από τον Marx του δεύτερου τόμου: «Αν δεν υπήρχε το ογκώδες αμερικανικό και ρωσικό υλικό (μόνο για τις ρωσικές στατιστικές έχει πάνω από 2 κυβικά μέτρα βιβλία), ο 2^{ος} τόμος θα είχε εκδοθεί εδώ και καιρό. Όπως πάντα, όλα έπρεπε [σύμφωνα με τον Μαρξ] να είναι πλήρως επικαιροποιημένα»¹⁸¹ (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 333).

Αυτό δεν σημαίνει όμως, όπως σε πολλά σημεία υπονοεί ο Heinrich, ότι με τα εκάστοτε νέα στοιχεία ανατρέπονταν η προηγούμενη, η πιο θεμελιώδης ανάλυση, αντίθετα συμπληρώνονταν και θωρακίζονταν ακόμα περισσότερο. Έτσι, κι εδώ, το ενδιαφέρον του Marx για την επίδραση της παρέμβασης των κεντρικών τραπεζών στην «πορεία της κρίσης» δεν σημαίνει ότι ο Marx άλλαξε γνώμη για το γεγονός ότι η βασική αιτία της κρίσης βρίσκεται στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή και άρχισε να πιστεύει ότι αυτή η αιτία βρίσκεται

¹⁸¹ Στην ίδια λογική, ο Cuyvers (2000) παραθέτει τρία σχόλια για την τελειομανία του Marx. Σύμφωνα με τον Arnold Ruge, ο οποίος εξέδωσε μαζί με τον Marx τα *Γερμανο-γαλλικά Χρονικά* το 1844 περιγράφει ως εξής τον Marx της πρώτης δημοσιογραφικής περιόδου: «Δεν τελειώνει τίποτα, διακόπτει τα πάντα και βυθίζεται ξανά εκ νέου σε μία ατέλειωτη θάλασσα από βιβλία». Αντίστοιχα, ο γαμπρός του Marx, Paul Lafargue, έγραφε γι' αυτόν: «Ο Marx δεν ήταν ποτέ ικανοποιημένος με το έργο του – πάντα έκανε κάποιες βελτιώσεις και πάντα έβρισκε τη δουλειά του κατώτερη της ιδέας που ήθελε να μεταδώσει ...». Τέλος, ο Cuyvers παραθέτει την εξής εκτίμηση του σύγχρονου μας Callinicos για τον Marx: «Ο Marx άφησε πίσω του τα χειρόγραφα των δύο από τους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου* αφήνοντας στον Engels το καθήκον να τα εκδώσει. Ένας λόγος γι' αυτή την αργοπορία ήταν ότι ο Marx ήταν τελειομανής, συνεχώς ξαναέγραφε και επέκτεινε τα προσχέδια του και διάβαζε περισσότερα βιβλία και άρθρα μέχρις ότου οι έρευνες του φαίνονταν ατέλειωτες. Ένας άλλος λόγος ήταν η ανάγκη να αναλύει και να σχολιάζει τις τρέχουσες εξελίξεις».

καταρχάς στη σφαίρα της κυκλοφορίας και συγκεκριμένα της νομισματικής κυκλοφορίας. Σημαίνει απλώς ότι πράγματι έχουν εξαιρετικό θεωρητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της κρίσης και νέες πλευρές της κυκλοφορίας του χρήματος, οι οποίες έπρεπε να μελετηθούν με δεδομένο πάντα ότι ο Marx είχε ήδη αναδείξει την προτεραιότητα των φαινομένων της καπιταλιστικής παραγωγής έναντι αυτών της καπιταλιστικής κυκλοφορίας, για όλα τα οικονομικά φαινόμενα, συμπεριλαμβανομένου του φαινομένου της κρίσης.

Με τον τρόπο και το ύφος, άλλωστε, που κλείνει ο Marx το συγκεκριμένο σημείο της επιστολής του αναδεικνύεται ότι τα στοιχεία που έχει αναφέρει δεν έχουν να κάνουν με τη θεωρητική «καρδιά» του φαινομένου της κρίσης αλλά με κάποιες δευτερεύουσες πλευρές της συγκεκριμένης κρίσης: «Με όποιον τρόπο κι αν εξελιχτεί αυτή η κρίση –της οποίας η λεπτομερής παρατήρηση είναι φυσικά υψίστης σημασίας για τους ερευνητές της καπιταλιστικής παραγωγής και για τους επαγγελματίες θεωρητικούς – θα περάσει, όπως και οι προηγούμενες, και θα ξεκινήσει ένα νέος “βιομηχανικός κύκλος” με όλες τις ιδιαίτερες φάσεις της ευημερίας κλπ.» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 257-258).

2.4.6. Το επιχείρημα περί της πρόθεσης του Marx να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές στο Κεφάλαιο

Ο Heinrich επικαλείται δύο αποσπάσματα από δύο επιστολές για να δείξει ότι ο Marx σκόπευε να κάνει ριζικές αλλαγές στα χειρόγραφα αλλά και τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ενσωματώνοντας τις σκέψεις του μετά το 1870.

Το πρώτο είναι ένα απόσπασμα από την επιστολή του στις 27 Ιούνη 1880 προς τον Ferdinand Domela Nieuwenhuis στο οποίο αναφέρεται ότι «ακριβώς αυτή τη στιγμή συγκεκριμένα οικονομικά φαινόμενα εισέρχονται σ' ένα νέο στάδιο εξέλιξης, άρα απαιτούν νέα επεξεργασία» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 266). Το δεύτερο είναι ένα απόσπασμα από την επιστολή του Marx στον Danielson στις 13 Δεκέμβρη 1881 στο οποίο ο Marx σημειώνει ότι ο εκδότης του τού είπε ότι είναι αναγκαία μία 3^η έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* και ο Marx σημείωσε ότι θα προχωρούσε σε μία μικρή γρήγορη τρίτη έκδοση με ελάχιστες αλλαγές και αν εξαντληθεί και αυτή «ενδεχομένως να προχωρήσω σε μία πιο εκτεταμένη επεξεργασία του βιβλίου, σαν αυτή που θα έκανα και τώρα αν ήταν διαφορετικές οι συνθήκες» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 296).

Καταρχάς, είναι σχεδόν αυταπόδεικτο ότι τη δεκαετία του 1880 «συγκεκριμένα οικονομικά φαινόμενα εισέρχονται σ' ένα νέο στάδιο εξέλιξης». Είναι η περίοδος γενίκευσης και γιγάντωσης των μετοχικών εταιρειών, η περίοδος που για πρώτη φορά λίγες μεγάλες εταιρείες κυριαρχούν σε ολόκληρους κλάδους, η περίοδος του αυξημένου ρόλου των –κεντρικών αλλά και των

υπόλοιπων- τραπεζών κλπ, με λίγα λόγια η περίοδος που παρουσιάζει μια σειρά νέα στοιχεία σαν αυτά που ενσωμάτωσε σε αγκύλες και με την προσθήκη των αρχικών του ο Engels στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* και επεξεργάστηκαν στη συνέχεια και οι Hobson, Hilferding και Lenin στις αναλύσεις τους του για τον ιμπεριαλισμό. Ωστόσο, παρά τη μεγάλη σημασία τους, αυτά τα νέα στοιχεία δεν αναιρούν την πιο δομική ανάλυση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που περιλαμβάνεται στα μαρξικά χειρόγραφα του *Κεφαλαίου*. Αυτό φαίνεται, άλλωστε, και από το επίρρημα «ενδεχομένως» στο παραπάνω απόσπασμα της επιστολής στον Danielson, το οποίο αποκρύβει ο Heinrich θέλοντας ίσως να παρουσιάσει αυτή τη σκέψη του Marx ως επιτακτικής αναγκαιότητας. Κυρίως όμως φαίνεται από το λόγο που επικαλείται ο Marx σε αυτή την επιστολή για να εξηγήσει γιατί δεν προλαβαίνει να ασχοληθεί με μία επανεπεξεργασία του πρώτου τόμου:

«Πρώτον, πρέπει ν' αποκατασταθεί η υγεία μου και, δεύτερο, θα ήθελα να ετοιμάσω το δεύτερο τόμο όσο το δυνατόν πιο γρήγορα (ακόμα κι αν έπρεπε να εκδοθεί στο εξωτερικό). Τώρα θα ήθελα ακόμα περισσότερο να τον ετοιμάσω, και για τον πρόσθετο λόγο ότι θέλω να περιλάβω σε αυτόν μία αφιέρωση στη γυναίκα μου» (Marx και Ένγκελς, 2020: 296).

Συνεπώς, το συμπέρασμα που βγαίνει από όσα γράφει ο Marx σε αυτή την επιστολή είναι το ακριβώς αντίθετο από αυτό που ισχυρίζεται ο Heinrich. Όχι μόνο δεν θέλει να αναθεωρήσει τα θεμελιώδη σημεία του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* αλλά θεωρεί ότι βρίσκεται και στην «τελική ευθεία» για την έκδοση του δεύτερου και του τρίτου Βιβλίου στη βάση των ήδη υπαρκτών χειρογράφων και συγκεκριμένα, όσον αφορά τον τρίτο τόμο, κυρίως του χειρογράφου 1863-1865. Οι σκέψεις του Marx για μια σειρά δευτερεύοντα -σε σχέση με την πιο θεμελιώδη ανάλυση- ζητήματα σε καμία περίπτωση δεν αναιρούσαν την πίστη του Marx στο ήδη επεξεργασμένο θεωρητικό υλικό. Και αυτό ένα χρόνο μόλις πριν το θάνατο του.

2.4.7. Κάποια συμπεράσματα

Μετά την παραπάνω παρουσίαση, υποστηρίζουμε ότι το επιχείρημα του Heinrich περί μετατόπισης του κέντρου βάρους της σκέψης του Marx μετά το 1865 δεν ευσταθεί. Οι ίδιες οι βιβλιογραφικές αναφορές που επικαλείται ο Heinrich δεν οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Αυτός ο ισχυρισμός μας ενισχύεται αν υπολογίσουμε ότι τα επιχειρήματα στα οποία αναφερθήκαμε είναι αυτά που ο ίδιος ο Heinrich θεωρεί ως τα πλέον πειστικά για τη στήριξη της επιχειρηματολογίας του.

Συνεπώς, θεωρούμε ότι δεν είναι σωστή η σχετικοποίηση (ολόκληρου σχεδόν) του εγχειρήματος του *Κεφαλαίου* το οποίο επιχειρεί ο Heinrich στη βάση κάποιων αναλύσεων του Marx τη δεκαετία του 1870. Το αυτονόητο γεγονός ότι αν είχε ολοκληρώσει ο ίδιος ο Marx την έκδοση του δεύτερου και τρίτου Βιβλίου, θα είχε ενσωματώσει κάποιες από τις σκέψεις του μετά το 1865, δεν αναιρεί σε καμία περίπτωση ότι η πεμπτουσία της θεωρητικής του ανάλυσης θα ήταν αυτή που περιλαμβάνεται στο Χειρόγραφο 1863-1865 μαζί με κάποιες συμπληρώσεις από τα μετέπειτα χειρόγραφα. Με λίγα λόγια, η πεμπτουσία της ανάλυσης του είναι αυτή που περιλαμβάνεται στην έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* που επιμελήθηκε ο Engels. Τουλάχιστον, δεν μπορεί να τεκμηριωθεί αρχειογραφικά η αντίθετη εκτίμηση. Με αυτή την έννοια, δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με την έμφαση που δίνει ο Heinrich στην εκτίμηση ότι «Δυστυχώς, μία εκδοχή του *Κεφαλαίου* που ενσωματώνει τις εμβασύνσεις και τα ερωτήματα που κερδήθηκαν τη δεκαετία του 1870 παραμένει άγραφτη» (Heinrich 2013).

Το γεγονός ότι ο Μαρξ μέχρι το τέλος της ζωής του μελετά νέες πλευρές και νέα φαινόμενα της καπιταλιστικής οικονομίας δεν σημαίνει ότι αναιρεί τους θεμελιώδους νόμους κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας. Έτσι, το γεγονός ότι την τελευταία 15ετία της ζωής του μελετά τα σύγχρονα ζητήματα της καπιταλιστικής Πίστης τόσο στην αυτοτέλεια τους όσο και στο πλαίσιο της επίδρασης τους σε πλευρές της καπιταλιστικής κρίσης δεν μετατρέπει τον Μαρξ σε καμία περίπτωση σε πρόδρομο της μετέπειτα σχολής της «χρηματιστικοποίησης» του καπιταλισμού. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος του ερευνητικού του ενδιαφέροντος του μετά το 1879 προσανατολίζεται στη μελέτη της γαιοπροσόδου, δεν σημαίνει ότι αυτός ο τομέας αποκτά την πρωτοκαθεδρία στο συνολικό του θεωρητικό οικοδόμημα. Το γεγονός ότι η μελέτη της επίδρασης του αστικού κράτους στην οικονομία θα φωτίσει πράγματι νέες πλευρές, δεν σημαίνει ότι οι οικονομικές νομοτέλειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής έχουν την πηγή τους ή τροποποιούνται καθοριστικά από την πολιτική ως πλευρά του καπιταλιστικού εποικοδομήματος. Το γεγονός ότι πράγματι η μακροχρόνια ύφεση της περιόδου 1873-1893 είχε ξεχωριστά χαρακτηριστικά από τις προηγούμενες κρίσεις, τα οποία μελετούσε με μεγάλη επιμέλεια ο Marx, δεν σημαίνει ότι παύουν να έχουν ισχύ οι πιο θεμελιώδεις νόμοι για την κρίση. Με λίγα λόγια, το γεγονός ότι ο Marx είχε πάντα την επιστημονική ευσυνειδησία να συλλάβει την οποιαδήποτε δευτερεύουσα ή τριτεύουσα πλευρά ενός φαινομένου και να την ενσωματώσει στις μελέτες του -κάτι που οδηγούσε συστηματικά σε καθυστερήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του και σε συνεχή παράπονα από τον Engels- δεν σημαίνει ότι δεν ισχύουν οι πρωτεύουσες πλευρές.

Όσο η σκέψη του Marx ολοκληρώνει τα βασικά της σημεία στα πιο θεμελιώδη ζητήματα, είναι λογικό να προσανατολίζεται στις πιο επιμέρους πλευρές των υπό μελέτη φαινομένων. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο τρίτος τόμος είναι σε ένα χαμηλό σημείο αφαίρεσης στο οποίο μελετώνται πολλές έννοιες και κατηγορίες που τις συναντάμε στην επιφάνεια της οικονομικής ζωής στον καπιταλισμό, καθιστά ακόμα μεγαλύτερη τη σημασία του τρόπου με τον οποίο εκφράζονται με συγκεκριμένο τρόπο στο χρόνο και στο χώρο οι γενικές νομοτέλειες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από το ίδιο ακριβώς γεγονός απέρρευε και η συνεχής ανάγκη προσαρμογής και εκσυγχρονισμού των παραδειγμάτων και των εξελίξεων όσο καθυστερούσε η έκδοση αυτού του τόμου.

Βασιζόμενος στα παραπάνω επιχειρήματα, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι η επιμέλεια του Engels δεν αποτύπωσε αυτή την πρόοδο της σκέψης του Marx μετά τη συγγραφή των χειρογράφων της περιόδου 1861-1865. Πιο συγκεκριμένα ισχυρίζεται ότι η επιμέλεια του Engels παρουσίασε ως ολοκληρωμένη τη σκέψη του Marx και απέκρυψε τον ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της. Σε αυτό το ζήτημα επικεντρώνεται το επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥ HEINRICH ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΜΑΡΞΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ENGELS

3.1. Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρακολουθήσαμε και μελετήσαμε αρχειογραφικά τα βασικά επιχειρήματα του Heinrich περί μίας σημαντικής θεωρητικής μετατόπισης του Marx κατά τη δεκαετία του 1870. Βασική συνισταμένη αυτών των επιχειρημάτων είναι ότι η θεωρία του Marx βρισκόταν σε μία σταθερή κατάσταση ρευστότητας και –σε πολλά σημεία- σε χαμηλό βαθμό ανάπτυξης. Σε αυτή τη βάση, ο Heinrich εκτιμά ότι η επιμέλεια που έκανε ο Engels στα μαρξικά χειρόγραφα του δεύτερου και, κυρίως, του τρίτου βιβλίου αποκρύβει αυτή την κατάσταση των μαρξικών χειρογράφων και τα παρουσιάζει ως ένα ολοκληρωμένο και κλειστό θεωρητικό σύστημα.

Ο Krätke (2006: 147) αναδεικνύει το γεγονός ότι οι κριτικές απόψεις για την εκδοτική επιμέλεια του Engels και αντίστοιχα η επιδίωξη έκδοσης των χειρογράφων του Marx για το *Κεφάλαιο* (σε διάκριση από τον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* που περιλαμβάνει τις παρεμβάσεις του Engels) υπάρχουν ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, μας υπενθυμίζει μία σχετική αναφορά σε αυτές τις απόψεις από έναν Πρόλογο σε μία έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* που επιμελήθηκε ο Kautsky το 1926. Εκεί ο Kautsky αναφέρεται στις «εικασίες» σύμφωνα με τις οποίες «ο Engels δεν κατανοούσε πάντα πλήρως την πορεία της σκέψης του Marx και δεν ταξινομήσε ούτε διόρθωσε σε όλες τις περιπτώσεις τα χειρόγραφα σε αντιστοιχία με αυτή την πορεία σκέψης» για να συμπληρώσει ότι «για να ικανοποιήσω όλους τους προβληματισμούς, θα ήταν αναγκαίο να δώσουμε στους κριτικούς την ικανότητα να κρίνουν μόνοι τους. Αυτό σημαίνει ότι θα έπρεπε να εκδοθούν όλα τα μαρξικά χειρόγραφα όπως είναι» (Kautsky, 1926).

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετήσουμε πιο συγκεκριμένα σε ποια σημεία εστιάζει ο Heinrich την κριτική του στην επιμέλεια του Engels και θα παρουσιάσουμε και τη δική μας άποψη στο ζήτημα. Αρχικά, όμως, θα παρουσιάσουμε εν συντομία κάποια βασικά ζητήματα της προσωπικής και θεωρητικής σχέσης ανάμεσα στον Marx και τον Engels τα οποία έχουν θεμελιώδη σημασία για την κατανόηση τόσο της γνώσης εκ μέρους του Engels των θεωρητικών σκέψεων και προβληματισμών του Marx όσο και της επιλογής του

ίδιου του Marx να κληροδοτήσει τα χειρόγραφα του στον Engels προς επιλογή, επεξεργασία και έκδοση.

3.2. Η θεωρητική σχέση των Marx και Engels

Στον Πρόλογο του στην έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1926, στον οποίο αναφερθήκαμε, ο Kautsky θέτει ένα ερώτημα, το οποίο ισχύει αντικειμενικά σε πολλαπλάσιο βαθμό για τον Heinrich αλλά και για οποιονδήποτε άλλο σύγχρονο μελετητή του Marx σε σύγκριση με τον Kautsky¹⁸². Σημειώνει λοιπόν ο Kautsky ότι ακόμα κι αν αναλάμβανε να επιμεληθεί τα μαρξικά χειρόγραφα και αν κατέληγε στον έναν ή τον άλλο βαθμό σε διαφορετικό αποτέλεσμα από αυτό της επιμέλειας του Engels «Ποια εγγύηση θα είχε ο αναγνώστης ότι αυτή ακριβώς η δική μου αντίληψη θα ήταν πιο κοντά από αυτή του Engels στην πορεία της σκέψης του Marx;». Αυτή η αυτονόητη σκέψη τροφοδοτεί αυθόρμητα τα εξής δύο ερωτήματα:

Το πρώτο είναι, το εξής: Αν ο Marx είχε για τόσα χρόνια αμφιβολίες για κάποιες τόσο θεμελιώδεις πλευρές της μέχρι τότε ανάλυσης του -όπως ο νόμος της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, τον οποίο επανειλημμένα χαρακτήριζε ως τον πιο σημαντικό νόμο της πολιτικής οικονομίας-, γιατί δεν το επικοινωνήσε στον πιο στενό του φίλο και συνεργάτη, ο οποίος σημειωτέων από το 1870 μετακόμισε από το Μάντσεστερ στο Λονδίνο πολύ κοντά στο σπίτι του Marx¹⁸³ έτσι ώστε οι δύο συνεργάτες να έχουν τη δυνατότητα της καθημερινής επικοινωνίας και συζήτησης; Τονίζουμε εμφατικά το γεγονός ότι η καθημερινή διαζώσης -και όχι κυρίως μέσω αλληλογραφίας όπως μέχρι τότε- επαφή των δύο συνεργατών ξεκίνησε το έτος 1870, δηλαδή ακριβώς εκείνο το έτος που ο Heinrich προσδιορίζει ως απαρχή της περιόδου κατά την οποία επήλθαν οι μετατοπίσεις στη σκέψη του Marx. Το δεύτερο ερώτημα είναι γιατί δεν υπάρχει καμία -άμεση ή έμμεση- αναφορά του Marx σε μία τόσο σημαντική, σύμφωνα με τον Heinrich, μετατόπιση;

Δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον Krätke (2006: 142) όταν σημειώνει ότι «Κανένας δεν βρίσκονταν τόσο κοντά διανοητικά στον Marx,

¹⁸² Υπενθυμίζεται ότι ο Kautsky ήταν για μια περίοδο φίλος και συνεργάτης του Engels ενώ ο ίδιος ο Engels τον είχε εμπλέξει στην επιμέλεια των χειρογράφων των μετέπειτα Θεωριών για την Υπεραξία (βλ. Μαξ και Ένγκελς, 2020: 406)

¹⁸³ Από το 1870 που μετακόμισε στο Λονδίνο μέχρι το 1894 που πέθανε, ο Engels διέμενε στην 122 Regent's Park Road. Από το 1856 μέχρι το 1875, ο Marx διέμενε στην 9 Grafton Terrace ενώ από το 1875 μέχρι το θάνατο του το 1883 στην 41 Maitland Park Road. Και τα δύο αυτά σπίτια του Marx απείχαν από το σπίτι του Engels μόλις 1 με 1.5 χιλιόμετρο, κάτι που έγινε μετά από συνεννόηση των δύο φίλων έτσι ώστε να μπορούν να είναι σε καθημερινή επαφή και να συζητάν τα ζητήματα που τους απασχολούσαν.

συνεπώς κανένας δεν ήταν περισσότερο κατάλληλος και καλύτερα προετοιμασμένος να επεξεργαστεί τα χειρόγραφα που άφησε πίσω του και να τα εκδώσει από τον Friedrich Engels». Αυτό το γνώριζε καλύτερα απ' όλους ο ίδιος ο Marx ο οποίος ακριβώς γι' αυτό τον λόγο κληροδότησε τα χειρόγραφα του *Κεφαλαίου* στον Engels προς επεξεργασία, ταξινόμηση και επιλεγμένη έκδοση.

Άλλωστε από τη στιγμή που ο Marx διάβασε ενθουσιασμένος το 1844 το κείμενο του Engels «Περίγραμμα μίας κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας»¹⁸⁴ μέχρι το θάνατο του, ο Engels ήταν το μοναδικό άτομο που ο Marx εμπιστευόταν σταθερά την επιστημονική του άποψη. Από κοινού άλλωστε διαμόρφωσαν τις πιο θεμελιώδεις απόψεις τους, από κοινού ξεκαθάρισαν τους λογαριασμούς τους με την «προηγούμενη φιλοσοφική συνείδηση» τους (με την από κοινού συγγραφή έργων όπως η *Αγία Οικογένεια* και η *Γερμανική Ιδεολογία*), από κοινού συνέγραψαν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Η συγγραφή των κοινών έργων σταμάτησε μόλις τη δεκαετία του 1850 όταν ευρισκόμενοι πια στην Αγγλία και σε διαφορετικές πόλεις (ο Marx στο Λονδίνο, ο Engels στο Μάντσεστερ) συνειδητοποιήθηκε ότι ο τεράστιος όγκος θεωρητικών ζητημάτων απαιτούσε τον καταμερισμό της θεωρητικής εργασίας ανάμεσα τους, στον οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί. Ο ίδιος ο Marx γράφει στο έργο του *Herr Vogt*: «αναφέρω τον Engels επειδή εμείς οι δύο δουλεύουμε σύμφωνα με ένα κοινό πλάνο και κατόπιν προηγηθείσας συμφωνίας» (MEW 14: 472). Και σε αυτό τον καταμερισμό, τα ζητήματα της πολιτικής οικονομίας ενέπιπταν στην ευθύνη του Marx, αφού και ο ίδιος ο Engels αναγνώριζε ότι αυτός μπορούσε να συμβάλλει πολύ περισσότερο στην ανάλυση της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας.

Ωστόσο, ακόμα και στις θεωρητικές επεξεργασίες στις οποίες προχωρούσαν μετά από αυτό τον καταμερισμό της εργασίας, είναι παραπάνω από εμφανής η συνεχής αλληλοβοήθεια, συνεργασία και ανταλλαγή απόψεων. Οτιδήποτε εξέδιδε ο ένας από τους δύο περνούσε πρώταπ' όλα από την κρίση του

184 Εκτός από αυτό το κείμενο του Engels, ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε στον Marx και το κείμενο του Engels που επίσης δημοσιεύτηκε στο μοναδικό πρώτο διπλό τεύχος του περιοδικού *Deutsch-Französische Jahrbücher* και αφορούσε την κριτική του βιβλίου *Past and Present* του Thomas Carlyle. Το άρθρο αυτό γράφτηκε το 1843 και αποτέλεσε το προοίμιο της μελέτης του με τίτλο *Η Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* την οποία έγραψε ο Engels το διάστημα Νοέμβρης 1844-Μάρτης 1845. Ο Krätke σημειώνει ότι ο Engels όχι απλώς ασχολήθηκε πριν από τον Marx με την κριτική της πολιτικής οικονομίας δίνοντας στον Marx την πρώτη ώθηση να στραφεί ερευνητικά προς αυτήν αλλά σε αυτά τα δύο άρθρα και στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, ο Engels ήταν ο πρώτος από τους δύο που ασχολήθηκε με τη μελέτη του ανταγωνισμού, των κρίσεων, της «συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας», της «διπλής ελευθερίας» του εργαζόμενου στον καπιταλισμό, ο πρώτος που παρακολούθησε και σχολίασε την αστική συζήτηση για την αντίθεση ανάμεσα στην αξία και την τιμή κλπ (Lukas et al, 2020: 125-135).

άλλου. Και, όπως φαίνεται από τη σχετική αλληλογραφία τους, δεν υπάρχει έργο στο οποίο αυτό να ίσχυε σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό τι στο *Κεφάλαιο* του Marx και δευτερευόντως στο *Αντι-Ντίρινγκ* του Engels. Στη βάση αυτή, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι οι βασικές κατηγορίες απέναντι στον Engels για απόκλιση και διαστρέβλωση της σκέψης του Marx αφορούν την επεξεργασία των χειρογράφων του *Κεφαλαίου* και τη συγγραφή του *Αντι-Ντίρινγκ*!

Επίσης, εν μέρει και λόγω αυτού του καταμερισμού, ελάχιστα γνωστή είναι η συμβολή του Engels στην καθαυτό επιστήμη της πολιτικής οικονομίας παρόλο που παραπάνω γνωστό είναι το γεγονός ότι ο Marx στράφηκε στην επιστήμη της πολιτικής οικονομίας μετά την ενθουσιώδη ανάγνωση των πρώτων οικονομικών κειμένων του Engels. Ο Roberts (2020a) παρουσιάζει αναλυτικά τη συμβολή του Engels στη μαρξιστική οικονομική σκέψη μέσα από μια σειρά κείμενα και βιβλία του, όπως το «Περίγραμμα μίας κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας», η *Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, οι «Αρχές του κομμουνισμού», το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, το *Αντι-Ντίρινγκ*, το *Για το ζήτημα της κατοικίας*. Μέσα από αυτή την πορεία, αναδεικνύεται όχι μόνο ότι ο Engels ήταν ο πρώτος που παρουσίασε μία κριτική της κλασικής πολιτικής οικονομίας των Smith, Ricardo και Malthus από μία μαρξιστική οπτική (πριν ακόμα από τον ίδιο τον Marx) αλλά και ότι ο Engels είναι ο πρώτος που επινόησε πολλές έννοιες, κατηγορίες και θεωρητικές σκέψεις της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας που συνήθως συνδέονται με τον Marx. Τέτοιες σκέψεις είναι, για παράδειγμα, η μετατόπιση της έμφασης από τον ανταγωνισμό στην παραγωγή, οι επαναστατικές συνέπειες της σύγχρονης βιομηχανίας, το γεγονός ότι οι οικονομικές κρίσεις είναι σύμφυτες με τον καπιταλισμό, η έμφαση στο ρόλο της περιστροφής του κεφαλαίου και ιδιαίτερα του παγίου κεφαλαίου. Αντίστοιχα, τέτοιες έννοιες είναι ο «εφεδρικός στρατός εργασίας» (που είχε κεντρική σημασία για την ανάλυση από τον Marx των μισθών και της συσσώρευσης στις διάφορες φάσεις του οικονομικού κύκλου), το «πλασματικό κεφάλαιο» (στο οποίο ο Marx προσέδωσε κεντρικό ρόλο κατά την πραγμάτευση των φαινομένων της Πίστης), η «συγκέντρωση» και η «συγκεντροποίηση» κλπ. Επίσης, την περίοδο μετά το θάνατο του Marx, ο Engels διατύπωσε πολύ σημαντικές σκέψεις και εύστοχες προβλέψεις για την ιμπεριαλιστική αντιπαράθεση, για την απώλεια της ηγεμονικής θέσης της Βρετανίας στον παγκόσμιο ανταγωνισμό και τις συνέπειες της ενώ το 1887 πρόέβλεψε με τρομακτική ακρίβεια το ξέσπασμα και τις συνέπειες του Α' παγκοσμίου πολέμου¹⁸⁵ (Roberts, 2020a: 9, 27, 136-137).

¹⁸⁵ «Και, τελικά, κανένας άλλος πόλεμος δεν είναι πια πιθανός για την Πρωσία-Γερμανία παρά ο παγκόσμιος πόλεμος, και μάλιστα ένας παγκόσμιος πόλεμος αδιανόητης μέχρι τώρα έκτασης και βιαιότητας. Οκτώ με δέκα εκατομμύρια στρατιώτες θα αλληλοσφαχτούν και με αυτό τον τρόπο θα απογυμνώσουν την Ευρώπη περισσότερο

Ιδιαίτερα για το *Κεφάλαιο*, αξίζει να αναφέρουμε κάποια ενδεικτικά αποσπάσματα από σχετικές επιστολές του Marx προς τον Engels: «Δεν μπορείς να έρθεις εδώ για μερικές ημέρες; Στην "Κριτική" μου ανέτρεψα τόσα πολλά από τα παλιά πράγματα, που υπάρχουν ορισμένα σημεία που θα ήθελα πρώτα να συζητήσω μαζί σου πριν προχωρήσω» (Μαρξ και Ενγκελς, 2019: 183). «Ελπίζω να είσαι ευχαριστημένος με τα 4 τυπογραφικά φύλλα. Η μέχρι τώρα ικανοποίησή σου είναι για μένα πιο σημαντική als anything (απ' οτιδήποτε) μπορεί να πει γι' αυτό ο υπόλοιπος κόσμος» (Μαρξ και Ενγκελς, 2019: 266). «Παρομοίως, και ο "Πρόλογος" εστάλη διορθωμένος εχτές. Έτσι, αυτός ο τόμος είναι έτοιμος. Μόνο σε εσένα το χρωστάω που αυτό κατέστη δυνατό! Χωρίς τη δική σου αυτοθυσία για εμένα, θα μου ήταν αδύνατο να κάνω την τεράστια δουλειά που απαιτείται για τους 3 τόμους. I embrace you full of thanks (σε αγκαλιάζω γεμάτος ευγνωμοσύνη)! (Μαρξ και Ενγκελς, 2019: 283). Αντίστοιχα, σε μία επιστολή του προς τον Kugelmann, ο Marx σημειώνει: «Σήμερα έστειλα το 14^ο διορθωμένο φύλλο ελέγχου. Τα περισσότερα από αυτά τα φύλλα τα έλαβα όσο ήμουν με τον Ένγκελς, ο οποίος είναι υπερβολικά ευχαριστημένος με αυτά και, με εξαίρεση τα φύλλα 2 και 3, τα βρίσκει πολύ εύκολα κατανοητά. Η κρίση του με καθησύχασε, γιατί εμένα δε μου αρέσουν ποτέ, καθόλου, τα δικά μου γραπτά, όταν τα βλέπω εκτυπωμένα, ειδικά στην πρώτη ανάγνωση» (Μαρξ και Ενγκελς, 2019: 262).

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά την επεξεργασία του δεύτερου και τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Engels γνώριζε, όπως αναφέρει στον Πρόλογο στην τρίτη έκδοση του πρώτου τόμου ότι ο Marx σκόπευε να ξαναδουλέψει στο μεγαλύτερο μέρος του το κείμενο του πρώτου τόμου, να διατυπώσει με μεγαλύτερη ακρίβεια μερικά θεωρητικά σημεία, να παρεμβάλει καινούργια και να συμπληρώσει το ιστορικό και στατιστικό υλικό με τα νεότερα στοιχεία (Μαρξ, 1978: 31). Οι εκτενέστερες οικονομικο-ιστορικές και στατιστικές μελέτες του Marx από την περίοδο 1868-1882 καθώς και τα αποσπάσματα και οι σημειώσεις του (π.χ. για το χρήμα και τις πιστωτικές σχέσεις στις ΗΠΑ, για τις χρηματοοικονομικές αγορές σε Λονδίνο και Νέα Υόρκη, για τη βιομηχανοποίηση της αγροτικής παραγωγής στις μεσοδυτικές ΗΠΑ, για την εκβιομηχάνιση στη

απ' ότι θα μπορούσε ποτέ να κάνει μία επίθεση από σμήνη ακρίδων. Οι καταστροφές του Τριακονταετούς Πολέμου συμπυκνωμένες σε τρία με τέσσερα χρόνια και επεκταμένες σε ολόκληρη την ήπειρο· πείνα, επιδημίες, γενική εξαχρείωση τόσο των στρατών όσο και των λαϊκών μαζών λόγω της οξείας εξαθλίωσης· ανεπανόρθωτη αναστάτωση του τεχνητού μας συστήματος εμπορίου, βιομηχανίας και Πίστης, που θα καταλήξει σε καθολική χρεωκοπία· κατάρρευση των παλιών κρατών και της παραδοσιακής κρατικής σοφίας τους σε τέτοιο βαθμό που τα στέμματα θα κατρακυλούν κατά ντουζίνες στα χαντάκια χωρίς να βρίσκεται κανείς να τα σηκώσει· απόλυτη αδυναμία να προβλέψουμε πώς θα τελειώσουν όλα αυτά και ποιος θα βγει νικητής από τη μάχη· μόνο ένα αποτέλεσμα είναι απόλυτα σίγουρο: η γενική εξάντληση και η δημιουργία των όρων για την τελική νίκη της εργατικής τάξης» (MEW 21: 350-351).

Ρωσία) βρίσκονταν στα χέρια του Engels κατά την επεξεργασία των χειρογράφων του δεύτερου και τρίτου τόμου και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που πιθανότατα είχε από την προφορική συζήτηση αυτών των ζητημάτων με τον Marx κατά την καθημερινή διαζώσης επικοινωνία τους την περίοδο 1870-1883 τα έλαβε ως όφειλε υπόψη για να γεμίσει τα κενά που υπήρχαν στα σχετικά χειρόγραφα (Lucas et al, 2020: 146-148).

Η συνεργασία τους, όμως, συνεχίστηκε, μεταφορικά μιλώντας, και μετά το θάνατο του Marx αφού τα περισσότερα έργα με τα οποία ασχολήθηκε ο Engels συνδέονταν με δικές του αναλύσεις. Είτε βασιζόνταν σε εκτενείς προεργασίες του (όπως *Η Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*), είτε αποτελούσαν συνέχεια παλαιότερων εργασιών του (όπως *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας* το οποίο βασιζόνταν σε κείμενα των χειρογράφων που μετέπειτα εκδόθηκαν ως *Γερμανική Ιδεολογία*), είτε αποτελούσαν σύνοψη και επικαιροποίηση παλαιότερων εργασιών (όπως το κείμενο «Η εξωτερική πολιτική του ρωσικού τσαρισμού», το οποίο βασίστηκε σε μελέτες του Marx για την ιστορία της ρωσικής διπλωματίας και εξωτερικής πολιτικής) (Krätke, 1999).

Τα παραπάνω ερμηνεύουν πλήρως τόσο γιατί ο Marx θεωρούσε τον Engels το «alter ego» του (MECW, 41: 215) όσο και γιατί του εμπιστεύτηκε την τύχη των χειρογράφων του *Κεφαλαίου*.

3.3. Οι αποφάσεις του Engels για την έκδοση και οι εκτιμήσεις του για την κατάσταση των μαρξικών χειρογράφων

Η απόφαση να εκδοθούν χωριστά το δεύτερο και το τρίτο Βιβλίο πάρθηκε το 1884¹⁸⁶. Αρχικά, ο Engels σκόπευε να εκδώσει το δεύτερο Βιβλίο ως πρώτο μέρος και το τρίτο Βιβλίο ως δεύτερο μέρος του δεύτερου τόμου. Το 1885 όμως αποφάσισε να εκδώσει τα δύο Βιβλία ως δύο διαφορετικούς τόμους.

Αυτές οι εκδοτικές αποφάσεις του Engels συνδέονται με τρεις βασικούς παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας είναι η μεγάλη έκταση των κειμένων που δυσκόλευε την έκδοση του στο πλαίσιο ενός τόμου. Ο δεύτερος παράγοντας είναι το γεγονός ότι από το 1878 μέχρι το 1890 ήταν σε ισχύ οι λεγόμενοι Αντι-σοσιαλιστικοί Νόμοι του Bismarck, οι οποίοι όξυναν κατακόρυφα την καταστολή και τη λογοκρισία απέναντι στο SPD με συνέπεια να θεωρείται μεν εύκολη μία έκδοση με το περιεχόμενο του δεύτερου τόμου - αλλά εξαιρετικά δύσκολη μία

¹⁸⁶ Στην επιστολή του στη Laura Lafargue στις 31 Μάρτη 1884, ο Engels γράφει: «Συμφώνησα με τον [εκδότη - Χ.Μ] Μάισνερ να εκδοθεί το 2^ο Βιβλίο (προτσές κυκλοφορίας του κεφαλαίου) πρώτα και χωριστά (...) Στη συνέχεια, θ' ακολουθήσει το 3^ο Βιβλίο μαζί με τις "Θεωρίες για την υπεραξία"». (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 347-348).

έκδοση με το περιεχόμενο του αιχμηρού πολιτικά τρίτου τόμου. Όπως έγραφε ο Engels σε μία επιστολή του στον Λαντον στις 5 Φεβρουαρίου 1884: «Το 2^ο Βιβλίο είναι καθαρά επιστημονικό και πραγματεύεται αποκλειστικά πράγματα που συμβαίνουν εντός της ίδιας της τάξης των καπιταλιστών, αλλά το 3^ο Βιβλίο θα περιλαμβάνει κείμενα που με κάνουν να αμφιβάλλω την ίδια τη δυνατότητα έκδοσης του στη Γερμανία υπό το καθεστώς του Αντι-Σοσιαλιστικού Νόμου» (MECW 47: 93).

Ο τρίτος παράγοντας που συνέβαλε στην απόφαση του Engels να εκδώσει τα δύο Βιβλία σε δύο τόμους ήταν η πολύ μεγάλη εντύπωση που προκάλεσε στον Engels το περιεχόμενο του τρίτου τόμου δημιουργώντας του την επιθυμία να εκδοθεί χωριστά. Ο Engels δήλωνε πραγματικά εντυπωσιασμένος από το περιεχόμενο των μαρξικών χειρογράφων του τρίτου τόμου. Στην επιστολή του στον Danielson στις 23 Απρίλη 1885, έγραφε: «Αυτός ο τόμος 3 είναι ό,τι πιο καταπληκτικό έχω διαβάσει ποτέ και είναι χίλιες φορές κρίμα που ο συγγραφέας δεν κατάφερε να το επεξεργαστεί, να το δημοσιεύσει ο ίδιος και να παρατηρήσει την επίδραση που αναπόφευκτα θα προκαλέσει». Αντίστοιχα, στην επιστολή του στην Laura Lafargue στις 8 Μάρτη 1885 αναφέρεται στην «τόσο πλήρη και ολοκληρωτική επιστημονική επανάσταση» και στις «τρομερές ανακαλύψεις» του τρίτου Βιβλίου. Στις επιστολές του στον Becker στις 2 Απρίλη και στις 15 Ιουνίου 1885 αναφέρεται στην οριστική ανατροπή ολόκληρης της πολιτικής οικονομίας και στην τεράστια αίσθηση που θα προκληθεί όταν εκδοθεί το «μεγαλοπρεπές έργο [του τρίτου τόμου – Χ.Μ.], που επιστημονικά επισκιάζει ακόμα και τον 1^ο [τόμο]». Τέλος, στην επιστολή του στον Bebel στις 4 Απρίλη 1885 χαρακτηρίζει τον τρίτο τόμο «πραγματικά εξαιρετικά περίφημο» και εκτιμά ότι «Με αυτό, η θεωρία μας αποκτά μία ακλόνητη βάση κι εμείς αποκτάμε την ικανότητα ν' αντιπαρατεθόμαστε με επιτυχία με τον οποιονδήποτε. Μόλις κυκλοφορήσει, οι φιλισταίοι στο Κόμμα θα δεχτούν και πάλι ένα χτύπημα που θα το θυμούνται για καιρό» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 378, 372, 375, 383 και 376).

Όσον αφορά το ερώτημα γιατί ενώ ο Marx συζητούσε με τον Engels αυτά τα ζητήματα δεν του είχε αποκαλύψει το βαθμό της προόδου των χειρογράφων του, ο Engels δίνει την εξής απάντηση στην επιστολή του προς τον Bebel στις 30 Αυγούστου 1883 (λίγους μήνες μετά το θάνατο του Marx):

«Με ρωτάς πώς και κρατούσε μυστικό ακόμη κι από μένα πόσο είχε προχωρήσει με το έργο. Πολύ απλά: Αν το ήξερα, δε θα τον είχα αφήσει ήσυχο μέρα-νύχτα, μέχρι να το τελειώσει και να τυπωθεί. Κι αυτό το ήξερε ο Μαρξ καλύτερα από τον καθένα. Ήξερε όμως επίσης ότι, ακόμη και στη χειρότερη περίπτωση, που είναι αυτή που ήρθε τώρα, το έργο του θα μπορούσε να εκδοθεί από μένα στο δικό του πνεύμα, κάτι που είπε και στην Τούσι» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 334).

Ενδιαφέρον έχει επίσης η μεταβολή της εκτίμησης του Engels για το βαθμό ετοιμότητας προς έκδοση των χειρογράφων του τρίτου τόμου που κληρονόμησε από τον Marx. Ενώ στον Πρόλογο του δεύτερου τόμου, ο Engels δηλώνει πολύ αισιόδοξος για την ταχύτητα επεξεργασίας και έκδοσης των χειρογράφων του τρίτου τόμου (Μαρξ, 1979: 5), όταν περνά στην καθαυτό επεξεργασία αυτών των χειρογράφων διαβλέπει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. Στον Πρόλογο στον τρίτο τόμο συμπυκνώνει αυτή τη μεταβολή της εκτίμησης του ως εξής:

«Όταν τα 1885 εκδόθηκε το δεύτερο Βιβλίο, νόμιζα πώς το τρίτο Βιβλίο θα παρουσίαζε ίσως τεχνικές μόνο δυσκολίες, εκτός βέβαια από μερικά πολύ σπουδαία μέρη. Πράγματι, έτσι έγινε. Για τις δυσκολίες που θα μου πρόβαλλαν ακριβώς αυτά τα σπουδαιότερα μέρη του συνόλου, δεν είχα τότε ούτε ιδέα, όπως δεν είχα ιδέα και για τα άλλα εμπόδια, που θα καθυστερούσαν τόσο πολύ την προετοιμασία του Βιβλίου» (Μαρξ, 1978: 9).

Με δεδομένη αυτή τη διαπίστωση, αξίζει να δούμε ποια είναι αυτά τα σημεία των χειρογράφων που δυσκόλεψαν τον Engels. Στον Πρόλογο στον τρίτο τόμο, ο Engels αναλύει ανά κεφάλαιο, το συμπέρασμα που συμπυκνώνει σε λίγες γραμμές στην επιστολή του προς τον Danielson στις 13 Νοέμβρη 1885:

«Όσον αφορά αυτόν τον 3^ο τόμο, ολοκλήρωσα τώρα την πρώτη μεταφορά από το πρωτότυπο σ' ένα ευανάγνωστο αντίγραφο. Τα τρία τέταρτα από αυτό είναι στην τωρινή μορφή σχεδόν έτοιμα για έκδοση· αλλά το τελευταίο ένα τέταρτο ή ίσως ένα τρίτο θα χρειαστεί πολλή εργασία: Πρόκειται για το 1^ο Τμήμα (σχέση ποσοστού υπεραξίας και ποσοστού κέρδους) και τα μετέπειτα για την Πίστη και εν μέρει για τη γαιοπρόσοδο· επίσης ορισμένα μέρη απ' όλα σχεδόν τα υπόλοιπα Τμήματα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 387).

Συνεπώς, από τα ζητήματα που άπτονται της επιχειρηματολογίας του Heineich για τις κρίσεις, το σχετικό μέρος του τρίτου τόμου για την Πίστη είναι αυτό που παρουσίασε μεγάλες δυσκολίες για τον Engels¹⁸⁷ –αν και οι δυσκολίες του δεν επικεντρώνονταν στις «βασικές αρχές» του, όπως αναφέραμε- ενώ το τρίτο Τμήμα που αφορά το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει θεωρούταν σχεδόν έτοιμο προς έκδοση. Αναφερόμενος στο 2ο, 3ο και 4ο Τμήμα του τρίτου τόμου, ο Engels σημειώνει στον Πρόλογο του τρίτου τόμου: «Για τα επόμενα τρία τμήματα του Βιβλίου –αν δεν πάρουμε υπόψη τη στυλιστική

¹⁸⁷ Στην πορεία της επεξεργασίας των χειρογράφων επιβεβαιώθηκε και ενισχύθηκε η εκτίμηση του Engels για το πέμπτο Τμήμα του τρίτου τόμου και ιδιαίτερα του μέρους του για την Πίστη. Έτσι, όταν πια ο τρίτος τόμος βρίσκονταν στο τελευταίο στάδιο της επεξεργασίας πριν την έκδοση του τρίτου τόμου έγραφε στην επιστολή του στον Danielson την 1^η Ιούνη 1894 γι' αυτό το πέμπτο Τμήμα του τρίτου τόμου: «Αυτό το Τμήμα αποτελεί ένα ολόκληρο 1/3 του βιβλίου· απαίτησε από εμένα μεγαλύτερη προσπάθεια απ' ότι όλο το υπόλοιπο» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 476).

σύνταξη- μπόρεσα να ακολουθήσω σχεδόν ολότελα το πρωτότυπο χειρόγραφο» (Μαρξ, 1978: 15). Παρόλ' αυτά, ο Heinrich αφιερώνει μεγάλο μέρος της κριτικής του στον Engels ακριβώς στην επιμέλεια αυτού του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου (του μετέπειτα τρίτου Τμήματος του τρίτου τόμου), γεγονός που φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με την παραπάνω διαπίστωση του Engels. Σε αυτό το ζήτημα όμως θα αναφερθούμε πιο συγκεκριμένα στο επόμενο κεφάλαιο.

Ποια ήταν, όμως, τα χρονικά διαστήματα κατά τα οποία επιμελήθηκε ο Engels το κάθε Τμήμα του τρίτου τόμου; Ο Engels πήρε στα χέρια του τα χειρόγραφα των Βιβλίων 2 και 3 στα τέλη Μάρτη 1883. Αφότου τα χώρισε ανά Βιβλίο και προσπέλασε και άλλο υλικό (αποσπάσματα, σημειώσεις στο περιθώριο, επιστολές) για να ξεχωρίσει τι μπορεί να αξιοποιηθεί για το *Κεφάλαιο*, επιμελήθηκε και εξέδωσε το 1885 τον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου*. Λίγο πριν την έκδοση του δεύτερου τόμου, και συγκεκριμένα το Φλεβάρη του 1885 μετέτρεψε –μέσω της υπαγόρευσης και καθαρογραφής¹⁸⁸- τα κείμενα σε ευανάγνωστα έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα έκδοσης τους ακόμα κι αν αυτός πέθαινε (με δεδομένο ότι μόνο αυτός μπορούσε να καταλάβει το γραφικό χαρακτήρα του Marx). Τον Οκτώβρη/Νοέμβρη 1885 ξεκίνησε την επεξεργασία του πρώτου Τμήματος, διέκοψε για άλλες εργασίες και ξανάπιασε αυτή τη δουλειά μετά από τρία χρόνια, το φθινόπωρο του 1888 για να την ολοκληρώσει στα τέλη Ιανουαρίου/αρχές Φεβρουαρίου 1889. Ανάμεσα στα μέσα Ιανουαρίου και στα τέλη Μάρτη 1889 επιμελήθηκε τα πρώτα τέσσερα Τμήματα του τόμου (συμπεριλαμβανομένου του τρίτου Τμήματος για το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει), τα οποία ήταν τα πιο ολοκληρωμένα προς έκδοση στο χειρόγραφο. Από το Νοέμβρη του 1889 ο Engels ξεκίνησε την επιμέλεια του πέμπτου Τμήματος, την οποία ολοκλήρωσε -με μεγάλα διαλείμματα για άλλες εργασίες- το Μάρτη του 1893. Μεταξύ του Μάρτη και του Νοέμβρη του 1893 ο Engels επεξεργάστηκε το έκτο και το έβδομο Τμήμα. Τέλος μέχρι το Μάη του 1894 δούλεψε και έκανε την τελική επιμέλεια στο συνολικό έργο. Ο τρίτος τόμος του *Κεφαλαίου* εκδόθηκε το Δεκέμβρη του 1894, λίγους μήνες πριν το θάνατο του

¹⁸⁸ Όπως σωστά σημειώνεται στην έκδοση MEGA (II/14, Apparatus: 463) η αποκωδικοποίηση των χειρογράφων δεν συνίστατο μόνο στην καθαρογραφή τους αλλά αποτέλεσε και ένα πρώτο στάδιο της σύνταξης και επιμέλειας του κειμένου. Ο Engels κρατούσε στο χειρόγραφο πολλές σημειώσεις για τη δομή και την πορεία του κειμένου που θεωρούσε χρήσιμες έτσι ώστε να επιταχύνει την μετέπειτα επεξεργασία. Ιδιαίτερα στο πρώτο και πέμπτο κεφάλαιο του χειρογράφου (που αντιστοιχούσαν στο πρώτο και πέμπτο Τμήμα της μετέπειτα έκδοσης), τραβούσε μία κόκκινη γραμμή ανάμεσα στο κείμενο και τις υποσημειώσεις, συχνά σημείωνε τα νούμερα των υποσημειώσεων καθώς και το τέλος πολλών τμημάτων του κειμένου με κόκκινο στυλό και προχωρούσε σε κάποιες πρώτες επεμβάσεις στο κείμενο αλλά και οδηγίες προς τον εαυτό του για μελλοντικές τέτοιες επεμβάσεις κατά την επεξεργασία των χειρογράφων.

Engels τον Αύγουστο του 1895. Τα χειρόγραφα του τρίτου τόμου που είχε στα χέρια του ο Engels κατά την επιμέλεια του τρίτου τόμου ήταν τα εξής¹⁸⁹:

1. Τα κείμενα των τετραδίων XVI μέχρι XVIII που γράφτηκαν την περίοδο 1862-1863, τα οποία ο Engels προσέγγιζε σαν τις πρώτες εκδοχές του τρίτου Βιβλίου (MEGA II/3.5 και 3.6).
2. Το χειρόγραφο του 1864/65, το οποίο χαρακτηρίστηκε από τον Engels σαν το βασικό χειρόγραφο και αριθμοποιήθηκε ως «χειρόγραφο I» (MEGA II/4.2).
3. Μία ομάδα μικρότερων κειμένων των ετών 1867/1868: τέσσερα σχέδια του πρώτου κεφαλαίου: «Μετατροπή της υπεραξίας σε κέρδος και του ποσοστού της υπεραξίας σε ποσοστό του κέρδους», τις δύο μεγαλύτερες από τις οποίες ο Engels χαρακτήρισε «Χειρόγραφο II» και «Χειρόγραφο III» αντίστοιχα, τρία σχέδια για τους «Νόμους του ποσοστού κέρδους», ένα χειρόγραφο για τη σχέση του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους καθώς και μία τετρασέλιδη συλλογή αποσπασμάτων για τη διαφορική γαιοπρόσοδο (MEGA II/4.3).
4. Τα χειρόγραφα της περιόδου από το 1871 μέχρι το θάνατο του το 1883 – με βασικό αυτό που γράφτηκε το 1875 με τίτλο «Μαθηματική προσέγγιση του ποσοστού υπεραξίας και του ποσοστού κέρδους» (MEGA II/14), στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί.
5. Τη συλλογή υλικού και βιβλιογραφίας για τα διάφορα ζητήματα του τρίτου βιβλίου, που περιλαμβάνονται σε διάφορους τόμους του Μέρους IV της MEGA, κυρίως στους MEGA IV/19 και 25.

3.4. Οι γενικές ενστάσεις του Heinrich ενάντια στην επιμέλεια του Engels

Μετά την έκδοση του τρίτου τόμου, ο Engels έγραψε ότι «Όταν εκδιδόταν ο τρίτος τόμος σκοπός μου ήταν να αποκαταστήσω ένα όσο το δυνατό πιο αυθεντικό κείμενο, έτσι που να παρουσιάσω όσο ήταν δυνατό με τα λόγια του Μαρξ τα νέα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει με τις έρευνες του ο Μαρξ, εγώ δε, να επεμβαίνω μόνο εκεί που θα ήταν απολύτως απαραίτητο, και να μην αφήσω την παραμικρότερη αμφιβολία στον αναγνώστη για το ποιος μιλάει σ' αυτόν» (Μαρξ, 1978: 1091). Στη συνέχεια, μάλιστα, απαντώντας στις απόψεις που τον κατηγορούσαν ότι δεν παρενέβη αρκετά στο κείμενο και τον πίεζαν να

¹⁸⁹ Τα χειρόγραφα αυτά παρουσιάζονται στην Εισαγωγή στον τόμο MEGA II/14 (Apparat: 397), αλλά εδώ παρατίθενται κατά χρονολογική σειρά συγγραφής (και όχι κατά σειρά βαρύτητας για τη συγγραφή του τρίτου τόμου, όπως στην Εισαγωγή του τόμου της MEGA)

θυσιάσει την αυθεντικότητα του κειμένου για να διευκολύνει τον αναγνώστη, αυτός τόνισε emphaticά:

«Εγώ, όμως, δεν αντελήφθηκα έτσι το χρέος μου. Δεν είχα κανένα δικαίωμα να κάνω μία τέτοια επεξεργασία. Ένας άνθρωπος σαν τον Μαρξ έχει την απαίτηση να ακουστεί ο ίδιος, τις επιστημονικές του ανακαλύψεις να τις αφήσει στους απογόνους του με την απόλυτη γνησιότητα της δικής του περιγραφής. Επιπλέον δεν είχα καμία διάθεση να βάλω χέρι στην κληρονομιά ενός τόσο ανώτερου ανθρώπου. Αυτό θα μου φαινόταν σαν παρασπονδία» (Μαρξ, 1978: 1091).

Ο Heinrich, ωστόσο, προσάπτει στην επιμέλεια του Engels την ακριβώς αντίθετη κατηγορία από αυτή που κυριαρχούσε τους πρώτους μήνες μετά την έκδοση του τρίτου τόμου. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνει ότι «Η σύγκριση [του αρχικού χειρογράφου του τρίτου τόμου 1864-1865 και της επιμελημένης έκδοσης του – Χ.Μ.] αποκαλύπτει ότι ο Engels έκανε σημαντικές τροποποιήσεις, παρά τον δικό του ισχυρισμό, σύμφωνα με τον οποίο περιόρισε το ρόλο του σε αυτόν της πιστής παρουσίασης του έργου του ίδιου του Μαρξ». Ο Heinrich θεωρεί ότι αυτή η παρέμβαση διαστρέβλωσε το βαθμό οριστικοποίησης και την ιεράρχηση των διάφορων συστατικών μερών των μαρξικών χειρογράφων (Heinrich, 1996-1997).

Όσον αφορά, τώρα, τους συγκεκριμένους χειρισμούς του κατά την επιμέλεια των χειρογράφων, ο Engels σημειώνει: «Τη σύνταξη την περιόρισα στα πιο αναγκαία, παντού, όπου το επέτρεπε η σαφήνεια, διατήρησα όσο ήταν δυνατό το χαρακτήρα του πρώτου σχεδίου (...) Στις περιπτώσεις, όπου οι δικές μου αλλαγές ή προσθήκες δεν έχουν απλώς συνταχτικό χαρακτήρα, ή εκεί όπου υποχρεώθηκα να επεξεργαστώ το υλικό των στοιχείων που παρέθετε ο Μαρξ και να βγάλω δικά μου συμπεράσματα, έστω κι αν τα συμπεράσματα γίνονται όσο το δυνατό περισσότερο στο πνεύμα του Μαρξ, ολόκληρο αυτό το μέρος μπαίνει σε αγκύλες και φέρνει τα αρχικά του ονόματος μου» (Μαρξ, 1978: 13-14).

Ειδικά για εκείνο το μέρος του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου που περιλάμβανε σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα περικοπές κοινοβουλευτικών εκθέσεων με καταθέσεις επιχειρηματιών και οικονομολόγων («Die Konfusion»), ο Engels σημειώνει ότι από αυτό το υλικό συνέταξε τα κεφάλαια 33-35 του τρίτου τόμου για να συμπληρώσει στη συνέχεια: «Φυσικά αυτό δεν επιτεύχθηκε χωρίς μεγάλες παρεμβολές από μέρους μου για την αποκατάσταση της συνοχής. Εφόσον η φύση αυτών των παρεμβολών δεν είναι απλώς τυπική, χαρακτηρίζονται ρητά σαν δικές μου. Έτσι κατάφερα τελικά να συμπεριλάβω στο κείμενο όλες τις γνώμες του συγγραφέα που αφορούν κατά κάποιο τρόπο το θέμα» (Μαρξ, 1978: 18-19).

Ο Heinrich (1996-1997) συμπεραίνει ότι αυτή η δήλωση «λέει ολοφάνερα ότι ο Engels σε καμία περίπτωση δεν υπέδειξε όλες τις παρεμβολές και τις τροποποιήσεις που έκανε» ενώ δηλώνει ότι ο Engels έφτασε «ακόμα και να διαλύσει ένα ολόκληρο κεφάλαιο και να διανείμει το περιεχόμενό του». Φυσικά, ο Heinrich δεν διευκρινίζει ότι το κεφάλαιο στο οποίο αναφέρεται (το οποίο δεν είναι καν ξεχωριστό κεφάλαιο στο χειρόγραφο αλλά μέρος του πέμπτου κεφαλαίου) είναι αυτό με τίτλο «Die Konfusion» (Η σύγχυση) το οποίο, όπως γράφει και ο Engels, «αποτελούνταν αποκλειστικά από περικοπές κοινοβουλευτικών εκθέσεων για τις κρίσεις του 1848 και του 1857, όπου είχαν συγκεντρωθεί οι καταθέσεις εικοσιτριών επιχειρηματιών και οικονομολόγων-συγγραφέων, ιδίως σχετικά με το χρήμα και το κεφάλαιο, τη διαρροή του χρυσού, την υπερκερδοσκοπία κλπ., και που σε ορισμένα σημεία σχολιάζονταν σύντομα με χιουμοριστικό τρόπο» (Μαρξ, 1978: 16). Κατά τη γνώμη μας, μια ματιά και μόνο σε αυτό το κείμενο (MEGA II/4.2: 561-646) επιβεβαιώνει στο ακέραιο την άποψη του Engels σύμφωνα με την οποία η έκδοση του ήταν εντελώς αδύνατη «χωρίς μεγάλες παρεμβολές» και χωρίς κατάλληλη θεματική κατανομή του περιεχομένου του στα αντίστοιχα κεφάλαια. Παρόλ' αυτά, στο 5^ο κεφάλαιο θα δούμε αναλυτικά τον τρόπο με τον οποίο ο Engels χειρίστηκε αυτό το τμήμα του 5^{ου} κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου.

Ο Heinrich (1996-1997), μάλιστα, στηλιτεύει ακόμα και την πρόθεση του Engels να εκδώσει τον τρίτο τόμο «σε μία μορφή στην οποία ολόκληρη η γραμμή της επιχειρηματολογίας θα βγαίνει με σαφήνεια και παραστατικότητα» κάτι για το οποίο ο ίδιος ο Engels λέει ότι «δεν είναι και τόσο εύκολο» λόγω της κατάστασης του χειρογράφου το οποίο χαρακτηρίζεται ως «ένα πρώτο, συχνά διακοπτόμενο και ανολοκλήρωτο σχεδιάσμα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 406). Ο Heinrich στιγματίζει την αυτονόητη πρόθεση του Engels να μετατρέψει τον τρίτο τόμο -περιορίζοντας όσο το δυνατόν τις δικές του παρεμβάσεις- σε ένα ιδεολογικό όπλο στην πάλη της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο και να αποφύγει μία απλή έκδοση τους σε μορφή που θα ήταν χρήσιμη μόνο στους μελλοντικούς ερευνητές της ιστορίας της οικονομικής σκέψης.

Φυσικά, ο Engels γνώριζε από την ίδια τη συναναστροφή του με τον Marx ότι αυτή η πρόθεση του ήταν σε πλήρη συμφωνία με την πρόθεση του ίδιου του συγγραφέα των χειρογράφων. Ο Marx, άλλωστε, θεωρούσε τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, τον οποίο εξέδωσε ο ίδιος ως «το πιο φοβερό βόλι που έχει εκτοξευτεί μέχρι τώρα στο κεφάλι της αστικής τάξης» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 245) ενώ με την έκδοση του σκόπευε να καταφέρει «στην αστική τάξη ένα τέτοιο θεωρητικό χτύπημα, από το οποίο δε θα συνέλθει ποτέ» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 210). Είναι αυτονόητο ότι αν ο Marx προσέγγιζε με αυτό τον τρόπο τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, την ίδια φιλοδοξία θα είχε και για τον τελευταίο τόμο και μάλιστα σε

ακόμα μεγαλύτερο βαθμό αφού αυτός αποτελεί την ολοκλήρωση του θεωρητικού οικοδομήματος και το καθιστά –ως συνεκτικό σύνολο πια– άμεσα επιστρατεύσιμο στην πάλη της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο. Επίσης, αν η ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Εργατών το 1864 αποτέλεσε για τον Marx μία βασική αιτία της επιτάχυνσης των εργασιών του και της έκδοσης το 1867 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* έτσι ώστε να αποτελέσει το μεγάλο θεωρητικό-ιδεολογικό όπλο της πάλης της¹⁹⁰, η αντίστοιχη πίεση για την έκδοση του τρίτου τόμου ίσχυε σε πολλαπλάσιο βαθμό για τον Engels πρώτον γιατί μετά το θάνατο του Marx το σοσιαλιστικό κίνημα της εποχής βίωσε μία σημαντική άνοδο, ιδιαίτερα στη Γερμανία, η οποία πολλαπλασίασε απότομα τις ανάγκες της θεωρητικής-ιδεολογικής δουλειάς και δεύτερον γιατί αυτή η έκδοση αποτελούσε την ολοκλήρωση του συνολικού μαρξικού έργου του *Κεφαλαίου*.

Όσο δίκιο έχει ο Heinrich (1996-1997) στην εκτίμηση του ότι ο Engels προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στην πρόθεση «να διατηρήσει τον ημιτελή χαρακτήρα του χειρογράφου του Marx» και στην πρόθεση «να κάνει το κείμενο πιο κατανοητό (ειδικά ενόψει της πολιτικής σημασίας του βιβλίου)», άλλο τόσο άδικο έχει όταν εκτιμά ότι πρόκειται για δύο αποκλειόμενες και εντελώς αντιφατικές μεταξύ τους στοχεύσεις. Ενώ αυτές οι στοχεύσεις πράγματι θα ήταν σε σημαντικό βαθμό αλληλοαποκλειόμενες αν τις επιδίωκε ο Heinrich ή οποιοσδήποτε άλλος σύγχρονος μελετητής δεν ήταν καθόλου αλληλοαποκλειόμενες για τον Engels ο οποίος ήταν αντικειμενικά ο μόνος άνθρωπος στον κόσμο ο οποίος πραγματικά μπορούσε –και όφειλε– να γεμίσει όσα περισσότερα «κενά» του κειμένου μπορούσε στο πνεύμα του Marx όπως πολύ καλά το γνώριζε από την 40ετή συνεργασία και φιλία μαζί του. Το ίδιο το κείμενο της έκδοσης του τρίτου τόμου, άλλωστε, αποτυπώνει και τις δύο αυτές στοχεύσεις αφού εκείνα τα μέρη του χειρογράφου που είχαν ξεκάθαρα ημιτελή

¹⁹⁰ Αυτή η σύνδεση ανάμεσα στο προχώρημα της θεωρητικής εργασίας του Marx για το *Κεφάλαιο* και στις ανάγκες της πάλης της νεοσύστατης Α' Διεθνούς φαίνεται σε πολλές επιστολές του Marx. Για παράδειγμα, στην επιστολή του στον Engels στις 31 Ιούλη 1865 (MEW 31: 131, MECW 42: 172) φαίνονται οι πιέσεις της Α' Διεθνούς στον Marx για την ολοκλήρωση του έργου και η απάντηση του Marx ότι θα απομονώνονταν για δύο βδομάδες για να επιταχύνει την ετοιμασία του. Οι τελευταίες ετοιμασίες της έκδοσης του πρώτου τόμου ήταν και ο λόγος για τον οποίο ο Marx δεν παραβρέθηκε στο 2^ο Συνέδριο της Α' Διεθνούς στη Λοζάνη στις αρχές Σεπτεμβρίου 1867. Το 3^ο Συνέδριο της Α' Διεθνούς που έλαβε χώρα στις αρχές Σεπτεμβρίου 1868 πήρε ομόφωνη απόφαση με την οποία συστήνεται σε όλους τους εργάτες η ανάγνωση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* ενώ τους καλεί «να παρακινήσουν τη μετάφραση αυτού του σημαντικού έργου σε όλες τις γλώσσες στις οποίες δεν έχει μεταφραστεί ακόμα» (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 80). Αντίστοιχα, μετά το 5^ο Συνέδριο της Α' Διεθνούς που έλαβε χώρα στις αρχές Σεπτεμβρίου 1872 στη Χάγη, ο Marx άφησε σχεδόν όλη τη διευθυντική εργασία του στην Α' Διεθνή προς όφελος του προχωρήματος των θεωρητικών μελετών του για το *Κεφάλαιο* (Μαρξ και Ένγκελς, 2020: 176).

χαρακτήρα (με πιο χαρακτηριστικά συγκεκριμένα σημεία του πέμπτου Τμήματος) διατηρούν –παρά τις σημαντικές και αναγκαίες παρεμβάσεις- σε σημαντικό βαθμό αυτό τον χαρακτήρα και στην τελική έκδοση. Όπως είδαμε, άλλωστε, ο Engels δηλώνει ξεκάθαρα στον Πρόλογο του τρίτου τόμου ότι όπου μπορούσε απέδωσε το κείμενο όσο το δυνατόν περισσότερο με τα λόγια του Marx ενώ όπου αυτό ήταν αδύνατο έκανε προσαρμογές στο κείμενο «στο πνεύμα» του Marx.

Φυσικά, ο τρόπος χειρισμού των χειρογράφων από τον Engels βρίσκεται απέναντι από την πρόθεση του Heinrich να παρουσιαστεί όλος ο τρίτος τόμος (αν όχι και οι άλλοι δύο) ως ένας σωρός χειρογράφων που σχεδόν στο σύνολο τους περιλαμβάνουν απλώς μη ολοκληρωμένες και αντιφατικές μεταξύ τους απόψεις. Αν, ωστόσο, ο Engels ήθελε να πραγματοποιήσει την επιθυμία του συντρόφου και συνεργάτη του, όφειλε να ισορροπήσει ανάμεσα σε αυτές τις δύο στοχεύσεις και ο χαρακτήρας της σχέσης του με τον Marx του έδινε τη δυνατότητα να το κάνει με επιτυχία. Οποιαδήποτε άλλη επιλογή θα αποτελούσε κατάφωρη παραβίαση της σκέψης και της πρόθεσης του Marx.

Σε κάθε περίπτωση, το βασικό ερώτημα που προκύπτει από την επιχειρηματολογία του Heinrich είναι κατά πόσο οι παρεμβάσεις του Engels ήταν γενικά απαραίτητες για την επιμέλεια των χειρογράφων ή όχι. Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιάσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Heinrich ομαδοποιεί και στοχοποιεί τις παρεμβάσεις του Engels ενώ στα δύο επόμενα κεφάλαια θα προχωρήσουμε στην πιο συγκεκριμένη μελέτη αυτών των παρεμβάσεων στο τρίτο και το πέμπτο Τμήμα της έκδοσης του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Η επικέντρωσή μας σε αυτά τα Τμήματα απορρέει από το γεγονός ότι αυτά κυρίως μπαίνουν στο στόχαστρο του Heinrich, ακριβώς επειδή συνδέονται άμεσα με τη δική του θεωρία για την καπιταλιστική οικονομική κρίση.

Αφότου σημειώσει emphaticά ότι «Καμία παράγραφος δεν παρέμεινε όπως την είχε γράψει ο Marx» και ότι «Οι παρεμβάσεις του Engels δεν περιορίστηκαν σε μορφικά ζητήματα», ο Heinrich (1996-1997) ξεχωρίζει τις εξής κατηγορίες παρεμβάσεων του Engels:

α) Τη δομή του τρίτου τόμου και τη δημιουργία τίτλων και επικεφαλίδων. Ενώ το Χειρόγραφο του Marx για τον τρίτο τόμο είχε 7 κεφάλαια και ελάχιστες περαιτέρω υποδιαιρέσεις, η έκδοση του Engels είχε 7 Μέρη και 52 κεφάλαια με αρκετές υποπαραγράφους. Ενώ το χειρόγραφο είχε συνολικά 34 επικεφαλίδες, η έκδοση του Engels είχε 92. Πολλές από τις τομές στη δομή του υλικού σε κεφάλαια και παραγράφους καθώς και οι περισσότερες από τις επικεφαλίδες τους δημιουργήθηκαν από τον Engels. Ακόμα και ο τίτλος του χειρογράφου άλλαξε από «*Gestaltungen des Gesamtprozesses*» (Σχηματισμοί του συνολικού προτσές) σε «*Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*» (Το συνολικό προτσές της

καπιταλιστικής παραγωγής). Ο Heinrich σημειώνει ότι ενώ με αυτή την αλλαγή γίνεται καλύτερη αναλογία με τους υπότιτλους των τόμων I («Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου») και II (Το προτσές κυκλοφορία του κεφαλαίου), την ίδια στιγμή χάνεται η αοριστία του αρχικού τίτλου ενώ τίθεται και το ερώτημα γιατί δεν περιλήφθηκε στον υπότιτλο του τόμου η λέξη «αναπαραγωγή» αντί της λέξης «παραγωγή». Ο Engels κατηγορείται επίσης για το ότι προσπάθησε να ενισχύσει τη συνοχή του κειμένου μέσω παραλείψεων και συνδέσεων φράσεων.

Ο Heinrich ισχυρίζεται ότι αυτές οι αλλαγές στη δομή επηρεάζουν σημαντικά την κατανόηση του κειμένου, ιδιαίτερα ενός ημιτελούς κειμένου σαν αυτό των χειρογράφων του Marx για τον τρίτο τόμο και ότι αποκρύβουν σε ποια σημεία η παρουσίαση μετατρέπεται από τον Marx σε έρευνα. Εκτιμά ότι αυτές οι παρεμβάσεις έχουν ως συνέπεια να αποκρύβεται ότι μεγάλα σημεία του μαρξικού χειρογράφου είναι ανοιχτά και ότι η ερμηνεία του Engels -ενώ αποτελεί μόλις μία εκ των δυνατών ερμηνειών- παρουσιάζεται λανθασμένα ως η πλήρης, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, επεξεργασία του ίδιου του Marx.

β) *Κειμενικές μετατοπίσεις*. Ο Heinrich σημειώνει ότι ο Engels μετατόπισε μεγάλο αριθμό κομματιών του μαρξικού κειμένου (μέρη προτάσεων, μεγάλες παραγράφους ακόμα και αναδιοργάνωση ολόκληρων κειμενικών συμπλεγμάτων, όπως στο Μέρος V της έκδοσης του Engels). Σε αυτό το πλαίσιο, προβάλλει ως «σημαντικό λάθος του Engels» το γεγονός ότι στο κεφάλαιο με τίτλο «Ο τριαδικός τύπος» αυτός θεώρησε ότι είχε βρει τρία ανεξάρτητα τμήματα κειμένου τα οποία και παρουσιάζει ως I, II και III χωρίς να δει αυτό που απέδειξε η μετέπειτα έρευνα, δηλαδή ότι τα κείμενα I και II αποτελούν ένα πλήρες κείμενο, το οποίο αντιστοιχεί πλήρως στα κενά του κειμένου III.

γ) *Κειμενικές απαλείψεις*. Ο Heinrich σημειώνει ότι ο Engels απάλειψε μεμονωμένες λέξεις ή μέρη προτάσεων και ολόκληρες παραγράφους ή κείμενα, χωρίς να πρόκειται πάντα για επαναλήψεις. Παράλληλα, παραθέτει ως σημαντική τέτοια απάλειψη την απάλειψη του κειμένου του Marx με τις σκέψεις του για τη μετάβαση από το κεφάλαιο I στο κεφάλαιο II (MEGA II.4.2: 282.20-283.7)¹⁹¹.

δ) *Κειμενικές μετατροπές*. Ο Heinrich κατηγορεί τον Engels ότι προχώρησε σε κινήσεις όπως ενσωμάτωση υποσημειώσεων στο κυρίως κείμενο, παράλειψη πολλών παρενθέσεων στο κυρίως κείμενο, αναίρεση πολλών εμφάσεων του Marx και προσθήκη άλλων εμφάσεων από τον Engels. Ιδιαίτερα το ζήτημα των παρενθέσεων είναι πολύ σημαντικό, σύμφωνα με τον Heinrich, γιατί όσα βρίσκονται μέσα σε παρενθέσεις δεν είναι πάντα καθαρό αν αφορούν προσθήκες

¹⁹¹ Συγκεκριμένα γι' αυτό το μικρό κείμενο (έκτασης 23 σειρών στη MEGA), σημειώνουμε ότι αποτελεί μικρή σύνοψη των προηγουμένων χωρίς κανένα νέο στοιχείο ανάλυσης.

στην τρέχουσα επιχειρηματολογία, μία σημείωση που δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να εισαχθεί σε αυτό το σημείο ή μία πρωτόλεια, ανολοκλήρωτη σκέψη. Ως βασικό παράδειγμα, ο Heinrich προβάλλει την επιλογή του Engels να ενσωματώσει στο κυρίως κείμενο μία σκέψη του Marx που ήταν μέσα σε παρένθεση στο χειρόγραφο και η οποία στη συνέχεια αξιοποιήθηκε ως απόδειξη για τον υποκαταναλωτικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κρίσης: «Η τελική φτώχεια όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, λες και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας» (Μαρξ, 1978: 610 και MEGA II/4.2: 540). Ο Heinrich φτάνει μάλιστα, με σχολαστικό κατά τη γνώμη μας τρόπο, να ξεχωρίζει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των ατοπημάτων του Engels την αντικατάσταση στην παραπάνω πρόταση της φράσης «κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» με τη φράση «κεφαλαιοκρατική παραγωγή»!

ε) *Εισαγωγές και επεκτάσεις κειμένων*. Ο Heinrich κατηγορεί τον Engels ότι προχώρησε σε πολλές εισαγωγές και επεκτάσεις κειμένων, τις οποίες δεν αναδεικνύει ως τέτοιες με την προσθήκη των αρχικών του. Αυτές, σύμφωνα με τον Heinrich, «Αφορούν μεμονωμένες λέξεις ή μέρη μίας πρότασης ή συνδυαστικές φράσεις ή επεξηγήσεις στο κείμενο».

στ) *Τροποποιήσεις ή σσονος σημασίας*. Αυτές συνίστανται σύμφωνα με τον Heinrich σε «κειμενικές συμπυκνώσεις (ο Engels συνόψισε ορισμένα κείμενα που διατυπώθηκαν από τον Marx με έναν περίπλοκο τρόπο)· ορολογικές μεταβολές· στυλιστικές μεταβολές (με την στενή έννοια, π.χ. αντικατάσταση αγγλισμών)· μετατροπή, αντικατάσταση και απάλειψη μαθηματικών παραδειγμάτων· και διορθώσεις αναφορών και παραπομπών (και των μεταφράσεων τους)».

Στο επόμενο σημείο θα δούμε τη θεματική επικέντρωση αυτών των παρεμβάσεων του Engels. Μπορούμε, όμως, από τώρα να πούμε ότι η έκταση των παρεμβάσεων του επιμελητή μίας τέτοιας έκδοσης δεν εξαρτάται καταρχάς από τον επιμελητή της έκδοσης –πόσο μάλλον αν αυτός είναι ο Engels του οποίου κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την πρόθεση και την προσπάθεια να παρέμβει όσο το δυνατόν λιγότερο στο μαρξικό χειρόγραφο- αλλά από τη μορφή και τον βαθμό μορφικής επεξεργασίας των χειρογράφων του τρίτου τόμου. Ο ίδιος ο Engels σημείωνε γι' αυτό το χειρόγραφο στον Πρόλογο του τρίτου τόμου: «Για το τρίτο Βιβλίο υπήρχε μόνο ένα πρώτο σχέδιο, που επιπλέον ήταν εξαιρετικά λειψό» (Μαρξ 1978, σ. 10-11). Αξίζει εδώ ίσως να παραθέσουμε τις δυσκολίες που αναφέρει ότι αντιμετώπισε ο ίδιος ο Engels:

«Κατά κανόνα η αρχή κάθε ξεχωριστού τμήματος του Βιβλίου ήταν επεξεργασμένη με αρκετή φροντίδα, τις περισσότερες φορές μάλιστα ήταν και στυλιστικά χτενισμένη. Όσο όμως προχωρούσε το κείμενο, τόσο πιο σκιαγραφική και πιο λειψή γινόταν η επεξεργασία του, τόσο περισσότερες παρεκβάσεις περιείχε πάνω σε δευτερεύοντα σημεία που πρόβαλλαν στην πορεία της έρευνας και που η θέση τους στο κείμενο αφέθηκε να τακτοποιηθεί αργότερα, τόσο πιο μεγάλες και πιο μπερδεμένες γίνονταν οι περίοδες, στις οποίες εκφράζονταν σκέψεις γραμμένες *in statu nascendi* (στην κατάσταση της γέννησης τους)» (Marx 1978: 13).

3.5. Οι θεματικές που ξεχωρίζει ο Heinrich αναφορικά με την επιμέλεια του Engels

Ο Heinrich (1996-1997) δεν περιορίζεται, όμως, στις παραπάνω γενικές κατηγορίες αλλά προχωρά και στην ανάδειξη κάποιων «ερμηνευτικών δυσκολιών που προέκυψαν από την επιμέλεια του Engels» επικεντρώνοντας με πιο συγκεκριμένο τρόπο στις τρεις θεματικές στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί:

α) *Θεωρία κρίσης*. Ο Heinrich αναδεικνύει το γεγονός ότι ο Marx δεν είχε προχωρήσει στη δόμηση και διάρθρωση του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου που πραγματεύεται το «νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει», κάτι που έκανε ο Engels ως εξής: Διαίρεσε το υλικό όλου του κεφαλαίου του χειρογράφου σε τρία κεφάλαια, από τα οποία τα δύο πρώτα («Ο νόμος σαν τέτοιος» και «Αιτίες που αντιδρούν») ακολουθούν γενικά το υλικό του χειρογράφου, το οποίο είναι έτσι κι αλλιώς σε αυτά τα σημεία αναπτυγμένο σε ικανοποιητικό βαθμό ενώ το τρίτο κεφάλαιο («Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου») κατασκευάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Engels στη βάση εκείνου του τμήματος του τρίτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου στο οποίο η μαρξική ανάλυση έπαψε να έχει συστηματικό χαρακτήρα και δεν περιείχε παρά «έναν μεγάλο όγκο σημειώσεων, προσθηκών και επιχειρηματολογικών προσεγγίσεων σε ανεπεξέργαστη και ημιτελή μορφή».

Όσον αφορά τον χειρισμό αυτού του υλικού, ο Heinrich κατηγορεί τον Engels για το ότι του έδωσε «έναν προβληματικό τίτλο κεφαλαίου («Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου»), εισήγαγε σε αυτό επιπλέον κατάτμηση, εισήγαγε επικεφαλίδες και αύξησε τη συνοχή του κειμένου μέσω της διαγραφής παραγράφων και της παράλειψης παρενθέσεων» με συνέπεια τη σημαντική αναβάθμιση του σχετικού υλικού στο αρχικό χειρόγραφο. Φυσικά, ο Heinrich ξεκαθαρίζει ότι με τη λέξη «αναβάθμιση» δεν εννοεί κάτι θετικό, αλλά κάτι αρνητικό και συγκεκριμένα την απόδοση συνοχής και ολοκλήρωσης σε ένα κείμενο που δεν είχε τέτοια χαρακτηριστικά ενώ ως απόδειξη αυτού του

προβλήματος ξεχωρίζει ότι αυτό το κεφάλαιο έχει θεωρηθεί πολλές φορές «μία εντελώς πλήρης “θεωρία κρίσης”» βασιζόμενη στο νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα μελετήσουμε με συγκεκριμένο τρόπο τις παρεμβάσεις του Engels στο υλικό του τρίτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου, ωστόσο εδώ θα αρκεστούμε να σημειώσουμε ότι το ίδιο το 15^ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου της έκδοσης του *Κεφαλαίου* σε καμία περίπτωση δεν προβάλλεται ως «μία εντελώς πλήρης “θεωρία κρίσης”» του Marx, παρά το γεγονός ότι αναμφισβήτητα έχει πολλές αναφορές στο ζήτημα της κρίσης. Ο Heinrich το παραδέχεται, άλλωστε, αυτό εμμέσως όταν μετριάζει κάπως τις κατηγορίες του απέναντι στον Engels: «Παρόλο που το κείμενο που δημοσιεύτηκε από τον Engels δείχνει ακόμα ότι ο Marx δεν άφησε μία πλήρη θεωρία κρίσης, δίνεται η εντύπωση ότι ο Marx άφησε ένα ουσιαστικά ολοκληρωμένο πλαίσιο που έμενε μόνο να συμπληρωθεί».

Στο ίδιο το 15^ο κεφάλαιο, ο Marx παρουσιάζει μία σειρά αντιφάσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, οι οποίες αγγίζουν το σύνολο της καπιταλιστικής παραγωγής και κυκλοφορίας, χωρίς φυσικά να αναιρείται η πρωτοκαθεδρία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και της θεμελιώδους αντίφασης που ενυπάρχει σε αυτήν που δεν είναι άλλη από την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Αυτή αποτελεί το μεγάλο «χαλί» πάνω στο οποίο αναπτύσσονται μια σειρά αντιφάσεις στο σύνολο της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας. Γι' αυτό και στο 15^ο κεφάλαιο, ιεραρχώντας τα ζητήματα της «άμεσης εκμετάλλευσης» που συνίστανται στην ανεπαρκή παραγωγή υπεραξίας και κερδοφορίας, ο Marx δεν μένει μόνο σε αυτά αλλά ταυτόχρονα ξεκαθαρίζει ότι «Οι όροι της άμεσης εκμετάλλευσης και οι όροι της άμεσης πραγματοποίησης της δεν είναι ταυτόσημοι. Όχι μόνο δεν συμπίπτουν χρονικά και τοπικά, αλλά διαφέρουν και εννοιακά». Με αυτό τον τρόπο τονίζει τη σχετική ανεξαρτησία των περιορισμών της πραγματοποίησης που προέρχονται «από την αναλογία των διαφόρων κλάδων παραγωγής μεταξύ τους και από την καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας» (Marx, 1978: 309 και MEGA II/15: 241.7-12). Συνεπώς, το ίδιο το 15^ο κεφάλαιο αποτελεί μία πολύ καλή εκδήλωση της αντίληψης του Marx για την κεφαλαιοκρατική οικονομία ως ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας υπό την πρωτοκαθεδρία της παραγωγής.

Επίσης, αφότου ο Marx παρουσιάσει μια σειρά αντιφάσεις που συνοδεύουν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και κυκλοφορίας καταλήγει: «Αυτές οι διάφορες επιδράσεις επιβάλλονται πότε περισσότερο παράλληλα στο χώρο, πότε περισσότερο διαδοχικά στο χρόνο. Η σύγκρουση των αντιτιθέμενων μεταξύ τους παραγόντων βρίσκει κατά περιόδους διέξοδο στις κρίσεις. Οι κρίσεις είναι πάντα μόνο στιγμιαίες βίαιες λύσεις των υπαρχουσών

αντιφάσεων, βίαιες εκρήξεις, που αποκαθιστούν για μια στιγμή τη διαταραγμένη ισορροπία» (Marx, 1978, 315).

Η βασική κατηγορία του Heinrich (1996-1997) όσον αφορά το 15ο κεφάλαιο συνίσταται στο ότι «Ο Engels όχι μόνο απέφυγε να δείξει ότι υπάρχει ένα πιθανό εύρος ερμηνειών, αλλά και παρενέβη άμεσα στο μαρξικό κείμενο όπου έκρινε ότι αυτό έρχονταν σε αντίθεση με την ερμηνεία που ευνοούσε ο ίδιος». Στο επόμενο κεφάλαιο θα ερευνήσουμε αρχειογραφικά αυτή την κατηγορία, εδώ όμως μπορούμε να παραθέσουμε τα μοναδικό συγκεκριμένο παράδειγμα που δίνει ο Heinrich (1996-1997) για να τεκμηριώσει την παραπάνω εκτίμηση. Σημειώνει, λοιπόν, ότι σε ένα σημείο του μαρξικού χειρογράφου (MEGA II/4.2: 325.22-24) όπου αναφέρεται στην υπερπαραγωγή κεφαλαίου¹⁹², ο Marx γράφει εντός παρενθέσεως: “die nähere Untersuchung darüber gehört in die Betrachtung der erscheinenden Bewegung des Capitals, wo Zinscapital etc Credit etc entwickelt” (η λεπτομερέστερη εξέταση γι’ αυτό ανήκει στη μελέτη της εμφανιζόμενης κίνησης του κεφαλαίου, όπου θα παρουσιαστούν το τοκοφόρο κεφάλαιο κλπ, η Πίστη κλπ)». Ο Heinrich κατηγορεί τον Engels ότι «Παρέλειψε το μαρξικό κείμενο και έγραψε αντί αυτού: «πιο πέρα ακολουθεί η λεπτομερέστερη εξέταση της» (Μαρξ, 1978: 317-318)!

Ο Heinrich υπονοεί ότι ο Engels απάλειψε τις υπόλοιπες λέξεις γιατί διαφωνούσε με την αντίληψη του Marx ότι η «εμφανιζόμενη κίνηση του κεφαλαίου» δεν ανήκει στο αντικείμενο μελέτης του *Κεφαλαίου*. Η προσαρμογή του Engels είναι, όμως, σωστή γιατί ενώ τη στιγμή που ο Marx έγραφε το τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου του δεν περίμενε να επεκταθεί στα ζητήματα που περιλαμβάνονται στην παρένθεση, τελικά επεκτάθηκε σε πλευρές της εμφανιζόμενης κίνησης του κεφαλαίου και μάλιστα αφιέρωσε εκατοντάδες σελίδες στη μελέτη των ζητημάτων όχι μόνο του τοκοφόρου κεφαλαίου αλλά και της Πίστης. Οπότε, η προσαρμογή της παρένθεσης ήταν αυτονόητη για τον επιμελητή Engels και δεν οφείλεται σε αυτόν αλλά στην προσαρμογή που έκανε ο ίδιος ο Marx κατά την πορεία των ερευνών του.

Η ένσταση του Heinrich συνίσταται στην ουσία στο γεγονός ότι ο Marx επιλέγει να μελετήσει σε αυτό ακριβώς το σημείο του χειρογράφου κάποια ζητήματα της κρίσης και όχι μετά τη μελέτη της Πίστης, όπως εκτιμά ο Heinrich ότι θα έπρεπε:

«Ακολουθούν πράγματι κάποιες παρατηρήσεις για την υπερπαραγωγή ή υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου. Το γεγονός ότι ο Marx προφανώς δεν

192 Ο Heinrich σχολιάζει μάλιστα δεικτικά μέσα σε παρένθεση ότι ο Engels χρησιμοποιεί σε αυτό το σημείο την έννοια «υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου» υπονοώντας ότι άλλαξε τον όρο του Marx.

προσέδωσε σε αυτές τις παρατηρήσεις συστηματική σχετικότητα σε αυτό το σημείο, γιατί θεωρούσε ότι το αντικείμενο δεν μπορεί να πραγματευτεί στο δεδομένο επίπεδο αφαίρεσης, μετατράπηκε στο αντίθετο της από τις κειμενικές τροποποιήσεις του Engels».

Ωστόσο, ο Engels δεν έκανε τίποτα παραπάνω από το να διατηρήσει αυτή την ανάλυση του Marx ακριβώς στο σημείο που βρισκόταν στο μαρξικό χειρόγραφο.

β) *Θεωρία Πίστης*. Και στο πέμπτο κεφάλαιο του μαρξικού χειρογράφου, το οποίο περιλαμβάνει ζητήματα του τοκοφόρου κεφαλαίου και της Πίστης, ο Heinrich κατηγορεί τον Engels πως παρά το γεγονός ότι εδώ τουλάχιστον δίνει στον πρόλογο του τρίτου τόμου μία ιδέα του βαθμού των κειμενικών αντιμεταθέσεων, η επιμέλεια του μεταδίδει και πάλι τη λαθεμένη εντύπωση μίας αρκετά ολοκληρωμένης παρουσίασης, κάτι που δεν αντιστοιχεί στο χειρόγραφο. Η βασική κατηγορία του έγκειται στο γεγονός ότι μετά από αυτή την επιμέλεια, δίνεται η εντύπωση ότι η παρουσίαση του τοκοφόρου κεφαλαίου αποτελεί απλώς μία εισαγωγή στην πραγμάτευση της Πίστης και όχι τον καθαυτό στόχο αυτού του μέρους του χειρογράφου. Στο πέμπτο κεφάλαιο θα αναφέρουμε αναλυτικά σε αυτή και τις άλλες κατηγορίες του Heinrich και θα τις διερευνήσουμε αρχειογραφικά. Για εισαγωγικούς σκοπούς, αρκεί εδώ να παραθέσουμε τις δύο κειμενικές παρεμβάσεις που ξεχωρίζει ο Heinrich ως τις πιο χαρακτηριστικές στη σχετική ανάλυση.

Η πρώτη είναι η εξής: «Ο Marx εισήγαγε το σημείο “5) Πίστη. Πλασματικό κεφάλαιο” με την ακόλουθη πρόταση: “Μία ανάλυση του πιστωτικού συστήματος και των οργάνων που δημιουργεί για τον εαυτό του (πιστωτικό χρήμα κλπ.) βρίσκεται έξω από το σχέδιο μας” (MEGA II.4.2, 469). Ο Engels εισήγαγε εδώ τη λέξη “διεξοδική”: “Η διεξοδική ανάλυση του πιστωτικού συστήματος και των οργάνων που δημιουργεί για τον εαυτό του (πιστωτικό χρήμα κλπ.) βρίσκεται έξω από το σχέδιο μας” [Μαρξ, 1978: 504 και MEGA II/15: 389.3-6 – X.M.]» (Heinrich, 1996-1997).

Η εισαγωγή της λέξης «διεξοδική» σε αυτή την πρόταση προβάλλεται από τον Heinrich ως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέμβασης του Engels στο κείμενο! Είναι φανερό όμως ότι αν ο Engels μετέφερε, αν και με κάποια επεξεργασία, την ανάλυση του ίδιου του Marx για την Πίστη στο κείμενο της έκδοσης –και δεν είχε κανέναν λόγο να μην το κάνει– όφειλε να προσθέσει το επίθετο «διεξοδικός» από τη στιγμή που οι επόμενες 200 περίπου σελίδες επρόκειτο να καταπιαστούν με το ζήτημα έστω και με «μη διεξοδικό» τρόπο.

Ας δούμε όμως και τη δεύτερη παρέμβαση του Engels που στιγματίζεται από τον Heinrich. Στο 6^ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου της έκδοσης του Engels, και συγκεκριμένη στην πρώτη πρόταση του δεύτερου υποκεφαλαίου με τίτλο «II.

Υπερτίμηση και υποτίμηση, αποδέσμευση και δέσμευση κεφαλαίου» ο Engels σημειώνει: «Τα φαινόμενα, που εξετάζουμε στο κεφάλαιο αυτό, προϋποθέτουν για την πλήρη ανάπτυξη τους την ύπαρξη της Πίστης και του συναγωνισμού στην παγκόσμια αγορά, η οποία γενικά αποτελεί τη βάση και τη ζωτική ατμόσφαιρα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αυτές, όμως, οι πιο συγκεκριμένες μορφές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μπορούν να περιγραφούν εκτενώς μόνον, αφού θα έχει κατανοηθεί η γενική φύση του κεφαλαίου. Κατά τα άλλα η περιγραφή τους βρίσκεται έξω από το πλάνο του έργου μας και περιλαμβάνεται στα θέματα μίας ενδεχόμενης συνέχισής του» (Μαρξ, 1978: 143 και MEGA II/15: 114.3-10). Ας δούμε, τώρα, και το αντίστοιχο κείμενο στο μαρξικό χειρόγραφο: «Τα φαινόμενα που εξετάζουμε σε αυτό το § προϋποθέτουν για την πλήρη ανάπτυξη τους την ύπαρξη της Πίστης και του συναγωνισμού στην παγκόσμια αγορά (...) Αυτές οι πιο συγκεκριμένες μορφές της καπιταλιστικής παραγωγής μπορούν όμως 1) να περιγραφούν μόνον, αφού θα έχει κατανοηθεί η γενική φύση του κεφαλαίου και 2) αυτό βρίσκεται έξω από το πλάνο του έργου μας και ανήκει στην ενδεχόμενη συνέχιση του» (MEGA II/4.2: 178)¹⁹³.

Σε αυτή την περίπτωση, η κατηγορία του Heinrich απέναντι στον Engels είναι ότι κατά την επιμέλεια αυτού του σημείου πρόσθεσε στη δεύτερη πρόταση τη λέξη «εκτενώς» αποδεχόμενος στην ουσία ότι τα ζητήματα της Πίστης μπορούν να πραγματευτούν στο επίπεδο αφαίρεσης του *Κεφαλαίου*. Με αυτό τον τρόπο, ισχυρίζεται ο Heinrich (1996-1997), ο Engels μετέτρεψε το ζήτημα απλώς σε ποσοτικό αφήνοντας να υπονοηθεί ότι «μία “εκτενής”, “διεξοδική” παρουσίαση, που βρίσκεται πέρα από το πλάνο, αντιπαρατίθεται με τη διαθέσιμη λιγότερο διεξοδική παρουσίαση» (Heinrich, 1996-1997). Είναι σαφές ότι η προσθήκη από τον Engels του επιρρήματος «εκτενώς» έχει την ίδια ακριβώς έννοια με την προσθήκη του επιθέτου «διεξοδική» στο προηγούμενο παράδειγμα, και είναι απόλυτα σωστή δεδομένου του όγκου των μαρξικών σημειώσεων για την Πίστη που επρόκειτο να ακολουθήσει. Αν δεν προστίθονταν υπήρχε ο κίνδυνος ο αναγνώστης να διαισθανθεί την αντίθεση ανάμεσα σε μία μακροσκελέστατη πραγμάτευση ενός ζητήματος και στην αρχική δήλωση ότι αυτό το ζήτημα δεν θα αποτελέσει καν αντικείμενο διαπραγμάτευσης.

¹⁹³ Παράλληλα, κατά τη σύγκριση των αποσπασμάτων του χειρογράφου και της έκδοσης, ο Heinrich (1996-1997) παρουσιάζει το σημείο (2) από το μαρξικό χειρόγραφο χωρίς να παρουσιάζει –παρόλο που εμείς το έχουμε προσθέσει– την αντίστοιχη (ίδια) πρόταση στην έκδοση του Engels («Κατά τα άλλα ...» μέχρι «...ενδεχόμενης συνέχισης του»). Με αυτό τον τρόπο, η παρουσίαση του Heinrich δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Engels διέγραψε αυτή την πρόταση επειδή διαφωνούσε με τον Marx στο ότι η καθαυτό μελέτη της Πίστης βρίσκεται έξω από το πλαίσιο της έρευνας του *Κεφαλαίου*.

Παρά τα παραπάνω σχόλια, ο ίδιος ο Heinrich αποδέχεται ότι όσον αφορά τη δυνατότητα και τα όρια της πραγμάτευσης της Πίστης στο επίπεδο αφαίρεσης του *Κεφαλαίου*, το χειρόγραφο «παραμένει ανοιχτό». Παρόλ' αυτά, η θέση του Heinrich είναι στην ουσία ότι ο Engels δεν θα έπρεπε να συμπεριλάβει καν στην έκδοση του *Κεφαλαίου* τις σκέψεις του Marx στο ζήτημα, όπως αυτές περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο του *Κεφαλαίου*! Ας δούμε συγκεκριμένα τι λέει ο Heinrich:

«Έτσι, ο Engels μπορεί να συμπεριλάβει στο σώμα του *Κεφαλαίου* όλων των ειδών τα σημεία που αναφέρονται από τον Marx – παρόλο που αυτά δεν μπορούν ακόμα να παρουσιαστούν συστηματικά στο συγκεκριμένο επίπεδο αφαίρεσης. Απ' ότι φαίνεται αυτό παρουσιάζεται στον Engels ως μία μη προβληματική συμπλήρωση. Η διαλεκτικά δομημένη παρουσίαση που ήταν ο σκοπός του Marx, στην οποία η σωστή σειρά των όρων και κατηγοριών είναι βασική για την κατανόηση της σημασίας τους, μετατοπίζεται από την έκδοση του Engels προς μία απλή εγκυκλοπαιδική συλλογή».

Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Heinrich εκτιμά τα όρια μελέτης της Πίστης στο πλαίσιο και στο επίπεδο αφαίρεσης ενός έργου σαν το *Κεφάλαιο* με διαφορετικό τρόπο από το μαρξικό χειρόγραφο δεν συνεπάγεται ότι ο Engels δεν έπρεπε να δημοσιεύσει την ανάλυση και τις σκέψεις του Marx όπως περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο. Άλλωστε, παρόλο που ο Marx θεωρούσε ότι η Πίστη δεν μπορούσε να μελετηθεί εξαντλητικά στο πλαίσιο του *Κεφαλαίου*, θεωρούσε ότι κάποιες βασικές πλευρές της μπορούν να παρουσιαστούν σε άμεση συνάρτηση με τη μελέτη του τοκοφόρου κεφαλαίου που είχε προηγηθεί. Αλλιώς, δεν θα είχε κανένα νόημα να παρακολουθεί τόσο στενά τις σχετικές εξελίξεις, να κρατήσει τόσο εκτενή αποσπάσματα από τη σχετική βιβλιογραφία και αρθρογραφία και να τα ενσωματώσει στο ίδιο το χειρόγραφο του τρίτου τόμου.

γ) *Εμπορευματική παραγωγή και καπιταλιστική παραγωγή*. Ο Heinrich στοχοποιεί ανοιχτά, όπως και άλλοι στο παρελθόν, το υποκεφάλαιο I με τίτλο «Νόμος της αξίας και ποσοστό του κέρδους» (Marx, 1978: 1092-1115) στο «Συμπλήρωμα και επίλογο στο III Βιβλίο του “Κεφαλαίου”» του Engels. Εκεί ο Engels υπερασπίζεται την ύπαρξη της απλής εμπορευματικής παραγωγής πολλές χιλιετίες πριν την ανάδυση της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής, στην οποία τα εμπορεύματα ανταλλάσσονταν με βάση το χρόνο εργασίας που ήταν αναγκαίος για την παραγωγή τους.

Ο Heinrich σημειώνει ότι –ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή όχι της απλής εμπορευματικής παραγωγής, που είναι καθήκον των ιστορικών της οικονομίας να διερευνήσουν - το συμπέρασμα του Engels είναι σημαντικό για την ερμηνεία του *Κεφαλαίου* αφού προτάσσει μία ιστορική ανάγνωση του *Κεφαλαίου*. Ως παραδείγματα θέτει τη μετατροπή των κατηγοριών του εμπορεύματος και του

χρήματος στην αρχή του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* σε κατηγορίες των προκαπιταλιστικών συνθηκών παραγωγής και του προβλήματος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής σε ένα ζήτημα ιστορικής διαδοχικότητας.

Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, ούτε ο Engels ούτε ο Marx υποστηρίζουν καμία στενά ιστορική προσέγγιση του *Κεφαλαίου* και των κατηγοριών του και συνεπώς σε καμία περίπτωση η σειρά διαδοχής των κατηγοριών στην ανάλυση του *Κεφαλαίου* δεν είναι καθαρά ή κυρίως ιστορική. Έχουμε αναφερθεί σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας στον τρόπο με τον οποίο διαπλέκεται η λογική και ιστορική ανάλυση των ζητημάτων του *Κεφαλαίου* από τους Marx και Engels υπό την κυριαρχία της λογικής πλευράς. Συνεπώς, καθόλου ξένη προς την λογικο-ιστορική μέθοδο του *Κεφαλαίου* δεν είναι η πρώτη πρόταση του *Κεφαλαίου*¹⁹⁴ που επικαλείται ο Heinrich για να στηρίξει τη δική του στενά λογική προσέγγιση του *Κεφαλαίου*. Σε αυτήν, ο Marx ξεκαθαρίζει από την αρχή ότι αυτό που βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του είναι το καπιταλιστικά παραγμένο εμπόρευμα, αυτό ωστόσο δεν τον εμποδίζει ούτε να κάνει πολλές θεωρητικές αναφορές στην ύπαρξη του εμπορεύματος και του χρήματος στις ταξικές προκαπιταλιστικές κοινωνίες (αν και στο περιθώριο της οικονομικής ζωής τους)¹⁹⁵ ούτε να μελετά πώς από τις προκαπιταλιστικές εμπορευματικές σχέσεις περάσαμε στις καπιταλιστικές σχέσεις, όπως κάνει σε αρκετά σημεία του *Κεφαλαίου* τα οποία ήδη έχουμε παραθέσει.

Πέρα από το γνωστό επιχείρημα της πρώτης πρότασης του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Heinrich σημειώνει ότι ο Engels προσπάθησε να περάσει στην έκδοση του τρίτου τόμου τη δική του ιστορική προσέγγιση και στον τρόπο που μετέφερε σε αυτήν την εξής πρόταση του μαρξικού χειρογράφου: «Στην περίπτωση των απλών κατηγοριών του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στις περιπτώσεις των εμπορευμάτων και του χρήματος, έχουμε ήδη αναδείξει τον μυστικιστικό χαρακτήρα (...) (MEGA II.4.1, 848f)». Βασιζόμενος σε αυτή την πρόταση του χειρογράφου, ο Engels μεταφέρει ως εξής την πρόταση αυτή στην επιμελημένη έκδοση του τρίτου τόμου: «Όταν εξετάζουμε τις πιο απλές κατηγορίες του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ακόμα και της απλής

¹⁹⁴ «Ο πλούτος των κοινωνιών όπου κυριαρχεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής εμφανίζεται σαν ένας “τεράστιος σωρός από εμπορεύματα”, και το ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης μορφή του. Γι’ αυτό η έρευνα μας αρχίζει με την ανάλυση του εμπορεύματος» (Μαρξ, 2002: 49).

¹⁹⁵ Υπενθυμίζεται ότι ο Marx όχι μόνο δεν αντέδρασε αλλά επικρότησε με θαυμασμό, προκαλώντας αδικαιολόγητη έκπληξη στους εκπροσώπους της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ, τη βιβλιοπαρουσίαση του Engels στην οποία παρουσιάζεται η ιστορικο-λογική μέθοδος και η οποία βρίσκεται σταθερά στο στόχαστρο του Heinrich.

εμπορευματικής παραγωγής¹⁹⁶, το εμπόρευμα και το χρήμα, δείξαμε κιόλας τον απατηλό χαρακτήρα (...)» (Μαρξ, 1978: 1015). Ο Heinrich συμπληρώνει μάλιστα ειρωνικά για τη διατύπωση του Engels: «Εμπορεύματα και χρήμα δεν είναι πια οι πιο απλές κατηγορίες της καπιταλιστικής παραγωγής αλλά της εμπορευματικής παραγωγής».

Αποτελεί άραγε σωστή μεταφορά ή διαστρέβλωση της σκέψης του Marx αυτή η προσθήκη του Engels; Η απάντηση έρχεται κιόλας στις δύο προτάσεις που ακολουθούν την παραπάνω πρόταση (τις οποίες δεν παραθέτει ο Heinrich), οι οποίες είναι ακριβώς ίδιες τόσο στο μαρξικό χειρόγραφο όσο και στην έκδοση του τρίτου τόμου (MEGA II/4.2: 849 και Μαρξ, 1978: 1015, MEGA II/15: 801.26-31). Εκεί ο Marx γράφει μη αφήνοντας κανένα περιθώριο παρερμηνείας:

«Όλες οι κοινωνικές μορφές, εφόσον φτάνουν ως την εμπορευματική παραγωγή και την χρηματική κυκλοφορία, συμμετέχουν σ' αυτήν τη διαστρέβλωση. Στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, όμως, και στο κεφάλαιο, που αποτελεί την κυρίαρχη κατηγορία του, την καθορίζουσα σχέση της παραγωγής, αυτός ο μαγεμένος και στρεβλωμένος κόσμος αναπτύσσεται πολύ ακόμα πιο πέρα».

Συνεπώς, αυτή η προσθήκη του Engels στην εισαγωγική πρόταση της παραγράφου αποδίδει με αναμφισβήτητα συμβατό ως προς το χειρόγραφο τρόπο το περιεχόμενο της παραγράφου που ακολουθεί. Ο ίδιος ο Marx, και όχι ο Engels, μιλάει για τον μυστικιστικό χαρακτήρα των κατηγοριών του εμπορεύματος και του χρήματος στην προκαπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή και προφανώς θεωρεί το εμπόρευμα και το χρήμα τις πιο απλές αλλά και θεμελιώδεις κατηγορίες τόσο της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής όσο και κάθε εμπορευματικής παραγωγής εν γένει.

Επίσης, στον Πρόλογο του στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, ο Marx διατυπώνει μία άποψη που μοιάζει πολύ με τη διατύπωση του Engels στο «Συμπλήρωμα και επίλογο στο III Βιβλίο του “Κεφαλαίου”» περί της ύπαρξης του εμπορεύματος και της αξίας εδώ και λίγες χιλιάδες χρόνια: «Η μορφή της αξίας που η ολοκλήρωση της είναι η χρηματική μορφή, είναι ολότελα χωρίς περιεχόμενο και απλή. Και όμως το ανθρώπινο πνεύμα μάταια προσπαθούσε επί 2000 χρόνια και πάνω να την εξιχνιάσει» (Μαρξ, 1978: 11-12).

Κατά τη γνώμη μας, ο Marx βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τον Engels και σε πλήρη διαφωνία με τον Heinrich και σε αυτό το ζήτημα. Ο Heinrich οφείλει να αναγνωρίσει τις σημαντικές διαφορές του από το μαρξικό θεωρητικό σύστημα

196 Στο γερμανικό και το αγγλικό κείμενο δεν υπάρχει το επίθετο «απλή» που υπάρχει στην ελληνική μετάφραση.

και να υπερασπιστεί τη δική του άποψη αναδεικνύοντας το σύνολο, και όχι μόνο ένα μέρος, των διαφωνιών του με τον Marx.

Στα επόμενα δύο κεφάλαια, δεν θα ασχοληθούμε περαιτέρω με το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στην καπιταλιστική και την εμπορευματική παραγωγή. Θα ασχοληθούμε όμως με τα άλλα δύο πεδία που άπτονται άμεσα της επιχειρηματολογίας του Heinrich για την οικονομική κρίση στον καπιταλισμό. Έτσι, στα επόμενα δύο κεφάλαια θα μελετήσουμε αρχαιογραφικά τα επιχειρήματα του Heinrich για την επιμέλεια του Engels στα τμήματα του χειρογράφου που αποτέλεσαν στη συνέχεια το τρίτο και το πέμπτο Τμήμα της έκδοσης του τρίτου τόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ENGELS ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

4.1. Εισαγωγή

Ήδη έχουμε αναφερθεί στην κριτική του Heinrich στον Engels σχετικά με το τι συμπεριέλαβε στον τρίτο τόμο θεωρώντας ότι η τελική έκδοση δεν περιλαμβάνει και δεν καθρεφτίζει την εξέλιξη της σκέψης του Marx την τελευταία 15ετία περίπου της ζωής του. Επίσης, στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στις πιο συγκεκριμένες κατηγορίες απέναντι στην επιμέλεια του Engels. Σε αυτό το κεφάλαιο θα προχωρήσουμε στην αρχειογραφική μελέτη του τρόπου με τον οποίο επιμελήθηκε ο Engels το τρίτο κεφάλαιο του βασικού χειρογράφου του 1864-1865.

Φυσικά, δεν μπορούμε να παρουσιάσουμε όλες τις μικρές παρεμβάσεις που έκανε ο Engels κατά την επιμέλεια της έκδοσης. Παρεμβάσεις όπως αφαίρεση παρενθέσεων και αγκύλων και προσθήκη μεμονωμένων λέξεων δεν είναι δυνατό -λόγω του αριθμού τους- να παρουσιαστούν στο πλαίσιο αυτής της εργασίας, παρόλο που στο προηγούμενο κεφάλαιο ερευνήσαμε και σχολιάσαμε εκείνες τις παρεμβάσεις τέτοιου είδους, τις οποίες ο Heinrich ιεραρχεί ως τις πιο αποδεικτικές για την επιχειρηματολογία του. Μπορούμε, ωστόσο, να παρουσιάσουμε εκείνες τις παρεμβάσεις που θεωρούνται ως οι πιο σημαντικές, δηλαδή τις προσθήκες του Engels στο κείμενο του χειρογράφου που δεν προσδιορίζονται στην έκδοση ως τέτοιες¹⁹⁷, τα τμήματα του που δεν αξιοποιήθηκαν κατά την επιμέλεια της έκδοσης και τις αλλαγές θέσης σε διάφορα κειμενικά τμήματα. Οι παρεμβάσεις αυτές είναι, άλλωστε, οι πιο πολλές και οι πιο σημαντικές ενώ στο σύνολο τους καλύπτουν το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της κατηγοριοποίησης των παρεμβάσεων από τον Heinrich την οποία παρουσιάσαμε στην ενότητα 3.4. του προηγούμενου κεφαλαίου.

Σε αυτή την προσπάθεια θα αξιοποιήσουμε δύο χρήσιμους οδηγούς που περιλαμβάνονται στον τόμο-συμπλήρωμα (Apparat) του τόμου MEGA II/15. Ο πρώτος από αυτούς φέρει τον τίτλο «Verzeichnis der von Friedrich Engels in die Druckfassung Übernommenen Textpassagen aus Marx' Manuskripten zum dritten

¹⁹⁷ Πολλές προσθήκες του Engels στο κείμενο του χειρογράφου –και συγκεκριμένα εκείνες που θεωρούσε ότι προσθέτου νέα στοιχεία στο κείμενο- προσδιορίζονται ρητά ως τέτοιες μέσω της συμπερίληψης τους εντός αγκυλών και της προσθήκης στο τέλος των αρχικών του Engels («Φ.Ε.» στην ελληνική έκδοση).

Buch des “Kapitals”» (Κατάλογος των κειμενικών τμημάτων από τα μαρξικά χειρόγραφα για το τρίτο Βιβλίο του “Κεφαλαίου” που υιοθετήθηκαν από τον Friedrich Engels στην έντυπη έκδοση) (MEGA II/15, Apparat: 946-974) και ο δεύτερος φέρει τον τίτλο «Verzeichnis inhaltlich bedeutsamer Zusätze von Friedrich Engels» (Κατάλογος περιεχομενικά σημαντικών προσθηκών του Friedrich Engels) (MEGA, II/15, Apparat: 975-986). Με οδηγό αυτούς τους δύο καταλόγους, η παράλληλη παρακολούθηση και σύγκριση σειρά-σειρά από τη μία του βασικού μαρξικού χειρογράφου του τρίτου τόμου (MEGA II/4.2) και από την άλλη της έκδοσης του τρίτου τόμου (MEGA II/15 και Μαρξ, 1978) θα μας δώσει όλα εκείνα τα στοιχεία που μας επιτρέπουν να κρίνουμε με αντικειμενικό τρόπο τους ισχυρισμούς του Heinrich.

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετήσουμε τις παρεμβάσεις του Engels όσον αφορά πρώτον την κατάτμηση του υλικού του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου σε κεφάλαια και ενότητες στην έκδοση του τρίτου τόμου, δεύτερον τις προσθήκες του Engels σε αυτό το υλικό και τρίτον τις λοιπές παρεμβάσεις (μετατοπίσεις υλικού, απαλείψεις τμημάτων του μαρξικού κειμένου κλπ) κατά την επιμέλεια του τρίτου Τμήματος του τρίτου τόμου.

4.2. Η οργάνωση του υλικού του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου στο τρίτο Τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*

Έχουμε αναφερθεί ήδη στο γεγονός ότι ο Heinrich ασκεί κριτική στον Engels για τον τρόπο με τον οποίο οργάνωσε το υλικό των 7 κεφαλαίων του μαρξικού χειρογράφου σε 7 Τμήματα, 52 κεφάλαια και αρκετές ενότητες στο κάθε κεφάλαιο. Η κριτική αυτή περιλαμβάνει και τον τρόπο χειρισμού από τον Engels του μετέπειτα τρίτου Τμήματος του *Κεφαλαίου*.

Η ανάλυση του Marx στο χειρόγραφο για το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει περιλαμβάνεται στο τρίτο από το εφτά κεφάλαια και έχει έκταση 56 σελίδων της έκδοσης MEGA (MEGA II/4.2.: 285-340). Η αντίστοιχη ανάλυση στην έκδοση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* περιλαμβάνεται στο τρίτο Τμήμα του και έχει έκταση 55 σελίδων της έκδοσης MEGA (MEGA II/15: 209.4-263.3). Δηλαδή, η έκταση της ανάλυσης είναι σχεδόν η ίδια, κάτι που είναι λογικό δεδομένων των ελάχιστων παρεμβάσεων του Engels. Στην ουσία το περιεχόμενο του τρίτου Τμήματος της έκδοσης είναι το ίδιο με το περιεχόμενο του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου. Με το παραπάνω συμπέρασμα ως δεδομένο, ο Heinrich επικεντρώνει την κριτική του στα εξής δύο ζητήματα: α) στον τρόπο διάρθρωσης που επέλεξε ο Engels γι' αυτό το υλικό και β) στον τρόπο επιμέλειας και οργάνωσης ιδιαίτερα του υλικού του 15ου κεφαλαίου.

Το υλικό του χειρογράφου κατανεμήθηκε από τον Engels σε τρία κεφάλαια:

α) Το 13^ο κεφάλαιο με τίτλο «Ο νόμος σαν τέτοιος» το οποίο δεν έχει καμία επιμέρους ενότητα (Μαρξ, 1978: 247-292 και MEGA II/15: 209.6-229.2). Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στα τμήματα του χειρογράφου MEGA II/4.2: 285.1-301.26 και 316.13-321.4.

β) Το 14^ο κεφάλαιο με τίτλο «Αιτίες που αντιδρούν» το οποίο έχει 6 ενότητες (όσοι και οι αντεπιδρώντες στο νόμο παράγοντες που έχει προσδιορίσει ο Marx), κάθε μία από τις οποίες φέρει ως τίτλο τον κάθε ένα από αυτούς τους έξι παράγοντες (Μαρξ, 1978: 293-304 και MEGA II/15: 229.3-237.27). Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στο τμήμα του χειρογράφου MEGA II/4.2: 301.27-309.31.

γ) Το 15^ο κεφάλαιο με τίτλο «Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου» το οποίο έχει 4 ενότητες (Μαρξ, 1978: 305-337 και MEGA II/15: 237.28-263.3). Αυτό το κεφάλαιο βασίζεται στα τμήματα του χειρογράφου MEGA II/4.2: 309.32-315.19 και 321.5-340.14.

Είναι σαφές ότι η οργάνωση του υλικού σε αυτή τη μορφή καθιστά πολύ πιο εύκολη την ανάγνωση του σε σχέση με την αρχική μορφή που έχει στο χειρόγραφο. Με δεδομένη λοιπόν την πρόθεση του Engels, αλλά και του Marx, για έκδοση του υλικού του χειρογράφου σε όσο το δυνατόν πιο προσπελάσιμη για τους εργάτες και τις οργανώσεις τους μορφή έτσι ώστε να αποτελέσει θεωρητικό-ιδεολογικό όπλο στην πάλη τους¹⁹⁸, ο Engels δεν είχε καμία άλλη επιλογή από το να προχωρήσει σε κάποιου είδους διάρθρωση του υλικού. Ο αποκλεισμός του ενδεχομένου της έκδοσης του χειρογράφου στη μορφή στην οποία το παρέλαβε ο Engels από τον Marx ήταν μονόδρομος.

Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο είναι εύστοχος ο τρόπος διάρθρωσης του υλικού που επέλεξε ο Engels. Κατά τη γνώμη μας, με βάση την ίδια τη δομή του χειρογράφου, η κατανομή του υλικού του στα συγκεκριμένα τρία κεφάλαια και οι αντίστοιχοι τίτλοι που πρόσθεσε ο Engels αποτελούν σχεδόν αυτονόητους χειρισμούς. Ας δούμε αναλυτικά γιατί.

Για τα δύο πρώτα κεφάλαια του τρίτου Τμήματος δεν χρειάζεται καμία ιδιαίτερη ανάλυση αφού από την ίδια τη ροή του κειμένου του χειρογράφου απορρέει άμεσα η οργάνωση του υλικού που επέλεξε ο Engels, δηλαδή η αρχική παρουσίαση του ίδιου του νόμου (13ο κεφάλαιο) και στη συνέχεια η παρουσίαση των «αιτιών που αντιδρούν» (14^ο κεφάλαιο). Όσον αφορά τους τίτλους των

¹⁹⁸ Έχουμε αναφερθεί ήδη στο ότι αυτό αποτελούσε πρόθεση του ίδιου του Marx. Εδώ θα συμπληρώσουμε μόνο ότι ακριβώς γι' αυτό το λόγο ο Marx αύξησε σημαντικά τον αριθμό των κεφαλαίων και των ενότητων από την πρώτη στη δεύτερη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου. Η δεύτερη έκδοση είναι διαρθρωμένη σε 7 Μέρη, 25 κεφάλαια και 64 ενότητες (MEGA II/6: 5-9).

ενοτήτων στο 14^ο κεφάλαιο (το 13^ο κεφάλαιο δεν έχει καμία επιμέρους ενότητα), ο Engels δεν έχει κάνει στην ουσία καμία παρέμβαση αφού απλώς έβαλε ως τίτλο της κάθε ενότητας τον κάθε ένα από τους έξι αντεπιδρώντες παράγοντες που έχει προσδιορίσει ο Marx στα αντίστοιχα έξι –αριθμημένα από τον ίδιο– σημεία. Ο Heinrich σημειώνει σχετικά με αυτά τα δύο κεφάλαια:

«τα δύο πρώτα κεφάλαια ακολουθούν πολύ στενά το μαρξικό πρωτότυπο. Επίσης, οι τίτλοι που επιλέχθηκαν από τον Engels για τα κεφάλαια 13 και 14 αντιστοιχούν πολύ καλά στη διχοτόμηση της μαρξικής επιχειρηματολογίας. Ακριβώς όπως τονίζεται από τον Engels σε αυτούς τους τίτλους, ο Marx κάνει διάκριση ανάμεσα στο “νόμο ως τέτοιο” και στις “αιτίες που αντιδρούν”. Ο Marx θέλει αρχικά να παρουσιάσει γιατί υπάρχει γενικά μία τάση πτώσης του ποσοστού κέρδους. Ακολούθως, συζητάει μία σειρά από παράγοντες που αντιτίθενται σε αυτή την πτώση, την αναστέλλουν και μπορεί να τη μετατρέψουν σε μία παροδική άνοδο» (Heinrich, 2007: 53).

Με λίγα λόγια, ο Heinrich εκτιμά ότι από τη μία η δομή και το περιεχόμενο των κεφαλαίων 13 και 14 ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο και τη λογική του μαρξικού χειρογράφου αλλά από την άλλη αυτή η λογική είναι λαθεμένη γιατί «διχοτομεί» δύο πλευρές που αποτελούν μία ενιαία διαδικασία. Στο δεύτερο Μέρος αυτής της εργασίας έχουμε αναφερθεί αναλυτικά σε αυτό το επιχείρημα του Heinrich.

Παρά τη διαφωνία του με αυτή τη «διχοτόμηση», ο βαθμός συμφωνίας του μαρξικού χειρογράφου με την επιμέλεια του Engels στα κεφάλαια 13 και 14 υποχρεώνει τον Heinrich (1996-1997) να επικεντρώσει την κριτική του στο τελευταίο κεφάλαιο αυτού του Τμήματος του τρίτου τόμου, στο 15^ο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου». Υπενθυμίζουμε ότι ο Heinrich (1996-1997) θεωρεί ότι αυτό το κεφάλαιο κατασκευάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Engels για τρεις λόγους:

α) Γιατί –σε αντίθεση με το υλικό του 13^{ου} και του 14^{ου} κεφαλαίου– το υλικό που συμπεριλήφθηκε σε αυτό το κεφάλαιο δεν έχει συστηματικό χαρακτήρα και είναι ανεπεξέργαστο και ημιτελές.

β) Γιατί με την οργάνωση σε ένα κεφάλαιο αυτού του υλικού και παρεμβάσεις όπως η εισαγωγή επιμέρους ενοτήτων, η διαγραφή παραγράφων και η απάλειψη αγκυλών, ο Engels αύξησε τη συνοχή του κειμένου.

γ) Γιατί σε αυτό το υλικό προσέθεσε έναν «προβληματικό» τίτλο ο οποίος δίνει την εντύπωση ότι σε αυτό περιλαμβάνεται ένα «ουσιαστικά πλήρες πλαίσιο» για την ανάλυση της οικονομικής κρίσης που απλώς έπρεπε να συμπληρωθεί.

Παράλληλα συμπληρώνει:

«Δεν είναι καν καθαρό αν το υλικό που υιοθέτησε ο Engels επρόκειτο πράγματι να αποτελέσει μία ανεξάρτητη ενότητα. Πολλές επιλογές ήταν δυνατές

για μετέπειτα επεξεργασία: ο Marx θα μπορούσε να είχε δοκιμάσει να μετατρέψει αυτό το υλικό σε ένα ανεξάρτητο κεφάλαιο σε άμεση σχέση με την παρουσίαση του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους· θα μπορούσε να είχε δοκιμάσει να σχηματίσει μία ανεξάρτητη ενότητα για τις καπιταλιστικές κρίσεις, ενσωματώνοντας, για παράδειγμα, περαιτέρω υλικό από τη σφαίρα του πιστωτικού συστήματος· θα μπορούσε επίσης να είχε κατανείμει την παρουσίαση των διάφορων φαινομένων της κρίσης που αναφέρει αποφεύγοντας μία αυτόνομη θεωρία κρίσης· ή ίσως να μην ήθελε να χρησιμοποιήσει ένα μεγάλο μέρος αυτού που είχε γράψει για την κρίση στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*. Θα μπορούσαν να υπάρχουν λόγοι για κάθε μία από αυτές τις επιλογές· με κάθε επιλογή, η θεωρία της κρίσης θα προσλάμβανε ένα διαφορετικό νόημα» (Heinrich 1996-1997).

Ξεκινώντας από αυτό το τελευταίο, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι παρά την τυπική ύπαρξη όλων αυτών των δυνατοτήτων (κάποιες από τις οποίες ανταποκρίνονται στη θεωρία του Heinrich), ο Heinrich υποτιμά το γεγονός ότι η πιο πιθανή πρόθεση του Marx ήταν να κάνει αυτό που έκανε, δηλαδή να συμπεριλάβει αυτό το υλικό εκεί που το συμπεριέλαβε, στο κεφάλαιο για την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Ο Engels δεν παρουσιάζει, όπως ισχυρίζεται ο Heinrich, μία από τις πιθανές επιλογές χειρισμού αυτού του υλικού αλλά τη συγκεκριμένη επιλογή του Marx όπως περιλαμβάνεται στο δικό του χειρόγραφο. Ο Engels θα διαστρέβλωνε κατά την επιμέλεια του χειρογράφου το μαρξικό χειρόγραφο αν έκανε οτιδήποτε άλλο από αυτό που έκανε, δηλαδή αν υιοθετούσε οποιαδήποτε από τις ενδεχόμενες επιλογές που προσφέρει ο Heinrich, την ίδια στιγμή που καμία από αυτές δεν βρίσκεται στο μαρξικό χειρόγραφο. Στην ουσία, δηλαδή, ο Heinrich κατηγορεί τον Engels επειδή είτε συμπεριέλαβε στην έκδοση τη συγκεκριμένη ανάλυση του χειρογράφου και δεν την απάλειψε εντελώς είτε γιατί τη συμπεριέλαβε όπως αυτή παρατίθεται στο χειρόγραφο.

Όσον αφορά το ερώτημα αν το υλικό του 15^{ου} κεφαλαίου έχει συστηματικό χαρακτήρα, υπενθυμίζουμε καταρχάς ότι το υλικό του 15^{ου} κεφαλαίου δεν διαχωρίζεται στο χειρόγραφο από το υλικό του 13^{ου} και του 14^{ου} κεφαλαίου της έκδοσης του τρίτου τόμου, αλλά όλο αυτό το υλικό μαζί αποτελεί το τρίτο κεφάλαιο του μαρξικού χειρογράφου. Παρόλ' αυτά, και παρά το γεγονός ότι, όπως θα δούμε, το κείμενο του φέρει ελάχιστες παρεμβάσεις σε σχέση με το χειρόγραφο, το περιεχόμενο του πράγματι έχει -σε σχέση με τα δύο προηγούμενα κεφάλαια- μία πιο χαλαρή διάρθρωση. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει μικρότερη συνοχή της ανάλυσης που παρουσιάζεται. Οι διαφορές αυτού του κεφαλαίου οφείλονται στο γεγονός ότι αυτό το κεφάλαιο έχει πολύ πιο ευρύ αντικείμενο σε σχέση με τα δύο προηγούμενα. Έτσι, ενώ το 13^ο κεφάλαιο περιγράφει με

συγκεκριμένο τρόπο τον ίδιο το νόμο ως τέτοιο και το 14^ο κεφάλαιο περιγράφει τους έξι συγκεκριμένους παράγοντες που αντεπιδρούν στο νόμο, το 15^ο κεφάλαιο έχει ένα πιο ευρύ και ποικίλο περιεχόμενο αφού παρουσιάζει μία σειρά μαρξικές σκέψεις και αναλύσεις που απορρέουν από το νόμο ή συνδέονται με αυτόν: το γεγονός ότι το ίδιο το κεφάλαιο αποτελεί το αληθινό όριο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, το γεγονός της χρονικής και χωρικής διαφοροποίησης των όρων της άμεσης εκμετάλλευσης και των όρων της πραγματοποίησης της υπεραξίας, τον περιοριστικό ρόλο των «σχέσεων κατανάλωσης», την επίδραση του νόμου στην αύξηση της συγκέντρωσης και της συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, το χαρακτήρα της κρίσης ως στιγμιαία και βίαιη επίλυση του συνόλου των αντιφάσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την απόλυτη και σχετική υπερσυσσώρευση του κεφαλαίου, τη σύνδεση αυτής της υπερσυσσώρευσης με τη δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού κλπ.

Ο Engels βρήκε τέσσερις γενικούς αλλά εύστοχους τίτλους ενοτήτων για να δομήσει αυτή την ανάλυση του Marx¹⁹⁹. Επίσης, παρά το εύρος των ζητημάτων που μελετώνται στο 15^ο κεφάλαιο, υπάρχει μία «κόκκινη γραμμή» που τα ενοποιεί και αυτή δεν είναι άλλη από τη σύνδεση όλων αυτών των φαινομένων με την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Γι' αυτό και ο Engels δύσκολα θα μπορούσε να βρει έναν πιο εύστοχο τίτλο από τον τίτλο «Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου», ο οποίος αντανάκλα από τη μία αυτό το κοινό χαρακτηριστικό των μελετώμενων φαινομένων και από την άλλη, μέσω της γενικότητας του, την ευρεία γκάμα των φαινομένων που μελετώνται από τον Marx. Ακριβώς λόγω της γενικότητας του, διαφωνούμε με την εκτίμηση του Heinrich ότι αυτός ο τίτλος υπονοεί ότι το κεφάλαιο περιλαμβάνει ένα «πλήρες πλαίσιο» για την οικονομική κρίση, παρόλο που έχει πάρα πολλά σημεία που αναφέρονται στην κρίση (με πολλά από τα οποία διαφωνεί ο Heinrich).

Σε κάθε περίπτωση ο Engels όφειλε να εκδώσει αυτό το εξαιρετικά πλούσιο σε θεωρητική ανάλυση και συμπεράσματα υλικό του μετέπειτα 15^{ου} κεφαλαίου με έναν τρόπο που αντιστοιχούσε στο υλικό του μαρξικού χειρογράφου και αυτό έκανε.

¹⁹⁹ Αυτοί οι τίτλοι είναι οι εξής: I. Γενικές παρατηρήσεις, II. Σύγκρουση ανάμεσα στην επέκταση της παραγωγής και στην αξιοποίηση, III. Πλεόνασμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάσματος πληθυσμού, IV. Προσθήκες.

4.3. Προσθήκες του Engels στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*

Κατά την επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων, ο Engels προχώρησε σε μία σειρά προσθήκες. Κάποιες από αυτές περιλαμβάνονται σε αγκύλες και τελειώνουν με τα αρχικά του ονόματος του («Φ.Ε.» στην ελληνική έκδοση). Σε αυτή την ενότητα θα σταθούμε στις μη σημειωμένες προσθήκες του Engels στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου. Αυτές μπορούν να προσδιοριστούν από τη σύγκριση των κειμένων του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 285.1-340.14) και του τρίτου Τμήματος της έκδοσης του τρίτου τόμου (Μαρξ, 1978: 267-337 και MEGA II/15: 209.4-263.3) ενώ παρουσιάζονται και στον «Κατάλογο περιεχομενικά σημαντικών προσθηκών του Friedrich Engels» (MEGA, II/15, Apparat: 975-986).

Αυτές οι προσθήκες είναι οι εξής τέσσερις:

α) Στο 13^ο κεφάλαιο ο Engels προσθέτει την εξής πρόταση «Στην πραγματικότητα, όμως, το ποσοστό κέρδους, όπως είδαμε κιόλας, θα πέφτει με το πέρασμα του χρόνου» (Μαρξ, 1978: 290 και MEGA II/15: 227.23-24). Αυτή η πρόταση δεν υπάρχει στο αντίστοιχο σημείο στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 319).

Η πρόταση αυτή προστίθεται προς το τέλος μίας μεγάλης παραγράφου στην οποία μελετώνται από τον Marx οι συνέπειες της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταβολή της μάζας του κέρδους που περιέχεται σε κάθε μονάδα εμπορεύματος και στη συνέχεια στο ποσοστό κέρδους του συνολικού προκαταβεβληθέντος κεφαλαίου. Φτάνοντας σε αυτό το τελευταίο σημείο, ο Marx σημειώνει ότι «Εξεταζόμενο το ζήτημα αφηρημένα» η μείωση της τιμής ανά μονάδα εμπορεύματος μπορεί να οδηγήσει στη διατήρηση του ίδιου ποσοστού κέρδους «αν λ.χ. η άνοδος της παραγωγικής δύναμης επέδρασε εξίσου και ταυτόχρονα σ' όλα τα συστατικά μέρη του εμπορεύματος» ενώ μπορεί να οδηγήσει ακόμα και στην άνοδο του ποσοστού κέρδους «αν με την αύξηση του ποσοστού της υπεραξίας συνδεόταν μία σημαντική μείωση της αξίας των στοιχείων του σταθερού και ιδίως του πάγιου κεφαλαίου». Στη συνέχεια του κείμενου της έκδοσης ακολουθεί η πρόταση που πρόσθεσε ο Engels και μετά από αυτήν ακολουθεί το συμπέρασμα, σύμφωνα με το οποίο: «Σε καμία περίπτωση η πτώση της τιμής του ξεχωριστού εμπορεύματος μόνο, δεν επιτρέπει την εξαγωγή ενός συμπεράσματος σχετικά με το ποσοστό του κέρδους» (Μαρξ, 1978: 290 και MEGA II/15: 227.24-25).

Σε αυτή την παράγραφο, ο Marx μελετά σε αφηρημένο επίπεδο τις συνέπειες της μείωσης της τιμής της μονάδας του εμπορεύματος ως απόρροια της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Αναπτύσσοντας αυτή τη συλλογιστική, ο Marx ισχυρίζεται δηλαδή ότι «Εξεταζόμενο το ζήτημα

αφηρημένα» η μείωση της τιμής του ξεχωριστού εμπορεύματος μπορεί να επιφέρει οποιαδήποτε μεταβολή στο ποσοστό του κέρδους. Αυτό το συμπέρασμα απορρέει αυτονόητα στην περίπτωση της αφηρημένης μελέτης του ζητήματος, η οποία επιτρέπει μέχρι και την επίδραση της αύξησης της παραγωγικότητας «εξίσου και ταυτόχρονα σ' όλα τα συστατικά μέρη των εμπορευμάτων», πράγμα ουσιαστικά αδύνατο στην πραγματική ζωή.

Ακριβώς μετά από αυτή την αφηρημένη προσέγγιση του ζητήματος ο Engels σημειώνει ότι «Στην πραγματικότητα, όμως, το ποσοστό του κέρδους, όπως είδαμε κιόλας, θα πέφτει με το πέρασα του χρόνου». Με αυτή την προσθήκη του, ο Engels προχωρά στο κείμενο της έκδοσης σε μία αντιδιαστολή ανάμεσα στην «αφηρημένη» και την «πραγματική» προσέγγιση του ίδιου ζητήματος.

Η ορθότητα της προσθήκης του Engels φαίνεται στη διατύπωση του Marx στην αμέσως επόμενη παράγραφο –που είναι ίδια τόσο στο μαρξικό χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 34-39) όσο και στην έκδοση (Μαρξ, 1978: 291, MEGA II/15: 227.35-40)- στην οποία αναφέρεται ότι βρίσκεται στη «φύση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ότι με αυξανόμενη την παραγωγικότητα της εργασίας πέφτει η τιμή του ενός ξεχωριστού εμπορεύματος ή μιας δοσμένης ποσότητας εμπορευμάτων, αυξάνει ο αριθμός των εμπορευμάτων, πέφτουν η μάζα του κέρδους που περιέχεται στο κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα και το ποσοστό του κέρδους σε σχέση με τη συνολική ποσότητα των εμπορευμάτων, ενώ αυξάνει η μάζα του κέρδους που περιέχεται σ' όλη μαζί τη μάζα των εμπορευμάτων». Η προσθήκη αυτή του Engels βρίσκεται όμως και σε συμφωνία με την ανάλυση που έχει προηγηθεί αυτής, στην οποία ο Marx αναλύει το νόμο της τάσης του ποσοστού του κέρδους να πέφτει ακόμα και όταν αυξάνεται το ποσοστό της υπεραξίας (π.χ. Μαρξ, 1978: 286, MEGA II/15: 224.19-20, MEGA II/4.2: 317.10-11).

β) Η δεύτερη, μη σημειωμένη, προσθήκη του Engels είναι στο τέλος της πρώτης παραγράφου του 15^{ου} κεφαλαίου της έκδοσης του τρίτου τόμου και πιο συγκεκριμένα η πρόταση «...ή αν η εργατική δύναμη έχει αυξηθεί στην ίδια αναλογία με την αξία του σταθερού κεφαλαίου» (Μαρξ, 1978: 305, MEGA II/15: 238: 6-7).

Στην αντίστοιχη παράγραφο του χειρογράφου, ο Marx παρουσιάζει τα συμπεράσματα του πρώτου Τμήματος του τρίτου τόμου για τη σχέση ανάμεσα στην κίνηση του ποσοστού του κέρδους και του ποσοστού της υπεραξίας για να καταλήξει ότι: «Ένα μειούμενο ποσοστό του κέρδους εκφράζει τότε μόνο ένα μειούμενο ποσοστό της υπεραξίας, αν μένει *αμετάβλητη* η σχέση ανάμεσα στην *αξία* του σταθερού κεφαλαίου και στη μάζα της εργατικής δύναμης που θέτει σε κίνηση» (MEGA II/4.2: 309: 37-40).

Η προσθήκη του Engels αποτελεί απλώς μία υποπερίπτωση της γενικότερης διατύπωσης του Marx, τονίζει δηλαδή ότι ένας από τους τρόπους για να διατηρηθεί σταθερή η σχέση ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο είναι να αυξηθούν και τα δύο στην ίδια αναλογία (οι άλλοι τρόποι είναι να μειωθούν και τα δύο στην ίδια αναλογία ή να μείνουν και τα δύο σταθερά). Στην ουσία, και με δεδομένη τη συσσώρευση του κεφαλαίου, αν μείνει σταθερή η αναλογία ανάμεσα στο σταθερό και το μεταβλητό κεφάλαιο αυτό θα γίνει ακριβώς λόγω της αναλογικής αύξησης και των δύο. Συνεπώς, η προσθήκη του Engels αποτελεί μία χρήσιμη και απλώς διευκρινιστική προσθήκη στη γενικότερη διατύπωση του Marx.

γ) Η τρίτη προσθήκη του Engels βρίσκεται κι αυτή στο 15^ο κεφάλαιο της έκδοσης του τρίτου τόμου. Περιγράφοντας την απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου και το ενδεχόμενο το αυξημένο κεφάλαιο να δώσει την ίδια ή ακόμα και λιγότερη υπεραξία, ο Marx δίνει στο χειρόγραφο το εξής αριθμητικό παράδειγμα: «αν [ένα συνολικό κεφάλαιο -X.M.] 1000 έδινε κέρδος 100 και [ύστερα από την αύξηση του -X.M.] δίνει πάλι μόνο 100 κέρδος, τότε στη δεύτερη περίπτωση τα 1000 δίνουν μόνο 66 2/3% κέρδος. Η αξιοποίηση του παλιού κεφαλαίου θα είχε πέσει απόλυτα. Το κεφάλαιο των 1000 δεν θα έδινε περισσότερο κέρδος από ό,τι έδινε προηγούμενα ένα κεφάλαιο των 666 2/3» (MEGA II/4.2: 326: 29-33). Ο Engels παραθέτει στην έκδοση απaráλλαχτο αυτό ακριβώς το παράδειγμα του Marx και πριν από αυτό προσθέτει τα εξής:

«Αυτή τη φορά η πτώση του ποσοστού κέρδους θα συνοδευόταν από μία απόλυτη μείωση της μάζας του κέρδους, γιατί, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις μας, δεν θα μπορούσε η μάζα της χρησιμοποιούμενης εργατικής δύναμης να αυξηθεί και το ποσοστό της υπεραξίας να ανέβει, επομένως δεν θα μπορούσε να αυξηθεί και η μάζα της υπεραξίας. Και αυτή η μειωμένη μάζα του κέρδους θα έπρεπε να υπολογιστεί σε σχέση με ένα αυξημένο συνολικό κεφάλαιο. Αλλά και αν ακόμα υποθέσουμε ότι το απασχολούμενο κεφάλαιο εξακολουθεί να αξιοποιείται με βάση το πρώην ποσοστό του κέρδους, δηλαδή αν η μάζα έμενε η ίδια, πάλι θα υπολογιζόταν σε σχέση με ένα αυξημένο συνολικό κεφάλαιο, πράγμα που περικλείνει επίσης μία πτώση του ποσοστού του κέρδους» (Marx, 1978: 319 και MEGA II/15: 248.34-249.2).

Πρόκειται για μία προσθήκη που απορρέει άμεσα από την ανάλυση του Marx σε αυτό ακριβώς το σημείο, ούτε προσθέτει κάτι νέο ούτε τροποποιεί κάτι στην ανάλυση και έχει το χαρακτήρα της εισαγωγής στο σχετικό αριθμητικό παράδειγμα του χειρογράφου.

δ) Η τελευταία προσθήκη του Engels βρίσκεται λίγες σελίδες πιο κάτω επίσης στο 15^ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου. Στο χειρόγραφο, ο Marx αναφέρει ότι «Το όριο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής προβάλλει: (...) 2) Με το ότι

η ιδιοποίηση απλήρωτης εργασίας και η σχέση αυτής της απλήρωτης εργασίας προς την υλοποιημένη εργασία γενικά εμφανίζεται ως όριο της, αντί η σχέση της παραγωγής προς τις κοινωνικές ανάγκες, προς τις ανάγκες κοινωνικά αναπτυγμένων ανθρώπων» (MEGA II/4.2: 332.18-27).

Μετά την προσθήκη του Engels, αυτή η τελευταία πρόταση γίνεται ως εξής:

«2) Με το ότι η ιδιοποίηση απλήρωτης εργασίας και η σχέση αυτής της απλήρωτης εργασίας προς την υλοποιημένη εργασία γενικά, ή, για να εκφραστούμε με τη γλώσσα των κεφαλαιοκρατών, με το ότι το κέρδος και η σχέση αυτού του κέρδους προς το χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο, δηλαδή ένα ορισμένο ύψος του ποσοστού του κέρδους είναι που αποφασίζει σχετικά με την επέκταση ή τον περιορισμό της παραγωγής, αντί να αποφασίζει η σχέση της παραγωγής προς τις κοινωνικές ανάγκες, προς τις ανάγκες κοινωνικά αναπτυγμένων ανθρώπων» (Μαρξ, 1978: 327 και MEGA II/15: 255: 6-12).

Πρόκειται δηλαδή για μία σωστή προσθήκη που επίσης δεν αλλάζει τίποτα στη ροή του κειμένου.

4.4. Σύγκριση του χειρογράφου και του κειμένου του τρίτου Τμήματος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*

Πέρα από τις προσθήκες, οι οποίες είναι ανεπαίσθητες και δεν αλλάζουν τίποτα στη μαρξική ανάλυση, η παρέμβαση του Engels στο χειρόγραφο παίρνει και άλλες μορφές, όπως η μη συμπερίληψη στο κείμενο της έκδοσης κάποιων σημείων του χειρογράφου και οι μετατοπίσεις υλικού σε διαφορετικό σημείο από αυτό που είναι στο χειρόγραφο. Για να εντοπίσουμε αυτές τις παρεμβάσεις συγκρίνουμε τα δύο κείμενα σειρά-σειρά έχοντας ως οδηγό μας τον «Κατάλογο των κειμενικών τμημάτων από τα μαρξικά χειρόγραφα για το τρίτο Βιβλίο του “Κεφαλαίου” που υιοθετήθηκαν από τον Friedrich Engels στην έντυπη έκδοση» (MEGA II/15, Apparat: 946-974). Έτσι, μπορούμε να εντοπίσουμε με ακρίβεια το σύνολο αυτών των παρεμβάσεων και να κρίνουμε τις πιο ουσιαστικές από αυτές.

Όσον αφορά το 13ο κεφαλαίο («Ο νόμος σαν τέτοιος»), η έκδοση ακολουθεί γενικά το χειρόγραφο και συγκεκριμένα τις σελίδες MEGA II/4.2: 285.1-301.26 και 316.13-321.4. Η βασική παρέμβαση του Engels συνίσταται στη μετατόπιση σε αυτό το κεφάλαιο (και συγκεκριμένα στις σελίδες Μαρξ, 1978: 285-292 και MEGA II/15: 223.19-229.2) αυτών των σελίδων MEGA II/4.2: 316.13-321.4, οι οποίες στο χειρόγραφο βρίσκονται μετά την παρουσίαση των αντεπιδρώντων παραγόντων. Πριν αναφερθούμε όμως σε αυτή τη βασική μετατόπιση, ας δούμε πρώτα τις υπόλοιπες, μικρότερης σημασίας, παρεμβάσεις.

Από την έναρξη του 13ου κεφαλαίου μέχρι και την προτελευταία παράγραφο που τελειώνει σε «...και στη δεύτερη 80 εργατών» (Μαρξ, 1978: 273 και MEGA II/15: 214.21), το κείμενο ακολουθεί κατά γράμμα σχεδόν το χειρόγραφο με τρεις ανεπαίσθητες εξαιρέσεις:

α) Στο τέλος της πρότασης «Η αυξανόμενη τάση του γενικού ποσοστού κέρδους να πέφτει, αποτελεί λοιπόν απλώς μία έκφραση, που προσιδιάζει στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, της συνεχιζόμενης ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικής δύναμης της κοινωνίας» (Μαρξ, 1978: 269 και MEGA II/15: 211.6-9), ο Marx συνεχίζει στο χειρόγραφο ως εξής «(...) με σταθερό ή ακόμα και αυξανόμενο (είτε εντατικά είτε εκτατικά) βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας» (MEGA II/4.2: 287: 26-27). Έτσι, αφαιρώντας αυτή την τελευταία πρόταση (πιθανώς λόγω της επιθυμίας αποφυγής νόθευσης της γενικότητας του συμπεράσματος με δευτερεύουσες πλευρές), η επιμέλεια του Engels αποπνέει σε αυτό το σημείο μία πιο αμβλυμμένη έμφαση στην ισχύ του νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει σε σχέση με το μαρξικό χειρόγραφο.

β) Επίσης, μετά την τελευταία πρόταση της παραγράφου που τελειώνει σε «... και στη δεύτερη 80 εργατών» (Μαρξ, 1978: 273 και MEGA II/15: 214.21), στο χειρόγραφο του Marx ακολουθεί η εξής πρόταση: «Ωστόσο, ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασίας είναι στην πρώτη περίπτωση πολύ μεγαλύτερος απ' ότι στην πρώτη» (MEGA II/4.2: 290: 36-37). Ο Engels προφανώς απάλειψε αυτή την πρόταση γιατί αποτελεί επανάληψη αφού λίγες γραμμές πριν αναφέρεται το ίδιο ακριβώς πράγμα.

γ) Ο Engels απάλειψε στην έκδοση μία μικρή ημιτελή και μία πλήρη παράγραφο από το χειρόγραφο που ακολουθούν το παραπάνω αριθμητικό παράδειγμα του Marx (MEGA II/4.2: 290.38-291.14). Και οι δύο παράγραφοι προσπαθούν να δώσουν ένα ακόμα αριθμητικό παράδειγμα για να δείξουν ότι, ανάλογα με τη σύνθεση του κεφαλαίου, μπορεί ένα αυξημένο ποσοστό εκμετάλλευσης να συνάδει με ένα χαμηλότερο ποσοστό κέρδους, δηλαδή δεν προσθέτουν κάτι παραπάνω από το αριθμητικό παράδειγμα που έχει υιοθετήσει ο Engels στην έκδοση.

Το επόμενο μέρος του κεφαλαίου, το οποίο αρχίζει από την παράγραφο που ξεκινά «Ο νόμος της προοδεύουσας πτώσης του ποσοστού του κέρδους ...» (Μαρξ, 1978: 273) και φτάνει μέχρι το τέλος της συγκεκριμένης ενότητας (Μαρξ, 1978: 285, MEGA II/15: 223.17) ακολουθεί κι αυτό πιστά το χειρόγραφο με εξαίρεση μία παρέμβαση σε μία υποσημείωση: Στην υποσημείωση 35 (Μαρξ, 1978: 283 και MEGA II/15: 221.35-41, 222.31-42), ενώ ο Engels μεταφέρει στην έκδοση το απόσπασμα από το *Principles of Political Economy* του Ricardo και την συμπερασματική πρόταση του Marx, έχει αφαιρέσει ένα εισαγωγικό -σε αυτό το απόσπασμα του Ricardo- αριθμητικό παράδειγμα του Marx (MEGA II/4.2:

299.10-41) που αποδεικνύει ότι ένα μικρό κεφάλαιο με ψηλότερο ποσοστό κέρδους μπορεί να αποφέρει μεγαλύτερο κέρδος από ένα μεγάλο κεφάλαιο με ένα χαμηλότερο ποσοστό κέρδους καθώς και ένα καταληκτικό σχόλιο, σύμφωνα με το οποίο με δεδομένο το ποσοστό του κέρδους, η μάζα του κέρδους εξαρτάται από το μέγεθος του κεφαλαίου. Πρόκειται για πλευρές που αναλύονται επαρκώς στο υπόλοιπο κείμενο και μάλλον θεωρήθηκαν επανάληψη.

Ας περάσουμε, τώρα, στη βασική κειμενική μετατόπιση στην οποία αναφερθήκαμε στην αρχή αυτής της ενότητας. Προϊόν αυτής της μετατόπισης είναι το τελευταίο μέρος του 13ου κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 285-292 και MEGA II/15: 223.19-229.2). Αυτό το τμήμα του κειμένου της έκδοσης ακολουθεί γενικά πιστά το χειρόγραφο αλλά η τοποθέτηση του σε αυτό το σημείο αποτελεί προϊόν μεταφοράς του από τον Engels ενώ στο χειρόγραφο βρίσκεται μετά τη συζήτηση των αντεπιδρόντων παραγόντων.

Το αντικείμενο αυτού του τμήματος του χειρογράφου είναι πώς εκφράζεται η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας από τη μία στην ποσότητα πληρωμένης και απλήρωτης εργασίας που περιλαμβάνεται στο ξεχωριστό εμπόρευμα και από την άλλη στην κίνηση της μάζας και του ποσοστού του κέρδους στο σύνολο των εμπορευμάτων όταν συνδυάζεται η μείωση της αξίας και της τιμής του κάθε ξεχωριστού εμπορεύματος με την αύξηση της παραγόμενης ποσότητας τους. Συνεπώς, το τμήμα αυτό ανήκει –με βάση την κατάτμηση του υλικού που έκανε ο Engels στα τρία κεφάλαια- στην καθαυτό μελέτη του νόμου ως τέτοιου, δηλαδή στο 13ο κεφάλαιο στο οποίο μεταφέρθηκε.

Προς το τέλος, άλλωστε, του κειμένου που μεταφέρθηκε, ο Marx ξεκαθαρίζει στο χειρόγραφο –και ο Engels διατηρεί στην έκδοση- ότι «Πράγματι, η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων και η αύξηση της μάζας του κέρδους από την αυξανόμενη μάζα των φτηνότερων εμπορευμάτων είναι μονάχα μία άλλη έκφραση για το νόμο της πτώσης του ποσοστού του κέρδους με ταυτόχρονη αύξηση της μάζας του κέρδους» (MEGA II/4.2: 320.28-31, Μαρξ, 1978: 292 και MEGA II/15: 228.27-30). Στο χειρόγραφο μάλιστα, αυτό το συμπέρασμα ενισχύεται ακόμα περισσότερο από μία πρόταση που έχει σε αγκύλες ο Marx και απαλείφθηκε από τον Engels (προφανώς γιατί θεωρήθηκε επανάληψη), σύμφωνα με την οποία «[Επομένως, και αυτό το σημείο για τις τιμές των εμπορευμάτων πρέπει να θεωρηθεί ακριβώς σύμφωνα με την ανάπτυξη αυτού του νόμου ως απλά άλλη μορφή έκφρασης αυτού του νόμου]» (MEGA II/4.2: 320.31-33). Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η σκέψη της μεταφοράς δημιουργήθηκε στον Engels ακριβώς από αυτά τα τελευταία σχόλια του Marx για το χαρακτήρα αυτής της ανάλυσης. Σε κάθε περίπτωση, η μεταφορά αυτού του μέρους από τον Engels στο κεφάλαιο που μελετά το «νόμο ως τέτοιο» είναι απόλυτα συμβατή με τη σκέψη του Marx.

Ο Roberts (2015a), μάλιστα, μεταφέρει την άποψη του Seigel, σύμφωνα με την οποία «Ο Engels έκανε την εμπιστοσύνη του Marx στην πραγματική λειτουργία του νόμου για το κέρδος να φαίνεται πιο αδύναμη από αυτή που απορρέει από το χειρόγραφο του Marx». Αυτό ισχύει γιατί ο Engels μετέφερε στο κεφάλαιο 13 που ασχολείται με το «νόμο ως τέτοιο» ένα μέρος του κειμένου που στο μαρξικό χειρόγραφο βρίσκονταν μετά τη μελέτη των αντεπιδρώντων παραγόντων. Με αυτό τον τρόπο, ισχυρίζεται ο Seigel, ο Engels δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Marx εξισορροπεί την ισχύ του νόμου και των αντεπιδρώντων παραγόντων τη στιγμή που η αρχική σειρά του κειμένου του Marx ξανατονίζει την ισχύ του νόμου μετά από τη συζήτηση των αντεπιδρώντων παραγόντων.

Πέρα, όμως, από τη μεταφορά του σε άλλο σημείο υπάρχουν και δύο ακόμα ειδών παρεμβάσεις του Engels στο περιεχόμενο αυτού του κειμενικού τμήματος.

Καταρχάς, πέρα από μία σημειωμένη προσθήκη του Engels υπάρχει και μία μικρή προσθήκη που δεν είναι σημειωμένη ως τέτοια (Μαρξ, 1978: 290 και MEGA II/15: 227.23-24) στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί²⁰⁰.

Δεύτερον, ο Engels έχει αφαιρέσει από το χειρόγραφο περίπου μισή σελίδα (MEGA II/4.2: 317.28-318.10), το αντικείμενο της οποίας είναι το ίδιο με τη δισέλιδη προσθήκη του Engels που φέρει τα αρχικά του (Μαρξ, 1978: 287-289 και MEGA II/15: 224.38-226.14). Πρόκειται δηλαδή για την επεξήγηση της πρότασης που προηγείται ακριβώς αυτού του σημείου, η οποία αναφέρει ότι «το ποσοστό του κέρδους, αν υπολογιστεί μόνο με βάση τα στοιχεία της τιμής του ξεχωριστού εμπορεύματος, θα παρασταινόταν διαφορετικά απ' ό τι είναι στην πραγματικότητα» (Μαρξ, 1978: 286-287 και MEGA II/15: 224.34-36).

Ο Marx θέτει σε αυτό το σημείο του χειρογράφου το ζήτημα της επίδρασης της περιστροφής του σταθερού κεφαλαίου στα διάφορα συστατικά που απαρτίζουν την τιμή του ξεχωριστού εμπορεύματος. Στο χειρόγραφο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι –ακριβώς επειδή στο σταθερό κεφάλαιο ανήκει και το πάγιο κεφάλαιο το οποίο χρειάζεται αρκετές περιστροφές για να μεταβιβάσει την αξία του- «Το μέρος της τιμής του ξεχωριστού εμπορεύματος (ή ακόμα και του συνολικού αθροίσματος των εμπορευμάτων κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης περιόδου κυκλοφορίας), που παριστάνει το σταθερό κεφάλαιο, δεν αυξάνεται λοιπόν σε τόσο μεγάλη αναλογία ως προς το μέρος της τιμής του εμπορεύματος που παριστάνει νεοτοποθετημένη ζωντανή εργασία, συγκρινόμενα με την αναλογία αύξησης του σταθερού κεφαλαίου έναντι του μεταβλητού στο συνολικό κεφάλαιο» (MEGA II/4.2: 318.1-5).

Στη σημειωμένη προσθήκη του (Μαρξ, 1978: 287-289 και MEGA II/15: 224.37-226.8), ο Engels αναλύει το ίδιο ζήτημα ξεκαθαρίζοντας ότι το ποσοστό

²⁰⁰ Πρόκειται για την περίπτωση (α) της ενότητας 4.3.

του κέρδους ανά κομμάτι μπορεί να είναι ίσο με το ποσοστό του κέρδους υπολογισμένο στο συνολικό κεφάλαιο μόνο στην περίπτωση που το κεφάλαιο περιστρέφεται ακριβώς μία φορά μέσα σε ένα χρόνο. Για να το αναδείξει αυτό αξιοποιεί τρία αριθμητικά παραδείγματα με το δεύτερο από αυτά να αποτελεί αυτήν ακριβώς την περίπτωση, το πρώτο να παριστάνει την περίπτωση όπου το κεφάλαιο που περιστρέφεται σε ένα έτος είναι μικρότερο του συνολικού κεφαλαίου (και συνεπώς το ποσοστό κέρδους σε κάθε κομμάτι είναι μεγαλύτερο του συνολικού ποσοστού κέρδους) και το τρίτο παράδειγμα να παριστάνει την περίπτωση όπου το συνολικό κεφάλαιο είναι μικρότερο από το συνολικό ποσό που περιστρέφεται μέσα σε ένα έτος (και συνεπώς το ποσοστό κέρδους σε κάθε κομμάτι είναι μικρότερο του συνολικού ποσοστού κέρδους).

Όσον αφορά, τώρα, το 14ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου («Αιτίες που αντιδρούν»), είναι σχεδόν κατά γράμμα ίδιο με το χειρόγραφο και συγκεκριμένα με τις σελίδες MEGA II/4.2: 301.27-309.31. Η μόνη λίγο διακριτή –αν και καθόλου σημαντική– παρέμβαση του Engels είναι η αφαίρεση (προφανώς επειδή το θεώρησε επανάληψη) της εξής παραγράφου του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 303.33-39):

«Ενώ η ίδια η *μάζα της υπεραξίας* καθορίζεται από δύο παράγοντες, το απόλυτο μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου (αριθμός εργατών) και το ποσοστό της υπεραξίας (ο διαμοιρασμός της μάζας της εργασίας σε πληρωμένη και απλήρωτη), το ποσοστό κέρδους καθορίζεται από τη σχέση της *μάζας της υπεραξίας* προς την *αξία* του συνολικού προκαταβεβλημένου κεφαλαίου, συνεπώς ουσιαστικά από τη *σχετική* αναλογία του μεταβλητού κεφαλαίου –με δεδομένο το ποσοστό της υπεραξίας– προς το σταθερό και συνεπώς προς το συνολικό κεφάλαιο».

Ας περάσουμε τώρα στο 15ο κεφάλαιο του τρίτου τόμου στο οποίο επικεντρώνονται τα «πυρά» του Heinrich. Υπενθυμίζουμε πως ο Heinrich ισχυρίζεται ότι αυτό το τμήμα του χειρογράφου δεν έχει συστηματικό χαρακτήρα και κατασκευάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τον Engels με συνέπεια να δίνει την εντύπωση ότι ο Marx παρουσιάζει το πλαίσιο μίας θεωρίας κρίσης.

Και σε αυτό το κεφάλαιο, το κείμενο της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 305-337) ακολουθεί πιστά το κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 309.32-340) με τις εξής εξαιρέσεις:

α) Ο Engels έχει αφαιρέσει ένα αριθμητικό παράδειγμα από το χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 314.19-37). Αυτό το παράδειγμα ακολουθεί και έχει αναφορά στην εξής πρόταση της έκδοσης: «Το ποσοστό του κέρδους πέφτει, όχι γιατί τον εργάτη τον εκμεταλλεύονται λιγότερο, αλλά γιατί σε σχέση με το χρησιμοποιούμενο κεφάλαιο χρησιμοποιείται γενικά λιγότερη εργασία» (Μαρξ, 1978: 311 και MEGA II/15: 242: 25-27). Το αριθμητικό παράδειγμα συγκρίνει δύο ίσα κεφάλαια των

1000 και δείχνει πως με ίδιο το ποσοστό υπεραξίας, το κεφάλαιο με το μικρότερο μεταβλητό κεφάλαιο παράγει και το μικρότερο ποσοστό κέρδους. Πρόκειται για ένα παράδειγμα που δεν προσθέτει τίποτα στην ανάλυση ενώ στο τρίτο Τμήμα του *Κεφαλαίου* υπάρχουν πολλά αντίστοιχα παραδείγματα.

β) Στις ήσσονος σημασίας παρεμβάσεις του Engels σε αυτό το κεφάλαιο ανήκει και μία παρέμβαση στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί σε προηγούμενο μέρος αυτής της εργασίας. Αναφερόμενος στη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου σημειώνει σε μία παρενθετική πρόταση: «Αυτό το προτσές θα οδηγούσε σύντομα την κεφαλαιοκρατική παραγωγή στο βρόντηγμα της (*würde bald ... zum Klappen bringen*) αν δεν δρούσαν ξανά διαρκώς αποκεντρωτικά αντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στην κεντρομόλο δύναμη» (MEGA II/4.2: 315.17-19). Ο Engels μετέφερε αυτή την πρόταση στην ακριβώς επόμενη περίοδο ως εξής: «Αυτό το προτσές θα οδηγούσε σύντομα την κεφαλαιοκρατική παραγωγή στην κατάρρευση, αν δεν δρούσαν ξανά διαρκώς αποκεντρωτικά αντιτιθέμενες τάσεις δίπλα στην κεντρομόλο δύναμη» (Μαρξ, 1978: 312 και MEGA II/15: 243.13-15). Υπενθυμίζεται ότι ο Heinrich κατηγορεί τον Engels ότι μέσω της αντικατάστασης της λέξης «αποτέλειωμα» με τη λέξη «κατάρρευση» τροφοδότησε τη συζήτηση περί κατάρρευσης του καπιταλισμού.

γ) Ο Engels έχει αφαιρέσει κάποιες παραστάσεις με σύμβολα του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 326.19-29) και έχει προσθέσει μία εισαγωγική παράγραφο στο αριθμητικό παράδειγμα του Marx που ακολουθεί (Μαρξ, 1978: 319 και MEGA II/15: 248.34-249.2). Σε αυτή την παράγραφο έχουμε αναφερθεί κατά τη μελέτη των σημαντικών προσθηκών του Marx²⁰¹.

δ) Μία σχετικά μεγάλη σε όγκο –αλλά όχι σε σημασία– παρέμβαση του Engels στην ενότητα «Προσθήκες» του 15ου κεφαλαίου έγκειται στο ότι ο Engels αντικατέστησε ένα τμήμα του κειμένου (MEGA II/4.2: 334.22-336.10) με ένα δικό του κείμενο το οποίο σημειώνεται ρητά ως τέτοιο και περιλαμβάνεται σε αγκύλες (Μαρξ, 1978: 329-332 και MEGA II/15: 257.8-259.3). Το αντικείμενο και στις δύο παρουσιάσεις δεν αφορά την τάση του ποσοστού κέρδους να πέφτει, αλλά συνίσταται στην απόδειξη του γεγονότος ότι απαραίτητος όρος για να εισαχθεί στην παραγωγή μία πιο παραγωγική μέθοδος είναι η οικονομία που επιφέρει στη ζωντανή εργασία να είναι για τον κεφαλαιοκράτη μεγαλύτερη από την αύξηση που επιφέρει στην παρωχημένη εργασία που ενσωματώνεται με τη νέα μέθοδο στο εμπόρευμα και συνεπώς η απόδειξη ότι το κριτήριο του κέρδους θέτει όρια στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας. Παρόλο που βασίζεται στην ανάλυση του χειρογράφου, ο Engels βάζει την παρουσίαση σε αγκύλες και συμπληρώνει σε σχετική υποσημείωση: «Το πιο πάνω μέρος βρίσκεται σε

²⁰¹ Πρόκειται για την περίπτωση (γ) της ενότητας 4.3.

αγκύλες γιατί, παρόλο που έχει συνταχθεί με βάση μία σημείωση του πρωτότυπου χειρογράφου, σε μερικά σημεία η ανάπτυξη επεκτάθηκε πέρα από το υλικό της σημείωσης» (Μαρξ, 1978: 332, n.37 και MEGA II/15: 259.37-39). Η προσθήκη αυτής της υποσημείωσης σε αυτή την παρουσίαση δείχνει την ευαισθησία του Engels να σημειώσει οποιοδήποτε σημείο της παρουσίας έχει υποστεί ουσιαστική παρέμβαση και αποκλίνει έστω και λίγο από το μαρξικό χειρόγραφο.

ε) Τέλος, ο Engels έχει απαλείψει ένα απόσπασμα του Marx το οποίο στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 339.26-340.7) βρίσκεται πριν την τελευταία παράγραφο του 15ου κεφαλαίου της έκδοσης και μετά το σημείο «3) Δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς» (Μαρξ, 1978: 337). Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του αποσπάσματος αποτελείται από την παράθεση ενός αποσπάσματος από το βιβλίο του Ch. Babbage *On the Economy of Machinery etc* (London 1832, p. 165.166) ενώ πριν από το απόσπασμα, ο Marx παραθέτει τον εξής τίτλο για αυτό: «Παράδειγμα διαφορετικής αναλογίας σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου». Σε αυτό το απόσπασμα συγκρίνονται τα δεδομένα στην παραγωγή νήματος στο νησί της Ιάβας και στην Αγγλία. Στη συνέχεια αυτού του απαληφθέντος κειμένου του χειρογράφου ο Marx σημειώνει τα εξής: «Για την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης στην Αγγλία του 1792-1817 Owen (βλ. Τετράδ. XVIII. P. 1143). Αν C είναι το εφαρμοσμένο κεφάλαιο, r το ποσοστό κέρδους, τότε η συσσώρευση = Cr. Και είναι καθαρό ότι το Cr αυξάνεται αν ο παράγοντας C αυξάνεται γρηγορότερα απ' ότι μειώνεται ο παράγοντας» (MEGA II/4.2: 340.3-7).

Ενδεχομένως, ο Engels δεν συμπεριέλαβε αυτό το παράδειγμα στον τρίτο τόμο γιατί –χωρίς να προσθέτει κάτι ιδιαίτερο– θολώνει τον συμπερασματικό χαρακτήρα του συγκεκριμένου σημείου στο τέλος του 15ου κεφαλαίου αλλά και όλης της ανάλυσης του τρίτου Τμήματος για το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει.

4.5. Κάποια συμπεράσματα

Από τα παραπάνω απορρέει το συμπέρασμα ότι η επιμέλεια του Engels στο υλικό του τρίτου τόμου ακολουθεί πιστά το χειρόγραφο του Marx. Οι όποιες παρεμβάσεις έγιναν από τον Engels σε καμία περίπτωση δεν μεταβάλλουν την ανάλυση του μαρξικού χειρογράφου αλλά αποτελούν απλώς παρεμβάσεις απαραίτητες για την εκδοτική επιμέλεια ενός χειρογράφου.

Η διάρθρωση του τρίτου Τμήματος του τρίτου τόμου διευκολύνει την ανάγνωση του χωρίς να μεταβάλλει καθόλου το περιεχόμενο της ανάλυσης. Το ίδιο ισχύει και για τις προσθήκες, τις απαλείψεις και την ενσωμάτωση στο κείμενο των λίγων σημείων του χειρογράφου που βρίσκονται στο χειρόγραφο σε

παρενθέσεις. Τα παραπάνω ισχύουν και για το επίμαχο 15ο κεφάλαιο, του οποίου το περιεχόμενο και η λογική δεν μεταβάλλονται στο ελάχιστο από τις παρεμβάσεις του Engels.

Συνεπώς, θεωρούμε ότι δεν αποδεικνύονται αρχειογραφικά, οι εκτιμήσεις του Heinrich, σύμφωνα με τις οποίες «Στο μαρξικό βασικό χειρόγραφο για τον τρίτο τόμο η συσχέτιση των θεωρητικών σκέψεων για την κρίση με το νόμο του ποσοστού κέρδους εμφανίζεται πολύ λιγότερο στενή απ' ότι στην επεξεργασία από τον Engels» και ότι ο Engels «επεξεργάστηκε αυτές τις θεωρητικές σκέψεις για την κρίση σε πολύ μεγάλο βαθμό» (Heinrich, 2007: 77).

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η κριτική του Heinrich στην επιμέλεια του Engels έχει ως κίνητρο τη διαφωνία του με τη συνολική ανάλυση του Marx στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου (ή στο τρίτο Τμήμα του μετέπειτα τρίτου τόμου), δηλαδή τη διαφωνία του τόσο με τη πραγμάτευση της κρίσης σε αυτό το σημείο όσο και με την ανάλυση της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει. Προς επίρρωση αυτού του γεγονότος, τονίζουμε και πάλι ότι ο Heinrich κατηγορεί ουσιαστικά τον Engels γιατί μετέφερε στην έκδοση χωρίς να παρέμβει στο περιεχόμενο του το υλικό του μετέπειτα 15^{ου} κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ENGELS ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

5.1. Εισαγωγή

Έχουμε αναφερθεί στο γεγονός ότι ο Heinrich θεωρεί κεντρικό το ρόλο της Πίστης στην καπιταλιστική οικονομική κρίση αλλά και στην εκτίμηση του ότι μετά το 1870 αυξάνεται η βαρύτητα που δίνει ο Marx σε αυτήν -εις βάρος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους- για την ερμηνεία της καπιταλιστικής κρίσης. Σε αυτή τη βάση, είναι αναμενόμενη η επίθεση του στον τρόπο με τον οποίο επιμελήθηκε ο Engels το πέμπτο κεφάλαιο του μαρξικού χειρογράφου 1863-1865 κατά την προετοιμασία του πέμπτου Τμήματος της έκδοσης του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Ωστόσο, σε αντίθεση με το 3^ο Τμήμα του τρίτου τόμου, σε αυτό το Τμήμα φαίνεται να υπάρχει θέμα προς συζήτηση αφού, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο ίδιος ο Engels τονίζει τόσο στον Πρόλογο του τρίτου τόμου²⁰² όσο και στην αλληλογραφία του ότι αυτό είναι το μέρος του χειρογράφου που βρισκόταν στην λιγότερο επεξεργασμένη μορφή και το μέρος το οποίο τον ταλαιπώρησε περισσότερο απ' όλα κατά την επιμέλεια της έκδοσης.

Έτσι, το βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι αν οι παρεμβάσεις του Engels παραποιήσαν το πνεύμα του χειρογράφου. Προσπαθώντας να δώσει κάποιες πιο συγκεκριμένες πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο που επεξεργάστηκε αυτό το μέρος του χειρογράφου, ο Engels σημείωνε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου:

«Προσπάθησα στην αρχή το τμήμα αυτό του Βιβλίου, όπως κατάφερα να κάνω κάπως με το πρώτο, να το ετοιμάσω, συμπληρώνοντας τα κενά και επεξεργαζόμενος τα μέρη που απλώς υπονοούνταν, έτσι που να προσφέρει τουλάχιστον κατά προσέγγιση όλα όσα σκόπευε να προσφέρει ο συγγραφέας. Τουλάχιστον τρεις φορές επιχείρησα να το κάνω αυτό, αλλά και τις τρεις φορές απότυχα, και στο χρόνο που έχασα μ' αυτή τη δουλιά, οφείλεται μία από τις κύριες αιτίες της αργοπορίας. Τέλος, κατάλαβα πώς από το δρόμο αυτό δεν έβγανε τίποτα. Θα χρειαζόμουν να μελετήσω όλη την τεράστια φιλολογία που αφορά τον τομέα αυτό, και στο τέλος θα έφτιαχνα κάτι, το οποίο ωστόσο δεν θα ήταν βιβλίο

²⁰² «Εδώ λοιπόν δεν έχουμε ένα έτοιμο προσχέδιο, ούτε καν ένα σχήμα, που θα χρειαζόταν να συμπληρωθεί το διάγραμμα του, αλλά μόνο ένα αρχίνημα επεξεργασίας, που πολλές φορές καταλήγει σ' ένα άτακτο σωρό από σημειώσεις, παρατηρήσεις και υλικά με μορφή αποδελτιώσεων» (Μαρξ, 1978: 15).

του Μαρξ. Δεν μου απόμεινε παρά να βιάσω κάπως τα πράγματα, να περιοριστώ όσο το δυνατό στην τακτοποίηση αυτού που υπήρχε και να κάνω μόνο τις πιο απαραίτητες συμπληρώσεις» (Μαρξ, 1978: 15).

Ουσιαστικά, ο Heinrich θεωρεί ότι ο Engels ψεύδεται αφού δεν περιορίστηκε στην «τακτοποίηση αυτού που υπήρχε» και στις «πιο απαραίτητες συμπληρώσεις». Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο Heinrich εκτιμά ότι με τις παρεμβάσεις του, ο Engels συμβάλλει στη δημιουργία της λαθεμένης εντύπωση ότι ο Marx περιλαμβάνει σε αυτό το μέρος του χειρογράφου μία αρκετά ολοκληρωμένη παρουσίαση της Πίστης. Η κριτική του είναι στην ουσία παρόμοια με αυτή που αφορά το 15ο κεφάλαιο του τρίτου Τμήματος του τρίτου τόμου.

Στις ενότητες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε πρώτον, να παρουσιάσουμε τις παρεμβάσεις του Engels αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης που επέλεξε για το υλικό του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου και, δεύτερον, να παρουσιάσουμε –ανά κεφάλαιο αυτή τη φορά– τις συγκεκριμένες παρεμβάσεις του Engels.

5.2. Η οργάνωση του υλικού του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου στο πέμπτο Τμήμα του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*

Ο Heinrich (1996-1997) σημειώνει για τη δομή του πέμπτου Τμήματος: «Ενώ η αρχική δομή του τρίτου κεφαλαίου παρέμεινε ορατή μετά την επιμέλεια του Engels, η έμφαση στο πέμπτο κεφάλαιο μετατοπίστηκε πλήρως [από το τοκοφόρο κεφάλαιο προς τα ζητήματα της Πίστης – Χ.Μ.]».

Στο χειρόγραφο, ο Marx είχε χωρίσει το 5ο κεφάλαιο σε έξι σημεία, τα τέσσερα πρώτα από τα οποία αναφέρονται στο τοκοφόρο κεφάλαιο και αντιστοιχούν στα αντίστοιχα τέσσερα πρώτα κεφάλαια (21ο-24ο κεφάλαιο) του πέμπτου Τμήματος της έκδοσης του Engels, το έκτο σημείο αποτελεί το 36ο κεφάλαιο («Προκεφαλαιοκρατικά») στην έκδοση του τρίτου τόμου ενώ το ενδιάμεσο πέμπτο σημείο στο μαρξικό χειρόγραφο είναι αυτό που κατανεμήθηκε με τις παρεμβάσεις του Engels σε 11 κεφάλαια (25^ο-35^ο). Σε αυτό το σημείο θα

βοηθήσει να συγκρίνουμε τη δομή του χειρογράφου με την αντίστοιχη δομή της έκδοσης του τρίτου τόμου (MEGA II/15, Apparatus: 921-922):

Δομή Χειρογράφου

Πέμπτο κεφάλαιο. Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και επιχειρηματικό κεφάλαιο. Το τοκοφόρο κεφάλαιο. (Βιομηχανικό και εμπορικό κέρδος.) Το τοκοφόρο κεφάλαιο.

- 1)
- 2) Μοίρασμα του κέρδους. Επιτόκιο. Το φυσικό ποσοστό του επιτοκίου.
- 3)
- 4) Εξωτερίκευση της υπεραξίας και της σχέσης του κεφαλαίου στη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου.
- 5) Πίστη. Πλασματικό κεφάλαιο.
 - I)
 - II)
 - III)
- 6) Προκεφαλαιοκρατικά.
Για τον τόκο στο μεσαίωνα.
Ο Λούθηρος για την τοκογλυφία.

Δομή τρίτου τόμου

Πέμπτο Τμήμα. Διάσπαση του κέρδους σε τόκο και επιχειρηματικό κέρδος. Το τοκοφόρο κεφάλαιο.

21. Κεφάλαιο. Το τοκοφόρο κεφάλαιο
22. Κεφάλαιο. Μοίρασμα του κέρδους. Επιτόκιο. «Φυσικό» ποσοστό του επιτοκίου.
23. Κεφάλαιο. Τόκος και επιχειρηματικό κέρδος.
24. Κεφάλαιο. Εξωτερίκευση της σχέσης του κεφαλαίου στη μορφή του τοκοφόρου κεφαλαίου.
25. Κεφάλαιο. Πίστη και πλασματικό κεφάλαιο.
26. Κεφάλαιο. Συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου, η επίδραση της στο επιτόκιο.
27. Κεφάλαιο. Ο ρόλος της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή
28. Κεφάλαιο. Μέσα κυκλοφορίας και κεφάλαιο. Η άποψη του Τουκ και του Φούλλαρτον.
29. Κεφάλαιο. Συστατικά μέρη του τραπεζικού κεφαλαίου.
30. Κεφάλαιο. Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο. I
31. Κεφάλαιο. Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο. II (Συνέχεια)
 1. Μετατροπή χρήματος σε δανειακό κεφάλαιο.
 2. Μετατροπή κεφαλαίου ή εισοδήματος σε χρήμα που μετατρέπεται σε δανειακό κεφάλαιο.
32. Κεφάλαιο. Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο. III
33. Κεφάλαιο. Το μέσο κυκλοφορίας στο πιστωτικό σύστημα.
34. Κεφάλαιο. Η αρχή της χρηματικής κυκλοφορίας και η αγγλική τραπεζική νομοθεσία του 1844.
35. Κεφάλαιο. Ευγενές μέταλλο και τιμή του συναλλάγματος.
 - I. Η κίνηση του χρυσού θησαυρού.
 - II. Η τιμή του συναλλάγματος.
36. Κεφάλαιο. Προκεφαλαιοκρατικά.
Ο τόκος στο μεσαίωνα
Το κέρδος της εκκλησίας από την απαγόρευση του.

Είναι σαφές ότι η βασική παρέμβαση του Engels αναφορικά με τη δομή του υλικού είναι το «σπάσιμο» του πέμπτου σημείου σε 11 κεφάλαια (25^ο-35^ο). Με δεδομένο, μάλιστα, ότι όπως παραδέχεται και ο Heinrich, στα υπόλοιπα κεφάλαια, η παρουσίαση ακολουθεί γενικά το περιεχόμενο του χειρογράφου, ο Heinrich εστιάζει την κριτική του στον τρόπο που χειρίστηκε ο Engels αυτό το πέμπτο σημείο του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου (MEGA II/4.2: 469-646). Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι έχει υποστεί σημαντικές μετατροπές (όπως κειμενικές αναδιατάξεις, εισαγωγή υποσημειώσεων, κατάτμηση του υλικού της ενότητας «Die Konfusion», εισαγωγή ενός σημαντικού αριθμού μεταβατικών σημειώσεων) με τελικό αποτέλεσμα ο όγκος και η δομή αυτών των κεφαλαίων να αποκρύβουν ότι το τοκοφόρο κεφάλαιο αποτελούσε το επίκεντρο του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου και όχι μία εισαγωγή στην πραγμάτευση της Πίστης.

Όσον αφορά τη δομή, έχουμε αναφέρει ήδη ποιος είναι ο χαρακτήρας αυτού του μέρους του χειρογράφου και ιδιαίτερα της ενότητας του που φέρει τον τίτλο «Die Konfusion» ενώ στη συνέχεια θα αναφερθούμε και πιο συγκεκριμένα σε αυτές τις παρεμβάσεις. Όσον αφορά τον όγκο, όμως, οφείλουμε να σημειώσουμε από αυτό το σημείο ότι το επίμαχο πέμπτο σημείο του πέμπτου τμήματος στο χειρόγραφο και το αντίστοιχο πέμπτο κεφάλαιο του πέμπτου Τμήματος της έκδοσης του τρίτου τόμου αντιστοιχούν πλήρως μεταξύ τους ποσοτικά. Πιο συγκεκριμένα, ενώ αυτό το πέμπτο σημείο του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου καταλαμβάνει στην έκδοση MEGA 178 σελίδες (MEGA II/4.2: 469-646) σε σύνολο 254 σελίδων (MEGA II/4.2: 411-665), το αντίστοιχο πέμπτο κεφάλαιο του πέμπτου Τμήματος στην έκδοση του τρίτου τόμου, όπως περιλαμβάνεται στη MEGA, καταλαμβάνει 194 σελίδες (MEGA II/15: 389-583) σε σύνολο 273 σελίδων (MEGA II/15: (330-602)). Και στις δύο περιπτώσεις η επίμαχη ανάλυση περιλαμβάνει το 70% του αντίστοιχου κεφαλαίου ή Τμήματος ενώ η μικρή διαφορά στον απόλυτο αριθμό των σελίδων συνδέεται με το γεγονός ότι η εισαγωγή τίτλων κεφαλαίων και ενοτήτων καθώς και των -σημειωμένων ή μη-προσθηκών από τον Engels είναι μεγαλύτερη από τα σημεία του χειρογράφου που άφησε αναξιοποίητα.

Συνεπώς, ο Heinrich κατηγορεί στην ουσία τον Engels γιατί διατήρησε στην έκδοση την ίδια βαρύτητα που είχε αυτή η ανάλυση στο χειρόγραφο. Στην ουσία τον κατηγορεί γιατί συμπεριέλαβε στην έκδοση το μέρος για την Πίστη αφού, όπως έχουμε αναφέρει, η θέση του Heinrich είναι στην ουσία ότι ο Engels δεν θα έπρεπε να συμπεριλάβει καν στην έκδοση του *Κεφαλαίου* τις σκέψεις του Marx στο ζήτημα, όπως αυτές περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο του *Κεφαλαίου*!

5.3. Προσθήκες του Engels στο τρίτο κεφάλαιο του χειρογράφου του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*

Πέρα από τη δομή, πρέπει να μελετηθούν αρχαιογραφικά και να σχολιαστούν οι βασικότερες από τις παρεμβάσεις του Engels στο υλικό του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου. Σε αντίθεση, όμως, με την παρουσίαση στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο μεγαλύτερος όγκος των παρεμβάσεων του Engels στο υλικό του πέμπτου κεφαλαίου επιβάλλει τον εντοπισμό και την παρουσίαση τους ανά κεφάλαιο.

5.3.1. Το κεφάλαιο 21

Το κεφάλαιο 21 της έκδοσης (MEGA II/15: 330-348 και Μαρξ, 1978: 427-451) αντιστοιχεί στην πρώτη ενότητα του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου (MEGA II/4.2: 411.1-431.11). Με δεδομένο ότι ο Marx δεν είχε τιτλοφορήσει αυτή την ενότητα, ο Engels έδωσε σε αυτό το κεφάλαιο τον τίτλο «Το τοκοφόρο κεφάλαιο». Αυτό το κεφάλαιο ακολουθεί πιστά το κείμενο της αντίστοιχης ενότητας του χειρογράφου.

Η πιο μεγάλη σε έκταση παρέμβαση του Engels είναι το «σπάσιμο» μίας μεγάλης υποσημείωσης στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 426.20-47) σε τέσσερα μέρη, δύο από τα οποία ενσωματώνονται στο κείμενο ενώ τα υπόλοιπα δύο αποτελούν στην έκδοση δύο διακριτές υποσημειώσεις. Το πρώτο (MEGA II/4.2: 426.20-23) και το τρίτο μέρος (MEGA II/4.2: 426.29-41), τα οποία αναφέρονται στο χαρακτήρα του τόκου, ενσωματώνονται μαζί στο κείμενο (MEGA II/15: 345.29-346.15 και Μαρξ 1978: 447-448: «Η τιμή έχει αναχθεί εδώ...»-«...αποτελεί παράλογη αντίφαση»), ακριβώς στο σημείο που μελετάται ο τόκος ως «τιμή του χρηματικού κεφαλαίου». Το δεύτερο μέρος (MEGA II/4.2: 426.24-28) –το οποίο αποτελεί ένα απόσπασμα από ένα βιβλίο του Torrens- παραμένει ως υποσημείωση (MEGA II/15: 345: 37-41, n. 59 και Μαρξ 1978: 447, n. 59) ενώ το τέταρτο και τελευταίο κομμάτι (MEGA II/4.2: 426.41-47) –το οποίο περιέχει ένα απόσπασμα από ένα βιβλίο του Tooke και ένα σχόλιο του Marx πάνω σε αυτό το απόσπασμα- σχηματίζει στην έκδοση μία ξεχωριστή υποσημείωση (MEGA II/15: 346.37-41, n. 60 και Μαρξ 1978: 448, n. 60). Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο Marx ενσωματώνει στο κείμενο εκείνα τα σημεία της υποσημείωσης του χειρογράφου που έχουν θεωρητικό χαρακτήρα και βαρύτητα και κρατά σε υποσημειώσεις εκείνα τα σημεία της τα οποία παραθέτουν αποσπάσματα βιβλίων για να στηρίξουν αυτή τη θεωρητική ανάλυση.

Πέρα από αυτή την παρέμβαση, ο Engels προχώρησε σε αυτό το κεφάλαιο σε κάποιες προσθήκες που δεν τροποποιούν ή προσθέτουν κάτι στο κείμενο αλλά

έχουν το χαρακτήρα ολοκλήρωσης, σύνδεσης ή απόδοσης έμφασης σε προτάσεις του χειρογράφου. Αυτές οι προσθήκες είναι οι εξής:

α) «(...) η ενότητα στην οποία το κεφάλαιο παρουσιάζεται σαν χρήμα που γεννάει χρήμα (...) όταν το δανείζουν σαν χρηματικό κεφάλαιο. Μία παράξενη αντίληψη για το ρόλο του χρηματικού κεφαλαίου είναι εκείνη του Προυντόν» (Μαρξ, 1978: 437 και MEGA II/15: 337.4-5, 7-10).

β) «Σ' όλα τα άλλα εμπορεύματα στο τελευταίο χέρι καταναλώνεται η αξία χρήσης και έτσι εξαφανίζεται η ουσία του εμπορεύματος και μαζί της η αξία του. Αντίθετα, το εμπόρευμα κεφάλαιο έχει την ιδιότητα ότι με την κατανάλωση της αξίας χρήσης του δεν διατηρούνται μόνο η αξία και η αξία χρήσης του, αλλά αυξάνουν» (Μαρξ, 1978: 443-444 και MEGA II/15: 343.11-16). Αυτές οι δύο περίοδοι προστίθενται από τον Engels στο σημείο που ο Marx προσδιορίζει την ιδιαίτερη «αξίας χρήσης που εκχωρεί ο κεφαλαιοκράτης του χρήματος για το χρονικό διάστημα χορήγησης του δανείου» (Μαρξ, 1978: 443 και MEGA II/15: 5-6) σε αντιδιαστολή με τις αξίες χρήσης των άλλων εμπορευμάτων.

5.3.2. Το κεφάλαιο 22

Και σε αυτό το κεφάλαιο, το κείμενο της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 452-466 και MEGA II/15: 349.1-360.16) ακολουθεί γενικά πιστά το χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 431.12-441.28).

Ο τίτλος του κεφαλαίου 22 της έκδοσης («Μοίρασμα του κέρδους. Επιτόκιο. “Φυσικό” ποσοστό του επιτοκίου») είναι ουσιαστικά ο ίδιος με τον τίτλο της αντίστοιχης δεύτερης ενότητας του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο Engels προσθέτει εισαγωγικά στο επίθετο «φυσικό» για να τονίσει το γεγονός ότι δεν υπάρχει στην πραγματικότητα κανένα φυσικό ποσοστό του επιτοκίου. Πρόκειται για μία προσθήκη που απορρέει άμεσα από πολλά σημεία του χειρογράφου, για παράδειγμα: «Ο συναγωνισμός δεν καθορίζει εδώ τις αποκλίσεις από το νόμο, αλλά δεν υπάρχει κανένας άλλος νόμος της διάσπασης εκτός από το νόμο που υπαγορεύει ο συναγωνισμός, γιατί, όπως θα δούμε και πάλι αργότερα, [δεν υπάρχει- X.M.] κανενός είδους φυσικό ποσοστό του επιτοκίου. Με τον όρο φυσικό ποσοστό του επιτοκίου εννοούν μάλλον το ποσοστό που καθορίζεται από τον ελεύθερο συναγωνισμό. Δεν υπάρχουν φυσικά όρια του ποσοστού του επιτοκίου» (MEGA II/4.2: 430.20-25 και στην έκδοση στο: Μαρξ, 1978: 450 και MEGA II/15: 348.3-9)²⁰³.

²⁰³ Αντίστοιχο περιεχομένου είναι και οι εξής αναφορές από το χειρόγραφο, οι οποίες έχουν περάσει σχεδόν αυτούσιες και στην έκδοση: «Σ' αυτό το είδος δεν υπάρχει

Οι παρεμβάσεις του Engels στο υλικό αυτού του κεφαλαίου είναι οι εξής:

α) Έχει προχωρήσει σε μεταφορές λίγων κειμενικών τμημάτων από τις υποσημειώσεις στο κείμενο και αντίστροφα. Καταρχάς ενσωματώνει στο κείμενο μία ολόκληρη υποσημείωση και ένα μέρος μίας υποσημείωσης. Η υποσημείωση που ενσωματώνεται στο κυρίως κείμενο μεταφέρεται από τη θέση MEGA II/4.2: 435.39-43 του χειρογράφου στην εξής θέση της έκδοσης: Μαρξ, 1978: 457-458 («Ήδη ο Μασσί...»-«...what common consent makes so'») και MEGA II/15: 353.21-27. Το μέρος της υποσημείωσης που ενσωματώνεται στο κυρίως κείμενο μεταφέρεται από τη θέση MEGA 4.2: 434.36-39 του χειρογράφου στην εξής θέση της έκδοσης: Μαρξ, 1978: 455-456 («Επειδή στην άνοδο του τόκου...»- «...μόλις αρχίσει να πέφτει το επιτόκιο) και MEGA II/15: 352.2-8. Το υπόλοιπο μέρος αυτής της υποσημείωσης (MEGA II/4.2: 39-45) του χειρογράφου αποτελείται από ένα απόσπασμα και παραμένει ως υποσημείωση (Μαρξ, 1978: 456, n. 65 και MEGA II/15: 352.37-40, n. 65).

Με λίγα λόγια, και εδώ ο Engels ακολουθεί την επιλογή της ενσωμάτωσης στο κείμενο εκείνων των σημείων των υποσημειώσεων που έχουν θεωρητική σημασία και της διατήρησης ως υποσημείωσης εκείνων των αποσπασμάτων από βιβλία που δεν προσθέτουν κάτι στο κυρίως κείμενο αλλά στοιχειοθετούν πλευρές του. Κάποιες λίγες φορές, ωστόσο, όπως στην πρώτη από τις δύο παραπάνω, ο Engels προχωρά στην ενσωμάτωση στο κείμενο κάποιων αποσπασμάτων που θεωρεί ότι είναι αποκαλυπτικά για την ανάλυση του κειμένου, όπως αυτό το απόσπασμα του Massie που είναι χαρακτηριστικό για την απουσία φυσικού ποσοστού επιτοκίου. Με το ίδιο κριτήριο, ο Engels μετέφερε σε υποσημείωση (MEGA II/15: 355.36-41, n. 69 και Μαρξ, 1978: 460-461, n. 69) το απόσπασμα από το βιβλίο του Steuart που στο χειρόγραφο βρίσκεται στη θέση MEGA II/4.2: 437. 23-29.

β) Ο Engels έχει μεταθέσει τη μικρή παράγραφο που βρίσκεται στη θέση II/4.2.: 434: 7-10 του χειρογράφου λίγες παραγράφους πιο κάτω, στη θέση MEGA II/15: 353. 13-16 και Μαρξ, 1978: 457 («Για να βρεθεί το μέσο ποσοστό του τόκου...» - «...για περισσότερο χρονικό διάστημα»). Η μεταφορά αυτή έγινε για λόγους θεωρητικής συνοχής του κειμένου αφού το σημείο στο οποίο μεταφέρθηκε

φυσικό ποσοστό του τόκου, όπως π.χ. υπάρχει ένα φυσικό ποσοστό κέρδους ή ένα φυσικό ποσοστό μισθού» (MEGA II/4.2: 435.25-28 και στην έκδοση στο Μαρξ, 1978: 457 και MEGA II/15: 353.19-21), «Από όσα αναπτύξαμε ως τώρα προκύπτει ότι δεν υπάρχει κανένα κανένα φυσικό ποσοστό επιτοκίου» (MEGA II/4.2: 437: 30-31 και στην έκδοση στο Μαρξ 1978: 460 και MEGA II/15: 355.24-25.

ακολουθεί κι άλλη παράγραφος που καταπιάνεται με το μέσο ποσοστό του τόκου²⁰⁴.

γ) Ο Engels έχει προχωρήσει σε δύο ανεπαίσθητες προσθήκες. Στη θέση MEGA II/15: 352.10-11 και Μαρξ, 1978: 456 έχει προσθέσει την πρόταση «Και μάλιστα για δύο κύριους λόγους» για να εισάγει τα δύο σημεία που ακολουθούν. Επίσης στη θέση MEGA II/15:357.19-20 και Μαρξ, 1978: 463 έχει εισάγει την πρόταση «και ποτέ για ταυτόχρονη μαζική επενέργεια, όπως γίνεται κατά τον καθορισμό του επιτοκίου» για να τονίσει ότι –σε αντίθεση με το επιτόκιο- οι διακλαδικές μεταφορές του κεφαλαίου για το κυνήγι του μέγιστου κέρδους δεν εκφράζονται ταυτόχρονα αλλά χρειάζονται κάποιο χρόνο.

δ) Τέλος, ο Engels έχει αφαιρέσει την πρόταση «Η εξέταση αυτής της ιστορίας ανήκει επομένως στο *Τμήμα για τον ανταγωνισμό*» (MEGA 4.2: 436.23-24) που στο χειρόγραφο βρίσκεται μετά την εξής πρόταση της έκδοσης «Η συνήθεια, η νομική παράδοση κλπ. επηρεάζουν στον ίδιο βαθμό, όπως και ο ίδιος ο συναγωνισμός, τον καθορισμό του μέσου επιτοκίου, εφόσον υπάρχει όχι μόνο σαν μέσος αριθμός, αλλά σαν πραγματικό μέγεθος» (Μαρξ, 1978: 459 και MEGA II/15: 354.18-22). Με δεδομένο ότι ο Engels έχει αφήσει σε πολλά σημεία αντίστοιχες παραπομπές του Marx για ζητήματα που πρέπει να μελετηθούν στις ειδικές μελέτες που σκόπευε να κάνει (για την Πίστη, για τον ανταγωνισμό, για το μισθό), η αφαίρεση αυτής της πρότασης μάλλον έγινε επειδή θεωρήθηκε ότι δεν είναι ιδιαίτερης σημασίας στο συγκεκριμένο σημείο αφού η πρόταση της οποίας έπεται αναφέρεται σε ιδιαίτερους παράγοντες (συνήθεια, νομική παράδοση κλπ) που μαζί ή μέσω του ανταγωνισμού επιδρούν στον καθορισμό του επιτοκίου. Επίσης, ενδέχεται να θεώρησε ότι το βάρος της προηγούμενης πρότασης στο χειρόγραφο δεν βρίσκεται στον ανταγωνισμό (η επίδραση, άλλωστε, του οποίου στον καθορισμό του επιτοκίου μελετάται εκτενώς από τον Marx στο χειρόγραφο) αλλά στους παράγοντες πέραν του ανταγωνισμού που επιδρούν σε αυτό τον καθορισμό, η μελέτη των οποίων δεν συνδέεται άμεσα με τα ζητήματα του ανταγωνισμού.

5.3.3. Το κεφάλαιο 23

Και εδώ η παρουσίαση του υλικού στην έκδοση (MEGA II/15: 360.17-380.23 και Μαρξ, 1978: 467-492) ακολουθεί γενικά πιστά την παρουσίαση στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 441.29-460.46). Το κεφάλαιο 23 αντιστοιχεί στο υλικό της τρίτης ενότητας του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου, η οποία παρόλο

²⁰⁴ Αξίζει να αναφέρουμε ότι αυτό το σημείο λαθεμένα σημειώνεται στο MEGA II/15 Apparatus: 978 ως προσθήκη του Engels.

που οριοθετείται από τον Marx ως τέτοια δεν φέρει κάποιο τίτλο. Ο Engels είναι αυτός που προσέθεσε τον τίτλο «Τόκος και επιχειρηματικό κέρδος».

Όσον αφορά την παρέμβαση του Engels, αυτή συνίσταται καταρχάς στη μη αξιοποίηση στην έκδοση δύο τμημάτων του χειρογράφου. Πρώτον, ο Engels δεν μεταφέρει στην έκδοση την πρόταση «..., όπως ο παραγωγικός καπιταλιστής που απλά αξιοποιεί δανεικό κεφάλαιο υπολογίζει ένα μέρος ως τόκο για το μη δανεισμένο κεφάλαιο του» (MEGA II/4.2: 443.39-40) η οποία ολοκληρώνει στο χειρόγραφο την εξής πρόταση της έκδοσης: «Αυτοί οι τελευταίοι [οι ιδιοκτήτες των ατομικών επιχειρήσεων – X.M.] δεν υπολογίζουν το κέρδος τους, χωρίζοντας το σε δύο κατηγορίες, ένα μέρος σαν ατομικό κέρδος και το άλλο μέρος σαν κέρδος της εταιρίας για τους μη υπάρχοντες συνεταιίρους» (Marx, 1978: 470 και MEGA II/15: 362.33-36). Αυτή η πρόταση απαλείφθηκε ενδεχομένως για λόγους θεωρητικής συνοχής αφού δεν συνάδει με το περιεχόμενο αυτής της παραγράφου. Αυτή η παράγραφος αναφέρεται σε εκείνο το είδος του ποσοτικού μοιράσματος του κέρδους που δεν μετατρέπεται σε ποιοτικό (όπως γίνεται με την ποιοτική διάκριση ανάμεσα σε τόκο και επιχειρηματικό κέρδος όταν γενικεύεται ο δανεισμός κεφαλαίου) και συγκεκριμένα στο ποσοτικό μοίρασμα του κέρδους στην περίπτωση της εταιρικής επιχείρησης σε αντιδιαστολή με την ατομική. Το ζήτημα που τίθεται στην μη υιοθετημένη πρόταση τίθεται από την επόμενη παράγραφο.

Επίσης, ο Engels δεν υιοθέτησε μία παράγραφο (MEGA II/4.2: 454.28-455.11) η οποία στο χειρόγραφο βρίσκεται μετά την παράγραφο που τελειώνει σε «...ιδιαιτέρω μισθό εργασίας για έναν διευθυντή» (Marx, 1978: 484 και MEGA II/15: 373.36). Σε αυτή τη μη αξιοποιημένη παράγραφο, ο Marx –αφότου πρώτα σημειώσει «Πριν δούμε αυτό το ζήτημα βαθύτερα, να παρατηρήσουμε και αυτό:»- αναφέρεται στο γεγονός ότι αν το τοκοφόρο κεφάλαιο δεν διακρινόταν ως ιδιαίτερη μορφή κεφαλαίου που κατέχεται και εμπορεύεται από ένα συγκεκριμένο τμήμα καπιταλιστών, δεν θα υπήρχε επιτόκιο, δεν θα αναπτύσσονταν η ποσοτική και ποιοτική διάκριση ανάμεσα στο κέρδος και τον τόκο και η συνένωση αυτών των δύο –φαινομενικά αυτοτελών- στοιχείων δεν θα φάνοιαν στην αντίληψη ως προϋπόθεση δημιουργίας του κέρδους. Πρόκειται για μία παράγραφο η οποία δεν υιοθετήθηκε στην έκδοση προφανώς για λόγους συνοχής του κειμένου αφού αποτελεί παρέκβαση από τη ροή του κειμένου και μάλιστα παρέκβαση η οποία αποτελεί επανάληψη στοιχείων που έχουν αναφερθεί προηγούμενα στο ίδιο κεφάλαιο. Έτσι, σε προηγούμενα σημεία υπάρχει αναφορά τόσο στο γεγονός ότι χωρίς το χωρισμό σε κεφαλαιοκράτες του χρήματος και σε βιομήχανους κεφαλαιοκράτες δεν θα υπήρχε κέρδος, π.χ. στη θέση MEGA II/4.2: 442: 9-13 του χειρογράφου και στη θέση MEGA II/15: 361.2-7 και Marx, 1978: 467-468 («Πράγματι, μόνο ο χωρισμός...»-«...που δημιουργεί το

επιτόκιο) της έκδοσης, όσο και στις αντιλήψεις που τροφοδοτεί ο χωρισμός του κέρδους σε κέρδος και τόκο, π.χ. στη θέση MEGA II/15: 365.11-40 και Μαρξ, 1978: 473-474 («Το ένα μέρος...»-«...επιχειρηματικό κέρδος»).

Ο Engels προχωρά και σε δύο ενσωματώσεις υποσημειώσεων στο κείμενο. Πρώτον, η μεγάλη παράγραφος «Ύστερα από κάθε οικονομική κρίση...»- «...έναντι ενός χαμηλού μισθού» (Μαρξ, 1978: 488-489 και MEGA II/15: 377.5-36)²⁰⁵ αποτελεί ενσωμάτωση μίας υποσημείωσης του κειμένου (MEGA II/4.2.: 458.27-46). Πρόκειται για μία εύστοχη παρέμβαση αφού πρόκειται για μία παράγραφο με μεγάλη θεωρητική σημασία. Το ίδιο ισχύει και για το σημείο της έκδοσης: «Από το ακαθάριστο κέρδος...»- «...και οι καταθέσεις 12.384.173 λιρ.στ.» (Μαρξ, 1978: 490-491 και MEGA II/15: 379.4-10) το οποίο αποτελεί ενσωμάτωση στο κείμενο μίας υποσημείωσης του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 459.37-41) για λόγους ολοκλήρωσης του παραδείγματος με την «London and Westminster Bank» στο οποίο αναφέρεται τόσο το κείμενο του χειρογράφου όσο και η υποσημείωση που ενσωματώθηκε στο κείμενο²⁰⁶.

Ο Engels προχώρησε και σε τρεις προσθήκες στο κείμενο αυτού του κεφαλαίου:

α) «Η μόνη ακόμα διαφορά που απομένει είναι η αυτονόητη διαφορά, ότι ο ένας είναι ιδιοκτήτης του κεφαλαίου του και ο άλλος όχι» (Μαρξ, 1978: 469 και MEGA II/15: 362.18-20). Αυτή η προσθήκη γίνεται στο τέλος της παραγράφου, στην οποία ο Marx μελετά την περίπτωση που ο τόκος προσεγγίζει το 0 για να σημειώσει ότι: «Αν ο τόκος ήταν ίσος με το 0, τότε ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης που δανείστηκε κεφάλαιο θα βρισκόταν στην ίδια μοίρα με τον κεφαλαιοκράτη που εργάζεται με δικό του κεφάλαιο» (Μαρξ, 1978: 469 και MEGA II/15: 361.40-362.1). Η προσθήκη του Marx έχει καθαρά διευκρινιστικό χαρακτήρα.

β) «Ύστερα από κάθε οικονομική κρίση μπορεί στις αγγλικές βιομηχανικές περιοχές να δε κανείς αρκετούς τέως εργοστασιάρχες να εποπτεύουν τώρα σαν διευθυντές στην υπηρεσία των νέων ιδιοκτητών, που συχνά πρόκειται για τους πρώην πιστωτές τους, τα προηγούμενα δικά τους εργοστάσια έναντι ενός χαμηλού μισθού» (Μαρξ, 1978: 489 και MEGA II/15: 377.33-36).

²⁰⁵ Με εξαίρεση την τελευταία περίοδο αυτής της παραγράφου που αποτελεί προσθήκη του Engels: «Ύστερα από κάθε οικονομική κρίση...»- «...έναντι ενός χαμηλού μισθού»).

²⁰⁶ Πρέπει να σημειωθεί και ένα μικρό λάθος στον «Κατάλογο των κειμενικών τμημάτων από τα μαρξικά χειρόγραφα για το τρίτο Βιβλίο του “Κεφαλαίου” που υιοθετήθηκαν από τον Friedrich Engels στην έντυπη έκδοση» που αφορά αυτό το κεφάλαιο. Το κείμενο MEGA II/15: 378.18-379.4 αντιστοιχεί στις σελίδες MEGA II/4.2: 459.9-32 και όχι στις σελίδες MEGA II/4.2: 459.9-27 όπως αναφέρεται στο MEGA II/15, Apparat: 958.

γ) «...συγκεντρώνεται στις τράπεζες και...» (Μαρξ, 1978: 490 και MEGA II/15: 378.17).

5.3.4. Το κεφάλαιο 24

Το κεφάλαιο της έκδοσης (MEGA II/15: 380.24-388.32 και Μαρξ, 1978: 493-503) ακολουθεί σε αυτό το κεφάλαιο σχεδόν κατά γράμμα το χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 461.1-469.5) χωρίς καμία ουσιαστικά παρέμβαση. Ο τίτλος αυτού του κεφαλαίου της έκδοσης είναι ίδιος ουσιαστικά με τον τίτλο του τέταρτου σημείου στο χειρόγραφο. Ο Engels παρενέβη με ανεπαίσθητο τρόπο μόνο στα εξής δύο σημεία:

α) Στο χειρόγραφο βρίσκεται η εξής πρόταση: «Στο εμπορικό κεφάλαιο το κέρδος φαίνεται να προκύπτει από την ανταλλαγή [και επομένως είναι κέρδος από εκποίηση], σε κάθε περίπτωση λοιπόν από μία κοινωνική σχέση, όχι από ένα πράγμα» (MEGA II/4.2.: 461.30-32). Ο Engels δεν υιοθέτησε το πρώτο μέρος της πρότασης ως επανάληψη αφού λίγες γραμμές πιο πάνω (MEGA II/4.2: 461. 8-9) αναφέρεται η ίδια πρόταση ενώ όσον αφορά το δεύτερο μισό αυτής της πρότασης, το μετέφερε σωστά ακριβώς σε αυτό το τελευταίο σημείο έτσι ώστε να είναι συγκεντρωμένες οι αναφορές στο χαρακτήρα του εμπορικού κέρδους. Αυτή η πρόταση μεταφέρθηκε ως εξής: «Πάντως όμως παρουσιάζεται σαν προϊόν μίας κοινωνικής σχέσης και όχι σαν προϊόν ενός απλού πράγματος» (Μαρξ, 1978: 493 και MEGA II/15: 380.34-35)²⁰⁷.

β) Η δεύτερη παρέμβαση του Engels συνίσταται στη μη υιοθέτηση μίας υποσημείωσης του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 466.34-45). Στο χειρόγραφο αυτή η υποσημείωση αναφέρεται στο απόσπασμα –που συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση- από τον Economist της 19^{ης} Ιουλίου 1851 (Μαρξ, 1978: 500 και MEGA II/15: 11-16). Σε αυτή την υποσημείωση του χειρογράφου, ο Marx σημειώνει «Ας συγκρίνουμε [αυτή την αναφορά του Economist – X.M.] με την εξής θέση του Λούθηρου:» και ακολουθεί μία ποιητικού χαρακτήρα αναφορά του Λούθηρου στον φιλάργυρο και τον τοκογλύφο, ο οποίος «θέλει να είναι θεός επί όλων των ανθρώπων».

Κλείνοντας την παρουσίαση των παρεμβάσεων του Engels στα κεφάλαια 21-24, μπορούμε να σημειώσουμε ότι επιβεβαιώνεται αρχιολογικά η αναφορά του Engels στον Πρόλογο του τρίτου τόμου, σύμφωνα με την οποία «Από τα

²⁰⁷ Σημειώνουμε ότι και σε αυτό το σημείο, οι επιμελητές της MEGA εντάσσουν λαθεμένα την παραπάνω πρόταση στον κατάλογο των προσθηκών του Engels (βλ. MEGA II/15, Apparat: 978), τη στιγμή που σαφέστατα πρόκειται για μεταφορά πρότασης του ίδιου του Marx.

διάφορα κεφάλαια [του πέμπτου Τμήματος – Χ.Μ.] βασικά έτοιμα δουλεμένα ήταν τα κεφάλαια 21-24» (Μαρξ, 1978: 15).

5.3.5. Το κεφάλαιο 25

Το 25ο κεφάλαιο αποτελεί το πρώτο από τα 11 κεφάλαια στα οποία «έσπασε» ο Engels το πέμπτο σημείο του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου, δηλαδή εκείνου του τμήματος του πέμπτου κεφαλαίου που είχε την πιο ανεπεξέργαστη μορφή και γι' αυτό είχε υποστεί και τις περισσότερες παρεμβάσεις του Engels. Ο τίτλος αυτού του κεφαλαίου («Πίστη και πλασματικό κεφάλαιο») είναι ουσιαστικά ο ίδιος με τον τίτλο του πέμπτου σημείου του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου. Ας δούμε, όμως, συγκεκριμένα ποιες είναι αυτές οι παρεμβάσεις και ποιος ο χαρακτήρας τους. Αυτό το κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 504-522 και MEGA II/15: 389.1-405.29) έχει ως κορμό του το κείμενο του χειρογράφου MEGA II/4.2: 469.6-479.28 ενώ στη συνέχεια έχουν προστεθεί και κάποια αποσπάσματα από την ενότητα του χειρογράφου με τίτλο «Die Konfusion». Πέρα από την προσθήκη αυτών των αποσπασμάτων, οι περισσότερες παρεμβάσεις του Engels αφορούν την ενσωμάτωση στο κείμενο αρκετών υποσημειώσεων του χειρογράφου. Το χειρόγραφο έχει σε αυτό το σημείο πολλές και τεράστιες υποσημειώσεις -που περιλαμβάνουν κυρίως αποσπάσματα από βιβλία και εκθέσεις- τις οποίες ο Engels ένοιωσε ότι δεν μπορούσε να τις αφήσει ως έχουν και έτσι ενσωμάτωσε το μεγαλύτερο μέρος τους στο αντίστοιχα σημεία του κειμένου.

Πιο συγκεκριμένα, τα αποσπάσματα που παρατίθενται μαζεμένα στις πρώτες σελίδες του κεφαλαίου (MEGA II/15: 389.32-393.25 και Μαρξ, 1978: 505-507, «W. Leatham...»-«...η πραγματική έδρα της δύναμης της»») αποτελούν ενσωματώσεις στο κείμενο του μεγαλύτερου μέρους των υποσημειώσεων του Marx στο ίδιο σημείο (MEGA II/4.2: 470.7-23, 35-36, 41-52, 469.24-38, 471: 31-44)²⁰⁸. Ένα μικρότερο μέρος αυτών των υποσημειώσεων σε αυτό το σημείο (MEGA II/4.2: 469.39-42, 470: 24-35, 37-39), ο Engels επέλεξε να μην το χρησιμοποιήσει. Στο σύνολο τους, αυτά τα μη αξιοποιημένα σημεία αφορούν επιπλέον αποσπάσματα για την εμπορική Πίστη από βιβλία των Tooke, Ordryke, Gilbert και Bosanquet. Προφανώς δεν επιλέχθηκαν λόγω του ίδιου αντικειμένου τους με τα αποσπάσματα που ενσωματώθηκαν στο κείμενο.

²⁰⁸ Τόσο αυτή όσο και οι άλλες υποσημειώσεις που σημειώνεται ότι ενσωματώνονται στο κείμενο παρατίθενται σε αυτή την εργασία με τη σειρά που βρίσκονται στο κείμενο της έκδοσης.

Το επόμενο τμήμα του κεφαλαίου της έκδοσης, «Η άλλη πλευρά του πιστωτικού συστήματος...»-«ιδιαίτερες μορφές των τραπεζών» (Μαρξ, 1978: 507-509 και MEGA II/15: 393.26-395.13) αποτελεί την παράθεση χωρίς καμία παρέμβαση του αντίστοιχου τμήματος του κυρίως κειμένου του χειρογράφου (Marx II/4.2: 471.5-475.5).

Στη συνέχεια, το τμήμα του κεφαλαίου «“Οι τραπεζίτες έχουν...”-«... επιχειρήσεις στο Mincing Lane”» (Μαρξ, 1978: 509-517 και MEGA II/15: 395.14-401.21) αποτελεί στο σύνολο του -με εξαίρεση την προσθήκη του Engels (που σημειώνεται ως τέτοια), ενσωμάτωση υποσημειώσεων του Marx (MEGA II/4.2: 472.24-31, 473.19-38, 473.49, 474.18-50, 475.6-10, 475.10-53, 476.35-36, 472.33-46 και 473.4-18) καθώς και ένα σημείο από την ενότητα «Die Konfusion» που αναφέρεται στη μεγάλη υποτίμηση των κρατικών χρεογράφων και των μετοχών κατά την κρίση του 1847 (MEGA II/4.2: 598.30-34). Από το υλικό του χειρογράφου που αναφέρεται σε αυτό το τμήμα του κεφαλαίου, ο Engels δεν αξιοποίησε τα σημεία MEGA II/4.2: 473.42-48, 49-54 και 474.12-17, τα οποία στο σύνολο τους αποτελούν αποσπάσματα από βιβλία με τα ίδια αντικείμενα με τα αποσπάσματα που ενσωματώθηκαν από τον Engels στο κείμενο.

Το σημείο της έκδοσης «III. Τα παρακάτω είναι παρμένα...»-«...να πληρώσουν τις συναλλαγματικές”» (Μαρξ 1978: 517-521 και MEGA II/15: 401.29-404.17), δηλαδή ολόκληρο το σημείο «III» αποτελεί σχεδόν στο σύνολο του (με κάποια ελάχιστα συνδεδετικά σχόλια που πρόσθεσε ο Engels) προσθήκη στο κείμενο του κεφαλαίου από το μέρος που στο χειρόγραφο βρίσκεται μετά το κείμενο που ενσωματώθηκε στην έκδοση σε αυτό το κεφάλαιο και φέρει από τη MEGA τον τίτλο «Zusätze» (Προσθήκες) και συγκεκριμένα MEGA/4.2: 476.20-479.28.

Τέλος, το τελευταίο μέρος του κεφαλαίου «Ο κύριος Λίστερ...»-«...πικρή εμπειρία του 1847!» (Μαρξ, 1978: 521-522 και MEGA II/15: 404.22-405.29), δηλαδή σχεδόν ολόκληρο το σημείο IV, αποτελεί στο σύνολο του -με εξαίρεση το σημείο «Πώς στο αποκορύφωμα...»-«...& Co» (Μαρξ, 1978: 522 και MEGA II/15: 405.14-16) μεταφορά από την ενότητα «Die Konfusion» και συγκεκριμένα από το σημείο MEGA II/4.2: 617.14-618.3, 618.6-10, 615.29-33 και 568.1-6.

Η προσθήκη των σημείων III και IV της έκδοσης από υλικό του χειρογράφου που βρίσκεται στα τμήματα «Zusätze» και «Die Konfusion» είναι, κατά τη γνώμη μας, δικαιολογημένη αφού αφορούν ζητήματα κερδοσκοπίας με την εμπορική και τραπεζική Πίστη που βρίσκονται σε αρμονία με τις μαρξικές αναφορές σε αυτό το τμήμα του χειρογράφου. Όσον αφορά τη μη συμπερίληψη κάποιων αποσπασμάτων που περιλαμβάνονται στο μαρξικό χειρόγραφο (είτε σε υποσημειώσεις είτε στην ενότητα «Die Konfusion») έχει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα από αυτό που υπονοεί ο Heinrich, δηλαδή τη μείωση και όχι την

αύξηση του όγκου της ανάλυσης για την Πίστη στην έκδοση σε σχέση με το χειρόγραφο.

Όσον αφορά τις προσθήκες του Engels σε αυτό το κεφάλαιο, δεν επηρεάζουν ούτε στο ελάχιστο το περιεχόμενο και το κέντρο βάρους του μαρξικού κειμένου και έχουν κυρίως το χαρακτήρα εισαγωγής συνδετικών προτάσεων και σχολίων για την ομαλή ενσωμάτωση των αποσπασμάτων στα οποία αναφερθήκαμε. Πιο συγκεκριμένα, πάντως, αυτές οι προσθήκες είναι οι εξής:

α) «Οι επαρχιακές τράπεζες έχουν υποκαταστήματα στις μικρές πόλεις της περιοχής τους. Οι τράπεζες του Λονδίνου στα διάφορα διαμερίσματα του Λονδίνου» (Μαρξ 1978: 511 και MEGA II/15: 397.3-5)

β) «Η περίοδος της άνθησης 1844-1847 στην Αγγλία ήταν, όπως περιγράψαμε πιο πάνω, συνδεδεμένη με την πρώτη μεγάλη απάτη με τους σιδηροδρόμους. Σχετικά με την επίδραση, που άσκησε στις συναλλαγές γενικά η απάτη αυτή, η έκθεση που αναφέραμε λείπει τα εξής:» (Μαρξ, 1978: 518 και MEGA II/15: 402.8-10).

γ) «{Αυτό επιβεβαιώνεται από πολυάριθμες μαρτυρίες τραπεζιτών στο “C.D. 1848/1857}» (Μαρξ, 1978: 519 και MEGA II/15: 402: 26-27).

δ) «IV. Το 1848 συνεδρίασε...»-«...C.D. 1848/57)» (Μαρξ, 1978: 521 και MEGA II/15: 404.18-22).

ε) «Πως στο αποκορύφωμα του κράχ...»-«... Gurneu & Co:» (Μαρξ, 1978: 522 και MEGA II/15: 405.14-16)

στ) Και μάλιστα αυτό έγινε το καλοκαίρι του 1857, μόλις δέκα χρόνια ύστερα από την πικρή εμπειρία του 1847!» (Μαρξ, 1978: 522 και MEGA II/15:405.28-29).

5.3.6. Το κεφάλαιο 26

Αυτό το κεφάλαιο της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 523-548 και MEGA II/15: 405.30-426.17) ακολουθεί γενικά το αντίστοιχο κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 479.29-500.33). Όσον αφορά τον τίτλο του 26^{ου} κεφαλαίου («Συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου, η επίδραση της στο επιτόκιο»), δεν αποτελεί στην ουσία προσθήκη του Engels αφού ο ίδιος ο Marx –παρόλο που δεν το διαχωρίζει ως διακριτή ενότητα- ξεκινάει αυτό το τμήμα του χειρογράφου με εμφατικά υπογραμμισμένη την πρόταση «Συσσώρευση χρηματικού κεφαλαίου και επίδραση της στο επιτόκιο», δηλαδή αποδίδει ουσιαστικά στο κείμενο του χειρογράφου που ακολουθεί τον ίδιο τίτλο που υπάρχει και στην έκδοση του Engels.

Το κείμενο του χειρογράφου ανήκει ολόκληρο στο τμήμα του που η MEGA τιτλοφορεί ως «Zusätze» (MEGA II/4.2:476-500). Αυτό το τμήμα του κειμένου περιλαμβάνει εκτεταμένα σημεία με παράθεση αποσπασμάτων που έχουν

επιλεγεί από τον Marx για να στηρίξουν με εμπειρικά στοιχεία τη μέχρι εκείνο το σημείο ανάλυση των ζητημάτων του τοκοφόρου κεφαλαίου. Με αυτή την έννοια έχει σε κάποιο βαθμό παρόμοιο χαρακτήρα με την ενότητα «Die Konfusion» με τη διαφορά ότι αυτό περιλαμβάνει και αρκετά θεωρητικά σχόλια τα οποία έδωσαν στον Engels τη δυνατότητα να σχηματίσει ένα ενιαίο κεφάλαιο από αυτό το υλικό. Σε κάθε περίπτωση, ο χαρακτήρας του κειμένου του χειρογράφου απαιτεί κάποιες παρεμβάσεις από τον εκδότη Engels.

Καταρχάς, τα τμήματα του κειμένου του χειρογράφου που δεν αξιοποίησε ο Engels είναι τα εξής:

α) MEGA II/4.2: 482.11-482.19: Ο Engels αφαιρεί δύο από τα πολλά αποσπάσματα από την κοινοβουλευτική έκθεση «Commercial Distress» για την κρίση του 1847. Πιο συγκεκριμένα, εδώ αφαιρεί τις καταθέσεις Νο. 4.777 και 4.886, οι οποίες στο χειρόγραφο βρίσκονται ακριβώς μετά από την κατάθεση Νο. 4.691 που περιλαμβάνεται στην έκδοση (Μαρξ 1978: 526 και MEGA II/15: 408.34). Η πρώτη από αυτές αναφέρει απλώς ότι την περίοδο της κρίσης «Όσον αφορά την αξία του κεφαλαίου, πρόκειται για ζήτημα μεγάλης έλλειψης πιστώσεων (discredit) και όχι για ζήτημα έλλειψης [κεφαλαίου- X.M.]». Το δεύτερο σημείο αναφέρεται επίσης στην αφθονία του χρήματος και την ευκολία που χορηγούνταν οι πιστώσεις την περίοδο πριν την κρίση με συνέπεια να προκληθεί στη συνέχεια μείωση της παραγωγής. Προφανώς αφαιρέθηκαν γιατί το περιεχόμενο τους περιλαμβάνεται και σε άλλες καταθέσεις από την ίδια Έκθεση που περιλαμβάνονται στην έκδοση.

β) MEGA II/4.2: 482.25-41: Ο Engels αφαιρεί εδώ δύο παραγράφους του χειρογράφου που στο χειρόγραφο βρίσκονται μετά την κατάθεση Νο. 5.451 της Έκθεσης (Μαρξ, 1978: 526 και MEGA II/15: 409.2-5). Η πρώτη περιλαμβάνει ένα διευκρινιστικό σχόλιο για το πώς ικανοποιούν οι συναλλαγματικές τις συναλλαγές χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος. Η δεύτερη περιλαμβάνει δύο αποσπάσματα από τον «Economist», το πρώτο από τα οποία διαχωρίζει τη χρήση του χρήματος για την ανταλλαγή των εμπορευμάτων από τη χρήση του ως κεφάλαιο ενώ το δεύτερο τονίζει το γεγονός ότι η απόσυρση κάποιων καταθέσεων από τους καταθέτες μετά από λίγο χρονικό διάστημα δεν δημιουργεί πρόβλημα αφού αυτές οι αναλήψεις αντικαθίστανται από άλλες καταθέσεις. Όσον αφορά το πρώτο απόσπασμα δεν υιοθετήθηκε προφανώς επειδή η συζήτηση για τη διάκριση της λειτουργίας του χρήματος ως μέσο κυκλοφορίας και ως κεφάλαιο αποτελεί το αντικείμενο των παραγράφων που ακολουθούν ακριβώς μετά ενώ όσον αφορά το δεύτερο απόσπασμα δεν υιοθετήθηκε μάλλον επειδή δεν θεωρήθηκε ότι έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία. Τα ακόλουθα σημεία δεν υιοθετήθηκαν πιθανώς επειδή αποτελούν σχεδόν στο σύνολο τους παρενθετικές σκέψεις μέσα σε αποσπάσματα από καταθέσεις:

γ) MEGA II/4.2: 489.28-30: «Όπως δίνει Πίστη με στόχο να βγάλει κέρδος, θέλει να βγάλει κέρδος από τον δανειστή χρήματος για να συνεχίσει τις δουλειές του)». Πρόκειται για διευκρινιστικό σχόλιο του Marx μετά την πρόταση «Η προεξόφληση δεν αποτελεί καθόλου μονάχα μέσο για την επέκταση της επιχείρησης» (Μαρξ, 1978: 536 και MEGA II/15: 416.25-26):.

δ) MEGA II/4.2: 492.5-8: «(Πόσο βαθιά αντίληψη για το “κεφάλαιο”! Και πόση θρασύτητα ότι σε περιόδους χρηματικής πίεσης οι προεξοφλητές που δεν μπορούν να πουλήσουν τα τρόφιμα, τα ρούχα τους κλπ, θέλουν τρόφιμα και ρούχα και δεξαμενές και ναυπηγεία!». Αυτή η πρόταση σε παρενθέσεις βρίσκεται στο χειρόγραφο ακριβώς μετά την κατάθεση Νο. 3.744 (Μαρξ, 1978: 542 και MEGA II/15:421.17-23).

ε) MEGA II/4.2: 494.10-11: «(ακριβώς όπως δεν πουλάει κανείς τα εμπορεύματα του γιατί θέλει να παίξει με τα λεφτά. Πόση σοφία!)». Αυτή η πρόταση σε παρενθέσεις ακολουθεί την πρόταση της έκδοσης που τελειώνει σε «...αλλά δεν είναι η κατοχή του χρήματος που ενδιαφέρει εδώ...» (Μαρξ, 1978: 545 και MEGA II/15: 423.38).

ςτ) MEGA II/4.2: 494.13-15: «[ακόμα κι αν αυτό σημαίνει ότι η εμπορική πίεση γίνεται δυσκολότερη, πρόκειται μόνο για αυξημένη ζήτηση για χρήμα ή πιστωτικό κεφάλαιο]». Αυτή η πρόταση σε αγκύλες βρίσκεται μετά την πρόταση «με την οποία παρουσιάζεται η αυξημένη δυσκολία...» (Μαρξ, 1978: 545 και MEGA II/15: 423.39).

ζ) MEGA II/4.2: 494.33-335: «[Θα μπορούσε κανείς εξίσου να πει για κεφάλαιο και εμπόρευμα εφόσον το τελευταίο είναι μορφή του κεφαλαίου και εφόσον στην αγορά και στην πώληση είναι απλώς εμπόρευμα]». Αυτή η πρόταση σε αγκύλες ακολουθεί το απόσπασμα που παρατίθεται στο κείμενο της έκδοσης: «“Πράγμα που το εκφράζει κανείς τεχνικά, με το ό,τι ανεβάζει το επιτόκιο”. 3819. “Εγώ ποτέ δεν συγχέω αυτά τα δύο”» (Μαρξ, 1978: 545 και MEGA II/15: 424.19-20).

η) MEGA II/4.2: 495.16-20: «Π.χ. 10 Μάη 1856 τραπεζογραμμάτια στα χέρια του κοινού 19.943.000. Απόθεμα 3.691.000. Ποσό χρυσού 9.779.000. Χρήμα. 29.722.000 τραπεζογραμμάτια (πέραν του αποθέματος) και χρυσός. 11 Οκτώβρη 1856, οπότε το επιτόκιο πήγε από το 5 στο 6 και στο 7% (ελάχιστα ανεβασμένο): Τραπεζογραμμάτια στα χέρια του κοινού 20.543.000, απόθεμα 3.521.000. Ποσό χρυσού. 10.140.000. Χρήμα. 30.683.000». Πρόκειται για ένα παράδειγμα που προσθέτει ο Marx στο σχολιασμό του αποσπάσματος Νο. 3.842 ακριβώς μετά το τέλος του μέρους που έχει συμπεριληφθεί στην έκδοση και τελειώνει ως εξής: «...δεν έχουν τίποτα το κοινό μεταξύ τους» (MEGA II/15: 424. 41 και Μαρξ, 1978: 546,). Αντίστοιχα, ο Engels αφαίρεσε από την έκδοση κάποιες σελίδες του χειρογράφου που παρέθεταν αποκλειστικά πίνακες με αριθμητικά

στοιχεία για τις αντίστοιχες ποσότητες ανά έτος από το 1844 μέχρι το 1856 (MEGA II/4.2: 496-499).

θ) MEGA II/4.2: 500.13-18: «3.944: Έχετε την καλοσύνη να ενημερώσετε την Επιτροπή τι θεωρείτε ως απόθεμα της Τράπεζας της Αγγλίας; - αυτό το ποσό τραπεζογραμματίων που εκδίδεται από το Issue Department που δεν είναι πουθενά αλλού παρά στην Τράπεζα της Αγγλίας». Πρόκειται για την κατάθεση Νο. 3944 που υπάρχει στο χειρόγραφο ακριβώς πριν την παράθεση του αποσπάσματος Νο. 4243 (Μαρξ, 1978: 547 και MEGA II/15: 425.40).

Όσον αφορά τις προσθήκες του Engels, αυτές είναι οι εξής:

α) «Οι περικοπές που ακολουθούν είναι πάλι παρμένες από την κοινοβουλευτική έκθεση για “Commercial Distress”, 1847/1848 (Μαρξ, 1978: 524 και MEGA II/15: 407: 6-7).

β) «Ας πάρουμε τώρα μία άλλη κοινοβουλευτική έκθεση που την αναφέραμε ήδη: “Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857” (παρακάτω θα αναφερόμαστε στην έκθεση αυτή σαν B.C. 1857). Σ’ αυτήν ανακρίνεται ο κύριος Νόρμαν, διευθυντής της Τράπεζας της Αγγλίας και ένας από τους φωστήρες των οπαδών του “Currency Principle”» (Μαρξ, 1978: 526-527 και MEGA II/15: 409.6-10).

γ) «...στο ζήτημα αυτό λίγο θα τον οφελήσει η προεξόφληση συναλλαγματικών, γιατί η προεξόφληση είναι απλώς μία μετατροπή χρηματικού κεφαλαίου, που βρίσκεται ήδη στα χέρια του, από τη μία μορφή σε μία άλλη» (Μαρξ, 1978: 536 και MEGA II/15: 416.39-417.1).

δ) «Εδώ παραδέχεται λοιπόν αυτό που το αρνήθηκε μια για πάντα στον αριθμό 3.755» (Μαρξ, 1978: 546 και MEGA II/15: 424.30-31).

Συμπερασματικά, είναι σαφές ότι τόσο οι αφαιρέσεις όσο και οι προσθήκες στις οποίες προχώρησε ο Engels δεν αλλάζουν το χαρακτήρα του χειρογράφου. Όσον αφορά τις πρώτες πρόκειται κατά κανόνα για περιορισμό κάποιων καταθέσεων από τη σχετική κοινοβουλευτική Έκθεση, το περιεχόμενο των οποίων περιλαμβάνεται σε άλλες από τις πολλές καταθέσεις που περιλαμβάνονται σε αυτό το κεφάλαιο ή για μικρά σχόλια ή παραδείγματα του Marx σε παρενθέσεις χωρίς κάποια θεωρητική βαρύτητα. Όσον αφορά τις προσθήκες, πρόκειται κυρίως για συνδυαστικές προτάσεις ανάμεσα στις παρατιθέμενες καταθέσεις από την ίδια Επιτροπή.

Θυμίζουμε ότι ο Engels έγραφε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου: «Τα κεφάλαια 25 και 26 απαίτησαν έλεγχο της αποδεικτικής ύλης και παρεμβολή υλικού που βρισκόταν σε άλλα σημεία²⁰⁹» (Μαρξ, 1978: 15).

²⁰⁹ Αυτό το τελευταίο ισχύει κυρίως για το 25^ο κεφάλαιο και την ενσωμάτωση σε αυτό κάποιων μικρών τμημάτων από την ενότητα «Die Konfusion».

5.3.7. Το κεφάλαιο 27

Ο τίτλος του κεφαλαίου 27 «Ο ρόλος της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή» έχει προστεθεί από τον Engels. Αυτό το κεφάλαιο της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 549-557 και MEGA II/15: 426.18-432.41) ακολουθεί γενικά πιστά το κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 501.3-505.32). Ο Engels δεν έχει προχωρήσει ουσιαστικά σε καμία παρέμβαση στο κείμενο πέραν των δύο δικών του προσθηκών, οι οποίες σημειώνονται ρητά ως τέτοιες. Το ότι ο Engels δεν έχει παρέμβη στην ουσία καθόλου σε αυτό το τμήμα του μαρξικού χειρογράφου αποτελεί απόδειξη του γεγονότος ότι όπου το μαρξικό χειρόγραφο είχε μία πιο ολοκληρωμένη μορφή παρουσίασης, ο Engels απέφευγε και την παραμικρή παρέμβαση.

5.3.8. Το κεφάλαιο 28

Τα επόμενα τέσσερα κεφάλαια (28-32) αντιστοιχούν στο υλικό που ο Marx κατένειμε στις –αριθμημένες αλλά χωρίς τίτλο– ενότητες I, II και III του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου του τρίτου τόμου. Έτσι, η ενότητα I του χειρογράφου αντιστοιχεί στο 28^ο κεφάλαιο («Μέσα κυκλοφορίας και κεφάλαιο. Η άποψη του Τουκ και του Φούλλαρτον»), η ενότητα II στο 29^ο κεφάλαιο («Συστατικά μέρη του τραπεζικού κεφαλαίου») ενώ το υλικό του σημείου III το «έσπασε» ο Engels σε τρία κεφάλαια (30^ο-32^ο) τα οποία όμως στην ουσία είναι ένα κεφάλαιο σε τρία μέρη («Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο I», «Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο II», «Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο III»). Συνεπώς, παρόλο που οι τίτλοι σε αυτές τις ενότητες προστέθηκαν από τον Engels (και αντιστοιχούν πλήρως στο περιεχόμενο τους), η οριοθέτηση τους ως διακριτές ενότητες ανήκει στον ίδιο τον Marx. Το κείμενο του κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 558-582 και MEGA II/15: 433.1-450.20) αντιστοιχεί γενικά στο κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 505.34-520.13). Για την επιμέλεια αυτού του κεφαλαίου, ο Engels σημείωνε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου πώς «το 28ο κεφάλαιο χρειάστηκε σε ορισμένα σημεία να ταξινομηθεί διαφορετικά» (Μαρξ, 1978: 16).

Ας ξεκινήσουμε, όμως, με τις προσθήκες οι οποίες στο σύνολο τους αποτελούν εμφάσεις αποσπασμάτων, συμπερασμάτων ή σχολίων που έχουν αναφερθεί σε αρκετά σημεία του μαρξικού χειρογράφου:

α) Ο Engels προσθέτει στην αρχή του κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 558-9 και MEGA II/15: 433.21-28) μία υποσημείωση (την υποσημείωση 89). Αυτή περιλαμβάνει μία εισαγωγική πρόταση και δύο αποσπάσματα. Το πρώτο απόσπασμα ανήκει

στον Tooke και είναι το ίδιο με αυτό το οποίο ενσωματώθηκε από τον Engels (από υποσημείωση) στο κυρίως κείμενο του 25^{ου} κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 509 και MEGA II/15: 395.14-21). Αυτό το απόσπασμα αναφέρεται στη διάκριση του ρόλου των τραπεζών στην κυκλοφορία του κεφαλαίου και στην κυκλοφορία του χρήματος. Σε σχέση με το πώς παρατίθεται στο 25^ο κεφάλαιο, ο Engels έχει προσθέσει εδώ και μία ακόμα πρόταση από το συγκεκριμένο απόσπασμα (MEGA II/15: 433.18-21). Στην ίδια υποσημείωση της έκδοσης (MEGA II/15: 433.29-40), ο Engels προσθέτει μία αναφορά από ένα βιβλίο του Kinnear για το ίδιο ακριβώς θέμα καθώς και το σχόλιο ότι –σε σχέση με το απόσπασμα του Tooke- «Πολύ πιο κοντά στη σωστή αντίληψη του ζητήματος έρχεται ο Κίννηρ στην παρακάτω περικοπή:» (Μαρξ, 1978: 558 και MEGA II/15: 433.28-29). Αυτή η αναφορά έχει αντληθεί από την ενότητα «Die Konfusion» του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 643.37-644.8).

β) «Αυτό που δίνει ο μικρέμπορος έναντι του χρήματος που επιστρέφει σ' αυτόν, το εμπόρευμα του, είναι λοιπόν γι' αυτόν κεφάλαιο συν κέρδος, κεφάλαιο συν εισόδημα» (Μαρξ 1978: 561 και MEGA II/15: 435.19-21).

γ) «Το γενικό αποτέλεσμα είναι ότι σε περιόδους άνθησης αυξάνει σημαντικά η μάζα των μέσων κυκλοφορίας που χρησιμεύει για τη δαπάνη εισοδημάτων» (Μαρξ, 1978: 564 και MEGA II/15: 437.29-31).

δ) «Αν τώρα παρ' όλα αυτά η κυκλοφορία τραπεζογραμματίων της τράπεζας περιορίζεται κατά κανόνα στην ίδια αναλογία που αυξάνουν στα χέρια της οι προεξοφλημένες συναλλαγματικές και τα ενέχυρα, δηλαδή όταν αυξάνουν τα δάνεια που χορήγησε...» (Μαρξ, 1978: 570 και MEGA II/15: 441.40-442.1).

στ) «...που, αντίθετα, σε τέτοιες περιπτώσεις υπάρχει σε αφθονία με τη μορφή μέσων παραγωγής και προϊόντων...» (Μαρξ, 1978: 579 και MEGA II/15: 448.6-8).

ε) «(εξαιτίας της πλάνης τους, σύμφωνα με την οποία το χρηματικό δάνειο είναι ταυτόσημο με το δάνειο συμπληρωματικού κεφαλαίου –capital on loan)» (Μαρξ, 1978: 580 και MEGA II/15: 448.30-32).

στ) «..., τον καιρό της ολοκληρωτικής κατάρρευσης της Πίστης, όταν όχι μόνο δεν μπορούν να πουλιούνται τα εμπορεύματα και τα χρεώγραφα, αλλά και όταν δεν μπορούν να προεξοφλούνται οι συναλλαγματικές, και όταν δεν έχει πέραση παρά μόνο η πληρωμή σε μετρητά, ή όπως λέει ο έμπορος: το ταμείο» (Μαρξ, 1978: 580 και MEGA II/15: 449.5-8).

Όσον αφορά, τώρα, τα σημεία του κειμένου του χειρογράφου τα οποία επέλεξε ο Engels να μην αξιοποιήσει, αυτά είναι τα εξής:

α) MEGA II/4.2: 512.6-8: «Στους ιδιωτικούς τραπεζίτες το πράγμα έχει αλλιώς γιατί σε τέτοιες περιπτώσεις στη θέση των δικών τους τραπεζογραμματίων Banks of Notes». Αυτή η πρόταση βρίσκεται ακριβώς μετά την πρόταση «...τι γίνονται τα τραπεζογραμμάτια που τέθηκαν σε κυκλοφορία, πώς επιστρέφουν

στην τράπεζα;» (Μαρξ, 1978: 570 και MEGA II/15: 442.2). Η μη αξιοποίηση αυτής της πρότασης έγινε προφανώς γιατί το ίδιο ζήτημα πραγματεύεται ο Marx πιο αναλυτικά ελάχιστες σελίδες πιο κάτω στο ίδιο κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 577 και MEGA II/15: 446.27-34)

β) MEGA II/4.2: 514.9-10: «Αλλά για μας ειδικά να σημειώσουμε, λόγω της εισροής του χρυσού». Αυτή η πρόταση βρίσκεται ακριβώς πριν από την παράγραφο που ξεκινά «Παρ' όλο που η Τράπεζα της Αγγλίας διατηρεί...» (Μαρξ, 1978: 573 και MEGA II/15: 443.31).

γ) MEGA II/4.2: 515.18-28. Στο χειρόγραφο, αυτό αποτελεί συμπλήρωση της παραγράφου της έκδοσης που τελειώνει ως εξής: «...ένα αντίστοιχο μέρος του κεφαλαίου της τράπεζας» (Μαρξ, 1978: 575 και MEGA II/15: 515.18). Αυτό το σημείο αποτελεί επανάληψη άλλων σημείων του κεφαλαίου.

Επίσης, ο Engels έχει προχωρήσει σε μετατοπίσεις δύο κειμενικών σημείων. Η πρώτη αφορά την παράγραφο «Στην περίοδο της κρίσης...»- «...αμέσως πιο διεξοδικά» (Μαρξ 1978: 566 και MEGA II/15: 438.32-37) που βρίσκονταν στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 510.8-12) μία παράγραφο πριν την παράγραφο που προηγείται αυτής στην έκδοση. Η δεύτερη αφορά τις τελευταίες τρεις παραγράφους του κεφαλαίου της έκδοσης «Θα μπορούσε να πει ακόμα...»- «...θα επανέλθουμε αργότερα» (Μαρξ, 1978: 581-582 και MEGA II/15: 449.35-450.20) που βρίσκονται στο χειρόγραφο τέσσερις παραγράφους πιο κάτω, δηλαδή στην τέταρτη παράγραφο του σημείου «II» του χειρογράφου αντί για το τέλος του σημείου «I». Πράγματι, θεματικά το αντικείμενο αυτών των παραγράφων ανήκει σε αυτό το κεφάλαιο αφού πραγματεύονται το εξής ερώτημα: «Τι είναι αυτό που λείπει σε τέτοιες περιόδους της στενότητας, κεφάλαιο ή χρήμα στον προορισμό του σαν μέσο πληρωμής;» (Μαρξ, 1978: 581 και MEGA I/15: 449.35-36).

Τέλος, η μεγάλη υποσημείωση (υποσημείωση 90) σε αυτό το κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 566 και MEGA II/15: 439.5-439.47, 440.35-440.41 αποτελεί στο μεγαλύτερο μέρος της συνένωση αποσπασμάτων του Fullarton. Πιο συγκεκριμένα:

α) Το πρώτο απόσπασμα του Fullarton στην υποσημείωση αποτελεί απόδοση στην πρωτότυπη αγγλική γλώσσα του αποσπάσματος που περιλαμβάνει ο Marx στα γερμανικά στο κυρίως κείμενο του χειρογράφου.

β) Το δεύτερο μέρος της υποσημείωσης της έκδοσης περιλαμβάνει ένα μεγάλο απόσπασμα του Fullarton το οποίο στο χειρόγραφο βρίσκεται σε δύο υποσημειώσεις (MEGA II/4.2: 510.28-30, 511.32-39, 512.39-46). Ο Engels έχει προσθέσει και τα μέρη του αποσπάσματος του Fullarton (MEGA II/4.2: 439.9-20 και 29-32 και Μαρξ, 1978: 566, 577, «Κάθε ζήτηση...»-«πίσω στον δανειστή», «Ο πίνακας που...»-«...να τα προσπεράσω») που μεσολαβούν ανάμεσα στα

αποσπάσματα που παρατίθενται στο χειρόγραφο ενώ έχει αφαιρέσει από την υποσημείωση ένα θεωρητικό σχολιασμό του Marx που περιλαμβάνεται στην υποσημείωση με αγκύλες (MEGA II/4.2: 511.39-44, 512.23-39) για να το ενσωματώσει στο κυρίως κείμενο της έκδοσης (MEGA II/15: 441: 13-38 και Marx, 1978: 569-570, «Εδώ, όμως, ξεκαθαρίζεται...»-«...από τη δική του απλή πίστωση») προσθέτοντας μέσα σε αυτό και την εξής πρόταση: «Και αποτελούν μάλιστα κεφάλαιο και στην περίπτωση που χρησιμοποιούνται για δάνεια σε κεφαλαιοκράτες, καθώς και στην περίπτωση που χρησιμοποιούνται αργότερα για νέες τοποθετήσεις σε χρεώγραφα, όταν έχει πέσει η ζήτηση για τέτοια χρηματικά δάνεια» (Marx, 1978: 570 και MEGA II/15: 441.32-35).

γ) Το τελευταίο μέρος της υποσημείωσης της έκδοσης (MEGA II/15: 439.39-47, 440.35-41) περιλαμβάνει μία κατάθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Αγγλίας μαζί με μία σχετική αναφορά από το «Report on Bank Acts», τα οποία αμφότερα περιλαμβάνονται στο χειρόγραφο σε μία υποσημείωση (MEGA II/4.2: 510.31-45).

Είναι σαφές ότι ο στόχος του Engels ήταν από τη μία να συγκεντρώσει στην υποσημείωση όλα τα σχετικά αποσπάσματα του Fullarton μαζί με το σχετικό απόσπασμα από την «Report on Bank Acts» και από την άλλη να μεταφέρει το θεωρητικό σχόλιο του Marx για την άποψη του Fullarton στο κυρίως κείμενο.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι και σε αυτό το κεφάλαιο, οι παρεμβάσεις του Engels απορρέουν από την επιμέλεια του κειμένου χωρίς να επηρεάζουν καθόλου το περιεχόμενο του. Τόσο οι προσθήκες όσο και οι απαλείψεις κειμενικών σημείων έχουν ως στόχο την αύξηση της συμπάγειας του κειμένου χωρίς να προσθέτουν ή να αφαιρούν κάτι από τη θεωρητική «καρδιά» του.

5.3.9. Το κεφάλαιο 29

Ο τίτλος που έδωσε ο Engels στην ενότητα που στο μαρξικό χειρόγραφο τιτλοφορείται απλώς ως «II» είναι «Συστατικά μέρη του τραπεζικού κεφαλαίου». Το περιεχόμενο του κεφαλαίου (Marx, 1978: 585-599, MEGA II/15: 461.1-472.37) ακολουθεί πιστά το χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 519.11-529.26). Ακόμα και οι προσθήκες του Engels που σημειώνονται ως τέτοιες βρίσκονται σε αυτό το κεφάλαιο σε υποσημειώσεις και καμία μέσα στο κυρίως κείμενο. Οι μοναδικές παρεμβάσεις του Engels είναι οι εξής:

α) Το κείμενο του χειρογράφου MEGA II/4.2: 519.26-520.13, στο οποίο ήδη έχουμε αναφερθεί, έχει μεταφερθεί στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου (MEGA II/15: 449.35-450.20 και Marx, 1978: 581-582: «Θα μπορούσε...»-

«...επανέλθουμε αργότερα») αποτελώντας τις τελευταίες τρεις παραγράφους του.

β) Έχει αφαιρεθεί ένα παρενθετικό επεξηγηματικό σχόλιο του Marx που στο χειρόγραφο παρατίθεται σε παρενθέσεις εντός του αποσπάσματος του Smith και συγκεκριμένα ακριβώς μετά την πρόταση αυτού του αποσπάσματος (Μαρξ, 596, MEGA II/15: 470.6). Σε αυτό, ο Marx προσδιορίζει τις δύο περιπτώσεις με τις οποίες μπορεί πρακτικά να πραγματοποιηθεί αυτό που λέει η προηγούμενη πρόταση, δηλαδή «οι 1.000 λίρ. στ., που κάποιος καταθέτει σήμερα στον Α μπορεί να έχουν πάλι ξοδευτεί αύριο και να αποτελέσουν μία κατάθεση στον Β». Ο Engels μάλλον αφαιρεί αυτό το σχόλιο γιατί «σπάει» την παράθεση του αποσπάσματος χωρίς να προσθέτει κάτι ουσιαστικό.

γ) Η πρόταση «Το ίδιο, όταν υπάρχει τοκοφόρο κεφάλαιο, κάθε ποσό αξίας, εφόσον δεν ξοδεύεται σαν εισόδημα, εμφανίζεται σαν κεφάλαιο, δηλαδή σαν κύριο (principal) ποσό σε αντίθεση με τον πιθανό ή πραγματικό τόκο που μπορεί να φέρει» (Μαρξ, 1978: 586 και MEGA II/15: 462.20-23) μεταφέρθηκε σε αυτό το σημείο από τον Engels ενώ στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 37-40) βρίσκεται (ως διακριτή μικρή παράγραφος μέσα σε παρενθέσεις) πριν από την παράγραφο που ξεκινά «Σε αντίθεση προς το κεφάλαιο του κρατικού χρέους...» (Μαρξ, 1978: 588, MEGA II/15: 463.25).

Από τα παραπάνω επιβεβαιώνεται η αναφορά του Engels στον Πρόλογο, σύμφωνα με την οποία «Τα κεφάλαια 27 και 29 μπόρεσαν να δοθούν σχεδόν ολότελα όπως ήταν στο χειρόγραφο» (Μαρξ, 1978: 15-16).

5.3.10 Το κεφάλαιο 30

Το κείμενο αυτού του κεφαλαίου της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 600-622, MEGA II/15: 473.1-490.8) αντιστοιχεί γενικά στο κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 529.27-547.4). Ο Engels σημείωνε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου για τα κεφάλαια 30-35:

«Από το 30^ο κεφάλαιο, όμως, άρχισε η καθεαυτό δυσκολία. Από δω και μπρος έπρεπε να μπουν στη σωστή τάξη όχι μόνο το αποδειχτικό υλικό, αλλά και η πορεία των συλλογισμών, που κάθε τόσο διακόπτονταν από ενδιάμεσες φράσεις, παρεκβάσεις κλπ., και που αναπτύσσονταν παραπέρα σ' άλλο σημείο, πολλές φορές εντελώς ευκαιριακά. Έτσι συγκροτήθηκε το 30^ο κεφάλαιο με ανακατατάξεις και αφαιρέσεις κομματιών, που χρησιμοποιήθηκαν σ' άλλα σημεία» (Μαρξ, 1978: 16).

Και σε αυτό το κεφάλαιο, ο τίτλος που έδωσε ο Engels («Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο Ι») ανήκει στην ουσία στον ίδιο τον Marx, ο οποίος ξεκινά την ενότητα «III» του χειρογράφου θέτοντας τα εξής δύο

ερωτήματα: «*Πρώτο*: Η συσσώρευση του καθεαυτού χρηματικού κεφαλαίου. Ως ποιο βαθμό η συσσώρευση αυτή αποτελεί και ως ποιο βαθμό δεν αποτελεί ένδειξη πραγματικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή αναπαραγωγής σε διευρυμένη κλίμακα; (...) Και *δεύτερο*: Ως ποιο βαθμό η στενότητα χρήματος, δηλαδή η έλλειψη κεφαλαίου για δανεισμό, εκφράζει έλλειψη πραγματικού κεφαλαίου (εμπορευματικού και παραγωγικού κεφαλαίου);» (Μαρξ, 1978: 600 και MEGA II/15: 473.5-7, 15-17).

Ας δούμε, όμως, συγκεκριμένα, τις παρεμβάσεις του Engels στο κείμενο του χειρογράφου γι' αυτό το κεφάλαιο.

Καταρχάς, το τμήμα του χειρογράφου MEGA II/4.2: 532.3-535.22 «σπάει» σε δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα (MEGA II/4.2: 532.3-47, 533.13-49) μεταφέρεται μερικές σελίδες πιο κάτω στο ίδιο κεφάλαιο. Αυτό το τμήμα είναι το εξής: «Κάθε αύξηση του δανείσιμου χρηματικού κεφαλαίου...»-«...“για δικό τους λογαριασμό”» (Μαρξ, 1978: 611-614, MEGA II/15: 481.36-484.22). Κατά τη μεταφορά του, ενσωματώθηκαν στο κείμενο και οι υποσημειώσεις που αντιστοιχούν σε αυτό. Το δεύτερο τμήμα (MEGA II/4.2: 533.1-12, 534.1-535.22) μεταφέρθηκε στην αρχή του 32^{ου} κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για το εξής τμήμα: «“Ο μεγάλος ρυθμιστής της ταχύτητας...”-«...στον ίδιο τραπεζίτη που το διέθεσε» (Μαρξ, 1978: 654-656, MEGA II/15: 514.29-516.23).

Επίσης, ο Engels άφησε αναξιοποίητα τα εξής τμήματα του χειρογράφου: α) MEGA II/4.2: 538.31-538.39. Στο χειρόγραφο, αυτό το σημεία βρίσκεται εντός παρενθέσεων μετά την παράγραφο που τελειώνει «...ή ως την ανταλλαγή τους με ένα άλλο εμπόρευμα» (Μαρξ, 1978: 608, MEGA II/15: 479.19). Το κείμενο αυτό δεν βρίσκεται στη ροή του κειμένου για την Πίστη και πιθανώς έμεινε αναξιοποίητο γιατί αποτελεί παρέκβαση που έχει ως αντικείμενο το ζήτημα ποιο κομμάτι του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου αναπαράγεται με την πώληση των εμπορευμάτων στους τελικούς καταναλωτές και ποιο με την πώληση στους παραγωγικούς καταναλωτές. Το κομμάτι αυτό μάλιστα ξεκινάει με τη φράση «Έχουμε δει νωρίτερα ότι...» υπονοώντας προφανώς το μέρος της ανάλυσης που στην έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* αποτελούσε το τρίτο τμήμα του («Η αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου»).

β) MEGA II/4.2: 540.40-541.26. Αυτό το τμήμα βρίσκεται στο χειρόγραφο ακριβώς μετά την πρόταση της έκδοσης που τελειώνει σε «...προτού ξεσπάσει η κρίση τον Αύγουστο του 1857» (Μαρξ, 1978: 611, MEGA II/15: 481.29). Σε αυτό το μη υιοθετημένο τμήμα εξηγείται καταρχάς γιατί η μάζα του δανείσιμου χρηματικού κεφαλαίου βρίσκεται στο μέγιστο σημείο της ακριβώς μετά την κρίση, κάτι που αναλύεται και σε άλλο σημείο αυτού του κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 615, MEGA II/15: 479.27-480.2). Επίσης περιλαμβάνεται μία παράγραφος που αναφέρει γιατί σε αυτή την περίοδο μετατρέπεται σε δανείσιμο κεφάλαιο και ένα

μέρος των χρημάτων που προηγουμένως δίνονταν για μισθούς καθώς και ένα μέρος των επιστροφών χρυσού τα οποία σε συνθήκες γρήγορης ανάπτυξης θα πήγαινε προς την Ανατολή για ανταλλαγή με ασιατικά προϊόντα.

γ) Δεν έχει υιοθετηθεί από τον Engels μία υποσημείωση του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 541.34-44). Αυτή η υποσημείωση αναφέρεται στο χειρόγραφο στο σημείο της έκδοσης που κάνει λόγο για «το παράδειγμα της περιοχής Ίψουιτς, όπου, μέσα σε λίγα χρόνια, αμέσως πριν το 1857...» (Μαρξ, 1978: 615, MEGA II/15: 484.25-26). Περιλαμβάνει ένα απόσπασμα χωρίς την πηγή του που αναφέρεται στις συνέπειες των διάφορων φάσεων του οικονομικού κύκλου στο επιτόκιο, στις τιμές, στις εισαγωγές κλπ. Στον τόμο-συμπλήρωμα του τόμου MEGA II/4.2 αναφέρεται γι' αυτό το απόσπασμα «Δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί η πηγή» (MEGA II/4.2, Apparat: 1304). Αυτός είναι προφανώς και ο λόγος που δεν το συμπεριέλαβε ο Engels στην έκδοση, αν και σε αυτή την απόφαση ενδέχεται να συνέβαλε και το γεγονός ότι το περιεχόμενο του αποσπάσματος περιλαμβάνεται στην ανάλυση του κυρίως κειμένου σε διάφορα σημεία των κεφαλαίων του πέμπτου Τμήματος του τρίτου τόμου.

δ) MEGA II/4.2: 544.7-544.11: «Αυτό που ακολουθεί την πραγματική κρίση είναι 1) περιορισμός της παραγωγής, 2) πτώση των τιμών. Ο περιορισμός της παραγωγής μειώνει τη μάζα του προωθημένου εμπορευματικού κεφαλαίου και η πτώση των τιμών διευρύνει την αγορά για την ίδια μάζα αξιών χρήσης». Αυτό βρίσκεται στο χειρόγραφο μετά την πρόταση που τελειώνει «...στην πραγματικότητα ελαττώνεται» (Μαρξ, 1978: 619, MEGA II/15: 487.34). Αυτό το τμήμα μάλλον αφαιρέθηκε γιατί αναφέρεται σε δύο συνέπειες της κρίσης οι οποίες έχουν ξαναδιατυπωθεί σε αυτό το κεφάλαιο (π.χ. Μαρξ, 1978: 609 και MEGA II/15: 480.3-16).

ε) MEGA II/4.2: 545.1-18. Το τμήμα αυτό, το οποίο έχει ως αντικείμενο τον τρόπο με τον οποίο διαδίδεται η κρίση διεθνώς μέσω των εισαγωγών και των εξαγωγών, αποτελεί μία επανάληψη και σύνοψη του ακριβώς προηγούμενου τμήματος της παραγράφου του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 544.26-545.1), δηλαδή εκείνου του τμήματος που έχει περιληφθεί και στην έκδοση (MEGA II/15: 487.35-488.29 και Μαρξ 1978: 619-620: «Σχετικά με τις εισαγωγές και τις εξαγωγές...»-«γενικό φούσκωμα των τιμών που τις συνοδεύει»).

Επίσης, ο Engels μετέτρεψε σε υποσημείωση (υποσημείωση 7) (Μαρξ, 1978: 602, MEGA II/15: 474: 34-40) και την τελευταία παράγραφο του υλικού του χειρογράφου που αξιοποιήθηκε από τον Engels γι' αυτό το κεφάλαιο (MEGA II/4.2: 546.39-547.4). Επίσης, μετέφερε αυτή την υποσημείωση από το τέλος στο αρχικό μέρος του κεφαλαίου. Αυτό το σημείο του χειρογράφου παρουσιάζει την αγορά μετοχών στους αμερικανικούς σιδηροδρόμους από Άγγλους εξαγωγείς εμπορευμάτων στις ΗΠΑ μέσω των πληρωτέων συναλλαγματικών που έπαιρναν

γι' αυτές τις εξαγωγές. Αυτό το παράδειγμα τίθεται ως απόδειξη της διαπίστωσης που τίθεται στην αρχή της υποσημείωσης, σύμφωνα με την οποία «Ένα μέρος του συσσωρευμένου δανείσμου χρηματικού κεφαλαίου είναι πράγματι απλή έκφραση βιομηχανικού κεφαλαίου» (Μαρξ, 1978: 602 και MEGA II/15: 474.34-35). Η μεταφορά της είναι εύστοχη γιατί η υποσημείωση μπαίνει μετά την παράγραφο στην οποία ο Marx σημειώνει ότι η συσσώρευση χαρτιών από σιδηροδρομικές, ατμοπλοϊκές κλπ εταιρείες μπορεί να εκφράζει αλλά και να μην εκφράζει τη διεύρυνση των αντίστοιχων προτσές αναπαραγωγής²¹⁰.

Επίσης, ο Engels έχει μεταφέρει μία παράγραφο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 546.33-38) στο επόμενο κεφάλαιο (MEGA II/15: 493.9-15 και Μαρξ, 1978: 626). Πρόκειται για το απόσπασμα από την Έκθεση B.C.1858 που αναφέρεται στις «εκτεταμένες πλασματικές πιστώσεις» κυρίως από τις επαρχιακές μετοχικές τράπεζες. Μεταφέρθηκε μάλλον σε αυτό το σημείο για να είναι μαζί με το παραπάνω απόσπασμα από την ίδια έκθεση με το οποίο έχει και άμεση θεματική συνάφεια.

Τέλος, ο Engels έχει αλλάξει θέση και στο εξής απόσπασμα του χειρογράφου: «Και κατά περίεργο τρόπο ο Τουκ, σαν ιστοριογράφος κάθε κρίσης, στο έργο του "Ιστορία των τιμών" επαναλαμβάνει ακόμα μία φορά την αυταπάτη αυτή. Οι επιχειρήσεις είναι πάντα υγιέστατες και οι δουλιές ευδοκιμούν περίλαμπρα, ως που ακολουθεί με μιας η κατάρρευση» (Μαρξ, 1978: 611, MEGA II/15: 481.29-33). Αυτό το σημείο του κειμένου έχει μεταφερθεί εδώ από μία υποσημείωση στο χειρόγραφο (MEGA II/4.2: 541.33-33). Από την ίδια υποσημείωση του χειρογράφου, ο Engels έχει αφήσει αναξιοποίητη μία πρόταση-απόσπασμα του Cayley που κι αυτή αναφέρεται στο ότι «το εμπόριο θεωρούταν αναμφισβήτητα υγιές από τις μαρτυρίες του τελευταίου έτους (1857)» (MEGA II/4.2: 540.41, 541.30).

5.3.11. Το κεφάλαιο 31

Το κείμενο αυτού του κεφαλαίου της έκδοσης (Μαρξ, 1978: 623-634 και MEGA II/15: 490.9-500.8) ακολουθεί γενικά το κείμενο του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 547.5-561.15) αν και έχει κάποιες παρεμβάσεις αναδιάταξης αυτού του υλικού.

Το υλικό αυτού του κεφαλαίου είναι το δεύτερο μέρος του υλικού του χειρογράφου που ο Marx διαχώρισε στο χειρόγραφο ως «III». Ο Engels έδωσε σε

²¹⁰ Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι στον βοηθητικό τόμο της MEGA II/4.2: Apparat δεν αναφέρεται ότι αυτή η υποσημείωση βρίσκεται στο χειρόγραφο του Marx σε λίγο πιο ύστερο σημείο, κατηγοριοποιώντας το στην ουσία λαθεμένα ως προσθήκη του Engels.

αυτό το κεφάλαιο τον τίτλο «Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο II». Επίσης, οι δύο ενότητες στις οποίες έχει κατανειμίει ο Engels το υλικό του κεφαλαίου (1. Μετατροπή του χρήματος σε δανειακό κεφάλαιο, 2. Μετατροπή κεφαλαίου ή εισοδήματος σε χρήμα που μετατρέπεται σε δανειακό κεφάλαιο) δεν αποτελούν στην ουσία δική του προσθήκη αφού αντιστοιχούν επακριβώς στα δύο ερωτήματα που αναφέρει ο Marx στην αρχή του σχετικού υλικού του χειρογράφου: «Πρέπει όμως εδώ να διακρίνουμε δύο πράγματα: 1) Την απλή μετατροπή χρήματος σε δανειακό κεφάλαιο. 2) Τη μετατροπή κεφαλαίου ή εισοδήματος σε χρήμα, που μετατρέπεται σε δανειακό κεφάλαιο» (Μαρξ, 1978: 623, MEGA II/15: 490.18-21).

Ο Engels σημείωνε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου ότι «Το 31^ο κεφάλαιο ήταν πάλι επεξεργασμένο με περισσότερη συνοχή» (Μαρξ, 1978: 16). Η βασική μορφή παρέμβασης του Engels σε αυτό το κεφάλαιο είναι αυτή των μετατοπίσεων κάποιων τμημάτων του κειμένου του χειρογράφου. Πιο συγκεκριμένα:

α) Το απόσπασμα από την Έκθεση B.C.1858 -που αναφέρεται στις «εκτεταμένες πλασματικές πιστώσεις» (MEGA II/15: 493.9-15 και Μαρξ, 1978: 626) που δημιουργούνται κυρίως από τις αναπροεξοφλήσεις των συναλλαγματικών στις οποίες προχωράν οι επαρχιακές μετοχικές τράπεζες- αποτελεί μεταφορά σε αυτό το σημείο από τη θέση MEGA II/4.2: 546.33-38 του κειμένου του χειρογράφου. Μεταφέρθηκε μάλλον εδώ για να είναι μαζί με το απόσπασμα από την ίδια έκθεση που παρατίθεται σε αυτό το σημείο με το οποίο έχει και άμεση συνάφεια αφού και αυτό αναφέρεται ακριβώς στο ζήτημα της αναπροεξόφλησης των συναλλαγματικών.

β) Το σημείο του χειρογράφου MEGA II/4.2: 548.34-39, το οποίο περιλαμβάνει το συμπέρασμα από την Έκθεση B.C.1857 (ερώτηση No. 501 και απάντηση No. 502), μεταφέρεται από τον Engels πριν από αυτή την κατάθεση. Αυτό το συμπέρασμα είναι το εξής: «Έτσι η μάζα του δανείσιμου χρηματικού κεφαλαίου (μιλάμε εδώ γενικά όχι για μακρόχρονα δάνεια, αλλά μόνο για βραχυπρόθεσμα δάνεια έναντι συναλλαγματικών και καταθέσεων) αυξάνει πράγματι εντελώς ανεξάρτητα από την πραγματική συσσώρευση» (Μαρξ, 1978: 625, MEGA II/15: 491.34-37).

γ) Το τμήμα MEGA II/4.2: 551.12-553.26 έχει μεταφερθεί στο 33^ο κεφάλαιο και συγκεκριμένα σε δύο σημεία του: i) στο MEGA II/15: 516.24-517.41 και Μαρξ, 1978: 656-658 («Όταν εξετάζουμε την απλή χρηματική κυκλοφορία...»- «...εμπορεύματα όλων των ειδών») και ii) στο MEGA II/15: 518.29-519.4 και Μαρξ, 1978: 659 («Ο κύριος Νηβ...»-«19-20 εκατομμύρια»). Στο χειρόγραφο, αυτό το τμήμα βρίσκεται μετά την παράγραφο που τελειώνει σε «...διαθέσιμα στα χέρια των τραπεζών» (Μαρξ, 1978: 628, MEGA II/15: 495: 6). Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει τα στοιχεία για τα μέσα ετήσια ποσά της κυκλοφορίας των

τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας που βρίσκονται στα χέρια του κοινού από το 1844 μέχρι το 1857 και τον αντίστοιχο σχολιασμό. Συνεπώς, η μεταφορά του κειμένου στο 33^ο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Το μέσο κυκλοφορίας στο πιστωτικό σύστημα» ερμηνεύεται αφού περισσότερη συνοχή έχει σε αυτό το κεφάλαιο παρά στο σημείο του 31^{ου} κεφαλαίου που πραγματεύεται το ρόλο που παίζει το σύστημα της εμπορικής και τραπεζικής Πίστης στη γιγάντωση του δανείσμου χρηματικού κεφαλαίου σε διάκριση από το πραγματικό κεφάλαιο.

δ) Το τμήμα MEGA II/4.2: 553.31-555.29 έχει υποστεί κάποια μικρή αναδιάταξη του υλικού του. Το τμήμα της έκδοσης που αντιστοιχεί σε αυτό το υλικό είναι το MEGA II/15: 495.14-18 και 497.8-497.28 ή, στην ελληνική έκδοση, το: Μαρξ, 1978: 628: («“Στις 12 του Νοέμβρη 1857...”-«...στους τραπεζίτες του Λονδίνου”») και 631 («Η πραγματική ή δηλωμένη αξία...»-«...με την κλίμακα της παραγωγής»).

Η αναδιάταξη είναι πολύ βοηθητική για τον αναγνώστη και οφείλεται στο γεγονός ότι ενώ ο Μαρξ δηλώνει εισαγωγικά ότι πριν περάσουμε στο «2» (δηλαδή στη μελέτη της μετατροπής του κεφαλαίου ή εισοδήματος σε χρήμα που μετατρέπεται σε δανειακό κεφάλαιο) πρέπει πρώτα να δείξουμε δύο πράγματα²¹¹, στη συνέχεια ξεκινά από το δεύτερο και μετά πηγαίνει στο πρώτο. Ωστόσο, ο Engels δεν αξιοποίησε ένα τμήμα αυτού του μέρους του χειρογράφου και συγκεκριμένα το τμήμα MEGA II/4.2: 554.7-555.26. Αυτό το τμήμα υπάρχει στο χειρόγραφο μετά το τέλος της παραγράφου της έκδοσης που τελειώνει ως εξής: «...146 ½ εκατομμύρια» (Μαρξ, 1978: 631, MEGA II/15: 554.6). Πρόκειται για ένα τμήμα του κειμένου που περιλαμβάνει έναν πίνακα ο οποίος λέει αναλυτικά τα ίδια αριθμητικά στοιχεία (για τη δηλωμένη αξία των εξαχθέντων εμπορευμάτων από τη Μ. Βρετανία και την Ιρλανδία) που περιλαμβάνονται στο κείμενο της προηγούμενης παραγράφου ενώ προσθέτει τα ίδια στοιχεία και για την προηγούμενη περίοδο (1824-1840).

Ο Engels έχει κάνει και δύο προσθήκες σε αυτό το κεφάλαιο. Η πρώτη είναι η εξής: «Για τη συσσώρευση του πραγματικού, δηλαδή του παραγωγικού και εμπορευματικού κεφαλαίου μας προσφέρει ένα μέτρο η στατιστική των εξαγωγών και των εισαγωγών. Και εδώ αποκαλύπτεται πάντα, ότι για όλη την περίοδο ανάπτυξης της αγγλικής βιομηχανίας 1815-1870, η οποία κινείται σε δεκάχρονους κύκλους, κάθε φορά το ανώτατο σημείο της τελευταίας περιόδου ευημερίας πριν από την κρίση εμφανίζεται ξανά σαν το κατώτερο σημείο της

²¹¹ Τα δύο πράγματα που αναφέρει ο Μαρξ ότι πρέπει να δείξουμε είναι πρώτον ότι η μάζα του κεφαλαίου για δανεισμό είναι διαφορετική από το ποσό των μέσων κυκλοφορίας και δεύτερον ότι κάθε φορά το ανώτατο σημείο της τελευταίας περιόδου ευημερίας πριν από την κρίση εμφανίζεται ξανά σαν το κατώτερο σημείο της επόμενης περιόδου ευημερίας.

επόμενης περιόδου ευημερίας, για να ανέβει μετά σε ένα πολύ υψηλότερο νέο ανώτατο όριο» (Μαρξ, 1978: 630-631, MEGA II/15: 497.1-7). Αυτή η παράγραφος, η οποία είναι εισαγωγική στα στοιχεία με τις εξαγωγές που ακολουθούν στην επόμενη παράγραφο, θέτει το ζήτημα το οποίο ο ίδιος ο Marx αναφέρει στο χειρόγραφο ως το δεύτερο ζήτημα που πρέπει να δειχτεί πριν περάσουμε στη μελέτη της μετατροπής του κεφαλαίου ή εισοδήματος σε χρήμα που μετατρέπεται σε δανειακό κεφάλαιο (βλ. υποσημ. 56). Με αυτή την έννοια μόνο εν μέρει αποτελεί προσθήκη του Engels. Η δεύτερη προσθήκη είναι η εξής: «Όταν σήμερα πληρώνεται τόκος για τις καταθέσεις, ο τόκος αυτός είναι τουλάχιστον κατά 1% χαμηλότερος από το τρέχον επιτόκιο» (Μαρξ, 1978: 633 και MEGA II/15: 499.4-5) και συμπληρώνει το ακριβώς προηγούμενο σχόλιο του Marx σύμφωνα με το οποίο «Πριν από την ανάπτυξη των μετοχικών τραπεζών τα $\frac{3}{4}$ όλων των καταθέσεων βρίσκονταν στις τράπεζες χωρίς τόκο».

Ο Engels προχωρά και σε κάποιες ενσωματώσεις υποσημειώσεων στο κείμενο. Αυτές είναι οι εξής:

α) Η υποσημείωση στο σημείο MEGA II/4.2: 550.41-42 και 551.43-45 ενσωματώθηκε στην έκδοση στο σημείο MEGA II/15: 494.37-495.2 και Μαρξ: 1978: 628 («Αυτό είναι το “ωραίο” αλληλομπλέξιμο...»-«...να ασκήσουν τον παραμικρότερο έλεγχο»).

β) Η υποσημείωση στο σημείο MEGA II/4.2: 556.41-42, 33-40 ενσωματώθηκε στο MEGA II/15: 496.27-40 και Μαρξ, 1978: 630 («Γι' αυτό ο κύριος Ουέγκελιν...»-«...τρέχουσα τιμή του συναλλάγματος»).

γ) Οι δύο μικρές υποσημειώσεις στο σημείο MEGA II/4.2: 557.41-43 ενσωματώθηκαν στο MEGA II/15: 498.6-9 και Μαρξ, 1978: «(Κατάθεση του Ουέγκελιν...»-«...22-23 εκατομμύρια».

Τέλος, ο Engels αφήνει αναξιοποίητες δύο μικρές υποσημειώσεις του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 550.36-40) που αποτελούν δύο σύντομα σχόλια του Marx μέσα στην αναφορά από το περιοδικό Economist που παρατίθεται στο MEGA II/15: 493.18-494.36 και Μαρξ, 1978: 626-628 καθώς και το εξής σημείο του χειρογράφου: «Με αυτό τον τρόπο, ως μία περίπτωση που προωθεί την πραγματική συσσώρευση, η προηγουμένως σχετική αφθονία χρηματικού κεφαλαίου (ή η αύξηση του ως απλά πρόσκαιρη έκφραση της στασιμότητας, όπως είναι γενικά ο σχηματισμός θησαυρού) μπορεί επιπλέον να είναι μία από τις περιστάσεις που οδηγεί σε μία πραγματική αύξηση του χρηματικού κεφαλαίου» (MEGA II/4.2: 548.4-8). Αυτή η περίοδος βρίσκεται στο χειρόγραφο ακριβώς στο τέλος της παραγράφου της έκδοσης που τελειώνει σε «...όχι όμως στην ίδια αναλογία με το κέρδος» (Μαρξ, 1978: 624, MEGA II/15: 491.24). Προφανώς θεωρήθηκε επανάληψη ενώ και ως διατύπωση είναι λίγο προβληματική.

Συμπερασματικά, και σε αυτό το κεφάλαιο, οι παρεμβάσεις του Engels έχουν το χαρακτήρα της καλύτερης διάταξης του υλικού.

5.3.12. Το κεφάλαιο 32

Ο τίτλος που έχει δώσει ο Engels σε αυτό το κεφάλαιο είναι «Χρηματικό κεφάλαιο και πραγματικό κεφάλαιο III» και βασίζεται στο τελευταίο μέρος της ενότητας του χειρογράφου που ο Marx διαχώρισε ως «III». Έτσι, το υλικό της έκδοσης αυτού του κεφαλαίου (Μαρξ, 1978: 635-653 και MEGA II/15: 500.9-514.28) βασίζεται κατά κύριο λόγο στο μέρος του χειρογράφου MEGA II/4.2: 584.2-597.28. Η βασική μορφή παρέμβασης του Engels είναι αυτή της μη αξιοποίησης κάποιων μικρών τμημάτων του χειρογράφου. Πιο συγκεκριμένα, αυτά τα σημεία είναι τα εξής:

α) MEGA II/4.2: 587.16-20: «Αυτό το εισόδημα, με τη σειρά του, μπορεί μόνο να είναι ένα μέρος της *εμπορευματικής αξίας*, είτε αυτό το μέρος δαπανάται σε *εργατικό μισθό* (μη παραγωγικό ή παραγωγικό), είτε πραγματοποιεί υπεραξία, την οποία πρέπει να ξοδέψει ο ίδιος ο πωλητής ή κάποιος τρίτος πρόσωπο (ο δανειστής χρήματος ή ο γαιοκτήμονας ή το κράτος με τη σειρά)».

Αυτή η πρόταση απαλείφθηκε προφανώς ως παρέκβαση της σκέψης του Marx αφού βρίσκεται μετά από την πρόταση «Πόσες φορές το ίδιο νόμισμα μπορεί να λειτουργήσει σαν κεφάλαιο για δανεισμό, εξαρτιέται (...) 1) από το πόσες φορές πραγματοποιεί εμπορευματικές αξίες, δηλαδή από το πόσες φορές μεταβιβάζει κεφάλαιο, ακόμα και από το πόσες φορές πραγματοποιεί εισόδημα» (Μαρξ, 1978: 639, MEGA II/15: 503.30-32).

β) MEGA II/4.2: 588.18, 589.1-4: «Πρέπει, τώρα, να απαντηθούν δύο ερωτήματα: *Πρώτον*, πώς συμπεριφέρεται η σχετική αύξηση ή μείωση του χρηματικού κεφαλαίου, με λίγα λόγια, η πρόσκαιρη ή περισσότερο διαρκούσα συσσώρευση ως προς τη συσσώρευση του πραγματικού κεφαλαίου; Και *δεύτερον*, πώς συμπεριφέρεται ως προς τη *μάζα του χρήματος* που υπάρχει σε οποιαδήποτε μορφή στη χώρα;».

Αυτό το τμήμα μάλλον απαλείφθηκε γιατί το κείμενο που ακολουθεί αυτά τα ερωτήματα (το οποίο παρατίθεται χωρίς καμία ουσιαστική παρέμβαση του Engels) δεν έχει τη μορφή απάντησης σε δύο διακριτά ερωτήματα ενώ λίγο πιο κάτω πάλι τίθενται δύο παρατηρήσεις του Marx με τη μορφή «Πρώτο: (...) Δεύτερο (...)» (Μαρξ, 1978: 644-5, MEGA II/15: 507.19, 508.1), οπότε υπήρχε ο κίνδυνος της δημιουργίας σύγχυσης στον αναγνώστη. Επίσης, αυτά τα ερωτήματα αποτελούν σε μεγάλο βαθμό και το αντικείμενο των προηγούμενων τριών κεφαλαίων και δεν αποτελούν εδώ για πρώτη φορά αντικείμενο πραγμάτευσης.

γ) MEGA II/4.2: 591.40-42: «Σε καιρούς κρίσης οι τιμές είναι στο μεγαλύτερο τους μέρος φουσκωμένες από την κερδοσκοπία που προκύπτει από τις υπερβολές της Πίστης. Τότε είναι που καθίσταται αδύνατο να διατηρηθούν οι τιμές σε αυτά τα επίπεδα μέσω της στήριξης αυτών που έχουν στην ιδιοκτησία τους αυτά τα εμπορεύματα ή κερδοσκοπούν με αυτά. Ολόκληρη η αηδία πρέπει να σκάσει».

Πρόκειται για μία υποσημείωση που μάλλον δεν αξιοποιήθηκε γιατί δεν έχει άμεση σχέση με το κείμενο στο οποίο αναφέρεται η υποσημείωση: «Η έκφραση, ότι αυξάνει η ζήτηση χρηματικού κεφαλαίου και γι' αυτό ανεβαίνει το ποσοστό του τόκου, επειδή είναι υψηλό το ποσοστό του κέρδους, δεν είναι ταυτόσημη με την έκφραση ότι αυξάνει η ζήτηση βιομηχανικού κεφαλαίου και γι' αυτό είναι υψηλό το ποσοστό του τόκου» (Μαρξ, 1978: 645, MEGA II/15: 508.1-4). Επίσης δεν έχει άμεση σχέση και με το υπόλοιπο μέρος της ίδιας υποσημείωσης του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 591.37-39) που αποτελείται από την κατάθεση Νο. 219 της Έκθεσης D.C. 1848 του Διοικητή της Τράπεζας της Αγγλίας, σύμφωνα με την οποία «Στο χρηματιστήριο αξιών το χρήμα είναι συνήθως πιο φθηνό από κάθε αλλού». Επειδή μάλιστα και αυτό το μέρος της υποσημείωσης του χειρογράφου μόνο έμμεσα συνδέεται με το θεωρητικό ζήτημα του σημείου στο οποίο αναφέρεται, ο Engels το ενσωμάτωσε στο κείμενο στο σημείο MEGA II/15: 507.2-5 και Μαρξ, 1978: 643 («“Στο χρηματιστήριο αξιών...”-«...No. 219»). Η ενσωμάτωση σε αυτό το σημείο είναι εύστοχη γιατί ενισχύσει την ακριβώς προηγούμενη -στο κείμενο της έκδοσης- πρόταση του Marx, σύμφωνα με την οποία: «Με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος δημιουργούνται μεγάλες συγκεντρωτικές χρηματαγορές, όπως το Λονδίνο, που είναι ταυτόχρονα κύριες έδρες του εμπορίου με τα χαρτιά αυτά. Οι τράπεζες θέτουν στη διάθεση της σπείρας αυτών των εμπόρων κατά μάζες το χρηματικό κεφάλαιο του κοινού και έτσι αυξάνει αυτή η σπορά από παίχτες» (Μαρξ, 1978: 643, MEGA II/15: 506.39-507.1-2).

δ) MEGA II/4.2: 592.26-31: «Αλλά το ύψος του επιτοκίου από μόνο του δεν μπορεί να εξαρτάται από το ύψος του δανεισμένου κεφαλαίου. Γιατί αν το επιτόκιο είναι δεδομένο, όπως είναι σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή, αυτός που δανείζεται 100.000 £ δεν πληρώνει ψηλότερο (αλλά πιθανώς χαμηλότερο) επιτόκιο από αυτόν που δανείζεται 1.000 £, παρόλο που ο ένας θα πλήρωνε 5.000 τόκο ετησίως και ο άλλος μόνο 50».

Αυτό το σημείο απαλείφθηκε ενδεχομένως γιατί δεν συνδέεται άμεσα ούτε με την προηγούμενη πρόταση -που εξηγεί ότι όταν ανεβαίνουν οι τιμές των εμπορευμάτων αυξάνεται και το χρηματικό πόσο που δανείζονται οι κεφαλαιοκράτες και οι έμποροι με συνέπεια να αυξάνεται (με σταθερό το επιτόκιο) ο τόκος που πληρώνουν (Μαρξ, 1978: 646, MEGA II/15: 509.4-7)- ούτε

με την επόμενη παράγραφο που ασχολείται με το σχολιασμό των εννοιολογικών συγχύσεων του κύριου Overstone (Μαρξ, 1978, MEGA II/15: 509.13-16).

ε) MEGA II/4.2: 595.35-36: «Επιπλέον, τα έθνη αποτελούνται από διαφορετικό αριθμό εκατομμυρίων έτσι ώστε αυτό που συμβαίνει στη μία πλευρά δε συμβαίνει στην άλλη». Πρόκειται για μία χωρίς ιδιαίτερη σημασία παρέκβαση της σκέψης του Marx, η οποία στο χειρόγραφο βρίσκεται μετά την πρόταση που τελειώνει σε «...πιο σίγουρα με μεταλλικό χρήμα» (Μαρξ, 1978: 651, MEGA II/15: 512.29).

στ) MEGA II/4.2: 597.17-19: Οι «μεταβολές (στο προεξοφλητικό επιτόκιο) από το 1844 ήταν 60 στον αριθμό ενώ οι μεταβολές στο ίδιο διάστημα χρόνου πριν το 1844 δεν έφταναν τη μία ντουζίνα». Αυτή η παρέκβαση της σκέψης του Marx απαλείφθηκε ενδεχομένως γιατί «σπάει» τη συνέχεια ανάμεσα στο απόσπασμα από τον John Steuart Mill για την εφεδρεία του banking department της τράπεζας, το οποίο προηγείται (Μαρξ, 1978: 653, MEGA II/15: 514.14-18) και στο σχόλιο του Marx για το ίδιο θέμα που έπεται (Μαρξ, 1978: 653, MEGA II/15: 514.18-24).

Πέρα από αυτές τις παρεμβάσεις, ο Engels προχώρησε και σε μερικές προσθήκες, όλες εκ των οποίων έχουν διευκρινιστικό χαρακτήρα:

α) «“Αρχίζω την επιχείρησή μου με 10.000 λίρ στ. Με 5.000 λίρ στ. αγοράζω εμπορεύματα και τα βάζω στην αποθήκη μου. Τις άλλες 5.000 λίρ.στ. τις καταθέτω σ’ έναν τραπεζίτη, για να τραβώ έναντι τους ποσά ανάλογα με τις ανάγκες μου. Εξακολουθώ όμως πάντα να θεωρώ το συνολικό ποσό σαν δικό μου κεφάλαιο, παρ’ όλο που 5.000 λίρ. στ. από αυτές βρίσκονται με τη μορφή κατάθεσης ή χρήματος”. Από δω ξετυλίγεται η παρακάτω χαριτωμένη συζήτηση:» (Μαρξ, 1978: 641, n. 10 και MEGA II/15: 505.21-26, n.10).

Αυτό το απόσπασμα από την κατάθεση No. 4528 του τραπεζίτη Twell στην Επιτροπή για τις Τράπεζες του 1857 προστίθεται από τον Engels μαζί με την ακόλουθη πρόταση προστίθενται από τον Engels στην υποσημείωση του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 588.41-48, 589.33-43) που περιλαμβάνει τα επόμενα αποσπάσματα της κατάθεσης του Twell. Η προθήκη είναι απαραίτητη γιατί στις καταθέσεις που παραθέτει ο Marx στο χειρόγραφο (No. 4531-4535) γίνεται λόγος για τις 5.000 λίρ. στ. οι οποίες δεν διευκρινίζεται τι ακριβώς είναι. Η προσθήκη από τον Engels της προηγούμενης κατάθεσης (No. 4528) διευκρινίζει το ζήτημα και διευκολύνει την παρακολούθηση των καταθέσεων που παραθέτει ο Marx.

β) «Σε περιόδους κρίσης η ζήτηση κεφαλαίου για δανεισμό, επομένως και το ποσοστό του τόκου, φτάνουν το ανώτατο όριο τους. Το ποσοστό του κέρδους και μαζί του η ζήτηση βιομηχανικού κεφαλαίου σχεδόν εξαφανίζονται» (Μαρξ, 1978: 645, MEGA II/15: 508.5-9). Πρόκειται για μία εισαγωγική-διευκρινιστική σημείωση στο κείμενο που ακολουθεί το οποίο διευκρινίζει ότι για άλλο λόγο ζητείται δανεικό χρήμα στη φάση της κρίσης και για άλλο λόγο στη φάση της αναζωογόνησης.

γ) «...από τις λεγόμενες Εθνικές Τράπεζες, αναστολή, στην οποία καταφεύγουν σαν μοναδικό βοηθητικό μέσο...» (Μαρξ, 1978: 650 και MEGA II/15: 512.4-5). Αυτή η προσθήκη βρίσκεται στο εσωτερικό της πρότασης του Marx που αναφέρεται στην «αναστολή των πληρωμών σε μετρητά (...) σε όλες τις ακραίες περιπτώσεις» (Μαρξ, 1978: 650 και MEGA II/15: 3-5) και διευκρινίζει ότι αυτή η αναστολή γίνεται από τις Εθνικές Τράπεζες.

δ) «... και πρέπει να την έχει, αν δεν θέλει να χρεοκοπήσει. Γιατί στον ίδιο βαθμό που φθίνει ο μεταλλικός θησαυρός, φθίνει και η εφεδρεία σε τραπεζογραμμάτια, και αυτό κανένας δεν μπορεί να το ξέρει καλύτερα από τον κύριο Όβερστον που, ακριβώς με το νόμο του για τις τράπεζες του 1844, ρύθμισε τόσο σοφά τα πράγματα αυτά» (Μαρξ, 1978: 653, MEGA II/15: 514. 24-28). Πρόκειται για τις τελευταίες σειρές του κεφαλαίου οι οποίες διευκρινίζουν την ακριβώς προηγούμενη πρόταση του Marx, διευκρινίζουν δηλαδή το λόγο για τον οποίο «Σε περίοδο όμως πραγματικής κρίσης η Τράπεζα της Αγγλίας έχει, ανεξάρτητα από την εφεδρεία του banking department, που αποτελείται μόνο από τραπεζογραμμάτια, οξυμένη την προσοχή της στο μεταλλικό θησαυρό, ...» (MEGA II/15: 22-34, Μαρξ, 1978: 653).

Τέλος, ο Engels έχει προχωρήσει και σε μία ανεπαίσθητη μετατόπιση κειμένου. Έχει μεταφέρει, ελαφρώς παραφρασμένη, τη φράση «Θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια το μπάχαλο με τις φράσεις του κύριου Overstone» από το κυρίως κείμενο (MEGA II/4.2: 19-20) στο τέλος της υποσημείωση 9 του κειμένου (MEGA II/15: 504.44-45 και Μαρξ, 1978: 641).

5.3.13. Το κεφάλαιο 33

Τα κεφάλαια 33-35 έχουν φτιαχτεί από τον Engels -κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο τους μέρος- με την αξιοποίηση της τεράστιας ενότητας του χειρογράφου με τον τίτλο «Die Konfusion» (MEGA II/4.2: 561.16-583.38 και 597.30-646.18). Όπως έχουμε ήδη δει, πρόκειται για ένα κεφάλαιο του χειρογράφου το οποίο δεν έχει ουσιαστικά ενιαίο θεωρητικό κορμό αλλά αποτελείται από περικοπές κοινοβουλευτικών εκθέσεων για τις κρίσεις του 1848 και του 1857 με λίγα κυρίως χιουμοριστικά σχόλια του Marx. Ήδη έχουμε αναφερθεί αναλυτικά τόσο στο χαρακτήρα αυτού του κεφαλαίου όσο και στο κριτήριο της επιμέλειας τους από τον Engels που δεν ήταν άλλο από την επιδίωξη συμπερίληψης όλων των απόψεων του Marx που δεν περιλαμβάνονται σε άλλο σημείο (Μαρξ, 1978: 16-19).

Από τον ίδιο το χαρακτήρα του είναι κατανοητό ότι η ενότητα «Die Konfusion» αποτέλεσε το μεγαλύτερο πρόβλημα του Engels κατά το χειρισμό του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου. Από τη μία, πρόκειται για ένα

υλικό που τράβηξε την προσοχή του Marx και το σημείωσε στο χειρόγραφο του *Κεφαλαίου* με προφανή στόχο να εξετάσει μετέπειτα ποιο μέρος του είναι αξιοποιήσιμο στη θεωρητική ανάλυση του. Από την άλλη, αυτή η επεξεργασία δεν πρόλαβε να λάβει χώρα με συνέπεια αυτή η ενότητα να κληροδοτηθεί στον Engels ως ένα συνονθύλευμα αποσπασμάτων και σχολίων για τα πιο ετερόκλητα ζητήματα της Πίστης.

Ο Engels απέρριψε, σωστά κατά τη γνώμη μας, τόσο το ενδεχόμενο να διαγράψει πλήρως από την έκδοση αυτή την ενότητα του μαρξικού χειρογράφου όσο και να την παρουσιάσει με την ανύπαρκτη δομή που είχε στο χειρόγραφο, κάτι που θα καθιστούσε το περιεχόμενο της εντελώς απροσπέλαστο για τον αναγνώστη. Έτσι, πήρε την απόφαση της -εξαιρετικά κοπιαστικής για τον ίδιο- επεξεργασίας αυτής της ενότητας με έναν τρόπο που θα την καθιστούσε προσπελάσιμη. Έτσι, κατένειμε το μεγαλύτερο μέρος του υλικού της στα κεφάλαια 33-35 που δημιούργησε ο ίδιος (με κριτήριο τη θεματική συνοχή των ζητημάτων που πραγματεύονται) ενώ ένα μικρό μέρος του το ενσωμάτωσε σε κάποια προηγούμενα κεφάλαια.

Το 33ο κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 654-685, MEGA II/15: 514.29-539.23) έχει τίτλο «Το μέσο κυκλοφορίας στο πιστωτικό σύστημα» και έχει συγκεντρώσει το υλικό της ενότητας «Die Konfusion» που σχετίζεται πιο άμεσα με αυτή τη θεματική. Τα σημεία αυτής της ενότητας που έχουν ενσωματωθεί σε αυτό το κεφάλαιο έχουν αντληθεί σχεδόν από το σύνολο της και έχουν φυσικά αναδιαταχθεί έτσι ώστε να αποκτήσουν μία σχετική θεματική συνοχή.

Το πρώτο τμήμα του κεφαλαίου (MEGA II/15: 514.31-517.41, Μαρξ, 1978: 654-658: «...σε εμπορεύματα όλων των ειδών») έχει συνεκτική δομή και περιλαμβάνει μόνο ένα απόσπασμα από κοινοβουλευτική έκθεση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αυτό το τμήμα έχει μεταφερθεί στην αφετηρία του 33ου κεφαλαίου από το υλικό του χειρογράφου που αποτέλεσε τη βάση για προηγούμενα κεφάλαια, δηλαδή από το υλικό που προηγούταν της ενότητας «Die Konfusion».

Πιο συγκεκριμένα, αυτό το πρώτο μέρος αποτελείται από δύο τμήματα. Το πρώτο τμήμα είναι το MEGA II/15: 514.31-516.22 και Μαρξ, 1978: 654-656 («Ο μεγάλος ρυθμιστής της ταχύτητας...»-«...στον ίδιο τραπεζίτη που το διέθεσε»). Αυτό αποτελεί μεταφορά σε αυτό το σημείο ενός τμήματος του χειρογράφου (MEGA II/4.2: 533.1-12 και 534.1-535.22) από το τμήμα του χειρογράφου το οποίο αποτελεί τη βάση του 30ου κεφαλαίου. Έχει ως αντικείμενο το πώς η ανάπτυξη της Πίστης αυξάνει την ταχύτητα κυκλοφορίας και μειώνει την αναγκαία ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας. Το δεύτερο τμήμα (MEGA II/15: 516.24-517.41 και Μαρξ, 1978: 656-658: «Όταν εξετάζουμε την απλή χρηματική κυκλοφορία...»-«...εμπορεύματα όλων των ειδών») αποτελεί μεταφορά σε αυτό

το κεφάλαιο ενός τμήματος από το τμήμα του χειρογράφου που αποτελεί τη βάση του 31^{ου} κεφαλαίου. Το τμήμα αυτό περιλαμβάνει τα στοιχεία για τα μέσα ετήσια ποσά της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας που βρίσκονται στα χέρια του κοινού από το 1844 μέχρι το 1857 και τον αντίστοιχο σχολιασμό. Συνεπώς, η μεταφορά του κειμένου στο 33^ο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Το μέσο κυκλοφορίας στο πιστωτικό σύστημα» ερμηνεύεται αφού περισσότερη συνοχή έχει εδώ παρά στο σημείο του 31^{ου} κεφαλαίου που πραγματεύεται το ρόλο που παίζει το σύστημα της εμπορικής και τραπεζικής Πίστης στη γιγάντωση του δανείσμου χρηματικού κεφαλαίου σε διάκριση από το πραγματικό κεφάλαιο.

Όλο το υπόλοιπο τμήμα του κεφαλαίου –με εξαίρεση το τμήμα MEGA II/15: 518.29-519.4 που αποτελεί μεταφορά ενός τμήματος (MEGA II/4.2: 552.19-33) από το μέρος του χειρογράφου που αποτέλεσε τη βάση του 31^{ου} κεφαλαίου- αποτελείται από συνένωση τμημάτων της ενότητας «Die Konfusion» του χειρογράφου. Η ίδια η φύση του μαρξικού χειρογράφου καθορίζει και τις ακόλουθες δύο μορφές παρέμβασης του Engels: πρώτον, την επιλογή εκείνων των αποσπασμάτων και σχολίων του Marx από την ενότητα «Die Konfusion» που συνδέονται θεματικά με τον τίτλο του κεφαλαίου και δεύτερον την εισαγωγή κειμενικών συνδέσμων ανάμεσα τους που καθιστά δυνατή τη μετατροπή ενός αθροίσματος αποσπασμάτων και σύντομων σχολίων σε ένα σχετικά συνεκτικό κείμενο. Αυτή είναι και η βασική μορφή παρέμβασης του Engels τόσο σε αυτό όσο και στα επόμενα δύο κεφάλαια.

Στην πλειοψηφία τους, αυτές οι προσθήκες του Engels δεν είναι σημειωμένες ως τέτοιες. Αυτό ισχύει ακριβώς λόγω του χαρακτήρα τους, όπου – σε αντίθεση με τα προηγούμενα κεφάλαια- δεν συνίστανται κυρίως σε κάποιες επιπλέον σκέψεις του στη ροή του μαρξικού κειμένου (και γι' αυτό στα προηγούμενα κεφάλαια σημειώνονται ρητά ως δικές του προσθήκες), αλλά σε προσθήκες απαραίτητες για να μετατραπούν σε κάποιο βαθμό τα συγκεκριμένα σημεία του μαρξικού χειρογράφου από την ενότητα «Die Konfusion» σε κείμενο ενώ κάποιες από αυτές έχουν και το χαρακτήρα συμπλήρωσης με επιπλέον στοιχεία και αποσπάσματα καταθέσεων ή με συμπεράσματα τα οποία απορρέουν άμεσα από τα παρατιθέμενα αποσπάσματα ενώ, χωρίς καμία αμφιβολία, έχουν συναχθεί από τον ίδιο τον Marx σε άλλα σημεία. Αν σημειώνονταν όλες αυτές οι παρεμβάσεις ως συμπληρώσεις του Engels τότε θα ακυρώνονταν η πρόθεση του Engels να εκδοθούν τα συγκεκριμένα τμήματα της ενότητας «Die Konfusion» ως κείμενο. Αυτές οι μη σημειωμένες προσθήκες είναι οι εξής:

MEGA II/15: 518.14-16, 518.23-28, 519.11-16, 519.18-19, 520.1-3, 520.8-11, 520.33-38, 521.1-4, 522.17-21, 522.31-523.4, 524.18-20, 525.32-36, 529.3-7, 530.30-31,/ 531.11-13, 532.33-533.1, 533.6-14, 533.26-31, 534.1, 534.9-15,

534.25-27, 534.33-535.23, 535.29-33, 535.40, 536.14-537.5, 537.11-17, 537.20-23, 538.10-16, 539.7-10.

Αυτά τα σημεία στην ελληνική έκδοση είναι τα εξής:

Μαρξ, 1978: 658 («Ήδη από όλα αυτά...»-«ανταλλάξιμα με χρυσό»), 659 («Το ποσό των κυκλοφορούντων...»-«των επαρχιακών τραπεζών»), 659-660 («Ο Τζ. Ράιτ...»-«...για την Τράπεζα της Αγγλίας»), 660 («Το ίδιο ισχύει...»-«...μίας λίρας και» και «Όσο ανεξάρτητη είναι...»-«...αυτών των τραπεζογραμματίων»), 661 («Είναι αυτονόητο...»-«...στο μεταλλικό απόθεμα»), 661-662: «Πολύ γρήγορα όμως...»-«έτσι στη χρηματαγορά», 662: «Πολύ πιο σημαντικές...»-«...τον αξιοπρεπή κουάκερ», 663 («Από την άποψη αυτή...»-«...μόνον αργότερα»), 664-665 («Κάτι το παρόμοιο...»-«...τι θα ακολουθούσε»), 666 («ήταν όμως αρκετή...»-«...αποθησαυρισμένα τραπεζογραμμάτια», 668 («5.099. “Στέλνουν σε Σας...»-«...Απολύτως σωστό»), 672 («Έχω τη γνώμη...»-«...να τις προεξοφλήσει»), 674 («Και ίσα-ίσα...»-«...23 εκατομμύρια τραπεζογραμμάτια»), 675 («Αυτό γιατί...»-«...σταμάτησε η κρίση»), 676-677 («Σχετικά με τη θησαύριση...»-«...καταστροφή των θυμάτων»), 677 («Και έτσι...»-«...κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτιων»), 677-678 («Δίπλα στα τραπεζογραμμάτια...»-«...δύο αυτά μέσα κυκλοφορίας;»), 678 («Αυτό επιβεβαιώνεται με μία κάπως τροποποιημένη μορφή από τον» και «Οι συναλλαγματικές όμως...»-«τραπεζογραμμάτια, γράφει:», 679 («Επομένως...»-«...ανάγκες του εμπορίου»), 679-680 («Τέλος, ...»-«...αρκετά μέτριος, όταν»), 680 («Όταν η Τράπεζα...»-«...ένα πρόσθετο κέρδος» και «Το ίδιο ισχύει...»-«...που εκδίδουν τραπεζογραμμάτια»), 681-2 («Εξάλλου, οι τράπεζες...»-«...(C.D. 1848/1857)»), 682-683 («Σαν δημόσιο ίδρυμα...»-«οι πιο φτηνοί;»), 683 («Παρ’ όλα αυτά...»-«...πάνω από το μέσο όρο»), 683-684 («Και αν ακόμα...»-«...κατάσταση των εργασιών»), 684-685 («Αν όμως υπάρχει...»-«σχετικά με την ηθική»).

5.3.14. Το κεφάλαιο 34

Ο τίτλος που προσέδωσε ο Engels σε αυτό το κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 686-707, MEGA II/15: 539-24-557.2) είναι «Η αρχή της χρηματικής κυκλοφορίας και η αγγλική τραπεζική νομοθεσία του 1844». Και σε αυτό το κεφάλαιο, η επιλογή των αποσπασμάτων από την ενότητα «Die Konfusion» έγινε ουσιαστικά από το σύνολο της.

Στο σύνολο τους, οι μη σημειωμένες προσθήκες του Engels έχουν το χαρακτήρα είτε υπενθύμισης στοιχείων από προηγούμενα κεφάλαια, είτε προσθήκης κάποιων οικονομικών στοιχείων, είτε συνδεδειγμένων προτάσεων ανάμεσα σε διάφορα αποσπάσματα από Εκθέσεις, είτε προσθήκης ή

συμπλήρωσης κάποιων αποσπασμάτων από Εκθέσεις. Αυτές οι μη σημειωμένες προσθήκες του Engels:

MEGA II/4.2: 544.32-35, 545.1-12, 546.10-11, 23-27, 30-31, 37-8, 548.40, 549.34-36, 550.16-26, 29-39, 551.1-5, 6-11, 13-16, 553.1-3, 5-8, 17-18, 30-31, 554.10-12, 25-26, 35-37, 555.3-6, 11-16, 21.24.

Αντίστοιχα, στην ελληνική έκδοση:

Μαρξ, 1978: 692 («Έχουμε δει...»-«...(Κεφ. XXVI)» και «Στην πραγματικότητα...»-«...γαλλική σηροτροφία»), 693-694 («Στις 3 του Μάρτη...»-«ακόμα στα 4%»), 694 («Απαντώντας...»-«...για τις τράπεζες», «Σχετικά με τις...»-«...σε συνέχεια τα εξής» και «Επομένως και...»-«...σαν λύτρωση»), 697 («Ας ακούσουμε...»-«...για τις τράπεζες»), 698 («Σχετικά με τον...»-«...(C.D. 1848/1857):»), 699 («Μπροστά στην...»-«...προεξοφλητικό επιτόκιο»), 699-700 («Ιδιαίτερο ενδιαφέρον...»-«...είχε πια αρχίσει»), 700 («Μία άλλη φορά...»-«εκατομμύριο περίπου»), «-831...»-«...με την κρίση του 1847», «(Στις αρχές...»-«...κοτολογής»), 702 («Έτσι εκφράζεται...»-«...Άτγουντς και Σία», «Κατά τα άλλα...»-«...Ο Τουέλς λέει», 702-703 («Μία από τις τράπεζες...»-«...τρόπο το νόμο»), 703 («Παραμένουν στις ονομαστικές τιμές», «4.514...»-«...με το ακριβό κεφάλαιο»), 704 («4.791...»-«...ενάντια στους τραπεζίτες», «Έχουμε δει...»-«...σε χρυσό»), 704-705 («Ο επιχειρηματίας οικοδομών...»-«...για τις τράπεζες»), 705 («Όπως αναφέραμε ...»-«...Τράπεζες του 1857», «-3.450...»-«...κεφαλαίου της Σκωτίας»).

5.3.15. Το κεφάλαιο 35

Όπως και τα δύο προηγούμενα κεφάλαια, αυτό το κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 708-740, MEGA II/15: 557.3-583.21) -στο οποίο ο Engels έδωσε τον τίτλο «Ευγενές μέταλλο και τιμή του συναλλάγματος»- έχει κατασκευαστεί με την αξιοποίηση υλικού από το σύνολο σχεδόν της ενότητας «Die Konfusion» του μαρξικού χειρογράφου. Σε αυτό το κεφάλαιο, ωστόσο, είναι συγκεντρωμένο και αρκετό υλικό αυτής της ενότητας που περιλαμβάνει -πέρα από τα σχετικά αποσπάσματα από τις κοινοβουλευτικές Εκθέσεις- και τη σχετική θεωρητική ανάλυση του Μαρξ. Αυτό ισχύει και για τις δύο ενότητες του κεφαλαίου.

Στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου με τίτλο «I. Η κίνηση του χρυσού θησαυρού» (Μαρξ, 1978: 708-719, MEGA II/15: 557.3-566.14), ο Engels βασίζεται σε ένα τμήμα της ενότητας «Die Konfusion» που περιλαμβάνει κάποια θεωρητικά συμπεράσματα και έχει δομή και συνοχή (MEGA II/4.2: 620.11-626.36). Κατά την επεξεργασία αυτού του τμήματος του χειρογράφου, ο Engels έχει μετατοπίσει λίγα αποσπάσματα Εκθέσεων και έχει προσθέσει εμβόλιμα κάποια από άλλα σημεία της ενότητας «Die Konfusion».

Η δεύτερη ενότητα με τίτλο «II. Η τιμή του συναλλάγματος» περιλαμβάνει εξίσου κάποια πιο θεωρητικά τμήματα της ενότητας «Die Konfusion» μαζί φυσικά με τα σχετικά αποσπάσματα από τις κοινοβουλευτικές Εκθέσεις. Ο Engels έχει συγκεντρώσει εδώ και την ανάλυση του Marx από την «Die Konfusion» που σχετίζεται με τα θέματα των δύο υποενοτήτων αυτής της ενότητας («Η τιμή του συναλλάγματος με την Ασία», «Εμπορικό ισοζύγιο της Αγγλίας»).

Οι προσθήκες του Engels σε αυτό το κεφάλαιο έχουν ακριβώς τον ίδιο χαρακτήρα με τις προσθήκες του στα δύο προηγούμενα κεφάλαια. Αυτές οι μη σημειωμένες προσθήκες του Engels είναι οι εξής:

MEGA II/15: 559.15-16, 559.20-22, 560.27-29, 561.5-7, 565.39-41, 567.6-8, 567.33-37, 567.39-41, 569.27-570.5, 570.17-21, 575.38-41, 576.4-7, 577.9-13, 579.33-36.

Τα αντίστοιχα σημεία στην ελληνική έκδοση του τρίτου τόμου είναι τα εξής:

Μαρξ, 1978: 711 («Σχετικά με...»-«...(B.A.» και «Το 1847...»-«...29 του Αυγούστου»), 712 («Οι καταθέσεις που...»-«...C.D. 1848/1857»»), 713 («και γι' αυτό...»-«...απόθεμα της Τράπεζας»), 719 («και να πούμε: ...»-«...No. 5.057»»), 720 («Πώς τώρα αυτό...»-«...B.C. 1857»»), 721 («{Ακριβώς στις...»-«...σελ. 31} και «να εκδόσει τραπεζογραμμάτια...»-«...τέθηκε ο»), 723-724 («Παρακάτω ρωτάει...»-«...ανάμεσα στις δύο χώρες»»), 724 («Σ' αυτό ο Νιούμαρτς...»-«...στην Αγγλία»), 731 («“Αν ούτε...»-«...αυτά τα εμπορεύματα» και «Εδώ ο Νιούμαρτς...»-«...μεταφυσικής συζήτησης»»), 732-733 («Και στις δύο...»-«...αυτή η επίδραση;»), 736 («Σχετικά με...»-«...να πέσει το επιτόκιο»).

5.3.16 Το κεφάλαιο 36

Σε αντίθεση με τα κεφάλαια 33-35 που έχουν κατασκευαστεί από τον Engels στη βάση του υλικού της ενότητας «Die Konfusion», το κεφάλαιο 36 (Μαρξ, 1978: 741-764, MEGA II/15: 583.22-602.20) βασίστηκε στην έκτη ενότητα του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου (MEGA II.4.2: 646.19-664.29), η οποία ήταν σε πολύ προχωρημένο βαθμό επεξεργασίας.

Ο τίτλος «Προκεφαλαιοκρατικά» έχει αποδοθεί από τον ίδιο τον Marx στο χειρόγραφο. Όσον αφορά τους τίτλους των δύο επιμέρους ενοτήτων στο τέλος του κεφαλαίου, ο Engels έκανε μία μικρή παρέμβαση. Ενώ αυτοί οι τίτλοι στο χειρόγραφο ήταν «Για τον τόκο στο μεσαίωνα» και «Ο Λούθηρος για την τοκογλυφία», ο Engels κράτησε τον πρώτο τίτλο ως «Ο τόκος στο μεσαίωνα», ενσωμάτωσε σε αυτή την ενότητα και το κείμενο που στο χειρόγραφο είναι κάτω από τον τίτλο «Ο Λούθηρος για την τοκογλυφία» (απαλείφοντας ταυτόχρονα αυτό τον τίτλο) και επέλεξε ως τίτλο της δεύτερης ενότητας ένα υπότιτλο

τονισμένο από τον ίδιο τον Marx: «Το κέρδος της εκκλησίας από την απαγόρευση του τόκου». Η επιλογή αυτή έγινε πιθανώς πρώτον γιατί η πρώτη ενότητα στο μαρξικό χειρόγραφο περιλάμβανε μόνο ένα απόσπασμα του J.W. Gilbert ενώ η δεύτερη ενότητα του χειρογράφου περιλάμβανε –όπως φαίνεται και στο κείμενο της έκδοσης- αρκετά αποσπάσματα που δεν ανήκαν στον Luther. Συνεπώς, με αυτή την επιλογή πράγματι αυξάνεται η συνοχή του κειμένου.

Συνολικά, ο Engels σημείωνε στον Πρόλογο του τρίτου τόμου ότι «το κεφάλαιο “Προκεφαλαιοκρατικά” (κεφάλαιο 36) ήταν πέρα για πέρα επεξεργασμένο» (Μαρξ, 1978: 16). Πράγματι, όπως θα δούμε, ο Engels έχει κάνει ελάχιστες μόνο παρεμβάσεις, οι οποίες δεν έχουν καμία θεωρητική σημασία.

Καταρχάς, ο Engels έχει προχωρήσει σε προσθήκες λίγων λέξεων σε τέσσερα σημεία του κειμένου. Πιο συγκεκριμένα:

α) «...πατριαρχική, γιατί ήταν κυρίως...» (Μαρξ, 1978: 745, MEGA II/15: 587-588).

β) «...η μετατροπή του γεώμορου και των δοσιμάτων σε είδος, που δίνονται στον γαιοκτήμονα και στο κράτος, σε χρηματική πρόσοδο και...» (Μαρξ, 1978: 747, MEGA II/15: 588.20-21).

γ) «...τα παιδιά τους και...» (Μαρξ, 1978: 748, MEGA II/15: 589.14.15)

δ) «...πως αυτός ο χρονικός χωρισμός μπορεί να δημιουργήσει καταστάσεις, στις οποίες ακόμα και σήμερα ο κεφαλαιοκράτης του χρήματος και ο τοκογλύφος συγχωνεύονται σε ένα πρόσωπο.» (Μαρξ, 1978: 749, MEGA II/15: 589.32-33).

Ο Engels έκανε και δύο κειμενικές μετατοπίσεις:

α) Η πρώτη είναι εντελώς ανεπαίσθητη και αφορά τη μεταφορά της παραγράφου που βρίσκεται στη θέση MEGA II/4.2: 647.23-26 εντός της προηγούμενης παραγράφου, στη θέση MEGA II/15: 584.26-28 και Μαρξ, 1978: 742 («Λέγω χαρακτηριστικές...»-«του τοκοφόρου κεφαλαίου»), δηλαδή ακριβώς μετά από την πρόταση στην οποία γίνεται για πρώτη φορά λόγος από τον Marx για τις δύο «χαρακτηριστικές μορφές, με τις οποίες υπάρχει το τοκογλυφικό κεφάλαιο την εποχή πριν από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής». Στην ουσία, η περίοδος που μεταφέρθηκε από τον Engels αποτελεί ακριβώς την αιτιολόγηση του προσδιορισμού «χαρακτηριστικές μορφές» και γι' αυτό ακριβώς μεταφέρθηκε σε αυτό το σημείο.

β) Το σημείο MEGA II/4.2:655.30-659.28 μεταφέρθηκε στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου το οποίο διακρίνεται από τον Engels με μία παύλα ως διακριτό από το προηγούμενο μέρος (MEGA II/15: 599.17-602.20, Μαρξ, 1978: 761-764). Στο χειρόγραφο η θέση αυτού του σημείου είναι ακριβώς μετά την παράγραφο που τελειώνει ως εξής: «...δημιουργία του πιστωτικού χρήματος» (Μαρξ 1978: 753, MEGA II/15: 593.27). Η μετατόπιση αυτού του τμήματος στο τέλος του κεφαλαίου βελτιώνει τη συνοχή του κειμένου γιατί αυτό το σημείο αποτελεί μία μακρά ιστορική παρέκβαση των αντιλήψεων για τον τόκο κατά το Μεσαίωνα που

διακόπτει στη ροή του χειρογράφου την ανάλυση για τη βίαιη καταπολέμηση της τοκογλυφίας από την ανερχόμενη αστική τάξη και την υποταγή του τοκοφόρου κεφαλαίου στο βιομηχανικό κεφάλαιο.

Κατά τη μεταφορά του, το τμήμα αυτό υπέστη μία ανεπαίσθητη μεταφορά μίας μικρής παρενθετικής παραγράφου (MEGA II/4.2: 656.19-23) προς την προηγούμενη της παράγραφο με τη νέα θέση της να είναι η MEGA II/15: 599.31-35, Μαρξ 1978: 761-762 («Εφόσον...»-«...βιομηχανικό κεφάλαιο»). Επίσης, ο Engels δεν υιοθέτησε δύο σημεία αυτού του τμήματος. Το πρώτο είναι το MEGA II/4.2: 657.9-658.14. Πρόκειται για ένα μεγάλο απόσπασμα από το βιβλίο του Luther *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen*. Στο χειρόγραφο βρίσκεται ακριβώς μετά τα άλλα δύο αποσπάσματα από το ίδιο βιβλίο τα οποία έχουν συμπεριληφθεί και στην έκδοση και συγκεκριμένα μετά το απόσπασμα που τελειώνει σε «...Wittenberg 1540)» (Μαρξ, 1978: 763, MEGA II/15: 601.3). Μάλλον απαλείφθηκε από τον Engels γιατί είναι το τρίτο απόσπασμα με το ίδιο αντικείμενο από το ίδιο βιβλίο στη σειρά. Το δεύτερο είναι το MEGA II/4.2: 658.20-25 και περιλαμβάνει το εξής κείμενο: «Όπου αναπτύχθηκε το εμπόριο, όπως στις ιταλικές πόλεις – δηλαδή το θαλάσσιο εμπόριο- από νωρίς πιστωτικό σύστημα. Έτσι έγινε στην Ολλανδία. Μπορεί κανείς να πει ότι το πιστωτικό σύστημα αναπτύχθηκε παντού σε σύνδεση με το θαλάσσιο εμπόριο και την υπερπόντια αγορά. Ο τόκος ρυθμίζεται εδώ από το κέρδος. (Εκτός από το θεσμό των τραπεζών στη Βενετία, τη Γένοβα, τη Βαρκελώνη κλπ, αργότερα την Ολλανδία)». Αυτό το τμήμα βρίσκεται στο χειρόγραφο ακριβώς πριν το σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο του Augier (Μαρξ, 1978: 763, MEGA II/15: 601.11). Προφανώς απαλείφθηκε γιατί αυτό το απόσπασμα λέει ακριβώς τα ίδια με αυτά που λέει το παραπάνω απόσπασμα του Augier ενώ το ίδιο συμπέρασμα για τη σύνδεση του θαλάσσιου εμπορίου με τη δημιουργία των πιστωτικών ενώσεων έχει σημειωθεί από τον Marx και σε προηγούμενο σημείο αυτού του κεφαλαίου (MEGA II/15: 591.20-24, Μαρξ, 1978: 751, «Οι πιστωτικές...»-«...του χρηματεμπορίου»).

Επίσης, ο Engels έχει ενσωματώσει τρία τμήματα των υποσημειώσεων στο κυρίως κείμενο. Το πρώτο αφορά το σημείο MEGA II/4.2: 659.37-41 και 660.24-25 και έχει ενσωματωθεί στο κυρίως κείμενο της έκδοσης στο σημείο MEGA II/15: 593.36-594.4, Μαρξ, 1978: 754 («“Όλοι οι...»-«...σελ. 73)»). Το δεύτερο αφορά τα σημεία MEGA II/4.2: 660.26-45 και έχει ενσωματωθεί στο κυρίως κείμενο της έκδοσης στο σημείο MEGA II/15: 595.9-31, Μαρξ, 1978: 756-757: «Στις παρακάτω περικοπές...»-«...του τραπεζικού συστήματος». Επίσης, και η υποσημείωση του χειρογράφου στο σημείο MEGA II/4.2: «662.28-45 και 663.34-41» ενσωματώθηκε από τον Engels στο κυρίως κείμενο στο σημείο MEGA II/15: 597.22-38, 598.1-20, Μαρξ, 1978: 759-760: «Στο “Religion...»-«...p. 433, 434)».

Τέλος, ο Engels δεν έχει υιοθετήσει δύο σημεία του χειρογράφου. Το πρώτο είναι η πρόταση: «Αυτό είναι το φυσικό πεδίο όλων των κενών δημιουργών σχεδίων και μπουρδολόγων» (MEGA II/4.2: 663.4-5). Αυτό το σχόλιο βρίσκεται στο χειρόγραφο στο τέλος της πρότασης στην οποία ο Marx χλευάζει την άποψη του Proudhon περί δωρεάν πίστωσης και η οποία τελειώνει ως εξής: «...της μικροαστικής άποψης» (MEGA II/15: 597.21, Marx, 1978: 759). Το δεύτερο είναι η υποσημείωση MEGA II/4.2:648.37-40, η οποία περιλαμβάνει το απόσπασμα του Newman, το οποίο παρουσιάζει και σχολιάζει ο Marx στο κυρίως κείμενο (MEGA II/15: 585.12-16 και Marx, 1978: 743, «Ο Νιούμαν...»-«...p.44»).

5.4. Κάποια συμπεράσματα

Από τα παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πράγματι ο Engels περιορίστηκε, όπως έγραφε στον Πρόλογο του τρίτου τόκου, «στην τακτοποίηση αυτού που υπήρχε» στο χειρόγραφο κάνοντας «τις πιο απαραίτητες συμπληρώσεις». Το πόσο εκτεταμένες ήταν αυτές οι αναγκαίες συμπληρώσεις εξαρτιόταν από τον ίδιο το βαθμό επεξεργασίας των αντίστοιχων τμημάτων του πέμπτου κεφαλαίου του χειρογράφου. Για παράδειγμα, αυτές ήταν ελάχιστες στα κεφάλαια 21-24, 27, 29, 36, μέτριες στα κεφάλαια 25, 26, 28, 30, 31, 32 και αρκετές στα κεφάλαια 33-35. Σε όλες τις περιπτώσεις, όμως, το κριτήριο του Engels ήταν το ίδιο: πώς θα παρουσιαστεί η ανάλυση του Marx στο χειρόγραφο με τρόπο που βοηθούσε την ανάγνωση του αλλά δεν επηρέαζε ούτε στο ελάχιστο τον άξονα της μαρξικής ανάλυσης. Αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε με την επιμέλεια του Engels.

Συνεπώς, δεν επιβεβαιώνεται η εκτίμηση του Heinrich για εκδοτικές παρεμβάσεις του Engels που διαστρεβλώνουν το χαρακτήρα του μαρξικού χειρογράφου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αυτή η εργασία είχε δύο βασικά ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο συνίστατο στο αν υπήρξαν σημαντικές μετατοπίσεις στην οικονομική σκέψη του Marx την τελευταία 15ετία της ζωής του. Το δεύτερο συνίστατο στο κατά πόσο η επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων του μετέπειτα τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, και ιδιαίτερα του τρίτου και του πέμπτου Τμήματος του, αποτυπώνει τη μαρξική σκέψη και το πνεύμα αυτών των χειρογράφων. Από την απάντηση σε αυτά τα δύο ερωτήματα καθορίζεται σε σημαντικό βαθμό κατά πόσο η ανάλυση των τριών τόμων του *Κεφαλαίου* αποτελεί ένα συνεκτικό θεωρητικά «εργαλείο» για την ερμηνεία της οικονομικής πραγματικότητας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η πραγμάτευση αυτών των ερωτημάτων και της συζήτησης που τα συνοδεύει είχε σε αυτή την εργασία ένα θεωρητικό και ένα αρχειογραφικό σκέλος. Το θεωρητικό σκέλος θεωρήθηκε απαραίτητο τόσο για τον εντοπισμό των ζητημάτων στα οποία επικεντρώνεται διαχρονικά η μαρξιστική οικονομική συζήτηση όσο και για την κατανόηση των βαθύτερων θεωρητικών αποδοχών με τις οποίες εισέρχεται κάθε θεωρητικός ή ρεύμα σκέψης στη συζήτηση γύρω από τα παραπάνω συγκεκριμένα ερωτήματα. Στο έδαφος της ανάλυσης του θεωρητικού σκέλους, έλαβε χώρα η καθαυτό αρχειογραφική διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων μέσω της έκδοσης MEGA, η οποία περιλαμβάνει όλο το απαραίτητο υλικό.

Αυτή η εργασία δομήθηκε σε τρία Μέρη, τα δύο πρώτα από τα οποία περιλάμβαναν την παρουσίαση και το σχολιασμό της θεωρητικής συζήτησης γύρω από τα ζητήματα του *Κεφαλαίου* ενώ το τρίτο Μέρος περιλάμβανε την καθαυτό αρχειογραφική μελέτη των παραπάνω ερωτημάτων. Ο χωρισμός της θεωρητικής συζήτησης σε δύο Μέρη οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή η συζήτηση προσέλαβε διαφορετικά χαρακτηριστικά στις δύο περιόδους με τις οποίες καταπιάνονται αυτά τα δύο Μέρη.

Το πρώτο Μέρος της εργασίας περιλαμβάνει την περίοδο από το θάνατο του Marx το 1883 μέχρι και την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πρόκειται για μία περίοδο στην οποία η μαρξιστική συζήτηση είχε ως βασικό χαρακτηριστικό της το γεγονός ότι επικεντρώθηκε σε καθαυτό οικονομικά θεωρητικά ζητήματα. Τα δύο βασικά ερωτήματα που απασχόλησαν τους μαρξιστές θεωρητικούς εκείνης της περιόδου είναι πρώτον, κατά πόσο η ανάλυση των τριών τόμων του *Κεφαλαίου* διέπεται από θεωρητική συνοχή και δεύτερο, κατά πόσο αυτή η ανάλυση (και οι οικονομικοί νόμοι που περιλαμβάνει) είναι

ικανή να ερμηνεύσει τη συνεχώς μεταβαλλόμενη καπιταλιστική οικονομική πραγματικότητα.

Τα δύο πρώτο κεφάλαια επικεντρώθηκαν σε ζητήματα θεωρητικής συνοχής του *Κεφαλαίου*. Το πρώτο κεφάλαιο περιέλαβε τη συζήτηση την περίοδο που μεσολάβησε από το θάνατο του Marx το 1883 μέχρι το θάνατο του Engels το 1895. Η συζήτηση αυτή την περίοδο οξύνθηκε ιδιαίτερα μετά την έκδοση από τον Engels του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* και επικεντρώθηκε γύρω από την πρόκληση που έθεσε ο Engels στον Πρόλογο στον δεύτερο τόμο του *Κεφαλαίου* προς τους θεωρητικούς της εποχής να βρουν την τρόπο διαμόρφωσης ενός ίσου ποσοστού κέρδους χωρίς παραβίαση του νόμου της αξίας. Σε αυτή τη συζήτηση ενεπλάκησαν –με διαφορετικό βαθμό επιτυχίας- οι Lexis, Schmidt, Stiebeling, Wolf, Loria, Fireman και Lehr. Η δημοσίευση του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* το 1894, που περιλάμβανε τη μαρξική ανάλυση σε αυτό το ζήτημα και πολλά ακόμα ζητήματα, μετατόπισε την αντιπαράθεση στο ζήτημα της θεωρητικής ισχύος της ανάλυσης του τρίτου τόμου αλλά και της συνοχής του με τον πρώτο τόμο. Από αυτή τη συζήτηση αναδείχθηκαν μια σειρά ερωτήματα που θα απασχολούσαν και τους μετέπειτα θεωρητικούς όπως αν η διαδικασία διαμόρφωσης του γενικού ποσοστού κέρδους έχει μόνο λογικό-θεωρητικό ή και ιστορικό-εμπειρικό χαρακτήρα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι παρεμβάσεις των Böhm-Bawerk και Bortkiewicz, οι οποίοι, παρόλο που δεν ήταν μαρξιστές, επηρέασαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τη μαρξιστική συζήτηση. Ο Böhm-Bawerk επιτέθηκε στη μαρξική ανάλυση του πρώτου τόμου για την αξία ενώ μετά την έκδοση του τρίτου τόμου ισχυρίστηκε ότι υπάρχει λογική αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία της αξίας και της υπεραξίας στον πρώτο τόμο από τη μία και στην ανάλυση για τη διαμόρφωση του γενικού ποσοστού κέρδους στον τρίτο τόμο από την άλλη. Με αυτό τον τρόπο, ο Böhm-Bawerk έθεσε τα θεμέλια του λεγόμενου “προβλήματος του μετασχηματισμού” το οποίο όμως διατυπώθηκε ρητά ως τέτοιο (και επιχειρήθηκε να «επιλυθεί») από τον Bortkiewicz, του οποίου οι μεθοδολογικές αποδοχές και τα συμπεράσματα ασκούν μέχρι τις μέρες μας καθοριστική επίδραση στη σχετική συζήτηση.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν τα βασικά σημεία της “αναθεωρητικής διαμάχης” που έλαβε χώρα στη «στροφή» προς τον 20^ο αιώνα στη Γερμανία με βασικούς συμμετέχοντες τους Kautsky, Bernstein και Luxemburg. Αυτή τη φορά, πέρα από ζητήματα θεωρητικής συνοχής του *Κεφαλαίου*, στο επίκεντρο μπήκε το ερώτημα κατά πόσο το *Κεφάλαιο* είναι σε θέση να ερμηνεύσει τις πραγματικές οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες παρουσίαζαν νέα στοιχεία σε σχέση με λίγα χρόνια πριν. Αυτή η αντιπαράθεση είχε άμεσα πολιτικό χαρακτήρα, αφού έλαβε χώρα στο πλαίσιο του SPD, και οδήγησε στο

παράδοξο γεγονός της επικράτησης της μη-αναθεωρητικής πλευράς στο επίπεδο της θεωρίας την ίδια στιγμή που η λογική της αναθεωρητικής πλευράς κυριαρχούσε σταδιακά στο επίπεδο της πολιτικής πρακτικής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι πρώτες παρεμβάσεις σχετικά με το ζήτημα του ιμπεριαλισμού και συγκεκριμένα οι παρεμβάσεις των Hobson, Kautsky, Bernstein, Hilferding και Luxemburg. Οι περισσότερες από τις σχετικές παρεμβάσεις συνέδεαν άμεσα τα επιχειρήματα τους με την ανάλυση του *Κεφαλαίου* (και πιο συγκεκριμένα με τη θεωρία για την κρίση και την Πίστη) είτε παρουσιάζοντας τα ως συμπλήρωση-ολοκλήρωση της ανάλυσης του με τη συμπερίληψη των νέων στοιχείων του καπιταλισμού, είτε υποστηρίζοντας ότι κάποια στοιχεία της ανάλυσης του *Κεφαλαίου* ανατρέπονται ακριβώς λόγω αυτών των νέων στοιχείων.

Με παρόμοια ζητήματα ασχολήθηκε και το πέμπτο κεφάλαιο που παρουσίασε τη σχετική συζήτηση στη Ρωσία, μόνο που αυτή τη φορά το βασικό ερώτημα, γύρω από το οποίο ξεδιπλώθηκε η θεωρητική συζήτηση ήταν το ερώτημα κατά πόσο ήταν εφικτή η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Η άρνηση της δυνατότητας επαρκούς ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία υποστηρίχτηκε από τους Ναρόντικους (και κυρίως των Vorontsov και Danielson) στη βάση της αδυναμίας πραγματοποίησης του προϊόντος στη Ρωσία αλλά και γενικά όπου δεν υπάρχει δυνατότητα επαρκών εξωτερικών αγορών. Από την άλλη, οι λεγόμενοι «νόμιμοι» μαρξιστές υποστήριξαν ότι η ίδια η ανάπτυξη του καπιταλισμού δημιουργεί την αγορά της με τον Tugan-Baranovski να υποστηρίζει ότι η βασική αιτία των κρίσεων δεν είναι η υποκατανάλωση αλλά η έλλειψη αναλογικότητας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους. Τη δυνατότητα πραγματοποίησης του προϊόντος και ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία υποστήριξαν και οι Plekhanov και Lenin, με τον τελευταίο να επικεντρώνει το ενδιαφέρον του –πέρα από το ζήτημα της πραγματοποίησης- στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού.

Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάσαμε τη θεωρία του Grossmann με την οποία ο μαρξικός νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους μπήκε στο επίκεντρο της μαρξιστικής θεωρίας για την κρίση. Με αυτήν, το κέντρο βάρους της μαρξιστικής θεωρίας της κρίσης μετατοπίστηκε από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της παραγωγής. Ο Grossmann προσπάθησε να ερμηνεύσει μια σειρά αντιφάσεις και φαινόμενα του καπιταλισμού με αφετηρία την ίδια τη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου ενώ θεμελίωσε και μία θεωρία προοπτικής κατάρρευσης του καπιταλισμού με διαφορετικά χαρακτηριστικά από την αντίστοιχη θεωρία της Luxemburg.

Στο έβδομο κεφάλαιο, που είναι και το τελευταίο του πρώτου Μέρους, παρουσιάζεται η υποκαταναλωτική θεωρία του Sweezy που έθεσε τα θεμέλια της

σχολής του Μονοπωλιακού Κεφαλαίου. Πέρα από τη θεμελίωση μίας θεωρίας υποκατανάλωσης που υπερβαίνει, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, τις αδυναμίες των υποκαταναλωτικών θεωριών των Kautsky και Luxemburg, ο Sweezy υποστήριξε στη βάση αυτής της θεωρίας την ύπαρξη «χρόνιας κρίσης» του καπιταλισμού καθώς και την αναίρεση ουσιαστικά της δράσης του νόμου της αξίας στον μονοπωλιακό καπιταλισμό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι μια σειρά επιχειρήματα του Sweezy, όπως η ανάδειξη της έλλειψης ζήτησης ως αιτίας της κρίσης, η έμφαση στο ρόλο της Πίστης και ο ισχυρισμός ότι ο Marx δεν είχε προλάβει να διατυπώσει μία συνεκτική θεωρία κρίσης, θα τα βρούμε σχεδόν αυτούσια και στη θεωρία του Heinrich.

Το δεύτερο Μέρος αυτής της εργασίας επικεντρώθηκε στην περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρόλο που τα χαρακτηριστικά της άρχισαν να διαμορφώνονται ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι ότι σε ένα μεγάλο μέρος των μαρξιστών θεωρητικών των καπιταλιστικών κρατών υπήρξε σημαντική μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα καθαυτό ζητήματα της πολιτικής οικονομίας προς φιλοσοφικά, μεθοδολογικά, «επιστημολογικά» ζητήματα του μαρξισμού και μάλιστα με έναν ιδεαλίζοντα τρόπο.

Στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου Μέρους παρουσιάστηκαν τα αίτια και τα χαρακτηριστικά αυτή της μετατόπισης. Αναλύθηκε ο τρόπος με τον οποίο συνέβαλλαν σε αυτή τη μετατόπιση μια σειρά οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της περιόδου αλλά και η έκδοση το 1932 των *Οικονομικών και Φιλοσοφικών Χειρόγραφων* (των λεγόμενων *Παρισινών Χειρογράφων*) του Marx. Βασικό προϊόν αυτής της μετατόπισης ήταν η ενίσχυση των ιδεαλιστικών στοιχείων σε μια σειρά συγγραφείς που συνέχιζαν –τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό- να επικαλούνται το *Κεφάλαιο* και τον Marx.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν οι αναλύσεις των Lukács, Korsch και Gramsci που έθεσαν, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα θεμέλια του ρεύματος του Δυτικού Μαρξισμού. Βασικά κοινά χαρακτηριστικά των παρεμβάσεων τους ήταν η υποτίμηση της σημασίας των επιμέρους οικονομικών θεωρητικών ζητημάτων, η ανάδειξη των ζητημάτων φετιχισμού και αλλοτρίωσης στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων ως κυρίαρχων στοιχείων του *Κεφαλαίου*, η προβολή στενά της κριτικής-«αρνητικής» πλευράς της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης και η άρνηση ουσιαστικά της «θετικής» πλευράς της ως θεωρητικής ερμηνείας του τρόπου κίνησης της καπιταλιστικής οικονομίας, η αντιπαραβολή ενός μέρους του έργου του Engels απέναντι στο έργο του Marx και στη συνέχεια ενός μέρους του έργου του Marx απέναντι σε ένα άλλο μέρος του.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε η πορεία και τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης Σχολής της Φρανκφούρτης. Αναδείχθηκαν τα θεμελιακά

χαρακτηριστικά αυτής της σχολής που σύμφωνα με τους εκπροσώπους της ήταν η αποκατάσταση της φιλοσοφικής διάστασης του μαρξισμού, η καταπολέμηση του λεγόμενου «ορθόδοξου μαρξισμού», η απόρριψη του κοσμοθεωρητικού χαρακτήρα του μαρξισμού, η έμφαση στη σημασία του Hegel για την κατανόηση του Marx αλλά και η αυξανόμενη επιστράτευση θέσεων από επιστήμες όπως η ψυχανάλυση, η κοινωνική ψυχολογία, η αισθητική, η θεωρία της τέχνης κλπ. Παρόλο που οι εκπρόσωποι της σχολής υποτιμούσαν τη μελέτη συγκεκριμένων θεωρητικών ζητημάτων της πολιτικής οικονομίας, διατύπωσαν κάποιες οικονομικές θέσεις οι οποίες είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό την υποστήριξη της αναίρεσης της ισχύος πλευρών του *Κεφαλαίου* στη σύγχρονη εποχή. Ιδιαίτερη αναφορά έγινε στο Alfred Schmidt ο οποίος κινούμενος εντός του πλαισίου της Σχολής της Φρανκφούρτης, επέφερε μία μετατόπιση από το πρώιμο στο ύστερο έργο του Marx, από τα *Παρισινά Χειρόγραφα* στο *Κεφάλαιο*, προετοιμάζοντας έτσι τη γέννηση της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο τρόπος «ανάγνωσης» του μαρξισμού από τον Althusser. Σύμφωνα με αυτόν, η «επιστημολογική τομή» που επέφερε ο Marx επήλθε μόνο από τη στιγμή που αυτός υπερνίκησε τις χεγκελιανές επιρροές. Βασική θέση του Althusser είναι ότι ο Marx δεν είχε συνειδητοποιήσει την επανάσταση που είχε συντελέσει σε σχέση με την κλασική πολιτική οικονομία και γι' αυτό απαιτείται η «συμπτωματική» ανάγνωση του έργου του, η οποία θα παρέμβει ενεργά σε αυτό με στόχο την ανακατασκευή του στο έδαφος της νέας προβληματικής που ασυνείδητα αυτός είχε διανοίξει. Επίσης, πέρα από τις ιδεαλιστικές ρίζες πολλών κεντρικών εννοιών του Althusser, τονίστηκε ιδιαίτερα ο ιδεαλιστικός χαρακτήρας της γνωσιοθεωρίας του Althusser που αποδέχεται ότι η επιβεβαίωση της ορθότητας της γνώσης δεν απορρέει από το εξωτερικό περιβάλλον αλλά από παράγοντες εσωτερικούς της γνώσης. Πρόκειται για μία θέση που ουσιαστικά υποστηρίζει ότι δεν χρειάζεται ο εμπειρικός έλεγχος της θεωρίας αφού αυτή διαθέτει εσωτερικούς τρόπους απόδειξης και εξακρίβωσης της αλήθειας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάστηκε ο τρόπος με τον οποίο γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1960 η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ μέσα από τη «μήτρα» της Σχολής της Φρανκφούρτης αλλά και κάτω από την ισχυρή επίδραση του Althusser. Η Νέα Ανάγνωση του Μαρξ τραβάει στα άκρα την αντίθεση ανάμεσα στον Marx και τον Engels φτάνοντας να διαχωρίζει ρητά τον Marx από αυτό που κατανοείται ως «μαρξισμός» που γι' αυτήν δεν είναι παρά «ενγκελσισμός». Ταυτόχρονα, οι ίδιοι οι εκπρόσωποι της αναδεικνύουν κάποιες σημαντικές (αν και όχι όλες από) τις διαφορές τους με τον Marx επικαλούμενοι τις ισχυρές ρικαρντιανές επιρροές σε πολλά σημεία του *Κεφαλαίου*. Η πιο ουσιαστική διαφορά, ωστόσο, αυτού του θεωρητικού ρεύματος με τη μητρική

του Σχολή της Φρανκφούρτης είναι το γεγονός της επανεστίασης –χωρίς να χάνονται τα φιλοσοφικά χαρακτηριστικά της τελευταίας- στα καθαυτό ζητήματα της πολιτικής οικονομίας. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η Νέα Ανάγνωση του Marx αποτελεί την οικονομική θεμελίωση της ιδεαλιστικά φιλοσοφικοποιημένης ανάγνωσης του Marx. Ωστόσο, τόσο οι πρωτεργάτες αυτού του ρεύματος, Backhaus και Reichelt, όσο και οι περισσότεροι από τους ακολούθους τους πρόβαλλαν τα *Grundrisse* ως πιο κατάλληλα από το *Κεφάλαιο* για την κατανόηση της μαρξικής κριτικής επειδή δεν κινούνται στο επίπεδο ενός εξειδικευμένου θεωρητικού πεδίου αλλά στο επίπεδο της συνολικής κριτικής της κοινωνίας. Η μονόπλευρη κατανόηση της αξίας ως μορφής οδηγεί τη Νέα Ανάγνωση του Μαρξ στην πλήρη αδιαφορία για τα ποσοτικά ζητήματα της θεωρίας της αξίας και γενικότερα της πολιτικής οικονομίας με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζει την ενασχόληση (ακόμα και του ίδιου του Marx) με αυτά τα ζητήματα ως αριστερο-ρικαρντιανή παρέκκλιση από την γνήσια μέθοδο του Marx.

Στο έκτο, και τελευταίο, κεφάλαιο του δεύτερου Μέρους παρουσιάστηκε ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο αποκρυσταλλώθηκε η αντίληψη της Νέας Ανάγνωσης του Μαρξ στη θεωρία του βασικού σύγχρονου εκπροσώπου της, Michael Heinrich. Ιδιαίτερα τονίστηκε και σχολιάστηκε η «χρηματική θεωρία της αξίας» και η «χρηματική θεωρία του κεφαλαίου» του Heinrich, οι οποίες οδηγούν στην αναίρεση θεμελιωδών μαρξικών αποδοχών όπως ότι η παραγωγική εργασία αποτελεί την ουσία της αξίας, ότι η εμπορευματική μορφή του προϊόντος καθώς και ο αφηρημένος και κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας υπάρχουν ήδη από τη σφαίρα της παραγωγής, ότι η ουσία της υπεραξίας είναι η απλήρωτη εργασία. Η αναίρεση της μαρξικής πρωτοκαθεδρίας της σφαίρας της παραγωγής επί της σφαίρας της κυκλοφορίας οδηγεί ουσιαστικά τον Heinrich στην ταύτιση της αξίας με την ανταλλακτική αξία, όπως αυτή διαμορφώνεται στην αγορά. Κατά την προβολή αυτών των θέσεων του, ο Heinrich στοχοποιεί όχι μόνο τον Engels αλλά και τις έντονες αμφιταλαντεύσεις του Marx και τα «ρικαρντιανά υπολείμματα» σε όλο το εύρος ουσιαστικά του *Κεφαλαίου*. Τέλος, η κυκλοφοριστική αντίληψη του Heinrich εκφράζεται στην ανοιχτή απόρριψη του μαρξικού νόμου της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει και στην προβολή μίας θεωρίας κρίσης με έμφαση στην έλλειψη επαρκούς ζήτησης και στην Πίστη.

Στο έδαφος της παραπάνω συνολικής αντίληψης, ο Heinrich ισχυρίζεται ότι από το τέλος της δεκαετίας του 1960 παρουσιάστηκε μία σημαντική θεωρητική μετατόπιση του Marx με κεντρικά στοιχεία την άμβλυνση της πίστης του στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει και την απόδοση κεντρικού οικονομικού ρόλου στα ζητήματα της Πίστης. Ο Heinrich ισχυρίζεται, επίσης, ότι η επιμέλεια των μαρξικών χειρογράφων του τρίτου τόμου

του *Κεφαλαίου* από τον Engels απέκρυψε αυτή τη μετατόπιση ενώ παρουσίασε την αντίληψη του Marx για μια σειρά ζητήματα ως πολύ πιο τελεσίδικη απ' ότι αυτή είναι στα χειρόγραφα. Αυτά τα επιχειρήματα επιχειρείται να στοιχειοθετηθούν με την επίκληση των χειρογράφων που περιλαμβάνονται στην έκδοση MEGA.

Το τρίτο Μέρος της εργασίας περιλαμβάνει την καθαυτό αρχειογραφική μελέτη αυτών των επιχειρημάτων του Heinrich. Απαραίτητη προϋπόθεση όμως γ' αυτό ήταν η παρουσίαση στο πρώτο κεφάλαιο της ιστορίας και του χαρακτήρα της έκδοσης MEGA. Στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης, ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην ανάδειξη των σημαντικών αλλαγών στο χαρακτήρα της έκδοσης μετά την υιοθέτηση των νέων εκδοτικών αρχών το 1992, οι οποίες ενίσχυσαν τον «ακαδημαϊκό», «αποπολιτικοποιημένο», «αποϊδεολογικοποιημένο» χαρακτήρα της έκδοσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνήθηκε αρχειογραφικά ο ισχυρισμός του Heinrich περί θεωρητικής μετατόπισης του Marx τη δεκαετία του 1870. Τα επιμέρους επιχειρήματα ομαδοποιήθηκαν σε έξι κατηγορίες επιχειρημάτων ενώ κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες διερευνήθηκε αρχειογραφικά. Το βασικό συμπέρασμα που απορρέει είναι ότι δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί αρχειογραφικά το επιχείρημα του Heinrich. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Marx εκείνη την περίοδο γύρω μια σειρά ζητήματα, όπως ο ρόλος της σύγχρονης Πίστης, η γαιοπρόσδοδος, τα νέα στοιχεία που παρουσίασε η κρίση του 1873, η βελτίωση της μαθηματικής απεικόνισης της σχέσης του ποσοστού της υπεραξίας και του ποσοστού του κέρδους κ.α. έχουν το χαρακτήρα της ολοκλήρωσης της θεωρητικής ανάλυσης του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* (και επικαιροποίησης των παραδειγμάτων, των στοιχείων κλπ) στο έδαφος της ανάλυσης του βασικού χειρογράφου 1863-1865 και όχι τον χαρακτήρα της άρσης και αντικατάστασης των πιο θεμελιακών θεωρητικών θέσεων.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάστηκαν και σχολιάστηκαν οι γενικές ενστάσεις του Heinrich ενάντια στον τρόπο επιμέλειας των μαρξικών χειρογράφων από τον Engels. Αφότου παρουσιάστηκε η κατηγοριοποίηση των παρεμβάσεων του Engels στην οποία προχώρησε ο Heinrich, αναδείχθηκε ότι οι τρεις θεματικές στις οποίες εστιάστηκε αυτή η κριτική είναι οι εξής: α) Η θεωρία της κρίσης και ο τρόπος επιμέλειας του τρίτου κεφαλαίου του χειρογράφου που καταπιάνεται με το νόμο της τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, β) η θεωρία της Πίστης και ο τρόπος επιμέλειας του πέμπτου κεφαλαίου του μαρξικού χειρογράφου που καταπιάνεται με το τοκοφόρο κεφάλαιο και την Πίστη και γ) η σχέση ανάμεσα στην εμπορευματική και την καπιταλιστική παραγωγή.

Στο τέταρτο και το πέμπτο κεφάλαιο μελετήθηκαν αρχειογραφικά οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις του Engels στο τρίτο και το πέμπτο, αντίστοιχα,

κεφάλαιο του μαρξικού χειρογράφου του τρίτου τόμου. Πιο συγκεκριμένα μελετήθηκε ο τρόπος οργάνωσης του υλικού, οι προσθήκες, οι απαλήψεις και οι κειμενικές μετατοπίσεις στις οποίες προχώρησε ο Engels ενώ επιχειρήθηκε η αιτιολόγηση σχεδόν του συνόλου αυτών των παρεμβάσεων. Το βασικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε είναι ότι οι παρεμβάσεις του Engels σε καμία περίπτωση δεν μεταβάλλουν την ανάλυση του μαρξικού χειρογράφου αλλά αποτελούν απλώς παρεμβάσεις απαραίτητες για την εκδοτική επιμέλεια ενός χειρογράφου ενώ η έκταση αυτών των παρεμβάσεων καθορίστηκε από το βαθμό μορφικής ολοκλήρωσης του κάθε κεφαλαίου του χειρογράφου (μικρότερη στο τρίτο και αρκετά μεγαλύτερη στο πέμπτο κεφάλαιο του χειρογράφου). Με βάση αυτό το συμπέρασμα αλλά και λαμβάνοντας υπόψη τη συνολική θεωρία του Heinrich, προχωρήσαμε στην εκτίμηση ότι τα επιχειρήματα του απορρέουν από τη ριζική διαφωνία του με τη μαρξική ανάλυση για το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους να πέφτει, συνολικά για την κρίση, αλλά και για το ρόλο της Πίστης όπως αυτός αναλύεται στο *Κεφάλαιο*.

Ως απόρροια της απάντησης στα δύο βασικά ερωτήματα αυτής της εργασίας, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι οι τρεις τόμοι του *Κεφαλαίου*, όπως κυκλοφορούν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αποτελούν ως σύνολο ένα συνεκτικό θεωρητικό «εργαλείο» για την ερμηνεία της καπιταλιστικής οικονομικής πραγματικότητας. Ο βαθμός στον οποίο το κάνει αυτό με επιτυχία είναι μία άλλη συζήτηση που περιλαμβάνει και την εμπειρική της πλευρά, όπως φευγαλέα θίξαμε και σε αυτή την εργασία. Η δική μας γνώμη είναι ότι το *Κεφάλαιο* αποτελεί το πιο ισχυρό θεωρητικό όπλο για την ερμηνεία των φαινομένων και των τάσεων της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και για την πάλη της σύγχρονης εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο.

Όσον αφορά τα πιθανά πεδία στα οποία μπορεί να συνεχιστεί μελλοντικά αυτή η έρευνα, ξεχωρίζουμε τρία από αυτά.

Το πρώτο πεδίο έχει να κάνει με τη μελέτη υλικού που εκδίδεται σταδιακά στο πλαίσιο των υπόλοιπων τριών –πέραν της δεύτερης που είναι και η βασική-ενοτήτων της έκδοσης MEGA. Για παράδειγμα, όπως σημειώσαμε και στο τρίτο Μέρος αυτής της εργασίας, υπό έκδοση παραμένουν ακόμα ο τόμος MEGA IV/25 και το μεγαλύτερο μέρος του τόμου MEGA IV/19 που περιλαμβάνουν οικονομικά αποσπάσματα και σημειώσεις του Marx. Ωστόσο, εκτιμούμε ότι ενώ αυτή η αρχειογραφική μελέτη θα εμπλουτίσει τη γνώση μας γύρω από αυτά τα ζητήματα, από τον ίδιο το χαρακτήρα του υλικού απορρέει ότι δεν μπορεί να ανατρέψει τα συμπεράσματα που εξάγονται από την αρχειογραφική διερεύνηση των χειρογράφων και όλου του υλικού που περιλαμβάνεται στη δεύτερη ενότητα της MEGA που είναι αφιερωμένη στο *Κεφάλαιο*.

Το δεύτερο πεδίο έχει να κάνει με την αρχειογραφική διερεύνηση των διαφορετικών μαρξικών διατυπώσεων για την αξία στις διάφορες εκδόσεις και χειρόγραφα του *Κεφαλαίου*. Ενώ σε αυτή την εργασία προχωρήσαμε σε κάποιες σχετικές θεωρητικές αναφορές και εκτιμήσεις, δεν επεκταθήκαμε στην αρχειογραφική έρευνα γύρω από αυτά τα ζητήματα. Αυτές οι διατυπώσεις περιλαμβάνονται στα *Grundrisse* (MEGA II/1), στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και στα υπόλοιπα οικονομικά χειρόγραφα και γραπτά της περιόδου 1858-1861 (MEGA II/2), στο χειρόγραφο της περιόδου 1861-1863 (MEGA II/3), στο χειρόγραφο 1864-1865 για το πρώτο και δεύτερο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (MEGA II/4.1), στην πρώτη και δεύτερη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου (MEGA II/5 και MEGA II/6 αντίστοιχα) και στη γαλλική έκδοση του πρώτου τόμου (MEGA II/7).

Το τρίτο έχει να κάνει με την αρχειογραφική διερεύνηση σημαντικών ζητημάτων του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου*. Για παράδειγμα, όπως αναφέρθηκε στο πρώτο Μέρος αυτής της εργασίας, μεγάλο μέρος της συζήτησης για την κρίση είχε αναφορές στο τρίτο Μέρος του δεύτερου τόμου («Η αναπαραγωγή και κυκλοφορία του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου»). Αυτά τα υλικά περιλαμβάνουν το χειρόγραφο 1864-1865 για το πρώτο και δεύτερο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* (MEGA II/4.1), το οικονομικό χειρόγραφο 1867/68 για το δεύτερο και τρίτο Βιβλίο (MEGA II/4.3), τα χειρόγραφα της περιόδου 1868-1881 για το δεύτερο Βιβλίο (MEGA II/11), το συντακτικό χειρόγραφο του Engels για το δεύτερο τόμο που συντάχτηκε την περίοδο 1884-1885 (MEGA II/12) και φυσικά την επιμελημένη από τον Engels έκδοση του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (MEGA II/13).

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Açıkgöz, Muharrem (2011). *Die Permanenz der Kritischen Theorie: Eine Bestandsaufnahme der zweiten Generation*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie am Fachbereich I der Universität Trier (Philosophie), vorgelegt am 23. November 2011. https://ubt.opus.hbz-nrw.de/opus45-ubtr/frontdoor/deliver/index/docId/556/file/Muharrem_AcikgAz_Die_Permanenz_der_Kritischen_Theorie_2012.pdf
- Althusser, Louis (1971). Preface to *Capital* Volume One. In Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays* (translated from the French by Ben Brewster). New York & London: Monthly Review Press, pp. 71-101. As in <https://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1969/preface-capital.htm>. Originally published in Karl Marx (1969). *Le Capital, Livre I* (traduction de J. Roy. Chronologie et avertissement par Louis Althusser). Paris: Garnier-Flammarion.
- Anderson, Perry (1976). The antinomies of Antonio Gramsci, *New Left Review*, 100, pp. 5-78.
- Anderson, Perry (1987). *Considerations on Western Marxism*. London: Verso. [First edition: 1976].
- Arato, Andrew, and Eike Gebhardt (eds) (1978). *The Essential Frankfurt School Reader*. Oxford: Basil Blackwell. First American edition: 1977. New York: Urizen Books.
- Backhaus, Hans-Georg (1997). *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik*. Freiburg: Ça ira.
- Bartonek, Anders (2018). Karl Korsch: To Make the Right Marx Visible Through Hegel. In Anders Bartonek and Anders Burman (eds). *Hegelian Marxism. The Uses of Hegel's Philosophy in Marxist Theory from Georg Lukács to Slavoj Žižek*. Stockholm: Elanders, pp. 35–60 [Södertörn Philosophical Studies 22].
- Bauer, Otto (1913). Die Akkumulation des Kapitals, *Die Neue Zeit*, 31 (1: 23), pp. 831-838 and 31 (1: 24), pp. 862-874.
- Bellofiore, Riccardo, and Roberto Fineschi (eds) (2009). *Re-reading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*. London: Palgrave Macmillan.

- Bernstein, Eduard (1893). *Ferdinand Lassalle as a Social Reformer* (translated by Eleanor Marx Aveling). London: Swan Sonnenschein & Co. Based on „Ferdinand Lassalle und seine Bedeutung in der Geschichte der Sozialdemokratie“. In Eduard Bernstein (ed.) (1892). *Ferd. Lassalle's Reden und Schriften. Neue Gesamtausgabe, Mit einer biographischen Einleitung, Erster Band*. Berlin: Verlag der Expedition des „Vorwärts“ Berliner Volksblatt (Th. Glocke), pp. 5-185.
- Bernstein, Eduard (1898). Der Kampf der Sozialdemokratie und die Revolution der Gesellschaft, *Die Neue Zeit*, 16 (1: 16), pp. 484-497 & 16 (1:18), pp. 548-557.
- Bernstein, Eduard (1907). *Evolutionary Socialism. A Criticism and Affirmation* (translated by Edith C. Harvey). London: Independent Labour Party. As in <https://rowlandpasaribu.files.wordpress.com/2013/09/eduard-bernstein-evolutionary-socialism.pdf>. Original German edition: Eduard Bernstein, (1899). *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart: J.H.W. Dietz.
- Bernstein, Eduard (1909). Die Internationale Politik der Sozialdemokratie, *Sozialistische Monatshefte*, 15 (10), pp. 613-624.
- Bitllingmeyer, Uwe, Alex Demirović and Tatjana Freytag (eds) (2019). *Handbuch Kritische Theorie*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Böhm-Bawerk, Eugen von (1890). *Capital and Interest: A Critical History of Economical Theory* (translated with a Preface and Analysis by William Smart). London: Macmillan and Co. Original German edition: Eugen von Böhm-Bawerk (1884). *Geschichte und Kritik der Kapitalzinstheorien (Kapital und Kapitalzins. Erste Abteilung)*. Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitätsbuchhandlung.
- Böhm-Bawerk, Eugen von (1949). Karl Marx and the Close of His System. In Paul M. Sweezy (ed.) (1949). *Karl Marx and the close of his system*. New York: Augustus M. Kelley, pp. 3-118. Original German edition: Eugen von Böhm-Bawerk, (1896). Zum Abschluss Des Marxschen Systems. In Otto von Boenigk, (hrsg.), *Staatswissenschaftliche Arbeiten: Festgaben für Karl Knies zur fünfundsiebzigsten Wiederkehr seines Geburtstages in dankbarer Verehrung*. Berlin: Verlag von O. Haering, pp. 85-205.
- Bortkiewicz, Ladislaus von (1949). On the Correction of Marx's Fundamental Theoretical Construction in the Third Volume of "Capital". In Sweezy, pp. 197-221. Original German publication: L. von Bortkiewicz (1907). Zur Berichtigung der Grundlegenden Theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des "Kapital", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik (Conrads Jahrbücher)* Dritte Folge, 34 [89], (3), pp. 319-335.

- Bortkiewicz, Ladislaus von (1952). Value and Price in the Marxian System, *International Economic Papers*, 2, pp. 5-60. Original German publication: L. von Bortkiewicz, (1906-1907). Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Erster Artikel*, 23 (1906), pp. 1-50, *Zweiter Artikel*, 25 (1907), pp. 10-51, *Dritter Artikel*, 25 (1907), pp. 455-488.
- Brenner, Robert (2006). *Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*. London: Verso. Originally published as a special issue (229) in the *New Left Review*, May/June 1998.
- Bukharin, Nikolai [Бухарин, Николай Иванович] (n.d., [1929]). *Imperialism and World Economy. With an Introduction by V. I. Lenin*. London: Martin Lawrence Limited. As in: <http://digamo.free.fr/bukh16.pdf>. First Russian edition: In periodical *Communist*. 1915. First published as a book *Мировое хозяйство и империализм: (экономический очерк)*. Петербург: Прибой, 1918.
- Bukharin, Nikolai (1927). *Economic Theory of the Leisure Class*. London: Martin Lawrence Limited (translated by Ted Crawford). As in http://ouleft.org/wp-content/uploads/EconomicTheoryOfTheLeisureClass_NikolaiBukharin.pdf. First Russian edition: 1919. *Политическая экономия рантье. Теория ценности и прибыли австрийской школы*. Москва: [s.n.]
- Carchedi, Guglielmo (2011). *Behind the Crisis. Marx's Dialectics of Value and Knowledge*. Leiden-Boston: Brill.
- Carchedi, Guglielmo (2018). The Old is Dying but the New Cannot Be Born: On the Exhaustion of Western Capitalism. In Carchedi and Roberts.
- Carchedi, Guglielmo, and Michael Roberts (2013). The Long Roots of the Present Crisis: Keynesians, Austerian, and Marx's Law, *World Review of Political Economy*, 4 (1), pp. 86-115.
- Carchedi, Guglielmo, and Michael Roberts (2013a). A Critique of Heinrich's, 'Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx's Studies in the 1870s', *Monthly Review*, December. <https://monthlyreview.org/commentary/critique-heinrichs-crisis-theory-law-tendency-profit-rate-fall-marxs-studies-1870s/>
- Carchedi, Guglielmo, and Michael Roberts (eds) (2018). *World in Crisis. A Global Analysis of Marx's Law of Profitability*. Chicago, Illinois: Haymarket Books.
- Charasoff, Georg von (1910). *Das System des Marxismus: Darstellung und Kritik*. Berlin: Hans Bondy.

- Croce, Benedetto (1914). *Historical Materialism and the Economics of Karl Marx* (translated by C.M. Meredith). London: George Allen & Unwin. Original Italian edition: Benedetto Croce (1900). *Materialismo storico ed economia marxistica. Saggi critici*, Milano-Palermo: Sandron.
- Cuyvers, Ludo (2020). Why Did Marx's *Capital* Remain Unfinished? On Some Old and New Arguments, *Science & Society*, 84 (1), pp. 13-41.
- Day, Richard, and Daniel Gaido (eds) (2018). *Responses to Marx's "Capital". From Rudolf Hilferding to Isaak Illich Rubin*. Leiden: Brill Publishers. [Historical Materialism Book Series, Volume: 144]
- Dittmar, Peter (1998). Ende eines Irrwegs, *Die Welt*, 10 Oktober 1998. <https://www.welt.de/print-welt/article626586/Ende-eines-Irrwegs.html>
- Dmitriev, Vladimir Karpovich [Дмитриев, Владимир Карпович] (1974). *Economic Essays on Value, Competition and Utility. Edited with an introduction by Domenico Mario Nuti*. Cambridge: Cambridge University Press. Original texts published in 1898-1911.
- Dutschke, Rudi (1966). Zur Literatur des revolutionären Sozialismus von K. Marx bis in die Gegenwart [Originally published in Berlin: *SDS-Korrespondenz* (Sondernummer) 1966]. As in: <https://68selbstorganisiert.files.wordpress.com/2018/08/dutschke-zur-literatur-des-revolutionaeren-sozialismus.pdf>.
- Elbe, Ingo (2010). *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. [Reihe: 'Politische Ideen', Band 21]. Berlin: Akademie Verlag. First edition: 2008.
- Fireman, Peter (1892). Kritik der Marx'schen Werttheorie, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Conrads Jahrbücher) Dritte Folge, 3 [58] (6), pp. 793-808.
- Freeman, Alan (1995). Marx without Equilibrium, *Capital and Class*, 19 (2), July, pp. 49-89.
- Freeman, Alan, and Guglielmo Carchedi (eds) (1995). *Marx and Non-Equilibrium Economics*. Aldershot, UK: Edward Elgar.
- Freeman, Alan (2009). What makes the US Profit Rate Fall? MPRA Paper No. 14147. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/14147/>
- Garner, Ian (2020). The First Marxist Work Week — an 'Argentine Riddle' Wrapped in Mystery Inside an Enigma. <https://ian-gardner.medium.com/the-first-marxist-work-week-an-argentine-riddle-wrapped-in-mystery-inside-an-enigma-22a3d1b15cb2>, October 6.

- GegenStandpunkt* [Politische Vierteljahresschrift] (2008). Wie man „Das Kapital“ nicht schon wieder neu lesen sollte: Zur „Einführung in die Kritik der politischen Ökonomie“ von Michael Heinrich 2-08, 15/06/2008
<https://de.gegenstandpunkt.com/artikel/heinrichs-kapitalverstaendnis>
- George, Ed (2013). But Still It Falls: On the Rate of Profit. July 4.
<http://gesd.free.fr/stillitf.pdf>
- Grossmann, Henryk (1929). *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems. (Zugleich eine Krisentheorie)*, Leipzig: Verlag von C. L. Hirschfeld. Reihe: Carl Grünberg (hrsg.), Schriften des Instituts für Sozialforschung an der Universität Frankfurt a.M., Erster Band.
- Heinrich, Michael (1996-1997). Engels' Edition of the Third Volume of Capital and Marx's Original Manuscript, *Science & Society*, 60 (4), pp. 452-466.
<https://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/editorial/heinrich.htm>
- Heinrich, Michael (2002). Der 6-Bücher-Plan und der Aufbau des Kapital. Diskontinuierliches in Marx' theoretischer Entwicklung, *Berliner Verein zur Förderung der MEGA-Edition e.V., Wissenschaftliche Mitteilungen*, Heft 1: In Memoriam Wolfgang Jahn, Hamburg, pp. 92-101.
<http://www.oekonomiekritik.de/3061%20Aufbauplan.htm>
- Heinrich, Michael (2006). *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*. Münster: Westfälisches Dampfboot [überarbeitete und erweiterte Neuauflage. Vierte, korrigierte Auflage]. First German edition: 1991. Hamburg: VSA-Verlag.
- Heinrich, Michael (2007). Begründungsprobleme. Zur Debatte über das Marxsche „Gesetz vom tendenziellen Fall der Profitrat“, *Marx-Engels-Jahrbuch 2006*, pp. 47–80.
- Heinrich, Michael (2012). *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital* (translated by Alexander Locascio). New York: Monthly Review Press. Original German edition: Michael Heinrich (2004). *Kritik der politischen Ökonomie: Eine Einführung*. Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- Heinrich, Michael (2013). Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx's Studies in the 1870s, *Monthly Review*, 64 (11).
<https://monthlyreview.org/2013/04/01/crisis-theory-the-law-of-the-tendency-of-the-profit-rate-to-fall-and-marxs-studies-in-the-1870s/>
- Henderson, William Otto (1976). *The Life of Friedrich Engels*, Vol. 2. London: Routledge.
- Hilferding, Rudolf (1949). Böhm-Bawerk's Criticism of Marx (translated by Eden and Cedar Paul). In Sweezy, pp. 119-196. First German publication: Rudolf Hilferding (1904). Böhm-Bawerk's Marx-Kritik, *Marx-Studien: Blätter für Theorie und Politik*

des wissenschaftlichen Sozialismus, Bd. 1, pp. 1-61. First English publication: no date (around 1920), Glasgow: Socialist Labour Press.

Hilferding, Rudolf (1903). Der Funktionswechsel des Schutzzolles: Tendenz der modernen Handelspolitik, *Die Neue Zeit*, 21 (2: 35), pp. 274-281.

Hilferding, Rudolf (1981). *Finance Capital. A study in the latest phase of capitalist development* (translated by Morris Watnick and Sam Gordon). London: Routledge & Kegan Paul. First German edition: Rudolf Hilferding (1910). *Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand & Co [*Marx-Studien: Blätter für Theorie und Politik des wissenschaftlichen Sozialismus*, Bd. 3, pp. 1-477]

Hoare, Quintin, and Geoffrey Nowell-Smith (eds) (1992). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International Publishers. First edition: 1971. The *Quaderni del carcere* were written between 1929-1935. First Italian edition: *Quaderni del carcere a cura di Felice Platone*, Collana Opere di Antonio Gramsci, Torino: Einaudi, 1948-1951 (6 vols.). Online edition: Antonio Gramsci *Quaderni del carcere* (con note, schede, materiale bibliografico e commenti) a cura di Luigi Anepeta. <https://www.nilalienum.com/gramsci/>

Hobson, John Atkinson (1902). *Imperialism. A Study*. London: James Nisbet & Co., New York: James Pott & Company.

Hoff, Jan (2009). *Marx global. Zur Entwicklung des internationalen Marx-Diskurses seit 1965*. Berlin: Akademie Verlag.

Horkheimer, Max (1978). *Dawn and Decline. Notes 1926-1931 and 1950-1969* (translated by Michael Shaw). New York: The Seabury Press. First German edition: Max Horkheimer (1974). *Notizen 1950 bis 1969 und Dämmerung. Notizen in Deutschland*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Horkheimer, Max (1985). *Gesammelte Schriften, Band 7: Vorträge und Aufzeichnungen 1949-1973*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Horkheimer, Max (2002). *Critical Theory. Selected Essays. Max Horkheimer* (translated by Matthew J. O'Connell and others). New York: The Continuum Publishing Company. [First edition: 1972]. First German edition: Max Horkheimer (1968). *Kritische Theorie. Eine Dokumentation* (Hrsg. von Alfred Schmidt). Frankfurt am Main: S. Fischer.

Howard, Michael C., and John E. King (1989). *A History of Marxian Economics, Volume I, 1883-1929*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Howard, Michael C., and John E. King (1992). *A History of Marxian Economics*, Volume II, 1883-1929. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Kautsky, Karl (1884). Tongking, *Die Neue Zeit*, 2: 4, pp. 156-164.
- Kautsky, Karl (1898). Aeltere und neuere Kolonialpolitik, *Die Neue Zeit*, 16 (1: 25), pp. [769]-781 and 16 (1: 26), pp. 801-816.
- Kautsky, Karl (1899). *Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik*. Stuttgart: J.H.W. Dietz Nachf.
- Kautsky, Karl (1901). *Handelspolitik und Sozialdemokratie. Populäre Darstellung der handelspolitischen Streitfragen*. Berlin: Vorwärts.
- Kautsky, Karl (1902). Krisentheorien, *Die Neue Zeit*, 20 (2: 2), pp. 37-47, 20 (2: 3), pp. 76-81, 20 (2: 4), pp. 110-118, 20 (2: 5), pp. 133-143.
- Kautsky, Karl (1910). *The Class Struggle (Erfurt Program)*. Translated by William E. Bohn. Chicago, Illinois: Charles H. Kerr & Co. As in <https://rowlandpasaribu.files.wordpress.com/2013/09/karl-kautsky-the-class-struggle.pdf>. Based on the eighth German edition of 1907 (Stuttgart: Dietz). First German edition: Karl Kautsky, (1892). *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil erläutert von Karl Kautsky*. Stuttgart: Vorwärts.
- Kautsky, Karl (1911). Finanzkapital und Krisen, *Die Neue Zeit*, 29 (1: 22), pp. 764-772.
- Kautsky, Karl (1914). Der Imperialismus, *Die Neue Zeit*, 32 (2: 21), pp. 908-922.
- Kautsky, Karl (1915). Zwei Schriften zum Umlernen, *Die Neue Zeit*, 33 (2: 2), pp. 33-42, 33 (2:3), pp. 71-81, 33 (2:4), pp. 107-116, 33 (2:5), pp. 138-146.
- Kautsky, Karl (1926). Vorwort zur Volksausgabe. In *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx, Zweiter Band, Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Herausgegeben von Friedrich Engels. Volksausgabe. Besorgt von Karl Kautsky, unter Mitwirkung von Benedikt Kautsky*, Berlin: J.W.H. Dietz Nachfolger, pp. [IX]-XXXI. <https://marx200.info/en/texte/was-das-proletariat-zuerst-braucht-ist-das-klassenbewusstsein>
- Kellner, Douglas (ed.) (1977). *Karl Korsch: Revolutionary Theory*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Kliman, Andrew (2007). *Reclaiming Marx's Capital. A Refutation of the Myth of Inconsistency*. Plymouth: Lexington Books [The Raya Dunayevskaya Series in Marxism and Humanism].
- Kliman, Andrew (2011). *The Failure of Capitalist Production. Underlying Causes of the Great Recession*. London: Pluto Press.

- Kliman, Andrew, Alan Freeman, Nick Potts, Alexey Gusev and Brendan Cooney (2013). The Unmaking of Marx's Capital: Heinrich's Attempt to Eliminate Marx's Crisis Theory. <https://ssrn.com/abstract=2294134>
- Korsch, Karl (1974). The Crisis of Marxism (translated by Otto Koester), *New German Critique*, 3, (Autumn) pp. 7–11. As in https://libcom.org/files/korsch_crisis.pdf. Written in 1931, first published in German in Erich Gerlach (hrsg.) (1971). *Die materialistische Geschichtsauffassung und andere Schriften*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Korsch, Karl (2016). *Karl Marx*. Leiden: Brill [Historical Materialism Book Series, Volume: 85]. First English edition: Karl Korsch (1938). *Karl Marx*. London: Chapman & Hall. First German edition: Karl Korsch (1967). *Karl Marx*. Hrsg. von Götz Langkau. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Krätke, Michael R. (1999). Marx und die MEGAlomanie, *Internationaler Beirat MEGA – Studien*, 1, pp. 42-61. As in https://www.researchgate.net/publication/254781585_Marx_und_die_MEGAlomania
- Krätke, Michael R. (2001). „Hier bricht das Manuskript ab“ (Engels). Hat das *Kapital* einen Schluss? (Teil I), *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*, pp. 7-43.
- Krätke, Michael R. (2006). Das Marx-Engels-Problem: Warum Engels das Marxsche „Kapital“ nicht verfälscht hat, *Marx-Engels-Jahrbuch*, pp. 142-170. https://mega.bbaw.de/fileadmin/Webdateien/Dateien/MEJB_2006.pdf
- Krätke, Michael R. (2018). Gibt es noch Leben auf dem Marx?, *Sozialismus.de*, 5-2018 (extra): 200 Jahre Karl Marx / 150 Jahre Kritik der Politischen Ökonomie, pp. 7-12. https://www.sozialismus.de/fileadmin/users/sozialismus/pdf/Sozialismus_05-18_Marx_extra_Inhalt_Netz.pdf
- Kuczynski, Thomas (2002). Anfang und Ende der ersten Marx-Engels-Gesamtausgabe, *UTOPIE kreativ*, 140, June, pp. 545-561. https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Utopie_kreativ/140/140_kuczynski.pdf
- Kurz, Heinz D. (2018). Will the MEGA² Edition Be a Watershed in Interpreting Marx?, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 25 (5), pp. 783-807.
- Lange, Gert (2004). Wider die teleologische Geschichtsauffassung. Die Marx-Engels Gesamtausgabe rückt die Klassiker des Sozialismus in ein neues Licht, *Circular / Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*, Nr. 29, July, pp. 11-14.

- Lefebvre, Henri (2009). *Dialectical Materialism* (translated by John Sturrok). Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press. First English edition: Henri Lefebvre, (1968). *Dialectical Materialism*. London: Jonathan Cape Ltd. Original French edition: Henri Lefebvre (1939). *Le matérialisme dialectique*. Paris: Félix Alcan.
- Lehr, Julius (1892). Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes, *Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft, Politik und Kulturgeschichte*, 29 (1), pp. 145-174 & 29 (2), pp. 68-92.
- Lexis, Wilhelm (1885). Die Marx'sche Kapitaltheorie, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Conrads Jahrbücher), 11 (5), pp. 452–65.
- Lexis, Wilhelm (1895). The Concluding Volume of Marx's Capital, *The Quarterly Journal of Economics*, 10 (1), pp. 1-33.
- Loria, Achille (1884). La théorie de la valeur de Karl Marx, *Journal des économistes*, 4e Série, 7e Année, tome 28ème, pp. 137-139.
- Loria, Achille (1890). Review of Conrad Schmidt, *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes*, Stuttgart, 1889, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Conrads Jahrbücher), 20 (3), pp. 272-274.
- Lucas, Rainer, Reinhard Pfriem and Hans-Dieter Westhoff (eds), 2020. *Arbeiten am Widerspruch – Friedrich Engels zum 200. Geburtstag*. Marburg: Metropolis.
- Lukács, Georg (1971). *History and Class Consciousness. Studies in Marxist Dialectics* (translated by Rodney Livingstone). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. First German edition: Georg Lukács (1923). *Geschichte und Klassenbewußtsein: Studien über Marxistische Dialektik*. Berlin: Der Malik-Verlag.
- Lukács, Georg (1984). *Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik*. Neuwied: Luchterhand. First German edition: 1920. Berlin: Paul Cassirer.
- Luxemburg, Rosa (1972). The Accumulation of Capital - An Anti-Critique: The Accumulation of Capital, or What the Epigones Have Made of Marx's Theory. In Tarbuck, Kenneth (ed.), Rosa Luxemburg and Nikolai Bukharin. *Imperialism and the Accumulation of Capital* (edited with an Introduction by Kenneth J. Tarbuck). London: Allen Lane, The Penguin Press. pp. 45-150. As in <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1915/anti-critique/>. Original German edition: *Die Akkumulation des Kapitals oder was die Epigonen aus der Marx'schen Kritik gemacht haben. Eine Antikritik*. Leipzig: Franke, 1921. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11124005?page=5>
- Luxemburg, Rosa (2003). *The Accumulation of Capital. A Contribution to an Economic Explanation of Imperialism* (translated by Agnes Schwarzschild). London:

Routledge Classics. First German edition: Rosa Luxemburg, (1913). *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*. Berlin: Buchhandlung Vorwärts Paul Singer.

Maito, Esteban (2018). The Tendency of the Rate of Profit to Fall since the Nineteenth Century and a World Rate of Profit. In: Carchedi and Roberts.

Maniatis, Thanasis (2005). Marxian Macroeconomic Categories in the Greek Economy, *Review of Radical Political Economics*, 37 (4), pp. 494-516.

Maniatis, Thanasis (2012). Marxist Theories of Crisis and the Current Economic Crisis, *Forum for Social Economics*, 41 (1), pp. 6-29.

Maniatis, Thanasis, and Kostas Passas (2013). Profitability, Capital Accumulation and Crisis in the Greek Economy 1958 –2009: a Marxist Analysis, *Review of Political Economy*, 25 (4), pp. 624-649.

Maniatis, Thanasis and Kostas Passas (2018). Surplus Value, Profit, and Unproductive Labor in the Greek Economy, 1958-2013. In Carchedi and Roberts.

Marcuse, Herbert (1941). *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*. London: Oxford University Press. Original Edition. Ελληνική έκδοση: *Λόγος και επανάσταση: Ο Χέγκελ και η γένεση της κοινωνικής θεωρίας* (μετάφραση: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος). Αθήνα: Ύψιλον, 1982.

Herbert Marcuse (1955). *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston, Massachusetts: Beacon Press. Original edition. Ελληνική έκδοση: *Έρως και πολιτισμός*. Μετάφραση Ιορδάνη Αρζόγλου, Αθήνα: Κάλβος, 1970.

Marcuse, Herbert (1973). *Studies in Critical Philosophy* (translated by Joris de Bres). Boston, Massachusetts: Beacon Press. First English edition New Left Books 1972. The first essay was published as Herbert Marcuse (1932). Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus. Interpretation der neueröffneten Manuskripte von Marx, *Die Gesellschaft: Internationale Revue für Sozialismus und Politik*, 2 (8), pp. 136-174.

Marquetti, Adalmir, Eduardo Maldonado Filho and Vladimir Lautert (2018). The Profit Rate in Brazil, 1953-2008. In Carchedi and Roberts.

Marshall, Alfred (2013). *Principles of Economics*. Hampshire: Palgrave Macmillan. First edition: 1890. London: Macmillan. Eighth edition: 1920.

Marx, Karl (1968). *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*. Frankfurt am Main: Neue Kritik [Archiv sozialistischer Literatur 17]. Written in 1861-1863. First publication in German and Russian: K. Marx. Erstes Buch. Der Produktionsprozess des Kapitals. Sechstes Kapitel: Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses

[Unveröffentlichtes Manuskript zum 1. Band des «Kapital»] / К. МАРКС. Книга первая. Процесс производства капитала. Глава шестая: Результаты непосредственного процесса производства [Неопубликованная рукопись к первому тому «Капитала»] in Архив Маркса и Энгельса (1933). Том II (VII), Под редакцией В. Адоратского. Москва: Партийное издательство (Партиздат), Институт Маркса-Энгельса-Ленина при ЦК ВКП(б)), pp. 4-266.

Marx Engels Werke (MEW) (1960-1990). Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin (DDR): Dietz Verlag. 44 Bände.

MEW, Band 7. *August 1849 – Juni 1851.*

MEW, Band 19. *März 1875 – Mai 1883.*

MEW, Band 21. *Friedrich Engels. Mai 1883 – Dezember 1889.*

MEW, Band 25. *Karl Marx. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Herausgegeben von Friedrich Engels. Nach der ersten, von Friedrich Engels herausgegebenen Auflage, Hamburg 1894.*

MEW, Band 31. *Briefe, Oktober 1864 – Dezember 1867.*

MEW, Band 32. *Briefe, Januar 1868 bis Mitte Juli 1870.*

Karl Marx & Friedrich Engels Collected Works (MECW) (1975-2004). Moscow: Progress Publishers in collaboration with Lawrence and Wishart (London) and International Publishers (New York). As in Digital Edition Copyright © Lawrence & Wishart 2010. 50 vols.

MECW, Vol. 27. *Friedrich Engels. Works, February 1890 – April 1895.*

MECW, Vol. 33. *Karl Marx. Economic Works, 1861-63.*

MECW, Vol. 41. *Letters, January 1860 – September 1864.*

MECW, Vol. 42. *Letters, October 1864 – March 1868.*

MECW, Vol. 44. *Letters, July 1870 – December 1873.*

MECW, Vol. 46. *Letters, January 1880 - March 1883.*

MECW, Vol. 47. *Friedrich Engels. Letters, April 1883 – December 1886.*

MECW, Vol. 50. *Friedrich Engels. Letters, October 1892 – July 1895.*

Karl Marx & Friedrich Engels Gesamtausgabe (MEGA). 1975-1990: Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Sowjetunion und vom Institut für Marxismus-Leninismus beim

Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. 1990- : Herausgegeben von der Internationalen Marx-Engels-Stiftung. II. Abteilung: „Das Kapital“ und Vorarbeiten. IV. Abteilung: Exzerpte, Notizen, Marginalien.

MEGA, Band II/3.5 (Text). *Karl Marx. Manuskript 1861-1863, Teil 5*. Berlin: Dietz Verlag, 1980.

MEGA, Band II/3.6 (Text). *Karl Marx. Manuskript 1861-1863, Teil 6*. Berlin: Dietz Verlag, 1982.

MEGA, Band II/4.2 (Text und Apparat). *Karl Marx. Ökonomische Manuskripte 1863-1867, Teil 2*. Berlin: Dietz Verlag, 1992.

MEGA, Band II/4.3 (Text und Apparat). *Karl Marx. Ökonomische Manuskripte 1863-1868, Teil 3*. Berlin: Akademie Verlag, 2012.

MEGA, Band II/6 (Text). *Karl Marx. Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie, Erster Band, Hamburg 1872*. Berlin: Dietz Verlag, 1987

MEGA, Band II/10 (Text). *Karl Marx. Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie, Erster Band, Hamburg 1890*. Berlin: Dietz Verlag, 1991.

MEGA, Band II/11 (Text und Apparat). *Karl Marx. Manuskripte zum zweiten Buch des „Kapitals“, 1868 bis 1881*. Berlin: Akademie Verlag, 2008.

MEGA, Band II/12 (Text und Apparat). *Karl Marx & Friedrich Engels. Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. Zweites Buch: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Redaktionsmanuskript von Friedrich Engels 1884/1885*. Berlin: Akademie Verlag, 2005.

MEGA, Band II/14 (Text und Apparat). *Karl Marx & Friedrich Engels. Manuskripte und Redaktionelle Texte zum dritten Buch des „Kapitals“, 1871 bis 1895*. Berlin: Akademie Verlag, 2003.

MEGA, Band II/15 (Text und Apparat). *Karl Marx. Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie, dritter Band, Hamburg 1894*. Berlin: Akademie Verlag, 2004.

MEGA, Band IV/19. *Karl Marx. Exzerpte und Notizen. September 1868 bis September 1869 (Politische Ökonomie, insbes. Geldmarkt und Krisen)*. In MEGA Digital (n.d.). <https://megadigital.bbaw.de/exzerpte/index.xql>

Marxhausen, Thomas (2006). „MEGA – MEGA“ und kein Ende, *UTOPIE kreativ*, 189/190, pp. 596-617.

Mateo, Juan Pablo (2018). The Long Depression in the Spanish Economy: Bubble, Profits, and Debt. In: Carchedi and Roberts.

- Mavroudeas, Stavros (2020). Once Again on the Alleged Differences between Engels and Marx, *International Critical Thought*, 10 (3), pp. 365-376.
- Mavroudeas, Stavros and Demophanes Papadatos (2018). Is the Financialization Hypothesis a Theoretical Blind Alley?, *World Review of Political Economy*, 9 (4), pp. 451-176.
- Mayer, Paul (1967), Die Geschichte des sozialdemokratischen Parteiarchivs und das Schicksal des Marx-Engels-Nachlasses, *Archiv für Sozialgeschichte*, herausgegeben von der Friedrich-Ebert-Stiftung, VI/VII (1966/1967), pp. 5–198. https://library.fes.de/jportal/servlets/MCRFileNodeServlet/jportal_derivate_00_023194/afs-1967-005.pdf
- Morishima, Michio (1973). *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moseley, Fred (2000). The Decline of the Rate of Profit in the Postwar US Economy: A Comment on Brenner, https://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/Working_Papers_PDF/HM.pdf
- Moseley, Fred (2001). The Development of Marx's Theory of the Distribution of Surplus-value in the Manuscript of 1861– 63, *Review of Radical Political Economics*, 33 (3), pp. 265–271.
- Moseley, Fred (2002). The “Heart and Soul” of Marx's Critique of Capitalism: Exploitation or Social Form – or Both? A Reply to Murray, *Rethinking Marxism*, 14 (3), pp. 122-128.
- Moseley, Fred (2004). Money and Totality: Marx's Logic in Volume I of Capital. In Riccardo Bellofiore and Nicola Taylor (eds), *The Constitution of Capital: Essays on Volume 1 of Capital*, London: Palgrave, pp. 146-169.
- Moseley, Fred (2013). Critique of Heinrich: Marx Did *Not* Abandon the Logical Structure, *Monthly Review*, December. <https://monthlyreview.org/commentary/critique-heinrich-marx-abandon-logical-structure/>
- Moseley, Fred (n.d.). Are there Contradictions and Ambiguities in Chapter 1 of Capital? <https://www.mtholyoke.edu/~fmoseley/working%20papers/CHAPTER1.pdf>
- Moszkowska Natalie (1929). *Das Marxsche System. Ein Beitrag zum dessen Ausbau*. Berlin: Verlag Hans Robert Engelmann. <https://archive.org/details/natalie-moszkowska-1929-das-marxsche-system>
- Neubert, Harald (ed.) (1991). *Antonio Gramsci, vergessener Humanist? Eine Anthologie, 1917-1936*. Berlin: Dietz (Soziales Denken). <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/gramsci/1917/11/antikap.htm>

- Ochoa, Edward (1989). Value, Prices, and Wage-profit Curves in the US Economy, *Cambridge Journal of Economics*, 13 (3), pp. 413-429.
- Paitaridis, Dimitris, and Lefteris Tsoulfidis (2012). The Growth of Unproductive Activities, the Rate of Profit, and the Phase-Change of the U.S. Economy, *Review of Radical Political Economy*, 44 (2), pp. 213-233.
- Plekhanov, Georgi [Плеханов, Георгий Валентинович] (1976). *Selected Philosophical Works*, Volume 1, Moscow: Progress Publishers. [Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the USSR].
- Plekhanov, Georgi (1976a) [1898]. Conrad Schmidt Versus Karl Marx and Frederick Engels. In *Selected Philosophical Works*, Volume 2. Moscow: Progress Publishers, pp. 379-397.
- Plekhanov, Georgi (1976b) [1899]. A Critique of Our Critics: Part I: Mr P. Struve in the Role of Critic of the Marxist Theory of Social Development. In *Selected Philosophical Works*, Volume 2. Moscow: Progress Publishers, pp. 474-595.
- Plekhanov, Georgi (1976c) [1907]. Twenty-Fifth Anniversary of the Death of Karl Marx. In *Selected Philosophical Works*, Volume 3. Moscow: Progress Publishers, pp. 84-87.
- Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands: Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891* (1891). Berlin: Verlag der Expedition des „Vorwärts“ Berliner Volksblatt (Th. Glocke) <https://library.fes.de/parteitage/pdf/pt-jahr/pt-1891.pdf>
- Ramos-Martínez, Alfredo (2004). Labour, Money, Labour-Saving Innovation, and the Falling Rate of Profit. In Alan Freeman, Andrew Kliman and Julian Wells (eds). *The New Value Controversy and the Foundations of Economics*, Cheltenham: Edward Elgar, pp. 67-84.
- Reichelt, Helmut (1973). *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Reitemeyer, Ursula (2012). Das Verhältnis der kritischen Theorie zur Philosophie Kants. In L'ubomír Belás and Eugen Andreanský (eds). *Acta facultatis philosophicae universitatis Prešovensis. 9. kantovský vedecký zborník*. [Scientific proceedings on Kant]. Prešov: Prešovská univerzita. Filozofická Fakulta, pp. 145 – 157. As in https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/ew/forschung/feuerbach/das_verh_ltnis_der_kritischen_theorie_zur_philosophie_kants.pdf

- Roberts, Michael (2009). *The Great Recession. Profit Cycles, Economic Crises. A Marxist View*. London: Lulu.com. <http://gesd.free.fr/mrob2009.pdf>
- Roberts, Michael (2012). A World Rate of Profit: Globalisation and the World Economy, *The Next Recession* (Michael Roberts blog. Blogging from a Marxist economist), September. <http://gesd.free.fr/mrwrate.pdf>
- Roberts, Michael (2015). Revisiting a World Rate of Profit, *The Next Recession* (Michael Roberts blog. Blogging from a Marxist economist). Paper for the 2015 Conference of the Association of Heterodox Economists, Southampton Solent University, July 2015. <https://thenextrecession.files.wordpress.com/2020/07/revisiting-a-world-rate-of-profit-june-2015.pdf>
- Roberts, Michael (2015a). The two Michaels (Heinrich and Roberts) in Berlin – dogmatism versus doubt, *The Next Recession* (Michael Roberts blog. Blogging from a Marxist economist). <https://thenextrecession.wordpress.com/2015/05/19/the-two-michaels-heinrich-and-roberts-in-berlin-dogmatism-versus-doubt/>
- Roberts, Michael (2016). *The Long Depression. Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Chicago, Illinois: Haymarket Books.
- Roberts, Michael (2018). The UK Rate of Profit and British Economic History. In Carchedi and Roberts.
- Roberts, Michael (2020). A World Rate of Profit: A New Approach, *The Next Recession* (Michael Roberts blog. Blogging from a Marxist economist). <https://thenextrecession.wordpress.com/2020/07/25/a-world-rate-of-profit-a-new-approach/>
- Roberts, Michael (2020a). *Engels 2020 - His Contribution to Political Economy*. London: Lulu.com.
- Rojahn, Jürgen (1996). Die Fortführung der Marx-Engels-Gesamtausgabe als Internationales Projekt, *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland*, pp. 45-51. <https://iisg.amsterdam/files/2018-07/iish-research-project-mega-97.pdf>
- Rojahn, Jürgen (2001). Publishing Marx and Engels after 1989: The fate of the MEGA, *Critique*, 29 (1), pp. 196-207.
- Rosdolsky, Roman (1977). *The Making of Marx's Capital* (translated by Peter Burgess). London: Pluto Press. https://gruppegrundrisse.files.wordpress.com/2012/06/rosdolsky-the-making-of-marxs-capital_cs.pdf. First German edition: Roman Rosdolsky (1968). *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital“: der Rohentwurf des „Kapital“ 1857 – 58*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

- Rubin, Isaak Iljitsch [Рубин, Исаак Ильич] (1973). *Studien zur Marxschen Werttheorie* (translated with an introduction by Annette Neusüss-Fögen). Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt. First Russian edition: 1923. Очерки по теории стоимости Маркса. Москва, Петроград: Гос. изд-во, 1928 (М.: тип. "Красный пролетарий).
- Ryazanov, David [Рязанов, Давид Борисович] (1924). The Posthumous Writings of Marx and Engels (transcribed by Adam Buick), *Communist Review* [Communist Party of Great Britain], 4 (10), February. <https://www.marxists.org/archive/riazanov/1924/02/posthumous-writings.htm>
- Saad-Filho, Alfredo (1993). A Note on Marx's Analysis of the Composition of Capital, *Capital and Class*, 17 (2), pp. 127-146.
- Samuelson, Paul A. (1957). Wages and Interest: A modern dissection of Marxian exploitation models, *American Economic Review*, 47 (6), pp. 884-912.
- Samuelson, Paul A. (1971). Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A summary of the so-called "transformation problem" between Marxian values and competitive prices, *Journal of Economic Literature*, 9 (2), pp. 399-431.
- Sartre, Jean-Paul (1948). *Qu'est-ce que la littérature?* Paris: Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul (1960). *Critique de la raison dialectique*. Paris: Gallimard.
- Sartre, Jean-Paul (1962). *Literary and Philosophical Essays* (translated by Annette Michaelson). New York: First Collier Books. First French edition: Jean-Paul Sartre. *Situations I* [1947] & *Situations II* [1948]. Paris: Gallimard.
- Sato, Takuya (2018). Japan's "lost" two decades: A Marxist Analysis of Prolonged Capitalist Stagnation. In Carchedi and Roberts.
- Schandl, Franz (1999). Was Wert ist. Notizen zu Michael Heinrichs "Untergang des Kapitalismus?". Antikritik und Konkretisierung. Inklusive insistierender Marx-Exegese. Exklusive Gebrauchswert. *Streifzüge*, 2. <https://www.streifzuege.org/1999/was-wert-ist/>
- Schmidt, Alfred (1993). *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*. Hamburg: Europäische Verlagsanstalt. Fourth edition. First edition: 1962. Frankfurt am Main-Köln: Europäische Verlagsanstalt.
- Schmidt, Conrad (1889). *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes*. Stuttgart: J. H. W. Dietz. <https://archive.org/details/diedurchschnitt00schmgoog/page/n7/mode/2up>
- Schmidt, Conrad (1893). Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz, *Die Neue Zeit*, 11 (1:3), pp. 68-75 and 11 (1:4), pp. 112-124.

- Seigel, Jerrold (1978). *Marx's Fate: The Shape of a Life*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Shaikh, Anwar (1982). The Poverty of Algebra. In Ian Steedman and Paul M. Sweezy (eds). *The Value Controversy*. London: Verso, pp. 266–300.
- Shaikh, Anwar (1984). The Transformation from Marx to Sraffa. In Ernest Mandel and Alan Freeman (eds). *Ricardo, Marx, Sraffa, The Langston Memorial Volume*. London: Verso, pp. 43-84.
- Shaikh, Anwar, and Ahmet Tonak (1994). *Measuring the Wealth of Nations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shibata, Kei (1934). On the Law of Decline in the Rate of Profit, *Kyoto University Economic Review*, 9 (1), pp. 61-75.
- Sombart, Werner (1894). Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx, *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*, 7 (4), pp. 555-594.
- Steedman, Ian (1977). *Marx after Sraffa*. London: New Left Books.
- Stiebeling, Georg Christian (1890). *Das Werthgesetz und die Profit-Rate. Leichtfassliche Auseinandersetzung einiger wissenschaftlicher Fragen*. New York: Verlag von John Heinrich's Volks-Buchhandlung. <https://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/bestand/a79-03605.pdf>
- Stiebeling, Georg Christian (1893). *Das Problem der Durchschnitts-Profitrate: Kritik einer Kritik mit einem Nachtrag*. New York: New York Labour News Co. <https://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/bestand/a79-04021.pdf>
- Stiebeling, Georg Christian (1894). *Untersuchungen über die Raten des Mehrwerths und Profits mit Bezug auf die Lösung des Problems der Durchschnitts-Profitrate*. New York: New York Labour News Co. <https://library.fes.de/pdf-files/bibliothek/bestand/a79-03602.pdf>
- Sweezy, Paul M. (ed.) (1949). *Karl Marx and the Close of his System*. New York: Augustus M. Kelley.
- Sweezy, Paul M. (1970). *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. London: Dennis Dobson. First edition: 1942. New York: Monthly Review Press.
- Tsoufidis, Lefteris, and Thanasis Maniatis (2002). Values, Prices of Production, and Market Prices: Some More Evidence from the Greek Economy, *Cambridge Journal of Economics*, 26 (3), pp. 359-369.

- Tsoufidis, Lefteris, and Dimitris Paitaridis (2009). On the Labor Theory of Value: Statistical Artefacts or Regularities? In Paul Zarembka (ed.), *Why Capitalism Survives Crises: The Shock Absorbers* [Research in Political Economy, Vol. 25]. Bingley: Emerald Publishing, Chapter 8, pp. 209-232.
- Tsoufidis, Lefteris, and Dimitris Paitaridis (2016). Monetary Expressions of Labor Time and Market Prices: Theory and Evidence from China, Japan and Korea, *Review of Political Economy*, 29 (1), pp. 111-132. <https://doi.org/10.1080/09538259.2016.1260804>
- Tsoufidis, Lefteris and Persefoni Tsaliki (2014). Unproductive Labour, Capital Accumulation and Profitability Crisis in the Greek Economy, *International Review of Applied Economics*, 28 (5), pp. 562-585.
- Tsoufidis, Lefteris, Constantinos Alexiou and Persefoni Tsaliki (2016). The Greek Economic Crisis: Causes and Alternative Policies, *Review of Political Economy*, 28 (3), pp. 380-396.
- Tugan-Baranowsky, Michael von (1901). *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*. Jena: Gustav Fischer. <https://webs.ucm.es/info/bas/es/tugan/ia/stg.pdf>
- Vollgraff, Carl-Erich, and Jürgen Jungnickel (2002). "Marx in Marx's Words"? On Engel's Edition of the Main Manuscript of Book 3 of Capital, *International Journal of Political Economy*, 32 (1), pp. 35-78. Originally published as "Marx in Marx' Worten"? Zu Engels' Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des Kapital, *MEGA-Studien*, 2 (1994), pp. 3 – 55. Translated by Stephen Naron.
- Vygodskii, Vitalii [Выгодский, Виталий Соломонович] (2002). Discussion: What Was It Actually That Engels Published in the Years 1885 and 1894? On the Article by Carl-Erich Vollgraf and Jürgen Jungnickel Entitled "Marx in Marx's Words"?, *International Journal of Political Economy*, vol. 32 (1), pp. 79-82. Originally published as [Diskussion] Vitalii Vygodsky, Was hat Engels in den Jahren 1885 und 1894 eigentlich veröffentlicht? Zu dem Artikel von Carl-Erich Vollgraf und Jürgen Jungnickel "Marx in Marx' Worten"?, *MEGA-Studien*, 2 (1994), pp. 117 – 120. Translated by Stephen Naron.
- Williams, Sam (2013). Michael Heinrich's 'New Reading' of Marx - A Critique, *A Critique of Crisis Theory*. <http://gesd.free.fr/samh13.pdf>. From his blog A critique of crisis theory: From a Marxist perspective: <https://critiqueofcrisistheory.wordpress.com/michael-heinrichs-new-reading-of-marx-a-critique-pt-1/>

Wolf, Julius (1891). Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (Conrads Jahrbücher), Dritte Folge, 2 [57] (3), pp. 352-367. Vol. 2 (57), No. 3 (1891), pp. 352-367 & p. 916

Zarembka, Paul (ed.), 2000. *Value, Capitalist Dynamics, and Money*. [Research in Political Economy, Vol. 18]. Bingley: Emerald Publishing.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Αλτουσέρ, Λουί [Althusser, Louis] (1978). *Για τον Μαρξ* (μετάφραση: Τάκης Καφετζής). Αθήνα: Γράμματα. Πρώτη Γαλλική έκδοση: Louis Althusser (1965). *Pour Marx*. Paris: François Maspero.

Αλτουσέρ, Λουί (2003). *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο* (μετάφραση: Δημήτρης Δημούλης, Χρήστος Βαλλιάνος και Βίκυ Παπαοικονόμου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Πρώτη Γαλλική έκδοση: Louis Althusser (1965). *Lire le Capital*. Paris: François Maspero.

Βάσινα, Λιουντμίλα, [Vasina, Ljudmila, Васина, Людмила Леонидовна] (2003). Δεύτερος Τόμος του “Κεφαλαίου”, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 4. <https://www.komep.gr/m-article/8c8e1896-ff2b-11e9-95d7-3ed1504937da/>

Ένγκελς, Φρίντριχ [Engels, Friedrich] (2006). *Αντι-Ντίρινγκ. Η Ανατροπή της Επιστήμης από τον Κύριο Ευγένιο Ντίρινγκ* (μετάφραση: Άννεκε Ιωαννάτου-Visée). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Friedrich Engels (1877). *Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft*. Leipzig: Druck und Verlag der Genossenschafts-Buchdruckerei.

Ένγκελς, Φρίντριχ (2007). *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Friedrich Engels, (1886). *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie*. Stuttgart: J. H. W. Dietz.

Ένγκελς Φρίντριχ (2010). *Κείμενα για την οικονομία και την πολιτική* (μετάφραση: Χρήστος Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Ένγκελς Φρίντριχ (2014). *Η Διαλεκτική της Φύσης*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Friedrich Engels (1925). *Dialektik der Natur*. Moscow/Leningrad: Marx-Engels-Archiv (Band 2). [MEW, Band 20, pp. 305-327].

Η Κομμουνιστική Διεθνής, 2007. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Κορς, Καρλ [Korsch, Karl] (1975). *Καρλ Μαρξ* (μετάφραση: Τίτος Μυλωνόπουλος). Αθήνα: Οδυσσεάς. Πρώτη Αγγλική έκδοση: Karl Korsch, (1938). *Karl Marx*. London: Chapman & Hall / New York: John Wiley & Sons. Βλ. Korsch (2016)
- Κορς, Καρλ (1981). *Μαρξισμός και Φιλοσοφία Μαρξ* (μετάφραση: Μανόλης Λαμπρίδης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος). Αθήνα: Ύψιλον. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Karl Korsch, (1923). *Marxismus und Philosophie*. Leipzig: C. L. Hirschfeld.
- Κυπριανίδης, Τάσος (1991). Αποσπασματικές σκέψεις για το έργο του Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις*, τ. 34, Ιανουάριος - Μάρτιος. http://theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=324%20&Itemid=29
- Λένιν, Βλαντίμιρ Ίλιτς, [Ленин, Владимир Ильич] (1971). *Απαντα*, τόμος 3: *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία* (μετάφραση: ομάδα Ελλήνων επιστημόνων μαρξιστών). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Ρωσική έκδοση: 1899. *Развитие капитализма в России, Петербург: Мария Ивановна Водовозова*. Δεύτερη έκδοση 1908
- Λένιν, Βλαντίμιρ Ίλιτς (1973). *Απαντα*, τόμος 18: *Υλισμός και Εμπειριοκριτικισμός* (μετάφραση: ομάδα Ελλήνων επιστημόνων μαρξιστών). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Ρωσική έκδοση: 1909. [Вл. Ильин], *Материализм и эмпириокритицизм. Критические заметки об одной реакционной философии*. Москва: Звено.
- Λένιν, Βλαντίμιρ Ίλιτς (1980). *Απαντα*, τόμος 27 (μετάφραση: ομάδα Ελλήνων επιστημόνων μαρξιστών). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Βλαντίμιρ Ίλιτς (2013). *Ο Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού (Εκλαϊκευτική Μελέτη)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Ρωσική έκδοση: 1917. Н. Ленин (Вл. Ильин), *Империализм как высшая стадия капитализма*. Петроград: Жизнь и Знание.
- Λούξεμπουργκ, Ρόζα, [Luxemburg, Rosa](2014). *Κοινωνική μεταρρύθμιση ή επανάσταση;* (μετάφραση: Μαράκας Δημήτρης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική Έκδοση: Rosa Luxemburg, (1899). *Sozialreform oder Revolution? Mit einem Anhang: Miliz und Militarismus*. Leipzig: Verlag der Leipziger Volkszeitung. Σε συνέχειες στην *Leipziger Volkszeitung*, Nr. 219–225, 21.–28. September 1898, και Nr. 76–80, 4.–8. April 1899.
- Μανιάτης, Θανάσης, και Τσουλφίδης Λευτέρης (1998). Εργασιακές αξίες, τιμές παραγωγής και τιμές αγοράς στην ελληνική οικονομία, *Ουτοπία*, τ. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σελ. 143-175.

- Μαντέλ, Ερνέστ [Mandel, Ernest], Μικαέλ Λεβί [Michael Löwy], Ζαν-Μαρκ Πουαρόν [Jean-Marc Poirion] (2008). *Απάντηση στον Λουί Αλτουσέρ* (μετάφραση: Ε. Π.). Αθήνα: Εργατική Πάλη.
- Μαρξ, Καρλ (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα* (μετάφραση: Μπάμπης Γραμμένος). Αθήνα: Γλάρος. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Karl Marx (1932). *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*. In *Historisch-kritische Gesamtausgabe: Werke, Schriften, Briefe im Auftrage des Marx-Engels-Instituts, Moskau, herausgegeben von D. Rjazanov*. Abteilung 1: *Sämtliche Werke und Schriften mit Ausnahme des „Kapital“*, Band 3: *Karl Marx, Friedrich Engels. Die heilige Familie und Schriften von Marx von Anfang 1844 bis Anfang 1845*. Berlin: Marx-Engels-Archiv, Verlagsgesellschaft, pp. 29–172.
- Μαρξ, Καρλ (1978). *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Τρίτος Τόμος* (μετάφραση: Παναγιώτης Μαυρομάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Marx, Karl (1894). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Dritter Band. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion..* Hamburg: Verlag von Otto Meissner. [MEW 25].
- Μαρξ, Καρλ (1979). *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Δεύτερος Τόμος*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή (μετάφραση: Παναγιώτης Μαυρομάτης). Πρώτη Γερμανική έκδοση: Marx, Karl (1885). *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, Zweiter Band. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals*. Hamburg: Verlag von Otto Meissner. [MEW 24].
- Μαρξ, Καρλ (1982). *Θεωρίες για την Υπεραξία (Τέταρτος τόμος του «Κεφαλαίου»)*. Μέρος Δεύτερο. *Όγδοο ως δέκατο όγδοο κεφάλαιο* (μετάφραση: Παναγιώτης Μαυρομάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: *Theorien über den Mehrwert: aus dem nachgelassenen Manuskript „Zur Kritik der politischen Ökonomie“, von Karl Marx, herausgegeben von Karl Kautsky*, Stuttgart: Verlag von J.H.W. Dietz Nachf., 1905 (3 τόμοι). Και οι τρεις τόμοι MEW 26.1–26.3, MEGA, II. Abt., Bd. 3.2–3.4. Χειρόγραφα του 1862-3.
- Μαρξ, Καρλ (1989). *Grundrisse. Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμος Α'* (μετάφραση: Διονύσης Διβάρης). Αθήνα: Στοχαστής. Χειρόγραφα των ετών 1857-8, δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά σε δύο τόμους (1939, 1941) ως *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)*. Москва: Институт марксизма-ленинизма. MEW 42, pp. 15-875.
- Μαρξ, Κ. (1990). *Grundrisse. Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμος Β'*. Αθήνα: Στοχαστής.

- Μαρξ, Καρλ (2002). *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος Ι (μετάφραση: Παναγιώτης Μαυρομάτης). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Marx, Karl (1867). *Das Kapital, Kritik der politischen Ökonomie, Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals*. Hamburg: Verlag von Otto Meissner. MEW 23.
- Μαρξ, Καρλ (2010). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μετάφραση: Χρήστος Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή. Πρώτη Γερμανική έκδοση: *Zur Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin: Franz Duncker, 1859. MEW 13, pp. 7–160.
- Μαρξ, Καρλ (χ.η). *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας. Απάντηση στο έργο του Προυντόν “Η Φιλοσοφία της Αθλιότητας”* (μετάφραση: Γεωργία Δεληγιάννη-Αναστασιάδη). [χ.τ.ε.]: Γερ. Αναγνωστίδης. Πρώτη Γαλλική έκδοση: Marx, Karl (1847). *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon*. Paris: A. Frank, Bruxelles: C.G. Vogler.
- Μαρξ, Καρλ, και Φρίντριχ Ένγκελς (2019). *Αλληλογραφία για το Κεφάλαιο, Α' τόμος* (μετάφραση: Χρήστος Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Καρλ, και Φρίντριχ Ένγκελς (2020). *Αλληλογραφία για το Κεφάλαιο, Β' τόμος* (μετάφραση: Χρήστος Μπαλωμένος). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαυρουδέας, Σταύρος (1993). Ο Ι.Ι. Rubin και η συνεισφορά του στη Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία, *Θέσεις*, τ. 44, Ιούλιος-Σεπτέμβριος.
- Μαυρουδέας, Σταύρος (1998). Η εργασιακή θεωρία της αξίας: μία επισκόπηση, *Ουτοπία*, τ. 28, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, σελ. 67-96.
- Μεταξάς, Γιώργος (2016). Η έκδοση της MEGA² και το “Κεφάλαιο”, *Θέσεις*, τ. 137, Οκτώβριος-Δεκέμβριος.
- Μηλιός, Γιάννης (1998). Τα έργα των Μαρξ και Ένγκελς και ο Ντάβιντ Ριαζάνοφ, *Θέσεις*, τ. 62, Ιανουάριος-Μάρτιος.
- Μπαλωμένος, Χρήστος (2012). Από τον ομορτισμό στην αστική διακυβέρνηση. Το ιστορικό παράδειγμα του SPD, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 4-5.
- Ροθ, Ρεγγίνα [Roth, Regina] (2010). Η έκδοση Απάντων των Μαρξ-Ένγκελς (MEGA), *Ενθέματα* (Κυριακάτικη Αυγή), 4 Ιουλίου.
- Σεπτούλιν, Αλεξάντρ [шептулин, александр петровиц] (1983). *Κατηγορίες και Νόμοι της Διαλεκτικής* (μετάφραση: Επαμεινώνδας Ξενόπουλος). Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδης.
- Χάινριχ, Μίχαελ, [Heinrich, Michael] (2017). Νέες αναγνώσεις και νέα κείμενα: Το Κεφάλαιο του Μαρξ μετά την έκδοση MEGA². Στο «150 χρόνια Καρλ Μαρξ, Το

Κεφάλαιο», Διεθνές Συνέδριο, 14-15.1.2017, Αθήνα, περιοδικό *Θέσεις* και Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ (παράρτημα Ελλάδας), σελ. 14-27.

Χορκχάμερ, Μαξ, και Τέοντορ Αντόρνο (1996). *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα* (μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου). Αθήνα: Νήσος. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Max Horkheimer and Theodor Adorno (1947). *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Amsterdam: Querido.

Adorno, Theodor (2000). *Minima Moralia. Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή* (μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Πρώτη Γερμανική έκδοση: Theodor Adorno, (1951). *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Hecker, Rolf (1998). Διεθνής έρευνα και εκδόσεις του έργου των Μαξ/Ένγκελς, *Θέσεις*, τ. 64, Ιούλιος – Σεπτέμβριος.

Jay, Martin (2009). *Η Διαλεκτική Φαντασία. Μία Ιστορία της Σχολής της Φρανκφούρτης και του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, 1923-1950* (μετάφραση: Φώτης Τερζάκης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Πρώτη Αμερικανική έκδοση: Jay, Martin (1973). *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*. Boston, Massachusetts: Little, Brown & Co.

Krätke, Michael (2006a). Το “Κεφάλαιο”: Η συγκρατημένη διαλεκτική; *Ουτοπία*, 71, σελ. 135-141.

Rubin, Isaak Illich [Рубин, Исаак Ильич] (1993). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών* (μετάφραση: Χρήστος Βαλλιάνος). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική. Πρώτη Ρωσική έκδοση: 1926. История экономической мысли. Москва-Ленинград: государственное издательство. Η μετάφραση από την 2^η αναθεωρημένη έκδοση του 1929.

Wendt, Holger (2018). Λογικά; Ιστορικά; Λογικο-ιστορικά!, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 6, σελ. 129-148. Πρώτη Γερμανική δημοσίευση: Wendt, Holger (2010). Logisch? Historisch? Logisch historisch!, *Marxistische Blätter*, τ. 6.